॥ श्रीविश्वेश्वरो जयति ॥

॥ मनोरमा शब्दरत्नसंवलिता ॥

॥ काश्यां विद्योदयनाम्नि यन्त्रालये मुद्रयितुमुपक्रान्ता ॥

॥ विद्योदयो निराकुर्य्यादविद्यातिमिरं सदा ॥

सं० १९३० ॥ सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः ॥ भाद्र० कृ० १० रवौ

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीमद्दाशरथिंप्रणौमि॥ शेषविभूषणमीडे शेषाशेषार्थलाभाय॥ दातुंसकलमभीष्टं फलमीशे यः स्तपादृष्टिः॥१॥ ध्यायमिति। ध्यात्वाध्यात्वेत्यर्थः।
णमुलन्तमेतत्। परं सर्वजगदुपादानम्। कार्यब्रह्महिरण्यगर्भव्यावृत्तयइदम्। ध्यानं चिन्तापरपर्यायं स्मृत्यनुकूलव्यापाररूपं। स्मरणं तु तज्जन्यमिति विशेषः। गुरोरि
त्येकवचनेन सर्वविद्यालाभ एकस्मादेव गुरोरिति सूचितम्। प्रौढानां मनोरमयतीत्यर्थिकां मनोरमां प्रौढत्वं च सकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकमहाभाष्यगूढार्थज्ञानवत्त्वम्।
इण्ग्रहणेष्विति। नन्विदं न्यूनमम् ग्रहणेपि ग्रहणात्। फलं तु बहुपुमक्षिहित्वाहेत्यादौ पुमः खय्यमिति रुत्वम्। गवित्ययमाहेत्यादिषु पदान्तत्वात्ककारादेर्नजश्त्वमिति

श्रीः॥ ध्यायंध्यायंपरंब्रह्मस्मारंस्मारंगुरोर्गिरः। सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यांकुर्मः प्रौढमनोरमाम्॥१॥ हयवरट्। हकारोपदेशः अट्अण्हश्इण्ग्रहणेषु
हकारग्रहणार्थः। अर्हेण। अङ्व्यवायेपीति णत्वम्। देवाहसन्ति। भोभगोरिति रोर्यत्वाम्। देवाँहसन्ति। हस्निचेत्युत्वम्। लिलिहिढ्वे। लिलिढ्ढ्वे। विभाषेट इति वाढः।
हल्। इदंसूत्रंवलरलझलशलषु हकारग्रहणार्थम्। रुदिहि स्वपिहि। रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति वलादिलक्षण इट्। स्निहित्वा। रलोव्युपधादिति वा
कित्वम्। अदाग्धाम्। झलोझलीति सकारलोपः। अलिक्षत्। शलइगुपधादिति क्सः॥ स्नेहित्वा

चेन्न। सुट्तिथोरित्यादाविकाराद्युच्चारणेन शास्त्राबोधिताजव्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वबोधनात्। अतएवोच्चैरुदात्त इति सूत्रे भाष्यम्। न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चार
णमपि भवतीति। स्कोरित्यादिस्तु सौत्रः प्रयोगः। अतएवाटिहकारप्रयोजनकथनावसरे भाष्ये शश्छोटीत्युपन्यस्य तदुदाहरणं नोपन्यस्तम्। हकारपरशकारासम्भवेन शश्छोटीति प्रस
क्तोच्चारितमिति च कैयटेन व्याख्यातम्। अमिहकारप्रयोजनमिति च भाष्येनोक्तमिति दिक्। इदंसूत्रमिति। वलादिप्रत्याहाराश्चरेफेणैव सन्तु। हल्न्त्यमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारस्तु रत्नं हरि
तिन्यासेनावृत्त्याहर्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यर्थेन वा सुकर इति भावः। ग्रहणार्थमिति। शषसहरित्येव तु नोक्तम्। खरि हकारग्रहणापत्तौ हरिर्हरतीत्यादौ विसर्गापत्तेः॥

सप्तमीति। अधिकरणकारकस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारा क्रियान्वयादस्तिसामर्थ्यमितिभावः। अस्य योगविभागस्य भाष्ये दर्शनादाह। सुप्सुपेतीति। अनेनापि साधनस्यागतिक गतित्वादाह। यद्वेति। हलोहलितिसूत्रस्यान्त्यमितिविग्रह इतिभावः। षष्ठीस्थानइत्यस्य चोदुपधायागोह इत्यादाविव गुणानां च परार्थत्वादितिन्यायेन वाप्रवृत्तिरितिबो ध्यम्। तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्त्विति। यद्यपीदृशेविषये उच्चारयितुस्तन्त्रैकशेषान्यतरेणोच्चारणं बोद्धुस्त्वावृत्त्याबोध इत्येवानुभवसिद्धं तथापि व्यवस्थितेवान्यत मप्रत्तानेन बोध्यत इतिनदोषः। एकशेषश्चप्रत्याख्यातोऽसहविवक्षायामपि शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगीत्याशयेन पृथगुक्तः॥ सामीप्यंषष्ठ्यर्थ इति। षष्ठीस्थानइ त्यस्य गुणानाञ्च परार्थत्वादितिन्यायेनाप्रवृत्तिः। न चेकोगुणवृद्धी इतिसूत्रेतच्छेषशब्देन परिभाषयोरपि गुणगुणिभाव उक्त इतिवाच्यम्। सार्वधातुकार्धधातुकयो

हलन्त्यम्। सूत्रेन्त्यमिति। हलिअन्त्यमितिविग्रहे सप्तमीतियोगविभागात्सुप्सुपेतिवासमास इतिभावः। यद्वा। षष्ठीतत्पुरुषोयम्। स्यादेतत्। हलि त्येकदेशस्यैव तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्तु । हस्यल् इतिचव्याख्यास्यते। सामीप्यंषष्ठ्यर्थः। यद्वामास्तु तन्त्रादि। अस्तु समाहारद्वन्द्वो हल्चल् चेति। लकारस्य संयोगान्तलोप इति चेन्नैवम्। आद्ये समासस्य क्लिष्टत्वात्। नहि ब्राह्मणस्य कम्बल इत्यादौ ब्राह्मणसमीपवर्ती अन्यदीयः कम्बलः प्रतीयते॥

रलोन्त्यस्यकोगुणवृद्धीतिसूत्रत्रयस्य लक्ष्यसंस्कारकमहावाक्ये विशेष्यविशेषणभावमादायैव तच्छेषव्यवहारो न तु गुणगुणिभावे परस्परापेक्षत्वेनवेतिकैयटेन स्पष्टमुक्तेरेतन्मूलकतयैव तत्सम्भवस्यतेनोक्तेश्चेतिभावः। क्लिष्टत्वादिति। ब्राह्मणस्य कम्बल इत्यादावसत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामिभावादिप्रतीतिवदनन्तरस मीपादिशब्दप्रयोगमन्तरेण सामीप्याद्यप्रतीतेः तस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात्तत्प्रयोगे त्वसामर्थ्यात्षष्ठीसमासाप्राप्तिरिति। मध्यमपदलोपिसमासे सौत्रे वा तत्र समासस्य क्लिष्टत्वमितिभाव स्तदेतदाह। नहीत्यादिना तत्रानिष्ट इत्यन्तेन ॥

चित्रगवीणामिति।कुमतिचेतिणत्वम्।दन्त्यपाठस्तुलेखकप्रमादात्।एवंस्त्रीगवीणामित्येकशेषप्रकरणान्तस्थकैयटप्रयोगेपिबोध्यम्।अस्तेरनन्तरेसमीपेवेत्यादि
भाष्यंत्वनन्तरादिपदाध्याहारेणतन्निरूपितसंबन्धार्थिकास्त्वानपदाध्याहारेणतन्निरूपितसंबन्धार्थिकावाषष्ठीत्यभिप्रायकम्।अतएवमतुप्सूत्रेकैयटेनगावोस्य
सन्त्यनन्तरादूत्यर्थेमतुप्शङ्कापरभाष्यव्याख्यावसरेआनन्तर्यमस्त्यर्थवत्प्रकृत्यर्थोपाधिरित्युक्तम्।नतुतस्यषष्ठ्यर्थत्वेनप्रत्ययार्थत्वमुक्तम्।भाष्यकृताचासामर्थ्यात्त
त्रस्यभावउक्तः।षष्ठ्यर्थत्वेतुप्रत्ययार्थत्वात्कासामर्थ्यम्।तस्माद्यत्रषष्ठ्यन्तमात्रप्रयोगेआनन्तर्यादिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदाध्याहारएवबोध्यः।तत्रास्तिग्रहणाभावेत
सान्यफलकत्वेवासूत्रानुपातास्त्यर्थान्तर्भावेणमत्वर्थीयवद्बहुव्रीहिवच्चतथाभूतानन्तर्याद्यर्थान्तर्भावेणचित्रागावोस्यसत्यनन्तरास्त्याद्यर्थेबहुव्रीहिमत्वर्थीयौनभ

नवाचित्रगुशब्दाच्चित्रगवीणांसमीपवर्तीरक्षादिःप्रतीयते।अतएवानन्तरादिषुनसमासोनभिधानादितिस्पष्टमा
करे।किंबहुनाब्राह्मणस्यकम्बलश्चित्रागावोस्येतिव्यस्तप्रयोगोपितत्रानिष्टः।द्वितीयेपिसंयोगान्तलोपोदुर्लभोयणःप्रतिषेधा
रम्भात्।तत्वत्याख्यानपक्षेपिझलोझलीत्यतोझल्ग्रहणमपकृष्यसंयोगान्तस्यझलोलोपविधानाच्च ॥

क्तोनभिधानादितिमतुप्सूत्रेभाष्येस्पष्टम्।अनन्तरादेरिदमर्थत्वेतस्येदमितिशैषिकोप्यनभिधानान्नेतितस्येदमित्यत्रभाष्ये।तदुक्तमनन्तरादिषुनसमासोनभिधा
नादितिस्पष्टमाकरइति।तत्रसमासग्रहणंतद्धितवृत्तेरप्युपलक्षणम्।अनन्तरादिशब्दैःषष्ठीतत्पुरुषादिस्तुभवत्येव।ग्रामकूपोगङ्गातीरमित्यादौसमीपएवाव
येयत्वारोपेणसमासः।स्पष्टाचेयंरीतिर्मिपर्यन्तस्येतिसूत्रेकैयटे।किंचहस्यलित्यर्थेहलिलिलेखनइतिधातोर्लसेत्वापत्तिः।नचफलाभावोदेवदत्तहलित्यादौडित्व
सामर्थ्यादभस्यापिटेर्लोपवल्लित्वसामर्थ्यात्प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावेपिलित्स्वरस्यैवफलत्वंवक्तुंशक्यमित्यपिबोध्यम्।यद्यपिहलसीरादितिनिर्देशेनतस्यनेत्वमितिक
ल्पयितुंशक्यम्।तथापिज्ञापकस्वीकारापेक्षयासूत्रवृत्तिरेवलघीयसीतिदिक्।झलोलोपेति।सौत्रलोपाश्रयणेतुमूलोक्तमेवलघु ॥

असंभवादिति। नचाद्यन्तौटकितावित्यादौ यथासंख्यमन्वयेऽपि प्रथमतः साहित्यावच्छिन्नेसाहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण सहविवक्षामाश्रित्य यथाद्वन्द्वसाधुत्वं तथेहापि प्रथमतो लकारो हल्पदवाच्यश्चेदिति सामान्यतो बोधं कल्पितमादाय द्वन्द्वसाधुत्वं ततो विशेषजिज्ञासायामादिरन्त्येनेत्येकवाक्यतया विशेषतो वाक्यार्थो लक्ष्यसंस्कारकः। किं च सहविवक्षा सहवक्तुं वक्तुरिच्छा, सा च सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्ततः पूर्वमपि हल्पदार्थज्ञानादस्त्येव, बोध्यबोधस्तु क्रमेणैवेति वाच्यम्। आद्यन्तावित्यादौ यथासंख्यसूत्रारम्भसामर्थ्येन तथा साधुत्वाङ्गीकारेऽप्यन्यप्रकारेण तस्य धुंसोलकल्पने मानाभावात्। किं च श्रोतॄणां सह बोधो भवत्वितीच्छया सह वक्तुमिच्छाया एव सहविवक्षात्वेन श्रोतॄणामपि सह बोध एवोचितः। सा दृशेच्छया तेषां तादृशबोधाजनकशब्दप्रयोगे तु पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिः। मुखं नयनं पश्येत्यादौ तु न दोषः। उभयज्ञत्वेन ज्ञाते प्रत्येव तादृशशब्दप्रयोगात्तेन रूपेण ज्ञानं भ्रमः प्रमा वेत्यन्यदेतत्। किं च पाणिनेः पूर्वं हल्पदार्थज्ञानेऽपि तदभिप्रायेण न प्रयोगः। अन्यथा व्याख्यातृपरम्परावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या लट्स्मे इति सूत्रस्थकैयटोक्तरी

किं च पदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधासंभवेन हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागेतत्सूत्रार्थाबोधे प्रसक्ते तदुद्धारार्थेयं पत्तः। अस्यां चावस्थायां हल्शब्दार्थाप्रसिद्धेर्द्वन्द्वस्य दुर्लभः। सहविवक्षाया असंभवात्। तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम्॥ ७) स्यालक्षणया तन्त्रान्तरीयप्रथमादिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामिव शक्त्यनुमानाद्धा। ततः श्रोतॄणां बोधसंभवेनेतरेतराश्रयस्यैवाभावे तदाश्रङ्कालश्चेति वक्तव्यमित्यादिसमाधानपरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः। नचैवमजादिव्यवहारस्यापि लक्षणादिनैवोपपत्तावादिरन्त्येनेति सूत्रं वैयर्थ्यम्। क्वचिल्लक्षणादिना बोधदर्शनेऽपि सर्वत्र लक्षणाद्याश्रयणमेवेति नियमाभावात्। नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियत इति पङ्क्तिं विंशतीति सूत्रे भाष्योक्तेः। तस्मात्करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकपदस्य तदभिप्रायेणाचार्यस्य पूर्वं प्रयोग इत्येव। अल्पनान्त्यायमौ। ध्वनिनश्चायमर्थो नाज्झलाविति सूत्रेऽष्टादशानां ग्रहणाभावाय वर्णानामुपदेशस्तावत् उपदेशोत्तरकाले त्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकालः प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा तदुत्तरकालमणुदिदिति सवर्णग्राहकमित्येतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति न त्वस्मिन्नपि स्वाङ्गे इत्येवं वाक्यपरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापि। अन्यथा तत्सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्तथात्वात्तस्य पूर्वमपि सत्त्वेनाचार्येण तथा प्रयोगे बोद्धॄणाम विक्रमेण तथा बोधे उपपन्ने किं तेन कृतं स्यात्। कथं वा नाज्झलावित्यत्राष्टादशादीनां ग्रहणवारणं भाष्योक्तं सङ्गतं स्यादिति विभाव्यतां तदाह। तस्मा

६८

आद्यन्ताभ्यामिति। अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामित्यर्थः। तस्य समुदायस्य। तयोः पारार्थ्येति। सञ्ज्ञास्वरूपबोधकतया शक्तिग्रहकालएव तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्यर्थः। परामर्शि
त्वादिति। वस्तुतो ज्ञापकादिनाऽग्यापि न सञ्ज्ञाकार्यमाद्यन्तशब्दाभ्यामाद्यन्तघटितसमुदायस्याक्षेपेणान्येषामिव तयोः प्राप्तायाः सञ्ज्ञायाः प्रकारान्तरेणाशक्यवारणत्वात्। स्वशब्दानु
वृत्तेश्च न फलम्। भाष्येपि एतत्फलितार्थकथनमेव। स्वस्य च रूपस्येति। सञ्ज्ञास्वरूपत्वविशिष्टस्यास्तु प्रत्येकं स्वबोद्ध्यत्वं चास्तु को विरोधः। यथाच्च घेरित्यादौ गुणदर्शनेन घिश
ब्दस्यापि घिसञ्ज्ञाबोद्ध्यत्वं तद्वदे वमजादिसञ्ज्ञास्वसञ्ज्ञिघटकेकारादिष्विवाकारचकारयोरपि प्राप्नोत्येव। किं च स्वशब्देन केवलान्त्यपरामर्शासंभवेपि विशिष्टपरामर्शे
न बाधकं तत्र समुदाये फलाभावादवयवयोर्विश्रान्तिं प्राप्स्यति। तस्मात् ज्ञापकादिनैवान्त्यस्य तत्कार्यं वारणीयमित्यलम्। भाष्येति। तत्रहि उपदेशइति किमभ्रँ अपः
मद्भ्यगानामिति। आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते। तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेअवतरन्ती सञ्ज्ञा मद्ध्यमेषु विश्राम्यति। नत्वा
द्यन्तयोः। संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः परार्थ्यनिर्णयादिति भावः। स्वस्य चेति। स्वं रूपमित्यनुवृत्तेः स्वरूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य। अन्त्येनेत्यप्रधानतृतीयानि
र्देशात्। सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात्। आद्योच्चारणमिति। यद्यप्युपदिश्यते ऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यवृत्त्यादिषु व्याख्यातं तथापि
तत्प्रौढिवादमात्रम्। करणे घञो दुर्लभत्वात्। ल्युटा बाधात् ॥ ७ प्रत्यस्समाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देश इति नासावुपदेश इत्युक्तोपदेशोद्देशयोर्लौकव्यवहारेण
संकीर्णत्वमाशङ्क्योपदेशनेऽजनुनासिक इति वार्त्तिककृद्दर्शितन्यासस्य खण्डनायोपदेश इति करणे घञुपदिश्यतेनेनेत्युक्तं तच्च शास्त्रं शासनकरणं प्रत्यासत्त्यै तच्छा
स्त्रीयधात्वागमप्रातिपदिकप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशरूपम्। प्रौढिवादमात्रमिति। वार्त्तिककृदुक्तन्यासीयार्थस्य कथंचित्सूत्रतोपि लाभसंभवात् न्यासान्तरप्रवृत्तिस्ते
ष्वेवेति प्रौढ्या बोधयितुमेवं वाद इति भावः। घञ इति। अकर्त्तरि चेत्यत्र सञ्ज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वात्तत्प्राप्तिरिति भावः। बाधादिति। वासरूपविधिस्तु क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु प्रति
षिद्धः। न च तत्र साहचर्येण भावल्युट एव ग्रहणमिति वाच्यम्। ईषत्पानः सोमो भवतेत्यत्र कर्मणि खलनेति भाष्यादिप्रामाण्येनात्र साहचर्यानाश्रयणादिति भावः ॥

क्लिष्टत्वादिति। गुणप्रधानसन्निपाते प्रधानस्य विशेषणे साकाङ्क्षत्वेद्‌तरान्वयस्तस्यायुक्त इति क्लेशद्‌ निभावस्तदाह। नहीत्यादिना। भाष्यकृतेति। अस्यार्थस्येति शेषः। एवंचोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमान्न कर्तरि षष्ठीति बोध्यम्। अवहेलनाच्चेति। चो हेतौ। यतोऽवहेलनमतः क्लिष्टत्वमित्यर्थः। घापवाद इति। ल्युडपवादश्चेत्यपि बोध्यम्। तत्रापि संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति भावः। अगतिकगतिरिति॥ नचखनो घ चेति घविधानमन्यतोऽपीत्यर्थमित्याकरे स्पष्टं तेनात्र घे सिद्धतीति वाच्यम्। तस्यापि अगतिकगतित्वात्। भगः पद्‌मित्यादौ चत्वाऽपित्वफलं तन्नैवतत्प्रवृत्तेश्च॥ पदस्य घञर्थे केन सिद्धेर्नैतदुदाहरणं किंतु क्वाचित्कं वा कंचतत्। किंचोच्चार्य वर्णानाहोपदिशद्‌ मे वर्णा इत्यादिभाष्यादुपदेशब्दस्योच्चारणार्थत्वस्य निर्णयेन संकीर्णलोकव्यवहारस्यलक्षणयाप्युपपत्त्याऽनवघञि बाधकाभावः। किंचोपदेशशब्दस्य प्रत्ययादिपरत्वे तस्यैव हलन्त्यमित्यत्रान्वयेन यत्किंचित्समुदा

नचघः। असञ्ज्ञात्वात्। प्रायेण सञ्ज्ञायामिति व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वात्। नह्युपाधेरुपाधिर्भवतीत्यादिना भाष्यकृताऽवहेलनाच्च। अतएव घापवादो हलश्चेति घञपीहन। बाहुलकं त्वगतिकगतिः। अतएव प्रक्रियन्ते शब्दा आभिरिति करणव्युत्पत्तिरपि परास्ता। तथाच वार्त्तिकम्। अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति। अतो भाव एव प्रत्ययो न्याय्य इति भावः। यत्तु धातुसूत्रेत्यादि पठन्ति। यच्च व्याचक्षते। करणव्युत्पत्त्या पूर्वोक्तोपात्तानामुपदेशत्वम्। कर्मव्युत्पत्त्या त्वागमादीनाम्। वर्णादिलिङ्गानुशासनयोरपि सूत्रत्वात्सिद्धे पृथगुपादानं गोबलीबर्दन्यायेन। एवंगणत्वादेव सिद्धे धातोरपीत्यादि। अत्रेदं वक्तव्यम्। किमेषामुपदेशसञ्ज्ञा उत योगमात्रम्।

यान्त्यस्य वारणं संभवेत् तदर्थमन्त्यग्रहणसामर्थ्यादिवर्णनक्लेशो भाष्यकृतोऽव्यर्थ इत्यादि निबोद्ध्यम्। उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यादेश्च उपदेशो इति सूत्रे च भाष्ये भावघञन्तस्यैव तस्या

दीकारश्चेति दिक्। धातुसूत्रेत्यादीति। धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम्। आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिता इत्यर्थः॥ उपदेशत्वमिति। उपदेशशब्दव्यवहार इत्यर्थः। धातोरपीति। प्रत्ययेभ्य उणादेरपीत्यपि शब्दार्थः। वाक्यशब्देन वार्तिकं शीङ्‌ लण् चोरट् उण् आचारे। खगल्भ पुट् अण् अनङ् इत्युदाहरणानि। उपदेशसञ्ज्ञेति। उपदेशपदं योगरूढमेवेति भावः

ननु संज्ञाशब्देन व्यवहार एवाभिमतोऽत आह। आमइत्यादि॥ नचाकारोच्चारणंव्यर्थम्। तेनास्मत्पक्षज्ञापनस्यैवौचित्यादितिभावः। आदिनायकारादीचुञ्चुप्चणपावित्यादिसंग्रहः॥ उपदेशाभावादिति॥ आदेशस्योपदेशाभावादित्यर्थः॥ ततोधातुसञ्ज्ञेति॥ लूशब्दएवधातुसञ्ज्ञः केवलमसौ ञित्कार्यंलभतइतिभावः॥ नन्वत्रसूत्रसाहचर्याद्वैत्वागमप्रेस्यपादिशब्देनतद्बोधकपाणिन्यादिपठितानुपूर्वीकाणांग्रहणम्॥ तेषांधात्वादिव्यवहारस्तुभाविसञ्ज्ञाविषयघटितत्वेनधातुपाठइत्यादिव्यवहारवदितिचेन्नोभावुच्चारणविषयाणामित्यवसिद्धेएतस्यानुपयोगात्॥ अतएवचारुचेराह॥ अपिचेति॥ अलोन्त्यात्सूत्रेति। उपधासञ्ज्ञासूत्रेत्यर्थः। विरुद्ध्येतेति॥ तत्रहिलोपनाद्यः। संज्ञा याः शास्त्रकारैरनुक्तेः। असञ्ज्ञात्वात्घप्रत्ययोनेतिभाष्योक्तेश्च। अस्मदादिकृतसञ्ज्ञायाः शास्त्रव्यवस्थापकत्वेऽतिप्रसङ्गाच्च। आमोमित्वमदन्तत्वादितिस्वपरग्रन्थविसेधाच्च। नह्युत्सृष्टानुबन्धस्यामोनप्रत्ययत्वंयेनमित्त्वंनभवेत्। किंचैवंप्रत्ययविधौपञ्चम्याः प्रकल्पकत्वेसनःसनेवआदेशोऽस्त्वित्याशङ्क्योपदेशाभावादित्सञ्ज्ञानस्यादितिभाष्यकैयटोक्तंव्याकुप्येत। किंचनधातुलोपइतिसूत्रेधातुग्रहणंकिंलूञ्लविता पूञ्पवितेतिभाष्यमुपदेशएवानुबन्धलोपेकृतेततोधातुसञ्ज्ञेत्येवंपरः कैयटग्रन्थश्चविरुद्ध्येत। अपिचघ्वसोरेद्धाविति सूत्रेलोपश्चेतिद्विशकारकोनिर्देशः। द्वितीयः शकारइदितिअलोन्त्यसूत्रस्यभाष्यकैयटादिकमपिविरुद्ध्येत। नद्वितीयः। योगस्यैवपुरस्कारेपरिगणनस्यव्यर्थत्वात्। धात्वादिषुकरणव्युत्पत्तिरागमादिषुनेतिवैषम्यस्यदुरुपपादत्वाच्च ॥

शितिभिन्नंपदंशितिच॥ पूर्वस्यश्रुतत्वेनशः। असंदेहायझल्परसंयोगादित्वेपिस्कोरित्यस्यनप्रवृत्तिः। झलांजशित्यादौजश्त्वस्यैव॥ शकारस्यधात्वाद्यन्तत्वाभावः स्पष्टएवेतिभावः। किंचनमोवरिवश्चित्रङ इत्यस्यासंग्रहोत्रपक्षेइत्यपिबोध्यम्। एषतस्ययोगरूढिरित्युक्तेः परिगणनताया एवलाभात्॥ योगस्यैवेति। नतुरूढेरित्यर्थः। परिगणनस्येति। धात्वादिगणनस्येत्यर्थः। वैषम्येति। भाष्यरीत्याकरणव्युत्पत्त्यैवसर्वसंग्रहादितिभावः ॥

उपदेशताप्रयोजकेति। योगमात्रस्वीकारे उपदेशता उपदेशकरणतानहितत्प्रयोजकं धातुत्वादि भवतीति नद्विरोधः। सञ्ज्ञात्वे तु उपदेशता उपदेशशब्दत्वम्। उपदेशशब्दस्य शब्दपरत्वा
त्तेनतदवच्छिन्नस्य प्रयोजकं तु रूढ्यर्थतावच्छेदकतया धातुत्वादि वक्तुं शक्यमिति भावः॥ शकारस्येति॥ नह्यनेन किंचिदुपदिश्यत इति भावः॥ ननूपदिश्य नेत्ज्ञाप्यते। नेनेति तदर्थः। धात्वा
दिभिर्हि प्रयोगो ज्ञाप्यते तद्वदनेनापि शकारेण सर्वादेशत्वं ज्ञाप्यत इत्यरुचेराह॥ आदेवइति॥ सर्वैति। भाष्यकारादीत्यर्थः॥ यत्र तु करणव्युत्पत्त्यैवार्थसंगतिस्तत्रागत्यास्तु कृत्यल्युट इति
बोद्धुलकान्ल्युडभावः। यथा यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्ताविव्यादाविति दिक्॥ नासिकामनुगत इति। नासिकामभिहत्य वायुनाऽभिव्यञ्जित इत्यर्थः॥ प्रातिशाख्यशिक्षादौ लोके
तद्व्यवहारस्य तथैवोपपादनमावश्यकमिति तात्पर्यम्। अतस्त्वमुखग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यध्वनितो यमानुस्वारयोरनुनासिकव्यवहारः सूत्रमते संगच्छते॥ यरोनुनासिक इत्यादौ स्वरूप

उपदेशताप्रयोजकधातुत्वादिरूपोपाध्यवच्छिन्नसमुदायान्त्यहलिदित्यर्थ इति स्वग्रन्थविरोधाच्चापत्तइयेपि लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतानुपयोगात्। लोपश्चेति श
कारस्यासंग्रहाच्च। आदेच उपदेशे उपदेशेत्वत इत्यादावाद्योच्चारणस्यैव उपदेशपदार्थतायाः सर्वसंमतत्वाच्चेति दिक्। उपदेशेजनुनासिक इत्॥ यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वा -
दनुनासिकसञ्ज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव गतार्थत्वादनुनासिकसञ्ज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम्।
उपदेशे किम्। अभ्र आँ अपः। यद्यपीह उञ ऊँ इत्यत्रेव विधानसामर्थ्यान्नेत्वमिति सुवचम्। तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम्। अच्
किम्। [illegible]निनो मकारस्य माभूत्॥ ॐ ग्रहणाभावस्तु पशुरपस्यमित्यादिवदिति ध्येयम्। मन्दप्रयोजनमिति॥ मन्दे तु प्रयोजनमस्येति बहुव्रीहिः। एवंविधयोगलोकप्रातिशाख्याद्यनभि
जं पुरि सप्रयोजनमित्यर्थः॥ अभ्र आँ अप इति। अत्रेत्सञ्ज्ञायां लोपः स्यादिति भावः। विधानेति॥ इदिति वक्तव्ये अनुनासिकविधानसामर्थ्यादित्यर्थः। नेत्वमिति॥ तत्फललोपस्य सामर्थ्याद्भावे
इत्त्वमा[illegible]फलाभावान्नेत्यर्थः॥ नन्वभ्र आँ अ टित इत्यत्रानेकान्ता अनुबन्धा इति पक्षे आदितश्चेतीट्प्रतिषेधः फलम्। न च लोपाभावे इदिति महासञ्ज्ञाकरणात्तज्ज्ञापिनेति वाच्यम्। महास
ञ्ज्ञयैव लोप[illegible] सिद्धान्तस्य लोप इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। इक इत्यादौ ककारादिश्रवणानापत्तेश्चेति चेन्न। अनुबन्धानामेकान्तत्वमेवेति मुख्यपक्षे दोषाभाव इत्याशयात् तदाहि मुख्येव यत्विन्यन्यपदार्थे

प्रतिज्ञेति। प्रतिज्ञान्तविषयइत्यर्थः। प्रतिज्ञाशब्दस्येति॥ भावाङन्तस्येत्यर्थः॥ क्लिष्टेति॥ शक्तिग्राहकव्याकरणसत्वाच्छक्त्यैवतदर्थबोधसंभवे लक्षणाश्रयणं क्लेशइतिभावः॥ लक्षणं॥ विनिवर्तते॥ अत्रलक्षणया व्याख्यानं कुर्वतापि तत्रलक्षणां विनामदुक्तरीत्यैवव्याख्यातमेवं च पूर्वापरविरोधस्तस्येतिभावः। नचोभयोर्विधानेपि लाघवाद्भावे शक्तिः कर्मणि लक्षणा अनुशासनमपि ला[illegible]णिकार्थानुशासनमेवेतिवाच्यम्। लः कर्मणीत्यादीनामपि तथात्वापत्तौ तिङां कर्त्रादौ शक्तिरिति सिद्धान्तासङ्गत्यापत्तेः। व्याकरणस्याभियुक्तोक्त शक्तिग्राहकत्वस्य भङ्गापत्तेश्च॥

प्र[illegible]तोपन्नइति प्रतिज्ञा। आतश्चोपसर्गइति कर्मण्यङ्। प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः। एवं च प्रतिज्ञा समधिगम्येप्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणेति क्लिष्टं व्याख्यानं[illegible]पणीयम्। पाणिन्युपज्ञं व्याकरणमित्यादिष्विव लक्षणां विनैव निर्वाहात्। यद्यपि सूत्रकारकृतोनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन[illegible]कार्यं प्राक्स्थित इत्यनुमीयत इतिभावः। ननु रलयोरिति न्यूनम्। टकारस्यापि मद्यगत्वादित्यत आह। प्रत्याहारेष्विति। व्यवह्रीयन्त इति। प्रत्याह्रीयन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति बाहुलकादधिकरणे घञ्। यद्यपि योगमात्रमकारादिसञ्ज्ञास्वतिप्रसक्तं तथापि योगरूढिरितिभावः। प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राञ्चः। चतुर्दशसूत्रीस्थैर्हल्भिरिद्भिः कृता अष्टाध्याय्यां व्यवहृता एकचत्वारिंशदिति तस्यार्थः। तेन सुप्तिङादीनां प्रत्याहारस्य च यो द्वितीयादिनिर्वार्तिकस्य — चयप्रत्याहारस्य चाधिक्येप्यदोषः। यत्तु यमन्ताङ्ग इति यमिर्यमनेष्वनिडेकइष्यत इति च यम् वार्तिककृताव्यवहृत इत्याहुः तद्भ्रमसाभिधानम्। आयस्थोणादिसूत्रत्वात्। द्वितीयस्य व्याप्रभृति[illegible]कास्यत्वादि[illegible]तावत एव च संख्यानियमो नातीवोपयुज्यत इत्युपेक्षितः। ऊकालोच्। ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वन्द्वः। सौत्रं पुंस्त्वम्॥

टकारस्यापीति। अत्रमद्दक्तव्यं तदन्यत्रोक्तम्। बाहुलकादिति। भावघञन्तादर्श आद्यजित्यपि बाहुलकाद्विशिष्टमिति भावः। एकचत्वारिंशदिति॥ एकस्मान्ङञणवटा द्वाभ्यां षड्भ्यश्च कणमाः स्युः। ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्य इति तदुक्तेरितिभावः॥ सौत्रं पुंस्त्वमिति। यद्यपि इतरेतरयोगेपि सौत्रमेकवचनं वक्तुं शक्यं तथापि लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति तत्र तत्र वार्तिकोक्तेर्लिङ्गस्य लौकिकत्वात्तद्व्यत्ययकल्पनमेवोचितं न तु शास्त्रीयवचनव्यत्ययकल्पनमिति भावः॥

फलितार्थीति। ऊपदेनस्वोच्चारणकालसदृशलक्षणयाकालशब्देनसमानाधिकरणबहुव्रीहिरितनफलतीतिभावः। वांकालइतितुनविग्रहोव्यधिकरणत्वात्तदाह। विग्रहस्त्विति। काल
इतिजात्याख्यायामेकवचनम्। स्वोच्चारणकालइति। स्वोच्चारणकालसदृशइत्यर्थः। सादृश्यमूलके कालयोरभेदाध्यवसायेतुयथाश्रुतमेवसाधु। फिट्स्वरेणेति। अन्तोदात्त इत्यर्थः।
[illegible]ः सुप्त्वादनुदात्तत्वम् अस्मादेश उदात्तेनेत्येकार उदात्तइतिभावः। अनुदात्तइति। फिट्स्वरेणान्तस्योदात्तत्वेशेषनिघातेनेतिभावः। अभिमुखवाच्यमुत्पन्नंप्रातिपदिकमर्वाङिति
[illegible]विवक्षितमित्यर्थइति। [illegible] प्रातिशाख्ये [illegible] पाक्तिकोदाहरणविषयम्। ननूनपाच्छचीपतिशब्दयोरिति। अस्ययद्यपीत्यादिः शेषनिघातइति।
वाकालइवोति। फलितार्थकथनमिदम्। विग्रहस्तु [illegible] कालोयस्येतिबोध्यः। ऊशब्देनस्वोच्चारणकालोलक्ष्यते। आयइति। निपाताआद्युदात्ताइतिआकारउदात्तः। यच्छब्दस्तु
फिट्सूत्रेणाभर्वाङ्। अकारोनुदात्तः। तस्मात्इतः। अतन्त्रमिति। उपेपिवानित्यत्रउपसर्गइवाविवक्षितमित्यर्थः। ननुतत्रईयिवांसमतिस्रिध इत्यादिप्रयोगदर्शनादविवक्षा
स्तु इह [illegible] किमितिचेत्लक्ष्यदर्शनंप्रातिशाख्यादिकंचेतिगृहाण। तथाहि। येराइत्यत्रस्कारः। ननूनपाच्छचीपतिमित्यत्रपदपाठेऊरीतौचार्धोदात्तौइतिसकलब-
हृचसंमितम्। ननूनपाच्छचीपतिशब्दयोरुमेवनस्पत्यादिषुयुगपदितिपूर्वोत्तरपदयोरनुदात्तत्वेकृतेअनुदात्तंपदमेकवर्जमितिशेषनिघातः। पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीरत
योरुक्तं [illegible] स्वरितत्वंप्रातिशाख्येउक्तम्। जात्यवत्तानथावान्तौननूशचीतिपूर्वयोरिति। तथास्वरितार्धस्योदात्तत्वंप्रातिशाख्यमपि। एकाक्षरसमावेशेपूर्वयोः स्वरितः स्व
[illegible] उदात्तादर्धमात्रार्धमेववा १ अनुदात्तः परः शेषः सउदात्तश्रुतिर्नचेत्। उदात्तंवोच्यते किंचित्स्वरितंवाक्षरंपरमिति ॥ अस्यतथापीतिशेषः। तेनोदात्तोअ
नुदात्तोप्रश्रुतइतिभावः। जात्यवदेति। पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीशब्दयोरन्तोजात्यवदिति। अतोऽन्यत्स्वरितंस्वारंजात्यमाचक्षतेपदइतिलक्षितोजात्यः। उदात्तस्वरितपूर्वस्वरि
तादन्यएकपदेस्थितः स्वरितोजात्यइतितदर्थः। तेनतुल्यंतद्वत्अस्यान्तउदात्तश्रुतिकइत्यर्थः। तथावाअसंहितवद्वावासंहितवद्वेत्यर्थः। पद्यादीस्तु[illegible]तानामसंहितवद्दु
नराणिरन्तरमस्यपाठात्असंहितवदित्यनेनकेवलमनुदात्तत्वम्। संहितवदित्यनेनार्धानुदात्तस्वरितत्वमितितद्भाष्येस्पष्टम्। तथेति। लक्ष्यदर्शनवत्प्रातिशाख्यमपिप्रमाणमस्तीत्य

स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयेति। श्लोके उदात्तादितिस्वतन्त्रोदात्तादित्यर्थकमितिभावः। एवकार इति॥ तच्छाखायांदीर्घादिष्वपिसमांशोदात्तकस्वरितस्यैवपाठादितिभावः। एतेनैतं।
पूर्णमित्यस्यकाविल्पास्तंवाशब्दस्तुपादपूरणायेतिबोध्यम्। अप्राकृतइति। स्वरितविशेषइत्यर्थः। स्वारइति॥ स्वरएवस्वारः स्वार्थेण्। स्वरितोदात्ताभ्यांपूर्ववर्णग इत्यर्थः।
लक्ष्यते। तदुक्तंभाष्ये। अर्द्धह्रस्वशब्दोर्द्धमात्रापरः इति। हरिरप्याह। प्रमाणमेवह्रस्वादावनुपात्तंप्रतीयइति। अनुपात्तमपिअर्द्धमात्रारूपंप्रमाणमेवोपलक्ष्यतइ

र्थः। पूर्वयोरुदात्तानुदात्तत्वयोरेकत्रसमावेशेसतिस्वरितोबोद्धव्यः। तस्यस्वरितस्यस्वतन्त्रोदात्तापेक्षयोदात्ततरः। अर्द्धमात्राबोद्धव्येति। कवोऽश्वाइत्यादिह्र
स्वाभिप्रायमर्द्धवेतिदीर्घाभिप्रायम्। अनेनैवह्रस्वस्यापिसंग्रहाद्व्यापकत्वादिदमेवादर्तव्यमितिसूचयितुमेवकारः। अनुदात्तइत्यादिपरिशेषसिद्धार्थ
कथनम्। शेषेऽनुदात्तश्रुतिः स्यात्। किमविशेषेणेत्याह। नचेत्यादि। उदात्तस्वरितपरंविहायेत्यर्थः। शाकल्योऽप्याह। अप्राकृतस्तु यः स्वारः स्वरितोदात्तपूर्व
गः। उदात्तायार्द्धमस्यावशिष्टंनिघ्नन्तिकम्पितमिति। उदात्ताय उदात्तंकर्तुंअर्द्धह्रस्वशब्देनअर्द्धमात्रालक्ष्यतइतिहरदत्तादिग्रन्थास्तुमतान्तरपरतयाकथं
चिन्नेयाः। क्वेति। किमेतत्तिस्वरितम्। वइति। अनुदात्तंसर्वमपादादावित्यधिकारादनुदात्तम्। अश्वाइति। अशेः क्वनिनिनित्स्वरेणाद्युदात्तंसंहितायांत्वे
कोदेशउदात्तेनोदात्तइत्योकारउदात्तः। येअराइति। इयमपिफिट्सूत्रेणान्तोदात्तम्। एकादेशस्तुपक्षेस्वरितः। स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्युक्तेः। मुखंचना
सिकाचेतिविग्रहेप्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावेमुखनासिकमितिस्यादतआह। मुखसहितेति॥ तुल्यास्य॥ आस्येभवमास्यंशरीरावयवाद्यदित्यभिप्रेत्याह। तात्वादीति ॥

लक्ष्यतस्यहेलाराजआह। एवंचलोकेन्यशाखासुचदीर्घादिष्वप्यर्धमात्रैवोदात्तेतिभावः। मतान्तरेति। प्रातिशाख्योक्तमतापेक्षयेतरवेदलोकसाधारणमतान्तरेत्यर्थः। कथंचि
दिति। लक्ष्यतइत्यंशपरमिदंभाष्यतोरूढिशक्तेरेवप्रतीतेरितिभावः। इत्युक्तेरिति। नोदात्तस्वरितोदयमितिनिषेधस्तुउदात्तादनुदात्तस्येत्यस्यैवानन्तरस्येतिन्यायादितिभावः॥ आस्यश

प्रशब्दबलादिति॥ प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रकर्षश्च वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्कालिकत्वरूप इति भावः॥ चकारेणेति॥ अत्र यथा नासिकायाः स्थानत्वं तथान्यत्र निरूपितम्
मतुतत्काले ति॥ एतां शिक्षानुक्तार्थानुवादत्वेनात्र शास्त्रप्रवृत्त्यभावादिति भावः॥ नासिद्धं स्यादिति॥ ननु श्रमो धुङ् मानित्यादौ पत्वजश्त्वानुनासिके षु अप्राप्तो न स्यात् न
मतिदेशान्तर वद त्रापि त्रिपाद्यां प्रवृत्तेन दोषः। सपादसप्ताध्याय्यामपि पूर्वं प्रति परासिद्धत्वापत्तेः॥ मध्ये पाठस्य विप्रतिषेधसूत्रस्य च सामर्थ्याश्रयणे तु विनिगमनावि

आभ्यन्तरेति॥ एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यते। तुल्यास्यं किम्। तर्प्तुं। अत्र पकारस्य तकारे परे झरो झरीति लोपो मा भूत्। प्रयत्नग्रहणं किम्। वाक् श्च्योतति। शस्य
लोपो न। ञमङणनानामिति। नासिका चेति चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं तालव्यादि समुच्चीयते। अनुस्वारोत्तमा अनुनासिका इति तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यम्। य
मानुस्वारनासिक्या नासिका अनुनासिकाश्चेति माध्यन्दिनकात्यायनप्रातिशाख्यम्। वर्गोत्तमा ञ मङ णना अनुनासिका भवन्ति च शब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागेन
नासिकास्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थ इति तद्भाष्यं च। एदैतोरित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं न तु तत्कालग्रहणार्थम्। तेन प्लुतस्यापि संग्रहः॥ पूर्वत्रासिद्ध
म्। अयं यस्तत्रोविधिः स्यात्तर्हि त्रिपादीपूर्वं प्रत्यसिद्धा इत्येव लभ्येत तत्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यादत आह। अधिकारोऽयमिति। यद्यत्र
कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेऽरपदत्यादौ उत्वं न स्यात्। परत्वाद्रोरीत्यस्य प्रसङ्गात् ॥

प्रक[illegible]
[illegible]योरपि अप्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः॥ रोरीत्यस्य प्रसङ्गादिति॥ सिद्धे सिद्धत्वारोपात् सूत्रोदाहरणसंपत्त्यै परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्व
त्रैपादिके कार्ये जाते तत्राभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि देवदत्तहन्तृहतन्यायेन स्थानिभूतरोरभावाद्धशि चेत्यस्याप्राप्तिरिति भावः॥ स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे अवः पास्मि
न्नित्यत्र रुत्वं तु कोरित्यत्र च भाष्ये ॥

तथाचेति॥शास्त्रस्यतद्बोध्यकार्यस्यचशास्त्रजन्यज्ञानवेलायामसिद्धत्वाभावेऽरीरीत्यादेः प्रसङ्गेचेत्यर्थः॥व्याकुप्येतेति॥तथाविप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौनिमित्तस्यऐपादिकस्यशास्त्रजबोधविषयकार्य
त्वस्यचासिद्धत्वासक्तमशक्या।किंतुतस्येजातस्यतस्यप्रवर्तमानसपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वंवाच्यम्।एवंचविप्रतिषेधाभावोपपादकहेतोरसिद्धिरितिभावः।नचममापिपूर्वप
रणामि पूर्वपरशास्त्रजन्यबोधविषयकार्यलक्षणयाशास्त्र कार्यासिद्धत्वमितिवाच्यम्।लक्षणायांमानाभावात्फलाभावाच्चेरवाच्च।ननुमनोरथेदर्शनाभावरूपेलोपेऽभावारोपस्यदर्शनारोपरू
पत्वेन भावस्यप्रतिषेधविरूपत्वाद्वित्यतओ त्वादि।अद्अओअद्अजसद्धत्वस्यायांजातस्योत्वस्यसपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वेपिपूर्वरीत्याऽकाराभावेनपररूपाद्य
भावस्यासिद्धत्वनिषेधसामर्थ्यादेतद्विषयेउक्तन्यायप्रवृत्तिरितिचे,तेनशास्त्रासिद्धत्वमेवज्ञापयितुंयुक्तम्।एवंशीभावात्पूर्वमदसोसेरितिमुत्वेदात्परैकाराभावेनैतईदितिसूत्रमपिव्यर्थंसत्
नत्वाद्युक्तहनोसदित्यादिनिर्देशैर्देवदत्तहन्तृहतन्याये।नित्यइतिवाच्यम्।हतेदेवदत्तेतद्धन्तरिहतेपिनोन्मज्जनंहतत्वारोपेतुसुतराम्।हन्तुमुपतस्यहननेतुजीवनमस्त्वेवेतिन्यायशरीरम्।
तथाचपूर्वत्रासिद्धेनास्तिविप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येतिसिद्धान्तोव्याकुप्येत।अमूअमीइत्यादिचनसिद्ध्येदतआह।त्रिपादीति।परं शास्त्रमितिच।एतेनत्रिपाद्याविहितंकार्यमसिद्धमित्या
दिप्राचांग्रन्थः परास्तः।त्रिसूत्रत्वेकस्मिन्निति।विषयएषांप्रयत्नइतिभावः।वर्गप्रथमगाइति।वर्गगायमगाप्रेत्यर्थः।कादयइति।लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम्।चतुर्दशसूत्र्यांमावसानत्वा
योगात।अर्द्धविसर्गेति।सदृशस्यसूत्रस्थलेखनेचबोध्यम्।ऋलृवर्णयोरिति।आच्चआचरलौतौचनौवर्णौचेतिविग्रहः।उश्चउलृचरलो॥ ७॥ नाविसादैच्।इद्धनुः पूर्वसवर्णदीर्घस्यहननेऽप्यसजाती
यप्रसङ्गसर्वणंतुहननस्यर्गोलस्याप्रवृत्तिरितिनतत्रास्यन्यायस्यविषयइतितेनास्यानित्यत्वबोधनासंभवात्स्पष्टंचेदंत्वादिषसर्वेनिसूत्रेकैयटे।प्रकृतेतुनिरधिष्ठानारोपासंभवेनहननसजातीयंप्र
योगेकार्यप्रवर्तनमावश्यकमेवेत्यन्यत्रविस्तरः।परास्तइति।विहितंकार्यमित्यध्याहारेगौरवाच्च।किंचत्रिपादीस्थसंज्ञादिविधानेकरणंनत्वधिकरणम्।त्रिपाद्यांविधमानेनसूत्रेणविहितंकार्यमितिव्या
ख्यानेतत्संज्ञाशास्त्रतयाप्यसिद्धत्वलोकप्रसिद्धेति।त्रिभिस्त्रयमद्यैर्वर्गैरितिभाष्यपर्यालोचनयाकखगघङ्त्यादीनामप्यनादित्वमितिभावः।उच्चारणेति।पाठमात्रिकाविमावितिभावः।लेखनेचेति॥अर्द्धवृत्त
इत्यात्मकलिपित्वादितिभावः।रलावितिा।कलृगौइतिस्थितेकृत्यकइतिप्रकृतिभावेनदीर्घाभावेगुणेयणिवरलावित्यस्यसिद्धिः।उश्चउलृचरलोरितिपाठ।रलोरितिपाठेआगन्तुनाऽकारेणनिर्देशइति

तयोर्वर्णयोरिति। पूरणगुणेतिनिषेधस्तुषष्ठीसमासस्यनतुकर्मधारयस्यबहुलग्रहणेनतदभावेभाष्योदाहृतविषयएवनान्यत्रेतिभावः। प्रथमान्तेनेति। प्रथमोपस्थितत्वादितिभावः। अयंपक्षोनेक
मन्यपदार्थेतिसूत्रेभाष्येपरिनिष्ठितेति। अत्रचैकविभक्तिचापूर्वनिपातइतिज्ञापकम्। अन्यथामालामतिक्रान्तइतिविग्रहेऽतिपदस्यापिनियतविभक्त्यन्तत्वेनैकविभक्तौत्यस्यआवर्त्यालाभः। एक
श्चानियतविभक्तिकैवेहितद्धारणायैकविभक्तौतिसार्थकंपरिनिष्ठितविभक्त्यासमासेत्वतिक्रान्तमनिक्रान्तेनेत्यादिक्रमेणतस्यानियतविभक्तिकत्वंस्पष्टमेव। अतएवतत्पुरुषेतुल्यार्थेतिसूत्रेभाष्ये
परमेकारके परमेणकारकेणेत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्रतिपदोक्तपरिभाषयासमाहितमितिभावः॥ अत्रचेति। सूत्रेइत्यर्थः। प्रश्लेषे। आकारप्रश्लेषेणनिर्देशाः लिङ्गमित्यन्वयः। निर्देशेनाकार
हकारयोःसावर्ण्याभावबोधकोनुमानिकवचनकल्पनापेक्षयाप्रश्लेषएवतात्पर्यकल्पनंलघीयइतिभावः॥ व्याख्यानादिति॥ एवंव्याख्यानेमानंतुप्रयत्नभेदेननाज्झलावित्येतत्प्रत्याख्यानपरंभा
ष्यंतत्ध्वनयन्वस्येतिसूत्रेमास्त्वितिभाष्येस्थितमिति॥ शीतलशब्देइति। शस्यईकारेपरे दधीतीकारस्यशकारेपरेचेत्यर्थः। नचशीङःआकारोच्चारणेनतच्छकारस्यकारेनदीर्घइतिवाच्यम्। शीतलश
तयोर्वर्णयोरितिप्रथमान्तेनपरिनिष्ठितविभक्त्यावाविग्रहइतिसिद्धान्तात्। ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः। नाज्झलौ। आकारसहितइति। अत्रचकालसमयवेलासुतुमुन्नित्यादिनिर्देशः प्रश्लेषेलिङ्ग
मात्रैवंसमपिश्रेयासोदृष्टादैसुरोरनृनइतिसुलादाकारात्परस्यसनःसस्यषत्वंस्यादेवेतिवाच्यम्। आश्चआश्चेतिद्वन्द्वेसवर्णदीर्घेणदीर्घात्परत्रप्लुतोपिप्रश्लिष्यतइतिव्याख्यानात्। यथादि
शीतलशब्देसवर्णदीर्घआदिशब्दार्थः। अत्रेति। अत्रैवेत्यर्थः॥ ६७ ह्रे शी ङोभावात्। किंतुश्याधातोःक्तेद्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यइत्यनेनसंप्रसारणेश्योऽस्पर्शइतिनत्वाभावेचनिष्पन्नाच्छीतप्रा
... शीतलशब्दइत्युदाहरणात्। शीतशब्दोहिहिमादिगुणवृत्तिर्नैवपठ्यते। किंचनेनापूर्ववचनकल्पनापेक्षयासूत्रोदाहरणत्वमेवतस्ययुक्तमितिभावः। अत्रैवेति। ग्राहकसूत्रस्वेत्यर्थः।
...दितिसूत्रेतपरत्वंमानमन्नादित्युरादिण्यन्तात्कर्तरिक्तेलुङ्यचीकृतदित्यत्रदीर्घऋकारस्यस्थानेह्रस्वएवयथास्यादित्यर्थम्। पूर्वेणात्राणग्रहणेतुहेस्येनविधेयेनऋकारेणानण्त्वाद्भिन्न
ग्रहणेननतस्यस्थानित्वंनवाआदेशत्वंप्रसक्तमितिमर्थनतस्यात्। नचतपरसूत्रेणलकारग्रहणार्थंतत्। स्थानेन्तरतमपरिभाषयाऋकारस्थानेतस्यवारणेनतद्ग्रहणेफलाभावात्। नचैवन्नापिते
पिभाव्यमानत्वात्सवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तदैयर्थ्यम्। नपरत्वाभावेआदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेनस्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थतयाऽपूर्वबोधत्वाभावेन। विधेयत्वात्। कृतेतुतपरत्वेभाव्यमानतापीत्यन्यदेतत्॥

अनिष्पत्तेरिति॥ वर्णानामुपदेशस्तावत्तदुत्तरकालमित्संज्ञा तदुत्तरमादिरन्त्येनेति प्रत्याहारस्तदुत्तरकालासवर्णसंज्ञा तदुत्तरकालमणुदिदिति एतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्र
हणमिति वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः॥ अयंभावः॥ आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारसिद्धौ नाज्झलाविस्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीतैतद्विषयपरिहारेण सवर्णपदबोध्यत्वनिश्चये अणु
[illegible] तावतां ग्रहणबोधनीयमन्यथा बाधकसंभवात्॥ तुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहे प्रामाण्यसन्देहेन तज्जन्यबोधानापत्तिः। नचैतद्वाक्यार्थबोधतः प्राक् तन्निश्चयः अदनिाय
[illegible] वाक्यार्थबोधात्पूर्वं विधेर्वाक्यार्थबोध एवनेति तत्र पदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे बाधकाभावात् निषेधस्य प्रतियोगिज्ञानोपपादकतया विध्यपेक्षत्वेपि विधेस्तदपेक्षत्वे मानाभावात्
[illegible] त्वमत्र [illegible] कथमुक्तावारणेनापाद्यमानेर्थेन्यायानादरादेवमुक्तम्। भाष्ये स्थितमिति। अनेनाकारप्रश्लेषमानं दर्शितम्। सादृश्यंचेति। वा [illegible] सादृश्यंच प्रयो
[illegible] यदि [illegible] णकमात्र [illegible] व्याप्त्यानिष्पत्तेरिति भावः। हो ढ इत्युपलक्षणं रमास्विसत्रषत्वं वा गाधीरित्यत्र भयोह इत्याकारस्य घकारः दासीदेस्यादौ दादेरितिघ
त्वं चनेति बोध्यम्। अस्तिसिचसमूपणामित्यत्र दूषदित्यनुवर्त्यस्वराणांच त्यत्र निवर्त्यप्रयत्नभेदो व्याख्यायते तदा नाज्झलाविति सूत्रमास्त्विति भाष्ये स्थितम्। द्व
द्विशादैच [illegible] जित्यादि [illegible] तात्परत्वासेनकस्यैकत्वमित्यत्र त्रिमात्रो न एवमुत्तरसूत्रेपि तेन गङ्गोदकमित्यादौ त्रिमात्रेनाभूवादयो धातव इति [illegible] आदिशब्दो व्य
वस्थाप्रकारवाचिनेत्याह [illegible] भूवौ आदयो येषामिति बहुव्रीहिः। भूप्रभृतयो वा सदृशाः सादृश्यंच क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह। क्रियावाचिन इति। क्रियावाचिनः किं। याः पश्यसि
यादौ धातुत्वमाभूत् [illegible] आतो धातोरिति स्यात्॥ गभेदेन बोध्यम्। आतो धातोरिति। नचल्यपर्यनिमित्तकटाप्यावहिरङ्गासिद्धत्वम्। नाजानन्तर्ये इति निषेधात्। ततोपि बहिर्भूतसं
ख्यानिमित्तकविभक्तिनिमित्तकभसंज्ञानिमित्तकत्वेन लोपस्य बहिरङ्गत्वाच्च अर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वस्याभावाच्च नापर्यालासणिकः नकारजावनुस्वारः [illegible] धातुत्व [illegible] यकारस्त्रेर्षादृकर्ग
त्सर्गजद्वत्यभियुक्तोक्तेः वादिगुल्लाक्षणिकानामपि दर्शनेन तद्विषयेतत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः। आतो धातोरित्यत्र प्रतिपदोक्त आकारो गृह्यत इति तु वक्तुमप्यशक्यम्। [illegible] इत्यसिद्धाप्तेः पशुं सनोनीति
विट् विड्वनोरित्यात्वम्। आतो नापद्नि वार्त्तिकमते तु विकल्पार्थकनिपातवाशब्दस्य धातुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावात् सुब्भावे पदत्वानापत्तिर्दोषः। क्रियात्वं सादृश्यत्वेन प्रतीयमानत्वम्। सादृश्यत्वं चेत्यायमानत्वमेव

[illegible] प्रमः
८

हिरुगित्यादि। एषांक्रियासमानाधिकरणत्वाल्लिङ्गाद्यनन्वयित्वाच्चतदर्थस्यक्रियात्वमित्यभिमानः। एषामव्ययेषुपाठस्तुअप्रातिपदिकत्वेप्यकजर्थः स्यात्। एतेनतेषुपाठसामर्थ्याद्धा
तुत्वाभावइत्यपास्तम्। नन्वेषांक्रियाकाङ्क्षादर्शनेननक्रियावाचकत्वमतआह॥ शिष्ये इति॥ कालोपिधात्वर्थएवेतिनक्रियावाचकत्वहानिस्तस्यचधातुत्वेआदेचउपदेशेइत्यात्वं
स्यात्तन्निमित्तमितिकं धातुत्वनिमित्तकंचेतिस्पष्टमेव। अत्रप्रत्ययस्यैवधातुत्वापत्तिर्बोद्ध्या तिङन्तस्यतूपदेशाभावान्नात्वप्रसक्तिरित्याहुः॥ ननुषष्ठेप्रकृतसूत्रेधातुग्रहणासंब
न्धउक्तोभाष्येइतिनतद्धातुत्वनिमित्तकम्। किंचाशितीतिप्रसज्यप्रतिषेधोपिशित्परत्वयोग्यस्यैवात्वविधानान्नात्वप्रसक्तिरपिचवास्तदृष्यमन्यानाभिहितक्रियावाचकत्वे
नेतिनदोषातआह चेति॥ सूत्रशेषभाष्योक्तेषाणवयतिअटृयतीत्यादिषुचधातुत्वेशास्त्रविषयतयासाधुत्वापत्तिरितितद्व्यावृत्तयेतदितिभावः॥ उदित्करणेनेति॥ इदमुपलक्षणम्।

भ्वादयः किम्। हिरुक्पृथगित्याद्यव्ययानांशिष्येइतिभावार्थतिङन्तस्यचमाभूत्। स्तंभ्वादीनामुदित्करणेनसौत्राणांधातुत्वंज्ञाप्यते। चुलुंपादीनांतुबहुलमे
तन्निदर्शनमितिगणसूत्रेणसंग्रहः। चादयः। अद्रव्यार्थाः किम्। पशुः। लिङ्गसंख्यान्वितंद्रव्यम्। इहतुस्यादेव। लोधंनयन्तिपशुमन्यमानाः। पशुइतिसम्यग्
...उपसर्गाः। निस्दुस्इतिसान्तौ। निसस्तपताविति निर्देशात्। अयोगवाहानामविशेषेणेतिप्रकरणेनिष्कृतंदुष्कृतमित्युदाहरणादिदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्येतिविसर्ज
नीय...कारोक्तेश्च। उपसर्गस्यायतावितिसूत्रेवामनोप्येवम्। निरःकुषः सुदुरोरधिकरणेइतिनिर्देशादिकान्तावपीतितत्रैवसूत्रेहरदत्तः॥ इतिसंज्ञाप्रकरणम्॥ *
तत्प्रकृते...कचवल्यनुवादेनाङ्विधानेनसार्वधातुकेपि...णविधानेनचधातुत्वम्। जुचंक्रम्येत्यत्रपठितजोः जपजभेत्यत्रपठितपसः ऋतिप्रभृतीनांचकेषांचिद्धात्वधिका
रविहितकार्यादर्शनात्वाद्धेयम्। एतेष्वस्थितस्यतेषांपाठस्यभ्रंशोनुमीयतेइतिभावः। मैत्रेयाद्यन्यसंमतंसमाधिमाह॥ बहुलमिति। सम्यगर्थेइति॥ नखलुअमृषिंनयन्तिपशुमन्य
मानाः इतिनिरुक्तेपशुमितिसानुस्वारपाठात्तत्रपश्वितिलुप्तविभक्तिकंसत्त्ववाचीतिवाच्यम्। लोधमित्यनवगतमितितद्भाष्योक्त्यात न्मात्रनिर्णायकेनिरुक्तेपशुशब्दांशेन्यथापाठेमा
नाभावात्। स्पष्टंचेदंप्रकृतसूत्रेहरदत्तग्रन्थेदशधातौमाधवग्रन्थेचेतिदिक्। वामनोप्येवमिति। तत्रहिदुःसान्तइतितेनोक्तम्॥ इतिसंज्ञाप्रकरणम्॥

योजनयेति॥यद्यपि तदनुवृत्त्यैव सिद्धेः सामर्थ्याच्छब्दव्यापाराश्रयणेन लभ्यते मूलोक्तार्थस्तथापि मन्दबुद्धिसाधारण्येन स्फुटत्वायैवमेवोक्तम्।सदृति॥अत्र नैव स्यादिति भावः॥द्दृ
ष्टमिति॥अत्रेकारस्यैव स्यानत्वन्त्यस्येति भावः।सोर्लुगिति॥अत एव दीर्घो नेति भावः॥तच्चेति॥इक इति पदं चेत्यर्थः॥अनेनात्र सूत्रे पदोपस्थितिपक्ष इति सूचयति॥अचोञ्णितीऔ
गुणहलन्तादौ तु लिङ्गस्यश्रुत्यपेक्षत्वादुर्बलत्वेन प्रथमतः शीघ्रोपस्थितपदार्थादिघटितवाक्यार्थबोधे वृत्ते निर्दिष्टस्थानिकत्वेनोपस्थितस्यापीक्पदस्य वाक्यार्थेऽनन्वयः।सार्व
धातुकेत्यादौ तु तदुपस्थितिं विनास्यान्याकाङ्क्षाशान्त्यभावेन बोध एव नेति विशेषः।एवं च पदश्रुतिनिमित्तेषापदैकवाक्यतयान्वयवत्यन्तरङ्गा॥स्थानषष्ठीत्वनिर्णये उपस्थिता
लोन्त्यपरिभाषया अनन्त्यस्य गुणाद्व्यावृत्तये वाक्यैकवाक्यतयान्वय इति बहिरङ्गत्वात्तदाह॥इगन्ताङ्गस्येत्यादि॥मृज्योरवयवस्येति॥एवं च स्थानषष्ठीत्वाभावनिर्णयेना

इको गुणवृद्धी॥गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति।एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते।तेनेह न।दिव

औत्।द्यौः।त्यदादीनामः।सदमम्।षष्ठ्यन्तप्रति।सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणात्तच्छब्दस्वरूपपरतया नपुंसकात्सोर्लुगिति भावः।पूदमिति।तच्च संभवति सामाना

धिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते।मिदेर्गुणः।मृजेर्वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवान्मृदिमृज्योरवयवस्येक इति संबध्यते।यत्तु इक एवस्था

नेस्त इति प्राचा व्याख्यातं यच्च तट्टीकाकृतोक्तमनियमप्रसङ्गे नियमार्थमिदमित्यादि।तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्।तच्छेषपक्षं दूषयित्वा पदोपस्थितिपक्षस्यैव भाष्ये स

मर्थितत्वादित्याहुः॥ अलोन्त्यस्येत्यस्य प्रवृत्तिरेव नेति भावः॥नियमार्थमिदमिति॥तत्तद्विधायकैर्विहितयोर्गुणवृद्ध्योरलोन्त्यस्येतिवदिदमपि स्थानिनियमार्थमिति तदाशयः॥ त

त्सर्वं भाष्येति॥द्वयोर्नियमयोः सार्वधातुकेत्यादावविरोधेनेग्रूपस्यान्त्यस्येत्यर्थो वाच्यः॥अन्त्यस्येक इति वा।उभयथापि द्वयोर्विशेषणविशेष्यभावसत्त्वात्तच्छेषपक्षे पर्यव

सानम्।सः अलोन्त्यस्येति नियमः शेषो विशेषणमस्येति तदर्थः।तस्यालोन्त्यस्येत्यस्य विशेषणमिति वा।एवं च मिदेर्गुण इत्यादौ परस्परविरोधादनयोः स्वकमेस(?)र्वादेशगु शामः

णापत्त्यात द्विरोप इति भावस्तदाह॥तच्छेषपक्षमिति ॥ 3751

८

दूषणोद्धारस्त्विति॥मिदेरित्यत्रमिदद्गर्मिदिस्तस्येतिव्याख्यानान्नदोषः॥पुगन्तेत्यत्रपुकन्तोलघ्वीउपधेतिव्याख्येयमित्यादिभाष्योक्तदूषणोद्धारस्त्वित्यर्थः।नन्वप्रक्रम
तिङ्घापयतीत्यादौदोषः॥गुणेकृतेरद्वारूपसिद्धेः।अतएवसमयाच्चयापनायामितिनिर्देशः संगच्छतेनदोह॥कौस्तुभेस्पष्टीकृतमिति॥नन्वेवंतर्हिकिमर्थप्राचापस्त्र उ
पेक्षितइतिचेत्क्नुणुगलघूपधांशेइक्परिभाषानुपस्थितावनिग्लक्षणत्वादिनमित्यादौगुणनिषेधानापत्तिभियासउपेक्षितइति।क्नोः किंत्वस्यानिग्लक्षणत्वेपिगुणनिषेधप्रव
र्तिज्ञापकत्वाश्रयणेतुतस्यपदोपस्थितिपक्षज्ञापकत्वमेवोचितमितिदिक्॥इस्वादाविति॥आदिनाझलन्तलक्षणोनुमइदितोनुमित्यादिच॥अचोः संभवादिति॥नुमोमित्वेतुज्ञा
नातीत्यादौचरितार्थमितिमुचादावन्त्यस्यैवस्यादितिभावः॥दीर्घःसिद्धइति॥तच्छब्देनयस्यविहितस्समुदायःपरामृश्यतेइतिभावः।यद्यपितस्यान्त्यावदितिव्याख्यानेपिभवितेत्या

तच्छपक्षेपिदूषणोद्धारस्तुशब्दकौस्तुभेस्पष्टीकृतोस्माभिः।अचांमध्यइतियत्तुप्राचोक्तमन्त्यादचः परइति।तन्न।शोमुत्रादीनामित्यादावन्त्यस्याचोसं
भवात्।तस्यैवान्तावयवइति।तेनत्रपुणीत्यादौअङ्गस्यनान्तत्वेनदीर्घः सिद्धः।परादित्वेसनसिद्ध्येत्।अभक्तत्वेतुवहंलिहइत्यत्रवहाभ्रेलिहइतिव
शिअरुर्द्विषदितिमुमिमोनुस्वारोनस्यात्।अपदान्तत्वात्।यत्त्वभक्तत्वेत्रपुणीतिदीर्घोनस्यादितितन्नदादिग्रहणंस्यादिनुमर्थमित्यङ्गसञ्ज्ञासूत्रस्थवार्ति
केनैवदूषितप्रायम्।स्थानेयोगेति।स्थानेनयोगोस्यादितिविग्रहः।निपातनादेत्वम्।अनेकविधमिति ॥

द्वौतासदयवेटौलघूपधाङ्गावयवत्वेनप्राप्तस्यगुणस्यदीधीवेवीटामितिनिषेधारम्भेपालोकव्यवहारेणचावयवावस्यसमुदायावयवत्वाङ्गीकारादत्रनदोषः।तथापितथा
त्र्यास्व्यातंपञ्चारत्नीनीत्यादौपदस्यविभज्यान्वाख्यानेउत्तरपदस्यापिनान्तत्वापत्ताविगन्तेतिस्वरानापत्तेरितिस्पष्टंभाष्यादौ॥त्रपूणीत्युपलक्षणंतातापिण्डानामितिनलो
पश्छिदेः।तानितानीत्यर्धर्चःछन्दसीतिशेर्लोपेतदुदाहरणम्॥स्थानेनेति।स्थानशब्दार्थेनेत्यर्थः।तन्निरूपितसंबन्धः षष्ठ्यर्थोनतुतद्रूपः सबन्धस्तदर्थइतिअनेनध्वनयति
॥एत्वमिति॥व्यधिकरणबहुव्रीहिरप्यतएवेतिबोद्धम् ॥

गुणप्रमाणेति॥प्रमाणस्यह्रस्वत्वादेर्गुणत्वेपिब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनपृथग्युक्तिः।गुणशब्देनोक्तत्रितयातिरिक्तधर्ममात्रंतेनानान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यमित्यादिस्थानेन्तरतमसूत्रस्य
भाष्येणनविरोधः।अन्तरतमाभावएवगुणविधौऋकाराकारयोःसादृश्यमितितदर्थः॥बाह्यानांविवारादीनांसाक्षाद्वर्णावृतित्वेप्यौपचारिकंगुणत्वंबोध्यम्।अनुकरणमिति॥अचीत्या
दिसप्तम्यन्तार्थकस्यस्वतन्त्रतच्छब्दस्यनिर्देशोनस्वरूपपरंव्याख्यानादिहलस्यसंस्कारानुरोधाच्च।सप्तमीतुसप्तम्यन्तानामेवतच्छब्दार्थत्वमितिबोधनाय।तद्बोध्यार्थस्यनिर्दिष्टइत्यनेनसा
मानाधिकरण्यायचेतिभावः।शब्दार्थकत्वेनत्वनुकरणत्वव्यवहारइतिबोध्यम्।दिशिरुच्चारणेति॥अतएवजनपदेलुबित्यादौनदोषः।नह्यर्थउच्चारितोनापिशब्दस्यनिरन्तरइतिभावः॥अचि
यणिसुक्तेइति॥अचिउपश्लिष्टस्ययणित्युक्तेइत्यर्थः।इदंचसंहितायामितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।फलितेति॥सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहितेषष्ठ्यन्तार्थोप्यव्यवहितएवेतिभावः॥नसूत्रितमिति॥स्वरूपमित्यतःप्रागिति
स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यर्थः।बलीयइति।तेनचेतास्तोतेत्यत्रप्रमाणतआन्तर्यवानकारोनेतिभावः।तस्मिन्निति।सप्तम्यन्तानामनुकरणम्।निःशब्दोनैरन्तर्येपरः।दिशिरुच्चारण
क्रियः।अचियणित्युक्तेऽव्यवहिते।व्यवहितेचसतिप्राप्तमव्यवहितेएवेति,पूर्वस्यपरस्यचप्राप्तंपूर्वस्यैवेतिचनियम्यते।अव्यवहितस्येतितुफलितार्थकथनम्।परस्यमदिति।तस्मादित्युत्तरस्यादेरि
तितुनसूत्रितम्।आदेरित्यंशस्यसर्वादेशबाधकत्वापत्तेः।सिद्धान्तेतुपरत्वात्सर्वादेशत्वंबाधकमित्यनुपदमेववक्ष्यति।अनेकाल्शितउदाहरणमिदमदसइत्।यत्तुवृत्तिकृताजश्शसोःशिरित्यु
दाहृतंतन्न।सर्वादेशतायाःप्राक्शित्वस्यैवालाभात्।तत्रहिडाणलोरिवानुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैवसर्वादेशत्वमितिसिद्धान्तः॥ ७ शेषः।तत्रादेरितिपृथग्वाक्यंतत्रोत्तरस्येत्यनुवर्ततेस्थानषष्ठीचेयंपञ्च
मीनिर्देशेनयत्कार्यंतदुत्तरसंबन्धिउत्तरस्यस्थानेविधीयमानंचादेर्बोध्यमितिवाक्यार्थइयंवाक्यभेदसामर्थ्याच्चादेरित्यंशंविनापिक्वचिदंशान्तरप्रवृत्तिः।आदेरित्यंशस्त्वनुवृत्तोत्तरस्येत्यस्यापवादःपरत्वबो
धकशब्देनयत्रविधानंतत्रैवेतिनिरस्तंङितइत्यादौनप्रवर्त्ततइतिभावः॥वक्ष्यतीति॥नचानेकालित्यतःपूर्वमेवतस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्यतस्मादित्युत्तरस्यादेरितिसूत्रेकृतेनपठितेइतिवाच्यम्।
आदेरित्यंशेषष्ठीस्थानेइत्यस्यासंबन्धेआज्जसेरसुगित्यादावपितस्यप्रवृत्त्यापत्तेःसंबन्धेमध्येतस्मिन्नितितस्मादित्यनयोरपितत्संबन्धेतयोरप्यागमविषयेऽप्रवृत्त्यापत्तेरितिदिक्॥डाणलोरिवेति॥
आदेशानांप्रत्ययाधिकारेपाठेपिवाक्यार्थबोधोत्तरमेवप्रत्ययत्वज्ञानेनोपदेशेणकारेइत्वाप्रवृत्ते स्तदुत्तरंलस्यप्रवृत्तिकालेइत्वेप्यनेकाल्त्वात्स्तेरितिभावः ॥

प्रवर्तन एवेति॥ उपपादितमेतत्॥ शब्दान्तरप्राप्त्येति॥ यद्व्यक्ति संबन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसंबन्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वं प्रसिद्धमिति भावः॥ कृताकृतेति॥ व्यक्तिविशे
षानाश्रयणेनेत्यर्थः॥ वृद्धौ सत्यां तद्बाधेत्यस्य तन्नम प्राप्तिः। साहचर्येण विभक्तिनिमित्तानामेव वृद्ध्यादीनामत्र ग्रहणात्। नित्यत्वेनैव सिद्धे वाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे फलाभावाच्चेति दि
क्॥ अन्तरङ्गत्वादिति॥ भाष्ये लयप्प्रत्ययान्तरं न तु तयवादेशः। उभयीत्यत्र कृत्तिप्रमात्रजिति प्रत्याहाराश्रयणेन साधितः। एवं चोभयशब्दे विकल्पस्य प्राप्तिरेव नेति उक्तम्। अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे त्वा
इत्यादाविति। आदिशब्देनातोभिस ऐसुरिति गृह्यते। परत्वादिति। अत एवादेः परस्येति पृथक् क्रियत इत्युक्तम्। उत्तरस्येत्यंशस्तु औशे सोरपि प्रवर्तत एव। यत्तु प्राचा आदेरिति सूत्रं [illegible]
पञ्चमीनिर्देशेनेत्यायुक्तं तदसंबद्धमिति स्पष्टमेव। परनित्येति। परान्नित्यं यथा। तुदति। रुणद्धि। परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा शश्नमौ। तथा रधेर्णिच्। रन्धयति। परामप्युपधावृद्धिं बा
धित्वा रधिजभोरिति नुम्। न च सोपि शब्दान्तरप्राप्त्यानित्य इति वाच्यम्। कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि क्वचिन्नित्यताभ्युपगमात्। अन्तरङ्गं यथा। उभये देवमनुष्याः। इह प्रथमचरमेति
परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति सर्वनामसंज्ञा विभक्तिरनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्। अपवादोपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण गुणेन बाध्यत एव। तद्यथा। अयजे इन्द्रं
ग्रामे इह सर्वे इत्यत्रान्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते। स च यद्यपि यणगुणयोरपवादस्तथापि समानाश्रये चरितार्थः। तथा च वार्तिकम्। इण्ङिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घ
त्वादिति। असिद्धमिति। तेन पचावेदमित्यादावेत ऐत्वं न। अकृतव्यूहा इति। यद्यपि कृतमपि वा निवर्तयन्तीति परिभाषान्तरं पठ्यते फलं च तुल्यम्। तथापि अकृतेत्येव लघु प्रक्षा
लनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादिति भावः। न कुर्वन्तीति। यथा निषेदुषीमित्यादौ क्वसोरिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविना संप्रसारणेन वलादित्वं नङ्क्ष्यतीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः। इति
परिभाषाप्रकरणम् [illegible] एकमन्यत्र प्रपञ्चितम्। बाध्यत एवेति॥ निरवकाशत्वरूपस्य बलवत्त्वबीजस्याभावात्॥ तेनेति॥ पूर्वान्तु अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्प्राप्तावेवेति भावः॥ न कुर्वन्तीत्यर्थ इति॥ यदि
तु सेदुष इत्यादौ पदावधिकेन त्वाख्याने सेदुस् असिति स्थिते इट्संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं संप्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेत्यस्यानुरोधो [illegible]
[illegible]भिकमेवास्य। स्यानमिति तत्सिद्धिरित्युच्यते तदेषा परिभाषा निष्फलेति बोध्यम्। अत एव भाष्येन क्वापि व्यवहृतेत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम्॥ इति परिभाषाप्रकरणम्॥

ननु व्यक्तिपक्षे इकः पदोपस्थाप्योकारादिभिर्दीर्घादिग्रहणं न स्यात्। उच्चरित एव शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारित इत्यणुदित्सूत्रे भाष्योक्तेः। न चोच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्य बोधा
नुपपत्तिरिति वाच्यम्। तत्रापि पुस्तकद्रष्टुः स्वीयस्य सूक्ष्मोच्चारणस्य सत्त्वादित्यत आह ॥प्रत्याहारग्रहणेष्विति॥ एतेन दीर्घकारादेर्ग्राहकशास्त्रबलेन इकारादिभिर्बोधेऽपि तेषामिक्पदवृत्त्यानुपस्थितत्वेन त
द्घटितप्रत्ययार्थान्वयापत्तिरित्यपास्तम्। वृत्तिप्रयोज्योपस्थितिसत्त्वेनादोषाच्च। नन्वणुदित्सूत्रं व्यर्थम्। न च प्रत्याहाराणामाद्यवर्णेषु चरितार्थम्। अन्यवर्णानामिव तत्सवर्णानामपि लक्षणयैव ग्रह
णसिद्धेः। न चास्य वाविस्यादौ चारितार्थ्यम्। व्यक्तिपक्षेऽस्य प्रत्याहारसूत्रस्थतो भेदेनाण्त्वाभावादिति स्पष्टमणुदित्सूत्रे भाष्ये इति चेन्न। लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानार्थमेव तच्चारितार्थ्यात्। प्रत्याहारेषूपलक्ष
णं तद्वाच्यवाच्येति च। अस्य वाविस्यादावपि स्वसदृशवाच्येऽपुलक्षणावश्यकत्वात्। अणुदित्सूत्रगृहीतलक्ष्यतावच्छेदकिकालक्षणा विधीयमानातिरिक्तविषये एव प्रत्यय इत्युक्तेः। अत एव सदादी
नामद्त्यादौ न स्वसदृशवाच्येऽपुलक्षणा॥ नाज्झलौ अणुदिदित्यत्र तु न लक्षणा तद्बोधकाले लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहादिति भावः॥ तत्र प्रमाणमाह। दीर्घादिति॥ अक्पदे दीर्घोच्चारणं स्वसवर्णग्र

इकोयणचि। प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढा लक्षणा। दीर्घाज्जसि चेति ज्ञापकात् त्वादिभ्य इति निर्देशाच्च। तेनेकुशब्देन षट्षष्टिर्गृह्यते। यण्शब्देन सप्त
भाव्यमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वेऽपि गुणानामभेदकत्वेनानुनासिकानामपि यवलानां ग्रहणात्। अतो नास्ति यथासंख्यम्। न च लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वं मानाभावेन शक्यार्थबोध
मादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यम् ॥ ७ ॥

हणेऽपि तत्र नादिचीत्येव सिद्धमिति भावः। तेन लक्षणाङ्गीकारेण। भाव्यमानत्वेनेति॥ विधीयमानविषये लक्षणाभावस्यानुपदमुक्त
त्वादिति भावः॥ अभेदकत्वेनेति॥ सत्त्वे उच्चारितगुणानां भेदकत्वाभावेऽपि स्वरूपकृतभेदमादाय सप्तत्वसंख्यानविरुध्यते। यदि तु अणुदित्सूत्रेण ग्रहणाद्यण्विषये गुणानां
भेदकत्वे वाचितेति विभाव्यते। तदापि चत्वारो यण इति यथासंख्यमसंगतमेव। तद्ध्वनयन्नाह॥ अतो नास्तीति॥ तत्खण्डने एवाग्रहो न तु सप्तत्वसंख्यायामिति भावः॥ शक्या
र्थबोधमादायेति॥ त्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशो हि तत्तात्पर्यानुपपत्तिग्रहस्य तत्त्वत एव संभवेन स बोध आवश्यकस्तत्र च यथासंख्यसहायेन वाक्यार्थे निष्पन्ने त्वादिभ्य इत्यादि
निर्देशाल्लक्षणया जायमाने पुनर्वाक्यार्थबोधे लक्षितदीर्घादीनां स्ववाचकान्वयिन्येवान्वय इति भावः ॥

स्थानेन्तरतमसूत्रेणैवेति॥ व्यक्तिपक्षेव्यक्तीनामानन्त्येन संख्याज्ञानाभावाद्यथासंख्यासंभवाल्लस्यास्तिद्धेश्चेतिभावः। परेतुव्यक्तिपक्षेझलादिप्रत्याहारसूत्रेषुसर्वझकारादीनांग्र
हणंदुरुपपादम्। नहितत्रलक्षणावक्तुंशक्यालस्यतावच्छेदकाग्रहात्। एवंचतत्रप्रत्याहारसूत्रेषुजातिनिर्देशेनैवनिर्वाहोनान्यथा। एवंचाट्उपित्याद्यावपिजातिनिर्देशएवोचितः।
अर्द्धजरतीयस्यानौचित्यात्। अतएवाणुदित्सूत्रेभाष्येप्रत्याहारेष्वसच्चाविल्यादौचउक्तामनुपपत्तिमाशङ्क्य जात्याश्रयणमेवकृतम्। यथासंख्यसूत्रंचव्यक्तिसाम्यइवधर्मसाम्येपि
प्रवर्तते स्यतासीलृलुटोरित्यादौयथा। नाप्यत्रपक्षेऋकारादौलकारस्यापत्तिः। लृत्वादिजातेर्ऋकारादावभावात्। नचजातिपक्षेऽणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणप्रत्याख्याने उरण्रपर इत्यत्र ऋकारादौ
ऋकारेणलकारग्रहणायसावर्ण्यवचनस्यानेलृवर्णस्यऋवदतिदेशाल्लृकारेरेफापत्तिरितिवाच्यम्। क्लृप्तशिखार्थंतस्यातिदेशस्यानित्यत्वावश्यकत्वात्। तत्पक्षेण्ग्रहणप्रत्या
एवमपितृतीयचतुर्थाभ्यामृकारलृकाराभ्यांप्रत्येकंत्रिंशदुपस्थितौलृवर्णानांरेफादेशस्यऋवर्णानांलादेशस्यचप्रसङ्गात्। तस्मादिहस्थानेन्तरतमसूत्रेणैवेष्टसि
द्धिरित्यभिप्रेत्याहस्थानतआन्तर्यादिति। अनचिचाद्वेति। यरोनुनासिकइतिसूत्राद्वाग्रहणमनुवर्ततइतिनाज्झलाविति सूत्रेकैयटः। एवंचसर्वत्रशाकल्यस्येतिसू
त्रंतत्रपञ्चभूतंपूर्वोत्तरसूत्रद्वयंचनारम्भणीयमितिभावः ॥ ७ स्थानेष्वप्रत्ययइत्यंशोवाक्यभेदेनविधीयमानेजातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकस्तत्परसूत्रे
वदितित्वदादीनामद्त्वात्तेनदोषः। एवंचात्रयण्पदेनजात्याश्रयणेनापिनसवर्णबोधनमितिसौजसित्यादौअनुनासिकस्थानेपिनिरनुनासिकएव। अत्र एवस्थानेन्तरतमसूत्रे
भाष्येस्यतदुदाहरणसमाशङ्क्य यथासंख्यमित्यनेनापिसिद्धमित्युक्तंतेनात्रतयोःफलाविशेषउक्तः। उञइतिसूत्रेनव्यानांप्रमादएव। नचझलादिषुझकारादिभीरूपसादृश्येन
सर्वझकारादिप्रतीतिरितिवाच्यम्॥ अगादिष्वपिकिंचित्सादृश्यमाश्रित्यदीर्घादीनामपिग्रहणोपपत्तेः। ल्वादिभ्यइतिनिर्देशानामीषत्सादृश्येनापिग्रहणमित्यर्थज्ञापकतायायुक्त
त्वात्। तदयुक्तमइउण्सूत्रेभाष्येरूपसामान्याद्वासिद्धमिति। अणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणंतुप्रत्याहारान्यवर्णेषुणकारादिभिश्चिह्नैः प्रत्याहारसूत्रस्थोयमितिप्रत्यभिज्ञासत्त्वादुपाया
न्तरपरमाचार्याःकृत्वाननिवर्तन्तइतिन्यायादिदमेवाभिप्रेत्यनत्रत्यमण्ग्रहणंप्रत्याख्यातंभाष्येइत्याहुरितिदिक् ॥

म.क्र.
१२

क्लिश्यन्ते इति॥ अनचीत्यनुवर्त्यपर्युदासपरतया हलि पर एव नित्यनिषेध इति व्याख्यानेनेति भावः॥ विकल्प उक्त इति॥ एवं च सर्वत्र शाकल्यस्येति वदिदमपि प्रपञ्चार्थमिति भावः॥
असतीति॥ यत्तु नादिन्यीत्यादौ वृत्तावनचीति प्राप्तिमुद्भाव्य त्रिप्रभृतिषु सर्वत्रेत्यनयोः प्राप्तिमनुद्भाव्य पुनर्दीर्घादित्यत्रानचीति प्राप्तिरुद्भाविता हरदत्तेन। तस्यायमाशयः। निषेधविक-
ल्पे प्राप्त्युद्भावनं नावश्यकं तद्विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन विधेरेव अप्राप्तविषय विकल्पसंभवात्। नित्यनिषेधे तु तदुद्भावनमावश्यकमिति तन्न। विकल्पेऽपि निषेध
प्रकरणानुल्लेखस्यावश्यकत्वेन प्राप्त्युद्भावनस्यावश्यकत्वात्। मद्धनेनजो संबन्धो मण्डूकानुवृत्तिरग्रे इत्यत्र मानाभावाच्च। सर्वत्रेति सूत्रे स्वाद्वित्वमात्रनिषेधकतेति बोधयितुं तदनुल्लेखाच्च।
त्रिप्रभृतिषित्येन तद्विषये मकारयकारयोर्द्विर्वचनाभाव इति मिश्रग्रन्थेन प्राप्त्युल्लेखस्य कृतप्रायत्वाच्च। वृत्तिहरदत्तयोर्नादिन्याक्रोशे चेत्यनयोरपि प्राप्त्युल्लेखस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भाच्च।
यत्तु दीर्घादाचार्याणामिति सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमित्यभिप्रेत्य वाक् वाक्क् इति भाष्योदाहृते विकल्पे उपपत्तिविन्तार्थं क्लिश्यन्ते तन्मुधैव। पूजार्थतायाः प्राभाषिकैरनुक्तेः।
त्रिप्रभृतिष्विति सूत्रे शाकटायनग्रहणस्यापि तथात्वापत्तेः अनवेष्टापत्तिः। सस्कृतैनेति त्रिसकारत्वपरकैयटहरदत्तादिग्रन्थविरोधात्। स्वग्रन्थविरोधाच्च। अत एव प्रातिशाख्यभा-
ष्येऽपि आत्वारथमिति मन्त्रे तकारस्य द्वित्वविकल्प उदाहृतः। माधवेन चात्से इत्यत्र सकारस्य द्वित्वविकल्प उक्तः। एवं च धात्रं शद् इत्यत्र तकारस्य द्वित्वेम सदिस्युक्तिरेवासतीति दिक्। स्था-
निवदादेशः। धातवङ्कृतद्धितान्यसुप्ति रूपदादेशा इति प्राचोक्तम्। तत्परिगणनमुदाहरणमात्रं वा। नाद्यः। सिच्कत्वचङ्ङादीनामादेशस्य शानच्श्वासंग्रहापत्तेः॥
तिदिक्॥ चङ्ङादीनामिति॥ आदिना चिण्णः। केवलं ङ्यादेशानामेवासंग्रह इत्याह॥ स्थानादेशस्येति॥ तदभावे ह्यवादिषातामित्यत्र इट् न स्यात्। क्सादेः कादीनामित्वं न स्यात्॥ शानेच: शेऽस्य च न
भस्यान्त्याहिर्दृशादित्यादौ अङि गुणो न स्यादिति भावः। ननु सिजादीनां प्रत्ययाधिकारे पाठात् स्म मत्प्रत्ययत्वमस्तीति न स्थानिवत्वोपयोगः। न च तेषां प्रत्ययत्वे ङ्विधानं व्यर्थं मन्त्रेषु घ
सेति सूत्रे च ङ्ङः स्विचामिति त्रयाणां ग्रहणे गौरवापत्तेः। सिचो लुकि तद्विषये आदिः सिच इति स्वरापत्तिश्चेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टमिति रुचेराह। चेति। तेनाग्रहीदित्यादौ विडादेशस्य ई-
टो सङ्ग्रह इत्यर्थः। इदमुपलक्षणमव्ययस्य पदात्वपग्रहणे वैयर्थ्यमपि दोष इति बोध्यम्॥

शर्मः

अव्ययस्येति। अत्र तस्यैव दोषत्वमिति भावः। नन्वव्ययस्याङ्गत्वे फलाभावेन प्रत्ययस्य लुक्त्वालुप्तत्वेन च तदप्राप्तौ कथं तेनाव्ययसंग्रहो तत आह। पदेति। तत्त्वं च ततः परस्य प्रत्ययस्य भावस्यक प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वाच्च तत्त्वमिति भावः॥ सिद्धत्वाच्चेति। अत एवात्र तुक्। न च सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन प्रस्तुत्वादिलस्य स्थाने प्रस्तुत्य इत्यादेशे तस्याव्ययत्वसिद्धिरिति शङ्क्यम्। एवं इति वाच्यम्। अर्थवत्त्वेव स्थानिवत्त्वमिति तात्पर्येण त्वोऽप्यर्थवत्त्वेन तादृशस्थान्यादेशभावकल्पने मानाभावादिति दिक्॥ अनल्विधाविति किमिति॥ विधिग्रहणविशिष्टं किमर्थमिति प्रश्नः॥ णत्वं प्राप्तमिति॥ न च सकारे स्वतोऽट्भिन्नत्वसत्त्वात् अट्भिन्नव्यवायेनेति निषेधात् कथं णत्वप्राप्तिरिति वाच्यम्। अतिदिष्टस्य न धर्मविरुद्धत्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् इदं चासिद्धवत्सूत्रे कैयटे स्पष्टम्॥ लुकाम इति॥ यद्यपि वत्वं हलत्वाद्यपेक्षया विशेषधर्मस्तथाप्येतद्वाक्योपप्लुतेवकारत्वं नान्त्यः। अव्ययस्याङ्गपदत्वभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यात्। प्रस्तुत्येति वृत्तिकारोक्तं तदुदाहरणमपि मन्दम्। त्वामात्रस्यानव्ययत्वात्। कृत्वेन सिद्धत्वाच्चेत्याशयेनाह। आदेश इति। अनल्विधाविति किम्। तेन तस्मात् तस्य तस्मिंश्च विधौ मा भूत्। तत्र अलाविधौ यथा। व्यूढोरस्केन। अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवद्दृत्वमाश्रित्या द्वित्वायेदिति णत्वं प्राप्तम्। अलः परस्य। द्यौः। पन्थाः। हलङ्यादिलोपेन। अलो विधौ। द्युकामः। वलिलोपेन। अलि विधौ। यजेः क्तः। कदृष्टः। हशि चेत्युत्वं न। अल्त्वे हस्थान्यवयवएव वा इत्येतेन रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सिद्धः। न हि यौहियजादित्वमाश्रितं यत्रादेशावयवो न तु स्थान्यवयव इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। न तु स्थान्यलाश्रय इति। आश्रयणं चेह प्रधान्येनैवेत्याग्रहः। तेन प्रपचत्येत्यत्र वलादिलक्षण इण्न। ७) इकार इति वाक्ये उपात्तधर्मापेक्षया न तस्य तत्त्वम्। स्त्रत्वं तु प्रस्थान्यादेशभावमादायैवेत तत्कृतवाक्योपपन्नवादिति भाव॥ कदृष्ट इति॥ यद्यपीदं रूपमुत्वे गुणे वा देशे पाक्षिकलोपेन सिद्ध्यति तथापि पक्षे कविष्ट इति स्यात्। कयिष्ट इति चेष्यते इति भावः॥ स्थान्यवयवएवेति॥ उपलक्षणमेतत्स्थानिरूपापीति बोध्यम्। अत एवादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेध इति भाष्ये उक्तम्। न तु स्थान्यवमव इति॥ अतः प्रत्ययत्वस्य स्थानिवत्त्वेन भवत्येवेति भावः। अग्रहीदित्यादौ ग्रहोलिटीत्यनेनेट एव दीर्घविधानात्त्वेन तस्य स्थानितेतित हतीत्वाश्रयस्य सिचो लोपस्य सिद्धिरिति बोध्यम्। यथाकथंचिदिति॥ व्याख्यानादिति भावः ॥

दूषयित्वेति॥ अङ्गस्येतिसूत्रेभाष्येइतिशेषः॥एतदसिद्धेवदूषयित्वेत्यर्थः॥विस्तरस्त्वन्यत्रद्रष्टव्यः॥अनेनतुवार्यतइति॥स्थानिनिसतियद्भवतितदादेशेपिभवतितत्रसतियन्नभवतितदादेशेपि
नभवतीत्यर्थात्।अजादेशोजकार्यंलभतेनलभतेवेतिवाच्योर्थः।तत्रोपपत्तिमाह॥शब्देति॥पूर्वसूत्रेस्थानिवस्यदस्यतद्वत्कार्यंलभतइत्येतन्मात्रार्थकस्येहोभयार्थकत्वानदाश्रयणमितिभावः
॥यलोपदीर्घेति॥यलोपदीर्घत्वादीयेषामित्यर्थः।यलोपादयोदीर्घादयश्चेतियावत्॥तेनस्वरादीनामपिसंग्रहः॥यलोपादीत्येवसिद्धेएवमुक्तिर्वैचित्र्याय।नहियलोपादिविषयेभावातिदेशप्र
सक्तिनिषेधादिति।स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः।भवः।अविद्युर्यमिति।तेनवव्रश्चेत्यत्रवस्यसंप्रसारणंन।उरदत्वस्यस्थानिवत्त्वेनसंप्रसारणतयानसंप्रसारणइतिनिषेधात्।नचोरदत्वं
परनिमित्तंनेतिवाच्यम्।अङ्गास्येत्रेप्रत्ययेपरेतद्विधानात्।प्रागभ्यासविकारेभ्योङ्गाधिकारइतिपक्षंदूषयित्वाआसप्तमसमाप्तेरितिपक्षस्यैवआकरेसिद्धान्तितत्वात्।किं
चपूर्वसूत्रेणस्थानिप्रयुक्तमतिदिश्यतेनत्वादेशप्रयुक्तंवार्यतेनायकः पावकइत्यादौएचोयवायावइत्यादीनामप्रवृत्तिप्रसङ्गात्।अनेनतुवार्यते।शब्दाधिकारमा
श्रित्यभावाभावयोरप्यतिदेशोयमितिस्वीकारात्।नपदान्तेतिसूत्रेयलोपदीर्घादिग्रहणंचेहलिङ्गम्।अतएवगणयतीत्यादौनवृद्धिः।स्थानिनिसत्यभवन्त्यास्तस्याआ
देशेप्यभावातिदेशात्।उक्तंचाकाममतिदिश्यतांवासत्वासच्चापिनेहभारोस्तीति।स्यादेतत्।पूर्वत्वस्यसावधित्वेनसन्निहितस्यैवअवधित्वमुचितम्।सन्निहितंचेहत्रयंस्था
नीआदेशोनिमित्तंचातत्रनतावत् स्थानीअवधिस्तस्यादेशेनापहारात्।नाप्यादेशनिमित्ते,वैयाकरणइत्यत्रऐकारस्य यादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह।अचः पूर्वत्वेनदृष्टस्ये
ति।पूर्वत्वमुपलक्षणंनतुविशेषणमितिभावः।एतेनअचःपूर्वत्वविज्ञानादैचोः सिद्धमितिवार्तिकंव्याख्यातम् ॥
सक्तिरितिभावः॥नवृद्धिरिति॥अतउपधाया इतिवृद्धिर्नेत्यर्थः॥किलुगुपधात्वेतिनिषेधस्तूपधात्वनिमित्तकप्रत्ययविधावेवनान्यत्रेतिभाष्येस्पष्टम्॥आयादेशापत्ते
रिति॥यणः स्थानिवत्त्वेनाच्त्वादितिभावः। पूर्वत्वंचात्रव्यवहिताव्यवहितसाधारणंस्वरेनिषेधात्।अतोयण्निमित्ताकारापेक्षयाप्येकारस्यपूर्वत्वमस्तीतितत्पक्षेप्ययं
दोषइतिभावः।आदेशेनापहारात्कथंस्थानिनोवधित्वमित्यतआह॥उपलक्षणमिति ॥

अन्तशब्दस्य चरमावयववाचित्वं विधिशब्दो भावसाधनः कर्मषष्ठ्या समासेन पदचरमावयवे कर्त्तव्ये वृत्ते एवं व्याख्याने फलमाह। वृक्षमिति। विजिति। क्विपि तूठ् स्यादिति
भावः॥ स्थानिवत्त्वादिति। णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वादित्यर्थः। नन्वस्य पदत्वाभावात्कुतो ऽसिद्धिरत आह। सुबन्तादिति। अन्तर्वर्तिसुब्निमित्तकपदत्वस्यैकदेशविकृतन्याये
नुवान्तेऽपि सत्त्वमिति भावः। प्रत्ययलक्षणमिति। स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययनिमित्तं कार्यमित्यर्थः। वर्णाश्रयत्वादिति॥ णाविष्ठवदित्यमेन यथाविभमिति शास्त्रस्यैवातिदेशः स्वर्णाश्रयमे
वचस्थानिवत्त्वस्याप्रसक्तिः॥ कार्यातिदेशेऽपि यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापीत्यङ्गीकाराद्वर्णाश्रमत्वासक्तिः॥ प्रत्ययलक्षणसू
त्रं तु भाष्यकृता प्रत्ययस्य यत्र साधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणमिति नियमार्थत्वेन स्थापितं न त्वप्राधान्येनालाश्रयणे विद्ध्यर्थमिति भावः। नचाचः परस्मिन्निति णिलोपस्य स्थानिव
न पदान्त ॥ पदस्य चरमावयव इति। वृक्षं वेतीति वृक्षवीः। वातीति वृक्षवाः। तमाचष्टे वृक्षव्। विच्। इह लोपो व्योरिति वलोपो न। स्थानिवत्त्वात्। न च न पदान्तेति निषे
धः। इह विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात्। पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु नेदं सिद्ध्येत्। सुबन्तात्णिजिति हरदत्तादिमते ऽन्तर्वर्तिसुपा पदत्वात्। न चेष्टवदित्यतिदि
ष्टेन णिविभक्त्वेन पदत्वबाधो णेर्लुप्तत्वात्। न च प्रत्ययलक्षणम्। वर्णाश्रयत्वादिति भावः। द्विर्वचनादौ चेति। यलोपादय आदिशब्दग्राह्याः। वरे इति तु वरेयो जादेशः स न स्थानिवदि
ति व्याख्येयम्। सहविवक्षाभावेऽपि निपातनाद्द्वन्द्वः सप्तम्या लुक् च। अथोदाहरणानि। पदान्ते। कानि सन्ति। कौस्तः। द्विर्वचने। सुद्ध्युपास्यः॥ ७१ त्वेन भत्वं सुलभमिति वाच्यम्॥ णि
लोपस्यैव टिलोपस्यापि स्थानिवत्त्वापत्तौ वान्ते भत्वस्य दुर्लभत्वेन तत्र पदत्वानिवृत्तेः॥ प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायेन निषेधविषये तत्प्रतिबन्धाय स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्च। हरदत्ता
दिमते इत्यनेनारुचिर्बोधिता तद्बीजं त्वयं पक्षो न सूत्रवार्तिकभाष्यसंमत इति प्रातिपदिकात्तदुत्पत्तौ पदत्वाभाव इति। चरमावयवे कार्य इति व्याख्याने फलं तु एषो यन् हसतीत्यादौ यणः स्थानिवत्त्वादेत
त्तदोरिति सुलोपाभावः। इष्यतः शतरि यन्निति रूपम्। उत्वे च न स्थानिवदनेन निषेधादिति तत्त्वम्। कानि सन्तीति। वाक्यसंस्कारपक्ष एतत्। तत्र पक्षे पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादाया
न्तरङ्गाणां पूर्वं प्रवृत्तेरिकारादेः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं द्रष्टव्यम्। एतन्मूलकमेव वाक्यसंस्कारपक्षे श्रुतवर्णक्रमेणैव लक्ष्यसंस्कार इति वदन्ति ॥

नस्थानिवदिति॥तेनातोलोपोनेतिभावः।नचपूर्वमलोपस्ततोवलिलोपइतिक्रमसत्त्वात्कारेणार्द्धधातुकत्वाद्यलाभात्कथमतिदेशेनतल्लाभः।सम्भावनामात्रेणापितल्लाभस्यवरेग्रहणेनज्ञा
पनात्।अतएवात्रापियदिपूर्वंयलोपःस्यात्तदाकारेणप्रत्ययत्वंलब्धंस्यादितिसंभावना।फलंतुयातिरित्यादिसिद्धिरितिदिक्॥क्तिजिति॥क्तिचक्तौचसंज्ञायामित्यनेन।क्तिन्तुनाअप्रत्ययग्रा
दित्यनेनबाधात्।नस्थानिवदिति॥स्थानिवत्त्वेहिस्वराप्रवृत्तिरेवस्यात्।अकारस्यतुनत्वविधौस्थानिवत्त्वनिषेधात्॥लित्वंतुकारकइत्यादौसावकाशमितिभावः॥शिण्डीति॥नन्वत्रानुस्वारस्या
दिष्टाद्वचःपूर्वत्वेनस्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिः।नचास्मादेवज्ञापकात्तस्याशास्त्रीयत्वेपिस्थानिवत्त्वेनत्वम्।फलाभावात्।तद्धुटिसन्निवेशापेक्षस्ततःपूर्वत्वस्यातिदेशसहत्वेनापातिदेशुमप्यकत्व
चभोभगोइतिसूत्रस्थभाष्यरीत्यानतस्यस्थानिभूतालवृत्तिधर्मत्वेनानल्विधाविति निषेधाद्विशेषणतयालाश्रयणाच्च।भाष्येपूर्वत्रासिद्धेइत्यत्रष्टमेनवरेयलोपस्वरभिन्नानांद्विर्वचनादीनां
ग्रहणस्यात्रप्रत्याख्यानेनतस्यचणत्वेप्रतिप्रसवेनात्रस्थानिवत्त्वेनपरसवर्णाभावस्यैवलाभाद्दिमुदाहरणंचिन्त्यम्।णत्वग्रहणेचप्रतिप्रसववार्तिकेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयानेत्युपपा
वरे।यायावरः।यवयड्इतिवरच्।अतोलोपः।सचआतोलोपइटिचेत्यालोपेकर्तव्येनस्थानिवत्।यलोपे।यातिः।यातेर्यङ्लात् क्तिच् ।अतोलोपः।यलोपः।अल्लोपस्यस्था
निवत्त्वाद्तोलोपः।यलोपः।नचपुनरालोपःशङ्क्यः।चिणोलुङ्न्यायेनातोलोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च।स्वरे।चिकीर्षकः।सनोतोलोपः।लितीतिककारेकारस्यउदात्तत्वेक
र्तव्येनस्थानिवत्।सवर्णानुस्वारयोः।शिण्डि।दीर्घाप्रतिदीव्ना॥७इष्यते।किंयदीर्घादाचर्याणामिस्तुतरमनुस्वारस्ययमि।ख्यपदान्तस्यातोर्लि।उदःस्थाभयोर्हो।शष्कोटीतिषट्सू
त्रीपाठोस्तरेभलांजशझशि।अभ्यासेचर्च।खरिच।वावसाने।अणोप्रगृह्यस्येतिपञ्चसूत्र्याःपाठइतिभाष्यसंमतपाठद्वयापीपाठपक्षेपरसवर्णदृष्ट्याभलांजशझशीत्यस्यझरोझरीत्यस्य
चासिद्धत्वेनयणःप्रसक्त्यभावात्तदप्राप्तेरितिचेत्सत्यम्।पाद्यतेःक्विपिपाद्वसतीत्यादौझयोहइतिपूर्वसवर्णेपञ्चमीसमासेनप्राप्तस्यानिवद्भाववारणार्थत्वात्।हरितशब्दादाचक्षाणण्यन्तात्
क्विपिहरिद्वसतीत्यादौउक्तरीत्याप्राप्तस्यतस्यवारणार्थत्वाच्च।अत्राल्लोपस्यापितत्राप्राप्तेःक्नोलुप्तमित्यस्यविषयएवन।हरिन्नमतीत्यादौअनुनासिकेतद्व्यावृत्त्यर्थत्वाच्च।हयवरट्सू
त्रभाष्यरीत्यात्रसवर्णग्रहणापकर्षेणतस्यापिसवर्णविधित्वादित्यन्यत्रविस्तरः ॥

सूत्रेणसइति॥ बभ्सिः। घ्सीसहभोजनमित्यस्मात्सहस्यसादेशइतिप्रतीयते। झलोझलीति। सिचएवलोपइतिपक्षेछान्दसोवर्णलोपोबोद्ध्यः। स्पष्टंचेदंधिचेतिसूत्रेभाष्ये। लोके
तुसन्धिरित्यसाध्वेवेतिबोद्ध्यम्॥ विशेषणेनापदस्येत्यधिकारप्राप्तविशेषणेनसंयोगस्येत्यनेनाएकत्वसंख्येति। अभेदैकत्वसंख्येतितदर्थः। संख्यासामान्याभावइतियावत्। विग्र
हेएकवचनंतुऔत्सर्गिकम्। सुबन्तत्वसंपत्तिमात्रफलकमितिसमर्थसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। भाष्येस्थितमिति। संयोगसंज्ञासूत्रस्थइत्यर्थः। एवंचप्रत्येकंसंयोगसंज्ञापक्षस्यानन्तराइति
सूत्रास्वारस्यविरोधेनफलाभावेनचासंगतत्वमितितत्रैवभाष्येध्वनिततयात्रत्यमन्तग्रहणंव्यर्थमेवनतुफलान्तरेऽभिनिवेशःकार्यइतिभावः। यत्तुसंयोगेतिलुप्तषष्ठीकंतच्चपदस्येति
जक्षि। सन्धिश्चमे। अदनंघ्धिः। अदेःक्तिनिबहुलंछन्दसीतिघस्लृआदेशः। घसिभसोर्हलीत्युपधालोपः। झलोझलीतिसलोपः। धत्वम्। घस्यजश्त्वम्। सहस्यसइति
सूत्रात्सइत्यनुवर्तमाने समानस्यछन्दस्यमूर्ध्वप्रभृत्युदर्केषुइतिसूत्रेणसः। चरि। जक्षतुः। संयोगान्तस्य। तदन्तस्येति। अलोन्त्यपरिभाषयेतिभावः। यद्यपिविशेषणेनत
दन्तविधिलाभात्संयोगस्येत्येवसूत्रयितुमुचितंतथापिप्रत्येकंसंयोगसंज्ञेतिपक्षेदृषत्करोतीत्यादौलोपंवारयितुंसंयोगावन्तौयस्येतिद्विवचनान्तेनसमास लाभार्थ
मन्तग्रहणम्। वृत्तौहिउपसर्जनानामेकत्वसंख्यौत्सर्गिकीद्वित्वादिकंतुप्रयत्नलभ्यमितिभाष्येस्थितम्। यणइतिवाचनिकम्। यद्वावाच्योव्याख्येयः। व्याख्या
चद्वेधा। झलोझलीत्यतोझल्ग्रहणमपकृष्यझलएवलोपोविधीयतइत्यन्तरङ्गेलोपेकर्तव्येबहिरङ्गस्ययणोऽसिद्धत्वमितिवा। नचषाष्ठीअसिद्धपरिभा
षात्रिपाद्यांस्थत्वेनासिद्धमन्तरङ्गंलोपंनपश्यतीतिवाच्यम्। कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् ॥ ७ चान्तविशेषणंसंयोगान्तस्यसतःपदान्तस्येत्यर्थमन्तग्रहणमि
ति। तन्न। तादृशलस्याभावात्। अतएवघ्वसोरितिसूत्रेहिशकारकोनिर्देशइतिभाष्येउक्तम्। त्वद्रीत्यासंयोगान्तलोपस्यदुर्वारत्वेनशकारद्वयाभावात्तदसंगतिःस्पष्टैव
अपकृष्येति। तच्चषष्ठ्याविपरिणम्यवाक्यभेदेनसंबध्यते। तेनपूर्ववाक्यस्यक्वचिद्झल्यपिप्रवृत्तिः। उत्तरवाक्येनचतस्यक्वाचित्कत्वंज्ञाप्यते। तेनचनातिप्रसङ्गः। ध्वनि
तंचेदमग्नीमशीत्यत्रभाष्ये। तत्रहिमद्व्यात्मकमादेशंविधायशित्वंप्रत्याख्यातम्। एकस्यमस्यसंयोगान्तलोपइतिचकैयटेनव्याख्यातम् ॥

अनित्यत्वादिति। तत्र च ज्ञापकं केणइतिनिर्देशः। कइ अणइति स्थिते बहिरङ्गतपरत्वमाश्रित्य प्राप्त इकारस्य यण् असिद्धपरिभाषया तत्र व्यावर्त्यते। अन्तरङ्गं बलीय इति परिभाषान्तरं नाश्रयेवेति भावः। वस्तुत ओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणादनित्यमिदम्। तद्धि शिवआइहीति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिबाधनार्थम्। अस्या उदाहरणं तु अक्षद्यूरिति। अन्यथान्तरङ्गे यण्यूठ्सिद्धः स्यात्। मतभेद इति॥ नवेति वा शब्दस्वारस्येन वचनारम्भवादिन एव प्रत्याख्यानप्रकारो भाष्यकृत्तु तन्तर्हि वक्तव्यं न वचनाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति निषेधः। तस्यानित्यत्वात्। उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे जानन्तर्याभावाच्च। तथा च वार्तिकम्। संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः। न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गलक्षणत्वादिति। इहम्पथो हे शपत्ते आद्यं वार्तिकद्वयं तृतीयं तु कार्यकालपक्ष इति विवेकः। यत्त्वाहुः। वार्तिककृतो वचनं प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं तु भाष्यकृत इति। तन्निर्मूलम्। मतभेदे प्रमाणाभावात्। यदप्याहुः। काव्यंकलत्रं शाल्वं वा पक्षाणः काव्कलत्र् शाल् अद्यं यतेरध इति। तदपि न। पक्षत्रयेपि संयोगान्तलोपस्य दुर्लभत्वात्। आद्यपक्षद्वयेकरूप्यार्थं पूर्वपूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमित्यल्लोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य सुवचत्वात्। अतएव कानन्त्रपरिशिष्टे शुक्लयतेः क्विपि शुक् इत्युदाहृतम्। वान्तयोः क्विपि ऊठो दुर्वारत्वात्। न च स्थानिवत्त्वम् क्वौ विधिं प्रति तन्निषेधात् विचिलोपे य्योरिति लोपस्य प्रसङ्गाच्च। गिरिं वेष्टयतेस्तु क्विपि यणः प्रतिषेधार्थं वचनारम्भपक्षे गिरिवेडित्युचितम् ॥

ॐ काव्यमित्यादिशब्दैरेव प्रत्याचष्ट इति सर्ववार्तिककृत एवेति भावः। कावित्यादि। संयोगान्तलोपादिति भावः। ननु पूर्वपूर्वस्यानिकमन्तरङ्गं इत्यर्थो न भाष्यसम्मतः॥ किंतु पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येव। किंच प्रातिकाद्(प्रभृति)णिजुत्पत्तेरेव भाष्यसंमततया बहिर्भूतसुब्निमित्तकसंयोगान्तलोपोपि बहिरङ्ग इत्यरुचेराह। वान्तयोरिति। काव्ये यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधाल्लोपो व्योरिति कृते वान्तत्वमिति ऊठ् दुर्वारो न्त्ये च स्वत एवेति तत्र वलोपं बाधित्वा ऊठ् दुर्वार इत्यर्थः। विचीति॥ काव्यशब्दे इति शेषः। यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधादेवं च प्राचीनोक्तं संयोगान्तलोपोदाहरणत्वमयुक्तमिति भावः। शाल्वे तु अल्लोपादेः स्थानिवत्वान्न तत्प्रसक्तिरिति बोध्यम् ॥

मान्तमेवेति॥अरयप्राप्नोतीतिशेषः।तस्मात्तत्पक्षेपि वाक्यभेदेनव्याख्यायगिरश्च ङित्येव।अन्यथाख्यप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यादिति भावः।दिगिति।दिगर्थस्तु संयोगान्तलोपसं
योगादिलोपविषयकतयाख्यस्य यणः प्रतिषेध इति वचनस्य संयोगान्तलोपविषयकस्य झलोलोपादिति प्रत्याख्यानम्।अत एव तत्र संयोगान्तलोपे झलोलोप इति भाष्ये व्या
ख्यातता।बहिरङ्गलक्षणत्वाद्द्वित्वस्य तु बहिरङ्गो यणादेशोऽन्तरङ्गो लोप इति व्याख्यानेन वार्तिकस्वारस्येन च वेदृशानां लक्ष्याणामनभिधानमेव।वस्तुतस्तृतीयं वार्तिकं विसर्जनीय
सूत्रभाष्ये कार्यकालपक्षमुपक्रम्यायुक्तोयं परिहारो बहिरङ्गलक्षणत्वाद्द्वित्वनेन दूषितमित्यलम्।उभयद्वित्वेति॥द्विधं द्वियमेकम्।१।पुनर्द्वित्वे त्रिधं त्रियम्।२।अन्यतरेति।एक
धं द्वियं त्रियं च।४।एकयं द्विधं त्रिधं च।६।द्वयोरपि द्वित्वे अन्यतरस्य पुनर्द्वित्वे द्विधं त्रियं।७।त्रिधं द्वियं च।८।अनुभयद्वित्वे एकधमेकयम्।९।लोपविकल्पान्यतरद्वित्वयोः समफलतासंभ

• प्रत्याख्यानपक्षे तु मान्तमेवेति दिक्।इति पक्षद्वितीयपक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः।चत्वारि रूपाणीति।मन्तुवदन्ति धकारयकारोभयद्वित्वे उभयोः पुनर्द्वित्वे
लोपविकल्पेन्यतरद्वित्वे नुभयद्वित्वे च नव रूपाणि।तथाहि।एकधं त्रिधा।एकयं द्वियं त्रियं च,एवं द्विधं त्रिधं च त्रिधेति।न चान्तरङ्गे द्वित्वे बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वं,त्रैपादि
केन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इति विसर्जनीयसूत्रे भाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वादिति।अत्रेदं वक्तव्यम्।पुनर्द्वित्वमशुद्धम्।एकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रव
र्तत इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ॥ ७ वमात्रेण तु तदुक्तिः।एकः पूर्वपरयोरिति।तत्र हि यथानयोः पूलयोः कटं कुर्वित्यादौ एकवाक्यतयैव बोधाद्द्व एकत्व
विवक्षणेनोभयसंबन्ध्येकैकेणप्रतीतिस्तथा आद्‌चि पूर्वपरयोर्गुण इत्यादावपि द्वन्द्वनिर्देशाद्विधेयगतसंख्याविवक्षणाच्चोभयोः स्थाने एक एवादेशो भविष्यतीत्येकग्रहणं प्रत्याख्या
य शङ्कितं,शास्त्राधिकारिणः पुरुषान्प्रति प्रवृत्तं संस्कारकं तत्तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सकृदेवार्थबोधकं,यथा धानेनाग्नीन्संस्कुर्यादित्यर्थ कवसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति
वाक्यं प्रति ब्राह्मणं सकृदेवार्थबोधकं सकृदेव स्वविषये प्रवर्तकं च।अत एव पुनः पुनर्नाधानादिसंस्कारस्तथा व्याकरणशास्त्रस्यावर्णादचि पूर्वपरयोर्गुणो भवति गुणवान् शब्दश्च साधु
र्भवति स च प्रयोक्तव्य इत्येतावत्पर्यन्तं व्यापारात्तत्संस्कृतस्यैकस्यस्त्वद्रेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्यकरणान्मालेन्द्रादिप्रयोगो न स्यात् ॥

अतस्तत्तल्लक्ष्यविषयवाक्योपप्लवेन वाक्यभेदोवश्यं वाच्यः। तद्वत्पूर्वपरविषयेपि स्यादिति तन्त्रैकग्रहणमावश्यकमिति। तत्र गुणो भवतीत्यादौ शोलस्य संस्कारफलक एव यथाधान
मग्निसंस्कारकं शास्त्रतात्पर्यविषयप्रयोगविधिश्च पुरुषसंस्कारक एवेति तदाशयः। ततः सिद्धान्तितम्। यथा नित्यनैमित्तिककाम्यविधीनां तदकरणजन्यप्रत्यवायपरिहाराय फलाय च
आश्रयभेदेन तत्तद्विषयकशास्त्रोपप्लवात् पुनः पुनः प्रवर्तकत्वम्। तथा ममाप्यसाधुप्रयोगे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यसमत्वं प्रयोगविधेरेकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लो
के कामधुग्भवतीत्यनेन काम्यत्वं चेति तत्तद्विषयानन्तवाक्योपप्लवेन भवत्येव मालेन्द्रादिप्रयोग इति। एवं प्रयोगादिद्वांशस्य नित्यकाम्यत्वव्यवस्थापनेन गुणादिद्वांशस्य शुद्धसंस्कारार्थत्वमेवो
क्तम्। एवं च तस्याधानादिवद्देवाग्निस्थानीयलक्ष्येषु सर्वेषु प्रसक्तावपि एकाग्न्याविवैकलक्ष्येनावृत्तिरिति पूर्वपरयोर्नादेशद्वयप्रसक्तिरिति तन्तात्पर्यम्। एवं च स्पष्टमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरयं न्यायः
संस्कारकविधिविषये सिद्धान्तित इति भावः। संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्येपि स्फुटोयम्। वैकल्पिकत्वादिति। एवं च पक्षे द्वित्वानामानन्त्यापत्त्या परिनिष्ठितत्वाभावापत्तिः। न च त्वदुक्तरीत्यानन्त्यापत्तिप्रयुक्तम्

अन्यथा द्वित्वानामानन्त्यापत्तेः। न च भरो भरीति हलो यमामिति च लोपेन निर्वाहः। लोपस्यैव वैकल्पिकत्वात्। कथमन्यथा त्रिधं त्रियं चेति भवदुक्तिः संगच्छेत॥ [illegible] परिनिष्ठितत्वमसकृत्प्रवृत्तौ बाधक
मिति लभ्यते। तत्र नात्र द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्ति द्वित्वसहितप्रयोगस्य परिनिष्ठितत्वसंभवात्। अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वं परिनिष्ठितत्वमिति वाच्यम्। आनन्त्यापत्तेरित्यस्य च
तु ष्यङः आदिधकारयकाराणामपत्यात्रिधमित्यादित्वदुक्तमर्यादाभङ्गापत्तेरिति तात्पर्यात्। तद्ध्वनयन्वक्ष्यति। न वत्वोक्तिरसंगतैवेति। आनन्त्यापत्तिरेव तन्न्यायबीजमिति तु न युक्तम्। उद्वोढामित्यादौ उद्वहस्ता
मित्यवस्थायां सिज्लोपादेरसिद्धत्वात् सिचि वृद्धावोकारे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्वृद्धिर्नेति सिचि वृद्धिरिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। आनन्त्यापत्तेस्तत्राभावात्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन विकारकृतभेदेन न लक्ष्यभे
दाभावं मत्वा समः सुटीति सूत्रं चास्यां मानम्। अन्यथा समो वा लोपमित्यनेनान्त्यलोपे पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्यापि सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। द्वयोरिति सूत्रे द्वयोरिति द्विवचनं तु स्वविधेयस्य स्वस्मिन्नु
द्देश्यत्वाप्राप्त्याऽनन्त्राप्तये इति न तदस्यां मानम्। न च तत्र सहिवहोरोदवर्णस्येति परत्वसामर्थ्यान्न वृद्धिरिति वाच्यम्। अशाब्दत्वादन्तकालव्याप्तेरेव तेन शब्दमर्यादयालाभात्। एतेन सुद्ध्युपास्येपूर्वधस्य द्वित्वे
जश्त्वे लक्ष्यभेदात् पुनर्द्वित्वमित्यपास्तम्। पूर्वमकारस्येदमीमोकारस्येति लक्ष्यभेदस्योद्वोढामित्यादावपि सत्त्वेनोक्तभाष्यविरोधात्। विकारान्यानुपूर्व्यैक्येन लक्ष्यैक्यं तु ममाप्यस्त्येवेति दिक्॥

इतिद्वित्वमपीति॥एतेनाष्टमिकवर्णद्वित्वंस्थानेद्वित्वमितिलक्ष्यभेदोस्तीतिपरास्तम्पदद्वित्वस्याप्यावृत्त्यापत्तेः।वस्तुतस्त्वाष्टद्वित्ववत्स्थानेद्विर्वचनमित्यन्यत्रनिरूपितम्॥प्रत्या
ख्यातमिति॥अनभ्यासप्रतिषेधोनर्थकश्छन्दसिवावचनात्मनूयतेनौनावेत्यादौनदोषइतिभाष्यम्।एकस्यैकाचोद्वित्वेकृतेएकाज्व्यपदेशोहेतोरचोद्विरुक्तत्वात्।अनेनन्यायेनाचः
पुनःपुनर्द्वित्वाप्राप्तौअवयवान्तरस्यैकाच्त्वाभावेनतदप्रवृत्तौतद्व्यर्थमितिचवदाशयःकैयटेनोक्तः॥कैयटादिभिरिति॥अत्रारुचिबीजंतुभाष्यप्रामाण्येनतेषामननिधानं,आस्तांति
किंचैवंसतिसर्वस्यद्वेइतिद्वित्वमपिपुनःपुनःप्रवर्तेत।अतएवलिटिधातोरितिसूत्रेऽनभ्यासग्रहणंभाष्येप्रत्याख्यातम्।सन्नन्ताद्यङन्ताद्वाणिचिचङिद्वित्वा
भावार्थंतदितितुकैयटादिभिरुक्तम्।तस्मादिहत्यजवापञ्चमादीनिरूपाणिस्वीकुर्वाणारूपानन्त्यमितिनवलोक्तिरसंगतैव।सकारद्वित्वेनाष्टौविसर्गद्वित्वेनषोड
शेतित्वन्यदेतत्। यदप्युक्तंत्रैपादिकेत्वरङ्गेइत्यादि।तदपिन।नार्कुटोनार्पत्यइत्यत्रविसर्गनिवारणायवृद्धेरसिद्धत्वस्यतत्रैवभाष्येस्पष्टत्वात्।संयोगान्तलो
पेयणःप्रतिषेधइत्यस्यबहिरङ्गत्वेनप्रत्याख्यातत्वात्।स्वयमपितथैवानूदितत्वाच्च।तस्मादिहयथोद्देशपक्षोग्राह्योबहिरङ्गपरिभाषायाअप्रवृत्तये।तथाचभा
ष्येमयःपरस्ययणोद्वित्वेदध्यत्रसुदाहृतम्।नचैवमपिइकोसवर्णइतिशाकलेनरूपान्तरमस्त्वितिवाच्यम्।समासेतन्निषेधात्।नचनित्यसमासएवतन्निषे
धइतिवाच्यम्।भाष्येनित्यग्रहणस्यप्रत्याख्यातत्वात्।यथोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यात्।नन्विहयणेवदुर्लभः।सुधीशब्दस्यध्यायतेःसंप्रसारणेननिष्पन्नत्वेनसंप्रसारणा
च्चेतिपूर्वरूपापत्तेरितिचेन्न ॥ ष्योरितिसूत्रस्थःसोपुष्पतेःसन्सोपुपिषतइतिभाष्यप्रयोगोपिछान्दसइत्याहुः॥रूपाणामानन्त्यमिति।रूपाधिक्यमित्यर्थः।तदाह॥न
वलोक्तिरसंगतैवेति॥सकारद्वित्वइति॥अम्परयत्वावच्छिन्नंह्यस्यलक्ष्यंतत्रैकस्मिन्धकारेप्रवृत्तावपितादृशेसकारेलक्ष्यभेदात्पुनःप्रवृत्तिर्भवत्येवेतिभावः।एवंसंप्रसारणादिविधेय
णत्वावच्छिन्नमुद्देश्यमितिलक्ष्यभेदाद्यावदुद्देश्यंपुनःप्रवृत्तिर्भवत्येवेतिननसंप्रसारणेइत्यादेर्वैयर्थ्यमितिबोध्यम्॥तदपिनेति।यथोद्देशपक्षेइत्यनुक्त्वासामान्येनयदुक्तंतदपि
नेत्यर्थः॥तस्मादिहेति॥यणोमयइत्यत्रेत्यर्थः।विसर्जनीयसूत्रभाष्यात्तुकार्यकालपक्षेपित्रिपाद्यांतदप्रवृत्तिरितिलभ्यतेमूलंतुकैयटानुसारेणेतिपरे ॥

संप्रसारणस्थानिकस्येति॥स्थानेजातस्येतिशेषः।साक्षात्संप्रसारणस्थानिकपूर्वरूपादेर्हलइत्यारम्भसामर्थ्यादल्विधौस्थानिवत्वाङ्गीकारेपिपूर्वरूपोत्तरंप्रवृत्तस्यहलइतिदीर्घ
स्यस्थानिवद्भावेनसंप्रसारणत्वेमानाभावइतिभावः॥द्वित्वंनेति॥यणोमयइतिप्राप्तंनेत्यर्थः॥द्वित्वप्रकरणेइति॥तथाचभाष्येरेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्विर्वचनप्रतिषेधोवक्त
व्यः।स्वर्नयतिकुण्डरथेनभद्रहृदः।नवक्तव्यः।रेफोष्मणांसवर्णानसन्तिनेमौरहौकार्यिणौ।किंतर्हिनिमित्तंद्विर्वचनस्येति।अन्यथावचनारम्भेद्विर्वचनमात्रस्यनिषेधेनफलभेदप्रत्या
ख्यानानापत्तेः।साक्षात्कृतेन।विशेषशब्दबोधितेनयत्रयत्रद्वित्वनिमित्तत्वंतत्रसर्वत्रवाक्यान्तरेणानचीत्यनेनकार्यित्वप्रसक्तेरनवकाशेनतेनभाष्यप्रामाण्यात्सामान्यतएवद्वित्वकार्यि
त्वंबाध्यतेइतिभावः॥नबाध्यतइति॥इदंचव्यक्तिपक्षेप्यावश्यकम्।अन्यथाकःसवर्णेइत्येतत्पर्यालोचनयाश्रीशइत्यादिविषयकयणशास्त्राभावकल्पनवत्संग्राहकवाक्येइकःस्थानित्व
संप्रसारणपूर्वत्वेसमानाङ्गग्रहणमितिवार्तिकोक्तेः।संप्रसारणस्थानिकस्यातथात्वाच्च।नचैवमपिनभूसुधियोरितियणिनिषेधःशङ्क्यः।आङ्त्वेनप्रत्ययेपरतएवतंस्यप्रवृत्तेः।अ
नन्तरस्येतिन्यायेनएरनेकाचइतिओःसुपीतिचसूत्रद्वयेनप्राप्तस्यैवनिषेधाच्च।धात्रंशइति।अत्ररेफस्यद्वित्वंनद्वित्वप्रकरणेरहाभ्यामितिसाक्षात्कृतेननिमित्तभावेनरेफस्य
कार्यित्वबाधात्सुद्ध्युपास्यइत्यादौतुस्थानित्वेननिमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादिनिर्देशात्ज्ञापकान्नबाध्यतइतिकैयटः।नकारस्यतुभवत्येवेत्युक्तम्।तच्चवेत्य
तोत्ररूपद्वयम्।लाकृतिरितित्वेकमेव ॥ ७७ श्रवणात्तद्विषयकलक्षणाभावस्यैवकल्पनंस्यादितिस्पष्टमिकोयणचीत्यत्रकैयटे।कैयटइति॥अत्रारुचिबीजंतुअत्रस्थानित्वस्य
नानवकाशत्वंमध्वत्रेत्यत्रनिमित्तत्वाप्राप्त्यातत्रस्थानित्वस्यचारितार्थ्यात्तक्रकौण्डिन्यन्यायोप्यनवकाशविषयएवइतिस्पष्टंतद्धितेष्वचामितिसूत्रेभाष्ये।तदप्राप्तियोग्यविषयाभाव
रूपंचानवकाशत्वमेतद्विषये।नचतक्रकौण्डिन्यन्यायोविधेयविषयएवविशेषविहितेनसामान्यविहितंबाध्यतइतिअभियुक्तव्यवहारादितिवाच्यम्।अपूर्वबोध्यत्वेननिमित्तत्वादेरपि
विधेयत्वात्।नहिनिमित्तवत्तत्वमपिमानान्तरसिद्धमितिदिक्॥एकमेवेति॥यण्तत्प्राग्वर्तियरोद्वित्वप्रयुक्तरूपभेदाभावादितिभावः।वकारस्तुनात्र,न्यूनानतिरिक्तस्थानकादेशलाभेना
धिकस्थानकस्याःप्रवृतेः।लण्सूत्रस्थभाष्यविरोधेनेदृशानामनभिधानमितितत्त्वम् ॥

आर्त्तीं इति॥आङ्‌पूर्वादर्त्तेर्बाहुलकात्निप्रत्ययः धनुषः कोटीउच्यते॥आर्त्तिःपीडाधनुःकोट्योरित्यमरेनकाररहितःपाठोदृश्यते॥अर्तिरितिपाठास्तरम्।वार्तिकेत्वनेनत
स्यवाचनिकत्वंसूचितम्॥पूर्वसूत्रेइति।वान्तइत्यनायतत्पर्यालोचनस्यावश्यकत्वादितिभावः॥ऋधेर्धस्येति॥नचद्वित्वभिन्नेपूर्वत्रकर्तव्येपरमसिद्धमित्यर्थकेनपूर्वत्रासिद्ध
मद्वित्वेइत्यनेनधातुधकारस्यजश्त्वेदस्येतिवक्तुमुचितमितिवाच्यम्॥फलेविशेषाभावेनतदनादरणात्।नह्यत्रजश्त्वात्पूर्वमनन्तरंवाद्वित्वेरूपेविशेषोस्ति।तदनन्तरंजश्त्व
हलोयमाम्।लोपःस्याद्वेति।झयोहइत्यतोन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः।एतच्चल णसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।माहात्म्यमिति।अत्रमलोपोनेत्यर्थः।हलोयमांयमिसवर्णेलोपइतितु
नसूत्रितम्।आर्द्रेतमूर्द्धः शार्ङ्ग आर्त्तीइत्यादौरेफात्परस्यलोपापत्तेः।वान्तोयि।यकारादाविति।विशेषणमात्मान्तस्यसञ्ज्ञासादित्येतदर्थकस्ययेनविधिरितिसूत्र
स्यापवादभूतेनयस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणेइतिवार्तिकेनायमर्थोलभ्यते।ओदैतोरितिपूर्वसूत्रेतयोरेववान्तोप्रतिस्थानित्वेननिर्णीतत्वादित्यर्थः ननुगव्यूतिरित्य
त्रहलिसर्वेषामितिलोपः शाकल्यस्येतिवालोपःस्यादित्याशङ्क्याह।वान्तइति।लव्यमिति।लुनातेरचोयत्।सार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगुणः।अवश्यलाव्यमिति।ओ
रावश्यकइतिण्यत्।सव्यमिति।ओःकिति पिङ्कितिचात्कृत्याःस्येयमिति।अर्हेकृत्यतृचश्चेतियत्।हरएहीति।इहओमाङोश्चेतिपररूपंप्राप्तम्।उरण्रपरः।आन्तरतम्यादिति।
रेफशिरस्कस्यारइत्यस्यरेफद्वयसत्त्वकारेणस्थानसाम्यादित्यर्थः।पक्षेद्वित्वमिति।ऋधेर्धस्येतिभावः।लोपोवेति।झयोहोऽन्यतरस्यामितिसूत्राद्विकल्पानुवृत्तेः।एतच्चनाज्झला
वितिसूत्रेभाष्यकैयटयोःस्पष्टम्।प्राच स्तुविकल्पानुवृत्तेरनुक्तेर्न्यूनता।यदपिव्याख्यातृभिःशरोचीतिज्ञापकमुपन्यस्यतत्संवादार्थंभाष्यमुपन्यस्तम्।अनुवर्ततेविभाषाचशरोचि
यद्वारयत्ययंद्वित्वमिति।तन्न।तदुत्तरभाष्येएवज्ञापकस्यदूषितत्वात्।लोपस्यहिनित्यत्वेअचोरहाभ्यामितिद्वित्वंलोपापवादःस्यात्॥ऽप्रवृत्तेःसत्त्वात्।यत्रपूर्वत्रासिद्धप्रवृत्ते
तन्निषेधेवाफलेविशेषस्तत्रैवास्याःपरिभाषात्वेनप्रवृत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः।यद्वाधस्यधस्थानिकस्येत्यर्थइतिदिक् नाज्झलाविविसूत्रेइति॥हयवरट्सूत्रशेषेचेत्यपिबोद्ध्यम्॥अनुक्ते
रिति।हलोयमामित्यत्रझरोझरीत्यत्रचेतिभावः॥ज्ञापकमिति।उभयत्रापिविकल्पानुवृत्ताविति भावः॥लोपःशदीति।लोपमात्रस्येत्यर्थः॥लोपापवादइति॥आरम्भसामर्थ्या

ज्ञापकान्तरमिति॥अणुदित्सूत्रस्थमणग्रहणंहलः परस्यपरोलोपोवैकल्पिकइतिसामान्यापेक्षमाश्रयणीयमितिभावः॥तस्यहलोयमामितिविशेषापेक्षत्वेआह॥व्याख्यानमेववे
ति॥यदितुहलोयमामित्यत्रवैकल्पंसिद्धंकृत्वाद्वित्वस्यतद्विषयेचारितार्थ्येनझरोझरीत्यत्रतदनुवृत्तौशरोचीतिज्ञापकमुपन्यस्यतेतदासम्यगेवपरंतुप्राचांभाष्यसंमतिलेशःप्रा
मा[णि]कस्तद्भाष्यस्योभयविषयतयाप्रवृत्तेः।असंभवादिति॥नचआअवतीतिओर्जनस्यओर्जनौरित्यादावेवेःक्वावूठ्यादुणेपरादिवत्त्वेनोठ्त्वात्संभवोस्ति।नचवृद्धिरेचीतिसिद्धिरोमा
ङोश्चेत्यनेनबाधादनेनतुसामर्थ्यात्तद्बाध्यतइतिवाच्यम्।तस्यानभिधानादित्याशयात्।किंचओमाङोरित्येतद्बाधकल्पनापेक्षयासामर्थ्येनास्यानुरोधेनचैचीत्यस्यासंबधकल्पनैवो
तथाचशरोचीत्यस्यसार्थक्यंस्पष्टमेव।तेनाद्विकल्पानुवृत्तौज्ञापकान्तरमनुसर्तव्यम्।भाष्यकारादिव्याख्यानमेववाशरणम्।द्वित्वलोपयोरिति।यत्तुद्वित्वविधानसाम
र्थ्याद्भावेवशिष्येतेइतितन्न।लोपस्यैवैकल्पिकत्वेनद्वित्वस्यपक्षेचरितार्थत्वात्।त्रिधमिति।यणोमयइतिलक्षणान्तरेणपुनर्द्वित्वेतुचतुर्थमपिबोध्यम्।एत्येधत्यूठ्सु।अत्र
एचीत्यनुवर्त्ततेतच्चएतेरेवविशेषणंनत्वेधतेःअव्यभिचारात्।नाप्यूठः।असंभवादितिप्राञ्चः॥अत्रकैयटः।एधतेरपिविशेषणमेवप्रेधन्नन्त्रेदिधदित्यत्रव्यभिचारात्।यद्य
पीदंकैयटपुस्तकेषुप्रायेणनदृश्यतेतथापिक्वचिद्दृश्यतएव।नचणौचङीतिह्रस्वेकृतेनायमेधतिरितिवाच्यम्।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्।एवमप्यजादेर्द्वितीयस्येतिधिश
ब्दंस्थानेधिधिशब्दादेशेसतिवर्णनिसारिवप्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोहइतिवाच्यम्।इष्टिःप्रयोगोद्विर्वचनंबाष्ठमितिषाष्ठभाष्येसिद्धान्तितत्वात्।अन्यथैदैवणिलोपोनस्यात् ॥
चिता॥ह्रस्वेकृतेइति॥वृद्धेःपूर्वमित्यादिः।वार्णपरिभाषयेतिभावः॥अनन्यत्वादिति॥नचाचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वेनैजादित्वंसुलभंपूर्वपरविधित्वात्।पूर्वस्यैवविधौहिसः।मध्येयवादन्यायेना
ङुणंबाधित्वादहैवस्यात्।उपेधतइत्यादौतुपरत्वात्पररूपमेवस्यादितिभावः॥संमोहइति॥एधतेरादेशाभावेननस्थानिवत्त्वेनतत्त्वम्।नस्यादिति॥नचणेरनिटीत्यस्यण्यन्तस्याङ्गस्यलोपइत्यर्थःस
चालोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्य।एवंचप्रकृतेनदोषः।सर्वेसर्वपदादेशाइतिन्यायेनधीत्यस्यधिधिइत्यादेशस्सत्वेनस्थानिनोण्यन्ततयाआदेशेपिस्थानिवद्भावेनण्यन्तत्वस्यसुलभत्वादितिवाच्यम्।
अलोन्त्यपरिभाषयानिर्दिश्यमानपरिभाषयाचणेरनिटीत्यस्यण्यन्तस्याङ्गस्यान्त्योनिर्दिश्यमानोणिस्तस्यलोपइत्यर्थेनदोषात्।अन्तेणेरसत्त्वात्।सूत्रंतुआद्यादित्यत्रचरितार्थमितिभावः॥

कुत्वं न स्यादिति॥ हन्त्यवयवहकाराभावात्। सन्संबन्धिसकारवैशिष्ट्याभावे तु स्थानिवत्त्वेन कुत्वं स्यादपीति भावः अन्तरङ्गत्वादिति॥ चङ्परणिनिमित्तह्रस्वापेक्षया चङ्मात्रनिमित्त त्वेनाल्पपदार्थापेक्षत्वादित्यर्थः। भाष्ये तु निरस्यत्वमात्रमेव द्वित्वस्योक्तम्। ज्ञापितत्वादिति॥ दृदंचणौ चङीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। असंगतं स्यादिति॥ सुनोतिग्रहणेन सन्निपतेरपि ग्रहणे तरङ्गा जिघांसतीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यात्। न चान्तरङ्गत्वात् प्रथमं चङीति द्वित्वे कृते ह्रस्वो न भवत्येवेति वाच्यम्। ओणेर्ऋदित्करणेन बहिरङ्गस्यापि णौ चङीति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिरिति ज्ञापितत्वात्। अत्र माधवः। मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र नातिप्रसङ्गः। ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वाद्धातिग्रहणेनाग्रहणात्। अत एव हिनभाभू भूकमिगमीत्यत्र ण्यन्तानां च भादीनामुपसंख्यानमित्युक्तम्। तत्रैव शब्दान्तरत्वादप्राप्तावुपसंख्यानमिति कैयटन्याससकारहरदत्तादिभिः सर्वैरेवोक्तम्। किंच ण्यधिकस्यापि ग्रहणे उपसर्गात्सुनोतीत्यत्राभिषावयतीत्युदाहृत्य ण्यन्तेनाभेर्योगात् सुनोतिं प्रत्यनुपसर्गत्वात्कथं षत्वमित्याशङ्क्याभेः प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानं भाष्यकारायुक्तमसंगतं स्यात्। न च देरचङीति लिङ्गात् प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणमिति भ्रमितव्यम्। ज्ञापकस्य कुत्वमात्रविषयकत्वात्। तथा च वार्तिकम् ... प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात्। ज्ञापकं तु चङ्यन्यत्र ण्यन्ते ... स्मिति। तस्माद्युक्तिविरोधाद्भाष्यवार्तिकवृत्तिन्यासादिग्रन्थैः पूर्वापरस्वग्रन्थेन च विरोधादुपेक्ष्योयं कैयटग्रन्थ इति। अत्रेदं वक्तव्यम्। अस्तु विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वं तावत् ... प्रकृतिभागस्यैधूपत्वं केनापगतमित्यवधार्यताम्। न ह्युपैधतद्व्यादौ तिङन्तस्यैधूपतानास्तीति प्रकृत्यंशे साधीयते। तथा चोपसर्गात्सुनोतीति सूत्रे वार्तिके सिद्धं त्ववयवानन्यत्वादुदात्तिप्रत्यभिषावयतीत्यत्र त्वभाष्यविरोधोद्भावनं तद्विपरीतम्। यतः प्रकृतेः सुनोतिरूपानपायात्। कैयटमते सिद्धान्तयोक्तव्यवस्था। त्वन्मते तु रूपान्तरत्वेन ण्यधिकस्याग्रहणादसंगतैव प्रागुक्तव्यवस्था स्यात्। को ह्येधयति सावयत्योर्विशेषः॥ ण्यादेवाभावादिति भावः॥ अवयवानन्यत्वादिति॥ ण्यन्तावयवस्य सुनोतेः सुनोतिर्भिन्नत्वाभावादिति तदर्थः॥ सुनोतिरूपानपायादिति॥ सुनोतित्वानपायादित्यर्थः॥ असंमतैवेति॥ ण्यन्तेनाभेर्योगादिति शङ्काप्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानस्याचव्यवस्थासंग्रहतेव स्यात्॥ त्वदुक्तिरीत्या ण्यधिके षत्वाप्राप्तेरित्यर्थः। तदेवाह॥ को हीति ॥

प्र इद्वि।समस्य भ्नस्पदस्वरूपबोधकमित्यर्थः।ततद्नाविति॥अनद्नि ठना वि तिविहिते इत्यर्थः।अन्तरङ्गे णेति॥प्रथमप्रवृत्तिकेनेत्यर्थः।समर्थग्रहणेनकृतसन्धिकार्यादेवत
द्धितेत्पत्तौस्यात्तद्विषयेकृतव्यूहपरिभाषायाअप्रवृत्तेस्तस्याअसत्वाच्चेतिभावः॥चरितार्थत्वादिति॥तद्वृटकोहिनीशब्दस्यकल्पितार्थनाप्यर्थवत्त्वाभावेननत्रैतत्तत्राप्रवृत्तेश्चेत्यपि
न्त्रेधतेण्यधिकस्याग्रहणंसुनोतेस्तुग्रहणमिति।यदपिण्यन्तभादीनामुपसंख्यानमुपन्यस्तंतदपिनास्माकंप्रतिकूलम्।विशिष्टस्यशब्दान्तरत्वेनप्रकृत्यंशस्यतुणि
चाव्यवधानेनोपसंख्यानस्यआवश्यकत्वात्।अतएवनतत्रत्यन्यासादिभिः स्वोक्त्याविरोधः।प्रत्युततत्रैव विरोधः।षाष्ठे भाष्यवार्तिकयोरेत्येधत्योरितियोगंवि
भज्यैवैतिनिषेधविवृतत्वात्।क्विबादिहव्यत्तिग्रन्थोमाधवग्रन्थासङ्गतएवेत्यभिप्रेत्यव्याचष्टे एजाद्योरिति।अक्षौहिणीति।ऊहोस्त्यस्याऊहिनीअक्षाणाम्ऊहिनीतिविग्र
हः।परिमाणविशेषविशिष्टसेनेत्यक्षौहिणी।पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वम्।यस्तुप्राचाविगृहीतमक्षाणामूहःसमूहःसोस्त्यस्यामिति।तदपिऊहिनीशब्देनषष्ठीतत्पु
रुषइत्येवंपरतयैवकथंचिन्नेयम्।ऊहशब्देनसमासेनतद्नौवृद्धिर्नस्यात्।अन्तरङ्गेणगुणेनबाधात्।अपवादभूतायाअपिवृद्धेरूहिनीशब्देनविग्रहेचरितार्थत्वा
त्।तथाचोक्तंप्राक्।इणङ्शीनामाद्गुणःसवर्णदीर्घत्वादिति।स्वादीरेरिणोः।इरेरिण्योरितिक्वचित्कोपपाठः।स्वैरीतिणिन्यन्तस्य स्त्रियोवृद्ध्यभावप्रसङ्गात्।स्वैरिणीत्य
त्रतुङीपःप्राग्भागमादायवृद्धिर्बोध्या।यत्तुव्याचख्युः।लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेतिततन्निष्फलम्।प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु।अत्रोहशब्दःक्विबन्तोपिभाष्यादौतुन
दृश्यतइतिप्राञ्चः।इदानींतनपुस्तकेषुतुभाष्यवार्तिकयोरूहशब्दोदृश्यतएव।नानर्थकस्येति।उपस्थितस्यार्थस्यशब्दंप्रतिविशेषणत्वसंभवेत्यागायो
मादितिभावः।सौरदेकस्त्वाह।वृश्चेतिसूत्रेराजेःपृथग्भ्राजिग्रहणमिहज्ञापकमिति।नन्वेतदयुक्तंफणादिनाराजिनासाहचर्यात्तथाभूतस्यैवप्राप्त्यर्थ
तथाभ्राजिग्रहणोपक्षीणत्वादितिचेत् ॥
र्थोद्ध्यम्॥ज्ञापकमितीति॥भ्राजौराजेरपिसत्त्वेनराजिग्रहणेनैवसिद्धेस्तद्ग्रहणंसत्ज्ञापकमितिभावः।तथाभूतस्यैवेति।फणादेरेवेत्यर्थः ॥

राजेरितिपठित्वेति॥नचैवमनुबन्धनिर्देशाद्राराष्टीत्यादौयङ्लुकिषत्वंनस्यादितिवाच्यम्। यङ्लुकश्छान्दसत्वात् इति पाशपेत्वस्यानित्यत्वाच्चभाष्येतस्यानुक्तत्वाच्च।एतेन गणादि
त्वेन्ग्रहणेगणेनग्रहणाद्यङ्लुकिनस्यादित्यपास्तम्।गणेननिर्देशाभावाच्च।राट् विभ्राट् इत्यादौराजृत्वंतुभूतपूर्वगत्या।राशब्दपूर्वकेजृधातोः क्विपिनिष्पन्नराजृशब्देनपुंसकेषत्वंस्
याराज इत्यनुनासिकस्यपाठात्॥सीरदेवोक्तमिति॥अत्रारुचिबीजंतुव्रश्चादिसाहचर्येणधातुसञ्ज्ञकराजेर्ग्रहणंस्यादितिभ्राजिग्रहणस्यावश्यकत्वम्।किंचभ्राजन्तर्गतराजेर्नेक
ारानुबन्धत्वंतस्यसमुदायानुबन्धत्वादिति॥भाष्यादिविरुद्धमिति।तदनुक्तत्वादितिभावः॥गतार्थमिदमिति।पूर्वपरयोरितिद्विवचननिर्देशेनोभयोरपिप्रत्येकंस्थानित्वादितिभा
विभ्राट्विभ्राजितिरूपद्वयंहिसाध्यंतच्चव्रश्चादिसूत्रेराजइतिपठित्वापिसुसाधम्।एकस्यभ्राजतेर्नकारस्यप्रागपिदातुंशक्यत्वात्।नभ्राजइति।भ्राजभासेतिविकल्पस्य
वाचनिकतयानकारस्यआत्मनेपदमात्रफलकतयावक्ष्यमाणत्वेनभ्राजतेर्नकारस्यसुपठत्वाच्च।तस्मात्सीरदेवोक्तंज्ञापकमपिसन्न्यगेवद्रष्टव्यमिति।एवसाहचर्यादेष्योपि
अनव्ययंगृह्यते।तेनणपत्वादिषुःकोल्यपिपरत्वमेवनतुवृद्धिःप्रेष्यगतःप्रवत्सतरेति।अत्रकालापानुसारिणोवत्सरशब्दमपिपठित्वावत्सरदेयमृणंवत्सरार्णमित्युदाहरन्ति।
अपरेतुवत्सशब्दमपिपठन्तितत्तुभाष्याविरुद्धम्।अन्तादिवच्चादेहैकःपूर्वपरयोरित्यनुवर्ततेयथासंख्यंचेत्यभिप्रेत्याह।पूर्वस्यान्तवदिति।स्थानिवत्सूत्रेणैवगतार्थमिदंसूत्र
म्।नचाल्विध्यर्थमिदमितिभ्रमितव्यम्।अस्याप्यल्विधावनिष्टत्वात्।अन्यथाअयजेइन्द्रमित्यत्रसवर्णदीर्घापत्तेः।तथाचवार्तिकम्।नवाअतान्द्रूप्यातिदेशादिति।नविसर्गइति।एतच्च
सुखार्तइत्यादावपितुल्यम्॥७वः।एवंचप्रार्छ नीचाःदौविसर्गवारणायज्ञापकाश्रयणमपिनकार्यंयतस्तत्रस्थानिवत्त्वेनरेफान्तेपदत्वंदुर्लभंतस्यैतत्स्थानिधर्मत्वाभावात्।आनुमानिकवचन
कल्पनयाप्रकृत्यादेःस्वप्रातिपदिकदेशेतुसमुदायेप्रशब्दधर्माणांस्थानिवत्त्वेनलाभेपिप्रारित्यत्रतदलाभेनरेफेपदान्तत्वस्यदुर्लभत्वादितिबोध्यम्॥नवेति।वर्णाश्रयेविधावन्तादिवद्भावप्रतिषे
धोवाच्यइत्यस्यप्रत्याख्यानमेतन्नावक्तव्यंतादूप्यस्यवर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावादितितदर्थः।पूर्वस्यचसमुदायस्यान्तादिभ्यांवर्णाभ्यांपृथगवस्थिताभ्यांयेव्यवहाराःप्रातिपदिक
त्वसुप्त्वत्वप्रत्ययत्वादयस्तेषामेवैकादेशस्यापिभवन्तीत्यर्थात्।अतएवतुक्यसिद्धवचनंचरितार्थम्।अन्यथाधीत्येत्यादौह्रस्वप्रयुक्ततुक्सिद्धेरसिद्धवचनवैयर्थ्यंस्पष्टमेव।अतएकस्वद्वाभित्य

अत्रचेति॥सुखार्तेइत्यत्रप्राप्नोतीति॥अत्रचेत्यर्थः।आद्येविशिष्यकृतशब्दतृतीयासमाससापेक्षत्वेनान्त्येउपसर्गत्वधातुत्वादिसापेक्षत्वेनवृद्धेर्बहिरङ्गत्वादितिभावः।अचोरानन्तर्यमिति
।अचोरजानन्तर्यंनिमित्तमित्यर्थः।पश्चात्प्रवर्तमानेवृत्ति। अन्तरङ्गेइत्यर्थः। अत्रचषत्वतुकोरितिसूत्रस्थतुग्ग्रहणंज्ञापकम्। अन्यथाधीत्येत्यादावल्यपप्रवृत्तयेपूर्वंसमासेजातेतत्र सं
हितायानित्यत्वात्प्रबुत्पातिपर्यन्तमप्यसंहितयावस्थानासंभवेनएकादेशेल्यपितुगपेक्षयापदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्यबहिरङ्गतयासिद्धत्वेनतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव।तत्रपश्चा
त्प्रवर्तमानेतुकरचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तककार्यत्वान्नदोषः।अजानन्तर्यमिति॥अचोन्यानन्तर्यमित्यर्थः।यत्क्रियेति॥यदर्थक्रियायुक्तादित्यर्थः॥इत्युक्तत्वादिति।भाष्यकारादिभिरितिशेषः॥उत्तरा
अत्रचकार्यकालपक्षेबहिरङ्गत्वा[illegible]इत्वमपिबोध्यम्।नचनाजानन्तर्यइतिनिषेधः।यत्रान्तरङ्गेबहिरङ्गेवाअचोरानन्तर्यंतत्रेतिहरदत्तपक्षेतत्रावपियत्रपश्चात्प्रवर्त
मानेऽचआनन्तर्यमितिकैयटमतेतन्निषेधाप्राप्तेः।बहूपेक्षत्वेनबहिरङ्ग[illegible]अजानन्तर्यसत्त्वेपिपश्चात्प्रवर्तमानेतदभावात्।उपसर्गेणेति।यत्क्रियायुक्ताःप्रादयस्तंप्रत्येव
गत्युपसर्गसंज्ञाइत्युक्तत्वादितिभावः।प्रार्षभोमिति।शरोचीतिहित्वनिषेधः।प्रेजतइति।एजृदीप्तौ।कंपनार्थस्तुपरस्मैपदी।एजतेकोऽर्थइतितुप्राचांव्याख्यानंप्रामादिक
मेव।एङ्येडित्येवसिद्धेपरग्रहणमतोगुणइत्युत्तरार्थंरूपग्रहणंतुचिन्त्यप्रयोजनम्।एङिपरइत्येवसिद्धेः।यथाअमिपूर्वइति।नियोगावधारणमिति।यदाहुः ॥
[illegible]मिति॥तेनाव्यर्थात्भिन्द्यःपचन्तीत्यादिसिद्धिः॥अतोगुणइत्युत्तरार्थमितिक्वाचित्कोऽपपाठः॥चिन्त्यप्रयोजनमिति॥नचशिवायेत्यत्राणोप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकत्वेतदनुकरणेततःप
रओमित्यस्यौमाङोश्चेतिपररूपेनुनासिकाभावार्थंपरस्ययादृशंरूपंतादृशंयथास्यादितिरूपग्रहणंस्पष्टंचेदमैऔजित्यत्रभाष्येकैयटेचेतिवाच्यम्।ऋतृज्वलक्कोरष्टुरितिसूत्रभाष्योक्त
रीत्यागुणस्यशब्दत्वादिवद्रूपत्वाभावेनरूपग्रहणेनाक्षारवृत्तेः रूपशब्देनचश्रवणज्ञानविषयोवयवसंस्थानवान्अतएवऋृवत्सूत्रेनहिस्वरोरूपवानित्युक्तोऽवर्णरूपावयवसंस्थानमेव
शब्दस्यरूपंतद्वत्तयैवशब्दस्यरूपमितिव्यवहारःस्वरस्तुनतद्वानितिशब्दत्वादिवन्नसशब्दस्यरूपमितितदर्थः॥तत्रसूत्रेरूपातिदेशेस्वरातिदेशोनस्यादित्युपेक्ष्येदमुक्तम्।गुणःकिं
गुणकोभवतीत्याकाङ्क्षायांस्थानिगुणकइतिलभ्यते।तत्रोभयगुणकस्यासंभवादेकस्यान्यन्तरतमत्वात्तद्गुणकस्यैवोपस्थित्याचतस्यैवसिद्धेश्च॥परशब्देनप्रयोगस्थस्योपस्थितस्यग्रहे

ऽप्रयोगे च गुणो भेदक एव। शास्त्रे परमुच्चारितो गुणो भेदको न तु प्रयोगे इति परशब्देनोपस्थितानानुनासिकस्यैवैकस्यान्यन्तरतमत्वाद्विधिः। यत्र तु स्थानिद्वयगुणकसंभवस्तत्र स एवा
त एव स्वरितान्त्सुब्रह्मण्याशब्दस्य निपातत्वादुदात्तेन ओंशब्देनोमाङोरित्येकादेशः सुब्रह्मण्योमिति स्वरितन्दन्तितस्मादित् इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तम्। ऐऔच् इति सूत्रे एकादेशो अद्गुणइ
त्यादौ दीर्घग्रहणं कर्तव्यं त्रिमात्रचतुर्मात्राणां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा माभूवन्निति वार्त्तिककृतोक्तेः कः सवर्णदीर्घत्वयोगविभागेनैकः पूर्वपरयोरिति निर्दिष्टः सदीर्घ इति व्याख्या
नेपचन्ती यत्र दोषमाशङ्क्य कैयटेनोक्तं रूपग्रहणात् परस्य यादृशं रूपमित्यादिभाष्ये। तत्तु ह्रस्वस्वरूपत्वाभिमानेन। सिद्धान्ते तु स्पष्टार्थमेव रूपग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये सूचितम्। इ
अनवक्लृप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः। एवं तु विषयोऽरूढे निर्णीयं यदा भवेदिति। एतेन न नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याख्यानं परास्तम्। यदैव पूर्वे ज्वलने शरीरं। ममैव
जन्मान्तरपातकानामित्यादिप्रयोगविरोधात्। उदाहृतवृत्तिस्थश्लोकविरोधात्। लङः शाकटायनस्यैव। तपस्तपःकर्मकस्यैवेत्यादिसूत्रप्रयोगविरोधाच्च। यत्तु श्लोकवार्तिकमि
दमित्याहुस्तद्भ्रमसादा शकन्ध्वादिषिति शकन्ध्वादिविषये सति द्वावगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः। अत एवाह। तच्च टेरिति। यदित्वाहुस्त्यादिकारादकारस्यैवेष्येतत हिंमनीषापत
ज्ञलिरिति [illegible] मनः शकन्ध्वोः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपे अकारस्यैव पररूपमाहुः। शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः शकन्धुः। कर्कोणां राज्ञाम् अन्धुः। बदरीवा
ची कर्कन्धूशब्दो दीर्घान्तः। अन्दूदृन्भूस्यादिना उणादिषु वक्ष्यते। अटतीति अटा। पचाद्यच्। कुलस्य अटा कुलटा ॥ ७ ॥ कोगुणेतिसूत्रस्थकैयटस्तु चिन्त्य एव। तत्र हि दृक्परिभाषा
भावे जनेर्गुणोऽनुनासिकः स्यादिति शङ्कितेऽपरूपेणाशुद्धो भविष्यतीति भाष्ये उक्तं तस्य मदुक्तरीत्या उपपत्तेः। ऐऔजिति सूत्रस्थकैयटस्तु पूर्वपक्षोपपादकत्वान्न स्वार्थसाधक इति
टीक॥ नाथ क्लृप्ते प्रदेशपाठे न च्छन्दोभङ्गः। तद्भ्रमसादिति॥ वृत्तौ भवमिति व्याख्याने वार्तिकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरित्याहुः। विषय इति। शकन्ध्वादिषिति विषयसप्तमीति भावः॥ अत
आहेति॥ दृहशज्ञाख्याने लब्धमाहेत्यर्थः। आहुरिति॥ अत्रारुचिबीजं तु वचनद्वयव्यापारो व्यर्थः पृषोदरादित्वादिलोपेनैव सिद्धिरिति॥ देशविशेषाणामिति॥ देशविशेषशब्दस्य यौगिक
त्वे नञ्जातिवाचकत्वाभावाद्दिविशेषणानां वा जातेरिति निषेध इति बोध्यम्। कुलटास्यादिति। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। अन्यथा कर्मण्यणि कुलाटीनि स्यादिति भावः ॥

किंचित्साम्येऽपीति॥ इदंभावेहि मयदन्ताद्युच्चारिताव्यक्तशब्दे एवस्यादव्यक्तत्वंचार्थबोधाजनकत्वेनापिवक्तुंशक्यमित्याहुः। निरालम्बनत्वादिति॥ अद्ग्रहणं तद्भिन्नव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थस्यबालैरपिसुज्ञेयत्वेनातः किमितिप्रश्नस्य दान्तेमाभूत्वटक्मरुदित्यत्रचमाभूदितिउत्तरस्यचनिरालम्बनत्वमित्यर्थः। शब्दाधिकारेति॥ तदाश्रयणाच्चात् शब्दस्येत्यर्थोभविष्य

ईषउच्छेईषगजादिषु। आभ्यांगुरोश्चेहलइत्यप्रत्ययईषा। मनसईषामनीषा। हलस्यईषाहलीषा। लाङ्गलदण्डः। मूर्द्धन्योपधः। यस्तुप्रभुशङ्कुरयोरीशः स्त्रियांलाङ्गलदण्डकेइतिरभसकोशात्तामन्योपधस्तस्मिन्परेआद्गुणइत्येवभवति। हलेशः। पतन्नञ्जलिर्यस्मिन्नमस्कार्यत्वादितिपतञ्जलिः। मार्तण्डइति। केचिदत्रसवर्णदीर्घमाहुः। परामार्तण्डमास्यत्। पुनर्मार्तण्डमाभरत्। विश्वोमार्तण्डे। ऋजमित्यादिवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः। ओत्वोष्ठयोरिति। अकारस्यओत्वोष्ठयोःसमासेऽतोसत्वमिदंप्रवर्तते। तेनेहन। वृषलसुतौष्ठव्रणस्तेंइति। अव्यक्तशब्दंव्याचष्टे। ध्वनेरिति। अनुकरणस्येति। परिस्फुटाकारादिवर्णस्येतिभावः। तस्यचानुकरणत्वंकिंचित्साम्येनबोद्ध्यम्। यत्तुप्राचोक्तम्। अतःकिम्। दकारान्तेमाभूत्इति। यच्चव्याख्यातंदकारान्तइतिरूपान्तरोपलक्षणंवटक्मरुत्इत्यादेरपीति। तन्निःसारम्। प्रश्नस्यदान्तइत्युत्तरस्यचनिरालम्बनत्वात्। यत्तुव्याचख्युः। अतोगुणइत्यतोऽतइत्यनुवर्त्यशब्दाधिकाराश्रयणात्सिद्धमितिप्रश्नः। यदाजश्त्ववशाद्दान्तत्वंतदापिस्यात्पुनः इहणेतुतान्तत्वस्यविवक्षणान्नेत्युत्तरमिति। तच्चिन्त्यम्। जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेनपररूपस्यैवप्रवृत्तेः। नाम्रेडितस्येतिनिषेधेपटत्पटदितीत्युदाहरणस्यासंबद्धत्वापत्तेश्च। तत्रहिभवदुक्तरीत्याप्राप्तिरेवनास्ति। दान्तत्वात्। एतेनानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयाविभक्त्यभावेनगवित्ययमाहेतिवदपदत्वात्पटत्इतीत्यत्रजश्त्वंनेतिग्रन्थोपिप्रत्युक्तः ॥ ७ नीतिभावः। तदापिस्यादिति॥ एकदेशविकृतन्यायेनाच्छब्दत्वादितिभावः॥ जश्त्वशास्त्रस्येति॥

अनुकार्यानुकरणयोर्भेदेपदान्ततयाजश्त्वेपीत्यादिः तदसिद्धत्वेनामएवसत्त्वादितिभावः। ननुपुनरत्ग्रहणाज्जश्त्वासिद्धत्वमपिबाद्ध्यतामतआह॥ नाम्रेडितेति॥ उदाहरणस्यपटत्यादिरूपस्य अनुकार्यानुकरणयोरिति। सर्वत्रजश्त्वप्राप्त्योदाहरणासम्भवाशङ्कायाम्नेतदुक्तंतैरितिबोद्ध्यम् ॥

उत्तरग्रन्थे ति॥नाम्रेडितस्येत्यस्य परत्‌ पट दितीत्युदाहरणपरग्रन्थेत्यर्थः।ननु सग्रन्थोजश्त्वासिद्धत्वेन योज्य इति चेत्तत्राह॥जश्त्वेति।तस्यासिद्धतया पररूपेणैव भवितव्यमिति जश्त्व
स्याप्रवृत्तिलक्षणोबाधः।एवं च यदा जश्त्ववशाद्दान्तत्वमिति ग्रन्थासंगतिरिति सेयमुभयतस्पाशारज्जुरिति भावः॥दिगिति॥दिगर्थस्तु अपदान्तादित्यनुवृत्त्यैव जश्त्वविषये प्रवृत्तिसि
द्धेः पुनरद्ग्रहणं व्यर्थमेव।एतेन पुनरद्ग्रहणेनोतत्तान्तत्वविवक्षाद्वारा जश्त्वविषये भेदविवक्षायामेव यथास्यान्न तु भेदविवक्षायां जश्त्वविषय इत्यर्थकमित्यपास्तम्।समाद्ग्र
हणं तु शब्दाधिकारामित्यस्य ज्ञापनार्थमिति दिक्॥सुवचमिति॥जातिपक्षाश्रयणे यथासंख्येनेष्टसिद्धेरिति भावः।एवं रीत्याय यथासंख्यमिकोयणची त्यत्रापि बोद्ध्यमिति सूचितम्।
उत्तरग्रन्थविरोधात्।जश्त्वस्यासिद्धतया पररूपेणैव बाधाच्च।ननु तदपि नित्यं तथा च कथं पररूपविरहेण प्रयोग इति चेन्न।अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिदमिति स्वयमेव व्या
ख्यातत्वात्।संहितायाअविवक्षायां तत्संभवाच्चेति दिक्।अकः सवर्णे।अचि पर इति।यदा तू ष्णामीषद्विवृतत्वमाश्रित्य नाज्झलाविति सूत्रे प्रत्याख्यायते तदा इह चीतिना
नुवर्तनीयम्।अक्रोकि दीर्घ इति सुवचम्।वर्णद्वयं द्विमात्रमिति।यत्तु प्राचा व्याख्यातं दीर्घप्राप्ते ह्रस्वऋकारो ऌकारश्च विधीयत इति तद्भाष्यकैयटादिविरोधादुपेक्ष्यम्।एङः प
दान्तात्॥ङसिङसोश्चेत्यस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादित्ति स्पष्टार्थमिहैव कृतम्।सर्वत्र विभाषा गोः।यद्यपि छन्दसीति न प्रकृतं तथापि यजुष्युर
इत्यादि प्र... सर्वत्र विकल्पमिति संबध्येत।अतः सर्वत्रेत्युक्तम्।तद्याच श्लोके वेदे चेति।इह एङ इत्यनुवर्त्यैङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम्।तेनेह न।चित्रग्वग्रमिति।प्रतिप
दोक्तस्यैङो ग्रहणान्नेह।हे चित्रगो अग्रं।प्रकृतिभाव इति।प्रकृत्यान्तः पादमिति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्तेः॥ तद्भाष्येति॥तुल्यास्यसूत्रस्य भाष्येत्यर्थः।तत्र हि अकः सवर्ण इति सू
त्रेणैतद्वार्तिकान्यथासिद्धिरुद्भाविता॥आरम्भादिति॥अपदान्तात्त्वेन ङसिङसोरेवेति नियमादिति भावः॥उत्तरार्थमिति॥इकोसवर्ण इत्याद्यर्थमित्यर्थः॥स्पष्टार्थमिति।विभक्तौ चेन् ङ
सिङसोरेवेति नियमशङ्कावारणार्थमिति भावः॥इत्यनुवर्त्यैति॥षष्ठ्या विपरिणमय्येत्यपि बोद्ध्यम्॥प्रतिपदोक्तस्येति॥एङ्ग्रहणात्स्येति भावः॥प्रतिपदोक्तपरिभाषया वावर्णग्रहणे
तदप्रवृत्तिज्ञापकस्य तदनित्यतामात्रज्ञापकत्वात्।ध्वनितं चेदमोत्सूत्रे भाष्ये।एङः पदान्तादित्यत्र तु हलोनन्तरा इत्यादिनिर्देशान्न प्रतिपदोक्तग्रहणम्।अत्र च स्यानिवत्सूत्रस्थं भाष्यमान मि

म·श·
२२

पूर्वरूपमनेनेति॥ पूर्वरूपमपीत्यर्थः। गोशब्दस्य पक्षे प्लुतं नेति व्याख्यानेन नान्तः पादमित्यनेनैव पूर्वत्वादिकं विकल्पेन निषिध्यत इत्यर्थः। तेनात्रादेशोऽपि न। एङन्तस्य गोरिति। प्रतिपदोक्तस्यै
ङ इत्यपि बोध्यम्। ननु गोरग्रवचनं स्वरसिद्ध्यर्थमन्यथावङ् कदाचित्प्लुतोदात्तोऽपि स्यादित्येतत्सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याच्चित्रग्वग्रमित्यत्रावङ्भावोऽस्तु न त्वागवङ्रूपे विशेषस्य स्पष्टत्वात् चित्रगोऽग्र
मित्यत्रावङ्भावकल्पने किं मानमिति चेन्न। उपदेशेऽनुदात्तत्वनिपातनेनावङ्न्यासस्थापनपरभाष्यस्य मानत्वात्। चित्रगोशब्द आमन्त्रिताद्युदात्तत्वेनान्तानुदात्तस्तत्राकितस्यागमस्योदात्तत्वे उभयोरप्युदा
त्तयोरेव श्रवणं स्यात्। अनुदात्तनिपातनेन तु मकारमकारस्योदात्तत्वेनाविशेषः स्पष्टः। न च गवाग्र इत्यादावङ् आद्युदात्तस्य श्रवणं माभूदिति तस्योपदेशिवद्भावो वाच्य इति समासान्तोदात्तादिकमन्त्रिताद्युदा
त्तादपि प्रागवङि स्वरस्य तस्वरे स्वरभेदाभाव इति वाच्यम्। गवाग्र इत्यादौ समानकालप्रवृत्तिकस्य परत्वेन प्रथमं प्राप्तस्य समासस्वरस्य प्रागप्रवृत्तौ उपदेशिवद्भाववचनचारितार्थ्येना
यद्यपि भाष्ये इको गुणवृद्धी इति सूत्रे नान्तः पादमिति पाठः स्थितः। भाष्येऽप्येवम्। तथापि शाकलसूत्रे सर्वत्रेति चकारेण प्रकृत्येत्यनुकृष्यत इति भाष्यदर्शनात् प्रकृत्यान्तः पादमिति
पाठेऽपि साधुरेवानेति। प्राचा तु सर्वत्रेति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विकल्प्यत इत्यवधेयम्। अवङ् स्फोटायनस्य। अत्राप्येङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम्। अगिति सूत्रयितुमुचितम्। विभाषाग्र
वृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थमित्याहुरिति। यत्तु प्राचा गवेन्द्र इति प्रत्युदाहृतं तन्न तत्र सत्यप्यवङि अतो गुण इति पररूपेण रूपसिद्धेः। न च सत्यवङि ङे यादेशः स्यात् स्त्रियां तु टापस्यादि
ति वाक्यम्। सन्निपातपरिभाषया यादेशटापोः सुसमाधानत्वात्। न च तत्राऽनित्येति वाच्यम्। तावताप्यौत्सर्गिकतत्प्रवृत्त्येष्टसिद्धेः॥ ६ इन्द्रसञ्ज्ञासापेक्षबहिरङ्गगुणापेक्षयान्तरङ्ग
त्वात्पूर्वमेवामन्त्रितस्वरप्राप्त्या तत्प्रवृत्तिसम्पादने स्वसामर्थ्याभावात् तद्ध्वनयन्नाह॥ अङ्गिनीत्यादि॥ यथान्यासे त्वाद्युदात्तनिपातनोपदेशिवद्भावयोः करणे गोरवादेशो वित्वमिति
भावः। स्थानिवत्सूत्रे भाष्येऽप्युक्तं गोः पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः। चित्रग्वग्रं सर्वत्र विभाषा गोरिति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति नैष दोषः एङ इति वर्तते। तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति। एवं तर्हि
र्थे ग्रे गोऽग्रमित्यत्र प्राप्नोतीति। अत्र पूर्वत्वपक्षेऽनन्तदपवादप्रकृतिभावावङो विनिगमनाविरहात्। सर्वत्रेत्यवङि स्फोटायनस्याप्युपलक्षणम्। अत एव प्रकृतिभावे इत्युक्त्वा पूर्वत्वेऽप्युक्तं वार्त्ति
के भाष्ये च। चित्रगोशब्दस्य लाक्षणिकत्वेऽपि स्थानिवत्त्वात् प्राप्तौ तत्प्रतिषेधः कृतः। एङः प्रतिपदोक्तत्वाश्रयणे तु तन्न कार्यमिति लाघवमिति दिक्॥ टाप्यादिति। ङीष उपलक्षणमिदम्॥

राम
२२

इष्टसिद्धेरिति॥ गवीत्यस्य स्थाने गवेइति स्यात् इति तद्वन्यव्याख्यानमपि नसमञ्जसम्। भाष्यासंमतत्वादिति॥ इन्द्रे इति सामर्थ्यान्नित्यमिति तदुक्तेरिति भावः। प्लुत इति। प्रकृतिभाववचनसा
मर्थ्यादेव प्लुतस्य तत्र नासिद्धत्वमिति भावः। उपलक्षणमिति। एवं चासत्यप्याह्वाने भवतीति भावः। एहीत्यादेरिति॥ वाक्यस्य टेरित्युक्तेरिति भावः॥ हरदत्त इति॥ कैयटोऽप्येवम्। अत्रपक्षे
विभाषाष्टेत्यत्र विभाषाग्रहणमवप्रुत्यानुवादः॥ अविद्वांसः प्रत्यभिवादे इत्यादिपस्पशास्थभाष्यमपि वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानौचित्येन शास्त्राज्ञाननिन्दापरं बोध्यम्॥ आसन्यातश्चागिति। पु
गवास इति। गवामसीवेति विग्रहः। अक्ष्णोदर्शनादित्यच् समासान्तः। वातायने कूटोपमम्। पुंस्त्वं लोकात्। इन्द्रे च। आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम्। इन्द्रे च नित्यमिति पाठस्तु भाष्यासं
मतत्वादुपेक्षितः। एहि कृष्णेति। दूराद्धूते चेति प्लुतः। यत्तु कृष्णएहीति प्राचोक्तं तन्न। दूराद्धूते चेत्यादौ वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्। चक्रयत्रेति। इह स्कोरिति कलोपो न। यणः कार्यका
लपक्षे बहिरङ्गपरिभाषयासिद्धत्वात्। स्थानिवद्भावाच्च। पूर्वत्रासिद्धीये नेति तु नास्ति। तस्य दोषः संयोगादिलोपेत्याद्युक्तेः। दूराद्धूते च। हूतमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमि
त्यभिप्रेत्याह। दूरात्संबोधन इति। उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति। सक्तून् पिबेत्यादि। गुरोरनृतः। अपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थः। देवदत्तेति। अस्यैहीत्यादिः। एवम
ग्रेपि। सर्वः प्लुत इति। तथा चाग्नीत्प्रेषणे परस्य चेति सूत्रे भाष्यम्। सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छतापि विभाषा कर्तव्य इति। साहसं शास्त्रत्यागः तदनिच्छतापि शास्त्रमनुरु
ध्यानेनापीत्यर्थ इति हरदत्तः। वैकल्पिकेष्वनुष्ठानक्लेशं धर्माधिक्यफलकमप्यशक्तत्वादनिच्छतेत्यर्थ इत्यन्ये। एतेन द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति भागवतं व्या
ख्यातम्। प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात्। किंचेह पुत्रशब्दस्य वाक्यान्तत्वं नास्तीत्यपि सुवचम्। आस्नात प्राग्वर्तिनोऽप्यनुकरणसंभवात्। अपि च अस्तु प्लुतः प्रकृतिभावस्तु वैकल्पि
कत्वान्मास्तु। तथा च ई चाक्रवर्मणस्येति सूत्रे भाष्यम्। ई ग्रहणेन नार्थः। वशा इयं वशेयमिति प्लुतप्रकृतिभावः सर्वोपि चाक्रवर्मणमते नास्तीति भावः॥ ७) त्र एहीति वाक्यस्य टे
र्थः। अनुकरणे दूराद्बोधकत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम्॥ वैकल्पिकत्वादिति। अस्य अप्लुतवद्भावस्य वैकल्पिकत्वेन तत्त्वमित्यर्थः। प्लुतप्रकृतिभाव इति। तस्य मते अप्लुतवद्भावोक्तेरि
ति भावः। एतेन चाक्रवर्मणस्याचार्यस्याप्लुतवदित्येव भाष्योक्तेरिदं सर्वं चिन्त्यमित्यपास्तम्। प्रकारान्तरेणाप्यप्लुतवद्भावोऽत्रेत्याह। अपि चेति ॥

अवैदिक इति। अस्य पुराणस्थत्वेनावैदिकत्वं स्पष्टमेव॥ कुमार्योरिति। अत्र हि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तत्वं प्लुतत्वाच्चेदं तत्त्वमस्तीति भावः॥ इदं च द्विवचनान्तमीदन्तमित्यर्थे। ईदन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमित्यर्थे तदन्तविध्यसंभव एव दोषो बोध्यः इत्युक्तमिति। मूले इतिशेषः श्यान्नवं वे ति। श्यान्नवं यष्ट्वेत्यर्थः। वदेत्यादिकोश प्रदर्शनेन अशब्द इव पर्यायः

अपि च इह प्रकृतिभावोपि दुर्लभ एव। अप्लुतवदुपस्थित इति। अप्लुतवदुपस्थितं नाम अवैदिक इति शब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवत्स्यादिति हि तस्यार्थः। एवं चतुर्थापि निर्वाहे स्पष्ट आर्षः प्रयोग इति श्रीधरोक्तिर्नादर्तव्या॥ द्विवचनमिति। सुप्तिङन्तमित्यन्तग्रहणेन सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापितत्वादिति भावः। तेनेह न। कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति। स्पष्टं चेदं भाष्यादौ। द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति तु प्राचः प्रमाद एव। हरी एताविति। इदृशाकलनेन प्लुतप्रगृह्याद् इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम्। अत्र वृत्तिकारः। मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीवोष्ट्रस्य दम्पतीव जम्पतीवेत्युदाजहार तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटहरदत्तादयः। एवं स्थिते मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ ममेति भारतप्रयोगं समर्थयते। इवार्थ इति। वशब्द इति। वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययमिति मेदिनी। ववायथा तथैवैवं साम्ये इत्यमरग्रन्थव्याख्यावसरे ध्यात्वंवपपुर्य इति कालिदासप्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात्। कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानि इत्यादिदर्शनाच्चेति भावः। यत्तु पाठान्तरं वह्वा यथा तथेत्यादि तदयुक्तम्। नामलिङ्गानुशासनप्रक्रमे तद्धितवतेरननुगुणत्वात्। अपत्यसमूहादिपर्यायमध्येऽण्फिञादीनामनुक्तेश्च। अदसो मात्। इह एकारो नानुवर्तते असंभवात् इत्यभिप्रेत्याह। ईदूताविति। ननु उकारानुवृत्तिर्व्यर्था। स्त्रियौ फलेवा अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः। मुत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारान्तत्वादत आह। रामकृष्णाविति। पुंसि पूर्वेण न सिद्ध्यति। औकारान्तत्वादिति भावः ॥

स्वतन्त्र एव न तु सत्यभामादिवत् एकदेश इति सूचयति। विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्य इति वचनेन तादृशस्थले तथा कल्पनेप्यखण्डे पदे तथात्वे मानाभावात् ॥

आरम्भसामर्थ्यादिति। ननु कार्यकालपक्षेऽनुनासिकप्रतिषेधेन चरितार्थत्वात्तस्य हि सञ्ज्ञाशास्त्रस्य नष्टप्रबोधकत्वं, पूर्वत्रासिद्धमिति चातिदेशः कार्यार्थः। कार्यज्ञानं वा
क्यार्थबोधोत्तरमिति यद्देशे वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य। किंच अधिकारः सः। एवं च मुत्वदृष्ट्यानुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नसञ्ज्ञाया अपि तद्दृ
ष्ट्यासिद्धतया मुत्वशास्त्रेऽनुवृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्रत्यपूर्वशब्देन तदेकवाक्यतापन्नस्यादसो मादित्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वम्। एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वस्या

अदसो मादिति सूत्रं प्रति तु मुत्वमीत्वे नासिद्धे आरम्भसामर्थ्यात्। एकारोऽपीति। तथा च एकाराननुवृत्तिताल्पर्यं ग्रहणफलकं माद्ग्रहणमिति भावः। अत्रेदं चि
न्त्यम्। ईदूतसप्तम्यर्थे प्रगृह्यम्। अदसः। एच्च द्विवचनमित्येवकृतो न सूत्रितम्। एवं हि पूर्वसूत्रस्थमीद्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे माद्ग्रहणं च मास्तु। एकदेशानुवृत्तिक्ले
शोऽपि नेति। शे। छान्दसमपीदं संदर्भशुद्ध्यर्थमुक्तम्। वस्तुतस्त्वनुकरणार्थतयालौकार्थमपि संभवत्येव। त्वे रायो मे राय इत्यादौ त्वे इति मे इति अनुकरणे प्रयोज
नलाभात्। अस्मे इत्यस्मभ्यमित्यर्थः। भ्यसः सुपां सुलुगिति शे आदेशः। शेषे लोपः। निपात। अनाङिति पुर्मुदासादेवाङ्रूपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्त
रार्थस्पष्टार्थमिहैव कृतम्। आ एवमिति। पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः। पूर्वमित्थं नामंस्था इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः ॥

न पगमेन संज्ञाप्रत्यसिद्धत्वं दुर्वारमित्यपास्तमिति चेन्न। अप्रगृह्यादस इति न्यासेनैव सिद्धौ सामान्यसञ्ज्ञासूत्रकरणसामर्थ्येन प्लुतप्रगृह्या इत्यत्रोपस्थित्या तत्सामर्थ्ये
नासिद्धत्वबाधात्। हे सुका सुक इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तयोरनभिधानाद्वा सूत्रमतेऽपि नानुनासिक इत्याशयात्। स्पष्टं चेदं भाष्ये। छान्दसमिति। शे आदेशस्य
छान्दसत्वादिति भावः। मे इतीत्यनुकरण इति। प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वात्पदान्तत्वप्रयुक्तः प्रकृतिभावस्तत्र तेनातिदेशेन प्रगृह्यत्वं तु न। त्वे राय इत्यादावनुकार्ये
फलाभावेन प्रगृह्यत्वाप्रवृत्त्यात्तदनुकरणेऽतिदेशेनासिद्धोपदेशप्रवृत्तिरेव वाच्येति भावः। अन्यथा त्वे नि॥ अनभिमतत्वेत्यर्थः। तदाह। नामंस्था इति ॥

स्मरणे इति। विस्मृतस्य स्मरणविषयताद्योतक इत्यर्थः। मर्यादाभिविधावित्यत्र मध्यपदलोपी समासः। तत्सहिते अभिविधावित्यर्थः। सप्तम्यर्थे इति। तद्वृत्तित्वं तदन्तस्य निरुक्तेः स्पष्टम्। अव्ययीभावाभावश्च श्रुतौ छान्दसत्वाद्बोद्ध्यः। अत्र परत्वादिति॥ न चैतदभावे नित्यविधिर्दुर्वारः। इतिशब्दातिरिक्ते ओदित्यस्य निपातातिरिक्ते संबुद्धावित्यस्य च। रिताऽर्थेन सामर्थ्याभावादेवं च फले विशेष इति वाच्यम्। परत्वेन विकल्पप्रवृत्तावभावपर्यन्तमप्यस्य व्यापारेण सकृद्गतिन्यायेन इत्यस्य तदभावे प्रवृत्तेः। अत एव नयद्विविभाषा साकाङ्क्ष इति सूत्रे निषेधो मा भूदिति उभयत्र विभाषेति संगच्छते। अन्यथा परत्वादेतत्प्रवृत्तावप्यनेन निषेधाभावे पूर्वसूत्रस्य दुर्वारत्वेन सा दुर्लभा स्यात्। न चार्कडारसूत्रेणान्यत्र सञ्ज्ञानां बाध्यबाधक

आ एवं किलेति स्मरणद्योतकोऽयमाकारः॥ वाक्येत्यादि॥ तथा च भाष्यम् ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्॥१॥ इति। अत्र अङिल्लक्षण एव तात्पर्यं लाघवात्। अन्यस्य ङित्त्वं त्वर्थसिद्धम्। ईषदर्थे त्यादिस्तु अवयुत्यानुवादः। एवं च अ अ आँ अप इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य ङित्त्वादाङोऽनुनासिकश्छन्दसीति प्रवर्तत इति भावः। ओत्। निपातः किम्। देवो सि। वायवायाहि। संबुद्धौ। ऋषिर्वेदस्तदुक्तमृषिणेत्यादौ तथादर्शनादित्यभिप्रेत्याह। अवैदिक इति। संबुद्धौ किम्। अहो इति। अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत्। यत्तु ओदित्यत्र निपातानुवृत्ते त्तु च संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं वृत्त्यादावुक्तं ग वित्ययमाहेति। तन्न तत्र प्रगृह्यसञ्ज्ञात्वेऽपि प्रकृतिभावाप्रसक्तेः। इकोऽसवर्ण इत्यत्र हि पदान्तग्रहणमनुवर्तते तद्व्याकरे स्पष्टम्। एवं च प्लुतः प्रगृह्या इति सूत्रे तत्संबन्ध आवश्यकः॥

भावाभावस्य ज्ञापितत्वात् परत्वाद्विकल्प इत्यसंगतमिति वाच्यम्। सञ्ज्ञाया एकत्वात् ज्ञापकस्य च विशेषापेक्षत्वेन सञ्ज्ञाभेदविषयत्वादिति भाव इति केचित्। परे तु ओदित्यस्येति शब्दनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमिति परत्वं न युक्तं संबुद्धाविति तु निपातपदाननुवृत्तये। अन्यथा ओदन्तनिपातस्यैवेतौ विकल्पापत्तिः नित्यविकल्पविध्योर्युगपत्प्रवृत्तावपि निषेधाभावेन परत्वादित्यस्यासंगतेः। एवं च परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादपवादत्वादित्यर्थः। ओद्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरोद्ग्रहणे नापि तन्निवृत्तिसिद्धौ वैचित्र्यार्थमेव संबुद्धिग्रहणमित्याहुः॥ आवश्यक इति॥ अन्यथा इकोऽसवर्ण इत्यत्र मण्डूकानुवृत्त्यापत्तिः। सा च संबन्धतदभावोभयकल्पनापत्त्याऽन्याय्येति भावः॥

नचलिङ्ग सर्वनामनपुंसकताभ्युपगमे नोत्पन्नायाविभक्तेर्लुक्प्रसक्त्यापतेः। नचसुप्सुपेतिसमा
नुत्पादादिति॥ अतएवतस्याः श्रवणं। अभेदविवक्षापदार्थस्यार्थवत्सूत्रेनिरूपयिष्यते।
सेननिर्वाहः। इति शब्दस्यशब्दस्वरूपपरतातात्पर्यग्राहकत्वेनतेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्यदुरुपपादत्वात्। नचगोभ्यांगासीरमित्याद्येकदेशगोशब्दानुकरणेऽऌलकृसूत्रभाष्यो
क्तेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनपदत्वंसुलभमितिवाच्यम्। सियोर्धादितिसूत्रभाष्योक्तेनतदतिदेशानित्यत्वेनतदप्रवृत्तिमाश्रित्यापिसुसाधत्वेनासाधारणप्रयोजनत्वाभावादि
त्यभावः। एतदर्थमेवेति। एतदर्थमपीत्यर्थः। अनितेः। क्विपिसंबुद्धावान्विनोपीत्यत्रनम्भूवीतिरुत्वेः त्रानुनासिकइतिपूर्वस्यानुनासिकेऽपदेतनाग्निनोपिकमलँ आग्निनोपीत्यत्रापिफलसत्त्वा
प्रगृह्येतिचनपदम्। अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया अर्थवत्त्वाभावेनविभक्तेरनुत्पादात्। उञः। निपातएकाजितिप्राप्तेविभाषेयम्। ऊँ। अनुनासिकइति। तेनास्मिन्परेयरोनुना
सिकइतिविकल्पः। यद्येतनुँइतिपठसियदेतदूँइतिवातदीर्घमित्यादि। एतदर्थमेवतत्रानुनासिकग्रहणम्। अन्यथायरोऽजमिञ्वेत्येवावक्ष्यत्। मयउञोवोवा। मयःपरस्येति। प
दादितितुप्राचःप्रमादः। षष्ठीनिर्दिष्टस्यहिआदेशाउच्यन्तेइतिभाष्यात्। आदेशविधौस्थानिनःषष्ठ्याएवन्याय्यत्वाच्च। असिद्धत्वादिति। अतएवेदंपत्वंत्रिपाद्यांविधीयते। प्रकृति
भावमात्रबाधनार्थत्वेहिदिकोयणित्यनन्तरंमयउञोवेत्येवावक्ष्यत्। यणंवानुवर्तयिष्यत्। इहमयउञइतौपरेअष्टाविंशतिरूपाणि। तथाहि। उञइतिप्रगृह्यत्वेकिमुइति। वलपसे
किम्विति। ऊँआदेशेकिमूँइति। आदेशस्यस्थानिवत्त्वेनमयउञइतिप्रकृतिभावापवादभूतेआन्तरतम्यादनुनासिकेवकारेकिम्वँति ॥ ७७ ॥ अवक्ष्यदिति। नचैवंन्यासेयथासं
ख्यापत्तिः। तस्यासार्वत्रिकत्वात्। आन्महतइत्यादिनिर्देशाच्चेतिभावः। पूर्वोक्तेकमलाँग्निनोपीत्यत्रलंस्वनकारापत्तिवारणायविधेयकोटावनुनासिकइति॥ विधेयकोटौयकार
मारभ्यप्रत्याहारेतुविधेयविषयेसवर्णग्रहणाभावेनपूर्वोक्तेनिरनुनासिकलस्यैवापत्तिरितियथान्यासमेवसाधु॥ इत्येवावक्ष्यदिति। नचात्रापिन्यासेसन्निपातपरिभाषयानुस्वारप्राप्तिरि
तिवाच्यम्। त्रिपाद्यानयापाठेनसन्निपातपरिभाषानित्यत्वस्यापितत्राप्रवृत्तेरितिभावः॥ अनुनासिकेवकारेइति। इदंचैयदानुरोधेनामयउञइत्यत्रविधीयमानस्यसवर्णग्राहकत्वेनानेन
सानुनासिकविधानःभातेतकयस्तत्रेसः। अन्यथेदंमोमस्यानुनासिकोऽकारःस्यात्। अतएवेदृशेविषयेगुणानामभेदकत्वपक्षानाश्रयणामितिचिन्त्यम् ॥*॥ इतिस्वरसन्धिः॥*

विनापितद्योगमितिनिसाहिस्यंचयोर्युक्तियायाम्।स्मेदिति।संयोगस्यदर्थः।तस्याभावेमनिवन्निर्देशः।संयोगश्चाव्यवहितयोरेवेतिचितंकट्टैलमित्यादौनदोषः।यथासंख्यमिति॥तथ्यद्ध
नेत्यादेरस्यनाद्दितयातमादायपरस्मैपदानांणलित्यादौसूत्रान्तरस्यक्रमेणैवयथासंख्यमितिभावः।त्वादिशब्देस्थानादिसिद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थितिरितितात्पर्यम्।ननुतज्ज्ञानमित्या
अनुनासिकाननुनासिकयोर्वकारयोर्मयोयणइतिद्वित्वस्यमकारस्यानचिचेतिद्वित्वस्यचविकल्पेनवत्वपक्षेरूपाष्टकम्।तदभावेद्वयमितिदशकम्।प्रगृह्यसंज्ञाविरहप
क्षेमयउञइतिवत्वस्यासिद्धत्वादिकोयणचीतियणेव।तस्यसिद्धत्वान्मोनुस्वारेवापदान्तस्येतिपरसवर्णपक्षेअनुनासिकाननुनासिकवकारद्वयोपेतमेकादशंरूप
म्॥अनुनासिकस्यद्वित्वेहलोयमामितिलोपस्यवैकल्पिकत्वादकरणेत्रिवकारंद्वादशंरूपम्।परसवर्णाभावपक्षेअनुस्वारस्ययत्वात्ताद्दिंकेद्वित्वेद्वेसंकलनयाचतुर्द
शइतिशब्देकारस्यअणोप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकविकल्पादष्टाविंशतिरिति॥इस्वचसन्धिः॥स्तोश्चुना॥स्तोरितिसमाहारद्वन्द्वः॥सौत्रंपुंस्त्वम्।श्चुनेति॥सहयुक्तेतिसू
त्रेविनापितद्योगंतृतीयेतिवक्ष्यते।योगइत्येतदध्याहारलभ्यम्।अत्रस्थान्यादेशयोर्यथासंख्यंनिमित्तकार्यिणोस्तुन॥शादितिज्ञापकात्।अल्पाच्तरमित्यादौतु
सौत्रत्वात्श्चुत्वंन।तज्ज्ञानमित्यादौतुभवत्येव।स्तोश्चौश्चुरितिसुवचम्।नचतस्मिन्नितिनिर्दिष्टइतिपरिभाषोपस्थानेनयज्ञःयाञ्चाइत्यादिनसिद्ध्येत्।शादितिलिङ्ग
…तस्यइहानुपस्थानाभ्युपगमात्।ष्टुना॥इहापिकार्यिनिमित्तयोर्यथासंख्यंन।तोष्विदितिज्ञापकात्।ष्टौष्टुरितिसुवचम्।ईड्ढेईष्टेइत्यादौनपदान्तादितिज्ञापकान्नदो
षः।सर्पिष्टममिति॥ह्रस्वात्तादावितिषत्वम्।प्रत्ययेभाषायामिति।यत्तुप्राचामयटिनित्यमितिपठितम्।यच्चहलन्तप्रकरणेषण्णांषड्नामित्युदाहृतम्।य
च्चप्रत्येनुनासिकइतिवानुनासिकइतितत्रव्याख्यातंतत्सर्वंभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ७ दोश्चुयोगाभावान्नस्यादतआह॥तज्ज्ञानमिति॥जञयोगेतयोश्चा
रणमात्रंनतुद्वितीयंवर्णान्तरमितिभावः॥अनुपस्थानेति॥पूर्वत्राशानुपस्थानेत्यर्थः।तेनविश्नमित्यादौनदोषः॥षत्वमिति॥नचषस्यपदान्तेजश्त्वंभविष्यतीतितद्व्यर्थमि
तिवाच्यम्।षत्वस्यासिद्धत्वेनास्यजश्त्वाभावात्॥भाष्येति॥प्रत्ययेइत्येवतत्रपाठादितिभावः ॥

रकारमिति॥चर्त्वेनेतिभावः॥मृच्छब्दस्ययवादिगणेपाठेनमानमितितत्रझयइतिवत्वेमृद्वानित्येवेतितात्पर्यम्‌इतिकेचित्तन्न मृन्मानितितुक्काचित्कोऽसांप्रदायिकःपाठः।ननुसव
र्णस्यदमाधिकंपरसवर्णेत्वेनैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्रसंबन्धोवक्तुमशक्यः।नचपूर्वस्येत्यस्यसंबन्ध्याकाङ्क्षायांयत्किंचित्संबन्धिकल्पनापेक्षयापूर्वत्रोपस्थितार्थवाचकपदाध्याहारोचि
त्यात्तल्लाभः । चुटूइत्यादावादेरप्येवमेवसंबन्धोपपत्तौतत्रतत्रस्वरितत्वप्रतिज्ञायावैयर्थ्यापत्तेः।ननुस्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः।तोर्लीत्यत्रसमुदायानुवृत्त्यातस्या
स्वरितार्थ्यादित्यतआह।अनुस्वारस्येत्यादि।एकदेशइतिच।पकारमात्रेस्वरितत्वप्रतिज्ञयैवतोर्लीत्यादावनुवृत्तिसिद्धौपुनःसकारांशेनप्रतिज्ञयातावतोऽयंशस्यउत्तरत्रानुवृत्तिरितिभावः॥
तद्दतिरभसादिति॥चयोःभावात्‌दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्ययपिवापदान्तस्य।तोर्लि।उदस्थाभयोर्हे।शश्छोटीतिषट्सूत्रीपाठोतरंझलांजशझशि।अभ्यासेचर्चखरिचवाऽवसानेअणो
ऽप्रगृह्यस्य॥यचिभंतसौमत्वर्थइतिसंहितयापाठेनसाधितितात्पूर्वेदकारंप्रश्लिष्यभत्वेनाप्येतत्समाधातुंशक्यम्‌।उदस्था॥अनुस्वारस्ययीत्यत्रसमस्तमपिसवर्णग्रहणमित्‌
निकृष्यसंबध्यते॥एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्याशयेनाह॥पूर्वसवर्णःस्यादिति॥अघोषस्येत्यादि॥एतेनसस्यतकारइतिप्राचांग्रन्थाःप्रत्युक्ताः॥यद्यपीहचयोर्द्वितीयाःशरि
पस्येत्युपन्यसनंतद्दतिरभसात्‌।तच्छिवइति।यत्तुप्राचातत्‌शिवइत्यत्रजश्त्वेकृतेखरिचेत्युक्तम्‌तन्न।तदोदान्तत्वेनजश्त्वोपन्यासवैयर्थ्यात्‌।यत्तुतत्त्यौत्रेणोक्तंतदोवांव
सानइतिचर्त्वेकृतेपश्चाच्छिवइत्यनेनसंबन्धेझलांजशोन्तइतिजश्त्वेखरिचेतिचर्त्वमितितदितिस्वाशयःजश्त्वंप्रतिअवसानेचर्त्वस्यअपवादत्वात्‌॥ ७ प्रगृह्यस्येतिपञ्चसूत्र्याः
पाठेभाष्यसंमतेयद्यप्यवर्त्वेपितस्यासिद्धत्वाच्चशर्परत्वाभावाच्चेतिभावः॥चर्त्वमिति॥ततश्चुत्वेशश्छोटीतिप्रक्रियेतिभावः॥चर्त्वापवादत्वादिति॥एवंचतत्रकृतेजश्त्वाप्रवृत्तिरितिभावः।नच
जश्त्वेकृतेचर्त्वस्यचारितार्थ्येनतस्यासिद्धत्वाद्‌पवादत्वेनमानमितिवाच्यम्‌॥तत्कालेऽवश्यंप्राप्तत्वेनयेननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वस्यसुलभतयोक्तरीतेरसंभवात्‌।एतदेवाभिप्रेत्यमिदंचोक्त्या
त्सवेभाष्येउक्तम्‌॥सत्यपिसंभवेबाधनंभवतीति।अन्यथाकोणिड्न्यापतक्रमित्यनेनब्राह्मणेभ्योदधीतिप्राप्तदधिदानस्यापिबाधोनस्यात्‌।तद्दानोत्तरंतत्पूर्वंवातद्दानस्यचारितार्थ्यात्‌।अतएव
वाजादेर्द्वितीयस्येतिसूत्रेप्रथमद्विर्वचनोत्तरमस्यचारितार्थ्येनप्रथमद्विर्वचनस्यानेनबाधोनस्यादित्याशङ्क्यसत्यपिसंभवेइतिन्यायेनबाधकत्वमुक्तंभाष्येएवंचदयतेर्दिगीतिसूत्रस्यकैयटादिग्रन्थाअ

संभवेएवबाधकतेतिवार्तिकानुसारेणप्रयुक्ताअयुक्ताएवेतिबोध्यमितिभावः॥

केनवार्यतामिति॥एवंचेदृशविषयेवाक्यसंस्कारपक्षेणैवसाधुत्वान्वाख्यानमितिस्वीकृत्याकृतव्यूहपरिभाषात्याज्येतिचेदिष्टापत्तिरितिबोध्यम्।अन्येतुपदसंस्कारेहरिःअस्तीतिसविसर्गप्र
पिसाध्वेवसत्यभिधानेपरिभाषायाभाष्येऽदर्शनादित्याहुः॥प्रमाणाभावादिति॥योगविभागस्यभाष्येऽदर्शनेनाप्रामाणिकत्वाच्चेत्यपिबोध्यम्।यथासंख्यस्येति॥स्थान्येकदेशेनसूत्रस्यग्रहणं
बोध्यम्।परत्वादिति॥तस्मिन्नितिसूत्रापेक्षयातस्मादित्यस्यपरत्वादित्यर्थः।ङकारान्तसकारेधुडित्यर्थेतस्मिन्नित्यस्यप्रवृत्तावुपस्थितङकारस्यागमित्वंतस्मादित्यस्यप्रवृत्तावुपस्थितसस्य
जश्त्वेऽपिवशब्दानपेक्षणाच्च।भाविन्यवसानभङ्गेऽपावसानइत्यस्यपूर्वमप्रवृत्तेश्च।प्रवृत्तस्यवानिवृत्तिसंभवात्।उक्तंचअकृतव्यूहाःपाणिनीयाइतिकृतम
पिशास्त्रंनिवर्तयन्तीतिच।अन्यथाहरिरयमित्यत्रापिलदुक्तरीत्याप्रवृत्तोविसर्गःकेनापकर्ष्यताम्॥अथतनोतीतितदितिक्विबन्तंबूषेएवमपिजश्त्वेनदका
रोस्तुचर्त्वेकृतेश्रुत्वमितितुनसाम्प्रतम्।श्रुत्वंप्रतिचर्त्वस्यासिद्धत्वात्।यत्तुनमुनेइत्यत्रनेतियोगंविभज्यासिद्धत्वमिहनेत्याहुः।तदपिन।असिद्धत्वेऽपिरूपसि
द्धौनिर्बाधायांयोगविभागस्यागतिकगतिभूतस्येहाश्रयणेप्रमाणाभावात्।आर्कस्यतद्गृति।अङ्उद्गमनइतितङ्।सुक्रमोरितिनेट्।समसंबन्धीविधिरिति।
स्यकर्मकविधानमितितुनोक्तम्।अनुवादयोरपियथासंख्यस्येष्टत्वात्।समूलाकृतजीवेषुहन्कृञ्ग्रह इत्यत्रयथा॥ङ्मोः॥कुक्टुकोःपूर्वान्तत्वा
त्पाङ्क्षसायेत्यत्रसात्पदाद्योरितिषत्वंन।सुगणसायेत्यत्रनपदान्तादितिष्टुत्वंन।पुष्करेतीर्थविशेषेसीदतीतिपुष्करसत्।तस्यापत्यंपौष्करसादिरचा
र्यः।बाह्वादित्वादिञ्।अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः।ङः सिधुट्।उभयनिर्देशेपञ्चमीनिर्देशोबलीयान्परत्वादित्यभिप्रेत्याह।सस्येति।सीतिसप्तमी
निर्देशस्तुलाघवार्थः।षट्सन्तइति।धुटःचर्त्वेनतकारः।यत्त्वाहुः।चयोद्वितीयाइतिपक्षेनस्यथइतितन्न।चर्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥
नत्व मित्यसंभवरूपविरोधेपरत्वेनव्यवस्थेतिसस्यागमित्वनिर्णयइतिभावः।स्पष्टंचेदंतस्मिन्नितिसूत्रेभाष्ये।लाघवार्थइति । षष्ठ्याःप्रयोगएवकर्तव्यइत्यर्थः॥
चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति॥अतएवतुडितिनोक्तम् ॥

अत एव चर्त्वस्यासिद्धत्वादेव। ननु धुक् ड्: सीत्यत्र सप्तमी च यथाश्रुतैव, ड इति च षष्ठ्यन्तं, परमार्थतो वाक्यशक्त्या ङीकारेण पूर्वान्तत्वे परादित्वे वा न शक्ततावच्छेदकभेदोत
आह॥ धुटः परादित्वमिति। श्चोततिरुपदेशे सादिः। श्चुत्वस्य धुटि सिद्धत्वेऽपि तुकासिद्धत्वात् सन् श्चोततीत्यत्र तु गेति बोध्यम्॥ षष्ठीं कल्पयतीति॥ न च शीति सप्तमीनिर्देशो लाघवार्थः।
अत एव धुड्भावे षट् सन्त इत्यत्र टस्य ठेन। टकारनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात् षोडश॥ खयः शर इति सकारद्वित्वे द्वात्रिंशत्। न च तत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वं शङ्क्य
म्। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्युक्तेः। न च शरोऽचीति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः। तस्यैतत्र द्वित्वमात्रविषयत्वात्। अत एव शरः खय इति वार्तिकस्य वत्सरः अप्सराः इत्यु
दाहरणं भाष्ये स्थितम्। धुटः परादित्वं न पदान्तादिति ष्टुत्वनिषेधार्थम्। अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृतः। यत्त्वाहुः। एवमपि प्रक्रियालाघवार्थं तु डेव कर्तुमुचित
इति तन्न। चयो द्वितीया इति पक्षे यकाराप्तेः। श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यम्। अटतीत्य इति श्चोतति। इह धुण्ना। शितुक्। शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतार्था या न इति पञ्चम्याः ष
ष्ठीं कल्पयतीत्याह। नस्येति। ननु प्रकृतो धुडेवास्तु किं तुका। मैवम्। शम्छोटीत्यत्र हि पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छ इत्यर्थ आकरे स्थितः। एवं च धुटः परादित्वात् स
ज्कुन्मुरित्यत्र छो न स्यात्। विपूर्वाद्रुपेरौणादिके शप्रत्यये मध्यश्चोतन्त्यभितो विरप्शमित्यादौ यथा। अतः पूर्वान्तस्तुक् कृतः। नन्वेवं कुर्वञ्छेते इत्यत्र पदान्तस्ये
ति णत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न। कार्यकालपक्षे बहिरङ्गत्वेन तुकोऽसिद्धत्वात्। यथोद्देशपक्षे स्तोः श्चुनेति योगो विभज्यते नेति वर्तते ण इति च। स्तोः श्चुना योगे णत्वं न
स्यात्। नकारार्थमिदम्। सकारग्रहणं वर्गग्रहणं चोत्तरार्थम्। नत इति पूर्वमनुवर्तते। एवं नश्चेति सूत्रे कुर्वन्त्सीदतीत्यत्र पदान्तस्येति णत्वप्रतिषेधो धुटः प
रादित्वे प्रयोजनमिति प्राचां ग्रन्थोऽपि यथोद्देशपक्षे बोध्यः ॥ ८५॥ द्वयोरचरितार्थत्वेन लाघवेनान्यविभक्त्युच्चारणं युक्तं न त्वन्यथेत्याशयात् धुडेवास्त्विति। शीति च षष्ठ्यर्थे इति भा
वः॥ विरप्शमिति। क्वान्त्सार्थमपि बहुशः सूत्रकृतो यत्नदर्शनादिति भावः॥ णत्वं न स्यादिति॥ एतदृष्ट्या श्चुत्वस्यासिद्धत्वं तु नुवचनसामर्थ्यादिति भावः। त्रिपाद्यां सत्र
ऽपरिभाषाप्रवृत्तेः पक्षद्वयेऽपीदमेव समाधानम्॥ यथोद्देशपक्षे इति॥ कार्यकाले तु असिद्धत्वान्न दोषः पूर्वान्तत्वेऽपीति भावः ॥

म॰ श॰
२९

संज्ञायाम्। ङमिति प्रत्याहाररूपं ग्राह्यम्॥ विकल्पेहयस्य मद्ध्ये इति॥ विभाषामद्ध्ये च ये विधयस्ते नित्या इति पूङः क्त्वा चेति सूत्रभाष्योक्तेरिति भावः। न च तन्मद्ध्ये पाठेन नित्यत्व
कल्पने तन्मद्ध्यपतितानां न परेन इत्यादीनामपि नित्यत्वापत्तिः। स्वरितत्वबलादनुवृत्तस्य पुनर्वाग्रहणान्निवृत्तौ कल्प्यमानायां तस्यानन्तरमेव तत्कल्पनेनोपपत्तावन्यत्र तत्कल्पनेम
नाभावात्। तस्मादुत्तरत्र वाग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्र एव वाग्रहणस्य निवृत्तिरिति भावः॥ तन्निषेधादिति॥ तस्य दोष इत्यस्य तु न प्राप्तिः। लत्वसाहचर्येण आदेशणत्वस्यैव ग्रहणा

यत्तु वदन्ति। इदं प्रयोजनं बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वात्त्वयुक्तमिति तन्नासिकम्। त्रिपादिस्थे त्वन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषेयं न प्रवर्तत इति सुध्युपास्य इत्युदाहर
णे स्वोक्त्या सहेहापि रुत्वं चैत्यास्तां तावत्। सज्जक्रुम्भुरिति। इह श्चुत्वत्वकोरसिद्धतामाश्रित्य नम् कुर्वीति रुत्वं न शङ्क्यम्। रुत्वस्यासिद्धत्वात्। ङमो ह्रस्वात्। ङम् प्रत्याहा
रः। संज्ञायां च कृतं टित्वं सामर्थ्यात् संज्ञिभिः संबद्ध्यते। तेन यथासंख्यं ङ् इ णुट् नुट् प्रवर्तन्ते। नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम्। हे मपर इति मय उञो वे इति च विकल्प इह यस्य
मद्ध्ये पाठादेव नित्यत्वलाभात्। सुगण्णीश इति। ण्यल्लोपेन स्थानिवत्पूर्वत्रासिद्धे निषेधात्। ङमुटः परादित्वं कुर्वन्नास्त इत्यत्र णत्वप्रतिषेधार्थम्। अत एव ङमो ह्रस्वा
दचि हे इति नासत्रिपादं णत्वं प्रति पूर्वस्यादित्वस्यासिद्धतया णत्वापत्तेरिति प्राञ्चः। यत्वाहुः। बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वादुभयमप्यसङ्गतमिति। तदपि
नासिकम्। राज्ञ इत्यत्रेव यथोद्देशे त्रैपादिकेन्तरङ्गे परिभाषाविरहस्योक्तत्वेन प्राचां ग्रन्थस्य सौष्ठवात्। ॥

त्। पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वाच्चेत्यपि बोद्ध्यम्। परादित्वमिति। ततः परस्याव इति व्याख्यानेनेत्यर्थः। ङम इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य ङमन्तपदावयवस्य ह्रस्वात्प
रस्य ङमो ङमुडजादौ पद इत्यर्थेन पूर्वादित्वमेव कुतो न कृतम्। पदस्येति च मादुपधाया इत्यादाविवावयवषष्ठी। अजादौ पदे इत्युक्तेर्मा अभ्यासे इत्यतः शतरिम्मनि
त्यादावनन्त्यस्य नेति भावः॥ बहिरङ्गपरिभाषयेति॥ नुटो बहिरङ्गतया सिद्धत्वादित्यर्थः॥ उभयम्। ङमुटः परादित्वं हे इति सूत्रकरणं च। पासिकम्। कार्यका
लसंबन्धि ॥

रामः
२७

दिगिति॥ दिगर्थस्तु तत्परिभाषायास्त्रिपाद्यामभाव एव। किंच यदि पदागमाद् इति न्यायेनागमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यते इति। तेन नकारागमव्यवधानस्यापि प
दान्तत्वाण्णत्वनिषेधसिद्धिरित्युच्यते तर्हि ह्रस्वात्परस्य ङमन्तपदस्याचि परे ङमुडित्येवार्थस्तथा सति स्यान्न प्रागुक्तमिति महदनिष्टमिति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये॥ प्र
त्ययलक्षणप्रतिषेधादिति॥ इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अनुसर्तव्यत्वादिति॥ यदि तु स निषेधोऽपदादिविधाविति पर्युदासेन पदान्तत्वनिमित्तके विधावेवेति न

कथमन्यथा द्वियं त्रियं च स्वयमेवोक्तमिति दिक्। ननु परमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नुट् स्यादिति चेन्न। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति
प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। अत एव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहावित्यादौ कुत्वघत्वढत्वादीनि न। यत्तु प्राचा उञि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पद
स्येति व्याख्यानात् ह्रस्वान्नुट् नेत्युक्तं तदनेन प्रत्युक्तम्। इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात्। समः सुटि। यद्यपि मोऽनुस्वारेण सिद्धं तथाप्यनु
नासिकत्वत्रिसकारत्वसिद्ध्यर्थमिदम्॥ अत्रानुनासिकः। अयमधिकारो विधिर्वेति द्वैतम्। आद्येऽत्रग्रहणमनर्थकम्। अधिकारादेव रुप्रकरणलाभा
त्। तुशब्दस्त्वधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणो विशेषद्योतनार्थः परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति। विधिपक्षे व्यर्थः ॥

लुमते निःसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ किंचोत्तरपदस्य कार्यित्वे एव तत्प्रवृत्तिरत एव माषकुम्भवापेनेत्यादौ पदव्यवायेपीति निषेधसिद्धिरित्युच्यते तदा प्राचीनोक्तमजादेः
पदस्येति व्याख्यानमेव शरणम्। स्पष्टं चैवं व्याख्यानं प्रकृतसूत्रे उञि च पदे इत्यत्र च भाष्ये। तेन निषेधेन सिद्धमिति प्रकृतसूत्रभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इत्यास्तां ताव
त्। सिसकारकत्वेति॥ न च पुनर्ह्रस्वत्वेन तदपि सिद्धम्। लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात्। अत्र चेदमेव ज्ञापकं बोध्यम्। अनर्थकमिति। इदमुपलक्षणं प्रति सूत्रमावृत्तौ गौरवं चेत्यपि बोध्यम्।

स्पष्टार्थमिति॥अनेनतुग्रहणमधिकारपक्षेपिपरस्परुस्ततः पूर्वस्यानुनासिकइत्यर्थस्यस्पष्टंबोधनार्थंवाशब्दवदितिसूचितम्।विधिपक्षेत्रग्रहणंतुएतदुप्रकरणेइत्यर्थलाभार्थम्॥वस्तुतोत्राधिकारत्वमेवोचितम्।मतुवसोरुरितिसूत्रेकृतयोर्वनउपसंख्यानंविभाषाभवदित्यनयोरुदाहरणेभाष्येऽनुनासिकाद्यनुच्चारणात्।विधित्वेतुतत्रप्रवृत्तिर्दुर्वारैव।अधिकारत्वेतुतत्रैवप्रवृत्तिःस्पष्टंचेदंशत्तावितितत्त्वम्।ल्यन्तोपेइति॥दिग्योगलक्षणातुन।अत्रानुस्वारपराऽनुनासिकः पूर्वस्यतुवेतिन्यासेनसिद्धावनुनासिकात्परइत्यस्यवैय

वाग्रहणंस्पष्टार्थम्।अनुनासिकात्परइतिज्ञापकादेवसिद्धेः।नहिविकल्पंविनाऽनुनासिकाभावपक्षइतिसंभवति।इदमेवध्वनयितुंवृत्तौतुवेतिशब्दौनोक्तौ।अनुनासिकात्।ल्यन्तोपेपञ्चमीत्याह।अनुनासिकंविहायेति।एवंचसंसर्गवद्विप्रयोगस्यापिविशेषावगतिहेतुत्वादवस्था ॥ नीयतामित्यत्रैवसंभावितानुनासिकगुणकपूर्वरूपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेनसंबन्धइत्यभिप्रेत्याह।रोः पूर्वस्यादिति।अनुस्वारागमइति।आगमत्वंचपरशब्देनैवलभ्यतेपूर्वौतुनाभ्यामैजित्यत्रपूर्वशब्देनैचोरिवेतिभावः।विसर्जनीयस्य।खरीति।एतच्चमण्डूकप्लुत्याखरवसानयोरितिसूत्रादनुवर्तते।नन्वनुस्वारस्यानच्त्वात्ततःपरस्यद्वित्वंनस्यादेवेत्यतआह।अनुस्वारविसर्गेत्यादि।अकारोपरीति।यदित्विकारोपरिपठ्येरन्तर्हिपयःसुयशःसुइत्यादौइणःपरस्येतिषत्वंस्यादितिभावः।अच्त्वादिति।नचैवंहरिःकर्ताहरिंस्मरेदित्यादौयणादिप्रसङ्गः।त्रिपादीस्थत्वेनविसर्गादीनामसिद्धत्वात्।अनुस्वारस्यापिद्वित्वइति।अपिशब्दाल्ककारस्य॥ ष्यर्थापत्तेरितिभावः॥परशब्देनैवेति॥प्रसिद्धत्वेवकारः॥मण्डूकेति॥एकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञयेत्यपिबोध्यम्।अतएवावसानेनसः।पूर्वेणसंनिकर्षरूपासंहितात्ववसानेप्यस्त्येव।अतएवसंहिताधिकारेऽवसानकार्यपाठःसंगच्छते॥षत्वंस्यादिति।अतएवपुंस्वित्यादावुकारंनिमित्तीकृत्यानुस्वारव्यवधानेषत्वमाशङ्क्यनुम्स्थानिकानुस्वारस्यैवनुम्विसर्जनीयेतिसूत्रेग्रहणान्नेतिभाष्यंसंगच्छते।इकापाठःसंगच्छते॥षत्वंस्यादिति।अतएवहर्यादित्युत्तरंपाठेहिअनुस्वारमिणंगृहीत्वाषत्वंदुर्वारंस्यादितिभावः॥यणादीति।पूर्वसवर्णदीर्घआदिशब्दार्थः।अयंपाठोऽनित्यः।अट्कुप्विति सूत्रेनुस्वारोपलक्षणनुम्ग्रहणात्।अतएवहरिं

भवत्येवेति॥ एकस्य द्वितीयोच्चारणस्यैकेनसाधुत्वबोधनं तयोर्मद्ध्ये परस्य द्वितीयोच्चारणस्यान्येनसाधुत्वबोधनमितिभावः॥ वक्ष्यमाणरीत्येति॥ प्रत्ययरूपो यो विसर्ग इति त्यात्स्याद
रीत्येत्यर्थः। वस्तुतस्तदसङ्गतम्। कविभिः कृतमित्यादेः दोषापत्तेः। एतच्चान्वयेत्वितितु नारुचिबोधकेनसूचितम्। यदातु सूतेः सस्यमकारोन्त्यस्य द्रस्तोप्सुः प्रत्यय इति स्त्रियामिति

वचनान्तरेणेति। अचोरहाभ्यामितिकृतेपि यणो मय इति भवत्येवेतिभावः। पुमः खयीति। पुंसः संयोगान्तलोपे कृते वशिष्टभागस्येदमनुकरणम्। पर्युदासादिति।
इदुदुपधस्येति षत्वविधायके सूत्र इतिभावः। अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येनव्याचक्षाणानां प्राञ्चां मतेनेदम्। वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येन।
न्वयेतु षत्वप्राप्तिविनिबोद्ध्यम्। रुत्वात्सादेश इति। आदेशोहि उपदेशे रुत्वशादिः। असिद्धप्रकरणेण त्वानन्तरं रुत्वशात्सः शस्यषत्वं विकल्प्यते। तेनसुप्रत्ययेन निर्वृत्तं सौ प्रस्यन्त
त्रभवे) [illegible] यं त्वस्यासिद्धत्वाद्धन्वयोपधादिति वुञ्नेत्यादिप्रयोजनान्याकरे स्थितानि। एवं च यत्वस्यासिद्धतया मपरत्वाभावात्पुमः खयीति रुत्वं नेत्यर्थः। पुंस्या
नमिति। वसिद्धेत्युद्रुत्वात्सादेशः। नन्वादेश इह दुर्लभः। वर्जने प्रतिषेधः भसनयोश्चेतिवार्तिकादितिचेत्। सत्यम्। बहुलं नण्यन्नवधकगात्रविचक्षणाजिरान्यर्थोभ
तिवार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयम्। तथा च सशादित्वप्रयोजनगणनवार्तिकम्। रुविधिः पुंस्यानमिति। णत्वं पर्याख्यानमिति। निष्ठानत्वमाख्याने इति च। शकारेण
व्यवधानात्कृत्यच इति णत्वं न। तथा आख्यान इत्यत्र संयोगादेरात इति नत्वं न। यत्वस्यासिद्ध्याय णत्वत्वाविरहात्। एवं च नद्याख्येति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्तव्यमि
तिभावः। न च ख्या प्रकथने इत्येतदर्थं तदिति वाच्यम्। तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात् ॥ ७ सूत्रभाष्यकैयटोक्तव्युत्पत्तिस्तदा सस्यलोपे मस्यैव प्रत्ययत्व
मिति व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्ये विषत्वाप्राप्तिरेव। पातेर्डुम्सुन्निति व्युत्पत्तिमादाय तु मूलमिति दिक्॥ शकारेणेति॥ यत्वासिद्धत्वादिति भावः॥ नकर्तव्यमिति॥
यत्वासिद्ध्याय णत्वत्वाविरहेण नत्वाप्राप्तेरिति भावः ॥

म. श्रा.
२९

अत्र चेति॥ ख्याते: सार्वधातुकमात्रविषयत्वे इत्यर्थः॥ सञ्ज्ञेति॥ एवं च नदुनरभावप्रत्ययेन सस्थानशब्द उच्यते। तेन सस्थाने जिह्वामूलीयो वार्त्तिके लक्ष्यते। कुत्वं कस्मान्न भवती
त्यत्रैवेति भावः। कृशादीति पाठे प्रयोगे चर्त्वप्रवृत्तिरिति भावः॥ इत्युक्तत्वादिति॥ एवं च माधवेनेष्टापत्तिं कर्तुमर्ह इत्यर्थः॥ अनभिधानस्येवेति। ख्शादेरनभिधानस्यैवेत्यर्थः॥ गौ
रवेति। ख्शादित्वस्वीकृत्यानभिधानस्वीकारापेक्षया तदस्वीकृत्यैव स्थाने आर्धधातुकेऽनभिधानस्यैव स्वीकारे लाघवमिति भावः। रुत्वमित्युपलक्षणं जिह्वामूलीयस्य षत्वस्य च॥
अत्र चेत्सस्थानत्वं नमःख्यात्रे इत्युनरवार्तिकं प्रमाणम्। सस्थान इति जिह्वामूलीयस्य प्राचां सञ्ज्ञा। स इह न। शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः। यदि स्व
तन्त्रोपि धातुरार्धधातुके इष्यते तदा जिह्वामूलीयस्य दुर्वारतया इदं वार्तिकमसंङ्गतं स्यात्। यत्तु हरदत्तमाधवादिभिरुक्तं ख्याधातुरपि ख्शादिर्यत्वविधिरप्युभय
साधारण इति। तच्चिन्त्यम्। भाष्ये चासिद्धे एवोपक्रमात् सार्वधातुकेपि ख्शादिप्रयोगापत्तेश्च। न चेष्टापत्तिः। माधवेनार्धधातुके षेवायं ख्शादिरित्युक्तत्वात्। सार्वधातुके
ऽनभिधानस्यैव शरणीकर्तव्यत्वे पत्वाभावे ख्यञ् स्तत्वाच्चैत्यास्तां तावत्। स्यादेतत्। बहवः पुमांसो यस्मिन्कुले बहुपुमख्यातीत्यत्र रुत्वं स्यात्। उरःप्रभृतिषु पुमशब्दस्यै
कवचनान्तस्यैव पाठान्नेह कप्। सार्वधातुके च ख्याते: प्रयोगो निर्बाध एवेति चेत्। इष्टापत्तेः। संहितायाअविवक्षायां तु रुत्वं नेति स्पष्टमेव। यत्तु प्राचा ख्याधातौ नेति केचि
दित्युक्तं तत्र यदि ख्याआदेशे इत्यर्थस्तर्हि केचिदित्यनुचितम्। स्वतन्त्रे धातौ चेत्तर्हि सार्वधातुकविषयेपि निषेधः स्यात्। न चेष्टापतिः निर्मूलत्वात्। चक्षौङ्ख्याञ्स्येति। यत्तु प्राचा
त्राहीत्युक्तं तत्र परस्मैपदमयुक्तम्। त्रायतेर्ङित्वात्। त्रायत इति त्राः सद्वाचरतीत्यर्थे कर्तरि क्विबन्तादाचारक्विपि वा बोध्यम्। प्रशानिति। प्रपूर्वाच्छाम्यतेः क्विप् ॥
नमःख्यातिनिःख्यातीत्यादे॥ त्रायतेर्ङित्वादिति॥ अत्र त्रायेत इत्युक्त्या सत्यपि परस्मैपदे त्रायेत्यस्य प्राप्त्या त्राहीत्यस्यासिद्धिः सूचिता॥ आचारक्विपीति॥ नामधातौ मूलधात्वादेर्ङि
त्वाद्याश्रित्यानुदात्तङिन्द इत्यादेः प्रवृत्तिर्नेत्यभिमानः। अत एव त्राहिमां पुण्डरीकाक्षेति संगच्छत इति भावः। आर्षं तत्रत्यमित्यन्ये॥ शाम्यतेरिति॥ न तु शान तेजने इत्यतः तस्य पदान्तेन लोपेन
नान्तत्वासंभवादिति भावः। न चाप्रशानिति पर्युदासेन नान्तग्रहणे सिद्धे न इति व्यर्थमिति वाच्यम्। अस्य लक्षणवशसंपन्ननान्तत्वेन पर्युदासेनापि लक्षणवशसंपन्ननकारान्तानामेवाप्तेः॥

रा. म.
२९

ननु कुप्वोरित्यत्र जिह्वामूलीयस्य खर्त्वाद्विसर्गे तस्य सत्वे सत्र्य णापत्तिरत आह ॥ सूत्रे इत्यादि ॥ शर्त्वादित्यन्तेन विसर्गलोपस्य सत्वापवादः ॥ एवं च सूत्रे निर्विसर्गपाठ इति भावः ॥ सविसर्गपाठे त्वाह ॥ वा शरीति ॥ स च सत्वापवादः ॥ खर्पर इति च नैकल्पिकमिति भावः ॥ उच्चारणार्थाविति ॥ तयोरुच्चारणस्य तौ विनाऽसंभवेन नान्तरीयकतयोरुच्चारणं न तु तयोर्विधेयत्वम् । किं तु तन्मात्रेण तयोर्लक्षणाव्याख्यानादिति भावः ॥ चाद्विकल्प इति ॥ निपातानामनेकार्थत्वाच्चशब्दो विकल्पार्थ इति तदाशयः ॥ सत्वप्रसङ्गादिति ॥ चानुकृष्टविसर्गस्तु सत्वापवा

अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । मो नो धातोरिति नः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । नॄन्ये । पकारो पर्यकार उच्चारणार्थः । तेन नॄः पुनातीत्यादि सिद्धम् । उभयथर्क्ष्वित्यतः उभयथेत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह । रुः स्याद्वेति । कुप्वोः । सूत्रे खर्परत्वाद्विसर्गः । जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात् । खर्परे शरीति विसर्गस्य लोपः । जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात् । वा शरीति विसर्ग एव वा । आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ । चाद्विसर्ग इति । यत्तु प्राचा चाद्विकल्प इत्युक्तं तन्न । ᳵकᳶपाभ्यां मुक्ते विसर्गस्य सत्वप्रसङ्गात् । कानाम्रेडिते । कोऽत्र कामिनि विमाको आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत् । कान् कान् पश्यसि । अत्रैकः किंशब्दः प्रश्ने द्वितीयः क्षेपे । कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः । कस्कादिषु च । अत्र प्राचा विसर्जनीयस्य ᳵकᳶपौ नेत्युक्तं नासौ सूत्रार्थः । ᳵकᳶपयोरस्वरितत्वात् । अनन्वयाप्रकृतत्वात् । किं त्वार्थिकार्थकथनं तदिति ध्वनयन्नाह । ᳵकᳶपयोरिति । कौतस्कुत इति । कुतः कुत आगत इत्यर्थे व्ययात्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्याद्दण् । सर्पिष्कुण्डिकेति । नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते । सेनासुरेति । यदि हि ढस्य तुक् स्यात्तर्हि ढस्य चर्त्वे सति च द्वयं स्यात् । सन्निपातपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ तु ढकारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः ॥ इति हल्सन्धिः ॥

द इति नास्माकं दोष इति भावः ॥ गणपाठसामर्थ्यादिति ॥ एतेन पञ्चम्यन्तात्स्वार्थे तसिल्विधानेनाव्ययादुत्सर्गतः प्रथमैकवचनोत्पादेन पञ्चम्यन्तत्वाभावात्तत आगत इत्यर्थे कथमणित्यपास्तम् । अव्ययानामिति टिलोपः । संनिपातेति ॥ असिद्धविषयेऽपि सा प्रवर्तते । यद्वा पूर्वत्र कर्तव्ये सिद्धत्वेऽपि तत्र कृते उत्तरस्यासिद्धत्वे मानाभाव इति नासिद्धत्वेन सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबन्धः शङ्क्य इति भावः । वैकल्पिकेष्वपि भावानुष्ठानस्यैवौचित्यं फलाधिक्यायेति तात्पर्यम् ॥ इति हल्सन्धिः ॥

नैत्वेवोच्येतेति॥कुप्वो रित्यत्रापिनेनसत्वंनेत्येवानुकृष्यमितिभावः॥स्यानामिति॥सत्वनिषेधेखरवसानयोरितिविहितविसर्गस्यसत्वादितिभावः।विकारमात्रमिति॥तत्सामर्थ्या
द्वेनतस्यैवप्रत्यापत्तावपिनतावितिभावः।एतेनैतद्विहितस्यस्थानेपितौस्याताम्।किंचास्यैवतौस्यातांखरवसानयोरितिविहितस्यत्वेतयोरसिद्धत्वाद्विसर्जनीयस्येतिसत्वमेवस्यादि
त्यपास्तम्।उर्ध्वाधिकारेणखरवसानयोरितिविहितविसर्गस्यैवादेशाच्च।विसर्जनीयस्यसोशर्परेइतितुनसूत्रंकृतम्।वाशरीत्यनेनसत्वविकल्पेनसिद्धावपिकुप्वोरित्यत्राशर्परेइ
त्यनुवृत्त्यानयोःशर्परेऽप्रवृत्तावपिकुप्वोरितिसूत्रेणाद्विसर्गलाभानापत्तेः।व्यत्ययेनेति॥सोत्रत्वादितिभावः।इतिक्लेशइति॥किंचपूत्करेत्यादौषत्वादिवारणायकुप्वोरित्यनुवर्त्य
शर्परे।सत्वादेरयमपवादः।यदितुशर्परेनेत्येवोच्येततर्हिप्रकृतेसत्वेनिषिद्धेपिकुप्वोःᳲकᳲपौस्याताम्।वासःक्षौममद्भिः प्सातमिति।विसर्जनीयवचनात्तुवि
कारमात्रंबाध्यतेइत्याशयेनाह।नत्वन्यदिति।तदेवस्फुटयति।इहेति।सोपदादौ।अपदाद्योरिति।सूत्रेतुव्यत्ययेनैकवचनम्।यदितुखरविशेष्यतेःपदा
दौखरीतिसन्तावदथाश्रुतंसाधु।किंतुखरीतिमण्डूकप्लुत्यानुवर्त्यमितिक्लेशः।नचानुवृत्तेरुत्तरत्राप्यावश्यकता।खरंविनाविसर्गस्यदुर्लभत्वेनतदनुवृत्तेर्निष्फ
लत्वात्।पाशकल्पककाम्येष्वितिवृत्तिः।संभवदर्शनमेतन्नतुपरिगणनम्।अन्यस्यासम्भवात्।प्रातःकल्पमिति।अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापिप्रातःशब्दस्ये
हवृत्तिविषयेशक्तिमत्परत्वम्।दोषाभूतमहः दिवाभूतारात्रिरितिवत्।गीःकाम्यतीति।इहेणःषइतिषत्वंन।तत्रापिकाम्येरेवेत्यस्यानुवृत्तेः।यदि
तुतत्रैवेदंपठ्येततर्हिषत्वमात्रप्रतिषेधेपिपूर्वेणसत्वंस्यात्॥ ❧ तदन्तर्गतेखरीतिव्याख्यानेसुतरांक्लेशइत्यपिबोध्यम्॥अन्यस्यासंभवादिति।अयं
भावः।अपदेइत्येवकुप्वोरित्यनुवर्त्यंयस्मिन्विधिरितिपरिभाषयाकपवर्गादौअपदेइत्यर्थेनसिद्धेआदिग्रहणमपदस्यैवादिरित्यर्थलाभार्थंतेनोरःकामयतीतिविग्र
हेसुबुंस्ततेः पूर्वंसमासेपुरःकेणेत्यादौनसत्वम्।आदिग्रहणसामर्थ्येनतल्लब्धावधारणेनचपदत्वयोग्यप्रातिपदिकानवयवस्यैवग्रहणादिति॥शक्तिमत्परत्वमिति॥
अव्ययत्वंतुभूतपूर्वगत्याबोध्यमितिभावः॥षत्वंनेति॥सत्वंनेत्यपिबोध्यम्॥तत्रापिषत्वविधावपि।एवंचात्रपाठात्तत्रानुवृत्तेरुभयमपिनेतिबोध्यम् ॥

समुदायस्येति॥अतोन्त्यादिति सूत्रे अवयववाचकान्त्यशब्देन समुदायस्याक्षेपेण उपधात्वस्य समुदायनिरूपितत्वादिति भावः॥इदुदुपधस्य विसर्गान्तस्य पदस्येति सामानाधिक
ण्येनान्वयः।षत्वं तु लोन्त्यस्येत्यनेन विसर्गस्येत्यन्ये।व्याख्यादर्शोक्तरीत्याह॥अप्रत्ययोयइति॥तत्प्रसिद्धेरिति॥विसर्गस्य प्रत्ययत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः॥नस्यादिति॥रोरसुत्वे न पदत्वाप्रवृत्ते
रिति भावः॥चरितार्थ इति॥ननु तत्रापि पुनर्रित्यवस्थायां जातपदत्वस्यातिदेशेनैव सुलोपे कृते आनयनमिति को विशेषः।न चैकदेशविकृतन्यायेन सिद्धिः।अग्निरित्यत्रापि समत्वात्।न चाग्निरि
त्यत्रादेशस्यातिदेशलभ्यकार्यस्य चासिद्धत्वमत्र तल्लभ्यकार्यस्यैवेति विशेष इति वाच्यम्।सर्वथातिदेशापेक्षणेन तस्याकिंचित्करत्वात्।किंच रुत्वासिद्धत्वेनाग्निरित्यत्र पदत्वं सुलभम्।किंच विस
र्गस्यान्यत्वरूपे फलवृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्थान्यत्वधर्मत्वेन तदतिदेशप्रवृत्तिरिति प्रत्ययरूपो विसर्गो दुर्लभः।स्पष्टा चेयं रीतिर्भोभगो इति सूत्रे भाष्ये।किंचैवं सामानाधिकरण्ये सोरिति वक्तव्ये प्रत्य
इणः षः।पूर्वस्यापवादः।इदं सूत्रं सइति च द्वयमपि उत्तरत्रानुवर्तते तेन यथासंभवमिणः परस्येत्यस्य सइति विवेकः।पुरः प्रष्टव्या इति।पृपालनपूरणयोः।भ्राजभासेत्यादिना क्विप्।तदन्ता
ज्जस्।जसस्तेनास्सुटीकर्तुं पूः पुराविस्पष्टम्।इदुदुपधस्यापि इदुतौ उपधेयस्य समुदायस्य तस्याच यवोर्वा विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन संबन्धः।अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्ययो यो विस
र्ग इति संबध्यते।संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्।न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम्।अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः।न चातिदेशं प्रतित्रिपा
द्या असिद्धत्वं शङ्क्यम्।अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात्।अन्तःस्थाग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सिध्यति।अत्र च अपदान्तत्वान्न स्यात्।विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः॥६यग्रहणमर्थस्या
त्।किंचैवं नित्यं समासे इति सूत्रे उत्तरपदस्थस्येत्यस्य वैयर्थ्यम्।परमसर्पिःकुण्डिकेत्यत्र तत्त्वेन षत्वस्य दुर्वारत्वात्।किंचैवं नित्यं समासे इति सूत्रस्य भाष्यासंगतिः।तथाहि।अथ अनुत्तरपदस्थस्य प्रातिपदिकं स
र्पिरादिति तो नित्ये प्राप्ते इसुसोः सामर्थ्य इति विभाषा प्राप्नोति इति तत्रोक्तम्।प्रत्ययत्वपक्षे प्रातिपदिकत्वेन भिन्नत्वे सर्वथैव तु अनुत्तरपदस्थस्यापि नित्यषत्वप्राप्तेरयामनुत्तरपदमित्यादेरसंगतिः स्पष्टैव।अत्र भाष्ये येति
तिसर्पि तेन सर्पिर्याजुषेत्यादौ षत्वसिद्धये सुत्रमुपर्येवं न तत्साधितिसूचितम्।नत्वाद्यप्रत्ययपदं तत्र बन्धिपरं प्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येत्यर्थ उचितः।अतएव कथंचिभिःकृतमित्यादौ न दोषः॥
नित्यं समासे इति सूत्रस्थानुत्तरपदस्थस्येत्यस्य कस्कादिषु च सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठस्य चैतदर्थज्ञापकत्वैवोचितेति चेत्तन्न।व्याख्यादर्शानुसारेणैतद्दूषणम्।सत्वात्तस्य नयन्वक्ष्यति।नातीव्रादर्तव्यमिति॥

नेप्रवर्ततइति।अतएवतिरश्चेत्यादौसस्यषुत्वसिद्धिः।एतद्वैशंपुरोपेनसंयोगादिलोपत्वलक्षणत्वातिरिक्तविषयंतेनतत्रस्थानिवत्त्वंभवत्येवेतिनस्यदोषइत्याद्यपिनवाचनिक
मितिभावः॥मातुःकार्यमिति॥सिद्धान्तव्याख्यानेप्यत्रदोषः।तथाहि।सकारसन्निधावकारोनैवप्रत्ययःसमुदायनिवेशित्वात्प्रत्ययत्वस्येतितदादेशस्योरःप्रत्ययत्वाभा
वेनविसर्गस्यतत्संबन्धित्वाभावात्।यस्तूत्वेकृतेवशिष्टःसकारःप्रत्ययसञ्ज्ञकःसलुप्तएव।नचान्तादिवच्चेत्यस्यपूर्वस्यपरस्यसमुदायस्यान्तादिभ्यांवर्णाभ्यांपृथग
वस्थिताभ्यांयेव्यवहाराःप्रत्ययत्वादयस्तेएकादेशविशिष्टस्यापीत्यर्थादुरसित्यत्रप्रत्ययत्वस्यसुलभतयाएकदेशविकृतन्यायेनोरित्यस्यप्रत्ययतयानदोषइतिवा
च्यम्।त्रिपाद्याअसिद्धत्वेनतत्रान्तवत्त्वाप्रवृत्तेः।स्थानिवत्त्वेनतुननिर्वाहः।उपात्तस्यस्थानिनोऽकारस्यप्रत्ययत्वाभावात्।प्रत्ययसंबन्धित्वंतुनस्थानिवत्त्वलभ्यमशा

ज्ञापकंचविशेष्यपेक्षम्।तेनावःपरस्मिन्नितिपाद्यांनप्रवर्तते।एवंचपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिसिद्धान्तउक्तयुक्तिमूलकोनतुवाचनिकइतिप्रपञ्चितंशब्दकौ
स्तुभेस्माभिः।नन्वेवंमातुःकार्यमित्यादौषत्वंस्यादितिचेन्नकस्कादिषुभ्रातुष्पुत्रशब्दस्यपाठेनङसिङसोरतउकारात्परस्यसस्यषत्वंनेतिज्ञापनात्॥

त्वीयत्वात्।सर्वेसर्वपदादेशाइतिन्यायेन मातृअसित्यस्यस्थानित्वे ष्यसित्यस्यस्थानित्वात्लाभेनोरित्यस्यप्रत्ययत्वमलभ्यमिति।एतदेवाभिप्रेत्यप्रकृतसूत्रे
उरण्रपरइतिसूत्रेचभाष्येउक्तमिहकस्मान्नभवतिपितुःकरोतिअप्रत्ययस्येतिषत्वंप्राप्नोतिअप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यतेप्रत्ययविसर्जनीयश्चायंलुप्यतेत्रप्र
त्ययविसर्जनीययोरात्सस्येति।लुप्यतेत्रेत्यादेरयमर्थः।प्रत्ययविसर्जनीयत्वेनयस्त्वाभिमतःसलुप्यतेनदृश्यतेस्थानिनःप्रत्ययस्यैवलोपादितिबोध्यम्।ज्ञापनादिति॥त्रिपा
द्यामप्यन्तवत्त्वप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेतिभावः।अतएवामीसीरपेर्गेत्यादौमीत्वणत्वेसिद्धान्तः।अत्रेकारस्यादस्संबन्धित्वंपेइत्यस्यैकाजुत्तरपदत्वंचान्तवद्भावाधीनमितिबोध्यम्॥

अधिकरणमेवेति॥प्रत्ययस्यसंबन्धीयोविसर्गस्तस्यनेत्यर्थइतितद्भावः।अगत्याचवाक्यभेदासमर्थसमासवैयधिकरण्यान्वयरूपदोषत्रयसहनमितितदभिमानः॥नातीवेति॥वैयधि
करण्यान्वयफलस्यकविभिःकृतमित्यादेःप्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्यविसर्गस्येत्येवंलक्षणयासामानाधिकरण्येनापिसंग्रहसंभवादितिभावः।व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्येतुलेशतोपि
तदद्राभावादतीवेत्यसंगतमेवस्यादिति।अनेनोक्तव्याख्यायाएवस्वाभिमतत्वंसूचितवानित्यलम्॥परम्परयेति॥एकादेशशास्त्रसंपन्नरेफस्थानिकत्वेनविसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्त
कत्वमितिभावः॥प्रचुरःपाठइति॥ओषधीस्कधीत्यादौशसैकादेशेकःकरत्करतिकृधीतिषत्वनिवृत्तिश्चतत्फलमुक्तम्।मूलेतुतस्यफलस्यछान्दसत्वाच्छन्दसिवाप्रेत्यतद्गणःपद्ग्रहस्यानि
वृत्त्याःदोषाद्गषष्ठ्यन्तमेवपठितमितिदिक्॥प्रामादिकमिति॥पदादित्वेनसोपदादावित्यस्याप्राप्तिरितिभावः।साहचर्यमिति॥नचरामलक्ष्मणावित्यादौदृष्टसाहचर्यसंबन्धस्याभि
एवंचाप्रत्ययस्येत्येतदपिव्यधिकरणमेवेतिहरदत्तेनोक्तंनातीवादर्तव्यम्।मातुरिति।अत्रहिऋतउदित्येकादेशशास्त्रंविसर्गंप्रतिपरम्परयाप्रयोजकम्।आ
करेत्वकादेशशास्त्रनिमित्त्वादितिप्रचुरःपाठः।तत्रएकादेशशास्त्रंनिमित्तंयस्यउकारस्यतस्मादित्यर्थः।मुहुःकामेति।इहकुप्वो ꣵक ꣵपावितिप्रवर्तते।वृत्तौमु
हुस्कामेतिसकारःक्वचित्पठ्यतेतत्प्रामादिकमितिहरदत्तः।द्विस्त्रिश्चतुरिति।इहद्वित्रिभ्यांसुजन्ताभ्यांसाहचर्यात्चतुःशब्दोपिसुजन्तएवग्रहीष्यते।कृत्वो
र्थग्रहणंज्ञापकम्।साहचर्येनसर्वत्रव्यवस्थापकमिति ॥ ७ धानियामकत्वंदृष्टम्।नचैषांक्वापिसाहचर्यसंबन्धोगृहीतइतिकथमेतदितिवाच्यम्।पञ्चम्य
पाङ्परिभिरित्यनेनलक्षणादिद्योतकपरियोगेपञ्चमीशङ्कायांयद्यप्ययंपरिर्दृष्टापचारोवर्जनेचापवर्जनेचायंस्वल्पशब्दोःदृष्टापचारोवर्जनार्थएवकर्मप्रवचनीय
स्तस्यकःसहायोभवितुमर्हतिअन्योवर्जनार्थात्।यथास्यमोःसहायेनार्थइतिगौरेवानीयतेनाश्वोनगर्दभइतिकर्मप्रवचनीययुक्तइतिसूत्रस्यभाष्येणसदृशानामेव
प्रयोगेसहायत्वमित्यर्थस्यप्रतिपादनेनास्ततेः।परिभाषायांसहचरितशब्देनसदृशस्यैवग्रहणंसहचरस्यभावः साहचर्यम्।सहचरणंचसदृशयोरेवेतिसाहचर्यशब्देनसा
दृश्यमुच्यते।सदृशयोरेवसहविवक्षातयोरेवचसहप्रयोगः।रामलक्ष्मणावित्यादावपिसादृश्यमेवनियामकमितिदिक् ,॥

अर्थवतश्चेति॥प्रतिपदोक्तस्यचेत्यपिबोध्यम्॥नित्यंषइति॥भाष्यप्रामाण्येनात्राव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकारेणव्युत्पत्तिपक्षेप्रत्ययसंबन्धित्वात्कथंषत्वमितिनशङ्क्यम्।अतएव चतुष्पाद्भ्योढञित्यादिनिर्देशसंगतिः॥इसर्थइति॥अग्रत्यन्तस्वपूर्वस्त्वितिनम्॥तद्भाष्येति॥अनुत्तरपदस्थस्येतिकिं परमसर्पिः कुण्डिकेतिनित्यंसमासेइतिसूत्रस्यभाष्येइत्यर्थः।आवन्तप्रयोगस्त्वितमर्थस्फुटप्रतिपत्तयेआह॥नत्वयस इत्यादि॥इतिविसर्गसन्धिः॥तस्यप्रत्ययविधीति॥अतएवयेनविधिरितिसूत्रेभाष्येप्रत्ययविधिभिन्नेवृत्तिनदीधीवेवीटामित्यत्रधातुसाहचर्येपिआगमस्येटोग्रहणम्।उभयत्रविभाषा चेयम्।चतुरित्यस्येदुदुपधस्येतिप्राप्तेइतरयोस्त्वप्राप्ते।नचतयोरपिइसुसोःसामर्थ्यइत्यनेनसिद्धिःशङ्क्या।इसः प्रत्ययस्यअर्थवतश्चतत्रग्रहणात्।चतुष्कपालइति।इदुदुपधस्येतिनित्यंषः।व्यपेक्षाविरहेपीति।तिष्ठतुसर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादावित्यर्थः।व्यपेक्षायामिति।इदंसर्पिष्कुण्डिकायामित्यत्रेत्यर्थः।यत्तुपारायणिका आहुः।कस्कादिषुसर्पिष्कुण्डिकादीनांपाठउत्तरपदस्थत्वेपिषत्वार्थइतितद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्।अयः सहितेतिनत्वयसोविकारःजानपदेतिङीष्प्रसङ्गात्।अयस्कर्णीति।अयइवकर्णौयस्याः।नासिकोदरोष्ठेत्यादिनाङीष्।अधःशिरसी॥एतयोरिति।सूत्रेतुषष्ठ्याःस्थानेप्रथमाबोध्या।अधस्पदमिति।मयूरव्यंसकादित्वात्समासः।शिरस्पदमिति।षष्ठीसमासः॥इतिविसर्गसन्धिः॥ससजुषोरुः।पदस्येत्यनुवृत्तंससजूभ्यांविशेष्यतेविशेषणेनतदन्तविधिः।नचसजूःशब्दांशेग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधिर्नास्तीतिनिषेधःशङ्क्यः।तस्यप्रत्ययविधिविषयत्वात्।सान्तंसजुष्शब्दान्तंचयत्पदंतस्यरुःस्यात्सचालोन्त्यस्य।एवंस्थितेफलितमाह।पदान्तस्येति।सजुष्शब्दस्येति।तदन्तस्यपदस्येत्यर्थः॥
त्वादेगृह्यमाणप्रातिपदिकेनापितदन्तविधिप्रतिपादनंससापरमस्वसेत्युदाहृतंचसंगच्छते।अस्यसमासप्रत्ययविधावितिनिषेधानुवादकतायाएवयुक्तत्वाच्च।यत्त्वसज्ञापर्कंसपूर्वाच्चेतिसूत्रम्।अन्यथापूर्वादिनिरित्यत्रतदन्तविधिनैवसिद्धेकिंतेनतस्मात्प्रत्ययविधौप्रतिषेधइत्यस्यैवज्ञापकमितिवक्तुंशक्यम्।अतएवतदन्तविधिसूत्रभाष्येसमासेत्यादिनिषेधवदस्यनकथनमितिबोध्यम् ॥

प्रत्याख्यातत्वादिति ॥ फलाभावात्सूत्रान्ताट्टकुद्दशान्ताड्डु इत्यादावन्तग्रहणसामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ नन्वेकगोपूर्वादित्यस्य केवलैकशब्दगोशब्दयो रप्रवृत्त्यर्थं सावश्यकी सूत्रान्ताद्दशान्तादित्यर्थं च । तत्रान्तग्रहणं तु प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधात्तदन्ते प्रवृत्त्यर्थमावश्यकमिति न तत्सामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्ति र्वक्तुं शक्या । न च भयाद्यपादाविव सूत्रान्तादित्यादौ विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन सिद्धेऽन्तग्रहणसामर्थ्यमुपपादमिति कौस्तुभोक्तरीत्या निर्वाहः । समासप्रत्ययविधाविस्या दीयानां सूत्रशब्दादेर्विशेष्यत्वेन तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वेन विपरीतस्य तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न चास्यां मानाभावः । पूर्वात्पूर्वादिनिरित्येकयोग एव कर्तव्ये पृथग्योगकरणस्य मान त्वात् । न चेष्टादिभ्य इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठः । अत एवानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् । एकयोगेऽपि तत्रैव स्व

रितेन सजुष इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । न च सजूरित्यत्राव्याप्तिः । व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यम् । येन विधिरिति सूत्रे शब्दकौस्तुभे स्य प्रत्याख्यातत्वात् । व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिव उदिति सूत्रे कैयटहर दत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च । एवं च परमसजूर्भ्यामित्याद्यपि निर्बाधम् । एवं स्थिते इह सजूषशब्देन तदन्तविधिर्नेति प्राचामुक्तिरापाततः इत्यवधेयम् ॥ भो भगो ॥ असंधिः सौत्र इति । भगोअघोशब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः ॥

रितत्वबलेन नावत एवोत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च । व्यपदेशिवद्भावस्य प्रातिपदिके निषेधस्वीकारादेव नान्तादसंख्यादेरिति चरितार्थम् । अन्यथा पञ्चम इत्यादाव पि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यरुचेराह ॥ व्यपदेशिवद्भाव इत्यादि ॥ दिव उत्सूत्रे इति । दिव उत्सूत्रं यत्रेति बहुव्रीहिणा तत्सूत्रघटिते पादे इत्यर्थः । एवं च दिव उदिति सूत्रे हरदत्तेनेन्दुचेति सूत्रे कैयटेनोक्तमिति भावः ॥ येन विधिरिति सूत्रे कैयटेन सूत्रोपात्तनान्तादिशब्दविषयतास्येति च दत्तास्पष्टमेव प्रत्ययविधिवि षयतोक्ता । असमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटे च स्पष्टमनयोः प्रत्ययविधिविषयतोक्तेति दिक् ॥ इत्याद्यपीति ॥ आदिना सजूर्भ्यामिति ॥

ननुसान्तानुकरणेविभाषाभवदितिवार्त्तिकनिष्पन्नानांग्रहणंनस्यादतआह॥रान्तं वेति॥कृतरुत्वानुकरणमित्यर्थः॥अलोन्त्यस्येति॥नचभोराजसेइत्यादौरोरीतिलोपेकृते एकदेशविकृतन्यायेनभोःशब्दत्वादन्त्यस्यौकारस्ययत्वापत्तिरितिवाच्यम्।तेषामभिधानेरपोरोरपूर्वस्यचरोरितिव्याख्यानेनादोषोबोध्यः।अत्रपक्षेऽयोशब्दान्तद्वन्द्वेषष्ठ्याःसौत्रोलुक्बोध्यः॥अवधेयमिति॥यदिग्रहोलिटीतिसूत्रेइटःस्थानि त्वेननिर्देशइतितत्रानलाश्रयणंप्रकृतेतुविसर्गेरेफस्यैवस्थानित्वादेषप्यनल्विधावित्यस्यस्थान्यल्वृत्तिधर्माश्र

यदितुभोस्भगोस्अघोस्इतिसान्तंरान्तंवाअनुकृत्यभोइत्यादीनांग्रयाणामलोन्त्यस्ययःस्यादपूर्वस्यरोश्चेतिव्याख्यायतेतर्हिअसन्धिर्न्याय्यएव।युक्तंचैतत्।अन्यथाविभोरिदंसुप्रभागौर्यस्यससुप्रभगुस्तस्य ——— सुप्रभभोरिदंरयोरिदमित्यत्रापियत्वापत्तेः।भवतिहयंभोशब्दादिपूर्वोरुः।नचात्रभोशब्दादेर्लाक्षणिकत्वाद्ग्रहणम्।विभाषाभवद्भगवदघवतामोच्चावस्येतिवार्त्तिकेननिष्पन्नानांभवदादिप्रकृतिकानांभोशब्दादीनामपिलाक्षणिकत्वाविशेषात्।अनर्थकत्वमप्युभयत्रतुल्यम्।रुविशिष्टानामेवार्थवत्त्वात्।ननुरोरुकारस्यानुबन्धकत्वाद्रेफमात्रंविसर्गस्यस्थानितथाचानल्विधावितिस्थानिवद्भावोनस्यादित्याशङ्क्याह।नह्ययमिति।यथाग्रहोदित्यत्रग्रहोलिटीतिदीर्घस्यस्थानिवद्भावेनेट्त्वादिटईटीतिप्रवर्त्तते।एवमिहापिविसर्गस्यरुत्वाद्यत्वंप्रवर्त्ततेतिभावः।तथाचस्थानिवत्सूत्रेभाष्यम्।विशिष्टमेवाह्यनलमाश्रयतेइटंनामेति।इतोपिहेतोर्धात्वङ्गत्वापभरिगमनमशुद्धमित्यवधेयम्॥निपातादितिभोस्भगोइतिसूत्रेनिर्दिष्टाभ्यादेराकृतिगणत्वात्तत्रबोध्याः ॥ ३ येस्थानिसंबन्ध्यल्वृत्तिधर्माश्रयेचनेत्यर्थस्तत्रस्थान्यल्रेफवृत्तिरुत्वंस्थानिवत्त्वेनदुर्लभमलविधित्वात्स्पष्टंचेदंप्रकृतसूत्रेभाष्येइत्युच्यतेवदापयःस्वित्यत्रयत्ववारणायाशीति।तत्रहिरोःसुपीतिविसर्गःनियमशास्त्राणांचविधिमुखेनैवप्रवृत्तिरितितत्ररुर्विशिष्टःस्थानीतितद्वृत्तिरुत्वस्यस्थानिवत्त्वेनलाभःसुकरः।यदितुरोःसुपीत्यत्रापिरइत्यनुवर्त्यरोरेफस्यैवतेनविसर्गस्तदाशग्रहणमुत्तरार्थंसदस्पष्टार्थमिहैवकृतमित्यवधेयम्॥तत्रेति॥चादिष्वित्यर्थः ॥

वार्त्तिकनाश्रयणीयमिति॥भोइत्यादिप्रयोगाणांनिपातैरेवसिद्धेर्निपातानामपिसंबोधनान्तभवदादिसमानार्थकत्वात्संबोधनविभक्त्यन्तत्वेनामन्त्रितत्वमस्तिभवदादीत्यत्रभोःशब्द
स्याभ्यादिनाग्रहणात्तत्रभोइत्यादिसिद्धिरितिभावः॥अन्यथा॥साधारणनामभावे॥भोविद्वद्वृन्देति॥नपुंसकेसोर्लुकालुप्तत्वेनवार्त्तिकाप्रवृत्तेरितिभावः॥भोगङ्गेति॥विभक्तौलिङ्ग वि
शिष्टाग्रहणाङ्ङीपाव्यवधानाद्धुवतःसंबुद्धिपरत्वाभावेनेतिभावः॥स्युःस्यादि त्यस्यनिपातमात्राङ्गीकारेइत्यादिः॥ननुनिपातोप्ययंभवच्छब्दसमानार्थएवेतिहोभोइत्यस्यनासंगतिरत

तथाचविभाषाभवद्भगवदितिवार्तिकंनाश्रयणीयम्।अन्यथापुल्लिङ्गैकवचनमात्रेभोहरेइत्यादिसिद्धावपिभोहरिहरौभोविद्वद्वृन्दभोगङ्गेत्यादिनसिद्ध्येदि
तिभावः।एतच्चवृत्तिहरदत्तादिमतेनोक्तम्।भाष्यस्वरसरीत्या [illegible] भाषेत्यादिवार्तिकमारब्धव्यमेव।किंतुनिपातोपिभोःशब्दोस्तितेनद्विवचनादौस्त्रीनपुं
सकयोश्चनदोषः।युक्ततरंचैतत्।हेभवन्नितिवत्हेभोइतिप्रयोगस्यापीष्टत्वात्।तस्यचवार्तिकारम्भएवसिद्धेः।स्युः स्याद्पाठङ्ग हेहेभोरित्यमरोक्तानांसंबो
धनार्थानांनिपातानांसहप्रयोगायोगात्।किंचात्रभवान्हरिस्तत्रभवान्ततोभवान्इतिवत्तत्रभोइत्याद्यपिवार्तिकेसत्येवसिद्ध्यति।इतराभ्योपिदृश्यन्ते
इतिसर्वविभक्त्यन्तोत्रतसोर्भवदादियोगएवेष्टत्वात्।किंचामन्त्रितस्यपदात्परस्याष्टमिकनिघातः।आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवद्भावः।आमएका
न्तरमितिविधिःवाक्यादेरामन्त्रितस्येतिद्विर्भावःसुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावश्चेत्यादिसर्वंसिद्ध्यतिनत्वन्यथेतिदिक् ॥

एवंभाष्यकैयटयोर्वार्तिकसिद्धविभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्युक्तंविभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वंचशब्दतोर्थतइत्यन्यत्रस्पष्टम्।किंच्चमतिलुनीतइत्यादिवदेतयोरपिसहप्रयो
गासंभवइत्यरुचेराह॥किंचेति॥पदात्परस्येति॥इदंचनभोःशब्देफलमुभयोरपिभोःशब्दयोःसंबोधनार्थत्वेनसंबोधनप्रथमान्तत्वेनामन्त्रितत्वात्।किंतुतिष्ठसिभगोतिष्ठसि
अघोइत्यादौभगवन्अघवन्तिष्ठसीत्यर्थकेआमन्त्रितस्येतिनिघातसिद्धिः।निपातयोस्तुतयोःसंबोधनेशक्तौमानाभावेनसंबोधनप्रथमान्तत्वाभावेनामन्त्रितत्वाभा
वात्।भगोतिष्ठसीत्यादौअविद्यमानत्वम्।अंभगोदेवदत्तेत्यादौएकान्तरताभगोआगच्छेत्यादौद्विर्भावःधनेनभगोइत्यादौपराङ्गत्वमितिभावः ॥

यदि प्रामाणिकाविति॥ यदीत्यनेनेदं सूचितं तौ न प्रामाणिकौ। अत एव भाष्ये विभाषा भवदिति व्याख्याय भो ब्राह्मणीत्यस्यैवासिद्धिमाशङ्क्याव्ययमेष भोःशब्दो विभक्तिप्रतिरूपकत्वादित्युक्तम्। एवं च भगो हरिहरावित्याद्यसाध्वेव। तदतिरभसादिति॥ भो भगो मतुवसो रिति सूत्रयोरस्यार्थस्य भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः॥ उभयग्रहणादिति॥ वार्तिकबोधितसाधुत्वानामपि कुलटायावेत्यादौ कार्यान्तरबोधनाय सूत्रकृतानुवादस्य करणादिति भावः। हरदत्तेति॥ एवं चानित्यत्वात्तदप्रवृत्तौ उभयोर्ग्रहणसिद्धि

भगो अघो इति निपातावपि यदि प्रामाणिकौ तर्हि स्तां नाम। आमन्त्रितकार्यसिद्धिस्तु वार्तिकाद्यत्नेनैवेति सुधीभिराकलनीयम्। यत्तु वदन्ति। सकारान्तानेवैतान्निपातानस्या यरूत्वे लेभाष्ये प्रत्याख्यातेइति। तदतिरभसात्। स्यादेतत्॥ निपातानामभ्युपगमे यत्नविधौ न एव ग्रहणे न प्रतिपदोक्तत्वात्। न तु संबुद्ध्यन्ताः लाक्षणिकत्वात् इति चेन्मैवम्। स्वरितेनाधिकार इत्युक्तः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लस्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात्। भुवश्च महाव्याहृतेरिति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति हरदत्ताद्युक्तेश्च। नैवमपि प्रभो रित्यादावतिव्याप्तिः। परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणे त्वन्येषामग्रहणात्। व्योर्लघु। लघुप्रयत्नतरः लघूच्चारणतरः सवान्तरतम्याद्ध्रस्वयो यस्य यद्वा ह। वयाविति ॥

रिति भावः। विभाषा भवदिति वार्तिके भो ब्राह्मणा भो ब्राह्मणीत्यसिद्ध्याशङ्कायामव्ययमेष भोःशब्द इति सिद्धान्ते नोभयोरत्र ग्रहणलाभादिति बोध्यम्॥ परस्परसाहचर्येणेति॥ तेन चार्थवतामेव ग्रहणमिति भावः। अर्थवत्परिभाषयैवलप्यविवोध्यम्॥ अन्येषाम्। अनर्थकानां सान्तरान्तानां मतरानुकरणमिति पक्षे प्रसिद्धा भोइत्यादिपूर्वकरे कान्तानामेवार्थवतां ग्रहणस्यन्याय्यतया भोइत्याद्यौकारान्तानुकरणपक्षेपि वार्तिकनिष्पन्नानां निपातानां चैकदेशभूतभोशब्दादीनामेव ग्रहणमिति भावः। अत्रेदन्तर्वर्ग्यन्तानामेवानुकरणं सूत्रे सन्ध्यभावोऽन्याय्य एवेति भाष्यस्वरसः। लघूच्चारणतरो लघुतरोच्चारणः ॥

हलो विशेषणादिति ॥ स्पष्टं चेदं भाष्ये ॥ इत्याहुरिति ॥ हरदत्तादयः । वकारलोपे मतसन्दर्शनावगतेरित्यर्थः । एवं च कर्णेत्यादि परेतितनरवलोपेन भविष्यतीत्यश्राह हलो विशेष णं व्यर्थमिति सूचितं भाष्यमपि तदेकदेश्युक्तिरेवानपदान्ताः परेः णः सन्तीति लण्सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च । ढ्ढ भावे ढत्वं चेति ॥ चेन नलोपसंग्रहः ॥ ढलोपादिति ॥ ढो ढे लोप

ओतो गार्ग्यस्य । ओकारादिति । यत्वो कारान्ता ढ्ढादिति प्राचाचार्यस्याशयं तन्न । अङ्गस्याप्रकृतत्वात् असंभवाच्च । नह्युदाहरणेष्वोकारान्तमङ्गमस्ति । हलि सर्वेषा म् । यकारस्येति । वकारस्तु नानुवर्तते । भोभगोअघोपूर्वस्यासंभवात् । अपूर्वस्तु यद्यपि संभवति वृक्षवृक्करोतीति तथापि तत्र लोपाप्रसङ्गः । अशीत्यनुवर्त्याशाह हलो वि शेषणात् । वृक्षवृहसतीत्यादि तु अनभिधानादसाधित्याहुः । गम्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति । मव्वृतिरित्यत्र तु वकारप्रश्लेषान्न वलोप इत्युक्तम् । ननु देवानस्या इ त्यादौ लोपो व्योरितीव सिद्धेः । मैवम् । तं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात् । देवायान्तीत्यत्र वल्परत्वाभावाच्च । अहोरात्र इति । रात्राह्नाहा इति पुंस्त्वम् । अहरादीनामिति । उभय त्राप्यादिशब्दः प्रकारे । तेन स्वर्चसारथिनः सत्यमुष्यविप्रः कविः काव्येनास्वर्चनादित्यादि ग्राह्यम् । तढोण्ढ इति । उदित्वेन वेट्कत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठायां नेट् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । यत्तु प्राचा प्रत्युदाहृतं ढ्ढ इति तन्न । तत्र ढलोपस्यैवाभावात् । तथा हि । ढ्ढस्थूलबलयोरिति सूत्रे ग्रहेर्नकारहकारयोर्लोपः । तकारस्य ढत्वं च निपात्यते । न च सिद्धकाण्डस्थढत्वस्येह प्रवृत्तिः । दादेर्धातोरिति घत्वेन बाधात् । न च ढ्ढभावो ढत्वं च निपात्यतामन्यत्वष्टुत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वा च्यम् । तथा सति परिवृढयत्यत्रत्यापि लघुपूर्वादिति णेरयादेशो न स्यात् । पारिवृढी कन्येत्यत्र णिजोरिति ष्यङ् स्यात् । ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्त मत्वादिति भाष्ये स्थितम् ॥

इत्येतद्दृष्ट्या ष्टुत्वं तु नासिद्धं सामर्थ्यादिति भावः ॥ भाष्ये स्थितमिति ॥ ढढस्थूलेति सूत्र इति शेषः ॥

म॰श॰ ३५ ४४

द्रष्टव्यमितीति॥ष्यङि णेरयाभावे वेष्टापत्तिरितिभावः॥उभयोरिति॥न्यद्वलम्बभूतेनत्वनिकृतेति शेषः।तदाहवामनइति॥अत्रारुचिबीजंतुदृंहेर्नकारहकारलोपार्थमिति
भाष्यविरोधः।अनिदितांदृंहेस्तुदृहितमित्येनेष्यनइतिकैयटविरोधश्चेति।किंचप्रसादेनकारीत्याद्दृंहेरपिइडभावढत्वयोःसिद्धावणिनिषेधप्रकरणेदृढइतिनिपातनस्य
व्यर्थत्वमित्यलम्।अभावादुत्तरस्येति।आहार्याभावारोपादित्यर्थः।लिङ्गमिति।विहितविशेषणेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेवेतिभावः।सास्माअरमिति।सोस्माअरमितिसन्धावपि पा

यत्तुप्राचामास्यतां दृंहेरेवेदंनिपातनंदृहस्तद्धावितितु प्रकृत्यन्तरम्।तस्यनिघ्नायामागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिडभावेवादृहेरत्रवेतियोगविभागात्पक्षेघत्वाभावेढलोपे
चवृत्युदाहरणमिदं द्रष्टव्यमिति।तन्न।उभयोरपिनिपातनाभ्युपगमात्।तदाहवामनः।अपरइहिः प्रकृत्यन्तरमस्तितस्यायंतन्निपातनंनलोपवर्जमिति।युक्तंचैतत्।अ
न्यथाह्नि अस्मायोरपनस्याव्यङ्‌च स्यात्।ढत्वमेवेति।सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेनविप्रतिषेधेपरत्वस्याप्रवृत्तौनिष्प्रतिपक्षत्वाढत्वमेवभवतीत्यर्थः।तदुक्तम्।पूर्वत्रासि
द्धेनास्तिविप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति।एतेनविभक्तिकार्यंप्राक्पश्चादुत्वमत्वेइत्यादिव्याख्यानम्।सूत्रेसुइतिटचकृपदंलुप्तषष्ठीकमित्याह।एतत्तदोर्यःसुरिति।एतत्तदर्थगत
संख्याभिधायीयःसुस्तस्येत्यर्थः।एतत्तदोर्विहितइतिव्याख्यानेतुपरमसइदाति परमैषददातीत्यादौनस्यात्।अर्थद्वारकसंबन्धाश्रयणेलिङ्गत्वनञ्समासइतिबोध्यम्।अकोः
किमिति।साकच्कयोःशब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इतिप्रश्नः।एषकइति।अकोरितिप्रतिषेधएवतन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतेइतिपरिभाषांज्ञापयतीतिभावः।बहुल
ग्रहणेति।अतएवलोपंविनापादपूरणेपिक्वचिद्भवति।सास्मा।अत्र सः अस्मैइतिच्छेदः॥*इतिस्वादिसन्धिः॥*॥श्रीसंकटाभैरवाभ्यांनमः।श्रीगुरुचरणाभ्यांनमः।

दपूर्तेः।नचेप्रकृत्यान्तः पादमितिपूर्वरूपस्याभावेननपादपूर्तिः सोयमामादित्यादाविव अत्रापिप्रातिशाख्येनसिद्धेः।एवञ्चावधारणपरतयानव्याख्येयम्।सोहमाजन्मेत्यादौबहुल
ग्रहणेनक्वचिदप्रवृत्त्यापिसिद्धेरितितात्पर्यम्॥ ॥ इतिदीक्षितभट्टोजिपौत्रदीक्षितहरिकृतेमनोरमाव्याख्यानेलघुशब्दरत्नेपञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥ नमोब्रह्मणे॥

श॰म॰ ३५ ४४

श्रीगणेशायनमः॥ अर्थस्यादिति॥ नचास्यापत्यमिरित्यादौ प्रत्ययस्य प्रयुक्तनिषेधबाधनेन तच्चरितार्थम्। असिद्धत्वस्य च्छायां प्रकृतसंज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन सुलभत्वात्। एकार्थीभावेनेति॥ नचैतत्प्रत्ययमात्रस्य तन्मात्रे एकार्थीभावाभावादिति भावः। एकार्थीभावश्च यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा चिकीर्षिता तन्मात्रवृत्तिरेव ग्राह्यः। तेन पञ्चनावप्रियद्दति समासघटकपञ्चनावेत्यस्य तद्धितान्तत्वसमासत्वयोरपि न प्रातिपदिकत्वम्। प्रियशब्दान्त एव तत्रैकार्थी

श्रीगणेशायनमः॥ अर्थवदधातुः। प्रत्ययः प्रत्ययान्तं चेति। सूत्रे तन्त्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः। तथाहि। प्रत्ययस्यैव पर्युदासे कृत्तद्धितेति सूत्रेण तद्धितान्तस्य संज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात्। न च तत्रापि तदन्तं न ग्राह्यमिति वाच्यम्। अर्थवदित्यनुवृत्ति सामर्थ्यात् तदन्तग्रहणात्। प्रशंसायां हि मतुप्। एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसामूलम्। न च अर्थवदित्यस्य पूर्वसूत्रे चरितार्थता। धातुप्रत्ययपर्युदासे नैव तल्लाभात्। तस्मात्प्रत्ययान्तं च वर्जयितव्यमुचितमेव। यदि तु प्रत्ययो न पर्युदस्येत न हि सा त्यदादीनामः इति सूत्रे सा विग्रहणं व्यर्थं स्यात्। अर्थवदिति किम्। धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा माभूत्। तस्यां च सत्यां स्वादयः स्युः। ननु संख्याकर्मादेरभावान्न भविष्यन्तीति चेन्न। एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति सिद्धान्तात् ॥

भावो न तु तन्मात्रं दूरस्य दोषात्। न च क्विबन्ते दोषः तत्र धातोरेव विशिष्टार्थबोधकत्वेन अर्थवदिति द्वितीयाभावेन पृथगर्थानामेकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावाभावादिति वाच्यम्। अलौकिके वाक्ये कल्पितैकार्थीभावस्य तत्राप्यारोपेणादोषात्॥ व्यर्थं स्यादिति॥ अनेन प्रत्ययपर्युदासे मानमुक्तम्। सा तेः प्रातिपदिकत्वे हित्वतऔत्सर्गिकैकवचनेन तस्यापि सुबन्तत्वेन पदत्वे पदादित्वादेव निषेधसिद्धेस्तद्व्यर्थमिति भावः ॥

म. प्र.
४५

सोर्हुर्वीरस्त्वादिति॥ तस्य च समुदायप्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वाल्लुक् समुदायसंज्ञाया अन्तरङ्गत्वाद् अवयवेभ्यः प्रातिपदिकैकत्वात्सुपि च सति प्रवर्तत इति तस्य तदर्थवत्त्वमक्षतमेवेति ध्वनतीत्यादेनावयवानां सा। धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र तन्नियमाभावात् तस्माद्व्युत्पन्नप्रातिपदिकावयवेभ्यस्तदुत्पत्तिरापाद्या। धनशब्दस्य धिनोतेर्धनमिति व्युत्पत्तिपक्षे तु वनाद्युदाहरणं बोध्यम्। ध्वनितं चेदं भाष्यकैयटयोः। तस्मान्नलोपाद्यापत्तिर्दोषः। इदमव्ययेभ्य इवतेभ्योपि सुप एकवचनाभ्युपगमेन। यदि तु तदुत्पत्तिः सत्येव गमके। यथाव्ययेभ्य उत्पत्त्या अव्ययात्सुपेति गमकम्। नान्यत्र एकवचनमिति महासंज्ञाकरणात् प्रकृते तु न तथा गमकम् तत एवाव्ययबितिसूत्रे प्रातिपदिकाधिकाराभावे तिङन्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्य कत्वादीनामुक्तत्वान्नेति समाहितं भाष्ये। त्वद्रीत्यौत्सर्गिकमेकव

हुंफडादिभ्य इव सोर्हुर्वीरस्त्वात्। न च अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया अनर्थकेन स्यादिति वाच्यम्। तस्याविशिष्टरूपोपादानविषयत्वात्। अथानुरित्यादिपर्युदासबलेन प्राप्यर्थवत्त्वं लभ्यते व्याख्यापि उत्तरार्थं तदित्युक्तम्। एतच्च सुप्तिङन्तमिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् ॥

चनं दुर्वारमेव। अत एवाग्रे भाष्ये ऽर्थवत्सदृश दाडिमानीत्यादिपदसमुदायो निरर्थको व्यावर्त्यत्वेन प्रदर्शितस्तत्र हि सुपो धातुत्वस्य प्राप्तिरिति तदेवास्य मुख्यं व्यावर्त्यम्। पचतः कल्पमित्यादौ तत्र वृत्तौ रूप सूत्रस्थं भाष्यं गमकम्। समासग्रहणकृत नियमस्तु अर्थवत्समुदायविषयक इति भाष्ये स्पष्टमिति न तेनास्य व्यावृत्तिरिति दिक् ॥ यद्यप्यर्थवत्त्वमिति॥ व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव साहचर्यं गृह्यत इति भावः॥ उक्तमिति॥ एतेनेदमुक्तमेव पुनर्द्वाभ्यां यो व्यवस्तीति सूचितम्। भाष्ये इति॥ एवं हि तत्र भाष्यं। अर्थवदिति वर्त्तते कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवद् न केवलाः कृतस्तद्धिता वेति कृत्तद्धितान्तसूत्रेन्तग्रहणं कार्यमिति। अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादेव चेदृशार्थलाभ इति कैयटः ॥

एमः
४५

समुदायार्थारोपादिति॥ तेन तन्मात्रस्य क्रियावाचित्वनिबन्धनधातुत्वसिद्धिरिति भावः॥ तत् क्रियावाचकत्वम्। तत्तदर्थविभागश्चेति। तस्य तस्येति कृतद्विर्वचनेन ष
ष्ठीसमासे सस्तोर्थविभाग इति कर्मधारये वा विभक्तिलुकि इदं साधु। एतेनान्यान्यप्रादुर्भावादिति अपादाने पञ्चमीति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगोपि व्याख्यातः। सुबन्तत्वमपि
द्धिः प्रयोगपरत्वव्याख्यानेद्विर्वचनपक्षे प्याद्यान्यशब्दे प्रकृतित्वबुद्ध्यान्त्यस्य शब्दे प्रत्ययत्वबुद्ध्या सूपपादम्॥ सर्वइति। धातूपसर्गविभागोपि चैकार्थीभावश्चेवमेवेति भ

मत्वाहुः। पर्युदासोनार्थवत्त्वं गमयति। अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनात्। अधीते यावक इति। अधिपूर्वस्येवेङः प्रयोगात् विशिष्ट एव अर्थवान् नतु
केवलः इङ् अध्ययन इत्यादावर्थनिर्देशस्तु अवयवे समुदायार्थारोपात्। एवं कन्नप्यनर्थकः। यावशब्दस्यैव तदर्थप्रतीतेः। ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम कर्त
रि च कारक इति विभक्तिकारकग्रहणाभ्यां नञिवयुक्तन्यायस्यानित्यत्वकल्पना चेति। अत्रेदं वक्तव्यम्। धातुरनर्थक इति तावद्व्याहतम्। क्रियावाचकत्वं वि
ना धातुत्वायोगात्। आरोपितं तदिति चेत्। सत्यम्। तावतैव इष्टसिद्धेः। प्रकृतिप्रत्ययविभागः तत्तदर्थविभागश्च सर्वः कल्पित एव। परमार्थतस्तु स्फोट एवार्थवानिति सि
द्धान्तात्। उक्तं च हरिणा। उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः। असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहत इति। कथमन्यथा इङो द्विर्वचनमडादयश्च स्युः। तथा
च प्रत्याहाराह्निके अर्थवन्तो वर्णा इति प्रघट्टके अध्येति अधीत इत्यत्रेकारो ऽर्थवानिति भाष्ये स्पष्टमेवोक्तम्। एवं कन्प्रत्ययोप्यर्थवानेव। स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्त्वात्।

कः॥ स्फोट एवेति॥ पदरूपो वाक्यरूपो वेत्यर्थः। लोकानां तत्रैव शक्तिग्रहेण बोधादिति भावः। अत एव तस्य परमार्थत्वं लोके बोधजनकत्वात्। शास्त्रेण प्रकृतिप्रत्ययविभागमुत्पा
दनेन विशिष्टपदस्यैव तत्तदर्थबोधनद्वारा विशिष्टे पदे विशिष्टार्थबोधकत्वमेव बोध्यते। उपलालना इत्यस्य भवन्तीति शेषः। ननु वास्तवादिति भावस्तदाह असत्य इति। आरो
पिते इत्यर्थः। लोकानां तत्कल्पजन्यबोधानुपयोगित्वात्तत्त्वम्। सत्यम्। विशिष्टशक्त्या बोधकं पदादीत्यर्थः॥ स्युरिति। अधिजगे अध्यैष्ट इत्यादौ। अर्थवत्त्वादिति। आरोपितार्थवत्त्वादि

म· प्र·
४६

शास्त्रकृत्। भाष्यकृदादिः॥ संमतेति॥ तद्धितविषय इति शेषः। औत्सर्गिकप्रवृत्तौ हेतुमाह॥ इष्टस्य लेपीति॥ चः पञ्चम्यर्थे हेतुत्वानुवादकः॥ कथंचिदिति॥ अनेनतद्
नावश्यकत्वमेवेति ध्वनयति। ननूत्तरत्रचरितार्थस्य कथं ज्ञापकत्वमत आह॥ उत्तरार्थस्यापीति॥ इको चीति सूत्रे च ग्रहणस्योत्तरार्थतामुक्त्वा भाष्ये उक्तमिह किंचित्क्रियते
इति। नलुमतेति निषेधानित्यत्वज्ञापनद्वारा त्रयोदशत्र गुणः फलमिति तदर्थः॥ इत्थं सतीति॥ अधुनानेनैवानित्यत्वज्ञापनमाश्रित्य न्यायानुसरणेन तयोः प्रत्याख्यानसं
भव इति भावः॥ नलोप इति॥ सुबुत्पत्तिसूत्रेणोक्ता भूवाद्य इत्यस्य लविधौ तिबादिविधौ चोपस्थिते निरवकाशतया ऽपवादैस्तिबादिभिर्बाधात्॥ कार्यकालपक्षे इति॥

कल्पनामात्रसिद्धमिति चेन्न। उक्तोत्तरत्वात्। नैषा कल्पना शास्त्रकृत्संमतेति चेन्न। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याणि इति सूत्रे पूरणात्स्वार्थे ऽन्प्र
त्ययस्य पूरणार्थवृत्ता भाष्यकारैरेवोक्तत्वात्। प्रत्यय इति महासंज्ञां कुर्वतः सूत्रकृतोपि संमतमेवेदम्। यदपि ओषधेश्चेत्यादि तदपि न। अनित्यत्वेप्यौत्स
र्गिकप्रवृत्त्या इष्टसिद्धेः। इष्टस्य तत्प्रवृत्त्यापत्तेः निर्विषयत्वापाताच्च। अनित्यत्वज्ञापनस्य कथंचिदावश्यकत्वे अर्थवद्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसंभवा
च्च। उत्तरार्थस्यापि इह किंचित्क्रियते इति न्यायेन इहकरणस्य सफलत्वौचित्यात्। ओषधेश्चेत्यादौ विभक्तिकारकग्रहणयोरेवेत्थं सति प्रत्याख्यान
संभवाच्चेति दिक्। अधातुरिति किम्। अहन्। नलोपो माभूत्। नच कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासोऽस्त्विति वाच्यम् ॥

नच यथोद्देशेपि प्रत्ययान्तस्य भावित्वेनाकृतव्यूहपरिभाषया फलाभावेन च संज्ञाया अप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वा द सत्त्वाच्च। भवि
ष्यति किंचित्फलमित्यभिसन्धिमात्रेण तत्र पक्षे संज्ञायाः प्रवृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे कैयटेनोक्तत्वाच्च। यथोद्देशपक्षेण पर्युदासे लक्ष्यसिद्धेः शङ्कासमाधाने वनिर्दि
ले॥ नहि व्यवस्थितयोः पक्षयोरन्यतरेण लक्ष्यसिद्धे पक्षान्तरेण शङ्काप्युचितेत्यर्थः। प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये ध्वनितत्वादिति कश्चित् ॥

रा·मः
४६

कथमन्यथेति। न च राजेत्यादौ कृदन्तत्वात्प्रवृत्तिः। तत्राप्यप्रत्ययस्य तत्संबन्धात्। अत एव दासीदित्यत्र सुदृत्यादौ परादिवद्भावेन न सुपो लुक्। न च सुब्लोपविषयमेव ज्ञापकम्। असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातदर्शनस्यापि ज्ञापनात्। अन्यथा सूत्रोपस्थित ङि संबुद्धिमात्रविषयता स्यादिति राजपुरुषासिद्धिः। स्पष्टा चेयं रीतिः सार्वधातुकमपीत्यत्र भाष्ये। प्रकृतसूत्रभाष्ये चेदं स्पष्टम्॥ अत्र सुप्तिसमोरिति॥ तयोः प्रातिपदिकत्वे तत्सामर्थ्यादौत्सर्गिकैकवचनेन तच्छ्रवणापत्तिः। विभक्त्यर्थस्य लिङ्गं प्रतिस्वरूपायोग्यत्वेन नपुंसकत्वाश्रयो विभक्तिलुक्। तत्सत्वे तु पदादित्वेन षत्वनिषेधापत्ति

प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्तेर्न ङि संबुद्ध्योरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात्। कथमन्यथा राजेत्यादौ नलोपः स्यात्। अप्रत्ययः किम्। हरिषु। करोषि। अत्र सुप्तिपोर्ग्रहणम्। अप्रत्ययान्तः किम्। तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्ग्रहणं भूत। न चान्तवद्भावेन कार्यैकदेशे डित्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव। तथा च हूस्वो नपुंसक इति हूस्वत्वं सोः स्यादिति वाच्यम्। कार्यकालपक्षेणेष्टसिद्धेः। एकदेशेऽपि विभक्तेरेकादेशान्तवत्। सप्तम्यधिकरणे चेत्यादिनिर्देशात् ॥

देशवदिति भावः। तथैवेति। अत्राप्यौत्सर्गिकैकवचनापत्तिः सुपो धात्विति लुगापत्तिश्च परत्वेऽन्नित्यादौ नलोपापत्तिश्चेति भावः। स्यादेवेति। पूर्वविभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं स्यादिति देशेन विभक्त्यन्तेन बुद्धिरिति भावः। एकादेशेऽपीति। अपिना कार्यकालपक्षेऽपि। न हि तत्र पक्षे उपदेशेनैवैकवाक्यता नातिदेशेनेत्यत्रमानमस्ति स्यातिदेशैकवाक्यतयैव तत्प्रवृत्तिः सुवचत्वात् ॥

प्रातिपादिकग्रहणं वेति। नपुंसकह्रस्वत्वस्य प्रातिपदिकधर्मत्वान्नपुंसके वर्त्तमानस्येत्यर्थे नैव प्रातिपदिकलाभे सिद्धे तस्य व्यर्थत्वादिति भावः। उक्तेऽर्थे। विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावे। सामान्यापेक्षमिति। अन्यथा ह्रस्व एव न स्यात्। क्त्वाद्युत्पत्तिस्तु स्यादेवेति भावः। यद्यपीदं प्रातिपदिकग्रहणं स्वप्रधानप्रातिपदिकग्रहणार्थं तेनात्र न ह्रस्वः। मूलोक्तार्थे ज्ञापिते चारितार्थ्यं दुर्निरूपं संख्याकर्माद्ययोगात्त्वाद्युत्पत्तिरपि न, औत्सर्गिकमेकवचन

ह्रस्वो नपुंसक इति सूत्रे प्रातिपदिकग्रहणं स्वउक्तेऽर्थे सामान्यापेक्षं ज्ञापकमस्तु। यत्तु वदन्ति। प्रत्ययपर्युदासो न कर्त्तव्यः प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात्। व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति। तन्न। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः तदादेर्ग्रहणात्। केवलस्य च अतथात्वात्। अन्यथा लदुकरीत्यासुतिङोरपि तदन्तत्वात् पदत्वं स्यात्। तथा च हरिषु करोषि इत्यादौ षत्वं न स्यात् ॥ ॥

अपि न। गमकं विना तदनुपस्थितेः। सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुगपि न, धातुसाहचर्येण सुपः तिङि तर समभिव्याहृतस्यैव तेन लुग्विधानात्। एवं च प्रत्ययान्तपर्युदासो न कर्तव्य इति सूत्रशेषे भाष्ये ध्वनितम्। पचेरन् सर्वस्मिन्नित्यादौ नकारोच्चारणसामर्थ्यान्न नलोपस्तथाप्येतावत्क्लिष्टकल्पनापेक्षया लाघवात्प्रत्ययान्तपर्युदास एवोचित इति भावः। अतथात्वादिति। यस्माद्विहितस्तदादित्वस्याशास्त्रीयत्वेन व्यपदेशिवद्भावालभ्यत्वादिति भावः ॥

निषेधादिति। यद्यप्यपदेशिवद्भावेनैकाज्झादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्याति देशेनलाभसंभवोतएवभवतीत्यादौभवतेः शब्निरूपितान्ङ्गत्वसिद्धिर्यतिसेद्त्वादे सेद्त्वस्यपदत्वसिद्धिश्चद्दरित्यादौकार्यकालपक्षेतद्धितान्तत्वनिबन्धप्रातिपदिकत्वसिद्धिश्चयुवापत्येततद्न्तत्वनिबन्धनफकसिद्धिश्च। तथाप्यसहाय एवव्यपदेशिवद्भावोनतुससहायेतेनेतरावयवेतदप्रवृत्तिः। स्पष्टाचेयंरीतिराद्येचउपदेशइत्यत्रकैयटे। अतएवसभासंनयनेव्यपदेशिवद्भावेनाकारस्यना दिवंदरिद्राधातावाकारस्यनोस्तत्वंतथासतिवृद्धत्वप्रयुक्तश्छद्वर्णान्तत्वप्रयुक्तोच्प्रत्ययश्चस्यात्। ततोत्रनकिंचिद्दूषणम्। लोकेपिबहुपुत्रसत्वेनैकस्मि न्ज्येष्ठकनिष्ठादिव्यवहारोविजातीयकन्यादिसत्त्वेत्वेकस्मिन्नपितथाव्यवहारोभवत्येवेतिबोध्यम्। अतएवहरिषित्यादौसोः पदत्वंन। निजो

सास्यदाद्योरितिनिषेधात्। अधातुप्रत्ययाविति सिद्धेनञ्द्वयोपादानंस्पष्टार्थम्। महासंज्ञाकरणंपूर्वत्वनुरोधात्। तथाचाथर्वणेपठ्यते। कोधा तुः किंप्रातिपदिकं कः प्रत्ययइति। डित्यादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम्। अव्युत्पत्तिपक्षस्यचेदमेवज्ञापकमितिप्राञ्चः। यत्तुव्युत्पत्तिपं क्षेपिनिपातार्थमनुकरणार्थंचेदमितिहरदत्तेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम्। तत्रापिप्रकृत्यादिकल्पनसंभवात् ॥

चत्वारएकाचइतिभाष्यंत्वेकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनयैकदेश्युक्तिरितितात्पर्यम्। वस्तुतस्तुपर्युदासेनैवार्थवत्त्वेलब्धेअर्थवद्ग्रहणादत्रसू त्रेपिप्रि-ज्ञीतरानपेक्षस्यार्थबोधकत्वंसमर्थकत्वंगृह्यते। एकार्थीभावेनलौकिकेप्रयोगेप्रसिद्धत्वमिवेदमप्यलौकिकेआरोपितमस्तीतिद्रष्टअसद्दृद् त्वस्यायांप्रातिपदिकत्वापत्तिः। तदाप्रत्ययस्यप्राप्तिरेवनेतिकेवलप्रत्ययपर्युदासोव्यर्थः। ध्वनितंचेदंप्रत्ययपर्युदासानुक्त्याभाष्ये॥ सुप्तिङन्तमि तिसूत्रस्थभाष्यकैयटयोरप्ये नैवतात्पर्यमितिबोध्यम् ॥

इत्यादावर्थमिति॥ अन्यथाविभक्त्यन्तस्योदात्ततासामान्यात् प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वविभक्तिलुकि टकारैकारस्योदात्तत्वे पुनर्जसि टकारैकारोदात्तत्वसिद्धिरिति भावः।
कृदन्तत्वेनेति। न च समासविकल्पविधानसामर्थ्यम्। समासे एकस्वरश्रवणं समासाभावे प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वोत्तरपदयोर्भिन्नस्वरश्रवणमिति विशेषात्। इ
त्थंच पदं शमित्यादौ पक्षे प्रकृतिभावप्रवृत्तेरपि फलसम्भवात् [illegible] ततामर्थ्यादिति। अन्यथा [illegible] विधिवैयर्थ्यं न स्यात्। न प्रत्ययमात्रेणेति। प्रकृतेरपेक्षणादिति भा

वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि बहुपटवइत्याद्यर्थं सूत्रम्। न चैवं बहुच् पूर्वइत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम्। मूलकेनोपदंशं इत्यादौ कृदन्तत्वेनाति
प्रसङ्गात्। न च समासग्रहणं नियमार्थमिति विनिस्तारः। [illegible] विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगादिति दिक्। कृत्तद्धितसमासाश्च। अ
र्थवदित्यनुवर्तते। [illegible] नहि [illegible] कृत्वा चन्द्रिका नाम [illegible]। बहुपूर्वगतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः। अजहत्स्वा
र्थानामपि न प्रत्ययग्रहणे [illegible] धातुरित्ति [illegible] प्रत्ययान्तमिति पर्युदासे
प्राप्ते कृदन्ते विधिरयम्। नियमार्थमिति। न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्क्यम्। वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात्। प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। न त्वस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो निषिद्धः एवं च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्त्विति चेन्नैवम् ॥

वः। अधातुरिति। कर्तृरूपार्थस्याधिकस्य मानेऽपि क्रियावाचकत्वाभावात् धातुत्वाभावस्तेरिति भावः। स्त्रीप्रत्यये इति। अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये च सर्वः। तस्य येन केनापि रूपेण
ग्रहणे तन्निषेध इत्यभिमानः शङ्कितुः। राजकुमारीति। न त्वत्र प्रातिपदिकत्वस्य न फलं लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव तत्कार्यसिद्धेरिति चेन्न। प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लि
ङ्गप्रत्ययरहिते दृष्टानां तद्विशिष्टेनयातिदेशेन तस्या अत्राप्रवृत्तेः नहि ङीब्रहिते राजकुमारीत्यादौ वदन्ति, [illegible] ग्रहणं च न्यायमिति वक्ष्यते। शङ्कित्रभिमानानुसारेणैवोक्तमिति।

अन्तरङ्गस्यापीति। सुलभत्वादिति। यथोद्देशे इदं। यदि स्त्र्यनिषेधस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषाशेषत्वमेवं च यथा सा प्रत्ययग्रहणे एवं न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहण वृत्तिरुगित इत्येतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं तथायं निषेधोपि स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणेन तु स्त्रीप्रत्ययात् स्त्रीप्रत्ययग्रहणे इत्युच्यते। तदा न दोषः। समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावा दितिदिक्। असमर्थसमास इति। असूर्यंपश्यादिष्वादावित्यर्थः। धर्मिग्राहकेति। प्रातिपदिकसंज्ञाधर्मस्य द्धर्मी असमर्थसमासः ग्राहकं मानं स्वघटविधायकम्। अ न्यथा परस्परमसंबन्धेनैकार्थीभावाभावात् समासो दुर्लभः स्यात्। असूर्यशब्द इति॥ तत्र कृतिके सुबन्त इत्यर्थः। सुपीत्यधिकारात्। उपपदमिति महासंज्ञाकरणा

अन्तरङ्गस्यापि हल्ङ्याब्भ्यादिलोपस्य लुग्विषये प्रवृत्त्याश्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः। तत्रचाप्रत्ययत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्या येन विभक्तिलुक्कार्यपि सुलभत्वात्। अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ नुमादयो न। लुकः प्रागन्तरङ्गप्रवृत्तौ तु स्युरेव। नन्वेवमपि असमर्थसमासे इवशब्दादि मादिवदनर्थके विधर्व्यर्थमस्त्विति चेन्न। अर्थवदित्यस्यानुवृत्तेरुक्तत्वात्। कथं तर्हि असमर्थसमासे संज्ञेति चेद्धर्मिग्राहकमानादेवेति गृहाण। असू र्यललाटयोरिति हि असूर्यशब्दे उपपदे खश् विधीयते। उपोच्चारितं पदं चोपपदम्। पदं च सुप्तिङन्तमिति। नियमशरीरमाह। यत्र संघात इत्यादि। पू र्वभागः इत्युपलक्षणम्। उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यपि बोध्यम्। अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात्तद्धितग्रहणस्य औपगवादौ कृतार्थत्वात् ॥

त्वात देतदाह। पदं चेत्यादि॥ यथाम्भङ्गादिपदानां च बोद्धेत स्मिन्नुक्तिरिति न तदर्थमपि समासग्रहणमिति बोध्यम्। यत्र संघात इतीति। अर्थवतीति शेषः। सजातीयापे क्षनियमस्यौचित्यादिति बोध्यम्। प्रत्ययो नेत्यस्य पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययो नेत्यर्थः। तेन राजाद्यानित्यादौ न दोषः। जन्मवानित्यादावित्ति। तत्र पूर्वभागस्य पदत्वादिति भा वः। ननु तद्धितग्रहणसामर्थ्यं तत्राह। तद्धितेति। तत्र पूर्वभागस्य भत्वात्पूर्वो भागः पदमित्यत्र च पदशब्देन पदसंज्ञकग्रहणमितिभावः ॥

नन्वत्रपक्षेगवित्ययमादेत्यादौदोषः। गोइत्यादीनांसुबन्तत्वाभावेनपदत्वाभावात्। एवमेव सुरित्यादिसमासे पूर्वभागस्यभत्वेनतत्साजात्येनपूर्वो
भागःपदमित्यर्थलाभासंभवश्चेत्यतआह। यद्वेति। प्रकृतसूत्रेभाष्येतुअर्थवत्समुदायानांसमासग्रहणंनियमार्थमित्युक्तम्। अत्रतन्त्रेणषष्ठीतत्पुरु
षः कर्मधारयश्च, तत्रषष्ठीसमासेअर्थवदित्यस्यस्वातन्त्र्येणापिप्रयोगार्हार्थवदित्यर्थः। गवित्ययमित्यादावनुकरणस्यानितिपरस्यापिप्रयोगसत्त्वेन
तत्त्वमस्त्येव। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यतुनव्याप्तिः प्रत्ययस्यस्वातन्त्र्येणप्रयोगार्हार्थवत्त्वाभावात्। सरूपसूत्रेभाष्येसुबन्तानामित्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते

पूर्वोभागःपदमितिकिम्। बहुज्विशिष्टस्यप्रातिपदिकसंज्ञायथास्यात्। तेनबहुपटुबहुत्यत्रप्रथमजसोलुकिबहु
पटुशब्दस्यपित्स्वरेपुनर्जसिउपोत्तमोदात्तत्वंसिद्ध्यति। यद्वा। प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातविषयकोनियमोस्तु। न
चाव्ययपक्षेराजपुरुषावित्यादौपुरुषावित्यादेःसंज्ञास्यादितिवाच्यम्। अर्थवत्त्वेनैववारणात्। प्रत्ययार्थोहिविशिष्टएवान्वेति
नतूत्तरपदार्थमात्रे। येनपुरुषावित्यस्यार्थवत्त्वंस्यात्। नियमफलमाह। तेनेत्यादि। नन्वेवमपिमूलकेनोपदंशमित्यादौवा
क्यस्यसंज्ञादुर्वारा। कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात् इतिचेन्नैवम् ॥

इतिस्पष्टमेवकैयटेनोक्तमितिबोध्यम्। पुरुषावित्यादेरितितत्पूर्वभागस्योत्तरपदत्वेचेतिनिषेधेनापदत्वात्। परस्यतत्प्रकृतिकप्रत्ययत्वाभावादितिभा
वः। अर्थवत्त्वेनैवेति। उत्तरपदस्यकार्यित्वाभावेनतन्निषेधाप्रवृत्तेश्चेत्यपिबोध्यं। वाक्यस्येति। कृदन्तत्वादितिभावस्तदाह। कृदिति। नचास्यभुजौकरणत्वेनोप
दंशंप्रतिनकारकत्वं। मूलकस्योपदंशकर्मत्वेनान्वयोविभक्तिस्तुप्रधानानुरोधिकरणत्वकृतातृतीयैवेतिनप्रत्ययपिकारकत्वमित्याशयात् ॥

परत्वाद्बाधादिति।नियमस्यार्थतोनिषेधेपितात्पर्येणार्थवत्सूत्रापवादस्यास्यपरत्वेनकृदन्तत्वप्रयुक्तस्यापिनिषेधेतात्पर्यादितिभावः।निषेधानांबलवत्त्वे
त्यपिबोध्यम्।निष्फलत्वादिति।स्पष्टंचेदंपुंयोगादितिसूत्रेभाष्यकैयटयोः।नचसमासेइति।नापिवाक्येइतिबोध्यम्।एकार्थीभावेति।एकोपस्थितिनियामिका
समुदायशक्तिरेवैकार्थीभावइतिभावः।एवंसमासेशक्तिःसिद्धा।वाक्येपिशक्तिरस्तिविशेषणविशेष्यभावांशेनक्लृप्तेरर्थवत्सूत्रभाष्यादावुक्तत्वात्।लक्षणे

तेषांसग्रहणकृतनियमेनपरत्वाद्बाधात्।एवंचकृत्तद्धितेतिसूत्रेकृद्ग्रहणपरिभाषानोपतिष्ठतएवनिष्फलत्वादितिनत्वम्।यत्तुवदन्ति।स
मासग्रहणंननियमार्थंकिंतुविध्यर्थमेव।अर्थवत्त्वंहिवृत्तिमत्त्वम्।वृत्तिश्चद्विधा।शक्तिर्लक्षणाच।नचसमासेऽस्तीति।अत्रेदंवक्तव्यम्।सिद्धा
न्तेतावदेकार्थीभावोऽभ्युपगमाद्वृत्तिर्नास्तीतिबाधितमेव।मीमांसकमतेपिलक्षणास्त्येव।यत्तु।सर्वत्रैवहिवाक्यार्थोलक्ष्यएवेतिवाचस्पतिमत
मिति।अथनैय्यायिकदृशोच्यते।तदपिन।बहुपटवद्त्याद्यसिद्धेः।तद्धितग्रहणंतद्धितशिष्टपरमितिचेन्न।पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः।किंचैवं
कृद्ग्रहणपरिभाषयामूलकेनोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यास्तांतावत्।चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः।तेननिपातस्यानर्थकस्यप्रातिपदिकसं
ज्ञावक्तव्येतिगतार्थम्।येषांद्योत्योप्यर्थोनास्तितदर्थमिदम् ॥

ति॥वृत्तौवाक्येचेतिभावः।असिद्धेरिति।समासइवतद्धितेपिशक्तिलक्षणयोरभावादितिभावः।पचतकीत्यादाविति।रच्पूर्ववर्तित्वोत्तरवर्तित्वाभ्या
मेववैशिष्ट्यंनिवेशनीयम्।विनिगमनाविरहेणमध्यवर्तित्वस्यापिग्रहणापत्तेरित्याशयात्।किंचबहुपटवस्तिष्ठन्तीतिवाक्यस्यापिसंज्ञापत्तिः।एवम्।समा
सग्रहणस्यनियमार्थत्वाभावे।नचात्रार्थवत्त्वाभावाद्वारणं,न्यायनयेउत्तरसूत्रेतदसंबन्धात्।तृतीयाप्रभृतीनीतितुस्वरेविशेषार्थम् ॥

अभेदविवक्षायामिति। सादृश्यमूलाभेदविवक्षायामित्यर्थः। अनुकरणं च स्वसादृश्येनानुकार्यमुपस्थापयति तत्रोपस्थितस्य शाब्दान्वयप्रतियोगित्वं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। एवं च स्वार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभाव इति भावः। अत एव भूसत्तायामित्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते तदाह। भूइति। अपदं न प्रयुञ्जीतेत्यस्यापरिनिष्ठितमित्यर्थः। अस्य चासाधुत्वलिङ्गात्परिनिष्ठितत्वम्। भेदविवक्षायामिति। अर्थवच्छब्दोपि वृत्तिविषय एवैतत्परः इति भावः। अयं पक्षो मतौ छः सूक्तेति सूत्रे भाष्ये। अनयोश्च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेति दिक्। विशिष्टस्यापीत्यर्थ इति। प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टे ऽतिदेशादिति भावः। स्पष्टं चेदं बहुव्रीहेरूधस इत्यत्र भाष्ये। इयं च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च तत्त्वनपन्नाह। अयस्कुम्भीति। किं चेत्यादि च। उत्तरपदेषु इति। अत्र च ड्यन्तमुत्तरपदमिति भा

अवद्यति। अनुकरणे तु अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम्। भूसत्तायामिति यथा। भेदविवक्षायां तु संज्ञा स्यादेव। शुवोवुगिति यथा। लिङ्गविशिष्टस्येति। लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। परिभाषायाः प्रयोजनं तु। अयस्कुम्भी। अतः कृकमीति सत्वम्। तद्धि कंसादिषूत्तरपदेषु विधीयते। किं च कुमारीमाचष्टे कुमारयति। णाविष्ठवदिति टिलोपः। एवं यामिनयत्यत्रापि। इत्यत्र आचारे क्विबपि फलम् ॥

वः। टिर्लोप इति। इदमुपलक्षणं पुंवत्त्वस्य णिचश्च। सामान्यग्रहणेपि प्रवृत्तेरेवानया परिभाषया ङ्याब्ग्रहणवैयर्थ्यं भाष्ये शङ्कितम्। न च दृष्टामालादृष्टागौरीति समुदा[illegible]उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात् ङ्याबन्तत्वेन ततः सुबुत्पत्त्यर्थं तदस्तु। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तु नात्र सिद्धिः ङ्याब्रहितस्य दृष्टमालेत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन तदतिदेशाप्रवृत्तेरेवं चाम् दृष्टमालादेवदत्तेत्यादावेकपदान्तरितत्वे नैकान्तत्वापत्तिरिति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन प्रातिपदिकसाहचर्येण च स्वार्थोपस्थापकविभक्त्यन्तानवयवक ङ्याबन्तस्यैव ग्रहणेनादोषात्। प्रत्येकमपि पदत्वसत्वे नैकान्तरत्वाभावाच्च। उत्तरसंज्ञायाः पूर्वसंज्ञया बाध

कुत्साद्यर्थकस्वार्थिकानांकुत्सितइतिसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्याङ्यान्तादुत्पत्तेः सिद्धत्वादत्यन्तस्वार्थिके फलमाह।तथाहीत्यादिना।स्वार्थिकत्वेन।अत्यन्तस्वार्थिकत्वे
न।परश्चेत्यभ्युच्चयः।एवंचलोहितात्लिङ्गबाधनंवेतिनवक्तव्यमितिभावः।विकल्पः सिद्ध्यतीति।अन्यथाऽऽर्यशब्दात्कनिसमुदायोत्तरटापैवलिङ्गसंबन्धबोधन
सम्भवादेकाजद्विर्वचनन्यायेनसमुदायादेवटापिकनः पूर्वंटाबभावेआतःस्थानिकत्वाभावाद्विकल्पासिद्धिरितिभावः।ङीप्प्रसङ्गादिति।अन्यपदार्थस्यस्त्रीत्वादि
तिभावः।अकृतस्यैवेति।इदंगोस्त्रियोरितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।समासान्ताइत्यत्रतादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमितिहितत्रभाष्यम्।अलौकिकेप्रक्रियावाक्यएवैतस्यप्रवर्त्ततइत्यनेना
ङ्याब्भ्यांप्रागिति।तेनलोहिनिकाआर्यकाचसिद्ध्यति।तथाहि।स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गः परश्चलोहितान्मणाविति कन् ङीपंबाधेत।ततः लोहिति
केत्येवस्यादित्य[illegible]भयम्।ङीब्ग्रहणसामर्थ्यात्तुङ्यन्तात्कनिरूपद्वयंसिद्धम्।वर्णादनुदात्तादित्यस्यवैकल्पिकत्वात्।आर्यशब्दात्तुनसामिव
चनइत्यत्रज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वार्थिकोपिकन् आब्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वंनप्रवर्त्तते।तेनउदीचामातः स्थानेयकपूर्वायाइतिइत्वविकल्पः सि
ध्यति।स्यादेतत्।एवंसतिबहुगोमत्केतिनसिध्येत्।बहुगोमच्छब्दात्कपः प्रागुगित्लक्षणङीप्प्रसङ्गादितिचेन्नैवम्।अकृतएवसमासेऽलौकि
कप्रक्रियावाक्येएवउत्तरपदस्यावयवीभूयसमासान्तः प्रवर्ततेइति वक्ष्यमाणत्वात्।सचविभक्तेः पुरस्तादित्येके ॥
न्वयः। क्व प्रवर्त्ततेतत्राह।उत्तरपदस्येति।अनन्तरमितिशेषः।अवयवीभूयेत्यस्यप्रक्रियावाक्यस्येत्यादिः।एतत्स्वरूपकथनम्।अवयवत्वेप्रमाणमाह।समा
सान्तइति।तच्छब्दवाच्यत्वादितिभावः।समासस्यैवायमन्तावयवइत्यन्तइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।इत्येकेइति।अत्रारुचिबीजन्तु समासार्थवाक्यस्यान्तइतिगो
स्त्रियोरितिसूत्रस्थभाष्यस्यवाच्यार्थविरोधः।नहिसुब्रहितंसमासार्थंकिंतुतद्विशिष्टमेव।किंचततः पूर्वंकपिततः समासस[illegible]यांसुब्लुकिटापिबहुचर्मिके
त्यादावापः सुपः परत्वादित्वानापत्तिः।नत्वविभक्त्यन्तेन्यपदार्थबोधकत्वारोपेणस्त्रीत्वबोधकत्वस्यतदन्तेसत्त्वात्सुब्लुकः पूर्वंकबन्तात्टाबितिवक्तुमशक्यमिति ॥

परस्तादितिपक्षेत्विति। नचविशिष्टस्यसुबन्तत्वाभावेनसुबन्तात्तद्धितइतिसिद्धान्तविरोधः। तेषामतिरिक्तार्थाभावेनपरिपूर्णमर्धदमितिन्यायाविषयतयातस्य
सिद्धान्तस्यसमासान्तविषयेऽभावात्। एवंचसमासान्तेषुङ्याप्प्रातिपदिकादित्यस्यासंबन्धएव। तस्यामवस्थायांवाक्यस्यप्रातिपदिकत्वाभावादितिभावः। तद्धि
तान्तत्वादिति। प्रातिपदिकत्वेनेतिशेषः। पुनःसुपिचाकृतेइति। प्रत्ययलक्षणेनसुबन्तत्वात्समाससंज्ञा॥ कपदार्थैकार्थावयवत्वेनतद्ग्रहणेनतद्
न्तस्यग्रहणम्। सुपिचकृतेइतिक्वाचित्कःपाठःप्रामादिकः। + यद्यपितत्रपाठेऽलौकिकविग्रहवाक्येपिअन्यपदार्थान्तर्भावेणएकार्थीभावोप्यात्
मीत्वसत्वेनपूर्वंटापिततःसुपिआपःसुपःपरत्वाभावाद्धुचर्मिकेत्यत्रेत्वसिद्धिरस्तितथापितदुत्पत्तिपर्यन्तंसमाससंज्ञायाअप्रवृत्तौमानाभावात्। न

परस्तादितिपक्षेतुतद्धितान्तत्वासुब्लुकिपुनःसुपिचाकृतेसमासइतिसिद्धान्तः। तस्मादन्तरङ्गादपितद्धिता
त्प्राङ्ङ्याप्पोःप्रवृत्त्यर्थंङ्याब्ग्रहणमितिस्थितम्। यत्त्वाहुः। आब्ग्रहणंस्पष्टार्थमिति। तदनेनप्रत्युक्तम्। व
स्तुतस्तुङ्याप्पोर्ग्रहणमास्तुसुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरितिनिष्कर्षःसुपःप्रागेवचङ्याप्पोप्रवर्त्तेते ॥

चसुबन्तत्वाभावः। अनेनसुपासमुदायस्यसुबन्तत्वेपिउत्तरपदमात्रस्यतत्वाभावात्। पूर्वपदस्यसुबन्ततायाःप्रत्ययलक्षणेनैवोपपाद्यत्वात्। एवंचपूर्वं
तत्सर्वंप्रत्वाभावः। बहिर्भूतसङ्ख्याकारकसापेक्षसुपस्तस्यामवस्थायांतदनभिव्यक्त्याऽप्रवृत्तेश्च। वस्तुतस्तुतद्धितान्तत्वनिमित्तप्रातिपदिकसं
ज्ञासमकालमेवविरोधाभावेनतत्पूर्वभागस्यसमाससंज्ञेतिबोध्यम्। यौगपद्यासंभवएवशास्त्राणांक्रमप्रवृत्त्यङ्गीकारादितिदिक्। यत्त्वाहुरिति। ङीप्ग्र
हणन्तुलोहिनिकेत्यर्थमितितद्भावः। अनेनेति। आर्यकेत्यस्यासाधनेनेत्यर्थः ॥

सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तौ प्रागेव ङ्याप्योः प्रवृत्तौ च बीजमाह। स्वार्थादीति। स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकेत्यर्थः। स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं। विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य
कारणत्वात्पूर्वं जात्यादिज्ञानं। ततो धर्मित्वेन प्रधानत्वाल्लिङ्गादिभिरप्याकाङ्क्षितत्वात्तदाश्रयज्ञानं। ततः स्वमात्रापेक्षत्वाल्लिङ्गस्यज्ञानं। ततो विजातीयक्रियाका
रकापेक्षत्वात्सजातीयपदार्थापेक्षसंख्यायाः प्रथममुपस्थित्या तज्ज्ञानं। ततः कारकरूपविभक्त्यर्थाकाङ्क्षा तन्निवृत्तौ हि बहिर्भूतकृत्त्वादियोग इति क्वचित्त इति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एवं च ज्ञानक्रमानुरोधेनैव तत्तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरौचित्येन क्रमिकत्वं स्पष्टमेव। यद्यपि लोकानां बोधे न क्रमेण तथापि शास्त्रप्रक्रियायां स्वा

स्वार्थादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम्। सुङ्स्योरिति। सो रुकारो ऽर्वणस्त्रसावित्यत्र विशेषणार्थः। असावित्युक्ते हल्सकारात्क्वित्य
र्थः स्यात्। तथा च वानवर्वत्तु पथ उक्षिपासु इति न सिध्येत्। ङसेरिकारो युष्मदस्मद्भ्यां ङसो ऽशित्यत्र अस्य ग्रहणं माभूदिति। यं दितु एकवचनस्यैवेत्यत्र प
ञ्चम्या इत्यनुवृत्तेः परिशेषादन्यस्य ङसोऽत्र ग्रहणं भविष्यतीत्युच्यते तर्हि टाङसिङसामित्येतदर्थः। जसो जकार शकारौ जसः शी नस्याच्छसो नं इ
त्यनयोर्विषयविभागार्थौ। अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्तु इति चेन्न। जसो जकाराभावे औ इत्यस्याप्यस्यात्। तत एव प्रत्ययस्य वकारान्ततापि सम्भाव्येत।

स्यकृत्कल्पितोऽयं क्रमः। अर्थवदुद्देशेन प्रातिपदिकत्वविधानात्। प्रातिपदिकोद्देशेन लिङ्गादौ ङीबादिविधानादिति बोध्यम्। अत एव घकालतनेषु इति चरितार्थ
म्। स्पष्टं चेदमचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकैयटयोः। एवं चैतन्न्यायसिद्धार्थानुवाद एव ङ्याप्ग्रहणम्। अत्यन्तस्वार्थिकानां [illegible] वस्य निवृत्तेः कृत् [illegible] विषयाभावा
च्च समासान्तेषु न दोषः। अत्यन्तस्वार्थिके कन्यार्थिकेत्येव यद्यभिधानमस्ति। लोहितिके त्येतत्सिद्ध्यर्थं च लोहितात् लिङ्गबाधनं वेति कार्यमेवेति भावः। स्पष्टं चेदं सूत्रशेषे भा
ष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः। पञ्चम्या इत्यनुवृत्तेरिति। तृतीयाव्यावृत्तये इति भावः। टाङसीति। तत्रेकारानुच्चारणे इष्टस्य यथासंख्यस्यानापत्तिरिति भावः ॥

ङित्वमिति। ततश्च टिलोपः स्यादिति भावः। विशेषणार्थ इति। तत्फलन्तु सुपां सुलुगिति सूत्रेणाकारादेशे इनादेशाभावः। घेर्ङितीति। नन्वघेः सुपि गुण इत्येवास्तु

एवं शसः शकाराभावे औटो ङित्वं सम्भाव्येत। अतो असन्देहार्थं तत्करणं चिन्त्यते। औट ष्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः। टाङ्कारस्तु टाङ्सीति विशेषणार्थः। ङेप्रभृतीनां ङकारो घेर्ङितीति विशेषणार्थः। पकारस्तु प्रत्याहारार्थः। एवं च सर्वेषां फलत्वेपि संज्ञार्था इति प्राचो ग्रन्थोऽसङ्गत एव। सम्यग्ज्ञानं संज्ञा तदर्था विशेषणार्था इति यावत्। इति भङ्ग्या व्याख्याने पि क्लिष्टत्वमेवेत्युपेक्षितम्। सुपः॥ तिङस्त्रीणित्रीणि इति सूत्रात् त्रीणि त्रीणि इति पदं तान्येकवचने त्यादि सूत्रं च संपूर्णमनुवर्तत इति व्याचष्टे सुपस्त्रीणि त्रीणीत्यादिना। एकश इति। एकैकमित्यर्थः। स इह एकवचनाच्चेति वीप्सायां प्रथमान्तात् शस्। यत्तु प्राचा एकैकशब्द इत्युक्तं तदयुक्तम्। शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विर्वचनायोगात्। येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शस् इति सिद्धान्तात्। यत्त्वाहुः। सर्वस्य द्वे इत्यत्र एकैकशो ददातीति भाष्यप्रयोगात् तान्येकेति सूत्रे एकश इति सूत्रकारनिर्देशाच्चोभयं साध्विति। तन्न। उदाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वात्। यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनं इत्युपक्रम्य हि। तद्यथा। एकैकशो ददातीति भाष्ये उदाहृतम् ॥

जसि चेति नियमात्तु नाडितिप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। एतयदित्यर्थं जसि चेत्यस्यावश्यकत्वात्। तान्येकेति। तत्रानुवृत्तानीत्यस्य लब्ध्व्याकरणान्तरोक्तप्रथमादिसंज्ञानीत्यर्थः ॥

म० ११

रत्वात्तेद्रस्यो निघातः। मन्त्रोदात्तंपदम्। किंरन्तस्मादिह जातपूर्वमिति पूर्वसूत्रात् पूर्वग्रहणमनुवर्त्ततेतद्व्याचष्टे अविद्यमानेति। तेनेह न। देवदत्तः
किंचिलविति। मान्येरिति। यदिहन्तोत्वादिभिरित्यर्थः। उत्तरवाक्ययोरिति। दिवोवापार्थिवाद्धि इन्द्रं महोवारजसः। इत्येतयोरित्यर्थः। इन्द्रं प्रतिसातिस्थ
नदानं अधीमहे अश्विकयनयोवाम्हि। वैदिकनिघण्टौ याञ्चाकर्मसु ईमहे इतिपाठात्। कस्माल्लोकादित्याकाङ्क्षायामाह। इतोस्मात्पार्थिवात् वादिवो
वामहोमहतः। प्रौढाद्रजसोरञ्जकात् अन्तरिक्षलोकादितिमन्त्रार्थः। ननुश्रुतस्यैवतिङन्तस्योत्तरत्रानुषङ्गः तत्कथं प्राप्नम्यमिति चेत् अनुवक्तस्या
पिऔपाधिकभेदं पुरस्कृत्य प्राप्यभ्यार्थ्यणेन निघातनिषेधस्य छन्दसि बहुशो दृष्टत्वात्। एतच्चेहैवमन्त्रे नियममुष्टि हत्ययेतिमन्त्रे च वेदभाष्ये स्पष्ट
त्वात्। इन्द्रवाजेषिति। अवेतितिङन्तस्येहैवेदि निघातः। निघातभावस्तु उदाहरणान्तरं बोध्यम्। यहृत्वाञ्जित्यम्। युद्धृत्वात्परमिति अत्त्युत्र धानाशस्तुनेह
पिष्टे। तेनयोजातएव पर्यभूषत् इत्यादौ निघातनिषेधः सिध्यति। अत्र प्रमाणन्तु पूजनात्पूजितमिति सूत्रे पूजितग्रहणं प्रतिव्याहि। पूजनात्पू
जितमनुदात्तमिति सूत्रेण काष्ठाध्यापकः दारुणाध्यापकः परमाध्यापक इत्यादौ अनुदात्तता विधीयते तत्र काष्ठादिभ्य इति वार्तिकमावृत्तिकृता
सूत्रावयवत्वेन पठितम्। उदाहरणेषु मयूरव्यंसकादित्वात्समास इति वृत्तिमतम्। असमासे सर्वक्रियाविशेषणीभूतानां दारुणमित्यादीनां मलोपो
निपात्यत इति भाष्यवार्तिकयोः स्वरसः । ____ कैयटाद्योप्येवम्। उभयथापि पूजनादित्वेव पूजितपरिग्रहे सिद्धे पूजितग्रहणम
नन्तरप्रतिपत्त्यर्थं सत् ज्ञापयति। इह प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेप्यानन्तर्यं नाश्रीयत इति॥ इति तिङन्तस्वरनिरूपणप्रकरणं पञ्चमम्॥ संहितायामि
ति। तयोर्य्वाव चि संहितायामिति सूत्रे संहिताग्रहणस्य शास्त्रसमाप्तेरधिकृतत्वात्। स्वरितविधेस्तु तदन्तर्भूतत्वादिति भावः। नन्वसंहितायामप्युक्तोल
व्यवायादेव स्वरितो न भविष्यति तत्किमुक्तेन संहिताधिकारेणेति चेत्। मैवम्। संहिताधिकारबहिर्भूतानां कालव्यवायेपि प्रवृत्तिं ज्ञापयितुन्तद्ग्रह

स्वरः

रामः ११

ष्टिहत्य पेति। मुष्ट्याहननं मुष्टिहत्य। हनस्त्वेति सप्तम्यन्त उपपदे क्यप्। कृदुत्तरपदस्वरोऽत्र प्राप्तः। त्रिचक्र इति। बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्रा
प्तः। विश्वायुरिति। विश्वमायुर्यस्मिन्ननेनेति बहुव्रीहिः विश्वशब्दः क्वन्प्रत्ययान्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिह प्राप्तम्॥ इति समासस्व
रप्रकरणम्॥ तिङ्ङतिङः। अतिङः किम्। पचति भवति। पाको भवतीत्यर्थः। वस्तुतस्तु अतिङ्ग्रहणं व्यर्थम्। समानवाक्याधिकारस्यैकतिङ्कोऽक्स्या
वश्यकत्वात्। निपातैः। यदित्यादीनां यत्रेत्यन्तानां द्वन्द्वे तृतीयायाः सौत्रो लुक्। न तु युक्तशब्देन समासः। निपातैरिति विशेषणस्यान न्वयापत्तेः।
यद्यपदार्थे च हेतौ च विचारे यदि चेत्यणः। हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः। कुचित्प्रश्ने ने निषेधे प्रशंसायाङ्कृत्स्नम्। तः। यत्रेत्यधारे तत्र
मूलेके चिदुदाहृताः। अन्ये पूज्याः। यथा। हस्तं करोति। कथन्तहिं हन्ताहं ——— पृथिवीमिमां निदधानीह वेह वा। अत्रेदंशोमीति तिङन्तस्य निपात
निषेधः प्राप्नोति। सत्यं बाहुलकान्निघातः। एतेन हन्तो नु किमासस इति व्याख्यातम्। हन्तो इत्यखण्डनिपातो न बोध्यः। तथैव पदकारैः पाठात्। ने च
च्छन्दौ तु निपातसमाहारात्मकौ नेदेवमायुजन्नत्र देवाः। अन्यश्चेन्नाभिगच्छति। अत्र नञ् वाभ्यां विच्छिद्य इच्छन्दस्य पदकालेऽपाठात्। चणिति। वेद
र्थ एव णित्। समुच्चयादौ त्वणित्। इन्द्रश्च मृळयातिनः। इन्द्रश्चेदस्मात्सुखयेदित्यर्थः। त्वञ्च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे। हे सोम त्वञ्चेन्नो जीवातुं
वष्टः। वश्यः कामयेथा इत्यर्थः। निहतैः किम्। यत्कूजति शकटम्। एतीति यत्। इणः शतरि। इणो यणिति यण्। ननु प्रतिपदोक्तत्वाद्यदादिभिः साह
चर्याच्च निपातएव गृहीष्यते। सत्यम्। ज्ञापनार्थमिदम्। अत्र प्रकरणे उक्तरीत्या सङ्गोऽसो नेति तेन यावद्यथाभ्यामिति सूत्रे यत्त्वदेतेभ्य इति वल्लन्तो
पिपावच्छन्दो गहात्रीत्याच प्रयुज्यते। तावदुषो राधो अस्मभ्यं रास्व यावत्स्तोतृभ्यो अरदो गृणाना। अत्रारद इत्य इस्वरेणाद्युदात्तम्। यत्तुग्रहणं किम्।
अग्न्याविते मा भूत्। यत्र क्वचेतेमनो दक्षं दधस उत्तरम्। इह यत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेन साक्षात्सम्बन्धः इत्यवधारणे अनुदात्तेत्। भोस्य स इति। अदुपदेशात्

॥ इति शब्दरत्नसंवलितमनोरमा समाप्ता ॥

न्मात्।तेनाम्नाविसृ इत्यस्माविसृ इत्यादाववग्रहेपिआनङादयः पदविभागेवत्स ~ सादयः।अग्निमीळइत्यत्रपदविभागेपिनिपातस्यसिद्ध
तासंहिताधिकारस्थनुयणादिकंस्वरितप्रचयादिकंनचेतिविवेकः।नन्वेवंपुरःअहितमितिविग्रहेहिशब्दस्यस्वरितत्वंबह्वृचैःपठ्यमानंन
सिद्ध्येदितिचेन्नमैवमानदीयप्रातिशाख्येविशिष्यविधानात्।उक्तंहियथासन्धीयमानानामनेकीभवतांस्वरः।उपदिष्टस्तथाविग्रहादक्षराणाम
विग्रहइति।नन्वेवमुपक्रन्तवैअन्वेतवाइत्यादीनामवग्रहेउत्तरखण्डाद्यवर्णस्यप्रचयःस्यादितिचेन्न।पद्यादीस्तुद्युदात्तानामसंहितत्वादुत्तरा
नितिविशेषवचनात्।एवंरत्नधातममाअललाभवन्तीरित्यादीनांक्रमकालेइतिशब्दोत्तरभागेप्रचयोनप्रवर्त्तते।परिग्रहेत्वनार्षान्तात्रेधैवैका
क्षरीकृतात्।परेषांन्यासमाचारंव्यालिस्तौचेत्स्वरौपराविवितिवचनात्।इत्यमन्यत्रापिमुनित्रयवचांसितत्तत्प्रातिशाख्यानितद्व्याख्यातृगिरोनि
रुक्तादिग्रन्थांश्चपर्यालोच्यतत्त्वनिर्णयम्।तदाहायथाशास्त्रमुन्नेयमिति।अखण्डमपियत्सर्वंकृततद्धितपरंपरम्।अशेषशास्त्रसंवेद्यमस्त
रन्तमुपास्महे॥१॥ सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याग्रन्थप्रौढमनोरमा॥भट्टोजीदीक्षितकृतिर्भूयाद्धिश्वेशतुष्टये॥२॥ इतिपदकृत्यप्रमाणज्ञश्रीलक्ष्मी
धरसूरेःसूनुनाभट्टोजिदीक्षितेनरचितायांप्रौढमनोरमायामुत्तरार्द्धसमाप्तम् ॥

॥ संवत्१५२७ ॥ ॥विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा॥ ॥सहस्रांशुरिवाशेषसुद्राकिरणराजिभिः॥ ॥ शुभंभूयात् ॥

वीप्सायां द्विर्वचने इति। शसः कारकाद्विधानेन मङ्गलामङ्गलारूपार्थापेक्षणेन च बहिरङ्गतया द्विर्वचने कृते शसिति भावः। यद्यपि क्वचिदुक्तार्थानामपि प्रयो गो भवति तथापि यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्। यथैकैकशो ददातीत्यादि भाष्योक्त्याल्यार्थे केकशब्दाद्वीप्सायां द्विर्वचने बह्वल्पार्थादिति शसि तिकै स्याच्च प्रकृते तद्वक्तुमशक्यम्। न चैवमृषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा तयाने सर्वे सहस्रदक्षिणाः संपन्ना इत्यद्गुण सूत्रस्थभाष्ये ऐकैकश इति प्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम्। एकेति प्रधानार्थक संबोधनत्वेनैकशब्दस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेनादोषात्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन स्वार्थिकद्विर्वचनकल्प

व्याख्यातं च कैय्यटेन अल्पार्थापेक एकशब्दोऽस्ति तस्य वीप्सायां द्विर्वचने बह्वल्पार्था दिति शस्प्रत्यय इति। न चैषोऽर्थः प्रकृते संभवतीत्या स्तां तावत्। राम इति संज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षेऽर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा। करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकारे घापवादे न हलश्चेति घञा रमन्ते स्मिन्निति व्युत्पादने तु कृत्तद्धितेति सूत्रेणेति विवेकः। सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ। एकविभक्तौ यानीति। विभक्तिः सारूप्ये उपलक्ष णं न त्वेकशेषे निमित्तम्। एवं चानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते। यद्येतन्नारभेत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात् द्वन्द्व श्च प्रवर्तेत। आरब्धे त्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहाद् द्वन्द्वस्याप्राप्तिरेव फलिता भवतीति भावः ॥

नापेक्षयाम दुक्तस्यैव न्याय्यत्वात्। किं च नायं भाष्यप्रयोगः किंतु गौण्यप्युत्तरा संख्यापूर्वा संख्यां बोधत इत्यत्र श्रौतो वा स्मार्तो वायं व्यवहारो दृष्टान्तत्वेनोक्तो भगवतेति तत्र छान्दसत्वान्न दोष एकैकशः पितृसंयुक्तानित्यादिवदिति दिक्। रमन्तेऽस्मिन्निति। योगिन इति शेषः। इमिभावदोष तावतैव द्वन्द्वापवाद एक शेष इति व्यवहार इति भावः। एतेनैकशेषारम्भफलमपि निरूपितं द्वन्द्वनिवृत्तिरूपम् ॥

उत्तरसूत्रस्यसे ति। वृद्धो यूनेतीत्यर्थः। अनुकर्षणादिति। अनुपश्चात्कर्षणात् आकर्षणादित्यर्थः। क्वचिदपकर्षणादित्यपिपाठः। नैकशेषइति। भ्यामात्वपी
त्यर्थः। भ्यामिस्त्रीपुंसयोस्ताभ्यामित्यनुप्रयोगस्यसमत्वात्। एतेनानुप्रयोगविरोधादत्रनैकशेषइत्यपास्तम्। पुमान्स्त्रियेत्येकशेषोपिन। तत्राप्येकविभक्तौसरूपाण्ये
वेत्यनुवृत्तेः। अतएवप्रातिपदिकैकशेषेमातृमात्रोः प्रतिषेधोवक्तव्यइतिवार्तिककृतोक्तम्। ननुवार्तिकेप्रातिपदिकैकशेषइत्युक्तम्। विभक्त्यन्तानामेकशेषे
पिजननीमातृधान्यमात्रर्थकेमातृभ्यांदेहिमातृभ्यांचेत्यत्रप्रतिषेधआवश्यकः। नचतत्सह्येइष्टापत्तिः। किमुच्यतेप्रातिपदिकानामेकशेषइतिनपुनर्यस्यापिविभ
क्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापिप्रतिषेधोवक्तव्यस्तस्यापिह्येतानिकविद्विभक्त्यन्तानिसरूपाणिमातृभ्यांमातृभ्यां चेति। अथमतमेतद्विभक्त्यन्तानांसारूप्येभवितव्यमे

सरूपाण्येवेति। एतच्चोत्तरसूत्रस्थस्यैवकारस्येहानुकर्षाल्लभ्यते। तेनमातृशब्दयोर्जननीधान्यपरिच्छेत्तृवाचिनोर्नैकशेषः। मातृभ्यामि
त्यादौसारूप्येपिऔजसादिषुवैरूप्यात् ॥ एकशेषेणेतिभाष्योक्तेरितिवाच्यम्। सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेनैकत्वस्यसाधुत्वासाधुत्वयोरनौ

चित्यात्। अतएवाथमतमेतदितिप्रतीकमुपादायाभ्युपगमवादेनत्वेतदुच्यतइतिकैयटादिभिर्व्याख्यातमितिचेन्न। इष्टापत्तिविरुद्धमभ्युपेत्यैववार्तिकेत
दुक्तेः। अतएवतदुत्तरमेवंचकृत्वाचोद्यतेइत्युक्तंभाष्ये। अस्यप्रातिपदिकानामेकशेषइत्यादौतिशेषः। अनेनचास्यपूर्वपक्षवार्तिकत्वंस्फुटमेवोक्तम्। तत्रमा
तृग्रहणंविभक्तौविरूपाणामुपलक्षणम्। अयंचपूर्वपक्षः प्रातिपदिकैकशेषस्यैकविभक्तावितिपदाभावेएवोपपत्तिमत्त्वात्कृतः। तदभावेहियानिसरूपा
णितेषामेकशेषएवेत्यर्थएवप्राप्नोतिप्रयोगमात्रावच्छेदेनसारूप्यस्यहरिणहरितप्रकृतिकहरिणीशब्दादौतद्धितेवैरूप्येणासंभवात्प्रयोगसामानाधिकरण्ये
नैवसारूप्यस्यग्राह्यतयातस्यात्रापिसत्वात्प्राप्तस्यसनिषेधः। अतएवाग्रेविभक्तेःसारूप्येउलक्षणत्वमाश्रित्यतत्पक्षस्यापनेनतत्खण्डनंकृतमित्येवकारापकर्षो

तंविनातावन्मात्रेणतत्खण्डनायोगात्।एतेनैकविभक्ताविस्यावर्त्तैकविभक्तौसरूपाणामेकविभक्तौविवक्षितानामेकशेषइत्यर्थेयस्यांविभक्तावेकशेषस्तस्यां
विभक्तौसरूपाणामित्यर्थस्यप्रत्यासत्त्यालाभेनभ्यामादावेकशेषोनैजसादाविति वार्तिकंव्यर्थमितितदाशयइत्यपास्तम्।वार्तिकमतेभ्यामादावपितदभावस्यप्रा
प्त्वाच्चेतिदिक्।एतच्चेति।एकशेषविधायकंचेत्यर्थः।ध्वनितंचेदंपृथक्सर्वेषांविभक्तिपराणामेकशेषइतिपक्षेविभक्त्यन्तानामेकशेषइतिपक्षेचद्वन्द्वप्रतिषेधोव
क्तव्यइत्याशङ्क्य नवकाशएकशेषोद्वन्द्वंबाधिष्यतइतिग्रन्थेनभाष्ये।इतरेतरेति।एकवद्भावस्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषविषय पदानांसमाहारः वृत्तिबोधना

एकएवेति।एतच्चसहविवक्षायामेवप्रवर्तते।इतरेतरयोगद्वन्द्वस्यविषयेइतियावत्।यत्रह्यनेकस्यार्थस्यमिलितस्येतरान्वयःसतथाभूतोस्य
विषयः।इदंचइदितोनुम्धातोरितिलिङ्गाल्लभ्यते न्यायाच्चातथाहि।यःशिष्यतेसलुप्यमानार्थाभिधायीतिस्थितेश्रूयमाणैकशब्दोपस्थितंसर्वमवि
शेषादेकरूपेणैवान्वेतुमर्हति।यदापूर्वसूत्रादद्वन्द्वइत्यनुवर्त्यद्वन्द्वेप्रसक्तेसतीतिव्याख्येयम्।स्यादेतत्।द्वन्द्वेकृतेसतीत्यर्थोस्तु।मैवम्।पन्था
नौ।पन्थानइत्यादौसमासान्तापत्तेः।कर्णिकाराइत्यादौएकवद्भावापत्तेः।सर्वे।सर्वेषामित्यादौद्वन्द्वेचविभाषाजसीत्यनयोरापत्तेश्चेतिदिक्॥यत्तुप्रा
यःरामरामऔइतिस्थितेइत्युक्तंएकएवशिष्यतेएकविभक्तौपरतइतिचातत्रेत्यमुक्तिसंभवः। रामरामइत्यत्रअवयवयोरिवसमुदायस्यापिप्रातिपदिक
संज्ञास्तिमिलितेनार्थवत्त्वात्॥

दितिभावः।इतरान्वयइति।एकरूपेणैकरूपावच्छिन्नेइतरत्रान्वयइत्यर्थः।इदितइति।अत्रह्यन्वेदेनपरस्परान्वयादेद्घटितसाहि
त्यनिमित्तैकशेषाप्रवृत्तिरितिभावः।एकरूपेणैवेति।पुष्पवन्तपदइवेतिभावः।द्वन्द्वेप्रसक्तेइति।विभक्त्युत्पत्तौसत्यान्तत्प्रसक्तिर्बोध्या।एकवद्भावापत्तेरिति।एवंचेतरेतरयोग
विषयाभावेनैकशेषानापत्तिरितिभावः।इत्यनयोरिति।जसःशीत्यत्रवेतिवक्तव्येविभाषाजसीतितूक्तावयवभेदविवक्षयाबहुवचनेएकशेषद्वन्द्वयोस्तत्रविकल्पवार

सजातीयेति। स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वेन साजात्येपि न दोषः। एतत्पूर्वभागस्य विभक्त्युत्पत्तिमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगानर्हत्वात्। अनुग्रहसंभवादिति। अत एव न प्रत्येकं तदुत्पत्तिः। बाधादिति। अन्यथा द्वन्द्वोच्छेदो नलोपाद्यसिद्धिश्चेति भावः। यानि सरूपाण्येवेति। तेषामेकविभक्तौ परत एकशेष इति शेषः। मानाभावादिति। भाष्येऽनुक्तत्वादिति भावः। किं चावृत्तौ प्रत्यासत्तिन्यायेन यस्यां विभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तेषामित्यर्थात् पयोभ्यामादावेकशेषापत्तिः। प्रातिपदिके

न चार्थवत्त्वेपि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वान्नैवमिति वाच्यम्। यत्र समुदाये पूर्वो भागः पदं तद्विषयको नियम इत्युक्तत्वात्। बहुपटव इत्यादावनर्थकेन नियमस्य सजातीयविषयताया औचित्याच्च। तथा चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायप्रातिपदिकादेव द्विवचनाद्युत्पत्तिः तावतापि चरितार्थतां गतो न चमेनानुग्रहसंभवात्। नन्वेवं रामकृष्णावित्यादिष्वपि द्वन्द्वं विनैव समुदायाद्विभक्तिः स्यादिति चेन्नैवम्। द्वन्द्वविधाववनेकं सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या एकाज्द्विर्वचनन्यायस्य बाधादिति दिक्। इत्थमुक्तिसंभवे सत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परत इति पक्षः किमर्थमुपेक्षित इति चेत्। शृणु। अस्मिन्पक्षे मातृमातारौ इत्यादावप्येकशेषः स्यात्। नन्वेकविभक्तावित्याव र्ती एवकारं चानुकृष्य एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्याख्येयमिति चेन्न। आवृत्तौ मानाभावात्। विभक्तेरेकशेषस्य विशेषणत्वे फलाभावाच्च। न च पयः पयो जरयतीत्यादि व्यावृत्तिः फलं सहविवक्षायामिसस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा पयः पयो नयतीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः ॥ ५) कशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्त्तिके नभ्यामादावपि तद्

भावस्यैवेष्टत्वानुमानात्। फलमिति। समुदायादेकविभक्तेरभावाद्विभक्तेर्लुकालुप्तत्वाच्चेति भावः। सहविवक्षायामिति। सा च समुदायस्यैकार्थनिरूपितैककारकावेश एव भवतीति भावः। गौणमुख्यकर्मणोरिति। उभयोरपि कर्मत्वेन तत्र समुदायादेकविभक्तेः कर्तुमशक्यत्वेन विभक्तिपदेन व्यावर्त्यासंभवेन सहविवक्षायामित्यावश्यकमिति भावः।

नन्वत्रापि लुकि विभक्तिपरत्वाभाव इत्यरुचेराह। देवदेवइति। असहविवक्षायामप्येकशेषे तत्पुरुषादिविषयेपि तदापत्तिरितिभावः। तत्रापि समुदायादेकविभक्तेः
सत्वात्स्मर्यनेकवेधकैकभिक्षाशब्दादणि भैक्षसिद्धिरस्तीत्यत आह। तथाहीत्यादि। एकशेषारम्भे एकशेषं विना तादृशस्य ज्ञानासंभव इतिभावः+ विभक्तिपरत्वा
भावादिति। परत्वान्नित्यत्वाच्चादिवृद्धौ सारूप्याभावाच्चेत्यपि बोध्यम्। अविरविकन्यायेन समाधानं तु लक्षणैकचक्षुष्केर्दुर्ज्ञेयम न च समर्थग्रहणेन परिनिष्ठितप्रा
तिपदिकात्तद्धितोत्पत्तेः पूर्वमेकशेषपश्चात्तद्धित इति वाच्यम्। प्रातिपदिकाधिकारात्किंतत्समर्थकृतवर्णानुपूर्वीकमिति भाष्यात्प्रातिपदिकसंबन्धिवर्णमात्रा
श्रयतत्संबन्धिवर्णनिमित्तकार्येण परिनिष्ठितत्वस्यैवाश्रयणात्। अत एवाश्विमानणिति सङ्गच्छते। अन्यथा प्रकृत्यंशे दीर्घश्रवणं स्यात्। उभयत इति। विभक्तौ परतो

देवेभ्यस्यादावतिप्रसङ्गाच्चाप्रस्तुत आस्त्या उभयविशेषणत्वे भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति न सिद्ध्येत्। तथाहि। भिसां इ आम् अ इति स्थिते अन्तरङ्गा
नुविधीन्बाहिरङ्गमपीति लुकि कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात्। लुकासुले प्रत्ययलक्षणाभावात्। किंच। रामावित्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च
वृद्धिरेचीत्येकादेशे कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात्। उभयत आश्रयणे ऽन्तादिवद्भावाभावादितिदिक् ॥ ७ यतः प्रत्ययविधिस्तस्यैक
शेष इत्यर्थः तदाश्रयणमितिभावः। अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वं तु न। लोकस्ति इत्तत्रानुवादकत्वादस्य शास्त्रस्यानुवादसामर्थ्यादेव द्वन्द्वनिवर्तकस्य शास्त्रीयवि
धित्वाभावात्। अनयापरीत्यान्तवत्त्वाप्रवृत्तिरित्यन्यत्। यद्वैकदेशविकृतन्यायेन प्राग्दीव्यतोणिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्स्थानषष्ठ्यबोधितविकारस्यापि
ग्रहणमशास्त्रीयस्य च तेनातिदेशस्तदामन्तस्य तेन न्यायेन तत्त्वकृतितया औ इत्यस्य च प्रत्ययत्वेनादोषः। अत एव तस्य पदत्वसिद्धिः। अत एव श्वायसावित्यत्रैकादे
शे कृते तु ममाशङ्क्य। चः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन परिहृतं भाष्ये इत्यस्यं तेन हि वैरूप्यादेकःशेषो न स्याद्विरूपाणामित्यनेन तत्साधने तु न दोष इत्यलम् ॥

युगपदधिकरणेति। युगपदधिकरणानां द्व्याणां वचनं यैः पदैस्तद्भावद्व्यर्थस्तदाह। एकैकमित्यादि। अलौकिके इति। तत्रैव द्वन्द्वादिप्रवृत्तिसत्वात्। तत्रापि तत्क ल्पनादितिभावः। रामकृष्णावित्यादौ विरूपाणामपीत्येकशेषस्तु न। द्वन्द्वविधानसामर्थ्येन तत्प्राक्कालिकस्यैव समानार्थत्वस्य तत्र निमित्तत्वात्। एवं चैकस्य विभक्त्य न्तस्य निवृत्तावपरस्य तद्विशिष्टस्य श्रवणमितिभावः। पक्षान्तरेपीति। अयंभावः। अलौकिके तत्कल्पनेपि प्रत्येकं सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव तत्कल्पनात्तदनन्तरमे

यत्तु प्राचा व्याख्यात्रा पक्षान्तरमुपन्यस्तं सविभक्तिकानामेकशेषवृत्तिः। तन्न। निवर्तमानानां विभक्त्या सहैव निवृत्तावपि शिष्यमाणे एकवचनश्रवणप्रसङ्गात्। अथोच्येत युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचनान्तानामेकशेषः द्वन्द्वोप्येवम्। त थाहि अजहत्स्वार्थायां वृत्तौ एकैकमनेकार्थाभिधायि परस्परसमभिव्याहारात्। तथा च अलौकिके द्वन्द्वैकशेषयोः प्रक्रियावा क्ये द्विवचनबहुवचनयोरेव प्रवेशात् विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षो निर्बाध एवेति। तदपि न। जहत्स्वार्थायां वृत्तौ त दयोगात्। पक्षान्तरेपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात्। अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषात् लुग्विच्छेदापत्तेः। तत्रापि पूर्वपद स्य उत्तरपदार्थे उपसंक्रमेण षष्ठ्याद्ययोगात् ॥

वतत्कल्पकद्वन्द्वैकशेषयोः प्रवृत्तेः एवं चान्तरङ्गत्वादुत्पन्नैकवचनत्यागेन द्विवचनाद्युत्पत्तौ मानाभाव इति॥ उत्तरपदार्थे उपसंक्रमेणेति। उपसंक्रमश्च तदात्मलिङ्गि तस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिः सा च विभक्त्यर्थसंबन्धाद्यन्तर्भावेणैवेति तस्योक्ततया तदनापत्तौ तदुच्छेद इति भावः। दुःखाचेति। वृद्धव्यवहारस्य शब्दार्थनिश्चयहे तुत्वं न च प्लक्षस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं वृद्धव्यवहारे दृश्यते। न्यग्रोधशब्देन तल्लाभाच्च न लक्षणापि। प्लक्षन्यग्रोधावित्यादौ बोधास्यानुभवाच्च ॥

दुरुपपादा चेति। नच द्विवचनाद्यनुपपत्तिस्तदुपपादिका। समासस्योद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिमत्त्वाद्द्विवचनादिसिद्ध्या तदनुपपत्तेस्तदुपपादकत्वा
भावात्। समुच्चयान्वाचययोः समासस्यासामर्थ्येनैव वारयिष्यमाणतया न तदापत्तिरेतदुपपादिका। नचान्यत्रोपपादयितुमशक्यत्वेपि एकशेषैकस्य शेष इत्यत्र वि
निगमकाभावात्सर्वेषां सर्वार्थत्वमावश्यकम्। तथा सत्येकशेषस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः। तस्मादेकशेषज्ञानोत्तरं शास्त्रवासनावतां तच्छक्तिज्ञानेन तु ततः प्रागपीति न दोषः।
आकृत्यविनाभूतेति। नियमेनाकृतिसंबद्धेत्यर्थः। ब्राह्मणशब्देनैवेति भावः। नहि तत्रैकशेषः। तावद् ब्राह्मणशब्दस्यानासंभवात्तस्मात् जातिपक्षेण तन्त्रेणैकयया निर्वाहस्तथा

तथा च भाष्यम्। सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा चेति। यदपि व्याचख्युः। व्यक्तिपक्षे यावद्व्यक्ति तावच्छब्दप्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव प्रयो
गोऽन्याय्यत्वादिति सूत्रम्। आकृतिपक्षे तु एकेनैवाकृत्यविनाभूतानेकव्यक्तिलाभात्स्वर्थकमिति। तन्न। व्यक्तिपक्षेपि न ब्राह्मणं हन्यादित्यत्र ब्राह्मणशब्देने
नैकेनापि अनेकस्य तन्त्रेण सुवचत्वात्। अन्यथा जातिपक्षेपि वासेन सम्यक् समयोश्च तस्मिन्नित्यादिना नार्थानुरोधेन सूत्रं विनाऽनिर्वाहात्। तस्मा
ज्जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपि तन्त्रेण प्रयोगनिर्वाहेपि सर्वत्र तन्त्रेणैव बोधनीयमिति नियामकाभावात्साक्षिको द्वन्द्वः सूत्रं विना दुर्वारः ॥

न्यत्रापीति भावः। न ब्राह्मणमित्येकवचनं त्वार्षम्। तन्त्रेण सुवचत्वादिति। अयं भावः। भाष्येऽर्थावर्थौ प्रतियदर्थानर्थान्प्रति च यच्चदपि प्रत्यर्थमेवेत्युक्तम्। एवं चै
केनानेकार्थबोधनमपि प्रत्यर्थमेवेति एकेनैव ब्राह्मणपदेनानेकार्थबोधनं तत्र। अन्यथाऽविद्यमानायाः शक्तेरेकशेषशास्त्रसहस्रेणापि उपपादयितुमशक्य
तया बोधानुपपत्तिरेव स्यात्। तन्त्रं चात्रार्थतन्त्रम्। एकत्रैव शब्देऽनेकार्थानां सत्त्वात्। शब्दस्य पर्यायपरिवृत्तिसहतयार्थतन्त्रमेवैतत्। अस्मादित्यादौ तु तद
सहतया शब्दतन्त्रमेव। अन्यथा। तन्त्रानङ्गीकारे। क्षमाशब्दः क्षान्तिभूम्योर्वाचकः। नानार्थानुरोधेनेति। सूत्रमावश्यकं तत्रेति शेषः ॥

न्यायप्राप्तत्वादिति। अनभिधानमाश्रित्य तु भाष्ये पक्षद्वयेऽपि सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यन्यत्। अनेकघटादिपदानां चार्थे वृत्तिरेव नानभिधानादिति द्वन्द्वप्राप्तिरेवेति तदाशयः। आवश्यकमिति। अनभिधानान्नानेद्रूतिशेषः। नानेनैकशेषो विधीयत इति। किंतु न्यायसिद्ध एवानूद्यत इति एतच्छेषस्तद्भून्ये। प्रयुक्तानामिति। अयं भावः। रुद्यादिप्रवृत्तावेकशेषशास्त्राप्रवृत्त्यानित्यविद्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेन तावदेव परिनिष्ठितं स्यात्तच्च न लोके प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानमिति न तत्र

घटोयं घटोयमिति नाशब्दप्रयोगदर्शनात्तद्वद्घटघटाविति द्वन्द्वस्य न्यायप्राप्तत्वात्। न चैवमपि घटकलशाविति द्वन्द्वापत्तिः। विरूपाणामपि समानार्थानामिति वार्तिकात्। रूप्यते बोध्यत इति व्युत्पत्त्या रूपशब्दस्य अर्थपरत्वमाश्रित्य वार्तिकार्थस्यापि सूत्रेणैव क्रोडीकारसंभवात्तस्माद्घटघटौ घटकलशौ वि ... विपासिकानिष्टवारणाय पक्षद्वयेऽपि सूत्रमावश्यकमित्यवधेयम्। एवं स्थिते सूत्रवैयर्थ्यमेव हृदि निधाय यदि ह्व्याचख्युः। नानेनैकशेषो ... ते इत्यादि यच्च समुदायादेकस्यां विभक्ताविति पक्षं प्रत्याख्याय पुनराहुः। रामराम औ इति स्थिते इति। अलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यमूह्य तेन तु लौकिकम्। अलौकिके च विभक्त्येकादेशादिकार्यं न प्रवर्तते। प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानादित्यादि। तत्सर्वं सन्दर्भविरुद्धं न्यायविरुद्धं च। प्रयुक्तानेव ह्यन्वाख्यातुमलौकिकं सूत्रैः सृते। शास्त्रीयकार्यं च सर्वमलौकिकेष्वेव प्रवर्तते न तु परिनिष्ठिते। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यादीनां प्रवृत्तिं विना परिनिष्ठितरूपालाभात्। परिनिष्ठिते तत्प्रवृत्तेर्दुरुपपादत्वाच्चेत्यास्तां तावत्। क्रियावाक्ये वृद्ध्यादिप्राप्तिरिति। संदर्भविरुद्धमिति। एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रमिति समुदायादेकविभक्ताविति पक्षः प्रत्याख्यात इति च सन्दर्भ इत्यर्थः। न्यायविरोधमाह। प्रयुक्तानेवेति। न च यद्यादृशशास्त्रीयकार्यप्रवृत्त्या परिनिष्ठितं सल्लोके प्रयोगार्हं कल्पिते तदीयालौकिके तच्च तत्प्रवृत्ताविति तत्र वृद्ध्यादिप्रवृत्तिर्नौचितावैषम्यादिति वाच्यम्। कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति पक्षे नावावनड्वाहावित्यादौ परत्वादिनाऽऽवादौ कृते एकशेषानापत्तेरिति दूषणात्

अमियो जिति। अपवादविना आधारत्वविवक्षायां वृक्षेशाखेतिवत्प्रमीतत्राह। अमो ऽवयवेचीति। पूर्वपरयोरित्यधिकृतपरशब्देनविशेष्यत्वादजेवगत्यतेइतिबोध्यम्। नि
र्विभक्तिकत्वाश्रियेति। तत्रानुवृत्तेः सत्वादितिभावः। लिङ्गमिति। अनुवृत्तावनुवृत्तस्यविशेष्यत्वेचेत्यर्थः। स्पष्टंचेदमोतोम्शसोरित्युपक्रम्यप्रत्ययलक्षणसूत्रेभाष्ये। अवयवष
ष्ठीति। अवयवावयविभावसंबन्धबोधिकाषष्ठीत्यर्थः। निर्देशाच्चेति। नुम्ग्रहणाच्चेत्यपिबोध्यम्। नियमार्थइति। सचसाजात्याद्यक्षरसमाम्नायिकविषयकोऽतोनृणामित्या
द्यम्। इकोयणचीत्यजग्रहणस्यानुवृत्तेर्निर्विवादत्वात्। पदास्यैरित्याद्येत्यादिनिर्देशश्चेहलिङ्गं। तस्माच्छसः। तत्शब्देनसन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते।
शस इत्यवयवषष्ठी। सचावयवः परत्वेनविशेष्यते। पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्यशसोऽवयवस्येति। तदेतदाह। परोयः शसः सकारइति। परोयःशस्इतितुनोक्तम्। अ
सम्भवाच्चेत्यर्थः। कृते पूर्वसवर्णदीर्घेततः परः शस्संभवति। अट्कुप्वाङ्। रषाभ्यामितिपञ्चमीनिर्देशाद्यवहितस्याप्राप्तौवचनमिदम्। तत्रसर्वैर्व्यवायोऽसंभ
वी। एकैकमादायेत्यपिनार्थः। सुभ्वादिषुक्षुभ्नशब्दपाठसामर्थ्यात्तरूपाणामित्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह। यथासंभवमिलितैश्चेति। नन्वेवंआदर्शेने
त्यतिप्रसङ्गः। जपजडादिभिरेवव्यवधानेइतिनियमः। अप्राप्तेविधिरयमित्युक्तत्वात्। सत्यम्। योगविभागोत्रबोध्यः। यवायेपीत्येकोयोगोविध्यर्थः। अट्कुप्वा
ङ्नुम् इत्यन्योनियमार्थः। छान्दसोभिसोलुक्। निषेधंबाधितुमिति। तेनपर्याणद्धमित्यत्रउपसर्गादसमासेपीतिणत्वंसिद्ध्यतीतिभावः ॥
समुत्तराभागेनव्यवधानेपिणत्वसिद्ध्यर्थंवर्णानस्येतिवचनंनकार्यमितिभावः। इदंप्रत्याहाराह्निकेप्रकृतसूत्रेचभाष्येस्पष्टम्। यद्यपिरषाभ्यामितिपञ्चम्योपस्थितनिर्दि
ष्टपदस्यव्यवायेइत्यनेनाविरोधायाद्यतिरिक्ताव्यवहितपरतयाऽदर्शनात्तस्याद्येणत्वंसुवचमेवारणम्। ध्वनितंचेदंप्रकृतसूत्रेवार्त्तिककृतातथापितत्रनृणामि
त्यर्थंवचनारम्भेगौरवमितीदमेवादृतंमूलकृता ॥

स्वाभाविकस्येति। तद्भिन्नस्थानिकस्य पाणिन्युच्चारितस्येत्यर्थः। तृंहू इत्यादेरपि नकारजावनुस्वारे निवृद्धोक्तेर्न स्थानिकत्वादत एव तृंहू इत्यस्य नलोपे तृढ इत्यस्य सिद्धिः। इविप्रीणने इति। हिविदिवीति दण्डकपठितस्येदं निकृष्य ग्रहणम्। प्रेन्वनमित्यादौ नुमो नस्य क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः। इति दिगिति। तद्व इत्रनुनवकुंशकं तृंहू इनुम् ग्रहणमिति। तत्स्थानिकस्य स्वाभाविकस्य चानुस्वारमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः तेन तृहिरुद्धोद्दित्वान्नुम्। तस्यानुस्वारः। तृंहू हिंसायाम्। स्वाभाविकोत्रानुस्वारः। तृंहणम्। तृंहणम्। उभयत्रापि णत्वं सिद्धम्। इविप्रीणने। प्रेन्वनम्। इह कृत्यच इजादेः सनुम इति णत्वं न। यथा नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदिति विधिनक्षत्रदर्शनस्य कालविशेषोपलक्षणत्वात्सत्यपि दिवा नक्षत्रदर्शने वाङ् न विसृज्यते उपलक्षितस्य कालविशेषस्याभावात्। रात्रौ असत्यपि नक्षत्रदर्शने विसृज्यते। तस्य सत्त्वात्। तथेहापि बोध्यम्। नन्वेवं नुम्ग्रहणं व्यर्थं अनुस्वारस्याट्त्वेनैव संग्रहात्। उरःकेणेत्यादौ विसर्ग — जिह्वामूलीयादिव्यवधाने [illegible]ः इति [illegible]मित्याह। नच्चेति। स्यादेतत्। उक्तरीत्या नुम् विसर्जनीयेति सूत्रेपि नुम्ग्रहणं त्याज्यं स्यात्। तत्राप्यनुस्वारस्य लक्षणीयत्वात्। अन्यथाऽसंभवात्। नहि षत्वप्रवृत्तिवेलायां सर्पींषीत्यादौ नुम् लभ्यते। षत्वस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः। यद्यपि सुहिन्सु इत्यत्र संभवत्येव तथापि तत्रैवातिव्याप्तिं वारयितुं लक्ष्यानुरोधान्नुम्स्थानिकेऽनुस्वारे लक्षणाश्रयणीयैव व्याख्यानात्। तस्य च शब्देन तद्व्यवाये षत्वस्य सिद्धत्वादिति चेत्। मैवम्। उक्तरीत्या तत्रत्यविसर्गग्रहणस्य प्रत्याख्यानसम्भवेपि नियमार्थं नुम् ग्रहणम्। तथाहि। अनुस्वारेण व्यवधाने चेत् षत्वं तर्हि नुम्स्थानिके नैवेति नियम्यते। तेन पुंस्वित्यादौ षत्वं नेति दिक्। यस्मात्प्रत्ययविधिः। अत्र प्राचोक्तम्। यस्माद्धातोः प्रातिपदिकाद्वेति। तन्न। तिङन्तादीनामपि तरबादिकं प्रयोगत्वात्। [illegible]स्य निर्मूलत्वात्। आमुष्यायण इत्यादौ वृद्ध्यभावापत्तेश्च ॥

स्यस्य तृंहणमित्यादि [illegible] स्पष्टं चेदं भाष्ये। अङ्गत्वादिति। तदनङ्गीकारे ह्यपाचितरामित्यादौ चिणो लुगापादनादिपरभाष्यविरोधः। चिणः परस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थात् ॥

दिग्गिति। दिगर्थस्तु स्थाकथाचमित्यादौ याथाकथ्यं चहस्ताभ्यां णयता वित्यनेन वचनसामर्थ्येन निपातसमुदायात्प्रत्ययें गत्वानापत्तौ वृद्ध्यनापत्तेरित्यलम्। ऐस्कृतद्इति। न यैरित्यादिसिद्ध्येउत्तरार्थं तदित्यन्येस्पष्टमितिसुपिचेत्यपेक्षयानामीति तत्रनित्यमित्यपिध्वनितं। विषयभेदादिति। तन्त्रेणषष्ठीद्वयोच्चारणाद्द्वआदेशरूपसस्यस्थानेप्र

नहि प्रातिपदिकादयंतद्धितः किंतुसुबन्तादितिदिक्। अतोभिसऐस्। नन्वेसइत्येवास्तु। नचअंतोगुणेइति पररूपापत्तिः। एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः। अन्यथाइसमेवविदध्यात्। इतिचेत्सत्यम्। एदैतोर्हि मात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावात् ऐस्कृतः। एवंचपररूपशङ्कैवनास्तीतिमहद्वाध्यवमाप्स्वाङः। ऐस्करणंनिर्जरसैरित्यैकारश्रवणार्थमितितद्भाष्यविरुद्धम्। सन्निपातपरिभाषयाजरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येवमाप्य॰ समानीतत्वात्। भिसि। परिभाषाविरोधादिति। एतच्चरुधादिभ्यः श्नमितिसूत्रेश्नान्नलोपइतिसूत्रेचभाष्यकैय्यटयोः स्पष्टम्। आरम्भसामर्थ्यादिति। सुपिचेत्यस्यतुनसामर्थ्यम्। रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादितिभावः। एवंचरामशब्देनामीत्यस्योपन्यासोलेखकप्रमादादितियद्वुः स्तच्चिन्त्यम्। आदेशप्रत्ययोः। एकापिषष्ठीविषयभेदाद्भिद्यतेइत्याशयेनव्याचष्टे। आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति। यदितुआदेशावयवोगृह्यतेतर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः। यदिचप्रत्ययोयः सकारइतितर्हि रामेष्वित्यादौ नस्यात्। यद्यप्येवंवैरूप्येणव्याख्यानेसहविवक्षाविरहात् द्वन्द्वोनयुज्यतेतथापिसौत्रत्वाद्बोद्ध्यः। विवृताघोषस्येति। यत्तुवदन्तिसकारस्यसोष्मणोऽघोषस्यान्तरतमः षएवमूर्धन्यः इतितन्न्यूनम् ॥

त्ययावयवसस्यस्थानेचषोभवतीत्येवंरूपः षष्ठीभेदइत्यर्थः। ओसंबध्यइयार्थकइत्यभिमानः। तिसृणामिति। तिस्रादेशेसकारोच्चारणात्तुतिसृइत्यत्रनरपरेतिषत्वनिषेधेचरितार्थमितिभावः ॥

ठकारेतिप्रसङ्गादिति। सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयादिति स्थाने। तरतमसूत्रस्थभाष्येण तस्यापि सोष्मत्वबोधनात्। सोष्मण इत्यस्य सोष्मत्वसहितस्येत्यर्थः। अमार्थेऽभ्य
न्तरसंवादमप्याह तथा चेति। प्राक्सुबुत्पत्तेरिति। सोपपदात्क्विचेर्विचितिभावः। केवलात्क्विचेर्विचि दध्नः सेचावितिसमासे तूत्तरपदत्वे चेत्यस्यापदादिविधाविति निषे
धेन प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसत्त्वात्सदस्यादिरितिपक्षेऽपि सिद्धिरितिभावः। यद्यपि कैयटेन सोपपदात्क्विचेर्विजेव नानभिधानादित्युक्तं तथापि यचि भमित्यत्र सुप्तिङन्त
मित्यतः सुबित्यनुवर्त्य यजादावसर्वनामस्थाने तत्प्रकृतिर्भसंज्ञा भवति यजाद्यसर्वनामस्थानपरं सुबन्तं यद्यस्ति तदपि भसंज्ञं तेन सुवाचेत्यादौ न कुत्वम्। अत्र तत्प्रकृतेः
संज्ञाप्रधानशिष्टाभव यवसुबन्तस्य तत्त्वाचय शिष्टा। एवं स्वादिष्विति योगं विभज्य स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वविधायासर्वनामस्थाने इत्यत्र सुबन्तमित्यनुवर्त्य चोत्पत्त[illegible]

ठकारेति प्रसङ्गात्। तथा च प्रातिशाख्यम्। वर्गे च प्रथमा अघोषा युग्मा सोष्माणा अनुनासिकोऽन्त्य इति। नच दधि सेचौ दधिसेच इत्यादौ प्राक् सु
बुत्पत्तेः [illegible] वारयितुं पदादादिः पदादिरिति पञ्चमीसमासो भाष्ये उक्तः। ततश्चेहापि सात्पदाद्योरिति निषेधः स्यादिति चेत् ॥

निषेधमाश्रित्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वपदं न तत्परं यदि सुबन्तमस्ति तदपि पदं नेत्यर्थः। सुबन्तं यजादिप्रत्ययाव्यवहितमेवातो राजपुरुषादौ पूर्वप
देन लोपादिसिद्धिः। तत्र समुदायस्य स्वादिष्विति प्राप्ताऽवयवस्य सुबन्तमिति प्राप्ना श्रूयमाणे [illegible] पूर्वपदस्य [illegible] वा तेन सुवाचावित्यादिसिद्धिरित्येवमुत्तरपदत्वे
चेत्यस्य प्रत्याख्याने दध्नः सेचावितिषष्ठीतत्पुरुषेऽपि षत्वनिषेधाय पंचमीसमास आवश्यक इत्यनभिधानेन मानमिति तात्पर्यम्। प्रत्याख्याने पञ्चमीस
मासे बहु सेचावित्याद्यर्थं बहुपूर्वस्य षत्वं नेति वचनं कार्यं वार्त्तिकारम्भे तत्रैव कुत्ववारणाय बहुपूर्वस्य चापदादिविधौ नेति वदिदमपि योगविभागस्येष्टसि
द्ध्यर्थतयाय [illegible] परिहस्य कार्यत्वं तद्विषय एव पदान्तत्वप्रयुक्तकार्य एव च बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

यापदसंज्ञेति। नच राजपुरुषेष्वित्यत्र दोषः। अंतर्वर्तिविभक्त्या सुबन्तमिति पदत्वमाश्रित्य निषेधापत्तेरिति वाच्यम्। स्वातिग्रहणेन स्वादिष्विति यस्य पदसंज्ञा तदुत्त
रस्य षत्वनिषेधो नेति ज्ञाप्यत इति तात्पर्यात्। प्रत्याख्यानरीत्या तस्यापि स्वादिष्विति पदत्वाच्च। सर्वं चेदं न लुमतेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। व्यतिसेद्ध इति। यद्यपि व्यतिहारस्याने
ककर्तृकक्रियाविषयत्वादेकवचनस्यात्रासम्भवस्तथापि विश्वामित्रमाश्रमे मारीचं प्रति किमर्थं ब्रह्मवधं करोषीति पृष्टे मामायं धर्म इति तेनोक्तं तरिते धर्मोस्ति सत्वं तव
एतस्य मम चोभयत्र तेन ममापि धर्मः। ब्रह्मद्विषस्ते प्राणिहननीयेनेति। भट्टिकाव्यस्थरामवाक्ये तवधर्मेण ममान्यो धर्मस्तपोरूपो व्यत्यासेन भवति येन धर्मेण त्वत्स्वं

मेवं वा। स्वादिष्विति या पदसंज्ञा तामाश्रित्योक्तनिषेधो न प्रवर्तत इति स्वातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। यत्वाहुः प्रत्ययविषयेनायं निषेध इति ज्ञाप्यत
इति तन्न। व्यतिसेद्ध्वादौ षत्वापत्तेः। ननु पदस्यादिरिति पक्षे व्यतिसेद्ध्व इत्यत्र षत्वं दुर्वारम्। न च व्यपदेशिवद्भावेन सेद्ध्व इत्यस्यापि तिङन्तत्वात्पदत्वं
कथम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। अन्यथा रामेषित्यादावपि षत्वनिषेधापत्तिरिति चेत्सत्यम्। न वयं प्रत्ययमात्रस्य तद
न्तत्वं ब्रूमः किंतु प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रवृत्तां पदसंज्ञामेकदेशविकृतन्यायेन लुप्तप्रकृतिके प्रत्ययेप्यानयामः ॥

ध्विनोनिहन्मीत्यर्थे केएकवचनदर्शनान्न दोषः। अध्यारभ्य त्वद्धर्मः क्रौर्यं मयि भवति मद्धर्मः क्रौर्यं च त्वयि। वर्तमानसामीप्ये लट्। रामबाणपातेन समुद्रसमीपे पतितो
मारीचस्तपश्चचारेति रामायणे प्रसिद्धम्। अन्यसंबन्धिक्रियामितरः करोतीतरसंबन्धीनीमन्य इति कर्मव्यतिहारसंभवादिति जयमङ्गला। व्यतिसेद्ध्व इत्यस्य हे चै
त्रमैत्रेण सह यूयं स्तो भवसीत्यर्थः यद्देशे मैत्रस्सत्ता तद्देशे चैत्रस्य सा यद्देशे चैत्रस्य सा तद्देशे मैत्रस्येति फलति। यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाच्त्वादेरिवास्याप्यशास्त्रीय
त्वानिर्देशो वक्तुं शक्यः रामेषित्यादौ तत्सहायत्वाभावान्न तत्प्रवृत्तिस्तथापि पूर्वपक्ष्युक्तमभ्युपेत्यापि समाधातुमुपक्रमते नवयमित्यादिना ॥

सिद्धान्तादिति। सुप्तिङन्तमित्यत्र यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्तेरितिभावः। अत्रकृतेप्येकादेशे एकदेशविकृतन्यायेनोक्तरीत्यामान्तस्यप्रकृतित्वादौ दूत्यस्यप
रादिवद्भावेनसुप्त्वाच्चदंतत्वेनपदत्वसिद्धिरितिसिद्धान्तांतरमपिसूचितम्। इदंचान्तादिवत्सूत्रेभाष्येस्पष्टम्। तत्रवृक्षे इत्यादौपरादिवत्त्वेनैकारस्यसुप्त्वमाश्रित्यप
दादित्वंसाधितम्। अनुपयोगाच्चेति। येनसमसहायेव्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्यात्तत्संनिधानेतेषांपदत्वंनास्तीतिसूचितम्। आद्यंतवत्सूत्रस्यभाष्योक्तैकपुत्रादिदृष्टान्तबले

रामैरामादित्यादावपिहि एकदेशविकृतन्यायेनैवपदत्वम्। एकादेशात्प्रागेवपदसंज्ञाप्रवृत्तेः। नत्वेकादेशेकृतेसुप्ति ङन्तमित्यस्यप्राप्तिरस्ति। उभ
यतआश्रयणेनान्तादिवदितिसिद्धान्तात्। यत्तुवदन्ति। प्रकृतिसन्निधानेप्रत्ययस्यपदत्वंनास्तिमन्त्रेषुसर्वेषामित्यादिनिर्देशादिति। तच्चमन्दम्। उक्त
रीत्यापदत्वाभावेन्यायसिद्धेज्ञापनस्यासंभवादनुपयोगाच्च॥ सर्वादीनिसर्वनामानि॥ सर्वादीनीतितद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः। हलिसर्वेषामितिनिर्दे
शात्। द्वन्द्वेचेतीति। सहिसमुदायस्यनिषेधोनत्ववयवानामितिवक्ष्यते। नचतदन्तविधिंविनासमुदायेसंज्ञाप्रसक्तिरस्तिइतिभावः। ननुतदन्त
संज्ञायाः किंफलम्। नचपरमसर्वस्मादित्यादौस्मायादयः फलम्। अङ्गाधिकारेतदन्तविधिनैवसिद्धेः। इत्यतआह। तेनेति। नचेहापिप्रातिपदिका
दित्यनुवृत्तेः। सर्वनाम्नां तद्विशेषणेतदन्तविधिर्भवतीतिवाच्यम्। समासप्रत्ययविधौप्रतिषेधइत्युक्तेरितिभावः। ५ नत्तथैवलाभादितिदिक्। तद्गुण
संविज्ञानइति। तस्यान्यपदार्थस्यगुणाविशेषणानिसंविज्ञायन्तेकार्यित्वादिनायत्रेत्यर्थः। प्रायः संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेनसंबन्धीयत्रान्यपदार्थस्तत्रतद्गुण
त्वम्। तदतिरिक्तस्यस्वस्वामिभावादिसंबन्धेनसंबन्धिनस्तत्वेऽतद्गुणत्वंनागयज्ञोपवीतीभोज्यतामित्यादौयंज्ञोपवीतस्यकार्यित्वाभावेपितत्संनिहितत्वमस्त्येवेति
तद्गुणत्वमेवेतिहरिग्रन्थेस्पष्टम्। तात्सिद्धेरिति। नचसर्वनाम्नोविहितत्वाभावः। तदन्तसंज्ञाभावेद्वन्द्वेचेत्यादीनामवयवसंज्ञानिषेधकत्वेनविहितविशेषणेफलाभावादितिभावः।

तसिलिति। अवयवसर्वनामत्वे न तु न निर्वाहः सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वाभावादितिभावः। —— भाष्यप्रयोगइति। दिङ्नामान्यन्तराले दक्षिणोत्तराभ्यामिति
सूत्रस्यइतिशेषः। एवम्। नित्यद्विवचनान्तत्वे। स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वन्तु नफलं उभेभद्रेइत्यादावन्तोदात्तपाठेनगणेऽन्तोदात्तनिपातनात्। वृणादित्वेनतसिद्धेश्चेतिभा
अकच्चेति। चकारात्परमसर्वतइत्यत्रतसिल्॥ जसः शी॥ अनेकाल्त्वादिति। नतुशित्वादितिभावः। अवर्णान्तादिति। अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः। अतोयेषांके
षान्तेषामि त्यादौनाव्याप्तिः। सर्वनाम्नोविहितस्यामइति। सर्वनाम्नः परस्येतितुनोक्तम्। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रसुट्प्रसङ्गात्। द्वन्द्वेचेतिनिषेधोहिसमुदा
यस्यनत्ववयवस्य। नचतस्मादयमाम्विहितः किंतुसमुदायादेवेतिनसुट्। विहितविशेषणत्वस्याश्रयणेप्रमाणंतुदक्षिणोत्तरपूर्वाणामितिभाष्यप्रयोग
एव। पञ्चत्रिंशादिति। पञ्चचत्रिंशच्चेतिद्वन्द्वः। पञ्चाधिकास्त्रिंशदितितत्पुरुषोवा। यत्तुप्रत्याहारएकचत्वारिंशदितिप्राचोग्रन्थव्याचक्षाणेरुक्तम्। नायंमध्य
मपदलोपीतत्पुरुषः। तथासतिराजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषुसंख्येतिविधीयमानःपूर्वपदप्रकृतिस्वरोनस्यात्। तस्मात्समाहारद्वन्द्वएवायम्। एकविं
शतिरित्यादौतत्पुरुषत्वंतुनभवति। लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति। तच्चिंत्यम्। समासभेदेनस्वरभेदेइष्टापत्तेः। तथाचबहुव्रीहौसंख्येयेइतिसूत्रेसंख्यायास्तत्पुरु
षस्योपसंख्यानंनिस्त्रिंशाद्यर्थमन्यत्राधिकलोपादितिवार्तिकव्याचक्षाणेभाष्यकारआह। एकाधिकाविंशतिरेकविंशतिः द्वाविंशतिरिति। अतएवेति। द्वयोर्हि
वचनस्यैवन्याय्यत्वादितिभावः। नन्वेवंसर्वादिषुपाठोव्यर्थः। सर्वनामकार्याणांस्मायादीनांद्विवचनेऽभावात्। नचउभाभ्यांहेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्रसर्वनामस्त
तीयाचेतिपाक्षिकतृतीयातत्फलमितियुक्तम्। निमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिवार्तिकेनगतार्थत्वात्। नचवृत्तिकृतासर्वनाम्नस्तृतीयाचेतिसूत्रेपठितत्वादि
दंवार्तिकंसर्वनामसंज्ञासापेक्षमितिवाच्यम्भाष्येहेतावितिसूत्रेतस्यपठितत्वादतएवानेनकारणेनवसतिअन्नस्यकारणस्येत्युदाहृतंहरदत्तेनेत्याशङ्क्याह। तस्येह
पाठस्त्विति॥ ~~ वः। प्रायदर्शनमिति। प्रायग्रहणादुभातिरिक्तासर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीयेनस्तइत्यर्थकल्पनसंभवाच्चासर्वनामत्वेसदोषः ॥

अयच्प्यादिति। अत्रापिस्यानिवत्सूत्रस्थभाष्यरीत्याप्रत्ययान्तरत्वमितिभावः। निर्देशेनचेति। वृत्तिविषयेइत्यनुक्ताद्दमेववक्तव्यमितिभावः। अन्याभावइति। अन्येषांस
र्वनामकार्याणामभावइत्यर्थः। पूर्वपक्षिणान्तरङ्गत्वविरहादितिवदेतैकदेशविकृतन्यायोऽशास्त्रीयविकारविषयोऽपीतिनाभ्युपेतमितितदनुसारेणैवसमाधिवक्तुमुपक्रम
ते। तथापीत्यादि। उभशब्दादिति। भसन्तस्वार्थिकानांसुबुत्पत्तेः पूर्वमेवान्तरङ्गत्वादुत्पत्तेरुभयघटिताच्छब्दादुभयशब्दोऽस्त्यर्थः। यत्रलुकापहृतंतत्रायमितितुनोक्तंप्रातिपदिक

अयचप्रसङ्गादिति। अयंभावः। उभादुदात्तोनित्यमित्यत्रोभादुदात्तइतियोगोविभज्यते। अवयववृत्तेः संख्यावाचिनउभशब्दादवयविन्यर्थेऽयच्
स्यात्। उभयोमणिः। ततोनित्यम्। उभशब्दादितिविषयेनित्यमयच्स्यात्स्वार्थे। तेनोभयपक्षविनीतनिद्रइत्यादावयच्प्रत्ययानित्यएवंकप्रत्ययेपि
स्यादितिचेन्नैवंउभेविकृतेपिअयजदुर्वारइतिचेन्नैवम्। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया उभौसाभ्यासस्येतिनिर्देशेनयत्रचद्विवचनंनश्रूयतेतत्रैवायमि
तिज्ञापनात्। तथाचवार्तिकम्। अन्याभावोद्विवचनटाब्विषयत्वादिति। अकचिहिसतितन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतइतिन्यायेनोभशब्दस्यद्वि
वचनविषयत्वंनविहन्यतेकप्रत्ययेतुविहन्यतैवातदुक्तमिति। वार्तिककृतेतिशेषः। यद्यपिपूर्ववार्तिकेटाबप्युक्तस्तथापिनासौविवक्षितः टाब्विष
यत्वमपिद्विवचनपरत्वएवबोद्धव्यमितिकैयटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेनव्याचष्टे। द्विवचनपरत्वाभावइति। टाबेकादेशस्यापिपूर्वान्तत्वेनग्र
हणाद्द्विवचनपरत्वमस्तीतिभावः। यद्यप्युभावित्यादौद्विवचनपरत्वंदुरुपपादमुभयतआश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहात्तथाउभशब्दादुत्पन्नंद्विवचनंलुका
नापहृतंयत्रततोऽन्यत्रायचइतीहविवक्षितोऽर्थः॥ ७ प्रकृतिकाचारक्विबन्तेयद्ययजिष्यतेतदातस्यानापत्तेः तत्रोत्पत्तेरभावेनविशिष्टाभावात्ततेः। लुकानाप
हृतमिति। लुक्कृतापहारसंभावनाभाववदित्यर्थः। एतेनोभशब्दस्यपाठाभावेऽसर्वनामत्वेनतत्त्वस्मितादिविवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेनद्विवचनस्यलुकानपहारस्यैवसत्त्वेन
ततोऽयजनापत्तावुभयत्रेत्यसिद्धिरित्यपास्तम्। यद्यप्यात्तदात्मत्वादिस्यात्तस्मिंश्चलुगपिस्यादितिलुकापहारसंभवनासत्त्वेनलुक्कृतापहारसंभावनाभाववतोऽन्यत्वात्।

यद्यपि भाष्ये इति। स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्य कप्रत्ययस्यापि द्विवचनत्वमस्तीत्यन्वयः। अधिकेति। संख्यापेक्षयाधिकलिङ्गकारकेत्यर्थः। दिगिति। दिगर्थस्तु भाष्यस्यापि प्रौढिवादत्वमपि समर्थयितुं शक्यं इति। तथाहि। कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन द्व्यर्थाभिधानसमर्थत्वेन वार्तिके द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणं द्विवचनत्वं द्वित्वसंख्याप्रकारकसंदेहयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वम्। त्रतसिलौ तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थे विहितौ इति तत्कारकशक्तिप्रधानावेव तौ न तयोरुक्तं द्विवचनत्व

यद्यपि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि स्वार्थिकत्वे नोभशब्दात् परस्य द्विवचनत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः प्रत्याख्यातः। तथापि प्रौढिवादमात्रं तत्। कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह ग्रहीतुमुचितत्वात्। अन्यथा त्रतसिलादावतिप्रसक्तत्वात्। ननु कारकविभक्त्यन्ताद्विहितौ त्रतसिलौ स्वार्थिकत्वेपि द्वित्वमात्रं नाभिधत्त इति चेत्। न। कप्रत्ययस्याप्यज्ञाताद्यर्थबोधकत्वात्। पञ्चकपक्षेऽधिकबोधकत्वप्रौग्याच्चेतिदिक्। नास्तीति। अनभिधानादिति भावः। तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तिकत्वेनाव्ययत्वे प्राप्ते तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे इति भाष्यं कैयटेनावतारितम्। अस्तीति। पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादिवारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः। तयप्प्रत्ययान्ततयेति। उभयशब्दस्येति भावः ॥ ७७ म। कस्य तु अज्ञाताद्यर्थविशिष्टे भार्थे विधानेन तत्त्वं प्रेक्षतमेवेति भाष्याशयः। कल्पाद्यन्तेऽयजैवम्भवति। तत्रोभयोमणिरित्यादौ अॅप्रत्ययेऽस्य लिङ्गभ्यासस्योभयेषामितिनिर्देशेनानित्यत्वावश्यकत्वात्। कल्पवादेस्तस्मादनभिधानमेवेत्यलमकैयटेनावतारितमिति। उभयोन्यत्रेति वार्तिके उभयो मणिरुभये देवमनुष्या इति भाष्यकृतोदाहरणात् स्वार्थिकोपक्रमेण तत्प्रवृत्तेश्चोभयोरपि ग्रहणमिति तस्य द्विवचनाभावोऽनभिधानादावश्यक इति तद्भावः। इति भाव इति। इत्यभिमान इत्यर्थः। तद्बीजं तूक्तम् ॥

अनन्वयापत्तेरिति। तेनहिवाक्यशेषेणकृत्स्नस्यसंबोद्धत्वावगमात्संबोध्यस्यचयुष्मदर्थत्वेनानन्वयः पिबन्तंभवन्तमितिचानन्वितमितिबोद्ध्यम्। अत्रपक्षेत्व
इत्येकश्रुत्योदात्तानुदात्तयोर्निर्देशइतिबोद्ध्यम्। प्राप्त्यभावादिति। पूःशब्देनस्त्रीत्वविशिष्टस्यैवबोधनेनतादृशार्थस्यविशेष्यत्वएवतस्यवृत्तेः। अतएवभाष्येन्तरा
निस्येवेति। परेः। वरउभयाअमित्राइतितुछान्दसत्वाद्बोध्यम्। अव्युत्पन्नाविति। एतच्चप्रसंशायांकैयटेस्पष्टम्। एके। काशिकाकाराः। एतत्त्वंमन्येइत्युदा
त्तस्य। उतत्व ः पश्यन्। इत्यनुदात्तस्यचदर्शनादितिभावः। एकः। प्रथमः। संहितयापाठेतात्वस्यास्फुटत्वेपितांतच्छेत्रेऽन्यथाएकश्रुत्यासकृदेवपठेत्।
नचतान्तेविप्रतिपन्नम्। त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानीतिफिट्सूत्रात्। तथाचऋग्वेदमन्त्रः: त्वरीरुत्वद्भवतिसृतउत्वादिति। वेदभाष्यकाराश्चैवंव्याचख्युः। त्वदितिसर्व
नामसुपठितोऽनुदात्तोयमन्यपर्यायइति। जयदेवोपिप्रायुंक्त त्वदधरमधुरमधूनिपिबन्तमिति। त्वतोऽन्यस्याः अधरइतिविग्रहः। नत्वत्वाधरइति। पश्यतिदिशिदिशि
रहसिभवन्तमितिपूर्ववाक्येनसहानन्वयापत्तेः। नेमइति। श्रूयतेच। प्रनेमस्मिन्ददृशेसोमइति। समइति। तथाचश्रूयते। नभन्तामन्यकेसमे। मानोवृकायवृक्ये
समस्मै। तुरुण्याणोअथ्यायतःसमस्मात्। उतोसमस्मिन्नाइत्यादि। सिमःकृत्स्नेचशक्तेचस्यान्मर्यादावबद्ध्योः। श्रूयते। आद्रांत्रीवासस्तनुतेसिमस्मै। उकुक्रम
त्कमजतेसिमस्मात्। उभयत्रापिसिमशब्दःसर्वपर्यायइतिवेदभाष्यम्। गणसूत्रइति। यद्यपिभाष्येअष्टाध्यायीस्थसूत्रेपुरीतिवक्तव्यमितिवार्तिकंपठितंतथा
पितद्गणसूत्रस्यशेषः। नतुजसिविभाषाविधायकस्य। अवर्त्यपिकृत्स्नजसःशीविधानात्टाबन्तात्प्राप्त्यभावात्। अन्तरायामिति। प्राकाराद्बाह्यापान्तदन्तर्वर्तिन्यावे
त्यर्थः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाएकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनग्रहणाद्वाप्राप्तिर्बोद्ध्या। त्यद्बहुतइति। एतौउक्तपरामर्शकौ। तन्नाद्यछान्दसइतिगणरत्नकारः। तन्न। स्यश्छन्दसि
बहुलमितिसूत्रेछन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। एकोन्यार्थेप्रधानेचप्रथमेकेवलेतथा। साधारणेसमानेऽल्पेसंख्यायांचप्रयुज्यते ॥
यामितिस्त्रियांसप्तम्यामेवोदाहृतमितिभावः। केवलइति। असहायइत्यर्थः। स्वाभिधेयापेक्षावधीतिसमस्तपाठंव्याचष्टेस्वस्येत्यादि। अपेक्षेतिकर्मणिघञ् ॥

व्यवस्थास्येवेति। पूर्वादिशब्दैरेकस्या एव दिश उपाधिकृतभेदस्य प्रतिपादनम्। उपाधिश्च पृथ्वीमध्यं तस्यागन्तवर्त्तिनश्चत्वारः पर्वताश्च समायणे किष्किन्धायां सुग्रीवे
णमध्यदेशावधिकस्यैव दिग्विभागस्योक्तेः। पृथ्वीमध्यं च मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशः एवं च तन्मध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि पू
र्वादिशब्दानान्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तीकृतस्य प्रवृत्तिरित्युपाध्यन्तर्गततया व्यवस्थास्त्येव। उदयाचलपर्यन्तरूपोपाधेस्तदभिधेयस्य नदाकाह्नत्वं चास्त्येव। मध्याह्नसूर्य
संयोगिदेशात्तत्संमुखदेश उदक् तत्पृष्ठस्य देशश्च दक्षिणा। मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात्। स्पष्टं चेदं हेलाराजीये। व्यवस्थायामिति च विषयसप्तमीति भावस्तदाह प्रसि

स्वाभिधेयेति। स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः। दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्यादित्यादावपि व्यवस्थाऽस्त्येव। प्रसि
द्धत्वात्तु नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते। न च संज्ञात्वान्निषेधः। आधुनिकसङ्केतो हि संज्ञा। न च दिक्षु साऽस्तीति अस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्ताद
यः। अत्रदिक्षुरिंतनःकुरुक्षत्तु आधुनिकः सङ्केतः तद्व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणम्। एतेन विश्वेषां देवानामिति व्याख्यातम्। वेदप्रसिद्धत्वा
त्। देवगणविशेषे विश्वशब्दस्य आधुनिकसङ्केताभावात्। दक्षिणागाथका इति। इहामुकस्मात् कुशला इति अवध्यन्वयसंभवेपि तन्निय
मो नास्तीति भावः। अधरे ताम्बूलरागः उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यम्। कथं तर्हि। तथा परेषां युधि चेति कालिदासः। अपरे प्रत्य
वतिष्ठन्ते इत्यादि च। अत्राहुः। देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रैः प्रतिवादिनि च प्रयोगः ॥

द्धत्वादिति। देशवृत्तीनान्तत्तदवधिकोदयाचलसंनिहितत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमित्यादि बोध्यम्। आधुनिकसङ्केतो हीति। असंज्ञापदसामर्थ्यादन्यथा सर्वादीनां केवलरूढत्वे
नेन्द्रादिपदानामिव रूढस्वरूपसंज्ञात्वस्य सर्वत्र सत्त्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः। व्याख्यात्रिति। कैयटादीत्यर्थः। आधुनिकसङ्केताभावादिति। किं त्वीश्वर एवेति भावः। यदि
तत्रोत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वाद्व्यवस्थास्तीत्याग्रहस्तदा प्रत्युदाहरणान्तरमाह। अधरे इत्यादि। अत्रापि संज्ञात्वं मत्वाह। उत्तरे इत्यादि। उपचारादिति। तत्त्वारोपादिति भावः ॥

अर्थान्तरसंक्रम इति। स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वमित्यर्थः। इदं च जितश्च तत्प्रत्ययादिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। नेवार्थ इति। देशवद्यमपि तच्छक्य इत्यर्थः। तुल्यन्यायादेतच्छ
ब्दस्यापि कैयटोक्तार्थः शक्य इति ध्वनितम्। सुमेरुमिति। हिमवान् वधिरिति तु येकेचन परेणाहिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरवः उत्तरमद्रा इति ऐतरेयब्राह्मणे श्रूयते उत्तरा इत्यस्य
तन्नामान इत्यर्थस्तदाह आधुनिकेति। उत्तराः कुरवो दक्षिणान्कुरूनपेक्ष्योत्तर उच्यन्ते इति तु कपिंजलाधिकरणे शाबरभाष्ये उक्तम्। हेमचन्द्र इति। कोशयोरविरोधे संभवति वि
नैवमुपसर्जनता। नहि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वम्। किंतु स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः। स च समासादिवृत्तावेव। अत एव भूवादिसूत्रे एतान्यपीति। एतत्प्रति
पाद्यानि वस्तूनीत्यर्थ इति कैयटोक्तिः सङ्गच्छते। वस्तुतस्तु परापरशब्दयोः देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः। शत्रुत्वादिकं तु आर्थिकोर्थः। असंज्ञायां किम्। उत्तराः कुरवः
सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषूत्तरशब्दो वर्तते। इत्यस्तीह व्यवस्था। किंतु आधुनिकसङ्केतोयमित्याहुः। स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्द
स्तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासात्। आत्मात्मीयौ परिशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे। आत्मीया इत्यर्थः आत्मान इति वेति। यत्वाहुः। आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः तेन स्वे स्वा इत्यु
दाहरणं तत्र न संभवति। तच्चिन्त्यम्। आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात्। विभाषा जसीति प्रकरणे स्वमात्मीय इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्र प्रमा
णत्वात्। यदपि स्वोक्तेर्थे उपष्टंभार्थम्। स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोस्त्रियां धने। इति अमरसिंहोक्तिमाहुः। तदपि चिन्त्यम्। कोशे हि आत्मनीति पूर्वान्वयि।
स्वमिति तु उत्तरान्वयि। तथा च हेमचन्द्रः। द्यौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने इति। मेदिनीकारोपि। स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां ध
ने इति। तस्मात् स्वे स्वा इत्यस्यात्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम् ॥ ७) रोधोनन्यान्यद् इति भावः। यदि तु एवमन्वये स्वो ज्ञातावात्मनि धने स्त्री आत्मी
यके त्रिष्विति पाठे नैव सिद्धेत् त्रिः स्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या मुखेन्दुनानेन सहोज्झिहाना। रागश्रिया शैशवयौवनीयां स्वमाह सद्यामधरोष्ठलेखेति
श्रीहर्षश्लोके आत्मानमित्यर्थकस्वमित्यस्य बन्धूकबन्धूभवदिति विशेषणेन च नपुंसकत्वमस्तीत्युच्यते तर्हि स्तु मेदिन्यादिप्रामाण्यात्पुल्लिङ्गोप्यस्त्येवेति स्वे स्वा इत्युदाहर

एतदर्थमेवेति। एतदर्थमपीत्यर्थः। धनत्वेनात्मीयस्य बोधे माभूदित्यर्थं चेत्यपि बोध्यम्। आत्मीयाख्यायामिति तु नोक्तं लाघवाभावात्। बाह्यं चेति। उक्तबहिर्देशस्थमि
त्यर्थः। उपसंव्यानशब्दोपीति। एवं च तद्ग्रहणं बहिर्योगस्य गृहेष्वेव प्रसिद्धिमाश्रित्य सूत्रे कृतमिति भावः। महालाघवमिति। त्रिसूत्र्या जसाधारेणीभावे एव विकल्पविधा
नात्। व्यवस्थायामित्यादि गण एव पाठविशेषणमिति भावः। वक्ष्यमाणत्वादिति। एकद्वादिति बहुव्रीहेरभिधानेपि तत्रैकद्वान्यतरादित्यर्थादुपसर्जनत्वमेव। समासा

न्ताति धनवाचिनस्त्विति। ताच्छील्ये णिनिनात्ताति धनयोरपि आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामता स्यादेवेति ध्वनयति। एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्र
हणं कृतम्। अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः। बहिरित्यनावृतो देशो बाह्यं वोच्यते। तत्रायमर्थं गृहीत्वाह। बाह्याद्युत्यर्थ इति। द्वितीये तु आभ्यन्तर इत्यर्थो बोध्यः। बा
ह्येन हि आभ्यन्तरस्य योगोस्ति। अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम्। उपसंव्यानशब्दोपि करणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः। कर्मव्युत्पत्त्या तु अन्तरीयपरः। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो
वा। अत्रेदमवधेयम्। एतत्सूत्रं जसः शीत्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। वा छन्दसीत्येतदपि पूर्ववदित्यत्र यथा। एवं चाष्टाध्याय्यां पूर्वपरेत्यादित्रिसूत्री गता
र्थेति महल्लाघवम्। एकशब्दस्याष्टावर्था उक्तास्तत्र विशेषमाह। संख्यायामिति। अन्येषु सप्तसु तु वचनान्तरमपि स्यादेव। एके एकेषामित्यर्थेति भावः। नब
हुव्रीहौ। कृते बहुव्रीहौ निषेधोऽयमर्थः। उपसर्जनीभूतानसर्वादय इति वक्ष्यमाणत्वादत आह। चिकीर्षित इति। समासात्प्रागेवेति च प्रक्रियेति। अलौकिके विग्रह
वाक्ये इत्यर्थः। नन्वस्तु तत्राकच्। अत आह। स चेति। न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वात्प्रागेव संज्ञा न भविष्यतीति वाच्यम्। न्ते कृतेपि शिष्टस्य सर्वाद

यत्वाभावाच्च समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वं तु नेत्युक्तम्। चिकीर्षित इतीति। अध्याहारलभ्यमेतत्। एतदर्थमेव न बहुव्रीहिरिति वक्तव्ये बहुव्रीहाविति गुरुनिर्देश इति भा
वः। विनाशोन्मुखत्वादिति। यद्यप्यलौकिकेप्येकार्थीभावस्यारोपोस्ति तथापि तत्र स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावादेवमुक्तम् ॥

अनित्यत्वादिति। अतएवातिभवकानित्यादिसिद्धिः। वस्तुतः सा भाष्यानुक्तत्वान्नास्त्येवेति बोध्यम्। सतुक्ग्रहणमिति। च्छ्वोः शूडिति सूत्रे प्रष्ठेत्यादावन्तरङ्गत्वाज्जातस्य
तुको निवृत्त्यै तन्क्रियते। सतुक्‌निर्देशसामर्थ्यात्। नवनान्त्यस्यधः। वान्तादिप्रकृतिकक्विबन्तादेस्तु अप्रयुक्तत्वेन लक्षणाविषयत्वेवनेत्यादिभाष्ये स्पष्टम्। तत्परिभाषासत्त्वेहि
समादेशनिमित्तविनाशेन पूर्वतदप्रवृत्तिरेवेति समर्थ एव स्यादिति भावः। प्रकृतिप्रत्यापत्तीति। कं सङ्क्रनयतीत्यादौ लुकि तन्निमित्तकादेशनिवृत्तये क्रियमाणमारम्भानात्क
तस्तदावशेके लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्चेति वचनमित्यर्थः। अत्रेदं चिन्त्यम्। लुक्यपि प्रत्ययलक्षणसत्वाद्राजाऐनेयइत्यादाविवाकृतपरिभाषाया अत्राप्राप्तिः नलुमतेति निषे
धस्तु प्रत्यये परतो जायमानपूर्वकार्य एवेति स्पष्टमेव। तस्मात्पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयतीत्येतत्साधके पुष्ययोगे ज्ञीतिवचने भाष्यकृत् कृतप्रत्यापत्त्यनुवृत्तिर्ज्ञापिका।

अकृतव्यूहपरिभाषायां अनित्यत्वात्। तत्र चैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात्। अतिभवकानिति। एतदेव ज्ञापकफलमिति भावः। इष्टापत्तिं कृत्वेति। च्छ्वोः शूडि
तिसतुक्ग्रहणं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकम्। लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेति भावः। यथोत्तरमि। तथा चाद्यत्वे भाष्यकारोक्त्यैव व्यवस्थेति
भावः ॥

वश्चहि चजोरिति घिति परतः कुत्वमिति। भाष्यकारोक्त्येति। अकर्त्तव्यौ तु कर्त्तव्यौ प्रसङ्गमुक्तसंशयाविति च तदुक्तिः एतदेवाभि
प्रेत्य पिन्विकृण्व्योरचेति सूत्रे किमर्थमत्वं विधीयते वलोप एवास्त्वित्याशङ्क्य लेऽह्वोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन गुणाभावाय तत्। न च वलोपेपि न धात्विति गुणनि
षेधः सिद्ध इति वाच्यम्। तत्प्रत्याख्यानपक्षे गुणप्राप्तेरित्युक्तम्। अनेन सूत्रमतात्प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति प्रत्याख्यानवादिसंमतलक्ष्यमेव कथंचि
त्सूत्रमतेपि साध्यं न तु विपरीतं संभवे अन्यथा सूत्रमप्रमाणमेवेति च प्रत्याख्यानं सूत्रसंमतमिति च ध्वनितम्। सूत्रकृत्खण्डितप्राचीनऋषिवाक्यानाम
प्रामाण्यवत्सूत्रकारवचः खण्डनप्रवृत्तभाष्यवार्तिकवचनैस्तदंशे सूत्रकारवचसोप्यप्रामाण्यकल्पनैषोचितेतिदिक् ॥

किमिति।बहुव्रीहौनेत्यस्यदेधाव्याख्यानसंभवादितिभावः।उत्तरग्रन्थेति।न्यासकारस्यापिसूत्रलभ्यार्थप्रतिपादनेएवतात्पर्यादितिभावः।प्राप्तेरिति।प्राप्तेरभावेनिषेधो
नर्थकएवेतिभावः।अतएवेति।अवयवानामुपसर्जनत्वेनसर्वादिबहिर्भावादेवेत्यर्थः।अन्वर्थेति।सर्वेषांनामेत्येवंरूपेत्यर्थः।नस्यार्थइति।सोनुपपन्नोन्वर्थसंज्ञयागौणमात्रे
यत्तुप्राचोक्तम्।बहुव्रीहौसर्वादेःसर्वनामतानस्यात्।प्रियसर्वायासूत्रकारमतेबहुव्रीहौनसर्वनामता।भाष्यकारमतेगौणत्वमात्रे।त्वत्कपितृकोमत्कपितृ
कइत्यत्रसमासावयवयोर्युष्मदस्मदोःसर्वनामत्वादनंगकार्यत्वेनाकच्स्यात्समाभूत्।कप्रत्ययएवस्यादित्येतदर्थमिदंसूत्रमितिन्यासकृन्मतमिति।अत्रेदं
वक्तव्यम्।किंबहुव्रीहौसंज्ञानेतिविवक्षितम्।उततदवयवानांसर्वादीनामिति।नाद्यः।समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरित्युत्तरग्रन्थविरोधात्।समुदायेप्राप्तिविरहा
त्ताभ्यांमव्यवधानविधिनप्राप्तेः।बहुव्रीह्यवयवानांउपसर्जनतयासर्वादिबहिर्भावेनतदन्तेप्राप्तेर्दूरापास्तत्वात्।अतएवनद्वितीयोपि।नचोपसर्जनानांपाठात्पर्युदासो
वार्तिककृतोक्तोनतुसूत्रकृतइतिवाच्यम्।अन्वर्थसंज्ञाबलेनसूत्रादपिरैवतल्लाभात्।एतेनसूत्रकारमतेबहुव्रीहौनसर्वनामतेत्यपिपरास्तम्।बहुव्रीहावेवे
तिनस्पष्टं।भाष्यकारमतेइत्याद्यपिन।विशेषोपादानेनहिसूत्रकारवार्तिककारयोर्मतमन्यादृशमितिप्रतीयते।देवदत्तोवामेनाक्ष्णापश्यतीत्युक्तेदक्षिणे
ननपश्यतीतिवत्।तच्चनासूत्रवार्तिकमतेपिगौणपर्युदासस्येष्टत्वात्।यत्तुत्वत्कपितृकइत्यादितदित्थंप्राचाव्याख्यातम्।त्वंपितायस्यअहंपितायस्येतिविग्र
हेबहुव्रीहिसमासेकृतेसमासावयवयोःसमासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोःसर्वार्थवाचकत्वेनसर्वनामसंज्ञकत्वादज्ञाताद्यर्थविवक्षायांअव्ययसर्वनाम्नामि
त्यकच्प्रसज्येततस्यशेषप्रभृतीनांद्वयोरङ्गाधिकारविहितत्वाभावेनाङ्गसंज्ञानपेक्षत्वात्।ततश्चत्वकत्पितृकइत्याद्यनिष्टंप्रसज्येतेति।न्यासकृतापिअन्वर्थसं
ज्ञाबलादेवसंज्ञानिरासेकृतेऽकज्नभविष्यतीत्याशंक्यसमुदायोहिविशेषेवर्ततेपूर्वपदंतुसर्वार्थतायाअनपेतमेवेत्युक्तम्।तदेतत्सर्वंप्रामादिकमेव।तथाहि।अ
हत्स्वार्थायांवृत्तौसमासावयवयोरर्थएवनास्ति।अजहत्स्वार्थायामपिस्वार्थविशिष्टान्यपदार्थेवृत्तित्वेनोपसर्जनत्वंस्पष्टमेव।ॐ तदप्रवृत्तेस्तत्संमतत्वादितिशेषः।सूत्रे

त्यादितन्मतेन्वर्थत्वेनवार्तिकमतेतुवचनेनेत्यर्थः।स्वोक्तार्थेन्यासकृद्ग्रन्थसंवादमाह।न्यासकृतापीति।अनपेतमेवेति।समुदायेएकार्थीभावाङ्गीकारेणसमुदा
यस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वेप्यवयवस्यतत्त्वेमानाभावइत्यभिमानः।आहतइति।अजत्वार्थायामपिअवयवार्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपसर्जनत्वा
त्तेरितरार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैवोपसर्जनत्वपदार्थत्वादितिभावः।सर्वशब्दस्येति।उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थः।युक्तिमदिति।नचोत्तरपदेलक्षणापू
एवंचसमासांतःपातिनोर्युष्मदस्मदोःसर्वार्थवाचकत्वेनेत्यादिग्रन्थःसमुदायोहीत्यादिन्यासग्रन्थश्चपक्षद्वयेपिव्याहतः।किंचैवंअतिसर्वायेत्यत्रस्मायादेशोदु
र्वारः।अङ्गाधिकारेतदन्तग्रहणात्।त्वदुक्तरीत्यासर्वशब्दस्यसर्वार्थतानपायात्।नहिपूर्वपदेसर्वार्थताउत्तरपदेतुनेतियुक्तिमत्।अपिचैवंगौणत्वेसर्वादीनांसर्वार्थवाच
कत्वंनास्तीतिस्वोक्तासहविरोधःस्यादितिच। किंचिदेतत्।यदपिव्याचख्युः।त्वंपितायस्येत्यादौविग्रहवाक्येप्राप्तासंज्ञानिषिध्यतेइति।तदपिन।विग्रहवाक्यंहिलौकि
कमलौकिकंवाविवक्षितम्।नाद्यः।प्रक्रियावाक्येयंनिषेधःनतुलौकिकइतिकैयटग्रन्थविरोधात्।प्रकृतसंदर्भगतपूर्वापरस्वग्रन्थविरोधाच्च।नद्वितीयः।तत्रयुष्म
दस्मुपितृसुइत्याकारकत्वेनत्वंपितेत्याकारकत्वायोगात्।यदपिव्याचख्युः।नन्वतिसर्वादौसंज्ञानप्रवर्ततेत्वत्कपितृकादौतुप्रवर्ततइत्यत्रकिंविनिगमकन्तत्राह।अ
नङ्गकार्यत्वेनेति।अङ्गशब्दःसमुदायपरः।तेनातिसर्वइत्यत्राङ्गस्यसंज्ञापेक्षितासर्वनाम्नोंगात्स्मायादिविधानात्।अवयवमात्रस्यसत्यपिसर्वनामत्वेदोषाभावात्।
समुदायेचसमुदायार्थंप्रतिसर्वार्थस्योपसर्जनत्वात्।तदंतस्यसंज्ञानभवतीतियुक्तम्।इहतुअवयवमात्रस्यसाचिकीर्षिता।नसमुदायस्यावयवश्चस्वार्थमात्रप्रधानइति
स्यात्।प्रसङ्गइतिवैषम्यमस्तीत्याशयइति।तदपिन।अङ्गाधिकारेतदन्तविधेःसर्वसंमतत्वेनावयवमात्रेसत्यपिसर्वनामत्वेदोषोनास्तीत्युक्तेर्व्याहतत्वात्।अङ्गाधिकार
परिभाषयास्मैस्याद्इतिस्वग्रन्थविरोधाच्च॥ ७ र्वपदन्तात्पर्यग्राहकमितिमतेतद्युक्तिमदितिवाच्यम्।तत्रमतेहिपूर्वपदंनिरर्थकंस्वार्थप्रतिपादकंवा।नाद्यः।नैरर्थक्येनसर्वार्थ
कत्वाभावादेवाप्राप्तेः।नान्त्यः।पूर्वपदार्थेविशेषणान्वयापत्तेः।विनिगमनाविरहेणपदद्वयेपिलक्षणौचित्याच्च।एकार्थीभाववादिभिस्तथावक्तुमशक्यत्वाच्च।एवंचतद्घटकाव्ययवानास

वैनामत्वाभावएवोचितइतिदिक्। स्वोत्तयेति। एतत्प्रकरणस्थयेत्यर्थः। स्वप्नयेतितेरप्यलौकिकएवनिषेधस्योक्तोस्तिभावः। अर्थान्तरोपसंक्रमेसतिगतेति। तेनातिसर्वायेत्या
दैनदोषः पुनः संज्ञातुदुर्लभा संज्ञोपसर्जनानांनिषेधात्। पाक्षपर्युदासेनतदन्तग्रहणेनापिनसंज्ञा। अर्थान्तरसंक्रमात्पूर्वन्तुसैभावस्यनप्रवृत्तिः। अकच्प्रवृत्तिस्तुततः प्रागस्त्येवेति
तन्निवृत्तयेइदंसूत्रमित्यभिमानः। गच्छत्विति। निमित्तापायपरिभाषयेतिभावः। दुर्लभेति। उपसर्जननिषेधादिति भावः। इत्यर्थइति। अनङ्गकार्यत्वेनेत्यस्यार्थइतिभावः। क्लिष्ट
अध्यायमाश्रयः। प्राक्प्रवृत्तापिसंज्ञाअर्थान्तरोपसंक्रमेसतिगतेति। तर्हिअकजपिगच्छतु। ननुकार्यकालपक्षेसामाद्यर्थंपुनः संज्ञापेक्षिता। साचदुर्लभेत्याशयइतिचेत्
अस्त्वेवम्। तत्सैवंकृतग्रन्थार्थः। न्यासग्रन्थविसंवादेनइति। न्यासकृन्मतमितिवाक्यशेषविरोधात्। न्यासग्रन्थस्त्वनुपदमेवोदाहरिष्यते। यदपिव्याचख्युः। अङ्ग
मप्रधानंबाध्यं तद्विरुद्धमनङ्गबाधकमित्यर्थः। तथाचकप्रत्ययापवादत्वात्कच्स्यादित्यर्थइति। तदपिक्लिष्टम्। व्यर्थंच। न्यासग्रन्थासंमतंच। तथाहि। त्वत्कपितृकोम
त्कपितृकइतिवृत्तिग्रन्थंव्याख्यायन्यासकारउज्जगाहाननुचअन्वर्थसंज्ञाकरणादेवात्रसंज्ञानिरासेकृतेऽकच्नभविष्यति। नह्यत्रसर्वार्थतासंभवति। विशेषविषय
त्वात्। नैतदस्ति। समुदायोहिविशेषेवर्ततेपूर्वपदंतुसर्वार्थतयाअनपेतमेव। भवतुतर्हिअनयोरनन्तरयोरेतत्सूत्रविषयता। प्रियविश्वायेत्यादेस्तुनोपपद्यते। नहिप्रिय
विश्वादयः शब्दाः सर्वेषांनामानि। नापितदवयवभूतानांविश्वादिशब्दानांकिंचित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते। स्मैप्रभृतीनामङ्गकार्यत्वात्। विश्वादिशब्दानामनङ्गत्वात्। एवं
मन्यते। त्वत्कपितृकोमत्कपितृकइत्यत्राकज्माभूदित्येतदर्थंतावदेतदारब्धव्यम्। प्रियविश्वायेत्यादावपिविस्पष्टार्थंभविष्यतीति। अनेनहिन्यासग्रन्थेनाङ्गसंज्ञान
पेक्षत्वमेवार्थोलभ्यते। सचस्वोत्प्रेक्षितव्याख्यायांदूरोत्सारितएव ॥ मिति। तत्त्वंतुस्पष्टमेव। न्यासग्रन्थासंमतिमुपपादयन्ननङ्गकार्यत्वेनेत्यस्यवैयर्थ्यमुपपादयति
तथाहीति। विशेषविषयत्वादिति। अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः। समुदायोहीति। तस्यैवतद्विशेषणत्वमित्यभिमानः। अनन्तरयोरिति। त्वत्कपितृकमत्कपितृक
योरित्यर्थः। अङ्गसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थइति। एवंचानुपदोक्तेयद्यपीतिपक्षेकप्रत्ययापवादत्वस्याकचिप्रसिद्धत्वादेवंवक्तृरीत्यातदुक्तिर्व्यर्थेतिबोध्यम् ॥

द्वन्द्वादिवदतेति। इति ग्रन्थव्याख्यावसरे इति शेषः। प्रतिपदोक्तत्वादिति। यदन्तत्वमादाय सर्वनामत्वप्राप्तिस्तस्य चार्थविहितत्वाद् वाक्यमपि तत्संबन्ध्येव प्रत्यासत्तेरिति भावः। तेन करोति द्वारा सामर्थ्ये मासेन कृतस्य पूर्वसमासपूर्वस्य इति समासे तत्संबन्धिनि वाक्ये च नातः वाक्यस्य प्रतिपदोक्तसमाससंबन्धिन एव ग्रहणे

यदपि व्याचख्युः। यद्यपि सूत्रवार्तिककृतोरप्येतन्मतं तथापि न्यासकृता विवृतत्वाद् न्यासकृन्मतमित्युक्तमिति। तदपि स्थवीयः। वार्तिककृता स्पष्टत्वात्। न्यासकृता समासे कृते सतीत्यादिवदता त्वदुक्तार्थस्य दूरस्थत्वेन तद्विवृतत्वाभावाच्च। यदप्याहुः। न्यासकृच्छब्देन सूत्रकार एव विवक्षित इत्यादि। तदपि न। सूत्रकारमते बहुव्रीहावित्यादि पूर्वग्रन्थेन सह विरोधात्। भाष्यकारमते त्विति ग्रन्थेन तस्य विच्छिन्नत्वाच्च। तस्मादिह प्राचः प्रक्रियाग्रन्थः तद्व्याख्यातृग्रन्थश्चापातरमणीय एवेत्यास्तां तावत्। यदि तु प्रक्रियाग्रन्थोऽपि कथंचिद्भाष्याविरोधेन व्याख्येय इत्याग्रहस्तर्हीत्थं व्याख्यायताम्। ननु प्रियविश्वायेति गौणत्वाद् गतार्थम्। अतो निष्कर्षमाह। सूत्रकारमत इति। बहुव्रीहाविति। चिकीर्षिते सतीति शेषः। गौणत्वमात्र इति। मात्रशब्दोऽवधारणे गौणत्वे सत्येव न तु ततः प्राक्। तथा च सूत्रं प्रत्याख्यातमिति भावः। न्यासकृन्मतस्तु अतिफल्गुत्वात् स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेत्याशयेनाह। त्वत्कपितृक इत्यादि। एतच्च प्राचीनतत्तद्ग्रन्थपरिशीलनशालिभिर्विभावनीयम्। प्रकृतमनुसरामः। संज्ञाकार्यमिति। सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः। अन्तर्गणकार्यमिति। अड्डतरादिभ्यः। त्यदादीनामः। तदोः सः साविस्यादिकमित्यर्थः। तृतीयासमासार्थेति। इह पूर्वसदृशेति विहितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात्। न तु कर्तृकरणे कृता इति। तेन त्वयका कृतमित्यत्र निषेधो नास्तमुदायस्येति। तत्रैव द्वन्द्वशब्दस्य मुख्यत्वान्न तु द्वन्द्वे यानि सर्वादीनीति संबन्धः। कारकाणां क्रिययैवान्वयात्। न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति संबन्धः। विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात् ॥

फलान्तरमप्याह। त्वयकेति। तृतीयासमासमात्रस्य ग्रहणे हि तदर्थे वाक्ये यत्र क्वापि स्थितस्य सर्वादेः संज्ञा नेत्यर्थः स्यापि स्यादिति भावः ॥

पत्तश्चेति। किंचावयवमात्रनिषेधेप्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितियेनविधिरितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनतदन्तस्यसंज्ञायांवर्णाश्रमेतराणामितिभाष्यप्रयोगा
नुपपत्तिः। नह्यत्रसर्वार्थवाचकत्वंनास्तीतिवक्तुंशक्यंमानाभावात्। लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्यतस्यानेननिषेद्धुमशक्यत्वात्। नापितस्यसर्वादिगणपाठेनिषिद्धमतइतियुक्त
म्। तस्याऽप्रक्रान्तत्वात्। अविधेयत्वाच्च। नचनिषेधवैयर्थ्यम्। अवयवकृताबोधकाकाङ्क्षानुत्पत्त्याचारितार्थ्यात्। तदेवध्वनयन्नाह फलबलाच्चेति। फलंसुवचमिति। तथा
दक्षिणोत्तरपूर्वकाणामित्यादावयवनिषेधेनकप्रत्ययेसमुदायसंज्ञाभावेपिफलम्। द्वन्द्वावयवमात्रेसुन्दरादिविशेषणान्वयाभाववत्कृत्स्नादिविवक्षायामभा
वः समुदायेतद्विवक्षायान्तुसमुदायान्तरप्रत्ययेनतदुक्तेर्नावयवात्तदुत्पत्तिरितिचिन्त्यमेतत्। समुदायनिषेधेतुद्वन्द्वस्यसंज्ञिनोधिकरणत्वविवक्षायांसप्तमीबोध्या। य
निषेध्यापि भवतिक्रियायाएवप्राधान्येनतदन्वयस्यैवन्याय्यत्वाच्च। किंचात्यदादीनांद्वन्द्वोनास्तिएकशेषेणबाधितत्वात्। ततः प्राचीनास्त्वद्वन्द्वेनत्रकात्वे
नैविशेषः। सर्ववद्दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रेष्टमपिपुंवद्भावंनिषेद्धुमिदंकिंनस्यादितिवाच्यम्। सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेइतिमात्रग्रहणंहिक्वचित्सर्वनामत्वेनदृष्टानां सं
प्रतिसंज्ञाभावेपिपुंवद्भावार्थम्। अतएवदक्षिणपूर्वायैइत्यत्रसंज्ञाभावेपिपुंवद्भावः। तस्मान्न्यायबलात्फलबलाच्चसमुदायग्रहणमेवोचितम्। यद्यपित्व
द्वन्द्वस्यान्तइतिपक्षेऽवयवनिषेधेपिफलंसुवचम् ॥ ७ ॥ द्वन्द्वेसप्तमीप्रथमार्थे। अकच्स्वरौतुकर्तव्यौप्रत्यङ्मुक्संशयावितिभाष्योक्तेप्रकरणविषयस्मृत्य
न्तरेणतद्विषयेनबहुव्रीहावित्येवाहपर्यायेणवा। तत्प्रकरणस्यसप्तमीनिर्देशनान्तदर्थकत्वौचित्यात्। किंचविभाषाजसीत्यनेनफलाभावादवयवनिषेधाभावेतत्ताद्वर्थ्ये
णार्थाधिकारानुरोधेनचद्वन्द्वेचेत्यस्यापिअवयवनिषेधकत्वाभावः। एतेनसप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद्धलस्यसंस्कारानुरोधाच्चविद्यमानानीत्यध्याहारेणसमुदायस्यावयवानांचायंनि
षेधः। तत्रसमुदायस्यव्यपदेशिवद्भावेननिषेधः। आधाराधेयभावेपिव्यपदेशिवद्भावस्यानद्यतनेलङ्तुल्यास्यप्रयत्नस्यादित्यादिसूत्रस्थभाष्यादौस्पष्टत्वात्। तत्फलंच व
र्णाश्रमेतराणामित्यादावयवसर्वनामत्वप्रयुक्तोपिनाकजित्यपास्तम्। इतरकशब्देनसमासेऽतिभवकानित्यादाविवतच्छ्रवणस्यदुर्वारत्वेनतन्निषेधेफलाभावाच्चेतिदिक् ॥

व्याप्त्येति। समुदायस्याप्राप्तस्येति शेषः। यद्यपीति। जसीत्याधारसप्तमीति भावः। जसइरिति। इकारेणेकारग्रहणं बोध्यम्। प्रत्याख्यायेति। प्रत्याख्यानेन चेदं ध्वन्यते। वक्ष्यमाण
क्लेशपरिहारार्थ एवेकारेणानुकृतलान्तरे भिनिवेष्टव्यमिति। आदादेशत्वादिति ह्रेद एव सूत्रतात्पर्यमिति। तेचेति। येनिमित्ततयोपात्तास्ते शस्प्रभृतय इत्यर्थः। अनुरू
तथापि शास्त्रस्याल्पविषयतास्यात्। न्यायस्त्वविरुध्येतेति भावः। सुट्प्रसङ्ग इति। वर्णाश्रमेतराणामित्यादाविति भावः। न च निषेधसामर्थ्यम्। अनाङ्ग्स्यत्रतसिलादेर्व्या
रत्यचरितार्थत्वात्। जसाधारमिति। यद्यपि शीभावेन जस् अपह्रियते तथापि औपचारिकमाधारत्वं बोध्यम्। यद्वा। जसः इः जसिः तस्मिन् सौत्रः सप्तम्यालुक्। इत्यर्थः।
व्याचष्टे। जसाधारमिति। जरायाजरसन्यतरस्याम्। विभक्ताविति। एतच्च अष्टन आविभक्तावित्यतोनुवर्तते। तेन जरायाइदं जारमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः। पदे
ति। पदमङ्गं चविशेष्यम्। विशेषणेन तदन्तविधिरिति भावः। तदन्तसारिभिरिति। इनातैः पूर्वविप्रतिषेधे एकसूत्रोपात्तत्वात् स्यादेशोपि ग्रहीतुमुचित इति तेषामाश
यः। अतस्त्ववीतजन्मजरसः परंगुविर्ब्रह्मणः पदमुपेतुमिच्छतामिति भारविप्रयोगमसमञ्जसमिति मत्वा वीतजन्मजरस इति पठनीयमिति तैरुक्तम्। एतच्चेति। भा
ष्यकृता हि टाङ्सिङ्सि इति सूत्रे इनात्यौ प्रत्याख्यायनादेशमस्यादेशं च विधाय नादेशे परे एत्वं योगविभागेन साधितम्। बहुवचने झल्येत्। ओसि च। ततः आङि चापः। ततएत्वं
स्यात्। क्रमेण। ततः आपः सम्बुद्धौ च। आप एकारः स्यात् सम्बुद्धौ आङि ओसि च। न चैवमनेनेत्यत्र हलि लोपः स्यादिति वाच्यम्। अनादेशस्य नकारे परे विशिष्य विधानात्। तथाहि।
अन्यपि नकारे आपि च परे ऽन् स्यादिति सूत्रार्थः। सूत्रे अ इति नान्तस्य नपुंसकनिर्देशः। न च ङसेरदादेशे कृते पररूपं स्यादिति वाच्यम्। अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसंभवादिति।
तथा। जराया जरसन्यतरस्यामिति सूत्रे उक्तम्। गोनर्दीय आह। अतिजरैरिति भवितव्यं सन्निपातपरिभाषयेति। एवं च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि सर्वं भाष्यविरुद्धमित्यर्थः।
पद्न्नो। अत्र शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः। तेच पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषानाक्षिपन्तीत्याह। पादद्न्नेति ॥
पानिति। स्वार्थबोधनसमर्थान्वसदर्णवत इत्यर्थः। वस्तुतो वाशोकष्यञ्जितिव हृस्वार्थमेवबोध्यम्। अनुवर्तत इति। अस्येति प्राक्स्व इति शेषः ॥

ज्ञापकादिति। तन्निवृत्तेरितिभावः। अत एव भाष्ये तदनुवृत्तिर्नोक्ता। तथासतीति। प्राचीनसंमतव्याख्यादरे इत्यर्थः। भस्येत्यनेनेति। अङ्गस्येत्येतद्विहितेनेत्यर्थः। एतेन भत्वस्य
रूपणे। प्रत्ययवत्त्वप्रशब्दयोरपि विधानात्तेन न प्रत्ययाक्षेप इत्यपास्तम्। अङ्गं चेति। अधिकारलब्धमिति भावः। ननु भत्वस्य वक्तृत्वे यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्त्याङ्ग निष्ठत्वेन तत्
नाङ्गनिष्ठयजादिपरत्वाक्षेपेण तदवयवस्य तत्वालाभः। किं चानो विशेषणेपि विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे इति निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितेरनस्तक्ष्णेत्यादौ दोषो दुर्वार इति चेत्तत्रा
ह। एतच्चेति। तथा च भाष्यम्। एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति यचि भमिति तत्र यजादिपरतयाऽनकारं विशेषयिष्याम:।
यद्यपि शीर्षंश्छन्दसीत्यतोऽत्र छन्दसीत्यनुवर्ततेतथापि भाषायामपि क्वचिद्भवति मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणाद् ज्ञापकादिति वक्ष्यते। प्रामादिकमिति। त
थाहि। अस्तोकस्य वर्तिकाममीकेइति मन्त्रेमुखादित्यर्थः। औचित्यात्। वृकस्य चिद्वर्तिकामन्तरास्यात्। इति मन्त्रान्तरसंवादाच्च। एवं हव्याजुह्वान आसनि। आसन्यं प्राण
मूचुरित्यादावपि। व्याख्यातं च तथैव वेदभाष्येषु। अत एव हरदत्तेनापि काशिकायाः प्रामादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयम्। अल्लोपोनः। अत्र प्राञ्चः। अन्नन्तस्य भस्याङ्ग
स्याकारस्य लोपः स्यादिति। तथासति तक्ष्ण इत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः स्यात्। भस्याङ्गस्यानोकारस्य इति व्याख्याने तु अनसा मनसा इत्यादौ स्यात्। तन्नात्वस्यादि न्नन्न
न्तस्य भस्यानोकारस्येति व्याख्यानेपि। अनस्तक्ष्णेत्यादौ अतिव्याप्तिरेव। अतो व्याचष्टेऽङ्गावयव इत्यादि। भस्येत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषोऽङ्गं चेति द्वयमनो विशेषणम्। अ
नतु अकारस्य अतो नोक्तदोष इति भावः। एतच्च ष्यङः संप्रसारणं इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ७७ अनः अकारम्। यजादिस्वादिपरस्यानोऽकारस्येति। तस्यायं भावः। कार्यका
लपक्षे भस्येति श्रुते भपदार्थजिज्ञासायां यचि भमित्युपस्थितेन शक्तिग्रहे वृत्ते एतद्वाक्यार्थबोधकाले लक्ष्यानुरोधेन तक्रादिन्यायाश्रयणात् यचीत्यस्यानो विशेषणत्वापि विधेय प
रिभाषेति न्यायस्तु इको गुणवृद्धी अचश्चेति व्यतिरिक्तेनास्त्येव। उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यादौ। वुदात्तस्वरितस्यानिकयण इत्यर्थस्येष्टत्वादिति। एतच्च स्त्रीप्रत्यये इत्यप्रकरणे निरूपयिष्या
मः। यदितु अदसुयङि इत्यर्थमनन्त्यविकारे इति परिभाषा वश्यकी तयैवानस्तक्ष्णेत्यादौ व्यावृत्तिः। अत्र सान्तमहत इत्यादौ चानेकक्लिप्ककल्पनापेक्षया परिभाषास्वीकार एवोचितः। भाष्य

अतएवका घान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानितदर्शमेषापरिभाषाकर्त्तव्येतिभाष्येउपसंहृतम्। यत्तुनसंप्रसारणइतिसूत्रेनैतस्याः परिभाषायाः सन्तिप्रयोज
नानीतिभाष्यंतत्तुनसंप्रसारणइत्यादेरेवज्ञापकात्प्रयोजनाल्पत्वसूचकमित्युच्यते। तदास्तुअङ्गविशेषणमेवतदित्याहुः। सामर्थ्यादिति। निमित्तनिमित्तिनो
रपदस्थयोरसंभवादितिभावः। अखण्डमिति। तत्त्वंचनिमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्यदाघटितत्वम्। तेनमातृभोगीणइत्यत्रणत्वसिद्धिः। केवलभोगीनेत्यस्य
प्रत्ययमात्रस्यवातत्त्वाभावात्। अतएवात्मन्विश्वजनेतिसूत्रस्यमाचार्यादणत्वंचेतिचरितार्थम्। सुपर्वणेत्यादिसिद्धयेनिमित्तानधिकरणेति । पदेच
त्रलोकेविभक्तीतरानपेक्षतयार्थबोधकत्वेनदृष्टम्। तेनगन्धर्वगानमित्यादौसुबुत्पत्तेः प्राक्समासेपिणत्वंन। सुभ्नादिषुनृनमनशब्दस्तुसंज्ञाभूतोऽखण्डइतितस्यक्षुब
रषाभ्याम्। पदइतीयतैवसामर्थ्यादेकपदत्वेलब्धेपिसमानग्रहणंपदसमानमेवअखण्डमितियावत्। तत्रयथास्यात्तेनसमासेनभवति। रामनाम। पूषइति। पूषाम
ण्डः। मुद्गामलकयूषस्तुभेदोदीपनपाचनः इतिदर्शनात्। इतिप्रसक्तेरिति। एतेनपञ्चमीसमासस्यपाक्षिकतांध्वनयति। तथाहि। भाष्ये। बेभिदिताप्रथितिकेः।
अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयमुक्तम्। तत्रान्यथासिद्धम्। एकाचउपदेशेत्यत्रविहितविशेषणादेवबेभिदितेत्यत्रइण्निषेधात्। मथितंपण्यमस्येतिविग्रहेठकि
ठस्येकादेशेपस्येतिचेत्यलोपेइसुसुक्तान्तात्कइतिकादेशस्तुनभविष्यति। ठस्याभावात् । ६७ णौसरस्यणत्वेज्ञापकताभाष्योक्तानासङ्गतेत्याहुः। मण्डइति। तादृशे
षइत्यर्थः। बेभिदितेति। बेभिदयतेर्ण्यडन्तात्क्तः अल्लोपयलोपयोः एकाचउपदेशादितिनिषेधादिण्नस्यात्। पञ्चमीसमासेत्वल्लोपस्यस्थानिवत्त्वान्निषेधाप्रवृत्तिरितिभावः। ए
वमितरयोः कादेशजुसोरभावोबोध्यः। विहितविशेषणेति। एवंचस्थानिवत्त्वंविनापितदप्रवृत्तिः सिद्धेतिभावः। विहितविशेषणत्वंचास्यैकाचोद्वेइत्यत्रभाष्येध्वनितम्। तत्र
हियङ्लोपेबेभिदितेत्यत्रयडन्तात्क्विपिद्वित्वप्रतिषेधमाशङ्क्य काचोङ्गादितिव्याख्यानेनपरिहृतम्। तद्भाष्यस्ययथाश्रुतत्वेबिभित्ततीत्यादौदोषवारणायोपदेशग्रहणस्यैकाजंशो
पिसंबन्धेबेभिदितेत्यादावपिपरिहारासंभवेनतस्यविहितविशेषणत्वेतात्पर्यमावश्यकम्। प्रत्ययविधानावधेरेवप्रायेणाङ्गत्वादङ्गादित्यनेनेदंसूचितम्। विहितविशेषणेचेवि

भित्स्तीत्या दावदोषेणैकाजंशेउपदेशग्रहणासंबन्धइतितदाशयः।नभविष्यतीति।स्थानिवत्वंविनापीतिशेषः ।अल्विधित्वादिति।ठस्येकइत्यत्रस्थानिनिप्रत्ययेषुच
सर्वत्राकारोनविवक्षितः आदेशएवतुविवक्षितः।अन्यथानिषादकर्षूशब्दादेदेशइतिठञिव्यञ्जनमात्रस्यव्यञ्जनरूपकादेशेकशब्दस्यलाक्षणिकत्वात्केणइतिइस्याना
पत्तिरितिभावः।स्थान्यादेशयोरिति।इकादेशस्थानिभूतप्रत्ययेआदेशविधायकेसूत्रेठस्येकइत्यत्रचेत्यर्थः।स्पष्टंचेदंठस्येकइत्यत्रभाष्यकैयटयोः।इदमुपलक्षणम्।स
न्निपातपरिभाषयापिकादेशाप्रवृत्तेश्चोद्यम्।स्पष्टंचेदंठकृकसोश्चेतिवार्तिकभाष्ये।बलीयस्त्वादिति।एतच्चयस्यविभाषाविन्तोभोगइतिसूत्रस्थकैयटेस्पष्टम्।एतत्सर्वे
मपरविधाविति तुव क्तव्यमितिवार्तिकस्यकैयटानुरोधेन।दिगिति।दिगर्थस्तुएतदर्थंपञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वम्।तथाहि।परसाहचर्यस्यबलवत्त्वेमानाभा
नचस्थानिवद्भावेनठत्वमल्विधित्वात्।ठस्येकइत्यत्रहिस्थान्यादेशयोःअकारउच्चारणार्थः।अपीपचन्नित्यपिणिलोपस्यचङन्त्यकारयोरेकादेशस्यच
स्थानिवद्भावंविनापिसिद्धम्।विदिसाहचर्यादभ्यस्तादपिलङएवझेर्जुस्विधानात्।नचसिचासाहचर्याद्लुङएवकिंनस्यादितिवाच्यम्।पूर्वसाह
चर्यात्परसाहचर्यस्यबलीयस्त्वादितिदिक् ॥ ७५व:। विप्रतिषेधसूत्रेकार्यशब्देनशास्त्रीयस्यैवग्रहीतुमौचित्येनात्रतदप्राप्तेः।नित्यःपरयणादेशःपश्चात्सौ
व्यवस्थया।युगपत्संभवोनास्तिबहिरङ्गेणसिद्धातीत्यचःपरस्मिन्नितिसूत्रस्यभाष्योक्तरीत्यापूर्वसाहचर्यस्यान्तरङ्गत्वेनतस्यैवग्रहीतुमौचित्याच्चविभाषागमहन
विदविशामित्यत्रलुग्विकरणपरिभाषानुग्रहायपरसाहचर्याश्रयणेनुदविदोन्द्त्रेत्यत्राप्यन्तरङ्गपरिभाषानित्यत्वाद्व्याख्यानेनपरसाहचर्याश्रयणमितिबोध्यम्।प्र
सिषिचन्नित्यादौलङिउभेअभ्यस्तमितिसूत्रस्यभाष्यसंमतेएवमपिदोषाच्चपूर्वोत्तरसाहचर्ययोर्भावरूपादेशानपहृतविकरणकाभ्यस्तस्यैवग्रहणमित्यप्यतिक्लिष्टं
ततोवरंपञ्चमीसमासएव।अपरविधाविति तुवक्तव्यमितिन्यासान्तरेपिपञ्चमीस सासोवक्तुंशक्यः न्यासान्तरन्तुस्वविधेरपिसंग्रहायेतिस्पष्टमेव।अतिप्रसङ्ग
स्त्वनित्यत्वेनपरिहरणीयइति ॥

चक्रमत्रेति। तस्मिरसिभ्यांण्यन्ताभ्यांक्विपि लोपाभावेपिफलम्। निगाल्यतेइति। नचात्रणिलोपात्पूर्वंलत्वम्। सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यस्यप्रवृत्तियोग्यतयातदप्रवृत्तेः। नच स्थानिवत्त्वमल्विधित्वात्। प्रत्ययलक्षणन्तुनियमार्थमितिभावः। अत्रबहिरङ्गासिद्धत्वंन। नाजानन्तर्यइतितन्निषेधात्। त्रिपाद्यान्तदप्रवृत्तेरेवविसर्जनीयसूत्रस्थभाष्यसंम तत्वाच्चेत्यन्यत्रप्रपञ्चितम्। एवंप्लाययतेरप्यपयताविसस्योपसर्गविशेषणत्वेफलम्। माषवपनीति। इहङीब्व्युत्पत्तेः प्राक्समासेङीपिअल्लोपेसमासस्यप्रातिपदि पूर्वत्रासिद्धेनेति। एतच्चन्यायसिद्धमित्यवोचाम। त्रिपाद्याअसिद्धत्वेनतत्रत्यैकदेशेअचःपरस्मिन्नित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः। तस्येति। तस्यपूर्वत्रासिद्धेइत्यस्य तथाचस्यलक्षयेस्थानिवद्भावोनकम्प्यइत्यर्थः। संयोगादिलोपेचक्रयच। लत्वेनिगाल्यते। णत्वेमाषवपनी। इहयस्येतिचेतिअल्लोपस्यस्थानिवत्वेनन कारस्यप्रातिपदिकान्तत्वाभावाण्णत्वंन। यत्वातुः। कथंचित्स्थानिवत्त्वाभावेपिमूर्णाइत्यादेरषाभ्यामित्यस्यनोपयोगः। श्रुत्वेनसिद्धेः। तथाचषग्रहणमुक्त रार्थमितिआकरेस्थितम्। ततश्चरभसवादेनैतदुपन्यस्तमितिस्पष्टवाऽयंरभसवादः। तथाहिउत्तरार्थतयापीहषग्रहणंस्थितम्। ततश्चपुष्णः। पुष्णा तीत्यादेरषाभ्यामितिणत्वस्यप्रवृत्तिः केनवार्यताम्। ष्टुत्वेनेतिचेन्न। तस्यासिद्धत्वात्। नचवचनप्रामाण्यात्सिद्धत्वम्। पुष्टः पुष्टिरित्यादौचरितार्थ त्वात्। नस्यषयोगेणइत्यंशोचरितार्थइतिचेन्न। तस्यपृथगनुक्तेः। इत्वषात्परस्येत्युक्तिरचरितार्थेत्यस्यापितुल्यत्वात्च। आकरेहिइहषग्रहणंविना लक्ष्यासिद्धिर्नास्तिइत्येवाभिप्रेतेनपुष्णातीत्यादेरषाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिरितिदिक्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। लुप्तषष्ठीकेइति। सौत्रत्वान्नतु षष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे सापेक्षत्वेनसमासासंभवात्। प्रातिपदिकस्यपदविशेषणत्वाच्चेतिभावः ॥

कान्तत्वाण्णत्वंप्राप्तम्। पूर्वपदात्क्षिप्तसमासरूपप्रातिपदिकान्तस्यतेनणत्वविधानात्तस्यापिपूर्वपरोभयसापेक्षत्वेनसमासत्वज्ञानसापेक्षत्वेनचसमत्वात्त्रिपादीस्थत्वा च्चनबहिरङ्गासिद्धत्वाशङ्कात्रेतिबोध्यम्। अप्रवृत्तिरिति। अभिप्रेतेतिशेषः। सापेक्षत्वेनेति। नलोपइत्येतद्विषयमिदम्। अन्येआहुः। पदविशेषणत्वाच्चेति ॥

अधिकरणषष्ठीति। प्रातिपदिकस्य पदस्येत्यनयोः परस्परानन्वितयोरन्तेनान्वयादिति भावः। अभेदेनैवेति। संबन्धान्तरासत्त्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावसंबन्धेनेत्यर्थः। शक्यमकर्तुमिति। पदस्येत्यस्य क्वचिदैयधिकरण्येनान्वये स्वतात्पर्यग्राहकत्वं भाष्ये उक्तं तत्तु लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेव ज्ञापकं विनापि सिद्धमित्यभिमानः। भत्वासंभवादिति सर्वनामस्थानत्वेनेति भावः। समाहारद्वन्द्वस्येति। प्राण्यङ्गत्वादेकवत्समाहारद्वन्द्वस्य ककुद्दोः शब्दस्येत्यर्थः। सुयोजम्। दोःशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि सुनिर्वाहम्। न्याय्यम्। अन्त्यात्तु त्वे

तदन्तस्येति। षष्ठीतत्पुरुषः। तस्यान्तो येन कारस्तस्येति अर्थः। उक्तं च हरदत्तेन। विशेष्यमन्तस्येत्यस्य नेत्येतदविभक्तिकम्। तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्तद्विशेषणमिति। यत्तु प्राचोक्तम्। प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य नस्येति षष्ठ्या व्याख्यातम्। अन्तस्येत्युभाभ्यां संबध्यतेऽइति। तद्दूरवग्रस्तम्। अन्तस्येत्यस्यावृत्तिप्रसङ्गात्। अधिकरणषष्ठीद्वयापत्तेश्च। यदि तु अभेदेनैव संबन्धेन प्रातिपदिकेनैव नेत्यनेनापि पदं विशेष्यते। तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सौत्रमन्तग्रहणं शक्यमकर्तुम्। विभाषाङिश्योः। शीतिनपुंसकाच्चेति विहितो न तु जश्शसोः शिः। तस्मिन् भत्वासंभवात्। भस्येत्यनेना सर्वनामस्थानस्यैव यजादेरासेप्राप्तदेतदाह। असर्वनामस्थानेति। अत एवेति। दोषणीति प्रयोगात्। यद्यपि समाहारद्वन्द्वस्यैकशेषे कृतेऽपि भाष्यं सुयोजं तथापि ककुदित्यस्य पृथक् पदत्वं न्याय्यम्। अन्यथा ककुद एकत्वं बाहोर्द्वित्वं च न लभ्येतेति भावः। तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरइति रघुः। तत्र दक्षिणं दोरिति उद्यम्येत्यनेन कर्मतया संबध्यते। दोषं तस्येति। दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणमिति श्रीहर्षप्रयोगः। तत्र दोषं हस्तं दूषणं च भजतश्चापस्य गुणं मौर्वीमतिशयं च गृह्णन्निति संबन्धः ॥

नदोः शब्दस्य द्वन्द्वे पूर्वनिपातापत्तेः। किंच तदन्ते आदेशो दुर्लभः। विशेष्यसन्निधानादिति भावः। ककुद एकत्वमिति। प्रकरणाच्छ्रुतौ तथार्थकमेवेदमिति भावः। दक्षिणं तमुद्यम्य दोर्नीमानिशाचर इत्यन्वयभ्रमवारणायाह। तत्रेति। एकदेशिसमास इति। तत्र त्याख्याने तु कर्मधारय इति बोध्यम् ॥

जहातीति। हा इति शोकव्यञ्जकशब्दमित्यादिः। नुम्यप्यस्त्विति। अयंभावः। तन्त्रेण नाभावेन कारे च कार्यं तं प्रति अन्यं प्रति च कृते च कार्यान्तरं प्रति मुभावो सिद्ध इ
तितदर्थः। एतेन मुत्वस्यासिद्धत्वेनेनादेशे गुणे नुमादेरप्राप्तिरिति परास्तम्। नुम्येवास्त्विति पाठे एवकारोऽप्यर्थः। उच्चारणार्थत्वादिति। तन्त्रेणोच्चरिते हि ती येने शब्दे इ

अमरव्याख्यातारस्तु। दोषशब्दं स्त्रियामपि स्वीकृत्य भागुरिमते न टापि दोषेत्युक्ता। दोर्दोषा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथेति धनंजयनिघण्टुमुदाजह्रुः।
द्वयोरह्नोर्भवद्व्यह्नि। तद्धितार्थेति समासः। कालाट्ठञ्। द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्। राजाहःसखिभ्य इति टच्। अह्नोऽह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः। अह्नः सायं इति। स्यतेर्घ
नि अवसानवचनः सायशब्दः संख्याविसायेति ज्ञापकादेकदेशिसमासः॥ इत्यदन्ताः॥ हाहानिति। गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम्। कौमारा
स्तु। जहातीति हा हा इति क्रियाशब्दं च वदन्तो विश्वपावद्रूपमाहुः। तन्मते प्रत्युदाहरणं तु अकारो वासुदेवः स्यात् तेन सह वर्तन्त इति साः तान् सान् इति बोध्यम्॥ इ
त्यादन्ताः। आङो नास्त्रियाम्। पुंसीति सुबोत्तम्। अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात्। न च नुमा रूपसिद्धिः। मुत्वस्यासिद्धत्वादिको चीति नुमो प्राप्तेः। नादेशे तु नासिद्धत्वं न मुने इ
ति निषेधात्। न च न मुने इति निषेधो नुम्येव अस्तु नेत्यकारस्योच्चारणार्थत्वादिति वाच्यम्। अमुष्मै कुलायेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। अच्च घेः। इदुद्भ्यामिति ङेरिति औदिति
च पदत्रयमनुवर्तत इत्याशयेनाव्याचष्टे इदुद्भ्यामुत्तरस्येत्यादिना। घेरन्तरस्येति तु नोक्तम्। सूत्रे घेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात्। तन्मात्रस्यादौ च प्रमाणाभावात्। औदिति पूर्वसू
त्रे इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरिति कृतसंबन्धस्य त्यागायोगाच्च। औत्स्यादिति ॥

स्यै सर्थः। अमुष्मै इति। न मु न इति सूत्रविषये पूर्वं विभक्तिनिमित्तकार्यप्रवृत्तौ मु
त्वस्य मकारविषये कमपि प्रत्यसिद्धत्वाभावेन विभक्त्यादेशं प्रत्यसिद्धत्वेऽपि वा स्मै भावात्परत्वे न नुमापत्तेः। आदिना अमू कुले अमुयोरिति तयोरेत्वस्याप्रवृत्तौ मुत्वे
नुमिष्यानिष्टं स्पष्टमेव। न मु टादेश इति वार्तिकस्वारस्येन नादेश इत्येव तदर्थ उचित इत्यपि बोध्यम् ॥

नेत्संज्ञ इति। इयमपि तदुक्तिश्चिन्त्या तस्य लोप इति सूत्रभाष्ये उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वात्। स्वरितत्वादर्शनादिति। नन्वोतः स्वरितत्वेऽपि नाग्नावित्यत्र स्वरितश्रवणमग्निशब्दस्यान्तोदात्तत्वेनैकादेश उदात्तेनेत्यनेनोदात्तत्वादिति चेन्न। एत्तावनुदात्तस्येत्यस्य तत्रानुवर्तितत्वात्। शेषनिघातेनौकारस्वरितत्वमादायाग्निशब्दस्य सर्वानुदात्तत्वाच्च। स्वरितस्य तु नोदात्तपदेन ग्रहणमुदात्तस्वरितयोरित्यादौ स्वरितग्रहणात्। उच्चारणार्थानामित्संज्ञकत्वेऽपि प्रत्ययाप्रत्ययोरित्येव सिद्धे पुनस्तितिप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिके सोपदेशिकप्रत्ययत्वं स एव तत्प्रत्ययस्यानन्तरस्वरितत्वप्रवृत्तिरिति तितत्वम्। आदेशेषु दकारस्थानिकचर्त्वनिष्पन्नतकारस्य सत्त्वेन दित्त्वात्तदप्राप्तेः। उच्चारणार्थ इत्यत्र

अत्रत्या व्याचख्युः। औतस्तित्वं स्वरितार्थम्। न विभक्ताविति तु निषेधः खलु न भवति। अनित्यत्वात्। अनित्यत्वं च इदमस्थमुरिति थमो मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थादुदित्करणाल्लभ्यत इति तन्त्रे वोक्तमिति। तच्चिन्त्यम्। न विभक्ताविति सूत्रे डेरैतस्तु कार उच्चारणार्थः नेत्संज्ञ इति स्वयमेवोक्तत्वेन पूर्वापरविरोधात्। युक्तं चोच्चारणार्थत्वं न तु स्वरितार्थत्वम्। सौर्येबर्हिषि समिधानेऽग्नावित्यादौ स्वरितत्वादर्शनात्। अदिति तपरत्वं तु बुद्धावित्यादाववत्वे कृते स्त्रियां टाब् माभूदित्येतदर्थमित्याहुः। तदपि चिन्त्यम्। तपरग्रहणाद्धि टापा सह दीर्घो माभूत् टाप् तु स्यादेव। लक्षणद्वयबाधे मानाभावात् ॥

स च वर्णान्तरोच्चारणे मुखसुखं कोश्यारणार्थो न त्वन्यफलार्थ इत्यर्थः। अत एव भाष्ये औकार इङ्डितमाश्रित्यादि तिप्रत्याख्यातम्। न हि तदातित्वमस्ति। न च डित्वे विंशतौ तिलोपापत्तिः। भाष्यप्रामाण्येन तस्य सप्तम्यामनभिधानादिति दिक्। अदिति। अस्य यदपीत्यादिः। दीर्घो माभूदिति। भिन्नकालव्यावृत्त्यर्थत्वात्तपरत्वस्येति भावः। न च तौ विदर्थस्येति प्रकरणेन समासबाधस्त्वानेन टापोऽपि बाध इति वाच्यम्। प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वार्तिकानुरोधेन तत्र तथाकल्पनेऽपीह तथाकल्पने मानाभावात् ॥

अनड्‌ सिद्ध्यतीति। वैकल्पिकत्वमात्रं तु वाचनिकमिति तद्भावः। संज्ञापूर्वकत्वस्य भाष्यास्पष्टत्वादाह। अङ्गवृत्तेति। इयमगतिकगतिः। सोर्डेति न्यासे लाघवाभाव
श्चाविस्वसामर्थ्याद्विलोपकल्पने गौरवं च तस्मादुपनष्टोऽनड्‌ तद्वैकल्पिकत्वं च चिन्त्यमेव भाष्यानुक्तत्वादिति प्रामाणिकाः। चेतीति। तस्मादित्युत्तरस्येति ज्ञापनाति विहितवि

अतएव कृन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्यवार्त्तिकयोर्विवरणे च सन्निपातपरिभाषया टाबनेत्युक्तम्। टापा व्यवधाने हि आनन्तर्यविघातः स्यादिति। तस्मात् औत इत्य
तोपि तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेत्यवधेयम्। अनड्‌ सौ। सोर्डेत्येव सिद्धे अनङ्‌ विधानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थम्। तेनोशनसः संबुद्धौ अनड्‌ सिद्ध्यतीति प्रा
ञ्चः। तच्चिन्त्यम्। सोर्डेत्युक्ते हि ऋदुशनेत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात्। ततश्च उशनेत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात्। पुरुदंसेत्यत्र सान्तमहत
इति दीर्घः स्यात्। यद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा अङ्गवृत्तपरिभाषया वा समाधानं बोध्यम्। हल्ङ्याब्भ्यो। दीर्घादित्येतन्ङ्याब्भ्यामेव विशेषणं न
तु हलः संभवात् इत्याह। दीर्घाविति। परमिति। न त्विदं विहितविशेषणं व्यासाकाङ्क्षत्वात् सत्र्याप्तेः। न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः। यः सत्त्वादा
वतिव्याप्तेः। कर्त्रैत्यादावव्याप्तेश्चेति भावः। हलिति। तस्य च सुतिसीत्येवं रूपत्वे मैकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम्। लुप्यत इति। यद्यपीह लोपो व्योरित्यतो
लोप इत्यनुवर्तते। तच्च तत्र भावसाधनं तथापीह कर्मसाधनं हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः। दीर्घग्रहणं किम्। अतिखट्वः। नि
ष्कौशाम्बिः ॥ ७५ विशेषणासंभवश्च शब्दार्थः। एकदेशविकृतन्यायेनेति। स्थानिवत्त्वस्योपलक्षणमिदम्। अर्द्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावाच्छि
न्नपुच्छश्वदृष्टान्तमूलकन्यायस्यात्राप्राप्तेरिति बोध्यम्। प्रथमान्तेनेति। यद्यपि तस्मादित्युत्तरस्येत्युक्तेः षष्ठ्यन्ततापि संभवति तथापि बहुषूपदेशेषु विभक्तिविप
रिणामकल्पनापेक्षया आगन्तुकलोपशब्द एवार्थान्तरकल्पनमुचितमिति भावः ॥

ननु सुतिसीति प्रत्यये यस्मात्सविहितस्तदादेरित्युपस्थित्या तस्य हल्ङ्याब्भ्य इति विशेषणमिति हल्ङ्याबन्तात्तदादेः परस्येत्यर्थे न प्रकृत्या सेपादुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमसत्वात् च प्रकृते ङ्याबन्तत्वाभावेन नात्र दोष इत्यत आह ॥ अत एवेति। एतत्सिद्ध्यर्थं येनविधिरिति परिभाषया शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय पुनस्तदन्तविधौ टिड्ढाणञिति सूत्रे ऽणन्तान्तादिति वद्ङ्याबन्तान्तादित्यर्थस्यावश्यकत्वेनात्र दोषः। भालेत्यादौ तुव्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिरिति भावः। अविष्टसुजातः अविष्ठ इत्यादौ तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययलुकि च प्रत्ययलक्षणेन टाबन्तत्वादतिव्याप्तिवारणार्थं दीर्घग्रहणमित्यपि बोध्यम्।

ननु दृहसमस्तस्य ङ्याबन्तत्वं नास्ति। न च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति वाच्यम्। अनुपसर्जने हि तथात्वं इह तूपसर्जनत्वात् तदादिनियमो स्त्येव। सत्यम्। तथापि उत्तरपदस्य ङ्याबन्तत्वेन सोस्ततः परत्वानपायात्। नहीदं विहितविशेषणमित्यवोचाम। अत एव बहुश्रेयसीत्यत्र सुलोपः। स्यादेतत्। गङ्गामिच्छति गङ्गीयतेः क्विप्। गङ्गीः। इहेकारस्य स्थानिवद्भावेनाप्त्वाद्दीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिरिति चेत् सत्यम्। ङी ई आप् इति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानान्न कश्चिद्दोषः। सुतिसीति किम्। अभैत्ता। तासेस्तकारस्य लोपो माभूत्। न चैवमपि अभैत्सीदित्यादौ सिचो लोपापत्तिः। सुतिभ्यां साहचर्येण विभक्तेरेव ग्रहणात्। अपृक्तं किम्। बिभर्ति भिनत्तीति प्रत्युदाहरन्ति। तच्चिन्त्यम्। विशिष्टस्याहल्त्वात्। सुतिसीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्यायाति प्रसङ्गापादनस्यानुचितत्वात्। यस्त्याहुः। सुरां सुनोतीति सुरासुत्। तमाचष्टे सुरासयति। ततः क्विप्। सुराः। सुरासौ। सुरासः ॥

अतिव्याप्तिरिति। अस्यस्त्री ई दे वद् तस्य ई देवदत्तेरित्यादावपि सेति बोध्यम्। प्रत्याख्यानादिति। दीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकाराकाररूपस्यैव दीर्घस्य ग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम्। सुरासमतीति। न च णौ चङ्युपधाया इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन इदुदुपधेभ्यो णिज्नास्तीति सिद्धान्तात्कथमत्र णिजिति वाच्यम्। तद्भाष्यस्य तेषां लुङि प्रयोगाभावकल्पनेनोपपत्तेः। सर्वथा तदभावकल्पनमप्रामाणिकमित्यभिमानात् ॥

ग्रहणाच्चेति। सावनुनासिकोकारपाठाच्चेत्यपि बोध्यम्। ग्रुवं चाष्टकग्रहणंचिन्त्यप्रयोजनम्। वस्तुतो गङ्गाः सुरा इत्यादेरभिधानेद्वंद्वं मानंनित्यम्। विभक्त्योरानन्तर्यमिति। एवं च विभक्तिसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम्। गोमानित्यादौ लक्ष्यभेदाद्वारं वारं संयोगान्तलोपः। नपुंसककार्यत्वादिति। स्वमोरिति हिं तत्र लुगिति तत्र नलोपनिषेधायावश्यकत्वादिति भावः। लुकालुप्ते इति। ङि॰ संबुद्ध्योरिति सप्तमीति भावः। आवश्यकतया चेति। ङि॰ संबुद्ध्योरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्व इह सुनोनैरवयवस्यस्यलोपं व्यावर्तयितुं अष्टकग्रहणमिति। तदपि न। परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात्। अन्यथासि चोलोपाः पत्तेरुक्तत्वात्। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च हलकिम्। विभेद। ननु प्रथमं हल्ग्रहणंव्यर्थम्। हलन्तात्परेषां संयोगान्तलोपसंभवात्। अत्राहुः। संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्ध्यति। राजु ते नैव लोपः स्यात् हल्लस्तस्माद्विधीयते। तथा हि। सखेत्यत्र नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्। स्यादेतत्। संयोगान्तलोपो नासिद्धः। नङि॰ संबुद्ध्योरिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात्। न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः। ज्ञापकस्य सविशेषविषयत्वात्। यन्न हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यं तत्रैवासिद्धत्वं व्याख्यानात्। यत्वाहुः। हे ब्रह्मन्निति नपुंसककार्यत्वात् नैतज्ज्ञापकमिति। तन्न। लुकालुप्तेप्रत्ययलक्षणाभावेन संबुद्धौ वा नपुंसकानामित्यस्यावश्यकतया च संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात्। तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेत्। इह तर्हि अभिनोत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात्। तदिदमुक्तं नलोपादिरिति। तथा अबिभर्भवान्। अजागर्भवान् इत्यत्र तिलोपो न स्यात्। रात्सस्येति नियमात्। अत्रेदमवधेयम्। ङ्याप्ग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः। व्याख्यानात् ॥ ७५ पक्षेपि विकल्पार्थमावश्यकतया चेत्यर्थः। यद्यपि वा नपुंसकानामित्येव भाष्ये पठितं संबुद्धिग्रहणं च सूत्रादेव संबध्यत इति तदर्थं न चरितार्थं तथाप्यत्र पाठे नोक्तार्थज्ञापकतापि। संबुद्धिग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति तु नभ्रमितव्यम्। सूत्रस्य ङि॰ ग्रहणस्य ङि॰ संबुद्ध्योरनुत्तरे इति वार्तिकस्य संबुद्धिग्रहणस्य च प्रत्याख्यानेपि सूत्रस्थस्याप्रत्याख्यानादिति भावः ॥

भाष्यमिति। यदि पुनरयमष्टक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञायेतेत्युपक्रम्य तद्भाष्यं प्रवृत्तम्। पूर्वान्तत्वेनेति। नचैवं संबुद्धावित्यादौ सन्निपातपरिभाषया टाप्नेति भाष्यविरोधइ
तिवाच्यम्। दीर्घप्रहत्युत्तरमन्तादिवद्भावप्रवृत्तावपि टाबुत्पत्तिकालिकानन्तर्यविघातस्य तेन वारयितुमशक्यत्वात्। अशास्त्रीयत्वात्सन्निपातस्यान्तवद्भावेनातिदेष्टुम
शक्यत्वाच्च। अन्यथा न्यायविवेकिनाः रुचिर्बोधिता। पञ्चमीसमासाश्रयणेस्यानिवद्भावोस्ति। अस्याभिधानेचनदण्डमानम्। आवन्तेभ्य आचारक्विबेव नास्ति। आर्तेभ्य आतोरि
तिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्। तत्रवार्तिककृता आतोनापद्दत्युक्तमिति तद्बीजम्। आचारक्विबन्ताद्यङ्लुक्तु नास्त्येव। तेन कस्यन्नीकी। कीशब्दादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो
अस्मिन्नेवसूत्रे हिहलष्टक्तग्रहणन्तिस्योश्च ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भाष्यं चेह प्रमाणम्। यदि हिड्याब्ग्रहणं तिस्योरपि विशेषणं स्यात्। तर्हि कथं तिस्योर्ग्रहणस्याकर्तव्यतां ब्रूयात्। यच्च ड्याब्भ्यां तिस्योरसंभव एवेति। तत्र ङ्यन्तादसंभव इति सत्यम्। आवन्तात्तु आचारक्विबन्ताल्लङः तिप्सिपोः सत्येव।
अगङ्गात्। अगङ्गाः। इति यथा न वशपाव्यवधानम्। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्। नचस्थानिवद्भावः। अपूर्वविधित्वात्। अत्रायं निष्कर्षः। ङ्याप्सो
रित्येवसूत्रमुचितम्। नचसुराः सुरप्सोरित्यादौ धातोः सकारेऽतिप्रसङ्गः। ङ्याब्भ्यां साहचर्यात्। प्रत्ययाप्रत्ययोरिति परिभाषया च प्रत्ययस्यैव सो
ग्रहणात्। राजेत्यादौ नलोपस्तु नङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापकेन साधित एव। किंचाभिनोत्रेति उत्वमपि सूपपादम्। संयोगान्तलोपो रोरुत्वे इति सिद्ध
काण्डे पाठात्। हरिवेमेदिनं त्वेति यथा। अबिभर्भवान् इत्यत्रापि न दोषः। एतत्स्येति अत्र तकारस्यापि प्रश्लेषेण तत्स्येतिच्छेदात्   ॥
यङ्लुकि लङि अचेकेदित्यादौ ङ्यन्तादपि संभव इत्यपास्तम्। ईकाररूपलाभाभावाच्च। उत्वमपीति। अपिना पूर्वरूपम्। रोरुत्वे इति कर्तव्ये कृते चेति शेषः। नमुने इति
वत्। हरिवन्निति। हरिशब्दान्मतुपि छन्दसीर इति वत्वे नुमि संयोगान्तलोपे मतुवसो रितिरुत्वे उत्वे गुणः। केदादिति। कीर्त्तयतेः क्विबिचावेव नस्तो वृतेर्यङ्लुकि लङि ई
ड्भावे तिप्सिपोः प्रयोग एव नास्ति। यथा लक्षणमप्रयुक्ते इत्यत्रैव भाष्योक्तेः। अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावस्यैवयोग्यतेत्यर्थः। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति सिद्धान्तात् ॥

नेतिव्याख्यानमिति।उपपादितंचेदंरामशब्दान्ते।नलोपेकृतेइति।संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादितिभावः।नलोपात्प्रागिति।विभक्तिसंयोगान्तलोपस्यनलोपविषयेऽसि
द्धत्वाभावज्ञापनद्वारेतिशेषः।एतेनराजैधतेचक्रयत्राजाच्छत्रमित्यादौवृद्धियणतुगादिकंनस्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्।किंचकर्त्रैत्यादावेकमेवयणशास्त्रंपूर्वा
पराविषयभेदाद्भिन्नमितिशब्दपरविप्रतिषेधात्परत्यणादेशइत्यचःपरस्मिन्नित्यत्रभाष्यकैयटयोःस्पष्टम्।विषयगतपौर्वापर्यस्यलक्षणेआरोपइतितदाशयस्तेनधीमा

मनुउस्वाहत्दित्यादौसंयोगादिलोपःस्यादितिचेत् न।द्वत्वेकृतेतदप्राप्तेः।असिद्धंद्वत्वमितिचेन्न।सिद्धकाण्डेवस्वादिषुद्वत्वमितिपाठात्।नन्वपदान्त
त्वाद्रुत्वंनस्यादितिचेन्न।सावपिपदंभवतीतिपक्षाश्रयणात्।तर्हिजन्तुअसर्वनामस्थानेयचीतिच्छित्वायजादौसर्वनामस्थानेपदंनेतिव्याख्यात
म्।नचैवंराजेत्यादौनलोपेकृतेसोरुत्वविसर्गौस्यातामितिवाच्यम्।इतोदितिसिद्धेपथिमथ्यात्वाकारविधानेनप्रथमंसुलोपस्यज्ञापनात्।नन्वेतज्
ज्ञापकंसंबुद्धौचरितार्थत्वात्।हेपन्थाः।मन्थाः ऋभुक्षाः।तत्रहिदीर्घःसंबुद्धावितिपर्युदस्तः।नलोपश्चनिषिद्धइतिचेत्।एवंतर्हिनलोपात्प्राक्संः
योगान्तलोपइत्यर्थेनङिसंबुद्ध्योरितिसूत्रमेवज्ञापकमस्तु।तथाहि।ङिसंबुद्ध्योरितिषष्ठीनतुसप्तमी ङेः लुकालुप्ततयाप्रत्ययलक्षणाभावात्।ङ्य
न्तस्यसंबुद्ध्यन्तस्यचप्रातिपदिकस्येतिसामानाधिकरण्येनान्वयः।नचप्रथमंसंयोगान्तलोपंविनासंबुद्ध्यन्तंप्रातिपदिकंलभ्यते।तस्मान्ङ्यापःसो
रितिन्यासेनकिंचिद्बाधकम् । ७७ नित्यादौसुविषयसंयोगान्तलोपशास्त्रस्यनलोपविषयेतत्रपूर्वस्मिन्नसिद्धत्वेननलोपोनस्यादित्यपास्तम्। सा

वपिपदमितिपक्षेतु अदोषाच्च।आरोपेमानाभावाच्च।षष्ठीति।अतएवङौनलोपनिषेधःसार्थकस्तदाहङेरिति।नचनलुमतेतिनिषेधानित्यत्वान्नदोषः।तदपेक्ष्यायं
ष्यन्ततयाव्याख्यानस्यैवलघुत्वात्।संबुद्ध्यन्तेति।संबुद्ध्यन्तप्रातिपदिकान्तनस्यलोपोनेत्यर्थः ॥

इति सूत्रमस्त्विति। अतएव सुपीरित्यादिसिद्धिः। अन्यथा पदान्ते संयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादत्वात्तत्प्रवृत्तौ र्वोरिति दीर्घो न स्यात्। तिप्यनस्तेः सिपि धातो रुरिति सूत्राभ्यां धातुसंबन्धिपदान्तसस्य दत्वरुत्वविधायकाभ्यां कसाहचर्येण च प्रकृतिप्रत्ययसंबन्धिवर्णसंयोगमाश्रित्य सस्य पदान्ते संयोगादिलोपाप्रवृत्तिकल्पने तु न किंचिल्लाघवम्। किंच नङिसंबुद्ध्योरिति सप्तम्येव युक्ता ङिग्रहणाच्च। ननु मतेत्यस्यैतद्विषये नित्यत्वमूलकमेव वा नपुंसकानामिति वार्त्तिकम्। एवं च ब्रह्मन्नाद्यर्थं संबुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेन न ज्ञापकासंभवः। अपूर्ववचनकरणे न सिद्धप्रत्याख्यानं तु न युक्तम्। इदमेवाभिप्रेत्य सूत्रशेषे भाष्ये तस्मादशक्यो हलपृक्तलोपः संयोगान्तलो

यदि तु वस्वादिषु दत्वमिति वार्त्तिकं प्रत्याख्यायते। अधातुग्रहणेनैवोखास्रदित्यादौ दीर्घाभावः सिद्धः। तर्हि हल्ङ्यापः सोरिति सूत्रमस्तु। यत्तु यथाश्रुतं सूत्रं प्राचा व्याख्यातम्। ङ्यन्तादाबन्ताद्दीर्घाच्चेति। तन्न। ङ्यापौ हि दीर्घौ न तु तदन्तमपि। न च दीर्घाद्ङ्यन्तादित्यादेर्दीर्घयोङ्मितदन्तादित्यादिरर्थो लभ्यते। दीर्घादिति पञ्चम्या अनन्वयात्। समासे उपसर्जनयोर्ङ्यापोर्विशेषणायोगात्। उक्तं हि भाष्ये। सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति। एतेन अनदीसंज्ञं ह्रस्वं इउवर्णान्तमित्यपि प्राचो वृत्तिः प्रत्युक्ता। सख्युरसंबुद्धौ। इहेतोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते। तदसंबुद्धावित्यनेन न विशेष्यते। गोतो णिदिति सूत्रात्सिदित्यनुवर्त्य तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह। संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानमिति॥

ॐ पोविंशातुम्। नन्वेद्विल्लायते इह हलपृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तम्। इति सूत्रमित्युपलक्षणम्। हल्ङ्यापः सुतिसि हलिति सूत्रमस्त्वित्यर्थ यात्। अतएवाबिभः सज्यमित्यादौ द्रलोप इति दीर्घसिद्धिरिति दिक्। दीर्घाच्चेति। हलन्तादित्यपेस्य श्वकार इति तद्व्याख्यातारः। न तु तदन्तमपीति। तस्याऽन्तत्वाद्यरूपत्वादिति भावः। प्रत्युक्तेति। इउवर्णान्तस्य ह्रस्वत्वासंभवादिउवर्णयोरेकादेशत्वेन तद्विशेषणासंभवाच्चेति भावः॥

युक्तमिति। अनङ् सावित्यत्रविभक्तिविपरिणामःकार्यःसर्वनामस्थानेइत्यस्यगोतोणिदित्यत्रप्रथमान्ततायाःक्लृप्तत्वान्नतन्निवृत्तिरित्यभिमानः।विशेष्यासन्निधानादि
ति।शब्दस्वरूपंविशेष्यत्वव्यावर्तकम्।किंचसत्यपिविशेष्येसखिशब्दभिन्नान्तस्येत्येवस्यान्नतुसख्यन्तभिन्नस्येति।नञैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्रान्वयायोगादितिभावः।
सख्युरसंबुद्धिःइत्येवतुसूत्रंयुक्तम्। ख्यत्यात्परस्याकृतयणादेशयोःखिखीशब्दयोःअनुकरणं ख्येति।एवंतितीशब्दयोस्त्येति।उभयत्राप्यकार
उच्चारणार्थः।नतुमुख्यापत्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदम्।सख्युर्यः।पत्युर्नः।संख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्यच।आपत्यस्यचतद्धितेइत्यादिनिर्देशात्।
इत्यभिप्रेत्याह।खितिशब्दाभ्यामित्यादि।परस्येतिग्रहणंएकःपूर्वपरयोरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थम्।औत्।एतच्चनदीसंज्ञकेषुइदुद्भ्यामितिपूर्वसूत्रे
णबाध्यते।घिसंज्ञकेषुअच्चघेरित्युत्तरसूत्रेणतस्मा त्संज्ञाद्वयभून्योस्यविषयः।नचतादृशउकारोस्ति।अतआह।उकारेति।यत्तुप्राचाघिनदीसंज्ञा
वर्जिताभ्यामिदुद्भ्यांपरस्येत्युक्तम्।तन्न।तादृशउकारस्याप्रसिद्धेः।समुदायस्येति।नचपर्युदासेपिपर्युदस्यमानसमर्पकेसखिशब्देतदन्तग्राहकत्व
शंक्यम्।विशेष्यासन्निधानात्।यस्त्विहग्रहणवतेत्याद्युपन्यस्तंहरदत्तेन।यच्चख्यत्यात्सूत्रेकय्यटेन।तन्न।तस्यप्रत्ययविधिविषयत्वात्।गौणत्वेपीति।
असख्याद्यनङ्दितिभावः।तथाचयेनविधिरितिसूत्रेपरमसखायावितिबहुव्रीहिः।तत्पुरुषेहिटचाभाव्यमितिकैयटः।तथाद्वितीयाश्रितेतिसूत्रेसो
मसखेतिप्रतीकमुपादायबहुव्रीहित्वान्नसमासान्तइतिकैयटः।मिदचोन्त्यादितिसूत्रेतज्वलोहः।स्त्रियांचेतिसूत्रेचभाष्यकैय्यटयोःख्याधातोमाधव
ग्रन्थेचस्फुटमेतत्।अनद्युक्षोवरुणइन्द्रसखा।आग्नेयाहिमरुत्सखा।तीव्रंसोमंपिबतिगोसखायंइत्यादिप्रयोगाश्चैवमेवसङ्गच्छन्ते।तत्रबहुव्रीहिप्रयुक्त
स्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यदर्शनेनगौणत्वात्।एतेनघिसंज्ञासूत्रेशोभनःसखायस्यसुसखिरित्युदाहरन्तोहरदत्तन्यासकारौतदनुगामिनश्चान्येउपेक्ष्याः ॥
तस्यप्रत्ययविधीति।एवंचहरदत्तानुरोधेनेदंसर्वमितिभावः।तथाद्वितीयेति।तत्पुरुषविषयेबहुव्रीहिर्नेतिउपक्रम्योभयंखल्वपीष्यतेसोमसखागवांसखइतिभाष्यम्।अन्त्येष

संख्यावाचकेइति।आदिसंख्याव्यापकधर्मविशेषवाचकेइत्यर्थः।नतुबहुत्वंसंख्यानियतंविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वस्यतत्राभावात्।अतएव भाष्येयद्यम
संख्या संख्येत्याहेत्युक्तम्।संख्यायतेऽनयेति।साक्षाद्व्याप्यसंख्याद्वारावेत्यर्थः।अतएव बहुगणसाहचर्येण संख्यासंबन्ध्यर्थप्रतिपादकस्यग्रहणादेवबहुवचनेति।अन्यथाष
षड्त्येववदेत्।अर्थप्राधान्येति।षट्शब्देनषट्संज्ञकः।शब्दस्तदर्थसंख्याश्रयश्चेत्युभयमपिविवक्षितम्।तेषांबहुत्वादिदंबहुवचनम्।तत्रार्थात्परत्वंस्वगतसंख्यानुवाद
करूपंगौणंतदाह॥षडर्थेति।तेन गौणेन।इदंप्राचामनुरोधेन।षड्भ्यइतिबहुवचनंतिसृभ्यइतिवत्।षट्संज्ञकानांबहुत्वाच्च।नहिसर्वत्रजातिनिर्देशएवोचितः।आचार्यैरे
पतिःसमासएव।एवकारइष्टतोवधारणार्थः।अन्यथाहिसमासेपतिरेवेतिसंभाव्येत।घात्वादेरित्यादिज्ञापकानुसरणेचप्रतिपत्तिगौरवंस्यात्। अथकथं
सीतायाःपतयेनमः।पत्यःशरण्य।नष्टेमृतेप्रव्रजितेक्लीबेचपतितेपताविति।उच्यते।पतिरित्याख्यातःपतिः।णेरिटिलोपे अचइरित्यौणादिकइः।अयंपतिश
ब्दःपतिःसमासएवेत्यत्रनगृह्यतेलाक्षणिकत्वात्।एवेनकृष्णस्यसखिरर्जुनइतिभारतम्।सखिनावानरेन्द्रेणेतिरामायणंचव्याख्यातम्।बहुगण।बहु
गणौप्रातिपदिकेसंख्यावाचकेगृह्येते।नतुसंघवैपुल्यकेअपि।संख्यायतेअनयेतिअन्वर्थसंज्ञाविधानात्।अतएवडतिरपितद्धितएवगृह्यते।वतुनासाह
चर्याच्च।नतुपातेर्डतिः।षड्भ्योलुक्।षड्भ्यःपरयोरिति।बहुवचननिर्देशोअर्थप्राधान्यसूचनार्थः।षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरितिफलितोर्थः।प्रत्ययलोपे।
स्थानिवत्सूत्रेणसिद्धेनियमार्थमिदम् ॥ ७५ लीवा।षष्शब्दस्यबहुवचनान्तस्यैवसंज्ञात्वाच्च।तस्मादिदंविहितविशेषणम्।परमपञ्चादीनामपिसंख्याप्रकार
संख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेनसंख्यावाचितयाषट्त्वमस्त्येव।लोकेगणनायांप्रसिद्धानामेवग्रहणमित्यत्रनमानम्।उपसर्जनेतुअतिक्रान्ताद्यर्थप्राधान्यंनतुसंख्या
याइतिनदोषः।स्पष्टंचेदंसर्वादीनीतिसूत्रेभाष्येइतितत्वम्।सिद्धेइति।तृणहइतिसूत्रेऽचिनेत्यनुवृत्त्यात्,णहानीत्यादिव्यावृत्तौहलीत्यननुवृत्त्याअतृणेडित्यस्यसिद्धिः।
शासइत्ः।अङ्।अजादौङ्कितिचेदङ्वेतिनियमेनाजादिव्यावृत्तौनत्रहल्ग्रहणाकरणेनमित्रशीरित्यस्यसिद्धिरेवमन्यत्रापीतिभावः ॥

प्रत्ययस्यासाधारणमिति। इदंद्वितीयप्रत्ययग्रहणेनलभ्यते। यत्रप्रत्ययस्यविशेष्यत्वंतत्रैवेतिनियमस्तुन। राजेत्यादौपदत्वानापत्तेः। दीर्घेनेति। असोलुकःस्थानेवत्वे
नासन्तत्वेपि विशेषः। नचात्रुसाहचर्याच्छ्रूयमाणासन्तएवदीर्घइतिवाच्यम्। तदनित्यत्वस्याप्यनेनज्ञापनात्। प्राधान्येनेति। तत्वंचवर्णाविशेषणत्वरूपम्। एतच्चस्यानि
वद्भिन्नत्वेनत्यैवसिद्धेप्रत्ययलक्षणमित्येतत्सामर्थ्याल्लभ्यम्। इमिति। मित्रशीरित्यादौहलादौक्विति विधीयमानमित्वंचसिद्धातीत्यपिबोध्यम्। वर्णप्राधान्येति। वर्णस्य
तत्वेचप्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्वमि तरंविशेषणत्वंच। अणयोऽकारइत्याद्यर्थकेटिड्ढाणञित्यादौइकोयणचीत्यादौचातत्रान्यमुदाहरति। तेनेति। भाष्योदाहरणंतु चि

प्रत्ययस्यासाधारणं यत्ररूपंप्रयोजकं तदेवकार्यंप्रत्ययलोपेसतिभवति। नतुप्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति। तेनशोभनाद्दृषदो
स्यसुदृषेत् प्रासाद इत्यत्रात्वसन्तस्येतिदीर्घोन। यद्वा। यत्रप्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयतेतत्राल्विधित्वेपिविद्ध्यर्थमिदम्। तेनअत
णेडित्यत्रहलादौपितिसार्वधातुकेविहितइम्लुक्यपितस्मिन्भवति। वर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणंइतितुवर्णप्राधान्यविष
यकम्। तेनगवेहितङ्गोहितमित्यत्रअवन। अस्मदिति। अत्रप्राचाअव्ययेत्यपिपठितंतत्तुअव्ययानांप्रायेणनिर्लिङ्गत्वात्अव्य
यीभावस्यक्लीबत्वेपिलिङ्गान्तराभावाच्चोपेक्षितम् ॥ ७५ त्रायांजातावित्रेत्यादावणयोकारस्तदन्तादितिविहितोङीबितिबोध्यम्।
नचगोहितमित्यत्रनलुमतेतिनिषेधः लुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गोद्देश्यककार्यएवतेननिषेधात्। अतएवोक्रामेत्यादौक्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घसिद्धिः। पर
स्मैपदपरश्निनिरूपिताङ्गस्यतेनदीर्घविधानात्। तस्मिन्निति न्यासेपि लुक्स्थानिभूतप्रत्ययाव्यवहितप्रकृत्युद्देश्यककार्यएवप्रवृत्तिरितिबोध्यम्। य
इत्यादिनोक्तोवार्तिककृत्संमतः पक्षस्तत्फलानामन्यथासिद्ध्याभाष्यकृतादूषयित्वानियमार्थत्वपक्षउक्तइतिदिक्। प्रायेणेति। विभक्तिप्रतिरूपकाणां
लिङ्गयोगेपित्रिषुसारूप्याभावइत्याशयः ॥

अर्थप्राधान्यबोधकस्येति। अर्थप्राधान्यस्यैव प्रकृतिबोधकस्येत्यर्थः। बहुवचनस्येत्युपलक्षणम्। तद्बोधकाभावादित्यत्र तात्पर्यम्। गौणमुख्यन्यायस्तु पदकार्य एव न प्रातिपदिककार्ये। किंचाप्रसिद्धत्वरूपस्य गौणलाक्षणिकत्वरूपस्य वा गौणत्वस्यतत्र ग्रहणम्। न चायं तथा। इतरविशेषणत्वेन उपसर्जनत्वं न तु गौणत्वम्। अतएव प्रियपति

वस्तु तस्त्विति ॥ अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावात् गौणत्वेपि त्रयादेशो न्याय्यः। अस्याद्यनङ्दिति भावः। अकारो वक्तव्य इति। तथा च बहुत्वाभावे औडुलोमिशब्द इकारान्तः। बहुत्वे तु अकारान्त उडुलोमशब्दो अन्य एव। तस्य च इकारान्तेषु ग्रुत्पादनं प्रासङ्गिकमिति भावः। तथा चैडुलोमिशब्दस्य इदन्तस्य बहुत्वे अदन्तत्वमिति न भ्रमितव्यम् ॥ इति इदन्ताः ॥ क्विदिति। तेन आतो लोप इटि चेत्यालोप इति भावः। यमीपप्यादय इति। यत्तु प्राचोक्तम्। एवं देवयज्यतिलक्ष्म्यादय इति। तन्न। देवान् यजत इति विग्रहे इन्नित्यौणादिकसूत्रेण ह्रस्वान्तस्यैव देवयजिशब्दस्य उज्ज्वलदत्तादिभिः साधितत्वात्। अप्रोद्धिजान्देवयजी निहन्मि इति भट्टिप्रयोगस्य ह्रस्वविषयकतयैव व्याख्यातत्वात्। न च यजेर्दीर्घ ईप्रत्ययः प्रतिषेधोक्तोस्ति। बहुलग्रहणात्कल्प्यत इति चेद्‌ भवेदेवं यद्यनन्यथासिद्धं कल्पकमुपलभ्येत। वेदेपि ह्रस्व एव प्रयुज्यते। आयजिं त्वा मनवे जातवेदसं इति। अतिलक्ष्मीशब्दस्य तु नदीत्वाद्ध्रस्वे आडागमे नुटि आमि च कृते महद्वैलक्षण्यमिति न वात प्रमीसाम्यम्। एतच्च मूल एव स्पष्टी भविष्यति। क्विबन्तेति। एतच्च माङ् माने शब्दे चेति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टम् ॥ ॥ सेत्यादौ तिलादयो भाष्यकृतोदाहृताः। गौणत्वेपीति। उपसर्जनत्वेपीत्यर्थः। न द्रष्टुमितव्यमिति। एतद्भुमनिवृत्त्यर्थमेवात्रास्यनुत्पादनमिति भावः। इतीदन्ताः। ह्रस्वविषयकतयैवेति। जयमङ्गलायामिति शेषः। माङ् माने इति। घुमास्येतीत्वविधायकसूत्रस्य मवकारादाविति वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति दुर्लभं सुलभम्। शंस्याशब्दे तु भाष्यप्रयोगादेवेत्वाभावः। ततो विजेवेत्यन्ये। न च तेनेत्वे पितस्यासिद्धत्वात्कथं यणिति वाच्यम्। क्वावीत्वं विभक्तौ यणादेश इति व्याश्रयत्वादिति बोध्यम् ॥

नकबिति। समासान्तविधौलिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावस्यङ्याप्प्रातिपदिकादितिसूत्रेभाष्येउक्तावप्यस्यतन्निषेधकत्वेनात्रप्रवृत्तिरस्त्येव। गोस्त्रियोरितिसूत्रेब
हुश्रेयसीविभाष्योदाहरणादनन्तरस्येतिन्यायंबाधित्वानघृतश्चेत्यस्याप्ययंनिषेधइतिभावः। ङ्यादिष्विति। बहुवचनंप्रयोगभेदाभिप्रायेण। शक्तीति। स्त्रीत्वनिरूपि
तशक्तीत्यर्थः। तेनलक्ष्म्यादिशब्दसंग्रहः। तदन्तसंज्ञापक्षेतुश्रीनद्योरित्यादौनदीशब्दस्यतदवयवेलक्षणा॥ नद्यन्तादित्याद्यप्यतिलक्ष्म्याद्यर्थमावश्यकंलक्ष्मीशब्देव्य
पदेशिवद्भावेनतत्त्वबोध्यम्। इउवर्णाविति। अतएवचन्तादजाद्यन्तंविप्रतिषेधेनेतिसङ्गच्छते। नत्वियस्यादिइदंहरदत्तानुरोधेन। न्यायसिद्धमिति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वप्रव
बहुश्रेयसीति। ईयसश्चेतिनकप्। नाप्युपसर्जनह्रस्वः। ईयसोबहुव्रीहेर्नेतिनिषेधात्। यूस्त्र्याख्यौ। ईदूदन्ताविति। इहवर्णयोरेवसंज्ञेत्यपिपक्षोस्ति।
आच्छीनद्योरितिसूत्रस्वरसात्। तयोस्त्र्याख्यत्वंतुङ्यादिषुसतःक्वचित्तुस्त्रीवाचकवर्णसमुदायेघटकत्वेनप्रवेशात्। शक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्याविव
क्षितत्वात्। तेनचनद्यन्तादिव्यवहारोनविरुध्यते। एवंघिसंज्ञायामपि। इउवर्णौतदन्तंवाघिसंज्ञमितिपक्षद्वयंबोध्यम्। वर्णसंज्ञापक्षेअसखीत्यस्यसखिभि
न्नस्यावयवइत्यर्थः। ननुसखिशब्दावयवंवर्जयित्वेति। तेनातिसख्निनेत्यादिनिर्बाधमित्यवधेयम्। पूर्वमिति। वृत्तेःप्रागित्यर्थः। वक्तव्यमिति। संज्ञायाश्चयोद्देश
प्रवृत्तौन्यायसिद्धमिदंकार्यकालत्वेतुवाचनिकम्। अचिश्नु। इहय्वोरितिधातोरेवविशेषणंनतुश्नुभ्रुवोरव्यभिचारादइत्याह। इवर्णोवर्णान्तधातोरिति ॥
त्तनदीचन्तयेवसमुदायेनसत्त्वात्कार्यसिद्धिरितिभावः। वाचनिकमिति। स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रबोधकस्यैवसंज्ञेत्यभिमानेनेदम्। जहत्स्वार्थावृत्तित्वाभिमानेनवा। भा
ष्यकृतात्वजहत्स्वार्थायामवयवस्यनित्यस्त्रीत्वविशिष्टार्थबोधजनकत्वेनतस्यसंज्ञायांकुमार्यैब्राह्मणायखरकुट्यैब्राह्मणायेत्यादौक्विलुब्विषयेआनुपूर्व्यैक्येनभेदा
ग्रहात्समासेनचन्तत्वात्कार्यसिद्धिमाश्रित्यप्रत्याख्यातमिदम्। अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति। तन्मात्रबोधकत्वनिवेशेनमानम्। यौगिकेषूत्तरपदेजहत्स्वार्थत्वाभावश्चेति
तदाशयः। अवयवशब्देनात्रवृत्तिप्रकृतिभूतशब्दग्रहणम्। अतएवक्यजाद्यन्तेनदोषः। तत्रापीत्थ्विशेषणतयाकुमारीशब्दादेर्नित्यस्त्रीलिङ्गार्थबोधकत्वात्। श्नुप्रभृतीनामिति।

दोषइति।सामानाधिकरण्येविशेषण[illegible]थ्यभावमात्रम्।वैयधिकरण्येतुभेदसंबन्धस्यचेतिगौरवंदोषइत्यर्थः।दिदिवतुरिति।अत्रयणापत्तिस्तत्रापितद्वीत्यावैयधि
करण्यात्।यदियणवि धौसामानाधिकरण्यमेवतदेयङ्‌एवापत्तिः।नचैषुलोपेननिर्वाहः प्रत्ययनिमित्तेयङादेरसिद्धत्वात्।अनित्यत्वात्तदभावेप्याहऊपतुरिति।क्लिष्टते
ति।अजादिप्रत्ययस्याङ्गांशेउत्थिताकाङ्क्षत्वादितिभावः।उभयोर्विशेषणमिति।व्याख्यानाल्लक्ष्यानुरोधाच्चैकदेशान्वयेपिसौत्रत्वाद्वृत्तिरितिभावः।उन्यावित। अतएवस्वर
पूर्वोपदपूर्वोचोपधायस्येवर्णस्यतस्यप्रोणित्यर्थकंस्वरपदंपूर्वोपधस्येतिवार्तिकंसङ्गच्छतेउक्तोपायेनप्रत्याख्यातमित्यन्यत्।तदन्तत्वादिति।नचधात्ववयवसंयोगपूर्व
श्नुप्रभृतीनामिवर्णोवर्णयोरिति व्याख्यानेतुइयङ्‌वङोर्डित्वमर्थवैयधिकरण्यंचदोषः।क्षिपति।अद्युतत्।दिदिवतुः।ऊयतुः।इत्यादेश्चातिव्याप्तिः।न
द्वारणायइवर्णोवर्णयोरच परत्वं नविशेषणेतुक्लिष्टतेतिभावः।आन्तरतम्यादिति।स्थानतइतिभावः।एरनेकाचः।अचिश्नुधात्विति सूत्रेद्वन्द्वनिर्दे
शेपिधातुरेवेहस्वंबुध्यते।नतुश्नुभ्रुवौतयोरिवर्णासंभवात्।धातुग्रहणंचावृत्त्याउभयोर्विशेषणम्।संयोगस्यचाङ्गस्यचेतिव्याचष्टे।धात्ववयवसंयोगेत्यादिन
र्ण त्रधातुनांसंयोगस्य।[illegible]षणादिहयण्।उन्यौ।उन्न्यः।अङ्गविशेषणन्तु।हरिम्।हरी।हरीनित्यादिसिद्धये।यदिहिधातुनाङ्गंनविशेष्येततर्हिइहापिप्रद्ध्यंप्रद्ध्यइ
त्यादाविवपूर्वरूपंपूर्वसवर्णदीर्घंचबाधित्वायणस्यात्।धात्ववयवसंयोगपूर्वकोनभवतिय इवर्णःतदन्तत्वादङ्गस्य। ७ त्वस्यधात्ववयवेइकारएवसंभवेनसंयोगव
द्विप्रयोगस्यापिविशेषावगतिहेतुत्वेनतद्भिन्नस्यापिधात्ववयवस्यैवग्रहणान्नदोषइतिवाच्यम्।तन्त्रीरित्यादौधात्ववयवसंयोगपूर्वस्याधात्ववयवस्यापिसंभवात्।परिमाणा
ख्यायामितिसूत्रेभाष्येअजपावपिसंज्ञायामेवयथाजातीयकउत्सर्गस्तज्जातीयकेनापवादेनापिभवितव्यमित्युक्तंतन्मूलकेनउत्सर्गसमानदेशाअपवादाइतिन्यायेनतु
ननिर्वाहः।अङ्गांशेतदसंबन्धेहरिमित्यादावपितस्याप्रवृत्तेनयेननाप्राप्तेभावेनतदपवादत्वस्यैवाभावात्।यद्यपिप्रत्यासत्त्याइकोगुणवृद्धीइतिनिर्देशोपष्टम्भयाधात्वव
वसंयोगपूर्वभिन्नस्यधात्ववयवस्यैवग्रहणमितिहरिमित्यादौनदोषस्तथापिस्पष्टप्रतिपत्तयेआवृत्तिरेवाश्रितेतिदिक् ॥

सूत्रमतेपीति। भीत्रेतिसूत्रं षष्ठीबाधनार्थमितिवैतण्डिकतयावदन्तितत्सिद्धसूत्रमतेपीत्यर्थः। वस्तुतोभयहेतुरित्युक्त्यास्यतृतीयाबाधकत्वंबोध्यम्। नचैर्ष्यरत्वादिति।
एवंचयल्लोपोदुर्लभइतिभावः। वार्त्तिककारोक्तेरिति। लोपोव्योरितिसूत्रेक्वावुपसंख्यानमितिवार्त्तिकम्। तस्यापूर्वत्वापेक्षयाक्वौयथालोपेदुर्लभइष्टसिद्धिर्भवतितयाबक्त
व्यमित्यर्थः। साचपूर्वविप्रतिषेधेनेत्याशयेनैवमुक्तमित्तिबोध्यम्। गौणत्वेपीति। इच्छाकर्तृरूपार्थप्रत्युपसर्जनत्वेपीत्यर्थः। कृतयणेति। अन्यथाखितेः परस्यत्वेववदेदि

वृश्चिकशब्दस्येति। भाष्यकृताहिबुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्यभीत्रार्थानामितिसूत्रंप्रत्याख्यातंततश्चसंबन्धमात्रविवक्षायांषष्ठ्येवेतिभावः। सूत्रम
तेप्याह। वृश्चिकःसन्बिभ्यिनीति। अल्लोपयलोपाविति। नचपरत्वादूर्ठ्ठक्तस्येतिस्यादितिवाच्यम्। वेरपृक्तलोपाद्यलोपःपूर्वविप्रतिषेधेनेतिवार्तिककारोक्तेः।
कौलुप्तमिति। नपुंसकेभावेक्तः। कौलोपइत्यर्थः। इदंसर्वेकुमारीमिच्छन्कुमारीत्यत्रापिबोध्यम्। अनन्यतयेति। गौणत्वेपिअनङ्णित्वयोःप्रवृत्तेरुक्तत्वाच्चे
तिबोध्यम्। दीर्घस्यापीति। एतदर्थंकृतःयणादेशनिर्देशइतिभावः। नन्वतिसखेःभूपतेः इतिगुणविषयेव्यावर्तयितुंयणानिर्देशइतिचेत्। अस्त्वेवम्। तथापिदी
र्घप्रवृत्तेदुर्वारत्वात्। नहिह्रस्वेष्वभावनदीर्घेष्वित्यत्रप्रमाणमस्ति। सोत्रस्यविकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वेनतत्सार्वत्वलाभेनतथैवोक्ति
त्वात्। भाष्यारूढत्वाच्चायत्तुप्राचावतिकेचित्। इत्युक्त्वा। सख्यः। सख्युः। इत्याद्युक्तम्। यच्चतद्व्याख्यातृभिरुभयमप्येतद्भाष्येस्थितमित्युक्तम्। यच्चात्रोपष्टं
भार्थंप्रसादकृता। सख्युपत्युःप्रासिद्धेयतख्यत्यादित्याहपाणिनिः ॥

तिभावः। गुणविषयेइति। प्रकृतिप्रत्ययापेक्षगुणापेक्षयातदवयवमात्रापेक्षस्यान्तरङ्गत्वेनततः पूर्वंप्रवृत्तिःस्यादितिभावः। दुर्वारत्वादिति। तदर्थंकृतस्यान्यसंग्राह
कत्वेपिबाधकाभावादितिभावः। विकृतनिर्देशस्येति। यकारान्तानुकरणनिर्देशस्येत्यर्थः। अकारस्तूच्चारणार्थइतिभावः ॥

साधारणमिति। ह्रस्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः। विदांकुर्वन्त्विति। भाष्ये सार्वस्यास्पष्टत्वादिति भावः। अतिरभसादिति। संयोगपूर्वकत्वेन यणो दुर्लभत्वादिति भावः। यद्वा तोलोपस्याभीयासिद्धत्वं तुनव्याश्रयत्वात्। नियमार्थमिति। फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः। इतीदन्ताः। नियमार्थमिति। फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः। तृतीयान्तादिति। तृजन्तेन तुल्यं रूपं लभते इत्यर्थः। निमित्तेत्या दि। पूर्ववत्तनं आद्यन्तवत्सुबामन्त्रिते पराङ्गवदित्याद्यत्रयस्योदाहरणम्। तत्र तृजन्तत्वरूपनिमित्तस्य तद्व्यवहारस्य वातिदेशे आह सत् तृ चशब्दं समुच्चार्य विहितकार्य स्यैवापत्तौ जसि गुणावादेशयोस्तृजन्तोद्देश्यको। ऽष्टनिति दीर्घ एव स्यात्। स्वौजसादिषु चानङ्गुणौ न स्याताम्। न चोत्तरसूत्रद्वयेन सामर्थ्याद्वस्त्रो नित्यत्वक्तोष्टुंग्रहणेनैव साधारणं तन्मन्वानाः सुस्वुः सुतः सुखीः सुतीः। सुखीयतिसुती यत्यौ यौकिबन्तौ तयोर्विदुः। निष्ठादेशस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाल्लूनयुवादिकम्। सुरुम्यद्दृत्वादि तु। शुष्किय द्वृत्ति। यत्तु शुष्कयुः पक्वयुः शुष्कयः पक्वयः। इत्युदाजह्रुः। भाष्ये स्थितमिति चोपसंजह्रुः तदतिरभसात्॥ इतीदन्ताः॥ तृज्वत्क्रोष्टुः। क्रुशआह्वा ने। अस्मात् तितनीति तुन्प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः तृचि तु क्रोष्टृशब्दः द्वावपि सृगालवाचिनौ। तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त एव। तृ तीयादावच्युभयम्। अन्यत्र तु तुन्नन्त एवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते। क्रोष्टुरिति। तुन्नन्तात् प्रथमात् तृज्वदिति तृतीयान्ताद्वतिः। निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशा स्त्रकार्यरूपविषयकत्वेनातिदेशस्य षड्विधत्वेपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते ॥ ७५ सिद्धावादेनापि सामर्थ्यात्कार्यमात्रप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। तत्सामर्थ्येन रू पातिदेशस्यैवज्ञापयितुं युक्तत्वात्। तादात्म्यातिदेशस्त्वसंभवी सहप्रयोगाभावात्। शास्त्रकार्यातिदेशावपि न तुन्नन्तस्याद्युदात्ततया तृज्वद्भावे नोकारस्य रेफरूपयणादेशे पितस्यो दात्तस्थानिकयणो भावेनोदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरानापत्तेः। अर्थातिदेशस्त्वसंभवी तयोरैक्यस्य स्वतएव सत्त्वाच्च। षड्विधित्वेपीति। अर्थातिदेशासंभवमलेदम्। युन्नवन्तामु ह प्राधान्यादिति। रूपमिति। तत्र तृज्वदित्यत्र ऋकारस्योपस्थितत्वात् तद्विशिष्टं क्रोष्टृ इति। तत्र तृज्वदिति च चकारोच्चारणसामर्थ्यादन्तोदात्तस्वरविशिष्टमिति। ऋकारस्योदात्तत्वादुदात्तयण

म·श·
७७

संज्ञाशब्दानामिति। उणादिव्युत्पन्नानामिति शेषः। अतो घातशब्दस्य दीर्घो भवत्येव परत्वादिति। इदमग्निमं च कार्यैक्येऽसंभवाभावो विप्रतिषेध इत्यभिमानेन। यद्वार्ध्रत्वादुत्कृष्ट
त्वात् विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः। निष्कर्षेति। अस्य पूर्वपक्षिण इति शेषः। यथालक्षणमिति। अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यायोग्यतेत्यर्थः। बाध्यसामान्यचिन्तेति। सा
च तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टा। एवं चाचिर इति सूत्रेऽपि अचिरादेशे जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वादिति वार्तिकं बाध्यविशेषचिन्ताभिमानेन प्रवृत्तमिति भावः। एतेन तद्वार्तिकबलाज्जसोऽन्य
तच्चनर्पचादेर्पत्र कुत्स्यचित्। किंतु कुशे त्वा। उपस्थितत्वादर्थत आन्तर्याच्चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह। क्रोष्टुशब्दस्थाने इति। नियमार्थमिति। अन्येषां संज्ञाशब्दानामभूदित्ये
तदर्थमित्यर्थः। [illegible]इति। अनङ्हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः। स च सर्वनामस्थाने चेत्यनेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वादनुनिष्टोऽवन्याय्यः। कृतेऽप्यनङि एकदे
शविकृतस्यानन्यत्वे [illegible]त्वात्। अन्यथा गुणे कृतेऽपि दीर्घो न स्यादिति भावः। रात्सस्य। इह तकारोऽपि प्रश्लिष्यत इति पक्षान्तरम्। तेन हल्ङ्यादिसूत्रस्थानेऽप्यापः। सोरि
ति निकर्षे अ[illegible]भवानित्यादि सिद्धम्। अजर्घर्त् इत्यत्र तु चर्त्वस्यासिद्धत्वात् तलोपो न। ननु कीर्तयतेः क्विपि कीर्त् इह स्यादिति चेन्न यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भा
ष्यम्। एतेनावर्वर्त् इति व्याख्यातम्। परत्वादिति। न च नुण्नित्य इति वाच्यम्। तृज्वद्भावे कृते सन्निपातपरिभाषयानुटो दुर्लभत्वादिति भावः। नुमचिरेति। ननु
रेण स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यम्। बा[illegible]सामान्यचिन्ताश्रयणात्। तथा च वक्ष्यते। गुणदीर्घोत्वानामपवाद इति। एवं चाविशेषान्नुडप्यनेन बाध्यः। तत्कथं विप्रति
षेधः। उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेत्सत्यम्। अतएव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा नतिसृचतसृ इति ज्ञापकान्नुडिति भाष्यकृतोक्तमि
ति सन्तोष्टव्यम् ॥ ७७ त्रिप्रियतिसरमित्यादेर्गुणविकल्पस्यन्तः परास्ताः ॥ तृज्वत्सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। मपर्यन्तस्येतिसूत्रस्थप्रियतिस्रावित्यादिभा
ष्यविरोधाच्च। अनेन। रेण। विप्रतिषेध इति। अचिरेणेत्यर्थः। दूषयित्वेति। यद्यपि नतिसृचतसृ इति ज्ञापकेन तदपवादत्वाभावकल्पनया विप्रतिषेध उपपद्यते। तथापि
ज्ञापकानुसरणस्यावश्यकत्वेनैव तं दूषयित्वेत्यर्थः। इदं तृज्वत्सूत्रे भाष्ये। संन्तोष्टव्यमिति। अतिस्त्रोदस्तदंशे वार्तिकेन कार्य इति भावः ॥

राम:
७७

दृशापादीति। अत्रारुचिबीजं तु नुम्निपातनं व्यर्थम्। न च परसवर्णाभावार्थमुभयनिपातनम्। नुम्येव निपातितेऽनुस्वारनिपातनसामर्थ्येनैव तदभावसिद्धेरिति। एवं चा

इत्युदन्ता॥ हूहूरिति। अव्युत्पन्ना संज्ञेयम्। अतिचमूशब्दे त्विति। प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्युक्तेः। तथा च एवमतिचम्वादय इति प्राचो ग्रन्थो भाष्यवि
रुद्ध इति भावः। वर्षाभ्वश्च। वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् स्त्रीलिङ्गप्रकरण एव एतत्सूत्रं वक्तुमुचितम्। पुल्लिङ्गे तु क्रियाशब्दाभिप्रायेण कथंचिद्योज्य
मिति व्याचख्युः। तद्भ्रमसात्। दर्दुरे हि पुल्लिङ्गोऽयम्। भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुरा इत्यमरोक्तेः। भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात्।
भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवकोशाच्च। दर्दुरे षणीति पाठान्तरम्। षणीति पुल्लिङ्गस्य प्राचां संज्ञा। दृभ तीति। दृभीग्रन्थे तुदादिः।
व्युत्पादितन्द्वस्ति। यद्यप्युज्ज्वलदत्तेन दृन्फूरिति पवर्गद्वितीयं पठित्वा दृम्फेर्नलोपाभावो निपात्यत इति व्याख्यातं तथापि वृत्त्यन्तरेषु दृभीग्रन्थ इत्यस्मात्।
ऊप्रत्यये नुमागमो निपात्यत इत्युक्तम्। एतच्च माधवग्रन्थे स्पष्टं दशपादीवृत्तौ तु दर्भणं दृम्भुः। नुमागमोऽनुस्वारश्च निपात्यतेत्युक्तम्। अयमूकारोऽनधा— इ
तोरित्युवङोऽप्रसङ्गादिकोपणचीति यण्। स चामि पूर्वप्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्याभ्यां बाध्यत इत्याशयेनोदाहरति। दृम्भूमित्यादि। नन्वेवं दृन्करेत्यत्र यण्
शङ्क्यः। तत्र अर्थवत एव ग्रहणात्। अस्य तु दृन्शब्दस्य भूशब्दस्य च अनर्थकत्वादिति भावः। एवं चायं हूहूवदिति फलितम्। श्रीपतिमतेनाह। दृन्नि
ति। माधवस्तु अन्दूदृम्भूरित्यादिसूत्रेण दृढशब्दे उपपदे कूप्रत्ययः। उपपदस्य दृन्नादेशश्च निपात्यत इत्याह। दृन्भूरिति। तरुसर्पजातिभेद इ
ति केचित्। कपिरित्यन्ये। दृन्करेति। अत्र दृन्निति नान्तपाठो मुख्यः। मान्तपाठोऽपि केषांचित्। वक्तव्य इति। वर्षाभ्वश्चेति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः अ
नुक्तं च भाष्यवार्त्तिकबलान्निर्णेयमिति भावः ॥

यमूकारोऽनधातोरित्युवङोऽप्रसङ्गाद्यणा भाव्यमिति दृन्पूर्वकभूप्रकृतिकदृंभूशब्देन सह न रूपविशेष इति माधवश्चिन्त्यः। निपात्यत इति। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन [illegible]त्वमिति भावः।

वार्त्तिकमिति। एतेनभाष्येपूर्वग्रहणंव्यवहितेपि त्रस्यार्थमिति वर्षाद्भूरित्यादावपियणितिपरास्तम्। सूत्रवार्त्तिकानुरोधेन पूर्वग्रहणस्यपरिभाषाप्राप्त्यर्थेनुवादत्वोचि
तथा च वर्षाभूपुनर्भूश्चेति वार्त्तिकं व्याख्याय भाष्यकार आह। अल्प इ मिदमुच्यते। वर्षाद्दृन्कारपुनः पूर्वस्य भुवइतिवक्तव्यमिति। वामनेन तु दृन्भू
ब्दोनपठितएव। एवं स्थितेयत्प्राचाद्दृन्कारेतिपठितं,यच्च तत्सौत्रेणमहाभाष्यकारवचनमर्थतोनुवदति इत्युक्तम्। यच्चान्येर्वार्त्तिकेन पूरितंअर्थमुदाह
रतीत्यवतारितं, तत्सर्वं रभसकृतमेव। न च भाष्येपि दृगित्येव पाठ इति भ्रमितव्यम्। अंदृन्भूइतिनिपातितइतिमा[illegible]धवग्रन्थेनकैयटादिग्रन्थे
ष्वविरोधः[illegible]रितियत् किंचिदेतत्। दीर्घपाठेइति। अयं च भाष्यवृत्त्यादिबहुग्रन्थसंमतः पाठः। अनुस्मृतौतु ह्रस्वः पठ्यते। यत्तु तद्विवृतावुक्त
म्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्कारपूर्वस्यापिसिद्धमिति। तन्न। तथाप्यणप्रत्ययविशिष्टस्यान्यत्वात्। नह्यणप्रत्ययो[illegible]का[illegible]। तस्माद्ध
स्वपाठेकारपूर्वस्य[illegible]उवङेव। तथा दीर्घपाठेकरपूर्वस्यउवङितिविवेकः। स्वयंभूशब्दवदिति। प्राचा तु दृन्भूकाराभूशब्दौ वर्षाभूशब्दवदुदाहृ
तौ। तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमिति भावः॥ इत्यूदन्ताः॥ नृ च। इहछन्दस्युभयथेतिसूत्रादुभयथेत्यनुवर्तते। छन्दसीति तु निवृत्तम्। तेन चिन्ताजर्जर
चेतसां वत नृणां का नाम शान्तेः कथा। नृणामेकोगम्यस्त्वमसीत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। केचित्तु छन्दसीत्यनुवर्तयन्ति। तदयुक्तम्। पूर्वसूत्रेणैव
सिद्धे नृ चेति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः। यदपि पूर्वसूत्रेति सूत्र चतसृ इत्यनुवर्तयन्ति। तदप्ययुक्तम्। अविशेषेण विकल्पदर्शनात्। तथा च धातोधा
तृणामितिमन्त्रेतैत्तिरीयैः ह्रस्वः पठ्यते। बह्वृचैस्तुदीर्घइतिदिक्। इत्यृदन्ताः ॥
त्यात्। उपेक्ष्यमिति। काराभूरित्यत्रकाराशब्दः करोतेर्ण्यन्तादिदायङि निष्पन्नोबन्धनगृहवाचकस्तस्यटापासहैकादेशस्यपूर्वान्तत्वेपिवार्त्तिकेग्रहणंनप्रसि
द्धत्वेनह्रस्वपाठेकाकयतयाचहस्तवाचकस्यैवग्रहणादितिभावः ॥

इत्यपहायेति। एतदवयवगकारमपहायेत्यर्थः। इत्योकारोपलक्षणतयेति। तपरकरणे नगस्याविवक्षितत्वलाभादिति भावः। निरवकाशत्वं चेति। चो हेतौ। यतो निर्वका-
शत्वमतो बाधकत्वमित्युक्तं न सङ्गच्छेतेत्यर्थः। अमरात्तुस्त्वमिति। भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषणादिति भावः। भाष्यमिति। स्थानेन्तरतमसूत्र इति भावः। क्वजन्तस्ये-

ओतो णिदिति वाच्यमिति। गोत इत्यपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः। तथा च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धौ सत्यामात्वं न स्यादित्याशङ्क्य निरवकाशत्वेनात्वे
न वृद्धिर्बाध्यत इति औतोम्शसोरिति सूत्रे भाष्यकृतोक्तम्। कैयटोपि तत्रेत्थमाह। ओत इति सूत्रे पाठ्यम्। गोत इत्योकारोपलक्षणतया व्याख्येय
मिति। वृत्त्यादिग्रन्थेष्वप्येवमेव स्थितम्। स्मृतौरिति। यत्त्वाहुः। गोशब्देन औणादिकेन सादृश्याद्द्योशब्द एव लक्ष्यते। न त्वोकारान्तमात्रम्। तेन स्मृतेः स्मृत
वौ स्मृतव इत्येव भवतीति। तद्भाष्यविरुद्धम्। गोद्योभ्यामेव परस्य णित्वाभ्युपगमे ह्यौतोम्शसोरित्यात्वस्य स्मृतामित्यादिरवकाशः स्यात्। तथा च गामि-
त्यत्र परत्वाद्वृद्धेर्दुर्वारतया उदाहृतभाष्योक्तमात्वस्य बाधकत्वं निरवकाशत्वं च न संगच्छेतेति दिक्॥ इत्योदन्ताः॥ रायो हलि। अर्थ्यैश्वर्याभिधानमपीत्यमरा-
त्पुंस्त्वम्। संरायाभूयसा सम्मित्यादिप्रयोगाच्च। रायि छान्दस इति भाष्यम्। तच्च क्यजन्तस्य रैशब्दस्य छान्दसत्वपरं न तु केवलस्यापीति वान्तो यीति सू-
त्रे कैयटः। केवलोपि छान्दस इति पक्षान्तरं स एवाह॥ इत्यैदन्ताः॥ ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिरित्यमरः। एवं जनान्नवतीति जनौः। ज्वरत्वरेत्यूठ्। एत्येधती-
ति वृद्धिः। जनावौ जनाव इत्यादि॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः॥ ... ति। राः। रैशब्दोपि यकारादिप्रत्ययान्तश्छान्दस इति भाष्याक्षरार्थः। यकारेण यकारादिः प्रत्ययो लक्ष्य-
ते। इकार उच्चारणार्थः। प्रायेण विसर्गरहित एव पाठः। तत्पादोप्रत्यय इत्यर्थ इति भावः। नवेति। अत एव रायमिच्छतीति विग्रहप्रदर्शनपरं भाष्यं सङ्गच्छते न हि विरा... इः। ...
त एव रायि आशां राय्याशामित्यचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्ये प्रत्युक्तमिति भावः। पक्षान्तरमिति। अत्रारुचिबीजं स्पष्टमेव॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः॥

लिङ्गविशिष्टेति। तयापरिभाषयाप्रातिपदिकत्वतद्ग्राह्यधर्माणां विशिष्टेबोधनेन तयाप्रातिपदिकत्वादित्यर्थः। ध्वनितं चेदं बहुव्रीहेरूधस इत्यत्र भाष्ये। परत्वादिति। असंबुद्धौ हल्ङ्यादिलोपश्चरितार्थः कृते लोपे एत्त्वं सावकाशमित्यभिमानः। ननु सत्यपि संभवे बाधनमिति न्यायविरोधो तआह। प्रतिपदोक्तत्वाच्चेति। अपवादत्वाच्चेत्यर्थः। यथाश्रुतेपीति। अकारप्रश्लेषाभावेपीत्यर्थः। परत्वेनेति। यौगपद्यसंभवेपि विप्रतिषेधइत्यभिमानेनेदम्। आटश्चेत्युदाहृतमिति। समुदायावयवयोः संनिधानेऽनुबन्धउभयोपकारकः।

रमेति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वात्स्यादयः। यत्तु आबन्तत्वादिति। यच्च व्याचख्युः। प्रत्ययान्तत्वादप्रातिपदिकत्वेपि पृथक् ङ्याप्योर्ग्रहणादित्यर्थ इति। तन्न। ङ्याब्ग्रहणस्यानेकार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। एङ्ह्रस्वादिति। परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च संबुद्धौ चेत्येत्वे कृते हल्ङ्यादिलोपेन प्राप्नोति। स्यादित्यादि वेष्या कारूपत्वाभावात् आ आबित्याकारं प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानात्। यथाश्रुतेपि एङ्ह्रस्वादिति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वादिति भावः। याडापः॥ यद्यपि यङि लेवोचितं न वा र्तोगुण इतिपररूपापत्तिः। अकारोच्चारणे सामर्थ्ये नैव तद्बाधात्। तथाप्युच्चारणार्थोकार इति संभाव्येत। अतः स्पष्टार्थं याट्कृतः। वृद्धिरेचीति। प्रचा॥ आटश्चेत्युदाहृतम्। तन्न। याट् स्याटोः टकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेह आटोभावात्। सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च॥ दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् ॥

नवायमनर्थकः। आटोर्थवतः कार्यभावादिति तदाशयः। इहाटोभावादिति। अयं भावः। निर्देशेषु प्रायोगिकरूपासंभवादौपदेशिकरूपग्रहणमिति पसंज्ञास्त्रे भाष्ये स्पष्टम्। उपदेशे च तेषामित्संज्ञकत्वादुपस्थिततद्गुणवतामेव प्रदेशेषु भानमिति टकारे त्त्वज्ञकाकारस्येत्यादिक्रमेणार्थः। क्तक्तवतू निष्ठेति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत्। पाणिनेश्च तत्र तत्र विशिष्टोपदेशे तात्पर्येण तत्प्रयुक्ते त्संज्ञकेन तस्यैव वरित्वादिव्यवहारो नावयवस्य तदुपदेशे तात्पर्याभावात्। एतेनौपदेशिकस्याच्परत्वाभावेन न वृद्धिप्राप्तिः नेष्यते च तत्र वृद्धिः प्रयोगे तु नाडित्याटश्चेत्यसंगतमित्यपास्तमिति ॥

याटि परे इति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं याडिति भावः। न सिद्ध्येदिति। इत्याद्येव न सिद्ध्येदित्यर्थः। पूर्वमसुडि असान्तत्वाभावेन सुत्वानापत्तेः। पूर्वं सुत्वे त्वसिद्धिः स्पष्टैव। एवं च सुसुयडि स्यादित्रद्व्याख्याभेदेन रूपद्वयमिहापि स्यात्। सुलपक्षे आभ्यासिकत्वेनासुङः प्रत्ययतया तदवयवत्वेन षत्वसिद्धिः। एवं च तत्रासान्तस्येत्यर्थ इत्यत्र स्याड्ग्रहणमपि ज्ञापकमिति भावः। परे तु संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणेन नित्यत्वादसुडि रूपासिद्धिः। न च चेन याडपि विधेयो सुड् चेति न्यासे इति वाच्यम्। विभाषा द्वितीयेति सूत्रेण विनिगमकाभावादुभयोरपि विकल्पे द्वितीयायै इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। किं चासुडो याडपवादत्वेन तद्विषये याड् दुर्लभः। अचिरादेशान्तु ट्पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यङ्गीकृतम्। रा

अत्र वदन्ति। सर्वनाम्नो सुड् चेत्येवं स्त्र्यताम्। एवं च याटि परे ङित्वात्स्यादेशे असुडि सर्वस्यादित्यादि सिद्धम्। स्याट्करणे ह्रस्वविधाने च प्रयोजनं चिन्त्यमिति। अत्रेयं चिन्ता। असुड् चेत्युक्तेः सुष्यै इत्यादि न सिद्ध्येदिति। वस्तुतस्तु। आमि सर्वनाम्नः सुट् याटो ह्रस्वश्चेति सूत्रयितुं युक्तम्। न चैवं याट एव ह्रस्वापत्तिः। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्। ह्रस्वोच्चारणेऽप्यकारसामर्थ्यादेवातो गुणस्य वारयितुं शक्यत्वादित्यवधेयम्। [illegible]। [illegible]त्वाद्प्राप्ते विभाषेय [illegible]त्याहुः। न बहुव्रीहाविति निषेधे प्राप्त इति। तदापाततः। तस्या लौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वात्। अस्य च समासे [illegible]त्॥

देशस्य बाह्यसामान्यचिन्तया सर्वापवादत्वेन तुडपवादत्वादित्याशङ्क्यानतिसश्च तस्मिन्निति दीर्घत्वनिषेधाद्वाऽऽदेशोऽन्तरतम्येन कदाचिदन्तरङ्गोदात्तत्वे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनेन विभक्तेरुदात्तत्वापत्तिरित्याहुः। सामर्थ्यादेवेति। उच्चारणार्थत्वं तु न व्याख्यानादिति भावः। ते [illegible]त्वं तुडनिष्टः। इत्यनेन बाधं इति भाष्ये उक्तं तज्ज्वलसूत्रे। तस्माद्विषयभेदेऽपि येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधकत्वमिष्यत एव। यद्यप्यस्य ङादेशे न सिद्ध्यति तथाप्यवङ् सूत्रस्य भाष्ये [illegible]त्रापीत्यस्य मण्डूकानुवृत्तिरिति बोध्यम्॥

वैपरीत्यापत्तेरिति। अत्रभावः। वाक्येयत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वंप्रतीयते योत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यासाप्रसिद्धपूर्वीयस्याइत्यर्थात्। तत्रोत्तराशब्दस्यज्ञा नविशेष्यपर्यन्तलक्षकतया गुणवाचकत्वेनपूर्वनिपातः। उत्तरस्यांपूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वंतुनविधेयंपूर्वापदस्यपूर्वनिपातापत्तेः। नविधेयपरः शब्दोऽर्थ इतिविधेयबोधकेलक्षणानौचित्याच्च। त्वदुक्तविग्रहेतुपूर्वापदस्ययच्छब्दसमभिव्याहारेणोद्देश्यसमर्पकतया तस्यैवलाक्षणिकत्वेनगुणवचनतया पूर्वनिपा तापत्तिरिति। नकर्त्तव्यमिति। स्पष्टंचेदंभाष्ये। तृतीयाशब्दसाहचर्येणसहायवाचिद्वितीयाशब्दस्यनग्रहणम्। भागार्थे विधीयमानस्यानोभक्तेर्विशेष्यत्वेननस्त्रीत्वम

योत्तरेति। यत्त्वाहुः। यापूर्वासोत्तरास्याउत्तरपूर्वेति। तद्भसात्। पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः। तीयस्येति। इदंहिपुन्नपुंसकयोरेवप्रयुक्तिप। अने नैवसिद्धौविभाषाद्वितीयातृतीयेतिसूत्रंनकर्तव्यमितिभावः। अम्बार्थनद्योः। अत्रवार्तिकम्। मातुर्मातच्पुत्रार्थमर्हतेइति। मातृशब्दस्यसंबुद्धौ मातजादेशोभवति। मात्रापुत्रस्यप्राप्यत्वेद्योत्ये। गार्गीमातास्यगार्गीमातृकः। तस्यसंबोधनंहेगार्गीमात। नद्यृतश्चेतिसमासान्तस्यापवादोऽयम्। पुत्र तुप्राप्यत्वंनद्योत्यंकिंतुस्वरूपकथनमात्रंतत्रकबेव। गार्गीमातृक। आबन्तंयदङ्गमिति। यत्तुयाडापइतिसूत्रंव्याचक्षाणैरुक्तम्। अतिखट्वाये त्यत्रलाक्षणिकत्वान्नयाट्। एवमतिसर्वायेत्यत्रनस्याडिति ॥ ~ नभिधानात्। एतेनतत्रलाक्षणिकत्वाद्वार्तिकाप्रवृत्ताविदमावश्यकम्। अत्र सूत्रेनसापरिभाषाप्रवर्ततेप्रतिपदोक्तस्याभावात्। नचमहाविभाषयाः नभावेवार्तिकप्रवृत्त्यारूपद्वयंसिद्धम्। अनोनित्यत्वाङ्गीकारात्। औपुदात्तस्यत यापिरूपद्वयासिद्धेश्चेतिपरास्तमितिभावः। अत्रोपसंख्यानादाह। संबुद्धाविति। अर्हन्तंपुत्रमभिधातुंयोमातृशब्दः प्रयुज्यतेतस्येत्यर्थः। सापेक्षत्वेप्यतस वनिपातनात्समासः। अर्हत्वंचपुत्रस्यमातृद्वारकमेवतदाह। मात्रापुत्रस्येति॥ अपवादइति। यदीदंनस्यात्तदाप्राप्नोतीतिभावः ॥

वैयर्थ्यापत्तेरिति। नन्वाकारोऽयं लाक्षणिक इति तदाशयः। न च खट्वायै इत्यत्रापि याडनापत्तिः सूत्रं तु निशायै इत्यत्र चरितार्थमिति वाच्यम्। यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न संभवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य परिभाषाविषयत्वान्न चेह तथा एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्त्वादिति चेन्न। वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेस्तैरप्युक्तत्वेन तद्विरोधादित्यभिमानः। ह्रस्वयोरप्राप्ताविति। अत एव यूस्त्र्याख्याविति सूत्रे ह्रस्वघटितवाक्येनेति निवृत्तमित्युक्तं भाष्ये। निषेधे प्राप्ते इति। भावतास्वर्थकतालाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वमेवोचितमिति भावः। ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येवेति। इयादिषु प्राप्तिमाशङ्क्य ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गाविति एवंविधो नियमो नाश्रीयत इति कैयटो

तद्भसात्। न ह्यतिदेशस्याविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते। अतिदेशवैयर्थ्यापत्तेः। तेन याट् दुर्वारः। स्याट्स्तु प्रसङ्ग एव नास्ति। सञ्ज्ञोपसर्जनयोः पर्युदासात्। केचित्त्विति। परिशिष्टकारादयः॥ ङिति ह्रस्वश्च॥ अप्राप्तविभाषेयम्। ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधे प्राप्ते आरम्भः। इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणि ईदूतोर्विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तम्। अन्यथा दृषद्प्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पटुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां च स्त्रीत्वेपि नदीत्वं न स्यात्। कैयटरीत्या नित्यस्त्रीत्वाभावात्। हरदत्तमतेपि ह्रस्वांशे नित्यग्रहणं व्यर्थत्वालाभाच्च ॥ ७ क्तिरुपक्रमानुरोधाद्ध्रस्वांशमात्रविषया, यूस्त्र्याख्याविति सूत्रे त्वत्रत्येयङुवङ्स्थानावित्यंशस्य निषेधपरतया भाष्ये व्याख्याने

न निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकतया तत्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः। तदाह। अन्यथेति। कैयटरीत्येति। स्त्रीविषयावेव यौ नित्यमिति भाष्यस्वारस्येन लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वरूपस्य नित्यस्त्रीत्वस्य तेनोक्तेरिति भावः। हरदत्तमतेपीति। पूर्वभाष्ये एवो भिन्नक्रमो नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यन्वयः नित्यमेवेत्यस्य पदान्तरं विनापीत्यर्थ इति व्याशयं व्याचष्टे। इयादीनां च शब्दार्थ एव स्त्रीत्वमिति तेषां पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वेन व्यावर्त्याभाव इति भावः॥

आख्याग्रहणमपहायेति। नित्यस्त्र्यर्थकमपहायेत्यर्थः। स्त्रीशब्दमात्रमिति। स्त्र्याख्यपदं स्त्रीबोधकावित्येतन्मात्रार्थकं निष्कृष्य पूर्वोक्तार्थमपहाय संबद्ध्यत इत्यर्थः। पर
त्वादिति। ङे राम पे सखे इत्यादिः। तिस्रस्तिष्ठन्तीति। इदं प्रियतिस्राविस्रादेर्मपर्यन्तस्येति भाष्योदाहृतस्योपलक्षणम्। बाध्यसामान्येति। इदं च तृज्वत्क्रोष्टुरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। बा
धकृति। अनन्तरस्येति न्यायाश्रयणे उत्वस्यैव बाधः स्यादिति बोध्यम्। ननु यत्रानेक। विधिं प्रति येन नाप्राप्त्यापवादत्वं प्राप्तं तत्र व्यवस्थापका मध्येपवादा इत्यादिन्यायाः प्रकृते
च रभावस्य न केनापि येन नाप्राप्तिरिति चेन्न। किमिदं येन नाप्राप्तिन्यायेन पूर्वसवर्णदीर्घापवादतया प्रथमाद्वितीयामात्रविषयमुत ऋत उदित्यपवादतया पञ्चमीषष्ठीमा

अत एव आख्याग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य संबध्यते तदेतदाह। ह्रस्वौ च इदुदुवर्णौ स्त्रियामिति। औत्वे प्राप्त इति। परत्वादिति भावः। यत्तु प्राञ्चा औदिति
सूत्रे घिसंज्ञां विसंज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातं नासावक्षरार्थः किंतु पूर्वोत्तरसूत्रद्वयलभ्यः। एवं च इदुद्भ्यामिति सूत्रानुपन्यसनं प्राचः प्रामादिकमेव। अचि र ऋ
तः। गुणदीर्घोत्वानामिति। तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र ऋतो ङीति गुणस्य तिस्रः पश्येत्यत्र प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्रियतिस्र आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋत
उदित्युत्वस्य रत्वमपवाद इत्यर्थः। बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्य बाधादिति भावः। विशेषचिन्तायां तु मध्येपवादा इति न्यायेन दीर्घोत्वयोरेव बा
धः स्यान्न तु गुणस्य। सामान्यविशेषपक्षौ च जातिव्यक्तिपक्षवल्लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितौ इति कैयटादौ स्पष्टम्। यत्त्वाचख्युः अपवादशब्दो बाधकत्वोपलक्षकः। पूर्वविप्रति
षेधेन गुणमपि बाधत इत्याशयः इति। तन्निर्मूलं क्लिष्टं च ॥

त्रविषयमुत ऋतो ङीति गुणापवादतया सर्वनामस्थान ङिमात्रविषयमिति संशये व्यव
स्थापकाभावात् तन्न्यायप्रवृत्तेः सूपपादत्वात्। तन्निर्मूलमिति। जसि रादेशो वक्तव्यो गुणपरत्वादित्येतत्सूत्रस्थं वार्तिकं मूलमिति न वाच्यम्। बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रि
त्य तत्प्रत्याख्यानस्य तृज्वत्सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन तस्य दृढमूलत्वाभावात्। बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणे एव तस्य मूलत्वौचित्याच्च तदाह। क्लिष्टं चेति ॥

नाङ्गस्येति। तस्याश्रुतत्वात्। स्त्रियां वर्त्तत एवेति। अजहत्स्वार्थायामन्यपदार्थस्य त्रिशब्देनाप्युक्ततया तस्यास्त्रियां वृत्तिः। न चेदं स्त्रीत्वं पदान्तरसापेक्षतया बहिरङ्गमिति वाच्यम्। त्रिशब्देन सर्वत्र स्त्रीरूपार्थप्रतिपादनेतात्पर्यग्राहकस्यापेक्षितत्वयान्तरङ्गाभावादिति भावः। तत्कथमिति। स्त्रियान्तत्र चरन्तीरिति पुन्नपुंसकयोरेवेति त्वदुक्तं विरुद्धमिति भावः। अजहत्स्वार्थापक्षे त्विति। तुनोक्तार्थैः स्त्विर्ध्वनिता। तद्बीजं तु रूढेरविरोधित्वे जहत्स्वार्थावृत्तेरभावः। किं चजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थशब्दयोरव

यदपि प्रसादकृतोक्तम्। गुणस्य पूर्वविप्रतिषेधेनेतरयोः परविप्रतिषेधेन बाधक इत्यर्थ इति। तन्न। रविधेरं चरितार्थत्वात्। न च द्वैसोऽचरितार्थता। यणश्चागतार्थत्वात्। त्रिचतुरोर्विशेषणादिति। श्रुतत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं नाङ्गस्येति भावः। प्रियत्रिरिति। अत्र व्याचख्ते। स्त्रिया अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीहिरूपमङ्गं तत्र वर्ततेत्रिशब्दस्तु पुन्नपुंसकयोरेवेति तिस्रादेशो नेत्यादि। अत्रेदं वक्तव्यम्। जहत्स्वार्थायां त्रिशब्दो नर्थकः। अजहत्स्वार्थायां तु स्त्रियां वर्त्तत एव। तत्कथं पुन्नपुंसकवृत्तितां संगच्छतामिति। अत्रेदं तत्त्वम्। जहत्स्वार्थैव वृत्तिरिहाभिमता। लक्ष्यानुरोधात्। तेनाङ्गं स्त्रियामिति सम्यगेव त्रिशब्दस्य पुन्नपुंसकवाचितातु भूतपूर्वगत्या। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादि सिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात्। एवं प्रियतिसा पुमानित्यत्र स्त्रियां वृत्तिरपि भूतपूर्वगत्यैव। अजहत्स्वार्थापक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोस्त्रिचतुरोरिति विवक्षितोऽर्थः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसंदर्भश्चेह प्रमाणम् ॥ यवानां वाक्यदृष्टस्वार्थत्यागतद्भावाविसेवार्थ स्तत्रान्त्ये स्वार्थपमादिवृत्तेः कथमन्यपदार्थस्त्रियां वृत्तिः। न चान्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वेऽपि समुदायघटकत्वेनावयवस्यापि स शक्य इत्याशयस्तर्हि जहत्स्वार्थत्वेऽपि तुल्यं, तत्रापि पक्षेऽन्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वात्। यदि स्त्रीवाचकतापर्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षेत्युच्यते तदा अजहत्स्वार्थत्वेऽपि तुल्यमिति ॥

तल्लोपसंभवादिति। पञ्चत्रपुभ्य इत्यादौ समुदायभक्तो नुम्नावयवस्येगन्तत्वविघातक इतीगन्तोत्तरपदद्विगुलप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽन्तरङ्गत्वान्नुमः पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तेर्न अकृतव्यूहपरिभाषया वा नित्या। अतिराभ्यामित्यत्रापि नुमं बाधित्वा परत्वादात्वं रङ्लौ त्वेत्यत्र रद्विशब्दविहितवद्धेरेव ग्रहणान्न पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् इति शङ्क्यम्। प्रियतिसृभ्यामित्यादावपि नुमः परत्वात्तिस्रादेश एव। एतेन निर्दिश्यमानत्रिशब्दस्याव्यवहितत्वादादेशो न स्यादित्यपास्तम्। शुचीनामित्यादौ नुम

अनित्यत्वादिति। इको ऽचीत्यज्ग्रहणं चेह लिङ्गम्। तद्धि संबुद्धौ नुमं वारयितुं कृतम्। भ्यामादिषु सत्यपि नुमि तल्लोपसंभवात्। संबुद्धिश्च लुका लुप्तेति प्रत्ययलक्षणेन नुमः प्राप्तिर्वाच्या। प्रत्ययलक्षणं च न लुमतेति निषेधस्यानित्यतां विना दुर्लभमित्याकरे स्पष्टम्। न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यम्। लक्ष्यानुरोधे नान्यत्रापि क्वचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात्। तथा च प्रियतिसृ प्रियत्रि इति रूपद्वयमपि उक्तरीत्यैव कैयटेन समर्थितम्। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। न चात्र प्रमाणाभावः। प्रियतिसृ णि इत्यादिभाष्योदाहरणस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्। हे रत्वे सत्याविति। विभक्तिसन्निपातकृतमपीत्यदाद्यत्वं टापो निमित्तम्। सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वान्न्यासयोरिति ज्ञापकाच्चेति भावः। इयादेश इति। अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्यौसादिषु चतुर्थैव न त्वन्यत्र गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः ॥ ७ चिरेति पूर्वविप्रतिषेधेन सकृदिति न्यायेन नुमो प्राप्त्या तत्रेन्हन्निति नियमाद्दीर्घो न स्यादिति न शङ्क्यम्। बहुभिः कुलैरित्यत्र नुमिष्टेपि भ्यस्युपोत्तममित्यस्य प्राप्त्या तदभावेपि बहुशब्दस्यान्तोदात्ततया न स्वरे विशेषः। न चोत्तरार्थं, तत्रैव कर्तुं युक्तत्वादित्यस्त्र विस्तरः। प्रियतिसृ इति। तत्रैव भाष्ये उदाहृतत्वेनानडि न लुमतेति निषेध एवेति बोध्यम्। अनित्यत्वे प्रमाणमाह। न यासेति। चो हेतौ ॥

षष्ठीसमास इति। इयङादिस्थित्यधिकरणत्वेन कश्चिद् दृष्टश्चेत्यर्थस्तेन हे श्रीरित्यादौ निषेधसिद्धिः। ह्रस्वोऽनुपपन्न इति। नेयङित्यत्रेयङादिनाक्षेपात् यत्र न दीकार्यां प्रयोगे बाधकाबाधितेयङादिसत्ता क्वचित्प्रयोगे दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति भावः। कथंचिदिति। अनेन सीताविरहिणो रामस्य वाक्ये सीताया

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ अधिकरणे ल्युट्। इयङुवङोः स्थानाविति षष्ठीसमासः। फलितार्थमाह। इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति। यत्रेयङुवङौ निष्पद्येते तत्रैवायं निषेधः। यत्र त्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं स्थानग्रहणम्। वामि। यद्यपि प्रकृतो निषेधोऽनेन विकल्प्यत इति प्राञ्चः। तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलति। तथा च लाघवात् स एव सूत्रार्थ उचित इत्याशयेनाह। वा नदीसंज्ञौ स्त इति। ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रेऽप्येवमेव। कथं तर्हीति। उवङ्स्थानत्वेन नदीत्वाभावात् ह्रस्वोऽनुपपन्न इत्याक्षेपः। बहव इति। केचित्तु वामीत्यतो वाग्रहणमिहापकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधुः। तन्मन्दम्। तथा सति ह्नग्रहणस्य वामीत्युत्तरसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः। अन्ये तु सामान्ये नपुंसकमिति कथंचित् समादधुः। न षट्। स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानात्। अनन्तरो ङीबिव व्यवहितष्टाबपि निषिध्यत इत्याशयेनाह। ङीप्टापौ नेति। राः पुंवदिति। रैशब्दस्य स्त्रीलिङ्गताया अपि स्मरणादिति भावः। तथा च क्षीरस्वामी। रात्येनं राः स्त्रीत्येके। स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः॥ इत्यजन्तास्त्रीलिङ्गाः ॥

एवं विवक्षितत्वेनेदमप्रयोजकमिति सूचितं नञ्घटितमनित्यमिति तु भाष्यानुक्तत्वान्न लक्ष्यसंस्कारोपयोगि ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

झलइत्यभिप्रायेणेति। एकवाक्यतया झल एव लोप इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः। संयोगान्तलोप इति। झल्ग्रहणस्य तत्रापकर्षेपि वाक्यभेदेन संबन्धः। तेन च पूर्ववाक्यस्य यण्व्यतिरिक्तेऽझल्यपि क्वचित्प्रवृत्तिरिति भावः। सन्निपातेति। ह्रस्वाकारसन्निपातेन जातस्य तद्विघातकत्वायोगादिति भावः। परत्वाज्जरसीति। परेत्तु जराया इति सूत्रोक्ते नजरांसीत्यत्र तु मजरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरसिति भाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधात् पूर्वं विभक्त्यादेशप्रवृत्तिरधिकविभक्त्यपेक्षजरसादेशापेक्षया विभक्त्यादेशानामन्तरङ्गत्वादवश्यं वाच्या। अन्यथाशिभावात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ नुमा तस्यापि प्रतिषेधविचारासङ्गतिः स्पष्टैव। अत एव टाङसीति सूत्रे कैयटेनोक्तं

अतोम्। स्वमोरिति। अमोऽम्विधानं लुग्बाधनार्थम्। अम्स्यादिति। एतच्च प्राचामनुरोधाद्व्याख्यातम्। संयोगान्तलोपो झल इत्यभिप्रायेण वा। वस्तुतस्तु मइत्येव पदच्छेदः लाघवात्। तत्र सोर्मे कृते ज्ञानमिति सिद्धम्। द्वितीयैकवचने तु आदेः परस्येत्यकारस्य मकारे कृते न्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टम् इत्यन्ये वदन्ति। एवं सति सुपि चेति दीर्घत्वं स्यादिति। तन्न। सन्निपातपरिभाषाविरोधात्। यदपि दीर्घविधौ सा न प्रवर्तत इति। तदपि न। रुधादिभ्यः श्नम्। श्नान्नलोप इति सूत्रयोः सुपि चेति दीर्घत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृता ध्वनितत्वात्। कैयटेनोपपादितत्वाच्च। यदप्याहुः। अतिजरसमिति न सिद्ध्येदिति। तदपि न। द्वितीयैकवचने हि अतो मिति बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तौ रूपसिद्धिः स्पष्टैव प्रथमैकवचने तु। ति

भाष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नातिजरेणातिजरादिति भाष्यं नत्वतिजरसिन अतिजरसादिति गौरवमुद्भावितवान्निर्भवद्गीत्या परत्वात्पूर्वं जरसादेशे इनायं प्राप्स्यातद्भावपक्षे तस्य प्राप्त्या परिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नित्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैवेत्युच्यते तदान्ताप्यन्तरङ्गत्वात्तोमितया जरसभाव एवोचितः। न च तत्रानाकारान्तसन्निपातलक्षणमेवाजादित्वं किं तु तदभावेपि। एषा तु सन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तिं विना नयस्य प्रवृत्तियोग्यता तत्रैवेति वाच्यम्। मानाभावात्। टाङसीति सूत्रस्थेनातिजरेणेत्येतद्विषयकैयटेन विरोधाच्च। एवं च जराशब्दविषयं परत्वादिनादीन्बाधित्वा जरसित्यादि मूलं मन्त्रसमनोरमा च प्राचामनुसारेणेति। तदाह। एकवचने त्विति। तत्रापीत्यर्थः ॥

अतदितीति। ननु तपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः। नपुंसके ह्रस्वावश्यंभावाद्व्यावर्त्याप्रसिद्धेरिति भावः। ननु तकारस्योच्चारणार्थत्वे मितिच्छेदे सन्निपातपरिभाषया दीर्घवा
रणं कथमिति चेन्न। पादशब्दसन्निपातेन सोरादेशस्तस्य विनाशेनादोषात्। अत एव दासिरित्यादौ अङ्गसंज्ञा अकारान्त प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातकृता नया परिभाषया ह्ला
पस्य निमित्तं नस्यादित्याशङ्क्य अनित्यत्वेन भाष्ये समाहितम तस्तस्य सन्निपातस्य शब्दोपात्तत्वाग्रहाभावात्। भाष्यकृतातु मादेशे सन्निपातपरिभाषया संबुद्धिलोपा
प्राप्तिमिया मित्येवच्छेदमङ्गीकृतैङ् ह्रस्वादित्यत्र व्यधिकरणान्वयहल्पदानुवृत्तिरूपगौरवं फलमुखत्वान्न दोषावहमित्यनुसृतम्। परिभाषानित्यत्वेन त्वनुनसमा

अतिजरमित्येवेष्यते। सन्निपातपरिभाषयाजरसादेशस्याप्रवृत्तेः। अतदिति तकार उच्चारणार्थः। भसंज्ञायामिति। सुड
नपुंसकस्येति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादिति भावः। यस्य। इश्च अश्च यं तस्य। तदाह। इवर्णावर्णयोरिति। औङः श्यामिति। विभक्तित्वापे
क्षयाश्यामितिं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। जः शसोः। जससाहचर्यात् शसपि सुबेव गृह्यते। तेनेह न। कुण्डशो ददाति। शि। शीत्यविभक्तिको निर्दे
शः। महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात्। अन्यतमस्यत्विति। एवं च सामान्यादिषन्यतमत्तमदित्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः।
सोरमादेशे इति। यत्तु प्राचोक्तम्। स्वमोरमादेशे वाजरसिति ॥

हितम्। तस्यागतिकगतित्वात्। किं च तस्यानित्यत्वे दीर्घापत्तिः। इदमपि तत्रैव भाष्ये ध्वनितमित्यलम्। विभक्तित्वापेक्षयेति। तद्गतविभक्तित्वाश्रयणेन वि
भक्ताविति विशेष्यापेक्षयेत्यर्थः। सुबेवेति। निरनुबन्धकपरिभाषया तद्धितशसोपि ग्रहणमिति न वाच्यम्। येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्वं तदनुच्चारण एव
तत्प्रवृत्तेः। अनुरोधादिति। तेन स्वशास्त्रस्य प्रामाण्यज्ञापनमिति भावः ॥

तद्भाष्येति। सन्निपातपरिभाषयाविभक्त्यादेशेजरसभावस्यजरायाइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टमुक्तेरितिभावः। पर्य्यैवितित्ति तुनात्रारुन्निर्बोधिता। तद्वीजंतूक्तम्। अवर्णमिति। ह्रस्वत्वविशिष्टमवर्णमित्यर्थः। यादेशेः तदित्यनुवर्तते, तत्रयद्यपिकष्टायेतिनिर्देशप्रापितदीर्घेणह्रस्वत्वांशोनिवर्तितस्तथाप्यवर्णत्वमादेशेनुवर्ततेतदपिचेल्लोपेननिवर्तततर्हिपरिभाषाविरोधः स्पष्टएवेतिभावः। भाष्येइति। गाधातोष्टेगुणेनअकारेआर्धधातुकोपदेशेः दन्तत्वाभावादतोलोपाभावेपिपररूपेणसामगस्यसिद्धौगापोष्टकःकित्करणाल्लिङ्गादाद्भाष्यविरुद्धम्। एवंचअजरसंवर्ततेइतिहेअजरसमितिचापशब्दएव। अजरसंपश्येतितुप्रयोगःसाधुः। किंतुअमादेशेकृतेजरसइतिप्राचउक्तिरेवासाध्वी। परत्वाज्जरसोन्याय्यत्वात्। पूर्वविप्रतिषेधेप्रमाणाभावाच्च। सान्तमहतः संयोगस्य। सान्तेतिपृथक्पदंलुप्तषष्ठीकम्। संयोगस्येत्यनेनसमानाधिकरणमितिव्याचष्टे। सान्तसंयोगस्येति। उपधायाइति। उपधाग्रहणंपूर्वमात्रोपलक्षणंपारिभाषिकार्थस्येहासंभवात्। मासश्छन्दसीति। मासित्यस्यतकारःस्यात्भादेप्रत्ययेछन्दसीतिवाक्यार्थः। माद्भिः शरद्भिर्दुरोवरंतवइत्युदाहरणम्। ह्रस्वोनपुंसके। इहह्रस्वश्रुत्याऽचइत्युपस्थितम्। तेनप्रातिपदिकस्यविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह। अजन्तस्येति। प्रातिपदिकस्याचइतितुनव्याख्यातम्। संभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। सुवाग्ब्राह्मणकुलमित्यादौअतिव्याप्तेश्च। सन्निपातेति। अवर्णमाश्रित्यकृतोयादेशःकथंतल्लोपेनिमित्तंस्यात्। एतच्चएओङ्सूत्रेइकोगुणवृद्धीइतिसूत्रेचभाष्येध्वनितंकैयटेनप्रतिपादितंशब्दकौस्तुभेनिष्कर्षंप्रापितमितिततएवावधार्यम्। ष्ठ्‌कारस्यगुणोनेतिव्यर्थंतत्रेग्ग्रहणमितिभाष्येउक्तम्। कैयटेनेति। सामगायेत्यत्रासतिटकःकित्वेएकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनग्रहणात्आकारस्यधात्ववयवत्वेनातोलोपःस्यात्कित्वेत्वातोलोपइत्यालोपेधात्वनवयवत्वादप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य सन्निपातपरिभाषयाऽकित्वेपिनातोलोपइतितेनप्रतिपादितम्। शब्दकौस्तुभेइति। पूर्वोक्तभावश्चतत्रोक्तः। परेतुव्याप्याश्वजातियजादिसन्निपातनिमित्तोदीर्घोनस्वसन्निपातविघातकलोपनिमित्तम्। सन्निपातपरिभाषायाश्चसन्निपा

तल्लक्षणविधिप्रवृत्तेः प्राक् तन्निमित्तभूतो यः सन्निपातस्तद्विघातकस्य स्वातिरिक्तस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थ इत्याहुः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। अन्तरङ्गानपीत्यस्योपलक्षण
मिदम्। अन्तरङ्गवार्तिकानुरोधेन त्वेनदुक्तम्। त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति हि तत्र वार्तिकम्। तं कुलमिति स्यादिति। द्वितीयैकवचने इति शेषः। प्रथमैकवचने तु संकुलमिति
एवं च यथा धातौ सुभ्रुंभया शब्दस्य सङ्कीर्णस्य हरिभ्रंय इति माधवेनोदाहृतं तन्नादर्तव्यमिति भावः। स्वमोर्नपुंसकात्। अयं तु कृ पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्य
त्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः। परत्वादित्यदाद्यत्वे अमूभावेन तं कुलमिति स्यात्। द्वौ त्वेति। अतिसर्वाणि कुलानीत्यत्र सर्वसुरसंबुद्धाविति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः
प्राप्तावारिणीत्यत्र तु अच्च घेरित्यौत्वम्। प्रियक्रोष्टूनीत्यादौ तृज्वद्भावः प्राप्तः। ननु नुम्नुटोः को विशेषस्तत्राह। नामीति। नुमस्तु अङ्गभक्तत्वात्तस्मिन् सति दीर्घो
न स्यादिति भावः। तृतीयादिषु पुंवदिति। अर्थान्नुम्ह्रस्वयोः प्रतिषेधोयम्। प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति। पीलुशब्दस्य हि रसत्वव्याप्यजातिर्रसे प्रवृत्तिनिमि
त्तम्। फले तु फलत्वव्याप्यजातिर्रसविशेषप्रभवत्वं वा। उभयथापि पुन्नपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः। अस्थि दधि। अतिदध्नेति। दधि अतिक्रा
न्तेनेत्यर्थः। यत्तु प्रियदध्नेति उरःप्रभृतिषु दधि मधु शालीति पाठात् निसः कप् प्राप्तः। भाष्यकारप्रयोगादेव प्रियदधिशब्देन भवतीत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। भाष्ये
तादृशपाठस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भात्। स्त्रियां तु प्रियदध्ना प्रियदध्ने इति केचित्तन्न। सन्निपातपरिभाषया बहिरङ्गपरिभाषया च ङीपोऽप्रवृत्तेः। तस्मा
त् पुंसीव स्त्रियामपि अतिदध्ने इत्यादिकमेव बोध्यम्। सुधिनी इति। परत्वान्नुमा इयङ् बाध्यते। सुधियेति। पुंवत्त्वपक्षे नुमोऽभावादियङ्। बहुः श्रेयसो
यस्मिंस्तत् बहुश्रेयसीकुलम्। अत्र नपुंसकह्रस्वत्वं नाद्यसोर्बहुव्रीहेर्नेति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादिति श्रीपतिपुरुषोत्तमविश्वरूपादयः। (७) स्यादिति बोध्यम्। नुम्
ह्रस्वयोरिति। पुंसि विहितस्य भावस्यातिदेशस्याभावात् ह्रस्वनुमोर्निषेधोऽतिदेशसामर्थ्याद्व्याप्तिन्यायाश्रयणाच्चेति भावः। नद्विषयस्येति स्वरस्य तु न निषेधो भिन्नकर्तृक
त्वात्। विषयपदेन नपुंसकत्वाभावेपि तत्प्रवृत्त्यङ्गीकाराच्च। नुमोऽभावादिति। ह्रस्वाभावेन नाभावाभावाच्चेयङिति भावः ॥

उपसर्जनह्रस्व एवेति। ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदिति हि भाष्ये पठितम्। ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत् पुंविषयस्येकारस्य यथा न ह्रस्वस्तथास्यापीति तदर्थः। ईयसन्ताद्विहितो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तस्य बहुव्रीहौ पुंवदिति तु नार्थः। बहुव्रीहेः पुंवत्त्वेपि उपसर्जनस्य श्रेयसी शब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वान्न्यायेन उपसर्जनह्रस्वस्य दुर्वारतापत्तेरेवं च प्रत्यासत्त्या स्त्रीप्रत्ययत्वनिमित्तकगोस्त्रियोरित्यस्यैव तेनाभावातिदेश इति भावः। तदेवार्थतोऽत्र पठितम्। वचने त्वेवं सिद्धे पुंवद्वचनं व्यर्थम्। वार्तिकेषु लाघवगौरवविचाराभावस्य तत्र तत्र भाष्ये ध्वनितत्वादिति बोध्यम्। इत्याहुरिति। अत्रारुचिबीजं तु ईयस श्चेति सूत्रे भाष्ये ईयस उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य दीर्घत्वं वक्तव्यम्। बहुश्रेयसी पुंवद्वचनात्सिद्धमित्युक्तं तेनास्य नपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थत्वं लभ्यते। अन्यथा वच

अन्ये तु उपसर्जनह्रस्व एव निषिध्यते न पुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव। बहुश्रेयसि बहुश्रेयसिनी इत्याद्याहुः। सुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभयलिङ्गः सानुशब्दः। तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह। स्नूनि स्नानूनीति। पुंसि शंभुवत्। प्रियक्रोष्टूनीति। यत्तु प्राचा प्रियक्रोष्टृणीत्युक्तम्। तत्पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्यवार्तिकविरुद्धम्। यत्तु व्याचख्युः। विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येतद्विषयकोऽविप्रतिषेधः ॥

नेन वचनप्रत्याख्यानासङ्गतिः। मम तु मतेन पुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकं तदिति युज्यत एव तेनास्य प्रत्याख्यानम्। दीर्घत्वं हि प्रत्यासत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वापवादः। सामान्यतो ह्रस्वमात्रापवादत्वे हि प्रत्याख्यानासङ्गतिरितिदिक्। पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्ये इति। अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन तदन्तग्रहणे यदागमा इति न्यायेन नुम्विशिष्टस्य ग्रहणेपि सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्यैवादेशा भवन्तीति न्यायस्याभावेपि पूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्यात्तृज्वद्भावेन पुनस्तृज्वत्त्वाभावः। अत्रानयोर्यौगपद्यासंभवेन विरोध इति भावः ॥

इत्यस्यैवेति। अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागो निर्बीजः स्यादिति भावः। पक्षे। तृज्वत्त्वाभावपक्षे॥ उदाहृतत्वाच्चेति। नच प्रियक्रोष्टु
णे इत्यादिव्यावृत्त्या चारितार्थ्यम्। प्रियक्रोष्टु इत्यवस्थायां नुम्तृज्वत्त्वयोः प्राप्तयोः परत्वात्तृज्वत्त्वे सकृद्गतिन्यायेन नुमभावसिद्धेः। पुनः प्रसङ्गविज्ञाना
श्रयेण वचनारम्भापेक्षया सकृद्गतीत्याश्रित्य वचनानारम्भस्यैव लघुत्वादिति भावः। पुंवद्भावाभावादिति। भाषितपुंस्कत्वाभावादिति भावः। इत्येवेति। इत्य

भाष्ये प्रियक्रोष्टुने अरण्यायेत्यस्यैवोदाहृतत्वादिति। तन्न। उदाहरणस्य सङ्कोचकत्वे मानाभावात्। यदाहुः। नचोदाहरणमादरणीयमिति। कि
ञ्च पूर्वविप्रतिषेधस्यैकस्थिकतृज्वद्भावमात्रविषयकत्वे तत्र तृज्वद्भावग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। प्रियक्रोष्टुनेत्यादेर्विप्रतिषेधं विनापि पक्षेषु
साधुत्वात्। नच प्रियक्रोष्ट्रेत्यादिनिवृत्तिस्तत्फलम्। पुंवद्भावपक्षे तस्य दुर्वारत्वात्। स्वयमपि तथोदाहृतत्वाच्च। नच समाहारद्विगौ पञ्चक्रोष्टुनेत्यादौ
पुंवद्भावाभावात् तत्र तृज्वद्भावनिवृत्तिः फलमिति वाच्यम्। एवमपि भाष्यीयोदाहरणासामञ्जस्यात्। उपलक्षणं तदिति चेत्। हतैवं प्रियक्रोष्टूनीत्ये
वोपलक्षणं भाष्योदाहृतं प्रातिपदिकांशानुग्रहायेति दिक्। सुत्वेनि। पुंवत्त्वपक्षे नुमभावाय यण्। सुलुनेति। ओः सुपीति यणं बाधित्वा परत्वान्नुम्। य
दिमन्तमिति। एतच्च राधसाधेति धातौ अतिरिक्तब्राह्मणकुलमिति प्रक्रम्य माधवेन स्पष्टीकृतम्॥ पीत्यर्थः। प्रातिपदिकांशेति। प्रातिपदिकांशस्याप्य

नुग्रहायेत्यर्थः। इति दिगिति। दिगर्थस्तु यद्यपि चतुर्थ्यन्तोदाहरणं भाष्यप्रामाण्यात् पुंवत्त्वपक्षेऽनभिधानेन तृज्वत्त्वाभावकल्पना न्याय्या भाष्यकृता हि सूत्रत्रयस्य प्र
त्याख्यानायाश्रितस्य शब्दानां नियतविषयकत्वस्य सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकत्वद्योतनाय पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके तदुदाहृतं तथापि नचोदाहरणमादरणीयमिति
न्यायेन सर्वनामस्थानविषयकताप्यस्य न्याय्या उदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभाव इत्येवंपरतया नादरणीयमिति तदर्थ इति बोध्यम्॥

एकदेशविकृतस्येति। सच न्यायो ब्रास्त्रीयस्याप्यतिदेशको। शास्त्रीयविकारे चेति प्राग्दीव्यत इति सूत्रस्थभाष्यसंमतत्वादिति भावः। पुंवद्भावइति। तेन सुन्दर भार्यइत्यादौ जातनिवृत्तेरपि हस्वेनाप्रापितेन जातहस्वनिवृत्तिर्नतूपजीव्यविरोधेन हस्वानिवृत्तिः। अतएव समासस्येति सूत्रे भाष्येयतोनावइत्यनावइति प्रतिषेधो हलस्वेप्राप्तौ प्रत्ययनमविद्यमानवदित्यस्य ज्ञापक उक्तः। नाव्यमित्यादौ आदिर्नकारो न स्वरयोग्यो यश्चाकारस्तद्योग्योनासावादिरित्यनाव इति निषेधोऽनर्थकः। नचादिरेवनकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाजरूपोस्तु यदन्तस्याद्युदात्तस्यादिरुदात्तगुणकरूपो भवतीति चयतोनावइत्यस्यार्थ इति वाच्यम्। एवंहि

अन्येनुसुधीशब्दोभाषितपुंस्कः। सएवेदानीमिगन्तः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावो भवतीत्याहुः। तथाच रूपमालादौ पुंवद्भावउदाहृतः। तस्मादेजन्तेषुक्लीबेषु पुंवद्भावो माधवमतेनास्तिमतान्तरे त्वस्ति। अतः प्रद्युवाप्रयासुनावेत्यादिप्राचोदाहृतमपिनातीवदुष्यति॥ इत्यजन्तानपुंसकलिङ्गः॥ लिडिति। लिह आस्वादने क्विप्। लिट्सु लिट्त्स्विति। टस्यजश्त्वेन डः। तस्य खरि चेति चर्त्वेन टः। तस्यासिद्धत्वात् डः सीति धुट्। चर्त्वम्। तकारः। नपदान्ताट्टोरिति ष्टुत्वनिषेधः। चयोद्वितीया इति तु नेह प्रवर्तते। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। एतेन ते च प्रसाहाराएकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणैर्यदुक्तं लिट्सु लिठ्त्स्विति टठाभ्यां रूपद्वयमिति तत् प्रत्युक्तम्॥

निमित्तभूतंद्व्यच्कत्वविनाशादुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्ताप्राप्तिरिति तदाशय इति चेन्न। माधवाद्यनुरोधेनास्यग्रन्थस्यसत्वात्॥ इत्यजन्तानपुंसकलिङ्गः॥ धुडिति। डः सीति सूत्रेऽनुवृत्तं पदस्येति व्यधिकरणं पदावयवस्य सस्येत्यर्थ इति भावः॥ एकेद्वितीयमिति। अत्रत्यवार्तिककारादित्यर्थः ॥

अपदान्तभाजमिति। इदमचत्वंभाजमित्यर्थोपलक्षकं पदान्तेप्रायोजश्त्वप्राप्त्याचत्वविनाचयोर्लाभात्। तथाचेतिवदतामूलकृताअस्यार्थस्यसूचनात्। अत
एवसुगणठ्षष्ठइत्यादौभवत्येवटुगादीनांजश्त्वप्रत्यसिद्धत्वेनतदप्राप्त्याचत्वस्याप्यभावादितिभावः। धातोरित्यावर्ततेइति। इदंप्राचामनुरोधेन दादेरित्यावर्तते
इतियुक्तं,धातोरित्यनेनहिऔपदेशिकस्यधातोरित्यर्थेनदामलिहोम्यावृत्तावपिअधोमितिनसंगच्छेत दादेर्दादेरित्यनेनोपदेशकालिकदादेरित्यर्थकेनोभयं
सिद्ध्यति, उपदेशकालमित्यस्यतात्कालिकंलक्षयतीत्यर्थः। उपदेशेदादेरितितुफलितोर्थः। वाच्यार्थत्वेषष्ठ्यन्तस्यसप्तम्याविपरिणामोपिकर्तव्यः स्यादितिगौरव
म्। धातोरित्यस्यैवलक्षणयातथार्थकस्यदादेरित्यनेनान्वयेपिनक्षतिरित्याशयेनतुमूलेधातोरित्युक्तम्। अतएवभाष्येघत्वस्यासिद्धत्वाद्धुगित्यत्रढत्वंप्राप्नोतीत्या

तथाचप्रातिशाख्येपि ऊष्मोदयंप्रथमंस्पर्शमेकेद्वितीयमाहुरपदान्तभाजमितिश्लोकेऽपदान्तेत्यादिविशेषणंसंगच्छते। दादेर्धातोर्घः। धातोरित्या
वर्तते। तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालंलक्षयतीत्याशयेनाह। उपदेशइति। आवृत्तिफलंदर्शयति। उपदेशेकिमिति ॥

शङ्क्यापवादत्वेनसमाधायाथवाएवंवक्ष्यामिहोढेः दादेरितितताधातोरितिदादेरितिवर्ततेनेतिनिवृत्तमित्युक्तम्। दुहेस्तुवाद्रुहेत्यनेनढत्वस्यापिविधा
नात् धुडित्यादौनदोषइतितदाशयः। तत्रधातोरितिसूत्रेभाष्यकृत्तु तदादेरित्यनुवृत्तेः फलान्तराभावेनतदुपदेशवद्दादिलक्षकंसामर्थ्यात् अर्थाधि
कारात्तुरीयाच्चपूर्वत्रनिपेद्ध्यसमर्पकेप्येवम्। अतएवनामधातुविषयेदामलिडित्यादौढत्वघत्वाभावौसिद्धौ। एवंचतदेकवाक्यतयाऽपवादत्वपक्षेपि
दादिपदस्योपदेशकालिकदादिलक्षकतोचिता। आवृत्त्याश्रयणंतुबालानांस्फुटंतत्त्वप्रतिपत्तयइतिबोध्यम्। नचोपदेशइत्येवकुतोनोक्तं, गौरवापत्तेः। धातोरितितुतद्धाडित्यादिव्यावृत्तयेउत्तरत्रावश्यकम् ॥

अन्याप्तीति। अधोगित्यादौ सा। ननु धातोरवयवो योदादिस्तदर्थं द्दंसिद्धं वैयधिकरण्यं च गर्दभयतेरप्रत्यये गर्धबित्यादौ भष्भावायोत्तरसूत्रे आवश्यकं दोग्धे तिव्युपदेशिवद्भावान्नित्वम्। स्पष्टं चेदं भाष्ये तआह। अतिव्याप्तीति। दामलिडित्यादौ सा। नच प्रागुक्तभाष्योत्तरमधोक्सिद्धये वैयधिकरण्यान्वयपर्यन्तं भाष्यकृतोनुधावनेष्टार्थमिति वाच्यम्। दादेरित्रिवर्ततेइत्यस्योक्तमाशयमजानत एवमपि घो दादेरित्युच्यते। तत्राधोक्नसिद्ध्यतीति शङ्कायामुत्तरसूत्रार्थमपि प्रसङ्गान्निर्णे

अन्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह। अधोगित्यादिना। एकाचोबशोभष्। झलीति निवृत्तमिति। यत्तु प्राचोक्तम्। प्रातिपदिकसंज्ञस्य तु झलि परतः पदान्ते चेति। तच्चामादिकमेव। अधोक्। आधोग्। अजर्घाइत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च। तत्र झलो निमित्तत्वानुपयोगाच्च। धुग्भ्यां धुक्षु इत्यादौ पदान्त इत्येव सिद्धेः। यदपि तत्रैव त्रेण व्याख्यातम्। झलि परे प्रातिपदिकसंज्ञस्यैवेत्यादि। तदपि निर्मूलं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यम्। भष्भाव इति। जश्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वात्ताभ्यां प्रागेवेति भावः। षत्वचर्त्वे इति। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं षत्वं ततश्चर्त्वमिति भावः। वा द्रुह। द्रुहेर्दादित्वात् नित्यं प्राप्तेऽन्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम्। ननु द्रुहादयो दिवादिषु अनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते तत्र वा द्रुहादीनामित्येवास्तु। दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिस्तदन्तर्गणो द्रुहादिरस्तु मैवम्। तथाहि सति मङ्लुकि न स्यात् ॥ ७७ तुदादि पदलक्षणायामधोगित्यस्या साधारणफलत्वाभावं दर्शयितुं च तथोक्तेः। अत एवायेवैयधिकरण्यस्योत्तरार्थमावश्यकत्वोक्त्येहार्थमनावश्यकत्वं भाष्ये ध्वनितं सङ्गच्छत इत्यलम्। तच्चामादिकमिति। धुग्भ्यामित्यादेः पदान्तत्वादेव सिद्धेरिति भावः। उपेक्ष्यमिति। एतेनैकाचोबश इति सूत्रे ह्रस्वादङ्गादित्यतो ङ्गादित्यनुवर्तते, अङ्गं च द्विविधं धातुरूपं प्रातिपदिकरूपं च, तत्र धातोः पदान्त एव प्रातिपदिकस्य झलि पदान्ते चेति प्राचामाशय इत्यपास्तम्। स्वरितत्वकल्पनविभक्तिविपरिणामादीनां निर्मूलत्वान्निष्फलत्वाच्च तह्यादृतद्धाड्भ्यामित्यादावतिव्याप्तेश्चेति दिक् ॥

निषेधादिति। भष्भावस्तु एकाज्ग्रहणेऽपि अजर्घा इति भाष्योदाहरणेन निषेधानित्यत्वाद्भवतीति भावः। त्विपाशपेति भाष्यानुक्तत्वादप्रमाणं वैचित्र्या
यत्तु तथा नोक्तमित्यन्योः सूत्रशाटकवदिति। अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ यदि वा तन्नोन शाटको यदि शाटको न वा तन्न इति विरोधमाशङ्क्य मन्ये
स वातन्नो यस्योतस्य शाटक इत्येषा संज्ञा भवतीति भाष्ये उक्तम्। तथा प्रकृतेऽपि यणः स्थाने स भवति यस्य संप्रसारणशब्देन जाता तस्य संप्रसारणसंज्ञा

निर्दिष्टं यद्गुणेन चेति निषेधात्। दोधुक्। दोधुट्। इग्यणः। यणस्थाने इति। विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणमिति भावः। वा
हऊठ्। वसोः संप्रसारणमित्यतोऽनुवृत्तं संप्रसारणमूठो विशेषणम्। तेन अलोऽन्त्यस्येति न। यत्तु प्राचा वाशब्दस्येत्युक्तम्। नासौ सूत्रार्थः। किं
तु कस्यचित्फलितार्थकथनपरतया नेयम्। छन्दस्येवेति। छन्दसि सहः। वहश्चेति सूत्रे छन्दसीत्यनुवृत्तेरिति भावः। यत्तु ऊठि कृते स
वर्णदीर्घः। भूहः। भूहेत्यादि प्राचोक्तं तद्भाष्यविरुद्धम्। तथाहि। ऊठ्ग्रहणं मास्तु। संप्रसारणमेव विधीयताम्। तस्य लघूपधगुणे कृते वृ
द्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि स्वंस्थितेक्रियमाणमूठ्ग्रहणं बहिरङ्ग परिभाषां ज्ञापयति। सत्यां हि तस्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासि
द्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम्। नन्वनकारान्ते ऽकारान्तोपसर्गे चोपपदे रूपे विशेषः स्यादिति चेन्नैवम्। भाष्यकारोक्तज्ञाप
कबलेनैव तादृशस्थले ण्विप्रत्ययाभावस्यानुमानादिति कैयटहरदत्तादयः। एतेन वार्यूहः प्रौह इत्यादिप्रयोगा अपि परास्ताः ॥

भवतीत्यर्थ इति भावः। तेन दिव उतो न संप्रसारणत्वम्। फलितार्थेति। संप्रसारणपूर्वत्वाभ्यां फलितेत्यर्थः। ऊठि कृते इति। भूवाट् शब्दे इति शेषः। क्रि
यमाणमिति। ऊठ्ग्रहणमित्यर्थः। तादृशस्थले इति। भत्वविषये इत्यर्थः। भूवाडित्यादि तु भवत्येव ॥

ऊहतेरिति। एतद्वार्यूह इत्येतद्विषयम्। अव्यभिचारादिति। स्रंसुध्वंस्वोर्विस्तुनास्त्यनभिधानादतः संयोगान्तलोपे तत्रव्यभिचार इत्यपास्तम्। अत एव भाष्य
कृतास्स्येत्यननुवृत्तौ पपिवानित्यत्रैव दत्वशङ्का कृता। अनुवृत्तौ चानडुद्भ्यामित्यत्रैव दत्वाभावशङ्का कृतेति दिक्। न्यासो हितेति। न्यासकृद्धितैत्यर्थः। निरनुब

अथवा ऊहतेः क्विप् इत्यवधेयम्। वसुस्रंसु। वसुः प्रत्ययः। तेन तदन्तं ग्राह्यम्। ससजुषो रुरिति सूत्रात् स इत्यनुवर्तते। तच्च वसो रेवाविशेष
णम्। न तु स्रंसुध्वंसोः। अव्यभिचारात्। नाप्यनडुहः। असम्भवादित्यभिप्रेत्याह। सान्तवस्वन्तस्येति। पदान्ते इति। झलीति तु प्राचः प्रमादः। स्रस्तमि
त्यादावतिव्याप्तेः। सहेः साडः सः। सहेरिति। किं सह डेन वर्तत इति सडः। यस्य नाम्नि डशब्दोऽस्ति यथा मृड इति। सडस्यापत्यं साडिः ॥ हान्ताः॥
दिव औत्। प्रातिपदिकस्येति। अव्युत्पन्नस्य दिवेर्डिविरिति न्यासो हितसूत्रेण व्युत्पन्नस्य वा न तु दिवु क्रीडायामिति धातोः। निरनुबन्धकग्रहणे
न सानुबन्धकस्येति परिभाषया। तेनाक्षद्यूरित्यादौ न भवति। औतस्तकार उच्चारणार्थः। सुद्युभ्यामिति। उकारस्य संप्रसारणत्वाद्धल इति दीर्घः
प्राप्त उदिति तपरसामर्थ्यान्न भवति। यत्तु प्राचोक्तम्। दिवो वा आत्वममीति। तदुपेक्षितम्। मुनित्रयानुक्तेर्निष्फलत्वाच्च। द्यामिति रूपं द्योशब्द
स्यैवेति बोध्यम्। इति वान्ताः। षट्चतुर्भ्यश्च। बहुवचननिर्देशादर्थप्राधान्यं विवक्षितम् ॥

न्धकेति। डिवेः प्रत्ययस्य सानुबन्धकत्वेऽपि तदन्तस्यातथात्वादिति भावः। इदं चात्रसूत्रे भूवादिसूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्। उच्चारणार्थ इति। न तु स्वरितार्थः। उच्चारणार्थानामि
त्संज्ञायामपीति प्रत्ययग्रहणमिति वार्तिके न तत्प्रवृत्तिरिति भावः। संप्रसारणत्वादिति। अत एवाविक्तस्यापि संज्ञेति पक्षे इदम् ॥

शब्दद्वारकमिति। नचैवं तद्वाचकशब्दात्परत्वमेवार्थात्परत्वमित्यायातं ततश्च प्रियपञ्चन् आमित्यत्रापि तद्वाचकपञ्चन्शब्दात्परत्वमस्त्येवेति दोषस्त
दवस्थ इति वाच्यम्। एतत्सामर्थ्ये न प्रधानीभूतषड्थवाचकशब्दात्परत्वं विवक्षितमित्यभिमानात्। इदं प्राचामनुरोधेन। द्विवचननिर्देशे गौरवात्समाहारेण
सर्वत्र सूत्रेषु निर्देशादर्शनाच्च षट्संज्ञकानां बहुत्वाच्च बहुवचनोपपत्तेः। किंच नषट्स्वस्रादिभ्य इत्यादौ शब्दबाहुल्याभिप्रायेण बहुवचनवन्निसृभ्योजस इ
त्यादौ प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण तं द्वित्वेऽपि बहुवचनं वक्तुं युक्तम्। किंच नामीति सूत्रे भाष्ये आमीत्येव सूत्रमस्तु। नच नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घे ह्रस्वाश्रयो नुट् न स्यात्
ह्रस्वान्ताद्धि नुडित्येतत्सामर्थ्ये न भूतपूर्वगत्या ह्रस्वान्तत्वमादायतत्प्रवृत्तेः। नच नृणामित्यत्र चारितार्थ्यम्। नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति। नूनद्यापद इत्येव

अर्थान्यासः परत्वं शब्दद्वारकम्। तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति न तु बहुव्रीहौ। तदेतद्दूषयति। गौणत्वे तु नुट् नेष्यते इ
त्यादिना। द्वित्वमिति। अचो रहाभ्यामित्यनेन॥ एन्ताः॥ कमला। लक्ष्मीः। लान्ताः। मोनो धातोः। पदान्त इति। झलीति तु यद्यपि प्राचानुवर्तितं तथापि का
शिकादावभावात् निष्फलत्वाच्चोपेक्ष्यम्। किमः कः। ननु इमः इत्येव सूत्र्यताम्। त्यदादीनामिमोः स्यादु इति व्याख्यास्यते ॥ ‍‍(?) ब्रूयात्। नचतिसृणामि
त्यत्र चारितार्थ्यम्। षडित्यत्र त्रेरित्यनुवृत्त्या सिद्धेरित्युक्तम्। गौणेस्याप्रवृत्तौ प्रियचतसृणामित्यत्र चारितार्थ्ये न भाष्यासङ्गतेः। ऋन्नद्याप इति न्यासे तु न भाष्यतात्पर्यं,
त्रिशब्दे नुरित्ति पर भाष्यासंङ्गतेः। नैकमुदाहरणमित्यस्यासङ्गतेश्च। गौणे नुटोऽप्रवृत्तिसाधकभाष्यान्तराभावाच्च। नचैवं पदांदतामित्यादौ भूतपूर्वगत्याश्रयणेऽतिप्र
सङ्गः। ह्रस्वत्वं नाम मात्राकालिकात्वम्। तत्र सामर्थ्याद्वि विशेषणभूतमात्राकालिकत्वांश एव भूतपूर्वगत्याश्रयणम् न तु विशेष्यभूतात्वांशेऽपि इत्यदोषादि
तिदिक्। इमिति। अत्र त्यदादीनामद इत्यनुवर्तते तदाह। त्यदादीनामिति। अतएव सिद्धान्ते उपसर्जने नेति भावः ॥

द्वेः प्रागिति। तेन द्विपर्यन्तानां त्यदादित्वेपि न दोषः। किंसर्वनामबहुभ्य इत्यत्र किंग्रहणं न कार्यमिति भावः। न चेमौ इत्यत्राप्यापत्तिः। अङ्गकार्ये कृते इति निषेधात्। आ
रम्भसामर्थ्याच्चेति। त्यदादीनामद्द्रत्यनेनैवान्त्यादेशे सिद्धे इदमदत्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः। ककइति स्यादिति। ममतु तन्मध्यपतित इति न्यायेन साकच्कस्य किंश
ब्दत्वात्सिद्धम्। निर्दिश्यमानस्येति परिभाषा तु नात्र प्रवर्तते। कादेशविधानसामर्थ्यात्। न च सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं परत्वात्कादेशे कृते ऽकचि ककइ

किंशब्दश्च द्वेः प्राक् पठिष्यते। नानर्थक इति निषेधादारम्भसामर्थ्याच्चालोन्त्यविधिर्न भविष्यति। तर्हि किं ङादेशेनेत्याशङ्क्याह। भकच्सहितस्यापी
ति। देरत्वे कक इति स्यात्। कुतिहोरित्याद्यर्थं त्वकिमद् इति अवश्यं वक्तव्यमिति भावः। नन्वेवं गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनत्वेपि स्यात्। मैवम्। त्यदा
दीनामित्यनुवर्त्य वचनविपरिणामेन त्यदादेः किमद इति व्याख्यानादनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेह सूत्रे द्विपर्यन्ता इति नियमस्य त्यागात्। उत्सर्ग इ
ति। तेन तदोः सः सावितिसूत्रे ऽनन्त्ययोरिति किम्। हे स इति भाष्यम्। भो अच्युत भवन्नच्युत इति च न विरुध्यत इति भावः। नास्तीत्यत्र मूलं तु प्र
चुरप्रयोगादर्शनमेव। यत्त्वाहुः। इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादिति वचना
देवंविधस्यार्थस्याभिमुखीकरणानर्हत्वादिति, तदापाततः। सन्निकृष्टादिशब्दानामिव इदमादीनामपि संबोध्यसमर्पकत्वे बाधकाभावात् ॥

त्येव स्यादिति वाच्यम्। प्रातिपदिकादित्येवाधिकारात्सुप इति शब्देन निमित्तत्वेनानाश्रयणादङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षणेन चाकचोन्तरङ्गत्वादिति भावः। किमद इत्यव
श्यमिति। कुतिहोः क्वातीत्यादेशे क इत्यश्रवणापत्तिः। उतिहोरतीति न्यासे उकारस्यात्वादेशत्वापत्तिरेतद्दर्शनानर्थक इत्यारम्भे गौरवम्। अङ्गवृत्तपरिभाषया केत्यत्र गुणस्य वा
रणे च क्लेश इति भावः। किमो द्वेरनन्तरं पाठेपि दोषाभावमाह। अनुवृत्तीति। द्विवचनविरुध्यत इति। यद्यप्ययं प्रयोगो निपातमादाय सिध्यति तथापि विभाषा भवदिति वार्तिकं न

विठ ज्ञत इति तारार्थम्।

विप्रकृष्टस्यापीति। परोक्षस्यचेत्यपिबोध्यम्। पिपर्त्तीमिति। अयंनिर्देश एवास्यांशस्यज्ञापकमित्याहुः। अनादेशः स्यादिति। तत्रकृतेसकृदितिन्यायेनपुनः स्मेर्नस्यादिति भावः। नित्यत्वादिति। लक्ष्यानुरोधेनबाधकाबाधितप्रसङ्गः सैवात्रग्रहणान्नाऽनादेशोनित्यइतिभावः। अपूर्वंबोधयितुमिति। अज्ञातज्ञापनमेवोभयत्रापिविधानंनतु प्रवर्तनाविषयत्वमित्यर्थः। नविधीयन्ते। नाज्ञाताबोध्यन्ते। अनुवाद्यत्वेनेति। सर्वोवाक्यमिदम्। तत्रकेसेआरोपितभीरुत्वंभाविकामित्यवहारसङ्कोपनायानुवाद्यत्वे

विप्रकृष्टस्यापिबुद्ध्यासन्निधापितस्यबहुशः संबोधनदर्शनाच्च। तथाचभट्टिः। हापितःक्वासिहेसुभ्रुबह्वेवंविललापसइति। अनाप्यकः। प्रत्याहारइति। नतुटा पूविभक्ताविति विशेषणादितिभावः। अनभ्यासविकारइति। तेनभृञामित्। अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वे। लोन्त्यविधिरस्त्येव। बिभर्तिपिपर्ति। ननुस्मायादेशात्पर त्वादनादेशः स्यादित्याशङ्क्याह। नित्यत्वात् ङे स्मैइति। कार्यविधातुमिति। अपूर्वंबोधयितुमित्यर्थः। ईषदर्थेक्रियायोगे इतिश्लोकेतुईषदर्थादयोन विधीयन्ते। किंत्वनूद्यन्ते। तेनएनादेशोन। एतेननक्तंभीरुरयंत्वमेवतदिमंराधेगृहंप्रापयेत्यपिव्याख्यातम्। भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेनविवक्षितत्वा त्॥ मान्ताः॥ सुगाणिति। अनुनासिकस्यक्विझलोरितिदीर्घः। नचतस्मिन्कर्तव्येऽल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शङ्क्यः। दीर्घविधौतन्निषेधात्। क्वौ विधिंप्रतिनिषेधाच्चेतिभावः। एतेनसुगण्णीशइतिप्राचोग्रन्थंगणयतेः क्विबितिव्याचक्षाणाउपेक्ष्याइतिध्वनयति। तदीयोग्रन्थोपिसमर्थनीय इत्याशयेहेतुद्वयस्यसमर्थ्यतामि। सर्वलोपित्वेनक्विबिवाचरतीतिक्विप्। क्विप्शब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरिक्विप्। तेनविजित्यर्थः। णान्ताः॥

नैवविवक्षितमितिभावः। नन्दनिदेशातइति। नन्दनीयनिदेशादित्यर्थकंबोध्यम्। दीर्घविधाविति। नपदान्तसूत्रेसपादसप्ताध्यायीस्थदीर्घस्यापिग्रहणमित्य र्थे स्यचिण्णमुलोरितिसूत्रेभाष्येध्वनितत्वादितिभावः। उपेक्ष्यादिति। दीर्घप्राप्तेरितिभावः

व्याख्यानन्त्विति। तुनाऽरुचिर्बोधिता। सप्तम्यन्तपाठेऽपि न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन वा नपुंसकानामित्यस्य सिद्धिरिति लाघवमस्तीति। औचित्यमेव दर्शयति। एवं हीति। सामान्यशास्त्रेति। प्राप्तस्य पुनर्विधानसामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य संकोचस्तदितरपरतारूप इत्यर्थः। संकोचश्च नलोपविधौ पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थितिरूपः। अर्थवत्सूत्रे चार्थवत्पदेनार्थवत्समुदायाग्रहणरूपः। एवं चास्य विधित्वं स्पष्टम्। इदमेव च नियमस्य विध्यपेक्षया गुरुत्वम्। निषेधवादिनोऽप्यस्यावश्यकत्वम्। अन्यथा विकल्पापत्तेः। सामान्यशास्त्रसङ्कोचे चान्यत्र तदभावस्यार्थतः सिद्धेरर्थसिद्धं तमादाय नियमशास्त्रेषु प्रतिषेधत्वव्यवहारोऽपि कृत्तद्धितेति सूत्रस्य समासग्रहणकृतनियमेन बाध्यसामान्यचिन्तयाकृदंशस्यापि सङ्कोच इति मूलके नोपदंशमित्यादौ नकृदन्तत्वप्रयुक्तं प्रातिपदिकत्वम्। पञ्च पञ्चन खा भस्येति शास्त्रेणापि प्रापक प्रमाण

उपधाया दीर्घ इति। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनेन। ङौ संबुद्धौ चेति। प्राचामनुरोधेनेत्थं व्याख्यातम्। ङ्यन्तस्य संबुद्ध्यन्तस्य च पदस्येति षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानं तूचितम्। एवं हि प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशो न कर्तव्यः। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह। न चेति। षाष्ठीमिति। वाह ऊठित्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः। इत्यसिद्धत्वादिति। नियमसूत्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसंकोचकता चेति पक्षस्य घुड्ढो लुङीति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति भावः ॥

रागप्राप्तभक्षणस्य तदितराविषयत्वरूपसंकोचकल्पनं तेनान्येषां भक्षणाभावो गम्यते तद्भक्षणे प्रायश्चित्तं च गम्यते। पतिः समास एवेत्यादौ एवकारो घिसंज्ञाशास्त्रस्य समासाघटकपतिशब्दाविषयकत्वरूपसंकोचस्य स्फुटं द्योतनाय पतिघटितसमासान्यसमासाविषयकत्वरूपसंकोचो मा भूदिति। अन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तु सामान्यप्रमाणसंकोचफलितमर्थमादाय नेयम्। घुड्ढो लुङीति। घुड्ढो लुङीति सूत्रमुपक्रम्यानुपराभ्यामिति सूत्र इत्यर्थः। पञ्च पञ्चन खा भस्या इत्यत्र भक्ष्यनियमे भक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत इति ग्रन्थेन पस्पशायां च भाष्ये स्पष्टमेतत्। भक्ष्यनियमे। प्राप्तभक्ष्यस्य पुनर्विधाने इत्यर्थः ॥

निषेधरूपेणेति। सुबादिपदस्य स्वव्यतिरिक्तविधौ लक्षणया भवतीत्यस्य न भवतीत्यर्थे लक्षणयेति भावः। निषेधश्च नलोपविधावनुवर्तमानपूर्वत्रासिद्धत्व स्य। अत एवान्त्यस्वार्थहानिप्राप्तबाधपरार्थकल्पनारूपदोषत्रयं मीमांसकैरुच्यते परिसंख्यापदेन चायं व्यवह्रियते इति बाद्यम्। इतिपक्षे त्विति। अनेनारुचि बोधिता। तद्बीजं तु लक्षणाप्रयुक्तगौरवं फलाभावश्च तदभावे लक्षणाया अनौचित्यं चेति। इति समासे इति। इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समासे इत्यर्थः। स्वरविधौ व्यञ्ज नमविद्यमानवदिति तु नात्र। तस्य स्वरोद्देश्यकविधावेव प्रवृत्तेः। नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति सूत्रे देवताद्वन्द्वे उत्तरपदप्रकृतिस्वरनिषेधके

निषेधरूपेण प्रवृत्तिरिति पक्षे तु पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेति बोध्यम्। सुब्विधिमुदाहरति। आत्वमित्यादिना। स्वरविधौ तु पञ्चार्मम्। दिक्संख्ये संज्ञाया मिति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति अर्मे चावर्णद्व्यच्त्र्यजित्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति। सञ्ज्ञाविधौ पञ्चत्व त्र नलोपे कृतेपि ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा न। ईत्यादिना ङीप्प्रत्यये षु वक्ष्यति। कृतितु ग्विधौ तु वृत्रहभ्याम्। ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति न। कृति किम्। वृत्रहच्छत्रम्। छे चेति तु कृत्स्यादेव। प्रतिदिवेति। कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन्। हलि चेति दीर्घः प्रत्नूपधायां चेत्युपन्यस्तम्। तन्न। दिवेर्वकारस्यानुपधात्वात्। इन्हन्। ७ पृथिव्यादिपर्युदास रूपधर्मिग्राहकस्य तथैव सत्त्वात्। अत एवाचः कर्तृयकि शतुरनुमो नद्यजादी न्यादावच इति अजादीत्यादि च चरितार्थम्। अत एव राजवतीत्यादौ नलोप स्यासिद्धत्वाद् न्वती शब्दत्वादन्तोवत्या इति स्वरो न। उदश्वित्वानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यामिति मतुबुदात्तत्वं च नेत्याकरः। इदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। इदमेवाभिसं धाय यतोऽनाव इत्येतन्निषेधमूलकं हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषा न्यरं भाष्ये तत्रैव स्पष्टमुक्तम्। अनुपधात्वादिति। धातोरुपधाभूतरेफव कारयोर्हल्यरयोरिति तदर्थादिति भावः। प्रतिदिवन्शब्दादाचारक्विप्यपि अनुनासिकस्येति दीर्घे इदं रूपं दुर्लभं, वस्तुतो हलन्तेभ्य आचारक्विपो नभिधानमन्यत्रोक्तम् ॥

तथेति। यथोपधाग्रहणादनुवृत्तेर्दीर्घाव्यावृत्तिस्तथा सर्वनामस्थानग्रहणासंबद्धोपधापदानुवृत्तेरस्य व्यावृत्तिरित्यर्थः। पञ्चमीसमासो मास्त्विति। सार्वत्रिको मास्तु अनित्यत्वादित्यर्थः। तदनित्यत्वेन स्थानिवत्त्वाभावे एकाज्व्यभावादेवैकाजुत्तरे इति णत्वव्यावृत्तिः सिद्धेति भावः। णत्वग्रहणमिति। माषवापिनावित्येतद्धितत्वप्रयोजनं, तच्च बहिरङ्गतया यस्येति चेत्यल्लोपासिद्धत्वेनापि सिद्धमिति तन्मास्त्विति भावः। इदन्त्रिपाघान्तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभिमानेन।

उपधाया इति। उपधादीर्घस्यैवायं नियमः। तेन वृत्रहायतः इत्यत्र अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घो भवत्येव। तथा वृत्रहणीत्यत्रानुनासिकस्य क्विझलोरिति यो दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते उपधादीर्घमात्रापेक्षयायं नियमविज्ञाना— दिति भावः। हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे। हन्तेः। प्रसङ्गादस्योदाहरणमाह। प्रहण्यादिति। प्रकृतोपयुक्तमंशमाह। अत्पूर्वस्य। एकाजुत्तरे इति। न चाल्लोपे कृते एकाच्त्वे नास्तीति वाच्यम्। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात्। न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति वाच्यम्। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति उक्तेः। यत्तु अट्कुप्वाङिति सूत्रे वृत्रघ्नः स्रुघ्न इति भाष्यमुपादाय कैयटेन व्याख्यातं प्रातिपदिकान्तेति णत्वप्रसङ्ग इति तत्पञ्चमीसमासो मास्त्वित्याशयेन। तस्य दोष इत्यत्र णत्वग्रहणं मास्त्वित्याशयेन वा बोध्यम्। णत्वग्रहणप्रत्याख्यानं तु भाष्ये ध्वनितं कौस्तुभे प्रपञ्चितम्। वस्तुतस्तु कुमतिचेति निर्देशं णत्वमिह न्याय्यम्। सर्वथापि वैकल्पिकं निर्देशप्राप्तं णत्वं नियमेन निवर्त्यत इति सिद्धम् ॥

भाष्ये ध्वनितमिति। अन्यथासिद्धमाप्रपवनीत्येतस्य तदुदाहरणत्वोक्त्येत्यभिमानः। न्याय्यमिति। तस्य प्रातिपदिकान्तेत्यपवादत्वादिति भावः। न च सन्निपातपरिभाषया तदप्राप्तिः। सर्वेण लेपुकवर्गमवायाश्रयणेन तद्विषये तस्या अनित्यत्वावश्यकत्वात् ॥

हादेशेष्विति। हादेशु कवर्गव्यवायेइत्यर्थः। आर्षत्वाद्वार्तिके समासः। वार्तिके हादेशेष्वुक्ते द्रुघण इत्यादौ पूर्वपदादिति णत्वं सिद्ध्यति। तत्र हि हन्तेरपूर्वस्य यो घना दे

शाघ्न। अतस्त्वाभारैकदेश इति सूत्रे प्रघणप्रघाणयोः कृतणत्वयोरुच्चारणम्। तत्रापि हन्तेर्घनघनादेशविधानात्। न्याय्यत्वादिति। न च वार्तिकरीत्या वृत्रहाणीति

णत्वमापाति। सूत्रारम्भे तु नेति वार्तिकारम्भस्यैव ज्यायस्त्वात्कथं न्याय्यत्वं बहिरङ्गत्वेन दीर्घस्यासिद्धत्वे तु प्राघानीत्यत्र दोषः। तथा सूत्रारम्भे प्रघनाघन इत्यत्र णत्वं प्रा

भाष्ये तु कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। वृत्रघ्नः। स्रुघ्नः। प्राघानि। हन्तेरत्पूर्वस्येति अत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्युक्तम्।

एतच्च वार्तिकाशयवर्णनमात्रं न तु वस्तुस्थितिः। वार्तिके न सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वा

दिति दिक्। माधवेनोक्तमिति। इत्थं हि तदीयो ग्रन्थः। भसंज्ञायाम ल्लोपे उत्तरपदमनच्कं स्यात्। स्थानिवद्भावश्चाल्विधित्वान्नेति एकाजुत्तरपदत्वाभ

वात् प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पो भवति। वृत्रघ्नो वृत्रघ्ना इति। तद्भाष्येति। किं चाल्विधित्वान्नेत्यसंगतम्। अल्विध्यर्थमेकअचः परस्मि

न्नित्यस्यारम्भात्। तस्याप्रवृत्तौ युक्त्यन्तरस्यैव वाच्यत्वात्। विकल्प इत्यप्यसंगतम्। कुमति चेति सूत्रस्य दुर्वारत्वाद् इत्यवधेयम्। मघवा बहु

लम्। अर्वणस्त्रसावनञ इति सूत्रात्त इत्यनुवर्तते। तदपेक्षया च मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा तदाह। मघवन्शब्दस्येति। अधातोरिति। अधा

तुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः। अञ्चतिग्रहणं हि नियमार्थम्। धातोश्चेद्भवति अञ्चतेरेवेति ॥ ७ ॥ ग्नोति वार्त्तिकरीत्या तु नेति वाच्यम्। आत्पूर्वस्येत्यनेन हस्या

निक कवर्गाभाववद्धन्तेरेवोपलक्षणेनादोषात्। प्रघणप्रघाणयोः कृतणत्वयोरगारैकदेश इति सूत्रे उच्चारणमत्रत्यात्पूर्वग्रहणस्योक्तार्थोपलक्षणत्वेमानम्। णत्वनि

पातनकल्पनापेक्षयोक्तार्थतात्पर्यग्राहकत्वौचित्यादिति भावस्तदेतद्ध्वनयतोक्तम्। वार्तिकार्थोपसंग्रहस्येति। भूतपूर्वपर्यन्तमधातुपदस्य लक्षणायां बीजमाह। अञ्चतिग्र

हणं हीति। अञ्चतेरिति। नलोपिनोञ्चतेरित्यर्थः। नलोपेन निर्देशात्। सामान्यापेक्षश्च नियमस्तेन पर्णध्वद्गोमत्यतेः क्विपि गोमानित्यादावुगितश्चेति ङीब्विपिनेति दिक्। स्पष्टं वेद

कैयटेनेति। अयंच कैयटः केशाद्व इति सूत्रस्थः। अर्वणस्तृ इत्यादि। अर्वणो मघोनश्चत नशिष्यं यतस्तच्छान्दसं सामान्यतो बोधितानामपि केषांचिद् धात्वादिवत्त्रियतविषयत्वादित्यर्थः। एवंच छन्दसि दृष्टानुविधिरिति न तदर्थः शास्त्रारम्भ इति तात्पर्यम्। एवं हि छान्दसत्वस्य साधकसर्वसूत्रप्रत्याख्यानं स्यादतः प्रकारान्तरेणापि सिद्धिमाह। मतुब्वन्योरिति। मह धातोर्विजन्तान्मघशब्दाच्च मतुब्वनिभ्यां रूपद्वयसिद्धिरिति भावः। ननु सूत्रारम्भे नित्यस्तृ आदेशो वर्णः प्रत्याख्याने तु पक्षे तदभावोपि स्यत आह। छन्दस्युभयेति। आदेशतदभावेत्यर्थः। तदुदाहरणमिमान्यर्वणः पदानीति। एतत्प्रत्याख्याने दीर्घो घकारोदात्तत्वं च लभ्यते। एतेनास्य छान्दसत्वाच्छन्दसित्र

एवंच यो मानिवाचरति गोमानित्यादौ संप्रति धातुत्वेपि विद्ध्यर्थमधातुग्रहणम्। एतच्चं मूल एव स्फुटीभविष्यति। ननु कुर्वन्नित्यादाविव संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन नान्तत्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह इहेति। बहुलग्रहणादिति। क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः। निपातनादिति। महेर्हकारस्य घकारः अवुगागमः कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः। प्रत्याख्यातमिति। तथा च छन्दसीवनिपावित्यत्र कैयटेनोक्तम्। मघवा बहुलमित्येतन्न कर्तव्यं श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वादिति। यत्तु वार्तिककृतोक्तम्। अर्वणस्तृमघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्। मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनादिति ॥ ७ देशपक्षे मघवन्नित्येव रूपं तच्च मत्वन्तस्य छान्दसत्वाद्दीर्घाभावेन साद्ध्वमिति प्रत्याख्यानाशयः। लोके तु मत्वन्ते दीर्घो भवत्येवेति परास्तम्। वार्तिकाक्षरस्वारस्येन तथा प्रतीतेर्मघवान्जीषीत्यादौ वेदेपि दीर्घस्य पठ्यमानत्वाच्चातदेतत्कैयटेनोक्तं भाषायामसाधुतेति। केशाद्व इति सूत्रस्थ उक्त कैयटस्तु एतत्सूत्रस्थ वार्तिकविरोधात्स्वग्रन्थविरोधाच्च हेय एवेति ध्येयम्। यत्तु छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायामित्याश्रित्य भाषायां प्रयोग इति। तन्न। तज्ज्ञापकस्यवयस्यासुमूर्ध्नो मतुबिति सूत्रप्रयोगस्य छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति भाष्यकारेष्ट्यान्यथासिद्धत्वादिति तदाशयः ॥

तद्वनिबन्नेति। इदं चिन्त्यं न शिष्यं छान्दसं हि तदिति सामान्यप्रवृत्तवार्तिकस्य सङ्कोचे मानाभावात्। कविप्रयोगाणां बहुशः प्रामादिकानां दर्शनेन तेषामार्षवचनसंकोचे
यच्चतद्व्याख्यावसरे कैयटेन भाषायामसाधुतेत्युक्तं तद्वनिबन्नमध्योदात्तमघवन् शब्दविषयकम्। छन्दस्येव वनिब्विधानात्। अतो न कैयटस्य पूर्वाप
रविरोध इति ध्वनयन्नाह। छन्दसीत्यादि। अन्तोदात्तं त्विति। यद्यपि श्वन्नुक्षन्नित्यत्र कनिनन्ता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थमहिम्ना आद्युदात्तं लभ्यते त
थापि उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूषा त्वेतो न यतु अग्निर्मूर्धा निर्मज्जानं न पर्वणो जभार त्वमर्यमा भवसि यत् इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुक्षन्नादीनाम
न्तोदात्तत्वस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः। मघवा बहुलमिति सूत्रे मघोन इति प्रतीकमुपादाय मघशब्दस्याकारस्य यस्येति लोपमा
शङ्क्य नैतदस्ति। अन्यदेव हीदमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तथा हि भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते इति वदन्न्यासकारोऽपि मघवन्शब्दस्यान्तोदात्तत्वे भाषा
यामपि साधुत्वे चानुकूलः। एवं स्थिते मतुपमाश्रित्य त्रादेशं प्रत्याचक्षाणौ भाष्यवार्तिककृतौ मघवानित्यत्र त्रादेशपक्षेऽपि दीर्घं स्वीकुरुत एव। फलभेदे
प्रत्याख्यानासम्भवात्। अतो बहुलग्रहणान्नासिद्धत्वमिति यदुक्तं तद्भाष्यादिसंमतमेव। यत्त्वाहुः। मतुप्पक्षेऽपि छान्दसत्वान्न दीर्घ इत्येवं भाष्यस्या
शयइति। तन्न। मतुबन्तस्य छान्दसत्वे मानाभावात्। उदाहृतभट्टिकैयटविरोधाच्चेति दिक्। एतेन श्वन्नुक्षन्नित्यत्र निपातितस्य मघवन्नित्यस्य त्रादे
शे दीर्घाभावान्न मघवानिति क्षीरस्वामिग्रन्थः प्रत्युक्तः। तथा च कातन्त्रसूत्रं सौ मघवान् मघवा चेति। विचारचिन्तामणावपि मघवानेव मघवेत्युक्तम्।
काशिकायामपि दीर्घ एव दृश्यत इत्यलं बहुना। अर्वणस्तृ। ऋ धातोर्विचि गुणे च अरिति रूपं तस्मान्मतुपि अर्वन्तावित्यादि सेत्स्यति। छन्दसी वनिपा
विति वनिपि वेदे अर्वेति। लोके तु ऋ धातोरेव वनिपि सेत्स्यति। रूढिशब्दश्चायम् ।
न मानत्वमिति दिक्। उचित इति भाव इति। तथा च वनो र चेति सूत्रे भाष्ये मघोनीत्यत्र प्राप्नोति मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति ॥

प्रायुङ्क्तेति। अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम्। इति पक्ष इति। अस्यैदधीत्यत्रोदात्तपाठेन सिद्धे उदात्तग्रहणेन ज्ञाप्यते ऽनादृत्य स्वरूपेणोच्चारितगुणस्याविवक्षया भेदकत्वज्ञाप

नादिति भावः। उअऊँ इत्यत्र नासिकाव्यापारेण क्लेशाधिक्येनोच्चारणादानुनासिक्यं विवक्षितमिति सर्वेषां समानम्। भेदकत्वेपि तपरसूत्रस्याणि विद्ध्यर्थत्वाद्दोषः

वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयइत्यमरकोशात्। अतोर्थेपि न भिद्यते। तथापि नान्ततान्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते व्यवस्थार्थमिदं सूत्रं तृन्वत्क्रोष्टु

रिति त्रिसूत्रीवत्। यत्तु हरदत्तेनोक्तम्। अर्वन्मघवन्शब्दयोर्भाषायामस्त्यमघुत्वमेव। अर्वणश्च मघोनश्चेत्यादि भाष्यादिति। तदापाततः। भाष्यस्य वि

शेषविषयतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। तथा च श्रीहर्षः। वाहैरलुप्यत सहस्रदृगर्वगर्व इति प्रायुङ्क्त। ननु गुणा अभेदका इति पक्षे सूत्रे ननु नासिकोच्चारणे

पि आन्तरतम्यादनुनासिकः स्यादित्याशङ्क्याह। आ आदिति। यत्त्वाहुः। इहानुनासिको न। अमणत्वेन सवर्णग्रहणाभावात्। न च तपरस्तत्कालस्येति

अनणि विद्ध्यर्थमिति वाच्यम्। भाव्यमानः सवर्णान्न गृह्णातीति निषेधात्। गुणानामभेदकत्वेपि शुद्धैकव्यक्तेः सूत्रे निर्देशान्नातिप्रसङ्ग इति। अत्रेदं

वक्तव्यम्। अनणि विद्ध्यर्थमिति शङ्कायां भाव्यमान इत्याद्युत्तरमसङ्गतम्। तस्याण्विषयत्वात्। यदाहुः। भाव्यमानोणित्यादि। अन्यथा वोः कुरित्या

दावपि निषेधापत्तेः। तत्रोदित्करणसामर्थ्यान्न निषेध इति चेत्। किमनेन बकबन्धनप्रयासेन। तपरस्तत्कालस्येति सूत्रे प्रत्ययग्रहणस्य भाष्यकृ

ताऽननुवर्तितत्वाच्च। किं च शुद्धैकव्यक्तेरित्यसंगतम्। अभेदकत्वे दोषस्य दुरुद्धरत्वात्। एकाव्यक्तिर्गृह्यत इत्युक्त्याहि व्यक्त्यन्तरं न निर्दिष्टमित्यर्थः फ

लितः स च गुणानामभेदकत्वे सत्येव सगच्छते नान्यथेत्यास्तां तावत्।

तत्राप्रत्ययग्रहणानुवृत्तौ मानाभावादित्यपि बोद्ध्यम्। अननुवर्तितत्वाच्चेति। एवं च तत्र सूत्रे तत्संबन्धे मानाभावः। एवं च भेदकत्वेपि तपरसूत्रस्यानणि विद्ध्यर्थत्वाद्दोष

इति भावः। नान्यथेति। एवं च गुणानामभेदकत्वेपीत्युपक्रम्य नादृष्युक्तिरसङ्गतेति भावः ॥

मूलशैथिल्यादिति। सवर्णग्रहणाप्राप्तेरितिभावः। तद्विशिष्टस्येति। यइतिस्थानिश्रवणानदन्तविध्यभावाच्चेतिभावः। अयम्। इनस्त्रियामित्येषः। एवंचऋक्पूरित्येषत्तेन
निषेधेनापिवारयितुंशक्यइतिभवः। ओन्यश्चेति। योन्यइतिसूत्रमित्यर्थः चादिलोपः। प्राप्तमिति। तदन्तग्रहणादितिभावः। नभवतीति। नचटिलोपोनविभक्तिनिमि
त्तकोऽन्यत्रापितत्प्रवृत्तेरितिवाच्यम्। प्रकृतोदाहरणेविभक्तिनिमित्तत्वमात्रेणतत्प्रवृत्तेः। अतएवयुवोरनाकावितिसूत्रभाष्येस्वयुवेत्यादेः परिभाषाफलत्वेनोपन्यासः

एतेनभाव्यमानोणसवर्णान्नगृह्णातीतिनिषेधादाकारोनानुनासिकइतिप्रसाद्ग्रन्थोपिप्रत्युक्तः। दीर्घस्यानणत्वेनमूलशैथिल्यात्। यो
न्यः। स्थान्यादेशौद्वावपिनचक्रौ। शेर्ष्यइत्येवसिद्धेइतोद्वचनम् ऋभुक्षिन्नर्थम्। न्यादेशइति। केचित्तुअन्यादेशमाहुः। तत्राकारप्रश्लेषोव्यर्थः। यत्तुन्या
सकृताप्राचाचोक्तम् नैकालत्वेपियकारमात्रस्यायमादेशोनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीतिन्यायादिति। तन्न। तद्विशिष्टस्याप्रसङ्गेनोक्तपरिभाषा
याइहविषयाभावात्। प्रसङ्गादाह। स्त्रियामिति। सुपथीति। इनस्त्रियामितितुकबूनकृतः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्। युवोरनाकावितिसू
त्रेसुपथीतिभाष्याच्च। नपूजनादितिनिषेधस्यतुनायंविषयः। षचः प्राचीनेष्वेवसइतिवक्ष्यमाणत्वात्। पथिमथीत्यत्रयोन्यश्चलिङ्गविशिष्टप
रिभाषयाप्राप्तंविभक्तौलिङ्गविशिष्टाग्रहणान्नभवति। शावििति। यत्तुप्राचाइतोत्सर्वनामस्थानेथोन्यइतिसूत्रद्वयेसुटीतिव्याख्यातम् ॥

संगच्छते। परत्वादित्यभ्युच्चयः। नचाभिव्यक्तपदार्थाइतिन्यायेनकथमत्रात्वादीनांप्रवृत्तिः। तस्यन्यायस्यपदकार्यविषयत्वेनतपरकरणादनित्यत्वेनचेहाप्रवृत्तेः।
नचनकेवलःपथिशब्दः स्त्रियामस्तीतियुवोरनाकावितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादेभ्यः क्यजन्तेभ्यः क्विपोनभिधानमितिवाच्यम्। स्त्रीप्रत्ययाप्रवृत्त्यातइङीका
रेप्यसतेः विभक्तौलिङ्गविशिष्टाग्रहणमित्येतत्प्रयोजनकथनावसरेहिभाष्येतदुक्तम् ॥

नयणिति। ननु तद्भावेपीयङ् दुर्लभः। सुब्विधावनर्वर्तिविभक्त्याश्रयनलोपस्यासिद्धत्वेनावर्णान्ताङ्गभावादिति वाच्यम्। सुप्त्वतद्व्याप्यधर्मनिमित्तकसुब्विधेरेवग्रह
णात्। अतएव दण्डिषित्यादौ षत्वेन लोपस्यासिद्धत्वं न। नचन्यादेशेङ्ग इत्तपरिभाषयानेयङ्। तस्या अनित्यत्वात्। नचेयङि कृते लं दुर्वारम्। सन्निपातपरिभाषया
स्वातिरिक्ततद्विघातकस्यबाधेनादोषादिति भावः। नचप्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षन्यापेक्षयान्तरङ्गत्वाद्यणेव स्यादिति वाच्यम्। प्रातिपदिकस्याप्यत्र प्रकृति

तदसत्। निर्बीजलक्षणापत्तेः। क्लीबे ओङः श्यां सुपथीत्यत्रातिव्याप्तेः। सुपन्थानिपथ्येति शासिरूपस्यासिद्धिप्रसङ्गाच्चेति भावः। अत्रेदमवधेयम्। पन्था
नमात्मन इच्छति पथीयति। ततः क्विप्। अल्लोपः। यलोपः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पथिमथीत्यात्वम्। थोन्थः। पन्थाः। इतोत्सर्वनामस्थान इत्य
त्वन्नभवति। इतइति तपरकरणात्। एरनेकाच इति यणं बाधित्वा परत्वादनित्यत्वाच्च थोन्थः। संयोगपूर्वकत्वान्नयण्। पन्थियौ। पन्थियः। पन्थिय
म्। पन्थियौ। भस्यटेर्लोपः। पथः। पथा। पथीभ्याम्। पथीभिः। इत्यादि। एतेनइतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्र स्थानिन्यादेशेचतपरकरणं मुखसुखार्थमिति
हरदत्तग्रन्थः प्रत्युक्तः। यत्तु न्यासकारस्तदनुसारिणोन्येच सुखीः सुतीरितिवत् पथीः पथ्यौपथ्य इत्याद्युदाजहुः तच्चिन्त्यम्। सावात्वस्य दुर्वारत्वात्।
यत्तु पथिमथ्यृभुक्षामिति नान्तप्रकृत्यनुकरणमेतदिति। तदप्यनर्थकम्। एकदेशविकृतन्यायस्य दुर्वारत्वात्। पन्थाइत्यत्रापिनित्यत्वात् विशेषवि
हितत्वाच्च पूर्वमात्वे कृते नान्तत्वेनन्यादेशाप्रसङ्गाच्च ॥

तिसूत्रेनन्त्ययोरित्युक्त्यात तत्रत्याख्यानाय भाष्यकृतादस इति योगविभागकरणेन चतादृशान्तरङ्गत्वस्य सर्वत्रानाश्रयणाच्चेति बोधनात्। ᳂ त्वेनहलादेरपितन्निमित्तत्वेनयण्प्रकृतितन्निमित्तव्याप्यत्वाभावात्। नदोषः। सावि
प्युपलक्षणम्। यद्विवैयात्यान्नात्रातिदेश इति वदेत्तत्राप्याह। पन्था इति। न्यादेशेति। अत्वस्याप्युपलक्षणम् ॥ सावात्वस्येति। न्यादेशस्या

नात्वादीति। नचनपदान्तेति निषेधः। अनान्ततया नः क्वे इति नियमेन सञ्ज्ञाविधौ नलोपासिद्धत्वेन चेकारान्ते पदत्वाभावादेतेन पदान्तत्वादिको सवर्ण इति ह्रस्वो ऽर्वदुर्वारमित्यपास्तमिति भावः। आश्रितत्वादिति। नत्वकृतिकसख्युरिति रूपे ङसनिमित्तो यणक्जकारनिमित्तकत्वे हि किंनिमित्तकलोपापत्तिः। ङसनिमित्तकस्य तु बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्नलोपः स्थानिवत्त्वे हि व्यवधानात्तन्निमित्तकोपि न स्यात्। अनुकूलत्वाच्चेति। आत्वादिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकन्यायानामनित्यत्वेनेतद्धि

मद्ग्याहुः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नात्वादि कौ लुप्तं न स्थानिवदिति नेहाश्रीयते इति। तदपि चिन्त्यम्। तथा सति यणप्रसङ्गात्। [illegible]त्वादिति सूत्रे सुस्त्रीः सुनीरित्यादिनिर्वाहाय कौ लुप्तं न स्थानिवदित्यस्य कैयटादिभिराश्रितत्वात्। इतोदित्यनन्तपरकरणं कुर्वतः सूत्रकृतोपीहानुकूलत्वाच्चात स्तत्वं स्यादेश[illegible]स्यत्यपीति स्थितम्। एतेन मथीः। मथ्यौ। मथ्यः इत्याद्यपि प्रत्युक्तम्। मन्थाः। मन्थियौ। मन्थियः इत्यादेरेव न्याय्यत्वात्। यदपि क्रभुस्तीः क्रभुस्त्यौ क्रभुस्त्यः इत्यादि तत्त्वं दुर्वारमित्युक्तमेव। ओङादिषु यणतु दुर्लभः संयोगपूर्वकत्वात्। तस्मात् क्रभुस्ताः। क्रभुस्तियौ इत्यादि बोध्यम्। सान्ताषट् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम्। तत्सामर्थ्याच्च पूर्ववत् संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संपद्यत इत्याशयेनाह। संख्येति। यत्तु प्राचा उपदेशकाले षान्तानामात्वे सुक्तम्। तत्र[illegible]नलोपे कृते पीत्यादिस्वग्रन्थविरुद्धम्। संप्रत्यन्तत्वेपि उपदेशे नान्तत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेन। नन्वयं पूर्वापरविरोधः काशिकायामपि तुल्य इति चेन्न। किं तत्र

षष्ठ्याः प्रवृत्तिबोधकनयेति भावः। विशेषयितुमिति। विशेष्यसाकाङ्क्षत्वात्तस्येति भावः। तत्सामर्थ्याच्चेति। ष्णान्तेति अनेन विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः। संख्याशब्दे तत्कार्यासंभवादिति भावः। इहेति। अनुवृत्तमिति शेषः। संज्ञिपरमिति। यद्यपि संज्ञिपर्युदस्तबहुगणवतुडतिषु पितदसंभवस्तथापि लोके संख्याप्रकारकबोधजनकाः पञ्चादय इह तत्त्वेन विवक्षिता इति बोध्यम्। किमसिद्धत्वेनेति। नलोपे कृते पीत्यादिग्रन्थप्रतिपादितेनेति भावः ॥

म॰ शा॰
९५

बाधे दूषणे। अवयवेनेति। सान्तपदावयवेन षकारनकारेणेत्यर्थः। समुदायेन। सान्तपदेन। ससंबन्धिकः नित्यं संबन्ध्यन्तरसापेक्षो यथा गुर्वादिः। सापेक्षोपीति। सापेक्षस्य समासे हि ततो बाधाभावो बीजं न च नित्यसमासपक्षेनहीज मत्तीभाव्यः। तदेवाह। वाक्यवदिति। व्यपेक्षा। अकाङ्क्षा। अवयवान्। गुर्वादीन्। संसृष्टस्य युज्यन्ते

बाधेऽदृष्टेऽप्यसाम्यात्किं दृष्टेऽन्यदपि बाध्यतामिति न्यायात्। पत्तु व्याचख्युः। उपदेशकाले यौ षकारनकारौ तदन्तेत्यर्थः। देवदत्तस्य गुरुकुलमि तिवत् समुदायेन संबन्धात्त्वासमर्थसमास इति। तदापाततः। अवयवेन संबन्धं व्याख्याय समुदायेन संबन्धादित्युक्तेः परस्परव्याघातात्। किं च यत्रोपसर्जनपदार्थः ससंबन्धिकस्तत्र द्वयी विधा। सापेक्षोपि समस्यत इत्येका। प्रधानपदार्थस्यैव कुलादेर्गुर्वादिनेव देवदत्तादिनापि संबन्धः स च गुरुणा सह एकत्वापत्तिगर्भः देवदत्तेन सह तु तदीयगुरुत्वापन्नत्वरूपेण गुरुपदेन इति द्वितीया विधा। उक्तं च हरिणा। संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते। वाक्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते इति। समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना। संसृष्टावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति च। अत्र उपसर्जनं ससंबन्धिकम्। येन द्वयी विधावकाशमासादयेत्। न मित्रं पमन शब्दः ससंबन्धिकार्थोऽस्तीति चेत्। उपदेशकाले यौ षकारनकारावितिवद्दिष्टत्वस्य स्पष्टत्वात्। अन्यथा हि उपदेशकालेन्तो यस्येति वक्तव्यं स्यात्। वस्तुतस्तु तदपि न ॥

इत्यस्य तद्वारकसंबन्धेन युज्यन्त इत्यर्थः। उपसर्जनम्। अपदम्। न ससंबन्धिकं न संबन्धियोनित्यसाकाङ्क्षम्। साकाङ्क्षो नित्यसाकाङ्क्षः ॥

राम॰
९५

ईशितव्यम्। प्रजाभूम्यादि। समंप्रकृतेपीति। अन्तशब्दस्य उपदेशकालं प्रति न नित्यसाकाङ्क्षतेति भावः। सन्निपरत्वेत्यादि। संख्यापदस्येत्यादिः। अन्तग्रहणं समास संपादनद्वारान्यपदार्थबोधकत्वेन तत्संपादकमिति भावः। किंचान्तग्रहणस्य तदर्थत्वे तस्य विशेषणतयान्वयाभावेन च पूर्वनिपातापत्तिः। उणादीनामव्युत्पत्ति पक्षे प्रत्ययानां समुदायानां चोपदेशाभावेन तदुक्तार्थासंगतिश्चेत्यपि बोध्यम्। उपदेशग्रहणं कर्तव्यमिति। वार्त्तिकस्य तु सप्रकृतिप्रत्ययोपदेशकाले सान्ते सर्वस्य

अन्तःशब्दो हि अवयवविनिसाकाङ्क्षो न तु यत्र कुत्रचित्। अन्यथा ऋदुस्य राजपुरुष इति स्यात्। राज्ञोपि ईशितुरीशितव्यं प्रति साकाङ्क्षत्वात्। राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोरिति कोशात्। यदि तु ऋदुप्रत्ययनाकाङ्क्षतेति ब्रूषे तर्हि समं प्रकृतेपि। सन्निपातेति। तथा चोपदेशकाल इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः। यत्वाहुः। परिभाषाया अनित्यत्वात् लुक् स्यादिति। तत् साहसमात्रम्। दृष्टस्थलेप्यप्रवृत्तौ परिभाषाया निष्फलत्वापत्तेः। किंचोपदेश इति निर्मूलमपि। यत्तु वदन्ति। अन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यते इति। तदपि न। संख्येत्यस्याकर्षणेन सन्निपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्योपक्षयात्। नोपधायाः। नेति लुप्तषष्ठीकम्। अङ्गस्य विशेषणम्। गौणत्वेत्विति। बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादिति भावः। प्रियपञ्चामिति। नकार द्वयमध्ये चकारः। अष्टन आ हलादाविति। रायो हलीत्युत्तरसूत्राद्धलीत्यपकृष्यते। तच्च विभक्तेर्विशेषणमिति भावः॥

यातु समस्तान्तपदार्थभूतस्य उपदेशकालस्य तेथान्वयो वक्तुमशक्य इति स्पष्टमेवेति दिक्। हलीत्यपकृष्यत इति। हलीत्युभयोः शेष इति भाष्योक्तेरिति भावः। सन्निपातेति। नान्तत्वप्रयुक्तषट्संज्ञकसन्निपातेन जातस्य नुटस्तद्विघातकत्वमिति तस्याः प्राप्तिः॥

अनित्यत्वादिति। नचनुटि नोपधाया इति दीर्घेन लोपेनाष्टानामित्यस्य सिद्धेः किमर्नित्यत्वेनानचनलोपस्यापि सन्निपातपरिभाषयाः प्राप्तिः। नलोपस्यासिद्धत्वेन तद्विषयेनद्
श्राश्रेरित्सिवाच्यमाक्तं बीजन्तसूत्रभाष्ये सन्निपातपरिभाषादोषनिरूपणावसरे हे गौरीत्यादौ संबुद्धिलोपेपितस्यस्यानिवर्त्त्वेन ह्रस्वनिमित्त सन्निपातविघाताभावानत्रानित्या
त्रिप्रभाष्यासङ्गतेः। सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वान्नस्यानिवत्त्वमितिचेत्तत्रासिद्धत्वमपि कथमिति विभावय। किंच पूर्वत्रकर्त्तव्येनदसिद्धत्वेपितत्रकृते तस्यासिद्धत्वे मानाभा
तेनाष्टनामित्यत्रनुट्पश्चादेवसन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्वादात्वंनतुप्राक्। अन्यथा अष्टन् आमितिस्थिते पूर्वं नित्यत्वाच्च आत्वेकृते नान्तत्वेषट्सञ्ज्ञा
भावान्नुट्नस्यात्। नन्वयथोद्देशपक्षेन्तरङ्गत्वात् प्रागेवकृतायाषट्सञ्ज्ञाएकदेशविकृतस्यान्येन कृतात्वेपि सुलभेतिवाच्यम्। अल्विधौ उक्तन्यायायोगादितिभा
वः। अष्टाभ्य औश्। कृताकारादिति। ननुहलीत्यपकृष्यतइत्युक्तम्। तत्कथं कृताकारता दृश्यत आह। आष्टभ्य इति। कृतात्वस्यैतदनुकरणं नतु लक्षणवशसंपन्न
मात्वम्। तथाहि सतिवक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थमष्टभ्य इत्येव ब्रूयादितिभावः। इदमिति। श्रुतमनुमितंचेत्यर्थः। अष्टनोदीर्घादिति। दीर्घा
न्तादष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तास्यात्। अष्टाभिः। दीर्घात् किम्। अष्टभिः। मध्योदात्तमिदम्। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यधिकावाधिकालघुपोत्तम
मित्यस्यप्रवृत्तेः ॥
९ वः। अन्यथा हलीत्यस्यात्रासंबन्धे। परत्वादित्यभ्युच्चयः। नित्यत्वाच्चेति। कार्यकालपक्षे सञ्ज्ञायास्तत्तद्विध्येकवाक्यतयाषड्भ्यत्व
योर्बहिरङ्गत्वंसमानमितिभावः। अल्विधित्वादिति। षट्सञ्ज्ञायाअल्विधित्वेन तन्मूलककार्याणामप्यल्विधित्वमित्यभिमानः। यद्विनुनान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधि
करणधर्मविशेषरूपस्यषट्त्वस्य स्थान्यलूप मत्वाभावेन नुत्वयुक्तकार्यस्यनुडादेरपिनाल्विधित्वमितिस्यानिवत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायेनचनुट्सुलभस्तर्हि मु
ख्यैकार्यकालपक्षेनसिद्धिर्हलीत्यनुवृत्तेः फलमितिबोध्यम्। श्रुतम्। हलादौ। अनुमितम्। जश्शसोः ॥

ह्रस्वग्रहणमावृत्त्यर्थमिति। ह्रस्वेन्नोदात्तमावृत्त्यर्थमित्यर्थः। व्यर्थं स्यादिति। ननु ज्ञापितेऽपि व्यर्थमेवतत्। अष्टाभिरित्यत्र सावकाशस्याष्टन इति सूत्रस्याष्टभिरित्यत्र परत्वात्
झल्युपोत्तममित्यनेन बाधे सकृद्गतिन्यायेन पुनरप्रवृत्तेरिति चेन्न। दीर्घग्रहणेनैव सकृद्गतिन्यायानित्यत्वस्यापि ज्ञापनात्। यद्वात्र पयोद्देशपक्ष एव ज्ञाप्यते तत्रात्वस्य
बहिरङ्गतया प्राक् षट्त्वे जाते नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मरूपस्य षट्त्वस्यात्वधर्मत्वाभावेन स्वरादेरप्रवृत्तिपित्वाभावात्त्यानिवद्भावेनैकदेशविकृतन्या
येन वाऽऽकारान्तस्यापि षट्त्वेन तत्रापि झल्युपोत्तममित्यस्य प्राप्त्याष्टन्स्वरस्य तदपवादत्वात्। नन्वत्र पक्षे भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमित्यभिसन्धिर्मात्रे भेदे संज्ञाप्र
वृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणोक्तेऽयदेवोक्तत्वात्। स्वशब्दे दृष्टषट्संज्ञासूत्रे ऽष्टनो दीर्घादिति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः॥ आकारान्तस्य षट्त्वेऽपि प्रत्ययविधौ सामर्थ्याद्दृष्टावित्यत्र
लुग्न। नन्वेवमष्टावित्यत्राष्टन्स्वरस्य चारितार्थ्यम्। हलादित्वाभावेन षट्स्वरस्य तत्राप्राप्तेः। नचैकादेशोऽन्यपवर्गाभावः। स्वरात्पूर्वं संनिकर्षात्प्रवृत्तेरेद्वात्रत्राङ्निमित्तनि

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यादिति नस्यार्थः। एवं स्थिते ह्रस्वग्रहणमावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणमात्वस्य नित्यत्वेऽव्यर्थं स्यादि
त्यर्थः॥

७) कृतसिद्धये यद्वि वपरे इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति चेन्न। एतद्भाष्यप्रामाण्यादेवाष्टन् ग्रहणस्य घृतादिपाठाद्वन्तोदात्तत्वेनैकादेश उदात्तेनोदात्तद्
त्वेऽपि तत्रान्तोदात्तसिद्धेः। नन्तु प्रियाष्टाभ्यामित्यादावष्टन्स्वरः सावकाशः, षट्स्वरविधायके विहितविशेषणाश्रयणेन समासे गौणे तदप्राप्तेः। अत एव चतुरः शसीति सूत्रेऽपि
जोप्रतिषेधो वाच्यः। चेतस्यः पञ्च, चतस्रोऽपुदात्तनिपातनात्सिद्धम्। तन्निपातने चिचतसृणामिति विभक्तिस्वरसिद्धः। षट्त्रीति सूत्रे हलादिग्रहणेन निपातनस्वर
स्य विभक्तिस्वरबाधकत्वज्ञापनात्। अनुदात्तनिपातने हि हलादिग्रहणानर्थक्यं न त्वन्यद्धलादिग्रहणं प्रयोजयति अन्यदनृतत्तशब्दादिति भाष्योक्तं सङ्गच्छते। अन्य
था प्रियाष्टन इत्यादेः संभवेन नतत्सङ्गतिः। अष्टौ परमाष्टावित्यादेरेकादेशस्वरेण सिद्धेः। नच कदृष्टावित्यादिकावर्तिसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकतयो

तत्पदार्थप्रधानसमासे समुदायस्यापि षट्त्वात्। स्पष्टं चेदं सर्वादीनि सूत्रभाष्ये। ततो विहितत्वाच्चेति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन तदनभिधानादिति चेन्न। एतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्याद्दृष्टनष्टत्वस्यापि विहितविशेषणाश्रयणेन समासे प्रवृत्तेः। प्रियाष्टादीनामनभिधानस्य षट्संज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वाच्च। तिसृभ्यो जस इति सूत्रस्थेनोपसमस्तार्थमेकदेशिभाष्येण तुल्यन्यायात् षट्त्वस्यापि तदन्ते प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च। चतुरः शसीति सूत्रस्थं तु वार्तिकं जसग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावादिति तिसृभ्य इति सू

पूर्वस्मादित्याति। एवं च प्रियाष्ट इति हरदत्तोदाहृतं ष्टुत्वं न संभवतीति भावः। न च पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति निषेधः। तस्य दोष इति सापवादत्वात्। नतु रषाभ्यामिति प्रतिपदोक्तणत्वं तत्र ग्रहीष्यामः। न तु ष्टुत्वविधिलभ्यमिति चेत्। नैवम्। भाष्यमते तदयोगात्। तथाहि। रषाभ्यामिति सूत्रेऽपदान्तस्य मूर्धन्य इति सूत्रमनुवर्त्य णग्रहणं पदान्तस्येति निषेधसूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम्। न च मूर्धन्यशब्देन ष्टुशब्देन वा निर्वर्त्यमानेन णकारे वैषम्यं सुवचम्। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति स्थानिवद्भाव एवोचितः। शब्दकौस्तुभे तस्य दोष इत्यत्र णत्वग्रहणं मास्त्विति निष्कर्षः कृतः संज्ञायामाह। कार्यकालपक्ष इति। न च यथोद्देशमाश्रित्य ष्टुत्वमस्त्विति वाच्यम् ॥

त्रस्थवार्तिकवदेव दूष्य, मे के इति च मुख्यार्थकमिति दिक्। प्रतिपदोक्तमिति। संयोगादिलोपसाहचर्याण्णत्वस्यैवेति भावः। प्रत्याख्यातमिति। तदेकवाक्यतया त्रनित्यत्वेन णत्वांशे प्रतिपदोक्तपरिभाषासाहचर्यपरिभाषयोः प्रवृत्तिरिति भावः। प्रत्याख्यानेन च स्पष्टार्थमेव तयोरुपादानं न तु फलान्तराभिनिवेशः कार्य इति सूच्यते ॥

प्रत्याख्यानासंभवेनेति। उक्तरीत्या भाष्यध्वनितणत्वग्रहणेत्यादिः णग्रहणेतिवा। पञ्चमीसमासेति। अपरविधाविति कल्प्यमित्यत्र च: परस्मिन्निति सूत्रस्य वार्तिकप्र
त्याख्यानावसरे कैयटध्वनितोऽयमर्थः। वस्तुतस्तदयुक्तमिति प्राङ्निरूपितम्। तत्प्रत्याख्यानमभ्युपेत्यापि समाधत्ते। फलैक्यायेति। प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वं ध्वनयन्नत्र पञ्च
मीसमासपक्षे लक्ष्यसिद्धिं शङ्कते। निष्ठायामिति। सेड्ग्रहणादिति। ननु हि सेड्ग्रहणं नानिड्व्यावृत्त्यर्थं णिजन्तात्तदसंभवात्। नच ज्ञपेः सनीवृन्तेतीड्विकल्पा
त्तं ज्ञपितमित्यादौ यस्यविभाषेतीण्निषेधे तत्संभवतीति वाच्यम्। यस्यविभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः। अन्यथा दरिद्रातेरपि सनि विकल्पितेट्त्वेन दरिद्रित इती
ण्न स्यात्। वा दान्तेति सूत्रे तु ज्ञप्त इति निपातनेनेडभावस्येव णिलोपस्यापि निपातनाच्च। तस्मात्तद्योगविभागेन कालावधारणार्थमित्युक्तेरेव णिलोपो न तु न

फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवेन कार्यकालपक्षस्यैवेह न्याय्यत्वादिति भावः। अत एव पञ्चमीसमासस्य प्रत्याख्यानोपष्टम्भेनापि
एतत्प्रत्याख्यानं कार्यं फलैक्याय कार्यकालपक्षस्यैव न्याय्यत्वेनासिद्धत्वस्य दुर्वारत्वात्। निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणाज्ज्ञापकात् पू
र्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्यानित्यतया नेह प्रवृत्तिरिति तु संभवेदुत्प्रेक्षा यदि लक्ष्ये एतत्प्रमितं स्यात् ॥

तः प्राप्नोति। अन्यथा कारितमित्यादौ परमपीड्बाधित्वा नित्यत्वाण्णिलोपे एकाच इतीण्निषेधः स्यात्। पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वे त्वत्र शास्त्र एव निषेधो णिचा व्यवधाना
दिति भावः। यदि तु एकाच उपदेशे इत्यत्र विहितविशेषणपक्षे सेटीति चिन्त्यप्रयोजनमित्युच्यते तदा प्रविगणय्येति भाष्योदाहरणादेव तदनित्यत्वम्। अन्य
था ल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाल्लपिलप्पूर्वादिति णेर्यादेशो न स्यात्। ल्यपीति सूत्रे प्रशमय्येत्यादौ चरितार्थमिति दिक्।

स्पष्टमिति। वस्तुतस्तु षड्भ्यो लुगित्येतत्साहचर्यादस्य गौणे न प्रवृत्तिः। तस्यं च विहितविशेषणाद्गौणे प्रवृत्तिरिति सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। गौणे औशो प्रवृत्तौ तज्ज्ञाप्यात्वमपि नेतिबोध्यम्। इत्येषस्यादिति। यद्यपि हलीत्यपकर्षपक्षे प्रियाष्टाविति न सिध्यति। प्रियाष्टन इति प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तम्। तथापि अपकर्षाभावेप्यात्वस्य वैकल्पिकत्तया प्रियाष्टन इत्यस्य दुर्वारत्वेन यथाश्रुतभाष्यासङ्गतेरेव गर्भतया तद्व्याख्यानम्। प्रियाष्टा इतीति। आवादेशे वकारस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपोऽत्र गौणत्वेप्यौत्वप्रवृत्तौ हि भाष्यमसंगतमेवेति भावः। कैयट इति। अत्राहु विधीजं तु यथालक्षणमित्यस्य तत्कृतानैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणैकचक्षुष्कतोक्तं तु अनित्यत्वपुरस्कारोऽनुचित एवेत्यास्तां तावत्। जः शसोरिति। औत्वं हि लुग्लुटाविव गौणत्वेन भवति। अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात्। अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् अष्टा औशिति। अष्ट इति वा। एतच्च स्पष्टान्तेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। तस्याचं औत्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्ये एवोचितम्। तथा च जसि प्रियाष्टान इत्येव साध्विति प्रियाष्टा इत्यशुद्धोक्तं भाष्ये यथालक्षणमप्रयुक्ते इति। न भयत्वेवात्वमित्यर्थ इति कैयटः ॥

७ लक्षणेनान्वाख्यानादिति द्वितीयव्याख्यैव युक्ता। आद्यव्याख्यायामप्रयुक्ते इति वाक्यशेषासङ्गतिः। प्रयुक्तेपि लक्षणानतिक्रमसत्त्वात्। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यभियुक्तोक्तिविरोधाच्च। यथालक्षणमित्यस्याप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यतानैतु लक्षणप्रवृत्तेरित्यक्षरार्थः। किंच भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतयैषैव व्याख्योचिता, एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफक्किकाव्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्याच्च। तस्मादत्रत्यं मूलं टीकाचैर्यव्याख्यातं कैयटाद्यनुरोधेन। वस्तुतः प्रियाष्टादीनामनभिधानमेवेति दिक् ॥

आत्वस्याभावादौत्वं नेति। अत्र वृत्तिकृताऔशोभावादात्वं नेति वक्तुमुक्तम्। प्रथमैकवचनमिति। हल्ङ्याब्भ्य इति लोपात्परत्वादात्वे सोर्लोपाप्राप्त्या रुत्वविसर्गौ। नचलोपे
न्तरङ्गः। प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन समत्वादित्यभिमानः। नलोपाभावस्त्विति। कुञ्चधातुर्नोपध इति संमताकारीयधातुवृत्त्यनुसारेणेदम्। परेश्चेति सूत्रभाष्या

वामनोऽपि। अष्टाभ्य औशिति सूत्रे तदन्तग्रहणात्परमाष्टावित्युक्ताप्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौशून भवतीत्याह। हरदत्तस्तु तत्रैव प्रियाष्टान इत्य
त्रेति वृत्तिग्रन्थमुपादाय यथा पुनर्गौणतायामात्वं न भवति तथा तद्विभावेव वक्ष्यत इति प्रतिज्ञाय अष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशादुपसर्ज
नेष्वात्वम्। भविषये आतो लोपः। प्रियाष्टः पश्येत्यादिवदन्पूर्वं प्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं कथमभिहितवानिति सम्यक्प्रष्टव्यः। हलादावे
वेति यद्यपि हलीत्यस्यापकर्षमकृत्वापि व्याख्यानं भाष्ये प्रतीयते। तथापि तस्यापरितोषग्रस्तत्वं प्रपञ्चितमन्यत्रेति भावः। प्रियाष्टा इति प्रथमैक
वचनम्। उक्तं संगृह्णाति। प्रियाष्ट इति ॥ नान्ताः॥ भुदिति। बुध्यतेः क्विप् ॥ धान्ताः ॥ ऋत्विग्दधृक्। किंविदिति। ऋतावुपपदे यजेः क्विन्। ध
स्नोतेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च। सृजेः कर्मणि क्विन् अमागमश्च। दिशेः कर्मणि। उत्पूर्वान्स्निहेः क्विन् उपसर्गान्तलोपः षत्वम्। अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् चेत्य
र्थः। युजेरिति। कुञ्चेरप्येवम्। नलोपाभावस्त्वधिकः। कनाविति ॥

तु अयं ञोपध इति लभ्यते। तत्र हि क्रुञ्चेत्यत्र कुत्वस्याशङ्क्य कुञ्चामिति ऋत्विगादिसूत्रस्य निपातनात्सिद्धमित्युक्तम्। तस्य नकारजत्वे तु परसवर्णासिद्धत्वात्कुत्व
प्राप्तौ भाष्यासङ्गतिः। निर्देशेन च ञयोगे कुत्वाभावो निपात्यते इति कुञ्चिलादौ कुत्वं भवत्येव न दा नलोपस्य प्राप्तिरेव नेति तत्त्वम् ॥

उच्चारणार्थ इति। ननु तदित्संज्ञाप्रयुक्तकार्यभागयमनो विशिष्यते स्यनोकासा उच्चारणे सहायसम्पादनेन वर्णोच्चारणस्य चारितार्थ्ये विधेये तदुपगममात्रफलि
कानुसाः स्येवेति नन स्य लोप इति सूत्रस्य भाष्यविरोध इति बोध्यम्। कुत्वस्यासिद्धत्वादिति। चोः कुरिति कुत्वस्येत्यर्थः। इदं सर्वं न्यायसिद्धार्थकथनमात्रम्। परत्वादिति
हल्ङ्यादिलोपादित्यादिः। असंनिहितत्वादिति। सुध्वोर्ग्रहणसामर्थ्येनैकाचो बश इत्यतस्तदनुवृत्तेर्निष्ठादेशप्रकरणेन विच्छेदाच्च। एतेनात्रैव चोरिति वक्तव्यं तत्रै

इकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः। सन्निहित इति। यत्तु प्राञ्चस्तु तैर्येधातावधिकार इति तन्न। सन्निधौ धातुग्रहणस्य उत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्वयाभा
वात्। युजेरसमासे सर्वेति। यत्तु प्राचोक्तं सुटीति तन्न। सर्वनामस्थाने इत्यस्यैव प्रकृतत्वात्। लक्षणायां बीजाभावात्। क्लीबे युजी इति द्विवचने तिव्याप्ते
श्च। यत्तु वदन्ति नपुंसके शासि युञ्जी त्यत्र नुमनस्यादिति। तन्न। नपुंसकस्य झलच इति नुमः सम्भवात्। सुलोप इति। कुत्वस्यासिद्धत्वात्। परत्वादादौ
नुम्। इतो हल्ङ्यादिलोप इति भावः। क्विन्प्रत्ययस्य कुः। पदान्त इति। यत्तु प्राचोक्तं झलीति। तन्न। झलीत्यस्यासन्निहितत्वात्। निष्फलत्वाच्च। यत्तु न
त्यौत्रेण व्याख्यातम्। झलो झलीत्यतो मण्डूकप्लुत्या झलीत्यस्मिन्ननुवर्तमानेऽपि न कश्चिद्दोष इति। तन्न। स्पष्ट इत्यादावतिव्याप्तेः। खन् इति। खञ्जतीति ख
न्। खजि गतिवैकल्ये। परौ व्रजेः। दीर्घश्चेति। यत्तु प्राचा व्याख्यातं विण्णित्वादुपधावृद्धिरिति। तन्न। पञ्चपाद्यां दशपाद्यां चानेन क्विप् दीर्घश्चेत्येव विधानात्।
स्कोः। संयोगेति लुप्तषष्ठीकम्। झलन्ताभ्यां विशेष्यते इति व्याचष्टे। पदान्त इत्यादिना ॥

७ ववाक्विन्प्रत्ययस्येति वक्तव्यम्। एवं च कुग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्।
चोरित्यत्र तत्संबन्धादत्र तदसंबन्धाच्च। निष्फलत्वाच्चेति। सिद्धान्तिसमतफलाभावादित्यर्थस्तध्वनयन्नाह। अतिव्याप्तेरिति। लुप्तषष्ठीकमिति। एतेनोपसर्जनस्य समविशे
षणत्वात् समासानुपपत्तिरित्यपास्तम्। पदान्ते झलि च यौ स्कौ संयोगादी तयोर्लोप इति नसूत्रार्थः। संयोगादित्वस्य पदान्तत्वस्य चैकस्मिन्नसंभवात् ॥

तदपवादस्येति। सूत्रद्वयविहितण्विनपवादस्येत्यर्थः। तत्र मन्त्रे इति सूत्रे उपपदानां धातूनां च पृथक् पाठे कर्तव्ये समुदायोच्चारणमलाक्षणिकानां निपातनार्थं न त्वश्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेः कर्मणि प्रत्ययः। उक्थे कर्मणि करणे वोपपदे शंसेः प्रत्ययो नलोपश्च। अस्य नलोपेऽपि न वृद्धिः। उक्थशास् शब्दस्य सामान्येन रुः सिद्धो न तस्य निपातनं क्रियत इति भाष्येण तत्र तदभावस्यापि निपातनात्। दाशृ दाने इत्यस्मात् सुरः पूर्वकात् प्रत्ययः कर्मणि दाश आदेर् ईत्वं चेति। वहियज्योरिति।

भञ्जनीति भट्। क्विप्। सस्येति। जश्त्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं षत्वमित्यर्थः। एतेन प्राचोऽपि विपरीतोक्तिः प्रत्युक्ता। ऊर्गिति। ऊर्ज बलप्राणनयोः। अस्माच्चुरादिण्यन्तात् भ्राजभासेत्यादिना क्विप्। णिलोपः। सच चोः कुत्वेन स्थानिवत्। पदान्तविधित्वात्। पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च। इह जान्ते घवया इति नोदाहृतम्। मन्त्रे श्वेतवहोक्थेति प्रकृत्य अवे यज इति विहितस्य ण्विनस्तदपवादस्य च नेड् सम्भवः छान्दसत्वात्। यत्तु श्वेतवाडुक्थशास्पुरोडाश्ववयाजां ड इति प्राचोक्तम्। तन्न। डसः प्रकृतभूतयोर्वहियज्योर्दीर्घाभावात्। यदपि अवयाद् इति प्रतीकमुपादाय ण्विनिति प्राचा व्याख्यातम्। तन्न ॥

शंसेरप्युपलक्षणमिदम्। किं चोक्तभाष्यादुक्थशंसित्युच्चारणमपि प्राचामसंगतम्। न च डस्त्वं विधेयः अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्वेति पदान्तविषये रुत्वे रूपसिद्धेरिति वाच्यम्। वृद्धौ अतः परत्वाभावेनोत्वानापत्तौ श्वेतवोभ्यामित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः ॥

अप्रवृत्तेरिति। ननु पदान्तविषयेवासरूपन्यायेनाण्विनप्यस्तु निपातमंचेदमुभयोरत्वरुप्रकरणे अवयाद्वृतिसूत्रपाठः। अन्यथाडसन्तेससजुषोरुरितिरुत्वेसिद्धे दीर्घमात्रस्य निपातनात्तत्प्रकरणे एव कृतं स्यादिति चेन्न। डस्वक्तव्यः किं प्रयोजनं र्वर्थम्। क्रियते र्वर्थं निपातनम्। अवयाः श्वेतवा इति। तन्नवक्तव्यम्। अवश्यं तद्वक्तव्यं डसारंभोपि संबुद्धौ दीर्घार्थं तर्हि डस्त्वं वक्तव्यः। डसपि वक्तव्यः श्वेतवोभ्यामित्यर्थमिति भाष्यविरोधात्। अन्यथाण्विन्यस्ते रुत्वार्थमपित्त्स्यावश्यकत्वेन संबुद्धौ दीर्घार्थमिति भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः। तस्मादत्र वार्तिकनयेवासरूपा प्रवृत्तिः क्तादिषु विव्यवस्थितविभाषयाङ्गीकार्या। रुप्रकरणे सूत्रं तु सूत्रकृताडसोऽकरणात् कृतं णिजन्ते रुत्वमात्रस्येष्टत्वात्। श्वेतवोभ्यामिति प्रयोगं तु सूत्रकृन्नजानात्येवेति स्पष्टं भाष्यविदाम्। केचित्तु ण्विन आदे

अपवादस्य ड्सोन्विषये उत्सर्गस्य ण्विनो प्रवृत्तेः। तदोः सः सावनन्त्ययोः। अनन्त्ययोः किम्। हे स परत्वात् त्यदाद्यत्वं बाधित्वा सत्वं स्यात्। ततो हल्ङ्यादिलोपे रुत्वविसर्गौ स्याताम्। किंच स्त्रियां सेति न स्यात्। वस्तुतस्तु अनन्त्यग्रहणं शक्यमकर्तुम्। नचोक्तदोषः- ॥

षोडस। श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वार्तिकात्। एतत्संबन्धिनो ण्विनः प्रत्ययस्य डस् तदन्ते पदत्वस्य भावित्वे इति तदर्थः। अत एव वृत्तिकृता ण्विनं प्रक्रम्य श्वेतवादयुदाहृतमेवं च वासरूपस्यात्र विषय एव नेत्याहुः। परत्वादिति। नित्यत्वं तु नात्वस्य शब्दान्तरस्य प्राप्तेः। सत्वं स्यादिति। उभयोरपीति भावः। असोत्वा प्रणिकत्वेनालसंतं स्येत्यस्य न प्रवृत्तिः। नच प्रत्यय विशेषापेक्षत्वापेक्षयान्तरङ्गत्वादत्वे रूपसिद्धौ इदं व्यर्थं नादृशान्तरङ्गत्वस्य शास्त्रेनाश्रयणज्ञापनार्थत्वात् तत एव भाष्ये दृशमन्तरङ्गत्वं नक्वाप्याश्रितम् ॥

पुनः प्रसक्तेति। कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणानित्यतायां सापि सुवचा। शब्दान्तरप्राप्त्यानित्यत्वमभ्युपेत्य प्रवृत्तं भाष्योक्तं समाधिमाह। सकृदिति। अनन्त्ययोरित्येत
देव सकृदिति न्यायप्राप्तकमिति तदाशयः। न्याय्यत्वादिति। वस्तुत एषामनभिधानमेव। एतदाशङ्क्य यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्योक्तेः। अस्यार्थस्याष्टन्या
देउक्तः। द्विवचननोपपत्तये आह। अष्टपृथक्पदमिति। अत्र गौरवं मत्वा प्रकारान्तरमाह। प्रथमाशब्द इति। एवं च तस्यैकत्वान्डे शब्देन समासे द्विवचनमिति भावः। तस्या

पुनः प्रसङ्गविज्ञाने सदा द्यत्वसम्भवात्। सकृद्गताविति परिभाषेपितत्वात्। स्यादेवं सः सावित्यस्मानन्तरमदसइति योगविभज्याऽदस एवदस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति व्याख्या
तुं शक्यत्वात्। ननु यथान्यासे द्वयोर्यतेः किं पिस्व इति प्राप्नोति नियमेतु ह्रद् इति स्यादिति चेन्नैवम्। गौणे अत्वसत्वयोरसम्भवेन द्वौरित्युत्वस्यैव न्याय्यत्वात्। डे प्रथ
मयोरम्। डिङ्त्यष्टपृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम्। प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौण इति व्याचष्टे डिङ्त्येत्यादिना। डे सुटोरम् इति सुवचम्। अधिकर
णत्वविवक्षयेति। यदि तु शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेव तत्। आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात्। न चैवमन्त्यलो
प इति पक्षस्य निरालम्बनत्वापत्तिः। साम आकमिति ससुट्कनिर्देशेन तस्यापि ज्ञापितत्वादिति भावः। युवं वस्त्राणीति। शेषे लोपः। यत्तु काशिकायामुक्तं पञ्चम्या
श्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि। याश्च द्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयत इति। तद्भाष्यापेक्षया। छन्दसि तु प्रथमाद्विवचनमपि शेषे लोपस्य विषय एवेति
बोध्यम् ॥

७ पीति। तस्यैवेत्यर्थः। अन्त्यलोपस्यैवेत्यर्थः। अनेनायमेव पक्षः सूत्रसंमत इति सूचितम्। किंच शेषस्य लोपे इस्यर्थे फलाभावः। अन्त्यलोपे
प्यस्य विभक्तिसन्निपातनिमित्तकत्वात्तन्निपातपरिभाषया बुद्धाविस्यत्रेव टापोनिवृत्तेः। शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव। ससुड्निर्देशप्रत्याख्यानापेक्षया
स्य प्रत्याख्यानमेव ज्यायः। त्यदादीनामद् इति सूत्रभाष्योक्तोऽप्ययं पक्षस्तत्रैवाद्गु रित्युक्त्वा बोधितारूचिक इत्यन्यत्र निरूपितम् ॥

अन्यस्य। अङ्गवृत्तशास्त्रस्य। दीर्घोभविष्यतीति । जानातीत्यादौ मूलोक्तस्य दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्व इत्यस्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा न ह्रस्व इत्यर्थ इति न तद्विरोधः । नन्वनेन दीर्घे पचामिभो इतिवज्जानाम्भो इत्यादावनन्त्यस्यापीति प्लुतो न स्यात्। अत आदित्येव सिद्धे तत्रत्यदीर्घग्रहण स्य प्लुतनिवर्तकत्वात्॥ न चानन्त्यस्य पदस्य चटेरितितदर्थोत्कथं पचामीत्यादौ तत्प्राप्तिरिति वाच्यम्। दीर्घग्रहणसामर्थ्येनान्त्यविषय एव न तत्संबन्धात् वाक्यस्यो ‍कृ प्र संबन्धस्यागेमानाभावात्। तेन वाक्यस्यानन्त्यस्य पदस्य प्लुतः स्यादन्त्यस्य पदस्य चटेरित्यर्थः तपरकरणेन तु न प्लुतस्यावृत्तिः। प्लुतस्यासिद्धत्वात्। अत एव गौः पूरित्यादौ मपर्यन्तस्य किमिति। अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः। अङ्गकार्ये इति। एतेनाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति परिभाषा अर्थत उपनिबद्धा। अङ्गे अङ्गाधि कारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रम्। तस्मिन् कृते सति प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायाम विधिरिति हितस्यार्थः। एषा च परिभाषा ज्यादादीयसः श्राजनोर्जै ति सूत्रद्वये पि ज्ञापिते ति भाष्ये स्थितम्। अन्यथा हि ज्यादादिति आकारं न ब्रूयात्। बहोर्लोप इत्यतो लोपमेवानुवर्तयेत्। अकृत्सार्वेति दीर्घे सिद्धं न्यायान्निति ज्ञाजनोर्जा विदद्धात्। अतो दीर्घो यञीति दीर्घो भविष्यतीति। न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते सुपि चेति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्। द्वयोरेक स्येत्यादि निर्देशेन उक्त परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्। यत्तु केचित्परिनिष्ठितस्येति पठन्ति। द्वाभ्यामिति तु दीर्घं विना न परिनिष्ठितमिति च वदन्ति। तद्भाष्यविरुद्ध म्। ज्यायान्। जानाति। जायत इत्येतेषामपि दीर्घं विनाऽपरिनिष्ठितत्वेन भाष्योक्तज्ञापनस्यापि शिथिलमूलत्वापत्तेः। यदि तु भ्यसोऽभ्यमिति सूत्रे भाष्ये पि प रिनिष्ठितस्येत्येव पाठस्तर्हि साचनिकनामेवाश्रित्य पक्षान्तरपरतया योज्यः ॥

दीर्घः। अनेन प्लुतस्यापीदुदितिनिमपरत्वसामर्थ्यादप्रवृत्त्यापत्तिः दीर्घग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादसिद्धत्वस्यापि बाधः। आकारान्तरप्रश्लेषेण वारणं तु क्लिष्टम् अस्तु वा तदुपाया न्तरमिति चेन्न। उक्तज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् प्लुतस्य तत्रानिष्टत्वे वैकल्पिकत्वेनेदृशविषये प्लुताप्रवृत्तेः। अतो दीर्घ इत्यत्र दीर्घग्रहणं हलि लोप इति सूत्रे हल्ग्रहणमिति वक्तव्ये लोपग्रहणवत्स्पष्टत्वेन नार्थसाधकमिति दिक्। निर्देशेनेति। अन्यथा त्यदाद्यत्वे एत्वं न स्यादिति भावः ॥

वाचनिकत्वे गौरवं ज्ञापकत्वे यथाशैथिल्यं वा परिहृतमित्यत आह। अनित्यत्वबलेति। अनुवृत्त्यर्थमिति। स्पष्टमेतद्भाष्ये त्रैव। अभ्यमिति च्छेदः स्यैव मुख्यलं ध्वनयन्नाह कृते। यचीति। अत एव युष्मदस्मदोरिति सूत्रे न चादेशो हलादिरस्तीति भाष्यं संगच्छते। एत्वनिरस्येति। अद्ग्रहणपरिभाषया अनित्यत्वबोधनद्वारेति भावः। एवंच

अनित्यत्वबलफलितार्थकथनेन तन्नतु ज्ञाप्यांश प्रविष्टमिति वास्तु। एवं तु काशिकादिग्रन्थोपि कथंचिन्नेतुं शक्य इति दिक्। मकारान्तरमित्युपलक्षणम्। जसः शीत्यत्र जसः सइति सकारं प्रश्लिष्य सान्तस्य जस इति व्याख्यानात् तोमि विसूत्रादम ग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानादेतिबोध्यम्। अविभक्तिकमिति। तथा च ङे प्रथमयोरिति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यामः प्रतिषेधोयमिति भाष्ये स्थितम्। न च तथैव किं न स्यादिति वाच्यम्। स्त्रीनपुंसकयोर्नेत्वाप्रत्येः युष्मान् ब्राह्मणीः कुलानि वा। अलिङ्गत्वे युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरसिद्धत्वप्रसङ्गाच्च। योचि। अचि किम्। युवाभ्याम्। यदि तु युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र रायो हलीत्यतो हलीत्यनुवर्तते तदा इहाचीति मास्तु परिशेषादेव सिद्धेः। युष्मदस्मदोः। हलादाविति। योचीत्यज्ग्रहणात् परिशेषात् सिद्धमिदम्। रायो हलीत्यतोनुवृत्त्या लब्धं वा। नन्वेवं किमनादेशग्रहणेन न त्वादेशो हलादिरस्ति। मैवम्। भ्यमः सत्वात्। अभ्यम्यसे तु योचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमनादेशग्रहणं बोध्यम्। पस्यद्वये पीति। न चान्तलोपपक्षे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात् अकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्। एत्वनिवृत्त्याः कारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात्। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोश्। शित्त्वं सर्वादेशार्थम्। अन्यथा ह्यादेः परस्येति स्यात्। न च वैयर्थ्यम् ॥

पररूपेण बाधान्न सवर्णदीर्घ इति तात्पर्यम्। वैयर्थ्यमिति। अकारस्याकारविधिवैयर्थ्येनान्यस्यैवाकारेऽतो गुणे च सिद्धं तवेत्यादीति व्यर्थमेव शित्त्वमित्यर्थः। न च पररूपबाधनार्थमेवादेरत्वविधानं स्यादिति वाच्यम्। विधिबाधापेक्षया देः परस्येति परिभाषाबाधस्यान्याय्यत्वात् ॥

आदेशेति। आदेर्विधानेप्यादेशत्वसंपादनेनयत्वनिवृत्त्यर्थेपेलोपार्थंचाकारविधानंचरितार्थमित्यादेः परस्येत्यस्यबाधेमानाभावेनसर्वादेशार्थंधित्वमितिभा
वः। नचयोरचङ्सीत्यत्रत्वैवयत्वनियमस्येषत्वोपोसिद्धाविति वाच्यम्। पर्युदासेएकवचनत्वादिनासादृश्यग्रहणापत्तेः युष्मदस्मदोरित्यात्वस्यप्राप्तेश्च। हलादा
विनिहिपरिशेषणसिद्धोऽर्थस्तत्रेतिभावः। अनादेशतास्त्येवेति। अनादेशइतिहितत्पुरुषेलाघवात्। एवंचत्वमहमित्यादौसंपूर्णविभक्त्यादेशेयत्वाभावसंपाद
कमनादेशइतिप्रकृतेयत्वंस्यादेव। नन्वेवमादेरकारस्यविधानंव्यर्थमितिसामर्थ्यादन्त्यस्यस्यात् तत्रचातोगुणइतिपररूपेआदेशरूपविभक्तित्वमिति
यत्वाप्राप्तिः। नचवार्णादाङ्गमितिपरिभाषयापररूपात्पूर्वंयत्वप्राप्तिरितिवाच्यम्। वार्णाङ्गयोरेकस्यानिकत्वेएवधर्मिग्राहकमानेनतत्प्राप्तेरितिचेन्न। युष्मद

आदेशत्वस्यादेशेनयत्वनिवृत्त्यर्थत्वात्। नचावयवस्यादेशेसत्यपिविभक्तेरनादेशतास्त्येवेतिवाच्यम्। सर्वेसर्वपदादेशादितिसिद्धान्तात्।
इदमेवाशित्वंज्ञापयतिसर्वेसर्वपदादेशाइति। अर्थवत्येवस्थान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः। सिच्चङादयस्तुवचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि
बोध्याः। इदंत्ववधेयम्। अन्त्यलोपपक्षेअशःस्यादेशः प्राप्तः। अङ्गवृत्तपरिभाषयावारणीयः ॥

स्मदोरनादेशइत्यत्रप्रत्यासत्त्यायुष्मदादिग्रहणेनविहितादेशरूपविभक्तेरेवग्रहणेनान्यादेशेपररूपेपिताद्दशविभक्तेरभावेनयत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्पररू
पादेशस्तुमनथेतिभावः। सर्वेसर्वेति। स्पष्टंचेदंभाष्ये। एवंचाकारविधानेपियत्वव्यावृत्त्यातस्यचारितार्थ्येनादेः परस्येत्यस्यबाधेमानाभावेनसर्वादेशार्थंशित्वंसार्थ
कमितिभावः। अत्रपदशब्देनार्थवद्गृह्यतइत्याह। अर्थवतएवेति। अर्थवत्त्वंचकल्पितमेवगृह्यते। एतेनकृत्वादित्यस्यकृयइत्यादेशेप्रकृतिप्रत्ययसंमोहेह्रस्वस्ये
तितुगस्यादित्यपास्तम्। सिजादीनांकल्पितोप्यर्थोनास्तीत्यतआह। सिच्चङादयइति। द्योत्यार्थेनसोप्यर्थवानित्यन्ये ॥

दुराग्रह इति। ज्यादादीयस इत्यस्य ज्ञापकत्वपरभाष्यविरोधादस्य दुराग्रहत्वम्। अकारान्तत्वात्प्राप्त इति। ससुड् निर्देशाभावे इति शेषः। निर्देशसामर्थ्यादिति। अ र्थभावः। साम: प्रसङ्गे आकमिति सूत्रार्थस्तेन आम्सकारयोरत्र विषये स्वतम प्रयोगोबोध्यते स्वान्यादेशाभाव विषये सर्वत्रैवमेव। यथार्थ धातुक विषये स्तैर प्र योगो भुवः प्रयोगश्च्यास्तेरित्यनेन प्रतिपाद्यते न तु सतो निवृत्तिः। शब्दानित्यत्व प्रसङ्गात्। किं तु प्रसक्त बुद्धेरेव निवृत्तिः। तत्र सकार बुद्धेः प्रकृते सा प्रतिका असंभ

यदि त्वङ्गस्य यत्कार्यं तद्विषयिण्येव सा परिभाषा न त्वङ्गाधिकारमात्रपरेति दुराग्रह, स्तर्हि अशि स्यत्रानोगुण इति पररूपेणाकारान्तरं प्रश्लिष्याका ररूप एव अश् भवति न विधियते इति व्याख्येयम्। यत्तु स्यादेशस्यापवादेऽपि नित्तत्र अ णादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रसक्तेः भाविन इ ति। क्वतोर्हि शेषे लोपेऽकारान्तत्वात् प्राप्तः सुट् ससुड्ड स्यस्यानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तत इति भावः। शेषे लोप ष्टि लोप इति पक्षे तु सुड्ग्रहणं व्यर्थमेवा आक मिदीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम्। अन्यथा पररूपं स्यात। न चाकारोच्चारणसामर्थ्यम्। एत्वनिवृत्त्याऽभ्यमइवचरितार्थत्वात्। इह युवावौ द्विवचने त्वमावे कवचन इति सूत्र इयेद्विवचनैकवचनशब्दौ न प्रत्ययपरौ किं त्वर्थपराविति व्याख्यानम् ॥

वाङ्गाविन्याग्रहणं सकारोच्चारणसामर्थ्यादिति भा

—ष्ये स्पष्टम्। तन्निवृत्तिश्चामोऽभावात्। अत्र साम: स्थानित्वोक्त्याऽकमि स्थानिवत्त्वेन साम्त्वमेव न त्वाम्त्वमत एवानित्याकमित्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रभाष्योदा हृते आकम्नुडभावौ सिद्धौ। आम्येव साम्त्वस्याहार्यारोपेणादेशः। आदेशसाम्त्वाभावाच्चात्र न तद्। न च यत्र भावी सुट् तत्रैवायम्। साम्नो भावित्वस्य सर्वथा दुरुपपादत्वा दिति भाष्यविरुद्धकल्पना व्यर्थेति दिक्। किं त्वर्थपराविति। व्याख्यानमत्र शरणं द्वयोरेकस्य च ने बोधने समर्थयोर्युष्मदस्मदोरिति वाच्योऽर्थः ॥

भूतपूर्वेति। जहत्स्वार्थावृत्तिरित्यभिमानेनेदम्। सामर्थ्यादेवतद्बाधादिति। उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति संख्यासञ्ज्ञासूत्रस्थभाष्योक्तेश्चेति तत्त्वम्। अन्यथा द्वयो रेकस्मिन्निवृत्त्यैव युष्मदादिविशेषणतयासिद्धे वचनग्रहणसार्थक्यं दुरुपपादमिति बोध्यम्। बाधादिति। आकमुत्पत्तिकालेन्त्यलोपाभावेन सुटः सत्त्वादिति

तत्फलं दर्शयति। समस्यमाने इत्यादिना। द्व्येकत्वेति। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः। त्रिकपक्षे तु द्व्येकार्थवाचिनी इति पाठ्यम्। संख्याया विभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः। समासार्थो मुख्यविशेष्यम्। अन्यसंख्यश्चेत्। युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यश्चेदित्यर्थः। त्व इति। अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतपूर्वगतेरपि स्वीकारात्। प्रत्ययपरत्वे तु न स्यातामि— त्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः। एवं च तुर्यश्लोकेपि युवावौ त्वमौ न चेत् सुस्या प्रत्ययपरत्वे: तिव्याप्तिर्ध्वनिता। एवञ्चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम्। न च कृत्रिमाकृत्रिमन्यायविरोधः। वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्बाधात्। अन्यथा हि द्वित्वे एकत्वे इत्येव ब्रूयात्। द्वित्वे एकत्वे च या विभक्तिस्तस्यामिति व्याख्यानसंभवादिति भावः। अतित्वाकमतिमाकमिति। यत्तु वदन्ति साम आक मित्यत्र यद्यपि सुड्ग्रहणं न स्थानिविशेषणं बाधात्। तथापि उपलक्षणं भवति। तेन यस्याम: सुड्गभावी तस्यैव आमआकमाभवितव्यम्। न चैतत् गौणे संभवतीत्याकम् न प्रवर्त्तते। न च समुदायनिर्देशे विशेषणत्वमुपलक्षणत्वं वा विहाय तृतीयः प्रकारोस्ति। न च सुडामो: पृथक् स्थानित्वमिह निर्दिश्यते। चशब्दस्य द्विवचनस्य च अभावात्। यदि तु सच आम् चेति समाहारद्वन्द्वो व्याख्यायेत

भावः। नचैतद्गौणत्वे इति। सर्वनामत्वाभावादिति भावः ॥

योग्यताबलाच्चेति। आम्समभिव्याहारे युष्मदस्मद्भ्रान्तस्यैवसंभवादितिभावः। सादित्वाभ्युपगमादिति। समूहाभ्युपगमादित्यर्थः। कृतिलिति। तेभ्यो लिटइ
ण्निषेधादितिभावः। उभयत्रतुल्येति। एवंचपूर्वमामआकमिततः सुटितद्विशिष्टस्यपुनराकम् सुस्येगौणत्वेलामस्य। सूत्रेसकारग्रहणंतुसुट्विशिष्टपराम

योग्यताबलाच्चस्शब्देनसुडेवगृह्येत। तथापियदिसुट्ग्रहणमन्वाचयशिष्टंततः समासोनस्यात्। अन्यत्रतुसाहित्यविवक्षयाकेवलस्यामोः
प्रसक्तेरिति॥ अत्रेदंवक्तव्यम्॥ यस्यामः सुडग्रेभावीसादितावद्बाधितम्। आकमाः पहृतस्य सुडन्वयाभावात्। आकमः सुड्भावीतिचेत् तर्हि त
मेवोपलक्षयेत्। आदेशद्वारकेणपरम्परासंबन्धेनस्थानिनमुपलक्षयतिचेत्। हन्तैवंयुष्माकमित्यादौसुट्श्रूयेत। सामइतिनिर्देशसामर्थ्यान्नश्रूय
तइतिचेन्न। निर्देशस्यगौणमुख्यारत्याचरितार्थत्वेनसामर्थ्याभावात्। यदपिसमाहारद्वन्द्वंप्रक्रम्यान्वाचयशिष्टत्वेदूषणाभिधानम्। तदप्यसम्भवदु
क्तिकम्। साहित्यविवक्षयाकेवलस्याप्रसक्तिरितिपरमवशिष्यते। तदपिन। प्रक्रियादशायांस्थितस्यामउत्तरकालभावित्वेनोत्प्रेक्षितस्यसुटश्चैकबुद्ध्यु
पारोहेणैवसाहित्याभ्युपगमात्। अतीतानागतयोरयंद्रष्टेतिवत्। तत्रोभयोरेकस्मिन्दर्शनेसंबन्धइतिचेदिहाप्येकस्मिन्नादेशेइतितुल्यम्। तथा
चइरयोरितिसूत्रेदध्रेइत्यादौधांत्रोभ्रस्यइरेचिआतोलोपेरेभावेतस्यैकृत्स्नभृप्रभृतिषुचरितार्थतयाद्दृटिकृतेइरयोरितिद्विवचननिर्देशाल्लाक्षणि
कस्यापिरेभावः पुनः क्रियतइतिस्थितमाकरे। इरयोरित्येकशेषः सामइतितुद्वन्द्वः। सहविवक्षातूभयत्रतुल्यैव ॥

तिभावः। एवंपरोक्तसमाहारद्वन्द्वेपिगौणेआकममुपपाद्यस्पदस्यसुड्विशिष्टेलक्षणामसहमानैस्तदीयैरन्यैरुक्तंप्रकारान्तरमपिस्वरूपव्याक्रियैवपरा
क्रैतइतिन्यायेनदुष्टमितिबोधयन्ननुवदति। वस्तुतइत्यादिना ॥
य

फलैक्यमिति। तत्पक्षेऽपि प्रथमप्रवृत्त्यैव पर्यवसानादिति भावः। सिद्धान्तीत्यस्यैवं त्वदीयैरुक्तमिति शेषः। एतेन साम्प्रदस्याम्पदेन न तन्त्रम सारूप्यात्सारूप्यस्यैव तद्बीजतयाहर्यादिभिरुक्तेः। पूर्वं तन्त्रकत्वात्ततः सुपदेन समासे उभयोरपि तत्त्वं बन्धबोधापत्तिः। किं चैवमपि गौणेनुद्धारयितुमशक्यः। न चामासहितस्यामश्चा कमित्यर्थः। गौणेनुटि तत्सहितस्याप्याकमिति वाच्यम्। प्रथमप्रवृत्त्यैवेत्यादेरसंङ्गत्यापत्तेस्तन्त्रे एवमर्थस्य निरूपयितुमशक्यत्वाच्चेति वस्तुतस्त्वित्याद्युक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम्। अस्यापि ग्रन्थस्य परमतानुवादत्वेन दुष्टत्वेऽप्यदोषात् तदनुप्रदफलं च तेषां परस्परविरोधप्रदर्शनं तदेतत्सकलं ध्वनयन् परमतदूषणमुपसंहरति। सर्वथेति। अत्र नुटो निवृत्तिस्तु पूर्वमुपपादितेति दिक्। ननु पदस्येत्यधिकारेऽपि युष्मदादिरूपपदस्य विभक्त्यविशिष्टस्यापि भ्यामादौ संभवाद्विशिष्टयोरित्य

वस्तु नस्तु। सामआकमिति सूत्रे केवलोप्याम् तन्त्रेण निर्दिष्टः। नस्याकमितिस्यानिवद्भावेनाम्त्वात् ससुट्कत्वाच्च सामिति प्रवर्तने। गौणत्वे तु प्रथमप्रवृत्त्यैव पर्यवसानम्। अत एव शेषेलोपाष्टिलोप इति पक्षेण सह फलैक्यमपि सिद्ध्यति। सर्वथापि अतित्वयामतिमयामिति कैश्चिदुक्तोक्तिं समर्थयितुं नाभिनिवेष्टव्यम्। अतित्वाकमतिमाकमित्यादेर्भाष्यकृतैवोदाहृतत्वादिति दिक्। षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति। एतच्च सर्वस्य पदस्येत्यधिकाराल्लभ्यते।

र्थालाभः षष्ठीद्वितीययोरसंभवेन पदावयवयोरित्यर्थलाभेऽपि त्वदुक्तार्थेन मानम्। न च पदावयवत्वस्याभिचारित्वेन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदर्थलाभः। तदनुवृत्तेरुत्तरत्रावश्यकत्वेन सामर्थ्यायोगादत आह। सर्वस्येति। तत्सामर्थ्याद्युष्मदाद्यवयवकस्य सर्वस्य पदस्येत्यर्थ इति भावः। अत एव युवाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागस्य न। असम्प्रत्यय एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्त्या युष्मदाद्यवयवकत्वाभावाच्च। एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदाय एव तत्प्रवृत्तेश्च। अतितवेत्यादीनां तु न तेदृत्या यादेशः नष्टयादेः प्रकृत्याकाङ्क्षया प्रत्यासत्त्या श्रूयमाणयुष्मदादिप्रकृतिकस्यैव ग्रहणेनादोषात् ॥

तेनैवकारणेनेति। श्लोकस्थंतेनेतिभक्तत्वेहेतुकथनमितितद्भावः। विधिरिति। सचाशास्त्रज्ञापनरूपोत्रनतुप्रवर्तनारूपः। दिमिति। तदर्थस्तुभक्तत्वेहित्वाकाङ्क्षायाअभा-
स्थग्रहणंतुविभक्तौश्रूयमाणायामेवयथास्यान्नतुलुप्तायामित्येतदर्थमितिवक्ष्यति। वेदैरशेषैरिति। युष्मान्रक्षतुगोविन्दोस्मानकृष्णःसर्वस्त्वत्तुइति तुप्रा
चः पाठस्त्यक्तोऽस्मान्नित्यस्यसमानवाक्यस्थत्वाभावादेवाप्राप्तेः। स्थग्रहणादिति। तिष्ठतिरहनौवर्तते। यथासमयेतिष्ठसुग्रीवेतिसमयंमाजहासी
तिगम्यते। तेनषष्ठ्यादीनजहतोरेवादेशा इत्यर्थः। युष्मत्पुत्रइति। युवयोर्युष्माकं वापुत्रइतिविग्रहः। पदात्परत्वंसंपादयितुमितिशब्दः। प्राचातुनासौ
प्रयुक्तस्तत्रपदात्परत्वाभावादेवादेशोनभविष्यतीतिकिंस्थग्रहणेन। नन्वबा। चादिति। पक्षेकेनि। पक्षाणांमध्येन्यतमेनयोगइत्यर्थः। युक्तइतिनपुंसकेभावे
क्तः। पक्षार्थैः। अतएवनिपातनाद्भावेशः। दर्शनंपश्यः। नवे हत्वान्नमामस्मअदर्शनंलोपइत्यत्रयथानतुचासुपक्षानमेव। अनालोचनइतिनिषेधात्। तदेतदाह।
अन्वाख्युपज्ञानार्थैरिति। भक्तइत्यादि। अत्रव्याचख्युः। येनहरेस्त्वंयुक्तस्तेनैवकारणेनाहमपिभक्तइतियोज्यम्। यदितुतेनेत्यनेनभक्तत्वंत्राणेहेतुर्निदिश्यते।
ततः सापेक्षविधानेत्वमेवत्तदिममितिवदन्वादेशोनस्यादिति। अन्येत्वेवंकथ्यम्। सापेक्षत्वविधानेऽन्वादेशत्वंनास्तीतितावदसंगतम्। आदेशोहिविधिः किंचि
द्विधायमश्वादिनरविशिष्टान्वादेशेनतुनिरपेक्षत्वगर्भोऽशब्दार्थतोतं। शास्त्रेतथाऽपरिभाषितत्वाच्च। नचप्रयोगदर्शनादेवतथाकल्प्यतइतिवाच्यम्। अन्य
द्वैपेनोन्मथितानगस्य। अथैनमद्रेस्तनयाशुशोचेत्यादौ सापेक्षत्वेपिएनादेशदर्शनात्। नत्रहेतुत्वंनशब्देनोपात्तमितिचेन्न। तदेनसुल्लङ्घितशासनंविधेर्विधि
त्सिकौनाशनिकेतनातिथिमित्यादिमाघप्रयोगविरोधात्। नक्तंभीरुरयमितितुनायंविधिःकिंत्वनुवादः। अतस्तदिममितिनविरुध्यते। एवंस्थितेऽपेनत्वंभक्त
इतियत्शब्दाध्याहारक्लेशो व्यर्थः किंतुतेनत्रायतइत्येवसंबन्धः। प्रक्रान्तार्थत्वाच्चनमचशब्दापेक्षेतिदिक् ॥
त्राणेआकाङ्क्षितहेत्वर्थकस्याध्याहारेसापेक्षत्वंतवापिदुर्निवारंच शब्दमर्यादयातेनेत्यस्यत्राणएवान्वयप्रतीतेः शब्दमर्यादात्यागश्चेति

र्द्वेति। अयंतदित्यनेनहरिस्त्वामित्यनेनशब्दोन्वयः समामित्यस्याध्याहारः। वैपरीत्यंतुनाध्याहारस्यानुपपत्तिमूलकत्वेनोत्तरत्रैवयुक्तत्वात्। किंचाध्याहृतस्यागन्तूनामन्तेनिवेशइतिन्यायेनान्तएवनिवेशेनसमामित्यस्यतदर्थकत्वमित्यस्यैवाध्याहारपदार्थत्वेनचसइत्यस्याविद्यमानपूर्वकत्वाभावः। श्रूयमाणंतुनसमानवाक्यस्थमितिभावः। अनुष

ङ्गतेनेतिपूर्वविद्यमानंनतेमारेरितिप्रथमान्तंततः परस्यादेशः तथात्रायतइत्यस्यापरंसइतिप्रथमान्तम्। नचत्रायतइतिभिन्नवाक्यस्थमितिभ्रमितव्यम्। सहरिस्त्वामांत्रायतइतिनन्नेष्यानेककारकसंबन्धात्। अनुषङ्गाभ्युपगमेप्येकतिङ्वाक्यमितिपरिभाषितैकवाक्यत्वानपायाच्च। सामन्त्रितम्

संज्ञाविधावपिसंज्ञाकरणसामर्थ्यात् तदन्तग्रहणम्। आमन्त्रणमामन्त्रितमुपचारात्तत्साधनेवृत्तिः। विभक्त्यन्तेनचामन्त्र्यतेनतुकेवलया। विभक्त्येत्याशयेनाह॥ तदन्तमिति। आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवत्। यत्तुप्राचोक्तंविशेष्यपूर्वसंबोधनेतरपूर्वंचसंबोधनंहित्वान्यस्मात्संबोधनात्परयोर्नैतेआदेशाइतिकेचिदिति।

तत्रकेचिदित्यनुचितम्। उक्तार्थस्यप्रकृतद्विसूत्रीसिद्धत्वात्। यच्चव्याचख्युः। त्रिसूत्र्यामयमर्थइतितस्मात्तृतीयसूत्रार्थस्यतेनासंस्पर्शात्। पादः पत्। तदवयवस्येति। निर्दिश्यमानस्यादेशाइतिपरिभाषयेदंलभ्यते॥ दान्ता॥ अग्निमन्थतीति। मथ्नातेर्मन्थतेर्वाकिपिएतदेवरूपम्। इदितस्तुनलोपाभावात्। अग्निमन्। अग्निमन्थौ। अग्निमन्थः॥ थान्ताः॥ ङकारइति। आन्तरतम्यादितिभावः। हृस्वव्यञ्जनयोरिति। व्यञ्जनस्यहिहृस्वदृष्टत्वसदृशोदीर्घस्तुविसदृशइतिभावः। उक्तंचेति। वार्त्तिककृतेतिशेषः। केचित्तुपूर्वस्यैवमुत्वादमुष्याङित्युदाहरन्ति। तद्भाष्यादौनोक्तमित्युपेक्षितम्। उदईत्। अचइत्यस्यापवादः। चान्ताः ॥

ङ्रैति। अनुषङ्गोहिनत्तज्जातीयशब्दान्तरकल्पनाऽऽपात्तस्यैवतदर्थकत्वंवा। तत्रोपात्तस्यान्वयाभावेनसमानवाक्यत्वंदुरुपपादमितिभावः। एकतिङिति। एकशब्दोहितत्रसमानवाचीतिभावः। केचित्तुपूर्वस्यैवेति। अदसोद्रेः पृथङ्मुत्वमितिपृथग्वाक्यम्। तेनकदाचित्पूर्वस्येतितदाशयः। उपेक्षितमिति। केचिदन्त्यसदेशस्येत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यपिबोध्यम् ॥

विभज्यतेइति।तत्र चासन्तस्येत्येकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तावतस्यतत्रसंबन्धइतिभावः।अतइतिवातु प्रषष्ठीकंपृथक्पदम्।कैयटेति।उगिद्चामितिसूत्रेहितेनेदमु
क्तम्।हेइत्यनुवृत्त्यैवेति।अनुवृत्तंच पूर्वोभ्यासइत्यादाविवात्रवाच्यमितिभावः।समुदायेत्वि।गर्गाः शतंदण्ड्यन्तामित्यत्रेवेतिभावः।अन्यथाब्राह्मणभोजनन्यायेन प्रत्येकंसञ्ज्ञास्या
दितिभावः।अन्यथा। प्रत्येकंसञ्ज्ञायाम्।अभ्यस्तानामिति।अभिटिअजादौलसार्वधातुकेभ्यस्तानामादिरुदात्तइतितदर्थः।इतिआदिरिति।आदिशब्दः पूर्ववर्तिवाची।भाष्ये

भत्वसन्तस्यचाधातोः।इहाधातोरिति योगोविभज्यतेतस्मात्सर्मथ्यादनन्तरस्यासन्तस्यैवप्रतिषेधः।नात्वन्तस्येतिकैयटहरदत्तादयः।तदेतद्दर्शयति।धातु
भिन्नासन्तस्येति।उभेअभ्यस्तम्।इहेत्यनुवृत्त्यैवासिद्धेउभेग्रहणंसमुदायप्रतिपत्त्यर्थमितिव्याचष्टे।उभेसमुदितेइति।अन्यथाहिनेनिजतीत्यत्राभ्यस्ताना
मादिरित्याद्युदात्तत्वंप्रत्येकंपर्यायेणस्यात्।जसित्यादयः षट्।जक्ष इति पृथक्पदम्।इतिशब्देनजक्षितिरेवपराम्रृश्यतेइतिआदिर्येषामित्यतद्गुणसंवि
ज्ञानोवहुव्रीहिस्तदेनदाह।षट्धातवोन्येइति।नान्ताः॥ गोपायतीतिगुपूकिपिविवक्षितेआयादयआर्द्धधातुकेवेत्यायाभावः॥ पान्ताः॥त्वदादिषु।अनालो
चनेकिम्। तंपश्यतीत्यिद्दृशः।कर्मण्यण्।तादृशादयस्तुरूढिशब्दत्वादुत्तापिअवयवार्थेनव्युत्पाद्यन्ते।अतएवअज्ञानार्थादृशेरितिसंगच्छते।भाष्येतुकर्म
कर्तरिव्युत्पत्तिर्दर्शिता। तमिवेमंपश्यन्तिजनाः सदृवायंपश्यन्निर्ज्ञानेविषयोभवतीत्यर्थोत्तत्रविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेपिविषयीकरणावृत्तित्वादज्ञानार्था
दितिसंगच्छते।नशेर्वा।अत्रभेल्यपीत्यपाणिनीयम्।नष्टमिवादावतिप्रसक्तंच।नगिति।षडगकाः प्राग्वत्। शान्ताः ॥

तुकर्मकर्तरिव्युत्पत्तिर्दर्शितेतितमिवेमंपश्यन्तिजनाःसोयंसदृव दृश्यमानस्तमिवात्मानंपश्यतीतिभाष्येउक्तंतत्राध्यारोपितप्रेषणपक्षेकर्मकर्तृत्वम्।पश्यतीत्यस्यदर्शय
तीत्यर्थइतिस्पष्टमेवतत्राधिकार्थत्वादज्ञातार्थत्वबोध्यम्।निवृत्तप्रेषणकर्मकर्त्तर्यपिसोकृग्रौढव्युत्पत्तिंदर्शयति।तमिवेममित्यादि।अत्रपक्षेकर्मणीत्यधिकारबाधः सामर्थ्यादितिबोध्यम्।

म॰ मा॰ १०५

पूर्वस्य।विसर्गस्थानिकसस्य।अस्मिन्।संयोगान्तलोपे।पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमित्याश्रित्येतिभावः।पदसंज्ञासापेक्षत्वेनेति।बहिर्भूतसुब्निमित्तकेत्यादिः तदपेक्षया च हूपेक्षत्व
रूपंबहिरङ्गत्वंप्रबलमितिभावः।प्रागुक्तमिति।पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमित्याश्रित्यालोपासिद्धत्वेनेत्यादिः।अतिदेशेनेति।विभक्त्याश्रयस्यैकदेशविकृतन्यायेनलभ्यस्येत्यर्थः।
नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि।इत्वेनेति।सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोर्वा शरीतिविकल्पात्पक्षे सकारः । तेनशर्व्यवायेसुपः सस्यषत्वंपूर्वस्यष्टुत्वंनत्वादे
शप्रत्यययोरिति षः।अपादान्तस्येतिनिषेधादितिभावः।एवंस्थितेसकारग्रहणेनसिद्धेषत्वग्रहणस्यप्रयोजनंचिन्त्यम्।व्याख्यानादिति।असम्भवादितिहरदत्तो
क्तिर्नादर्तव्या।सुहिंस्सु इत्यत्रसम्भवादितिभावः।संयोगान्तेति।नेचास्मिन्कर्तव्येबहिरङ्गत्वेनातोलोपस्यासिद्धत्वंशङ्क्यम्।पदसंज्ञासापेक्षत्वेनसंयोगान्तलोप
स्यैवबहिरङ्गत्वात्।कथंतर्हिकाष्ठतक्षत्वंवाचक्षाणेसंयोगान्तलोपोनेतिप्रागुक्तमितिचेन्न।तत्रयणः प्रतिषेधोनवाच्यःलोपादितिपक्षद्वयेऽपिलो
पाभावेनिर्णीतेतदैकरूप्यायपूर्वपूर्वमन्तरङ्गमितिग्रहीतुंयुक्तम्।अतिदेशेनलभ्यस्यपदत्वस्यतत्प्रयुक्तलोपस्यचलक्ष्यपूर्वभागेविश्रान्तेः स्पष्टत्वात्।
इहतुआद्यपक्षद्वयेसंयोगान्तलोपस्यस्पष्टतयातदैकरूप्यायबहिर्भूतनिमित्तापेक्षंबहिरङ्गमित्यस्यैवन्याय्यत्वादितिदिक्।तासिरस्भ्यामित्यादि।यत्तुवद
न्ति।मुक्तंचक्रंमुक्तंवाचक्षाणेकलोपः।मुल्।मुक्तौ।मुल्भ्या ...।चक्रौ।चर्भ्याम्।मूः।मुक्तौ।मूर्भ्यामित्यादितत्सर्वमनेनप्रत्युक्तम्।अयंतुविशेषः । तत्रगि
त्यत्रसंयोगान्तलोपोनिर्विवादः।नत्रतुसोऽपिदुर्लभइति।दिधगिति।यत्तुदहेर्होढः षढोरितिकत्वासिद्धत्वात्।संयोगान्तलोपेढस्यजश्त्वेदिधडितिनैमिषीयेणो
क्तम्।तन्नप्रामादिकम्।दादेर्घइतिघत्वस्यढत्वापवादस्यजागरूकत्वात्।घान्ताः ॥
लक्ष्यपूर्वभागेइति।काष्ठादिशब्दरूपलक्ष्यस्यपूर्वभागेयाधन्तेइत्यर्थः।बहिर्भूतेति।बहिर्भूतनिमित्तापेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वस्येत्यर्थः।वस्तुतस्तेषामनभिधानमेवपूर्व
पूर्वमित्यस्यचपूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येवार्थइत्यन्यत्रप्रपञ्चितम्।दुर्लभइति।यत्त्वादभलत्वान्नेतिभावः ॥

रामः १०६

स्थानिवद्भावेनापिसिद्धेरिति। ङित्ववदितिभावः। नचतदनुबन्धपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थमेवतत्। निरनुबन्धकत्वेनापितत्सिद्धेः। कथंचिदिति। तेनपद्दन्नदतिसूत्रेछन्दसीतिनिवृत्तेः कल्प
नैपालस्यचारितार्थ्येनैतदर्थज्ञापकत्वासंभवइतिसूचितम्। प्रागेवेति। अन्तरङ्गत्वादितिभावः। निवर्तयिष्यतेइति। अकृतव्यूहपरिभाषयापूर्वमेवनप्रवर्तयिष्यतइतिभावः। अन्तरङ्गेइ
विद्वानिति। विदेःशतुर्वसुः। अदादित्वाच्छपोलुक्। सेदिवानिति। भाषायांसदवसश्रुवइतिक्वसुः। सेदुषइति। ननुतदनुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येतिपरिभाषयावि
देःशतुर्वसुरित्यस्यैववसोःसंप्रसारणंयुक्तंनतुक्वसोः। सत्यम्। वसोरुकारानुबन्धग्रहणंक्वसोःसामान्यग्रहणार्थम्। उगित्वस्यस्थानिवद्भावेनापिसिद्धेः। इहगमिप्रभृति
भ्यःक्वसुर्नोदाहृतश्छान्दसत्वात्। कवयस्तुप्रयुञ्जते। श्रेयांसिसर्वाण्यधिजग्मुषस्तेतंतस्थिवांसंनगरोपकण्ठेइत्यादिछन्दसाअपिक्वचिद्भाषायांभवन्तीतिमासश्छन्दसी
तिसामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्यकथंचित्समाधेयम्। पुंसोसुङ्। विवक्षितमिति। तेनपरमपुमानित्यत्रपरत्वादसुङिकृतेसमासान्तोदात्तत्वंभवदसुङएवाकारस्यभवति।
परसप्तम्यांतुनैतत्सिद्ध्येत्। सर्वनामस्थानोत्पत्तेःप्रागेवपुंशब्दोकारस्योदात्तत्वेकृतेसंस्तनधर्मिणोहलःस्थानेतद्धर्मिणोऽनुदात्तस्यैकादेशस्यप्रसङ्गात्। नचोकारस्यकृतो
पिस्वरोनन्त्यत्वान्निवर्तयिष्यते। असुङश्चान्त्यत्वात्करिष्यतइतिवाच्यम्। अन्तरङ्गे स्वरेकर्तव्येबहिरङ्गस्यासुङोऽसिद्धत्वादितिभावः। एतच्चकैयटहरदत्तानामनुरोधेनो
क्तम्। वस्तुतस्तुपरसप्तमीपक्षोपिसूपपादः। अकृतव्यूहपरिभाषयाअन्तरङ्गपरिभाषापवादत्वादित्यवधेयम्। नन्वेवमसमासेप्यसुङिकृतेप्रातिपदिकस्वरेणसति
शिष्टेनप्रत्ययस्वरस्यबाधादसुङउदात्तत्वंस्यात्इष्यतेतूकारस्य । पुमान्संपरिपातिस्मादौतथैवपाठादितिचेत्सत्यम्। डुम्सुनोनित्करणसामर्थ्यान्प्राति
पदिकस्वरोनभवतीतिहरदत्तः ॥

ति। अकृतव्यूहपरिभाषातुनास्त्येवेतिभावः। तदेवाह। कैयटेत्यादि। भाष्येप्युपदेशिवद्भाववचनंकर्तव्यमित्युक्तम्। अकृतव्यूहपरिभाषायादिति। सत्त्वेइतिशेषः ।

नन्वेतदिति। अन्तोदात्तत्वधारणाय नित्करणसामर्थ्याश्रयणमित्यर्थः। फिट्स्वरस्यैवात्राप्राप्तेरिति भावः। इदम्। इम्सुनो नित्वम्। यद्यप्यसिद्धमिति। नित्वाभावेऽपि फिषोऽन्त इतिकर्तव्ये अमुडो बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात्प्रत्ययस्वरेणोकारस्योदात्तत्वे प्राप्ते स्थिते ततो मुड् अनुदात्त एवेति भावः। नित्करणमिति। अनुत्पत्तिपक्ष इत्यादि। उञावितावितीति। लोपेन रेत्संज्ञाप्रयुक्तकार्यार्थमिति भावः। न तु ध्वनयन्नव्याख्याता ह्युगित्कार्यार्थमिति। इत्वप्रसङ्गादिति। न चेत्वविधायके आ आपो इति प्रश्लिष्टनिर्देशान्नेत्वम्। कारिकेत्या

नन्वेतदयुक्तम्। प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव फिष इत्यस्य प्रवृत्तेरिति चेत्सत्यम्। क्वचित्सखण्डेष्वपि प्रवृत्ताविदं लिङ्गम्। यद्यपि असिद्धं बहिरङ्गमिति वेदं सिद्धं तथापि बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमपि ज्ञापयितुं नित्करणमिति निष्कर्षः। उच्चारणार्थ इति। यत्तु प्राचोक्तमुञावितावितिर। यच्च तत्सूत्रेण व्याख्यातमु कार उगित्कार्यार्थ इति तदसंगतमिति भावः। हे पुमन्निति। असंबुद्धाविव्युक्तेर्न दीर्घः। पुंस्विति। संयोगान्तलोपे मोऽनुस्वारः। नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्ष णान्नुमविसर्जनीयेति णत्वम्। अस्य संबुद्धाविति। एतच्च वाचनिकम्। यत्तु हरदत्तादय आहुः। सोऽडेतिवाच्ये अनङ् साविति वचनेन क्वचिदनङ् एव श्रवण स्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति। तत्तु प्रागेव दूषितम्। अङ्गवृत्तपरिभाषया वा समाधेयम्। अदस औ सुलोपश्च। ननु सोरेवौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेनासाविति सिद्धं किं सुलोपविधानेन। मैवम्। असकौ स्त्रीत्यत्र टापि प्रत्ययस्थादितीत्वप्रसङ्गात्। असुक इति। औत्वाभावे त्यदाद्यत्वे सा दुत्वम्। अमुक इति त्वसाधुः। सत्वेन मु त्वस्य बाधात्। एवममुकौ अमुकशर्मा इत्यादयोऽप्यसाधव एव। असुका अदकःशर्मेत्यादेरेव न्याय्यत्वात् ॥ दावपि इत्वानापत्तेः। तस्मात्प्रश्लिष्टनिर्देशो नात्रेत्यत्रैव भा ष्ये स्पष्टम्। एतेन विभक्ताविसस्य त्यदादीनामद्दत्यत्र विषयसप्तमीत्वमपास्तम्। एवं हि विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वं त्यदाद्यत्वे टापि सावदस इत्यन्त्यसौत्वेऽपि स्थानिवत्त्वेनादित्वापत्तेः। अनि र्दिष्टपरिभाषायां सत्यां विषयसप्तम्या वक्तुमशक्यत्वाच्चेति दिक्। न्याय्यत्वादिति। क्वचित्सान्तत्वेन मुत्वाप्राप्तेः। क्वचित्सत्वेन बाधादिति भावः ॥

नस्यादिति। इनादेशगुणौ चस्यातामित्यपि बोध्यम्। हशि चेत्यस्येति। नर्वर्थमित्यादावतोरोरित्यस्य व्यावृत्त्यर्थमित्यपि बोध्यम्। तन्नैव चरितार्थत्वादिति। सामर्थ्याच्चोत्वं सर्वादेशः।
एवं च। योगविभागेनासिद्धत्वाभावे च। अशग्रहणं चेति। अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं प्राक्। इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः, ननु सन्निपातपरिभाषया नत्वं न स्यादत आह। इष इति। धत्वेकृते
एनर्दूद्रूवचने। पारिभाषिकस्य ग्रहणे अमीभिरित्यादि सिद्धावपि जसि अमी तिन सिद्ध्येत्। न ह्यत्रैकारस्य बहुवचनपरतास्ति तो व्याचष्टे। बह्वर्थोक्ताविति। नमु
ने। नेदिति विषयसप्तमीत्याह। नाभावे कर्त्तव्ये इति। अन्यथा घेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः। नन्वेवमपि कृते नाभावे सुपि चेति दीर्घः स्यात्। दीर्घप्रतिमु
त्वस्यासिद्धत्वादत आह। कृते चेति। सन्निपातपरिभाषया वा समाधेयम्। अत्रेदमवधेयम्। अधुनेति वदमुनेति वक्तव्ये नमुन इत्युक्तिर्नेति योगविभागार्था। तेन रामः
रामेभ्य इत्यादि सिद्धमिति। अन्यथा रोरसिद्धत्वयोकारस्येत्संज्ञालोपौ न स्यातम्। न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रत्यसिद्धत्वं नेति वाच्यम्। तरुमूलमित्या
दौ हशि चेत्यस्य व्यावृत्तये तोरोरित्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात्। न चातोरोरित्यत्र मास्त्वनुनासिकः प्रतिपदोक्तग्रहणेनैव निर्वाहादिति वाच्यम्।
एवमपि देवरुहीत्यत्र रुधातोर्दुर्वारत्वात्। रामइत्यादावप्यनुनासिकस्य रोः श्रवणस्यापाद्यमानतया चरितार्थस्य सुवचत्वाच्च। एवं चेत्स्यानिवत्त्वेनास्यापि प्रवृत्तौ पदत्वा
द्विसर्गोपि लभ्यते। प्रत्ययः स्यश्चेत्यादिनिर्देशाय त्वविधावशग्रहणं त्यक्तुमितिदिक्॥ इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः॥ नहो धः। दद्रत्येव नोक्तम्। तथा हि सति नद्धमित्यत्र रदाभ्या
मिति नत्वं स्यात्। झषस्तथोरिति धत्वं न स्यात्। अत्रेदमवधेयम्। सुष्ठु अनड्वाही यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनड्वानित्यादि पुंवदेव रूपम्। यत्तु गौरादिङीषं कृत्वा स्वनड्वाही त्युदाज
हुः तच्चिन्त्यम्। अनुपसर्जनादित्यधिकारविरोधात्। गीरिति। गॄ निगरणे शब्दे च। क्विप्। ऋत इदिति त्वम्। र्वोरुपधाया दीर्घः। पूरिति। पॄ पालनपूरणयोः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्व
म्। आशिषाविति। आशासः क्वावुपसंख्यानमित्युपधाया इत्वम्। शासिवसीति षत्वम्॥ * इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः * ॥ श्रीसंकष्टनाशिन्यै नमः ॥
सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वान्नद्धमित्यादौ जश्त्वं बोध्यम्। इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः * ॥ श्रीकरवीरपुरवासिन्यै नमः ॥

अम्येवेति। औपसादिष्वनेनैव सिद्धिरिति भावः। त्यदाद्यत्वेनेति। नचयेन नाप्राप्तिन्यायेनैतदस्य त्यदाद्यत्वापवादत्वेन तत्र कृते कथं त्यदाद्यत्वम्। नचोपसर्जन एतच्चरिता र्थम्। त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्यासङ्गत्यापत्तेः। एनदोष्युपसर्जने एनदल्लतसोरिति साहचर्येणाप्रवृत्तेः स्वीकारात्। नच नपुंसकेपि तच्चारितार्थ्यादिति वाच्यम्। आर्धधातुके इत्येतत्साहचर्येणास्यापि द्वितीयादि विषये पूर्वमेव प्रवृत्तेरित्याशयात्। एतत्सर्वं भाष्ये यद्येनत्क्रियत इत्याद्येकदेश्युक्त्या ध्वनितम्। स्वमोर्लुकेति। तद्विषयेन लुमतेति निषेधबाधेन चारितार्थ्येन बहिरङ्ग लुग्विषये तद्बाधे न मानमिति भावः। वस्तुत एतत्सर्वमत्रत्यकैयटादग्रन्थविरोधेन न का

अन्वादेश इति। अयं चाम्येवेति व्याख्यातारः। तस्य लुक्युक्तत्वेपि वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमित्याहुः। वस्तुतस्तु सूत्र एवैन इत्युक्तव्यः। एनम्। एनौ। इत्यादि तु त्यदाद्युत्वेन सिद्धम्। क्लीबे ऽमि लुक्यलुप्तेपि नकारोच्चारणसामर्थ्यादेदादेशः। नचैवमेतत्क्रियत इत्यत्रापि तदापत्तिः। एकप दाश्रयत्वेनान्तरङ्गे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेः। रो सुपि। अहर्भातीति। प्राचा तु अहन्निति सुपन्यस्तं तदिह नुवि तम्। अहोभ्यामित्याद्यर्थं तथा कथं चिद्योज्यम्। असत्कृशब्दस्त्विति। एतच्च क्षीरस्वामिग्रन्थे स्पष्टम्। बहूर्ज्जीति। अन्त्यादिति च वाचनिकम्। त थाच वार्तिकम्। बहूर्जि प्रतिषेधः। अन्त्यात्पूर्वो नुमित्येके इति ॥

रोच्चारणसामर्थ्येन नपुंसकलुकीवात्रापि सामर्थ्यादेवैनेत्प्रवृत्तेः। नच बहिरङ्गत्वम्। लुग्विषये बहिरङ्ग परिभाषाप्रवृत्तेः। अत एवैनदादेश एतत्क्रितक इति न सिद्ध्यति। ए नक्रितक इति प्राप्नोतीति भाष्यं संगच्छते। एतद्विधाने न एनत्सूत्रविषयेन लुमतेत्यस्याप्रवृत्तिरिति तदाशयः। वस्तुत एषामनभिधानमेव। अस्यां शङ्कायां यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्योक्तेः। विषयसप्तम्यां मानाभावे त्वेनेन तौ पृथग्वक्तव्यो इत्याहुः ॥

अचः परइति। नपुंसकस्येतिसूत्रेः जग्रहणसामर्थ्येनावृत्त्याः चइत्यस्यझल्विशेषणत्वमन्यथेगन्तानामिकोचीत्येवसिद्धाएजन्तेषुनपुंसकह्रस्वत्वेनचाकारग्रहणमे
वकुर्यात्। आदृचौमानंचदाण्डिनायनेतिसूत्रेहिरण्मयानीतिनिर्देशएव। काष्ठतक्षीत्यादौझल्त्वजातेरचः परत्वाद्बलत्येवनुम्। ऊर्क्शब्दादौतुनेतिभावस्तदाह। एवमिति
एतेनयुजशब्दान्नपुंसकेशौनपुंसकस्येतियुजेरितिचनुम्द्वयमित्यपास्तम्। युजेरित्यस्यनित्यत्वात्पूर्वप्रवृत्तौअचः परझलोभावेननपुंसकस्येत्यस्याप्राप्तेः। वस्तुतऊर्दादेः

भाष्येतुअचःपरोयोझल्तदन्तस्यनुमित्यर्थमाश्रित्यप्रथमंवार्त्तिकंप्रत्याख्यातम्। एवंतुउर्द्मानेगर्हगर्हायामित्यादीनामपिक्विबन्तानांनुमानभाव्यमेव। य
थोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यादितिदिक्। अल्लोपस्येति। कौलुप्तंनस्थानिवदितितुनेहाश्रीयते। तस्यकाचित्कत्वात्। क्वौविधिंप्रतिनस्थानिवदित्यस्यैवसार्वत्रिक
त्वादितिस्पष्टमाकरे। अम्बासिभूतानीति। सप्तविंशत्यधिकापञ्चशतीत्यर्थः। तथाहि। सौनवानामन्त्यस्यद्वित्वेऽष्टादश। औङिचतुर्णामध्येपूजार्थानांत्रया
णांअद्वित्वेसप्त। अनुनासिकस्तुनास्ति, प्रगृह्यत्वात्। जसिजद्वित्वस्यानुनासिकस्यचविकल्पात्द्वादश। संकलनयासप्तत्रिंशत्। एवंद्वितीयायामपि। टायांच
तुर्दश। भ्यामिअष्टचत्वारिंशत्। भप्राग्वर्णयमानांद्वित्वात्। भिसिचतुर्विंशतिः। ङसिसप्त। अनुनासिकस्तुनास्ति। एकारस्यानणुत्वात्। भ्यसिभ्यांवत्। ङ
सौङसादिपञ्चकेचप्रत्येकंचतुर्दश। सुपिगत्यर्थेत्रयाणांककारषकारयोर्द्वित्वेनउकारस्यानुनासिकेनचतुर्विंशतिः ॥

क्विपिनपुंसकेनुम्विषयेःनभिधानमेववार्त्तिकानुरोधात्। अन्यथाभाष्यवार्त्तिकयोःफलभेदापत्तेरित्याहुः। आकरेइति। दीर्घोवेवीटामितिसूत्रेनपदान्तसूत्रेच। ग
घकैयटयोरित्यर्थः। संकलनयेति। तत्कृत्यंमन्दबोधनम्। चतुर्दशेति। पूजार्थानांत्रयाणांभद्वित्वात्सप्तानामनुनासिकविकल्पाच्च। चतुर्विंशतिरिति। भप्राग्वर्ति
नीदिसर्गद्वित्वात्। विसर्गेतुनानुनासिकः। अप्रगृह्यस्येतिपर्युदासेनाक्षरसमाम्नायिकेष्वेवतत्प्रवृत्तेः ॥

ङ्‌षयोरिति। षकारद्वित्वं शरः खय इत्यनेन भाष्यव्यतिरिक्तमत इति। भाष्यमते च यरोयोत्तलित्यर्थेन प्रकृते चः परझलजातेरभावान्नुमोऽप्राप्तेरेवचनेनेतान्यसाधून्येवेति भावः। उ
एवं कुक्पक्षे षण्णां ङ्‌षयोर्द्वित्वे अनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत्‌। कुगभावे त्रयाणां ङकारद्वित्व अनुनासिके च द्वादश। सु १८ औ ७ जसि १२ अम्‌ १८ औ ७ शस्‌ १२ टा १४
भ्यां ४८ भिस्‌ २४ ङे ७ भ्यां ४८ भ्यस्‌ ४८ ङसि १४ भ्यां ४८ भ्यस्‌ ४८ ङस्‌ ओस्‌ आम्‌ ङि ओस्‌ प्रत्येकम्‌ १४ सुप्‌ ४८ अत्रेदमवधेयम्‌। पूजायां जसि नुमागमे कृते तस्य
पाक्षिके द्वित्वे अकारत्रयसहितं रूपषट्कम्‌। एवं शस्यपीति संकलनया द्वादश। तथा रूपं ग्रहाग्नि ५३९ भूताब्धमिति भाष्यव्यतिरिक्तमते इति दिक्‌। यत्तु वदन्ति।
ऊह्यमेवं द्वित्वपुनर्द्वित्वलोपविकल्पनैः। अष्टपञ्चाशतोऽस्य द्वात्रिंशत्यधिकं शतमिति। तच्चिन्त्यम्‌। पुनर्द्वित्वस्याप्रामाणिकत्वात्‌ रूपानन्त्यप्रसङ्गाच्च। अष्टपञ्चाश
तो वृद्धावुपपत्त्यभावाच्चेति दिक्‌। निरश्चीइति। भत्वादच इत्यल्लोपः। अलोप इति वचनान्निर्यादेशाभावः। स्वबिति। शोभना आपो यस्मिन्‌ सरसीति बहुव्रीहिः। ऋक्पूरि
ति समासान्ते प्राप्ते न पूजनादिति निषेधः। यत्त्वनित्यत्वादिति प्राचोक्तं तत्प्रामादिकमाद्यन्तरूपसर्गेभ्य इति तु न भवति। तत्राप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणमिति व
क्ष्यमाणत्वात्‌। सुपुमांसीति। पुंसो सुङिति सूत्रे सुटीति व्याचक्षाणस्य प्राचो मते शासिने तत्सिद्ध्येत्‌। औङि चातिव्याप्तिः। अस्माकं तु सर्वनामस्थान इति पक्षात्सूत्रं ब्रुवतां स
वेष्टसिद्धिरिति भावः॥ इति हलन्तानपुंसकलिङ्गाः॥ स्वरादिनिपातमव्ययम्‌। स्वरादयो निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः। स्वरिति स्वर्गे परलोके च। अन्तरिति मध्ये। प्रातरि
ति प्रत्यूषे। पुनरिति अप्रथमे विशेषे च। सनुतर्‌ अन्तर्धाने। स्वराद्याः पञ्चरेफान्ताः। उच्चैस्‌ महति। नीचैस्‌ अल्पे। शनैस्‌ क्रियामान्द्ये। ऋधक्‌ सत्ये। वियोग शीघ्रसामी
प्यलोपने षिस्यन्योः कृते वर्जने। युगपदित्येककाले। आराद्दूरसमीपयोः। पृथक्‌ भिन्ने। ह्यस्‌ अतीतेऽह्नि। श्वस्‌ अनागतेऽह्नि। दिवा दिवसे। रात्राविति निशि। सायमिति
निशामुखे। चिरमिति बहुकाले। मनाक्‌ ईषदिमावल्पे। जोषं सुखे मौने च। तूष्णीमिति मौने ॥
पपत्त्यभावादिति। नियमे मानाभावादिति भावः। प्रामादिकमिति। शास्त्रेणैव सिद्धेरिति भावः॥ इति हलन्तानपुंसकलिङ्गाः ॥

इत्यादिभिरिति। आदिना तत्रनस्येवतदर्हम्। इत्येक इति। अत्राह चिरेणेति। किमेत्तिङ इति विहितस्य तद्धितस्येत्यनेन न सिद्धिः कास्प्रत्ययादिति विहितात्परस्यामइत्यनेन लुक्
बहिस् अवसइमौ बाह्ये। समयेति समीपे मध्ये च। निकषेत्यन्तिके। स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे। वृथेति व्यर्थे। नक्तमिति रात्रौ। नञ् निषेधे। हेनावितिनिमित्ते। इद्धेति प्राका
श्ये। अद्धा इति स्फुटावधारणयोः। तत्वातिशययोरित्येके। सामीत्यर्द्धजुगुप्सनयोः। वत्। तेन तुल्यमित्यादिभिर्विहितो वतिप्रत्ययः। यस्तु उपसर्गाद्धात्वर्थ इति विहितः सने
हग्ह्यते। यदुतो निवतोयासि। सना सनत् सनात् इत्येते नित्ये। उपधेति भेदे। तिरस् अन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च। अन्तरेति मध्ये विनार्थे च। अन्तरेणेति वर्जने। ज्योगिति
काले भूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च। कमिति वारिमूर्द्धनिन्दासुखेषु। शंसुखे। सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः। विनेति वर्जने। नानेत्यनेकविनार्थयोः। स्वस्तीति मङ्गले।
स्वधा पितृदाने। अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु। वषट् वौषट् श्रौषट् एते हविर्दाने। अन्यदित्यन्यार्थे। अस्तीति सत्तायाम्। उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः।
क्षमेति क्षान्तौ। विहायसेति वियदर्थे। दोषेति रात्रौ। मृषा मिथ्येत्येतौ वितथे। मुधेति व्यर्थे। पुरेति विरलेचिरातीतेभविष्यदासन्ने च। मिथो मिथस् एतौ रहस्सहार्थयोः। प्रायस् इति
बाहुल्ये। मुहुस् पुनरर्थे। प्रबाहुकं समकाले सिद्धार्थे च। प्रवाहिके तिपाठान्तरम्। आर्यहलमिति बलात्कारे। शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे। हलमिति प्रतिषेधविवादयोरि
त्याह। आभीक्ष्ण्यमिति पौनःपुन्ये। साकं सार्द्धमेतौ सहार्थौ। नमस् नतौ। हिरुक् वर्जने। धिक् निन्दाभर्त्सनयोः। अम् शैघ्र्येऽल्पे च। आम् अङ्गीकारे। किमेत्तिङव्ययेति कास्प्रत्य
यादित्यादिभिर्विहितः प्रत्ययोपीह गृह्यते इत्येके। पपाचतराम्। कारयामास। प्रतान् ग्लानौ। प्रशान् समानार्थे। प्रतान् विस्तारे। मा माङ् एतौ शङ्कानिषेधयोः। आकृतिगण इति।
तेनान्येपि ज्ञेयाः। तथाहि। कामं स्वाच्छन्द्ये। प्रकाममित्यतिशये। भूय इति पुनरर्थे। सांप्रतमिति न्याय्ये। परमिति किन्त्वर्थे। साक्षात्प्रत्यक्षे। साचिति तिर्यगर्थे। सत्यमित्यर्द्धाङ्गीकारे। मङ्क्षु आशु
एतौ शीघ्रे। संवत् वर्षे। अवश्यं निश्चये। सपदि शीघ्रे। बलवदित्यतिशये। प्राहुस् आविस् इति प्रकाशे। अनिशं नित्यं नित्यदा सदा अजस्रं संततमेते सातत्ये। उषेति रात्रौ। रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे। ओं
मित्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च। भूरिति पृथिव्याम्। भुवइत्यन्तरिक्षे। झटिति झगिति तरसा इति शैघ्र्ये। सुष्ठु प्रशंसायाम्। दुष्ठु अतिकष्टे। ७) सिद्धातस्यतत्त्वेफलाभाव इति ॥ ॥

अनुपसर्गत्वादिति। अवदत्तं चेत्यादिभाष्ये तकाराकरणेन गुणभूतोपसर्गत्वबाधो बोध्य इति भावः। यदपीति। स्वरादीनुपक्रम्यान्तोदात्ताः पठ्यन्त इति काशिकायाम्। प्रामादिकमिति।
सुपूजायाम्। भट आश्चर्ये। कुदिति कुत्सिते षदर्थयोः। अञ्जसा तत्त्वशीघ्रार्थयोः। मिथु इति द्वावित्यर्थे। भाजक् इति शैघ्र्ये। चिराय चिररात्राय चिरस्य चिरं चिरेण चिरादित्येते चि
रार्थकाः। अस्तमिति विनाशे। आनुषक् आनुपूर्व्ये। अनुषक् अनुमाने। अम्र सुशीघ्रसंप्रतिकयोः। स्थाने इति युक्ते। वरमितीषदुत्कर्षे। सुदि शुक्लपक्षे। वदि कृष्णपक्षे। इत्यादि।
नेति समुच्चयादिषु। वा स्यादिविकल्पोपमयोरेवार्थेपि समुच्चये। हेति प्रसिद्धौ। अहेति पूजायाम्। एवेत्यवधारणे। नवक्लृप्तौ च। एवमिति उक्तपरामर्शे। नूनमिति निश्चये तर्के च। श
श्वदिति पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च। युगपदिति ऐककाल्ये। भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये च। कूपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च। कुविदिति भूर्यर्थे प्रशंसायां च। नेदिति शङ्कायां प्रतिषेधविचारसमु
च्चयेषु। चेदिति यद्यर्थे। चण् अयं चेदर्थे। णित्। समुच्चयादौ त्वननुबन्धः। कच्चिदिति इष्टप्रश्ने। यत्रेत्यनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु। नावकल्पयामि न मर्षये गर्हे आश्चर्यं वा यत्र भवान् वृ
षलं याजयेत्। नहेति प्रत्यारम्भे। हन्तेति हर्षविषादे अनुकम्पायां वाक्यारम्भे च। माकिः माकिं नकिरिति त्रयोपि वर्जने। माङ् नञौ स्वरादिषु उक्तौ। इह पाठस्तु निपातत्वार्थः। तेन आद्यु
दात्तत्वं सिध्यतीति प्राञ्चः। तच्चिन्त्यम्। फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः। यदप्याहुः सत्त्ववचनानामपि अव्ययसंज्ञार्थं स्वरादिपाठ इति तदपि चिन्त्यम्। लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्य
यत्वापत्तेः। तस्मादुभयत्र पाठे फलं चिन्त्यम्। यावत्तावत् एतौ साकल्ये अवधिमानावधारणेषु। साकल्ये। यावत्कार्यं तावत्कृतम्। अवधौ। यावद्गन्तव्यं तावत्तिष्ठ। माने। यावद्दत्तं तावद्भुक्त
म्। अवधारणे। यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व। त्वै विशेषवितर्कयोः। द्वै वितर्के। न्वै इति पाठान्तरम्। रै दाने अनादरे च। रै करोति ददातीत्यर्थः। वरे किं करिष्यसि। श्रौषट् वौषट् एतौ हविर्दाने।
स्वाहा देवताभ्यो दाने। स्वधेति पितृभ्यः। श्रौषडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः। तुमिति तुङ्कारे। गुरुं तुङ्कृत्य हुङ्कृत्य। तथाहि निदर्शने। खलु निषेधवाक्यालङ्कारनिश्चये
च। किलेति वार्त्तायामलीके च। अथेति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अयं स्वरादिरपि तेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वार्थत्वेप्यव्ययत्वं सिध्यति ॥
न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति फिट्सूत्रेण स्वरितत्वात्। सनाच्च हीतानव्यः तिरः पुरू चिदश्विनेत्यादौ सनातिरसोरन्तोदात्तपाठाच्च ॥

निर्मूलत्वाच्चेति। आद्युदात्तप्रापकशास्त्राभावादिति भावः ।

तथा च श्रीहर्षः। उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे। यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गः स्नपयांबभूव ताम्। अन्न हि अयस्नपयांबभूवेत्यस्य मङ्गलं स्नपनं चकारेत्यर्थः। निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलम्। दङ्ग ध्वनिवत्। सुष्ठु स्वरभेदर्थः पाठः। स्मेत्यतीते पादपूरणे च। आद्दहे त्युपक्रम हिंसाकुत्सनेषु। अवदत्तमिति। दहानुपसर्गत्वादच उपसर्गात्त इति न भवति। अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकम्। एतेन गेये केन विमौतौ वामिति व्याख्यातम्। युवामर्थे हि वामित्यव्ययम्। अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकम्। एवमस्मीत्यहमर्थे। त्वामस्मि वच्मि। आहेत्युवाचेत्यर्थे। आसेति बभूवेत्यर्थे इत्यादि। अ इति संबोधने अधिक्षेपे निषेधे च। आ इति वाक्यस्मरणयोः। इ इति संबोधनजुगुप्साविस्मयेषु। ई उ ऊ ऋ ए ऐ ओ औ संबोधने। पशु सम्यगर्थे। पशु मन्यमानाः। शुकं शैघ्र्ये। यथाकथाचेत्यनादरे। पाट् प्याट् अङ्ग हे है भोः ये ए ते संबोधने। घेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु। विषु नानार्थे। एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे। पुत्कुत्सायां हेतौ आत इतोपीत्यर्थे। आकृतिगण इति। तद्यथा। यत् तत् इति हेतौ। आंहोस्वित् विकल्पे। सिम सर्वतोभावे। कं पादपूरणे। सुकम् अतिशये। अनुकं वितर्के। शंबट् अन्तःकरणे आभिमुख्ये च। वपाद् पूरणे इवार्थे च। दिष्ट्येत्यानन्दे। चटु चाटु प्रियवाक्ये। हमिति भर्त्सने। इवेति सादृश्ये। अद्यत्वे इदानीमित्यर्थे इत्यादि। अत्रेदमवधेयम्। स्वरादिचादयोराकृतिगणत्वाविशेषेऽपि येषां निपातस्वरो दृष्टस्ते चादिषु अन्ये स्वरादिषु स्वरद्वयभाजस्तूभयत्र बोध्याः। यथा उतशब्दः स्वरादिषु। ईड्यो नूतनैरुतेत्यन्तोदात्तप्रयोगात्। यत्तु उतशब्दस्य स्वरादितामुक्त्वा निपातस्वरमाशङ्क्यान्तोदात्तनिपातनमाश्रित्य समादधुस्तद्भ्रमसात्। स्वरादेरनिपातात्। अन्तोदात्तत्वनिपातनवैयर्थ्याच्च। यदपि काशिकायामुक्तम्। स्वर् शनैस् ऋधक् दिवा पृथा नक्तमित्यादयोऽन्तोदात्ता इति। यच्च सनत् सनात् एवमादय आद्युदात्ता इति तत्सर्वं प्रामादिकम्। लक्ष्यविसंवादान्निर्मूलत्वाच्चेति शब्दकौस्तुभे प्रपञ्चितम्। तद्धितश्चासर्वविभक्तिः। सर्वेति। वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः। नेति। किंतु एकवचमेवोत्पद्यत इति भावः। तद्धितः किम्। एकः द्वौ त्रयः। असर्वेत्यादि किम्। औपगवः ॥

सिद्धान्तादिति। अल्पयेनयगाभावइतिभावः। अन्तग्रहणमिति। मेजर्थ्यांकृतो विशेषणात्तदन्तलाभेसिद्धेइत्यादिः। लक्षणेति। क्वचिद्वर्णग्रहणेपिनत्परिभाषाप्रवृत्तिज्ञाप
कंचतदनित्यत्वमात्रज्ञापकमितिभावः। भूतमिति। भूतशब्दः चैतन्यवृत्तिर्नित्यनपुंसकस्तत्रपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्यान्तरङ्गत्वात् ह्रस्वेशब्दान्तरसन्निधानोत्तरंटापिल

रुन्धेजन्तः। जीवसेइति। तुमर्थेसेसेनितिअसेप्रत्ययः। पिबध्यैइति। तैनैवशध्यैप्रत्ययः। पाघ्रेतिपिबादेशः। यत्त्वाहुः। कर्त्तरिशबिति। तद्भ्रमसात्। अल्पकृतोभावेद
तिसिद्धान्तात्। अन्तग्रहणमौपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। तेनेहन। आधये। चीकीर्षवे। लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निपातपरिपरिभाषाभ्यांसिद्धेतयोरनित्यत्वज्ञापनार्थेद
म्। क्त्वातोसुन्कसुनः। उदेतोरिति। उत्पूर्वादिणोभावलक्षणेस्थेणकृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यः त्तोसुन्। विसृपइति। सृपितृदोः कसुन्। आव्ग्रहणमिति। तथाचवा
र्त्तिकम्। अव्ययादाप्सुपोलुग्वचनानर्थक्यंलिङ्गाभावादिति। सूत्रस्योक्तिसंभवस्तुस्त्रियामितिसूत्रेस्त्रीसमानाधिकरणादितिपक्षंगृहीत्वाबोध्यः। सचनस्थितः। भू
तमियंब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः। अलिङ्गत्वेआथर्वणविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह। सदृशमिति। लिङ्गकारकेतिविभक्तिवचनशब्दौकारकसंख्यापराविति
भावः। यथावाचेति। परिगणनमिदमित्येके। अन्येतूदाहरणमात्रमित्याहुः। वगाहइति। आदिरेवाकारोलुप्यतेनान्त्यः। अपिनासाहचर्यात्॥ इत्यव्ययानि॥ स्वद्वेति। अभू
पुर्षिलटिस्वटिकणिविशिभ्यःक्वन्। पञ्चाजीति। नचतदन्तविधिविरहादेवटाब्नेतिवाच्यम्। अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेणचस्त्रीप्रत्ययेषुतदन्तविधिज्ञापनात्। मूषि
केति। वृश्चिकृषोःकिकनित्यधिकारेमुषेदीर्घश्चेतिकिकनिदकारमद्धोमूषिकशब्दः। यत्तुमुषस्तेयेइतिदीर्घोपधात्सञ्ज्ञायांकुन्मूषकशब्दोमाधवेनोक्तस्ततोप्ययंटा
प्। प्रत्ययस्थादितीत्वमितितुविशेषः। यत्तुकुन्नन्तोसौअजादिगणेपाठनप्रयुक्ते। तस्यजातिलक्षणङीष्बाधनार्थत्वात्। सञ्ज्ञायाश्चाजातित्वादित्याहुः॥
स्येलक्षणस्येतिन्यायेननपुंह्रस्वइतिभावः॥ इत्यव्ययानि॥ अनुपसर्जनाधिकारेणचेति। तस्यहिबहुकुरुचराव्यावर्त्यारवंचवनोरचेत्यत्रेवात्रापितदन्तविधिरितिभावः॥

जातित्वानपायादिति। क्रुनादिविधौ संज्ञापदेन रूढिरेव गृह्यते तेन तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकस्वरूपं संज्ञात्वं गृह्यते। अतएव घ्रः संज्ञायामित्यादिना व्याघ्रादिसिद्धिरिति दि
क्। गौणी वृत्तिरिति। लाक्षणिकत्वापरपर्यायं गौणत्वमित्यभिमानेनेदम्। सदृशलाक्षणिकत्वमप्रसिद्धत्वमेव वा गौणत्वम्। गौणमुख्यन्यायश्च पदकार्यविषयो; तएवा
जस्य स्त्री अजेत्यर्थे ऽजेत्येवेति

सिद्धान्ते तु जातिरित्यावश्यकमिति बोध्यम्। जा
त्यन्तरे इति। ब्राह्मणादुग्रजातिकान्यायांमुत्पन्ने आभीरजातावित्यर्थः। नृपात् शूद्रायामुत्पन्नो ग्रजातिकन्या। न तु शूद्रत्वं तत्रास्ति। अतएव शूद्रसधर्माणस्ते इत्येव स्मृतिषूक्तं न तु शूद्रा इति।
तच्चिन्त्यम्। व्याघ्रीत्यादिवत् संज्ञात्वेपि जातित्वानपायात्। भस्त्रफलेति। भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः। ङ्याापोरिति। एतच्च फलनिष्पत्ताविति धातौ माधवग्रन्थे स्थितम्। भाष्ये
तु प्रायेण दीर्घ एव पठ्यते। प्रत्यक्पुष्पेति। पाककर्णेत्यादिसूत्रस्य भाष्यवार्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तम्। तेन सत्प्राक्काण्डेति पाठो नादर्तव्यः। शूद्रा चेति। शूद्रशब्द ष्टापमुत्पादयति
जातिश्चेत्। महत्पूर्वस्तु न। जातिश्चेदितीहापि संबध्यते। पुंयोगे त्विति। पुंयोगो दाम्पत्यरूप एवेति न नियमः; किंतु जन्यजनकभावोपि। तेन वैश्यायां शूद्रात्सुराजन्यान्माहिष्यो ग्रो सुतौ स्म
णो ङीषेव बाधिष्यते। पुंयोगे हि गौणी वृत्तिः। अमहदित्याद्यपि व्यर्थम्। महाशूद्रशब्दो हि विशिष्ट एव जात्यन्तरे वर्तते। तत्रावयवस्यानर्थकतया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावात्
टापः प्रसङ्ग एव नास्ति। या तु महती शूद्रा न त्वमहाशूद्रेतीष्यत एव। कुञ्चेत्यादित्रयो मीहलन्ता इत्येके। कुञ्चा नालभेत उष्णिहककुभौ इत्यादि प्रयोगमुदाहृत्या दन्ता अपि भाष्ये स्वीकृताः।
इष्यत एवेति। अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं नैतदिति भावः। भाष्यवार्तिककारौ तु शूद्रजातिवृत्तिमत्त्वेन तां जातिं तत्रारोप्य शूद्रशब्दप्रयोग इति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वस्य सत्त्वादस्त्येव टापः प्रा
प्तिरित्यमहत्पूर्वेति। शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वेपि शूद्रशब्दादेव टाप् स्यान्न तु तदन्तादिति तदन्तविधिज्ञापकतापि भाष्योक्ता नासंगता। अतएव शङ्खेन मातृजात्यारोपेणैव ब्राह्मणक्षत्रि
यवैश्यैः क्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्पन्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्रा एवेत्युक्तम्। न त्र जातिरित्यस्याभावे पूर्वे जातिमात्रविवक्षया कुक्कुटाण्डवत् शूद्रशब्देन समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायाममहत्पूर्वेति

व्युत्पादितश्चेति।न्यासकृतेतिशेषः।इदंव्युत्पादनमप्रामाणिकम्।अत्रत्यभाष्यासमतेः॥दधातेः क्वनिबिति॥घुमास्थेतीत्वम्॥पावान इत्यस्यवनिपासिद्धिमाश्रित्यईत्वमत्र कारादावित्यस्यतत्रैवभाष्येप्रत्याख्यानात्।स्थः कचेतिसूत्रभाष्यस्थेशंस्यादित्यन्नाम्बाबेतिसूत्रभाष्यस्थेसव्येष्ठा इत्यत्र चस्यासिजित्यतोवाग्रहणंमण्डूकप्लुत्यानुकर्त्यव्यवस्थित विभाषाश्रयणात्तद्भावः।तत्रविजेवेत्यन्ये॥अतएवधीर्ध्यायतेर्दधातेर्वेतिध्यायतेः संप्रसारणमितिवार्तिकस्थंभाष्यंसंगच्छेते॥घुमास्थेत्यत्रहलीत्यस्यानजादावित्यर्थात्प्र

पुंयोगेपीति।यदाज्येष्ठादग्रःप्रथमजातादौवर्तन्तेतदाअदन्तत्वादेवटाप्सिद्धः।यदातुज्येष्ठस्यस्त्रीत्यादिविवक्षातदापुंयोगलक्षणोङीष्प्राप्तःसोऽनेनबाध्यतइति सूचयितुमपिशब्दः।मूलान्नञः।नञःकिम्।शतमूली।अमूलेति।ओषधिजातिरियम्।उगितश्चाभवतीति।सर्वादिषुभवतुइत्युदित्पठितःभातेर्डवतुरितिव्युत्पादित श्च।शत्रन्तात्तुङीपिशप्श्यनोरितिनित्योनुम्।वनोरच।सुत्वानमिति।सुयज्ञोर्ङ्वनिप्।अतिधीवरीति।दधातेःक्वनिप्।शर्वरीति।शृधातोर्वनिप्।गुणेकृतेहशन्तात्परत्वेपि हशन्ताद्विहितत्वाभावादृङीब्रयोर्निषेधोन।अवावेति।न्यासकारस्तुप्रापिकोयंनिषेधः।तेनअवावरीत्याह।नत्वेतद्भाष्यादौदृष्टम्।पक्षेडाबिति।तथाचद्विवचने।बहुधीव र्यौ।बहुधीवानौ।बहुधीवेइतिरूपत्रयंभवतीतिभावः।टाबृचि।पूर्वेणप्राप्तस्यङीपोयोपवादः।असिद्धत्वादिति।कार्यकालपक्षेणेदम्।यदितुयथोद्देशंषट्संज्ञायदिवाउप देशकालेस्त्रान्तेतिव्याख्यानंतदाअसिद्धत्वोपवर्णनंनोपयुज्यतइत्याहुः।वस्तुतस्तुयथोद्देशपक्षेपिअसिद्धत्वमुपयुक्तमेव।एकदेशविकृतस्योपसंख्यानंनहिस्थानिव त्सूत्रेपठ्यते।आदेशग्रहणसामर्थ्यात्सर्वेसर्वपदादेशाइत्याश्रित्यआनुमानिकोप्यादेशःस्थानिवदितिवाव्याख्यायते।उभयथापिअल्विधौनतत्प्रवृत्तिः ॥

त्ययलक्षणसूत्रस्यनियमार्थत्वेपिप्रत्ययलक्षणकार्यंसुलभमितिदिक्।निषेधोनेति।वनोनहशइतिवार्तिकेविहितविशेषणस्येदमेवफलमितिभावः।नत्वेतदिति।अतोऽप्रमाण मेतदितिभावः।व्याख्यानमिति॥उपदेशइतिवक्तव्यमितिवदतोवार्तिककारस्येतिभावः॥आनुमानिकोपीति।एकरित्यनेनतेस्तोरनुमानादितिभावः ॥

एतच्चाकरे इति॥ अत्राहु विवीजं तु षट्त्वं नात्यर्थ इति तदाश्रयविधीनां नाश्रित्वं विधित्वमिति॥ सिद्धे इति॥ एवं चान्यतरस्यां ग्रहणं किमर्थमिति भावः॥ ङीपेति। ऋन्नेभ्य इति विहि
तेन। अनो योसौ विकल्प इति। अन्यतरस्यामिति विभक्तसूत्रेण प्राप्त इत्यर्थः॥ अन इति सूत्रेप्यन्यतरस्यामित्यस्य सत्त्वाद्विकल्पनियमलाभोऽन्यथा सनित्योऽपूर्वविधिरेव स्या
दिति भावः॥ सउपधेति। सउपधालोपिनो नुपसर्जनस्य बहुव्रीहेरेवेत्यर्थः। निषेधार्थमिति। योगविभागेन पक्षप्राप्तस्य ऋन्नेभ्य इति ङीप इत्यर्थः॥ इत्येव ङीब्विति। नियमशास्त्रा
णां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्यभिमानेनेदम्। तेनेति। अनउपधेत्यस्य नियमत्वेनेत्यर्थः। ऋन्नेभ्य इति। अस्यान्यथेत्यादिः। अनउपधेत्यस्य विधायकत्वे इति तदर्थः। प्रकरणान्तरस्थे

एतच्च ग्राकरे स्पष्टम्। बहुयज्वानाविति। न संयोगादिति निषेधान्नायमुपधालोपी तेन अनउपधालोपिन इति न प्रवर्तते। डाबुभाभ्याम्। ननु निषेध
डापोर्वचनसामर्थ्यात् पर्यायः सिद्धः। सत्यम्। अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते। तत्र मन इति निवृत्तम्। अनो बहुव्रीहेर्ङीब्वा स्यात्। ङीपा सह विक
ल्पलाभार्थमिदम्। अनउपधालोपिन इति सूत्रं तु नियमार्थम्। अनो यो सौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति। तथा च सुपर्वेत्यादौ अनुपधालोपिनि निषे
धार्थमिदम्। बहुराज्ञीत्यादौ तु ऋन्नेभ्य इत्येव ङीप्। तेन बहुधीवरी सिध्यति। ऋन्नेभ्य इति हि ङीपमनूद्य तत्सन्नियोगेन विधीयमानो रेफः प्रकरणान्तर
स्थे न ङीपि कृते न सिद्ध्येत्। ननु वनो र चेति सूत्रमेव ङीब्वरौ विधत्तामिति चेन्न। उभयविधौ गौरवात्। किंचैवमपि ङीपि निषिद्धे रोपि दुर्लभः ॥

नेति। तेनानन्तरत्वं बोधितम्। गौरवादिति। मम तु ऋन्नेभ्य इति प्राप्त ङीपमनूद्य तत्संनियोगेन रभावमात्रविधायकं तदिति भावः। ननु वनो र चेत्यस्योभयविधा
यकत्वे नो बहुव्रीहेरित्यनन्तरत्वादस्य निषेधकमुतयेनेति न्यायेन ऋन्नेभ्य इत्यस्य, नाध इत्याह। किंचेति। अनउपधेत्यनेन ङीप्यपि रो दुर्लभ एवेति भावः। किंचैवं ब
हुधीवेत्यत्र ऋन्नेभ्य इति ङीबापत्तिः। किंच बहुव्रीहौ वेति वार्तिकस्याप्यपूर्वविधायकतापत्त्या सुपर्वन् शब्दे ङीब्वरयोरापत्तिः। सिद्धान्ते त्वनउपधेत्येतत्प्रापित ङीबनुवादेन
रभावस्य तेन विधानान्न दोषः॥ एतेनान्यपक्षो बाध्यसामान्यचिन्तयो भयबाधकमिति पक्षश्च परास्तः॥ बहुव्रीहौ वेत्यनेन सुपर्वन् शब्दे ङीब्वयोरापत्तेरिति दिक् ॥

इत्यस्यानन्तरमिति। अनोबहुव्रीहेर्ङीबुभाभ्याम्। अनुपसर्जनात् उपधालोपिनो वेति पाठ्यमिति भावः॥ यथाश्रुतेऽनुपसर्जनादित्यस्य संबधो दुर्घटः। अतएव बहुरा
मानि पुराण्यतिक्रान्ता मगरीत्यत्र ङीब्न॥ ग्रहणं चेति। चेन बहुव्रीहेर्वेत्यस्यापि संग्रहः॥ पूर्वोक्तयोगविभागप्रकारस्तु गुरुभूत इति भाष्याशयः॥ इत्युक्तमिति। डाप्सू
त्रेऽन्यतरस्यामिति योगविभागकरणप्रसेद्द इत्युक्तमित्यर्थः॥ पूर्वेणेति। उक्तयोगविभागेनेत्यर्थः। अकचिनस्यादिति। नदकारो हि पचतकीत्यादि सिद्धयेन प्रयोगसमवायीति
भावः। यत्नसाध्य इति। एतत्प्रयोगरूपज्ञापकसाध्य इत्यर्थः। एतच्चाकारस्येति। संनिहितत्वात्सास्राद्दिद्दृश्यत्वेन प्राधान्याच्चेति भावः॥ तत्र सामर्थ्यादिति। कात्पूर्वस्येति
सन्नियोगशिष्टत्वात्। भाष्ये तु सूत्रभङ्गे न समाहितम्। तद्यथा। अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरमुपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु। अनउपधेत्यादिप्रदेशान्तरस्थं सूत्रं
डाप्सूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणं चमास्तु इति। अनउपधाबहुव्रीहेरूधसोऽङिपित्यतो बहुव्रीहिग्रहणं संख्याव्ययादेर्ङीप् चानुवर्तत इत्याशयेनाह। अन्नन्तादित्या
दि। नियमार्थमिदमित्युक्तम्। न चैवं पूर्वेण विकल्पसिद्धौ इहान्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। असति हि तस्मिन्नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नियमः। प्रत्य
यस्थात्कात्पूर्वस्य कादित्यकार उच्चारणार्थः। व्यञ्जनमात्रं विवक्षितम्। विशिष्टविन्यासार्था तु एनिकाश्चरन्तीत्यादौ अकचिनस्यादित्याशयेनाह। ककारादिति। वर्ण
निर्देशे हि कारप्रत्ययो विहितः। क्वचित्समुदायात्प्रयोगस्तु उच्चैस्तरां वा वषट्कार इति निर्देशरूपयत्नसाध्य इति भावः। आपि पर इति। एतच्च अकारस्य विशेष
णम्। तत्र सामर्थ्यात् ककाराकाराभ्यां व्यवायेऽपि भवति। न तु रथकट्येत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये। अतएव सर्विकादौ आद्याकारस्य न भवति ॥
शास्त्रसामर्थ्यात् ककारेण व्यवधानं संह्यते। आबकारयोस्त्वेकादेशे कृते चः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनाकारव्यवधानेऽपि श्रौतमव्यवधानं गृहीत्वा प्रवृत्तिः। अकारशब्देना
त्वजातिग्रहणम्। तेनैनिकेत्यादावकारद्वयसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। अतएव न्यासयोरिति चरितार्थम्। त्रिचतुरादीति। श्रौत त्रिचतुरादीत्यर्थः। आद्याकारस्येति। इ
दं च कात्पूर्वस्येत्यंशेऽप्यनूद्यमानविशेषणत्वान्नाव्यवधानांशप्रवृत्तिरिति वादिनां मते बोध्यम् ॥

वचनसामर्थ्यादिति। श्रौताव्यवधानमाश्रित्येत्यर्थः। अनूद्यमानस्येति। साक्षादनूद्यमानविशेषणतया वानूद्यमानस्येत्यर्थः। विशेषणेषु आपीत्यादिषु॥ सिद्धिरिति॥ अ
स्यैतैरुक्तमिति शेषः। अनेनतत्रसूत्रे एतस्यैव ज्ञापकत्वं वर्णयतोऽत्रचैवं वदतस्तव पूर्वापरविरोध इति भावः॥ यदित्वन्तरङ्गत्वेमस्थानसंबन्धलाभ इत्यर्थः षष्ठीस्था
नेइत्यत्र भाष्ये स्पष्ट इति स्थाने ग्रहणं व्यर्थमेव तस्य परिभाषालभ्यत्वाभावे न ज्ञापकासंभवात्। वृद्धसञ्ज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थितिस्तु मालादीनां चेति ज्ञापकात् तद्धि
प्रस्थेः वृद्धमिति पर्युदासे प्राप्ते आरभ्यते अनुवादे इति च निर्मूलम्। यद्वा इक्परिभाषा च परिभाषयोर्विधीयते इत्यध्याहारात्तत्र तस्या अप्रवृत्तिरनुवादे इति च तद्विषयमे
तदेतदुक्तम्। अकारस्येकारस्यादापि पर इति। ककारविशेषणत्वे तु विवक्षिते आप् परात्ककारात् पूर्वस्यात इत्यवक्ष्यत्। यत्तु प्राञ्चः। आपीति ककारविशेषणं
सर्विकेत्यादौ तु एकादेशस्य स्थानिवद्भावादकारेण व्यवधानेपि वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति। तन्न। रथकट्यादावतिप्रसङ्गात् व्यवहितस्यापि परत्वानपायात्। न
च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः। अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः। अनूद्यमानविशेषणेष्विति हितदर्थः। अत्र च उदीचामातइति सूत्रे स्थानेग्रहणं लिङ्गम्। फलन्तु
वृद्धसञ्ज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थानात् शालीयादिसिद्धिः। यदप्याहुः। आपीति विधीयमानस्येतो विशेषणमिति। तत्तुच्छीयः। आपीत्यस्याङ्गविशेषणत्वं त्वना
शङ्क्यमेव। रथकट्यापुत्रकाम्येत्यत्रातिप्रसङ्गात्। शकेति। पचाद्यच्। स्थग्रहणं विस्पष्टार्थम्। ककारमात्रस्य प्रत्ययस्याभावादेव तात्स्थ्यलाभात्। कूर्वस्येति किम्। सर्विके
त्यादौ टाबेकादेशं बाधित्वा कात्पूर्वस्य माभूत्। तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषणात् ॥

वात् एव वाऽऽत्रोपो न इत्यत्र यजादिस्वादि परं इत्यस्यानुविशेषणत्वेपि अव्यवधानलाभ इति ष्यङ इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं संगच्छते इति विभाव्यते तदासंनिहितत्वादिनैवा
पीत्यस्याकारविशेषणतेति बोध्यम्। तत्स्थग्रीय इति। विधेयस्यासिद्धत्वेन तद्विशेषणासंभवादिति भावः। अनाशङ्क्यमेवेति। श्रुतेनान्वयसंभवे श्रुतेनान्वया योगादिति भा
वः। लस्य विसंवादमप्याहारस्येत्यादि। तात्स्थ्यलाभादिति। कान्तात्प्रत्ययादिति तु नार्थः क्षिपकादीनां निषेधस्य व्यर्थत्वापत्तेः ॥

अपवादेइति॥येननाप्राप्तिन्यायेनबाधकविषयेतेनैवन्यायेनबाधसिद्धेरितिभावः।प्रत्ययस्थेकीति।प्रत्ययेकीत्येवयुक्तंनयासयोरितिज्ञापकात्कादेप्रत्ययइतिनार्थइतिकेचित्
एवंचाप्यरस्यप्रत्ययस्थेककारपरस्यचातइदित्यर्थः।तत्रसामर्थ्यादाप्परत्वांशेककारव्यवधानंसोढव्यमेवेतिभावः॥विग्रहइति।दक्षिणापश्चादितित्यक्।अन्यथा।द्विवाच

मतुवर्णादाद्ग्मितिपरिभाषया।एकादेशोबाध्येतेत्याहुः।तन्न।अपवादेपरत्वस्येवउक्तपरिभाषायाअपिनिष्फलत्वात्।वस्तुतस्तुप्रत्ययस्थेकिदितितत्रमीनि
दैर्घ्यएवोचितः।पूर्वग्रहणंचसुत्यजम्।अतइतितपरः किम्।कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः।धाका।राका।मामिकेति।केवलमामकेत्यादिनासञ्ज्ञाछन्दसोरिवेतिनियमा
न्ङी।प्रत्यकृत्यपोरिति।उदीचामातस्थानइतिविकल्पस्यापवादः।दाक्षिणात्यिकेति।दक्षिणस्यामदूरेदक्षिणा।आजन्तः।दक्षिणाभवेतिविग्रहः।यत्तुदक्षिणस्यांदि
शिभवेतिप्राचाविगृहीतम्।तन्न।त्यब्विधौवन्ययसाहचर्यादाजन्तस्यैवदक्षिणाशब्दस्यग्रहणात्।अन्यथासर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेइतिपुंवद्भावापत्तेश्च।यत्तुसमा
सेएवपुंवदितितन्नेतिवक्ष्यते।त्यकित्तिचेत्यादिवृद्धौटाप्ततोज्ञातादर्थेकःकेणइतिह्रस्वःटाप्इहत्यिकेति।अव्ययात्त्यप्।नयासयोः।अत्रन्यासकारःयाद्
त्येतस्योदीचामातस्थानेइतिविकल्पेप्राप्तेनिषेधोयमिति।तन्न।आन्तस्थानेइत्यंशस्येहाभावात्।यासेतियत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह।यत्तदोरितिस्वरूप
स्याविवक्षायांफलमुदाहरति।यकांतकामिति।यासयोरित्यपहायत्तदोरित्येववक्तुमुचितम्।उपत्यकेति।उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढयोः।क्षिपकादीनां
च।नेत्यनुषज्यते।क्षिपकेति।क्षिपेरिगुपधलक्षणःकः।ततोज्ञातादौकः।चटभेदने।पचाद्यच्।ततःकुः।तारकेति।तरतेर्ण्वुल्।ज्योतिर्नक्षत्रंनेत्रकनीनि
काच।वर्णकाप्रावारविशेषः।तन्तूनांविकारस्तान्तवम्।ओरञ्।अन्यत्रवर्णिकेति।ग्रन्थविशेषस्यव्याख्या।स्तोत्रकर्त्री च।वर्तयतीतिवर्तका।शकुनौइत्वं
वा।अन्यत्रनित्यमेव।पितरश्चताःदेवताश्चपितृदेवताःतदर्थंकर्मपितृदेवत्यम्।देवतान्तात्तादर्थ्येयदितियत् ॥

कस्यापिग्रहणे।चेनसाहचर्यत्यागेमानाभावः संगृहीतः॥इहाभावादिति।अकचःसत्वादितिभावः।प्रावारविशेषइति।वर्णयत्याच्छादयतीतिव्युत्पत्तेः ॥

जागरूके इति। स्थानेपदाभावेप्यन्तरङ्गत्वात्स्थानसंबन्धस्यैवलाभइत्यपिबोध्यम्॥ प्रतिपदोक्तस्येति। स्त्रियामित्यधिकृत्यविहितस्येत्यर्थः॥ विशिष्यतदनुपादानात् कथं तल्लाभइतिचिन्त्यम्॥ इच्छन्तीति। तद्भाष्यादावदर्शनादयुक्तम्॥ शुभंयाः विचूततः कइति। नदीसञ्ज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याद्दन्तेभ्यः क्विपोनभिधानाद्विजुक्तः। तत्रहि भ्रमन्तिब्राह्मणाः यस्यांसा अष्टका। इष्यशिभ्यान्तकन्। अष्टिकान्येति। अष्टौपरिमाणमस्याः संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। अर्थगतंस्त्रीत्वमाकारे ऽध्यारोप्ययक पूर्वायाइतिस्त्रीलिङ्गनिर्देशः। तेनस्त्रीप्रत्ययोलभ्यतइत्याशयेनाह। स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति। सङ्काशिकेति। सङ्काशेननिर्वृत्तंसांकाश्यम्। वुञ्छण्कठादिसूत्रेणसंकाशादिभ्योण्यः। ततोभवार्थेधन्वयोपधाद्वुञ्। अकादेशः। सचसांकाश्यभवास्त्रियमाहेतितदकारस्यापिइत्वविकल्पेनतस्मादातइत्युक्तम्। ननुयथायमकारोनाकार स्थानिकएवंस्त्रीप्रत्ययस्थानिकोनेतिद्योतकविकलमेतत्। अत्राहुः। सतिह्यातइत्येतस्मिन्स्त्रीलिङ्गनिर्देशबलात्स्त्रीवाचकआकारः स्त्रीप्रत्ययएवेतिलभ्यते। अस तितुतस्मिन्स्त्रीवाचकस्ययोः कारइत्येतावल्लभ्येततः सांकाशिकेत्यत्रापिप्रसज्येतेति। अत्रेदंवक्तव्यम्। यकपूर्वायाःस्थानेइतिस्थानेशब्दे जागरूकेकथमवयवषष्ठी संगम्यताम्। नचवुञःस्थानेऽयमितिवाच्यम्। अकेतिसमुदायस्यतथात्वेपिअकाररूपावयवस्यातथात्वात्। वुञोयकपूर्वत्वाभावाच्च नहितस्यावयवस्य यायस्येतिलोपिलभ्यते। किंच प्रतिपदोक्तस्त्रीप्रत्ययस्यलाभेभवार्थेविहितस्यवुञादेः प्रसङ्गएवनास्ति। तस्मादातइतिसर्वथैवअधिकेति। कौमारास्तु भस्त्रादिवाक्येभस्त्राशब्दमपिपठन्तोस्यापिविकल्पमिच्छन्ति। शुभंयातीतिशुभंयाः वि चूततः कः। केऽणः। शुभमितिमान्तोनिपातः। सुष्टुनयोयस्याःसुनया। ततः कः। भस्त्रैषा। तदन्तेति। आङ्गत्वादितिभावः। एवंचेति। उक्तंचहरदत्तेन। अत्रातस्थानइत्येतत्त्व शब्दस्यविशेषणम्। संभवव्यभिचारोहितत्रस्तः काकचोःसतोः। द्वेषयोःसंभवोनास्तिनान्यत्रव्यभिचारिता। सर्वनाम्नःस्वशब्दस्यतेननायंविधिर्भवेत्इति। इहस्वश ब्दस्येत्यस्यानन्तरमतइतिशेषोबोध्यः। एतच्चइहमूलेध्वनितम्॥ ७ त्यागस्वावितिपदेआदन्तलक्षणोविजुक्तोनतुक्विप्इत्याहुः। कैयटस्तुशुभंयातिकिप्। शुभमितिनिपातो ज्ञातादौकः। केणइतिह्रस्वइत्याह। मूलेपिध्वनितमिति। स्वशब्दस्यातोविशेषणमित्यादिनाभवत्युदाहरणमित्यन्तेनग्रन्थेनेतिभावः ॥

स्विकायामितीति।स्वाशब्दात्त्यन्तस्वार्थिकेके इत्वेसाधुः।नह्यकच्अत्यन्तस्वार्थिकस्याप्यपवादः॥व्याचक्षाणा इति।अकचमुक्त्वावैकल्पिकमित्वंव्याचक्षाणा इत्यर्थः।स्त्रीत्वमेवनास्तीति
स्वोज्ञातावात्मनिस्वंत्रिष्वात्मीयेस्वोऽस्त्रियांधने इतिकोशादितिभावः।सञ्ज्ञाविषयकमिति।सञ्ज्ञायाअपिसञ्ज्ञापूरण्योश्चेतिपुंवत्वनिषेधेनभाषितपुंस्कत्वबोधनादभाषितपुंस्क
त्वेत्यनेननासिद्धिरितिभावः।अत्यन्तस्वार्थिककान्तविषयंचेत्यपिबोद्ध्यम्।उपलक्षणमिति।भस्त्राशब्दसाहचर्येणआख्यानेनचश्रुतानुपूर्वीकस्यैवैषाशब्दस्यग्रहणमतएवैषा इ
एवंचहंसंतनौसंनिहितंचरन्तंमुनेर्मनोवृत्तिरिवास्विकाम्बमितिश्रीहर्षश्लोकेभस्त्रैषेतिवैकल्पिकमित्वमितिव्याचक्षाणाउपेक्ष्या इतिभावः।आत्मीयायामिति।आत्मज्ञातिध
नेषुतुस्त्रीत्वमेवनास्तीतिभावः।यत्तुज्ञातिधनयोःस्वकास्विकेतिरूपद्वयमाकरेस्थितमित्याहुः।तच्चिन्त्यम्।नादृशस्याकारस्याप्रसिद्धेः।लिङ्गानुशासनविरोधा
च्च।यत्तुस्वकास्विकेतिकाशिकायामुदाहृतंतत्सञ्ज्ञाविषयकंनतुज्ञातिधनविषयकम्।यदपिस्वार्थिकाःक्वचित्प्रकृतितोलिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इतिपरिज
हुः।तदपिचिन्त्यम्।उक्तरीत्याकप्रत्ययान्तात्टाप्प्रत्ययंवेप्रकृतेरस्त्रीलिङ्गतयाआत्स्यानेइत्त्वंशस्यदुरुपपादत्वात्।प्रत्युदाहरणान्युक्त्वाउदाहरणान्याह।निर्भ
स्त्रिकेत्यादि।निष्क्रान्ताभस्त्रायाःनिर्भस्त्रा।उपसर्जनह्रस्वः।टाप्।ततोऽशेषाद्विभाषेति कः।कृतयलोपेति।सूत्रेविकृतनिर्देशोविवक्षितविषयोनतुनंयासयोरितिवदुपलक्षण
मितिभावः।स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयःस्त्रीलिङ्गाएवगृह्यन्ते।तेनेहन।शुभोऽजोऽस्याःशुभाजिका।जानातीतिज्ञः।प्रियोज्ञोऽस्याःप्रियज्ञिकेति।अभाषित——वि
हितविशेषण।यायाआख्यायाःफलमाह।बहुव्रीहेरिति।नित्यमिति।अस्याविकल्पस्याप्रवृत्तेःप्रत्ययस्थादित्युत्सर्गएवप्रवर्ततइत्यर्थः।परविशेषणत्वेत्वयंविक
ल्पःस्यादितिभावः।बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणंतेनातिखट्विका।निःखट्विकेत्यादावपिनित्यमेव ॥ ७७ नञ्पूर्वेउदाहरणमितिभाष्येप्येषेत्येवोक्तम्।अन्य
थाएतद्वोत्येवयदेदितिभावः।शुभाजिकेति।बहुव्रीहेष्टापिततःस्वार्थिकःकइतिभावः।एतेनातःस्थानिकत्वाभावादप्राप्तिरित्यपास्तम्॥परविशेषणेत्वेत्विति।समुदायस्य
भाषितपुंस्कत्वेऽपितदवयवस्यखट्वशब्दस्यतथात्वेनततःपरत्वात्परविशेषणेदोषःस्यादेवेतिभावः ॥

ह्रस्वपक्षइति॥बहुजसत्खट्वाजसित्यवस्थायांकपिसुब्लुकिप्रत्ययलक्षणेनभागद्वयस्यसुबन्तत्वात्समाससञ्ज्ञायांसमासान्तादितिशास्त्रबलात्कबन्तस्यैवसमासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्यया
न्तान्तसमासरूपप्रातिपदिकाभावात्‌ ङ्‍याप्योरितिह्रस्वत्वाभावेकेणइतिह्रस्वत्वेचनकपीतिनिषिद्धेआपोन्यतरस्यामितिह्रस्वेकपःप्राग्वर्तिनःखट्वशब्दात्परस्यापोऽभाषितपुंस्काद्धिहि
तत्वेनतत्स्थानिकाकारस्यायंविकल्पः ह्रस्वाभावेतुबहुखट्वाकेतीतिभावः।प्राञ्चआहुरिति।नचस्त्रियामित्यस्यगृह्यमाणविशेषणत्वान्नात्रदोषः।अनुपसर्जनाधिकारेणतदन्तविधौस्त्रिया
मित्यस्यस्त्रीप्रत्ययप्रकृतिविशेषणतायाश्चज्ञापनेनादोषात्‌।अतएवधीवानमतिक्रान्ताअतिधीवरीसिद्ध्यति।प्राधान्येनतद्विशेषणतायान्याय्यत्वाच्च।अनुपसर्जनादितितुगृह्यमाणस्यैव
शेषिकेकपीति।आपोन्यतरस्यामितिह्रस्वपक्षइतिभावः।अभिव्याप्येति।अतएवबहुयुवाशालेत्यत्रयूनस्तिरुपसर्जनत्वान्नेतिप्राञ्चआहुः।टिड्ढा।इहवृत्तिकृतासूत्रेख्युनपक्षिप्तः।
औत्सीति।उत्सेभवा।उत्सादिभ्योऽञ्।नित्यंशार्ङ्गरवाद्यञइतिङीनासिद्धमिदमितिवाच्यम्।तत्रजातेरित्यनुवृत्तेः।अन्यथापुंयोगेपिस्यात्‌।एतेनइहअञ्ग्रहणंस्पष्टार्थमितिप्राचोग्र
न्थःप्रत्युक्तः।इहानेकंवाक्यंतत्रअनुपसर्जनमणेयोकारस्तदन्तादितिव्याख्यानान्नेह।आपिशलमधीतेआपिशलाब्राह्मणीति।अत्रहिप्रोक्तार्थेऽणउपसर्जनम्।अध्येत्रणतुलुप्तः।
वर्णप्राधान्यान्नप्रत्ययलक्षणम्।अतष्टाबेवभवति।ताच्छीलिकेति।अयंभावः।शीलंछत्रादिभ्योणइतियोणस्तस्मिन्‌अण्कार्यंभवति।कार्मस्ताच्छील्यइतिज्ञापकात्‌।अनेनहिअन्नि
तिअणिविहितंप्रकृतिभावंबाधितुंटिलोपोनिपात्यते।चौरीति।चुराशीलमस्याः।हलस्तद्धितस्य।उपधाभूतस्येति।ननुयस्येतिचेतियञोकारलोपेकृतेयकारस्यईकारपरत्वमस्त्येव।
किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या।नचाल्लोपस्यस्थानिवद्भावः।यलोपेतन्निषेधात्‌।मैवम्।यलोपेकार्येऽल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्‌॥७ विशेषणम्।अतएवकौम्भकारेयसिद्धिः।अन्यथाकुम्भका
रेयोप्याप्ततकुम्भेनसमासेपिकेवलस्यकारस्यप्रातिपदिकत्वेनतदर्थस्यापिस्त्रीत्वेनयोगात्ततोङीपिकुम्भेनैकार्थीभूतस्यापिविशिष्टस्यापत्येनयोगेतस्यायोगस्यवक्तुमशक्यत्वात्तेनापियोगेकदाचि
त्ततोढकिविशिष्टस्यतन्निरूपिताङ्गत्वाभावेनकुम्भकारेय्यसिद्ध्यापत्तेः॥निष्कृष्यैकार्थीभावस्यैवप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेनमानम्।समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनापितस्यैवसत्त्वात्‌।नचसमुदायाङ्गी
यापिअनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेनटादिनियमाभावेनकदाचित्कारीशब्दादापत्तिस्तथापीतिवाच्यम्।एतदधिकारसामर्थ्यादेकत्वादिनियमाभावेनाधिकस्यैवकार्यंबोध्यते ननुन्यूनस्येत्यदोषादिनि

तदाशयोविस्तरस्त्वन्यत्रबोद्धः।पुंयोगेपिस्यादितिाइष्यतेतुङीषित्यर्थः॥प्रत्युक्तइति।अनेनैवसिद्धेतत्राञ्ग्रहणंतुतस्यापत्यंस्त्रीत्यत्रजातिलक्षणङीष्बाधनार्थमितिबोध्यम्।अत्रहीति।नचै
वमनुपसर्जनाधिकारस्यचारितार्थ्येमूलोक्ततदन्तविधिज्ञापकतानुपपत्तिरितिवाच्यम्।लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेनस्त्रियामित्यस्यगृह्यमाणविशेषणतयापितद्दारणसम्भवात्।तस्माद्दुकुरुच
रित्येवतद्व्यावर्त्यम्।नह्यतदन्तविधिंविनानोपपद्यतइतितज्ज्ञापकत्वंस्त्रियामित्यस्यप्रकृतिविशेषणत्वज्ञापकत्वंचेतिबोध्यम्।तत्करणेएतद्व्यावृत्तिरपिअनेनैवउपसर्जनपदेनोभयोरपिग्रह
अनपत्येति।यद्यप्यपत्यग्रहणंकर्तव्यमितिवार्त्तिकंतथापिअपत्याधिकारविहितपरंतत्तादृशश्चगर्गादियञेवनतुद्वेवायञ्।तस्यापत्याधिकारात्प्रागेवपाठात्।अतएवभाष्यकृ
ताकञ्ज्वरपोयञ्श्चेतिगर्गादिभ्यःअयञितिचअकारःप्रश्लिष्टः।यस्कादिभ्योगोत्रेयञञोश्चेतिसूत्रेप्येवम्।प्राचांष्फतद्धितः।तद्धितग्रहणंप्रातिपदिकसञ्ज्ञार्थम्।ननुतांविनापिष
त्करणसामर्थ्यादेवङीष्भविष्यति।एवंतर्हितद्धितग्रहं।गमिञन्तादपिक्वचित्ष्फइतिज्ञापयति।यञन्तेसवर्णदीर्घेणापिरूपसिद्धौयस्येतिलोपस्यानावश्यकत्वात्।तेनआसुरेरु
पसंख्यानमितिवक्ष्यमाणंसिद्ध्यति।आयनेफकारादिष्वकारउच्चारणार्थः।आयनीनोर्नकारस्यनेत्वम्।फिनोनित्करणसामर्थ्यात्।कौरव्यां।कथंतर्हिपद्यसौकूपमाण्डूकितवै
नावनिकःस्मयइतिभट्टिः।...।कौरव्यसाहचर्यादपत्यप्रत्ययान्तस्यैवमाण्डूकस्येहग्रहणम्।इहतुमण्डूकस्येयंभार्येतितस्येदमित्यण्।कुमारीति।प्रथमवयोवाचीए
षशब्दः।नत्वनूढस्तत्रप्रयुक्तः।वृद्धकुमारीतितुगौणःप्रयोगः।त्र्यनीकेति।त्रयाणामनीकानांसमाहारः।अत्राजादिराकृतिगणत्वात्टाबितित्र्यनीकाधिकरणेमीमांसकाःपञ्चा
श्वेति।नन्वत्रद्विगोरितिङीप्माभूत्ठगन्तत्वात्तुस्यादेवेतिचेत्।न।ठकोयोऽकारःइतिव्याख्यानात्।द्विबिस्तेति।सुवर्णबिस्तौहेम्नोऽक्षेइत्यमरः।आचितोदशभारास्युः॥
णमित्याशयात्।अणकार्यमिति।ङीबित्यर्थः।नाच्छीलकइत्युक्तेस्तदस्यांप्रहरणमितिणेदाण्डेत्येव।अकारःप्रश्लिष्टइतितद्वार्त्तिकप्रत्याख्यानायेतिशेषः॥अभिजिद्विदभृदित्यादिसू
त्रेःस्त्रियामित्यनुवृत्तेस्तस्यगोत्रार्थकत्वेपिनतत्रङीप्रसिद्धान्तेपीष्टःसंघाङ्केतिसूत्रेएतद्भाष्यप्रामाण्यादेकानुबन्धकपरिभाषायाअप्रवृत्त्यागर्गादियञएवग्रहणमितिभावः॥एवमिति॥
अकारःप्रश्लिष्टइत्यर्थः।प्रातिपदिकसञ्ज्ञार्थमिति।तत्फलंचङीषितिभावः।नचलिङ्गविशिष्टपरिभाषयातत्सिद्धिः॥एतत्सूत्रस्यैतत्समानार्थभाष्यप्रामाण्ये [illegible] प्रत्ययप्रकरणेनु

पस्थितेः॥सामर्थ्यादेवेति॥अप्रातिपदिकत्वेपीतिभावः॥उच्चारणार्थइति।तेनद्वकआदेशसिद्धिः॥नित्करणेति।असञ्जातविरोधन्यायस्सहकृतेत्यर्थः॥नास्तीति। [illegible]
यामपिप्रयोगादित्तिभावः॥गौणइति॥पुंसाऽसंप्रयोगरूपसादृश्यादितिभावः॥ठगन्तत्वादिति।द्वाभ्यांशताभ्यांक्रीताद्विशतेत्यादौनिषेधश्चरितार्थोऽस्ति कनोलुक्।कम्बल्यमिति।अप
रिमाणत्वेप्येतयोर्ग्रहणंनियमार्थमुन्मानस्यचेद्विस्तःकम्बल्ययोरेवेति।तेनान्यस्मिन्नुन्मानेद्विपलीहिनिष्कीत्यादिसिद्धिः॥गुनत्वादिति।अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरंयेनविधिरित्यस्यप्रवृत्तेस्त
द्विकम्बल्येति।द्वाभ्यांकम्बल्याभ्यांक्रीता।कम्बल्यमूर्णापलशतम्।कम्बलाच्चसञ्ज्ञायामितियत्।क्रीतार्थस्यठञोलुक्।द्व्याढकीति।द्वावाढकौपचतीति।आढकाचितपात्रात्खोन्य
तरस्याम्।द्विगोष्ठंश्चेतिस्य ठन्भ्यांमुक्तेप्राग्वतीयष्ठञ्तस्यलुक्।एतेनद्व्याचितात्व्यास्माला।काण्डान्तात्।षोडशहस्तप्रमाणोदण्डःकाण्डम्।यद्यपिविशेषणेनतदन्तविधिःसिद्ध
स्तथापिअन्तग्रहणेअसतितस्मिन्नित्येतत्स्यतत्वात्काण्डस्यैवविशेषणंस्यान्नतदन्तस्य।ततश्चेहापिस्यात्।द्वाभ्यांकाण्डाभ्यांकाण्डप्रमिताभ्यांक्षेत्राभ्यांक्रीताद्विकाण्डीवडवेति।इ
हतुनस्यात्।द्विकाण्डाक्षेत्रभक्तिरिति।अतोन्तग्रहणम्।मात्रचइति।यत्तुप्राचोक्तंद्वयसचोलुगिति।तन्न।प्रथमश्चद्वितीयश्चऊर्ध्वमानेमतौममेतिसिद्धत्वात्।द्विकाण्डीरज्जुरिति।नन्वि
हापरिमाणान्तादितिपूर्वेणनिषेधःस्यात्।काण्डशब्दस्यायामपरतयापरिमाणार्थत्वात्।परितःसर्वतःआरोहतःपरिणाहतश्चयेनमीयतेतद्धिपरिमाणम्।आढककुडवादि।न
तुयथाकथंचित्परिच्छेदकमात्रम्।यदाहुः।ऊर्ध्वमानंकिलोन्मानंपरिमाणंतुसर्वतः।आयामस्तुप्रमाणंस्यात्संख्याबाह्यातुसर्वतइति।अतएवद्विहस्ताभित्तिरित्यत्रङीब्न।अत्रा
हुः।नियमार्थमिदम्।क्षेत्रेएवनिषेधोयथास्यादिति।अतोद्विकाण्डीरज्जुरित्यत्रङीबेवसूत्रस्यफलमिति।पुरुषात्प्रमाणे।यद्यपिपुरुषशब्दोजातिवचनस्तथापिद्वौपुरुषौप्रमाणमस्या
इतिकप्रमाणेवर्तनएवाप्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात्।वृत्तौतुनतत्स्वभावादेव।तथाचशूल्बसूत्रम्।पञ्चारत्निःपुरुषइति।द्विपुरुषीति।अत्रन्यासकारः।प्रमाणेलोद्विगोर्नित्य
मितिद्वयसचोलुगित्याह॥ कालेश्रुतत्वात्तेनैवसंबन्धेजातेपश्चात्तदन्तविधावपिपुनर्व्यापारेमानाभावइतिभावः॥इहापीति।इहैवेत्यर्थः॥सिद्धान्तादिति।षोडशहस्तप्रमाणंदण्डार्थका
ण्डशब्दस्तुतिर्यङ्मानमितिनतस्योर्ध्वमानत्वमितिभावः॥प्रमाणएववर्ततएवेति॥परिच्छेदकेवर्ततइत्यर्थः॥नतत्स्वभावादिति॥वृत्तिस्वभावादित्यर्थः॥द्वयसचोलुगिति॥तस्यायंभावः।आयामोदैर्घ्यं

प्रमाणवाचित्वाभावेनेति। तिर्यङ् मानस्यैव प्रमाणत्वात्। तिर्यङ् मानस्यैवायामपदेन प्रमाणलक्षणे ग्रहणनतूर्ध्वमानस्य। ऊर्ध्वं किलोन्मानमित्युक्तेरितिभावः॥ द्विगोर्लुगित्य
रोपि प्रमाणे द्वयसज्नुवर्ततएवेति तात्पर्यम्। प्रमाणत्वेन प्रसिद्धा इति। तिर्यङ् मानत्वेन प्रसिद्धा इत्यर्थः॥ शमादीनामूर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेपि तिर्यगवस्थितव
स्तुनोपि परिच्छेदकत्वात्तत्वेन प्रसिद्धिरस्ता। अन्यथेति। नच प्रमाणे लद्वयत्र समर्थानां प्रथमाद्वेत्यतो वेत्यनुवृत्तेरुक्तप्रयोगसिद्धिः॥ आद्यपदयोरननुवर्ततेन वेत्यस्याप्य

तन्त्रा पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे लद्वयतिश्लोकवार्तिकस्य तत्राप्रवृत्तेः। येहि शमादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैतत्प्रवर्ततेन तु पुरुषशब्देपि। अ
न्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात्। स्पष्टं चेदं पुरुषहस्तिभ्यामण्चेति सूत्रे पदमञ्जर्याम्। नचैवं द्वयसज्द्घ्रचावपि नास्यातां स्यातामिति वाच्यम्। ऊर्ध्वमाने म
तौ ममेति वचनात्। एवं पुरुषात्प्रमाणे द्वयसज्ञापि सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः। यत्तु तत्रैव सूत्रे द्विगोर्नित्यं लुगिति रत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्तेनोक्तम्। तस्मादप्राप्त एवात्र लुग्वि
धीयत इति। तदपि चिन्त्यम्। मुनित्रयानुक्तस्य विधानोक्तेर्व्याहतत्वात्। यदपि प्राचीनप्रक्रियाव्याख्यातृणा रुक्तं पुरुषहस्तिभ्यामित्यत्र पठ्यमानेन वार्तिकान्तरेण लुगि
ति। तदपि भ्रमोक्तिमात्रं तादृशवार्तिकस्य भाष्यवार्तिककाराभ्यामस्पष्टत्वादित्यास्तां तावत्। वस्तुतस्तु पुरुषात्प्रमाण इति सूत्रे द्विगोस्तद्धितलुकि इत्यनुवर्तते।
तत्सामर्थ्याल्लुगप्यासिध्यते। हरदत्तोक्तिरपि कथंचिदेवंपरतयैव नेयेति सहृदयैराकलनीयम्। प्रमाणे किम्। द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः। तद्धितलुकी
त्येव। समाहारे पञ्चपुरुषी। ऊधसोनङ् ॥ ॐ संबन्धात्॥ लुक् स्यादिति॥ शमद्वयादावित्येवेति भावः॥ सामर्थ्यादि॥ तिर्यगवस्थितवस्त्वपरिच्छेदकत्वेपि सामर्थ्यात्प्रमा

णपदस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वमिति भावः॥ लुगप्यासिध्यत इति॥ इदमपि वृत्त्याशयवर्णनमात्रम्। वस्तुतस्तु द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इत्यर्थे तदस्य परिमाणमिति ठक् ष्ठञो वाद्यन्ते इति
लुकि शास्त्रस्य चारितार्थ्यात्तदासेपेनमानम्॥ तत्र हि परिमाणशब्देनोत्तरसूत्रानुरोधेन परिच्छेदकमात्रग्रहणमिति तत्त्वम् ॥

नादेशेनेति। अतएवऊधसोनकारोलिङ्गाधिकारेइतिवार्तिककृतोक्तम्। एतेनलाक्षणिकत्वादस्यानोऽल्लोपोनइतिनस्यात्। कुण्डोध्न्यादिभ्यआचारक्विप्यात्मनेपदार्थंचङ्का
रइत्यपास्तम्। अन्त्यवार्तिकभाष्यप्रामाण्येनानङ्ग्रहणेप्रतिपदोक्तपरिभाषया आचारक्विबभावस्यचतदन्तेआत्मनेपदाभावस्यवाकल्पनात्। तदयुक्तमिति। अन्तर्वतीत्यत्रमतुपोऽप्र
वृत्तिरितिभावः॥ त्वमधेति। विभाषासपूर्वस्येत्यत्रपत्युःसंयोगइत्यस्यासंबन्धात्। अतएवाशायाःपतिराशापत्नीतितत्रोदाहृतंभाष्ये। आशापूरकत्वेनकस्याश्चित्पतित्वमितिभावः॥ इत्यु
नादेशेनैवसिद्धेऽनङ्करणंधनुषश्चेत्येतदर्थम्। दाम। बहुव्रीहिविशेषणत्वादेवसिद्धेअन्तग्रहणंस्पष्टार्थम्। संख्यादेरिति। स्वरितत्वबलादेकदेशएवानुवर्ततइतिभावः।
केवलमामक। इत्यादीति। अद्यस्यांमामकीतनू। मित्रावरुणयोर्भागधेयी। अनिषव्यास्तन्वःसन्तुपापीः। उतापरीभ्योमघवाविजिग्ये। समानीवआकूतिः। आर्यकृती। सु
मङ्गली। शिवारुद्रस्यभेषजी। प्रत्युदाहरणंत्विति। यत्तुप्राचा अन्तर्वतीपतिवतीतिप्रत्युदाहृतम्। तदयुक्तमितिभावः। व्यस्तेकथमिति। यत्तुप्राचा समस्तेप्युपचारइ
निव्रर्णितन्तन्मुधेतिभावः। पूतक्रतोरैच। ऐकारआदेशः। नतुप्रत्ययः। उत्तरसूत्रेउदात्तइत्युक्तेः। नत्विति। अन्यथावृषाकपिशब्दोऽन्तोदात्तःसंस्तेद्वयोश्चबहूषोगुरुरिति
मद्योदात्तउदात्तत्वंप्रयोजयति। अग्न्यादिषुकृतिश्रयानेन्तरतमइत्येवसिद्धमितिप्राचांग्रन्थाविरुद्धौरत्निभावः। उदात्तेकारइति। मनुशब्दोह्याद्युदात्तः। नृसृस्त्रिहीत्या
दौमनेरुप्रत्ययविधायकेसूत्रेधान्येनिदित्यधिकारात्। समासनिर्देशेनैतद्दर्शयति। उदात्तइत्यनुवर्तमानंसंबन्धानुवृत्तेरैकारेणैवसंबध्यतेनत्वौकारेणापीति। ततश्चयदु
क्तंप्राचाऐकारौकारउदात्तौस्तइतितदुपेक्ष्यम्। वृत्तिपदमञ्जर्यादिविरोधादितिभावः। मनायीति। मद्योदात्तम्। इतरद्वयमाद्युदात्तम्। एता। कर्बुरा। वर्णानामिति। एतः। शोणः।
शितिः। पृश्निः। पृषत्। इत्युदाहरणानि। त्र्येण्येति। अत्रउत्तरपदस्योपसर्जनत्वेपिसमस्तस्यअनुपसर्जनत्वमितिभावः। सञ्ज्ञात्वात्सत्वंच्छान्दसत्वात्॥ ७ क्तेरिति। प्रत्ययत्वेहिआ
द्युदात्तश्चेत्येवसिद्धेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेवेतिभावः॥ नत्वौकारेणेति। ततश्चसआन्तरतम्यादनुदात्तएवेतिभावः। इतरद्द्वयम्। मनावामनुरित्येतत्॥ समस्तस्येति। एतच्चग्रहणवत्यनुसारेणो
क्तम्। द्विगुणञ्जित्यादाविवात्रापिगृह्यमाणविशेषणत्वमेवेत्युपमानानीतिसूत्रभाष्यसंमतेपक्षेत्रिषुस्थानेषुश्येनीश्येणीतिबोध्यम्। छान्दसत्वाद्वाङीप्। तस्यनपसंज्ञाबानङ्गीकारेआह॥ छान्द

प्राञ्च इति॥ कैयटादय इत्यर्थः। छान्दसेषु सूत्रेषु वा ग्रहणवदिदमेक इत्यपीति तेषां भावः॥ न प्रत्यय इति। दशपाद्यनुसारेणेदम्। तत्र हि न प्रत्ययप्रकरणे तृपिमुषिरसिकृषेश्च कि
दिति इत्सव प्रकरणे कपेश्चेति पठितम्। कपिः सौत्र इति चोक्तम्। पञ्चपाद्यां तु कृषेर्वर्ण इति नक्प्रत्ययः। कमेः पश्चेति इलजित्युक्तम्। पठ्यत इति। इदं चासिद्धवत्सूत्रे भाष्ये स्प
ष्टम्। उक्तं रूपमिति। नान्तं रूपमित्यर्थः। णाविमस्तद्धित इति टिलोपे तद्भावः स्पष्ट एव॥ न च नस्तद्धित इति टिलोपो नेष्ठवद्भावेन टेरिति तु प्रकृत्यैकाजिति निषिद्धमिति वाच्यम्। अस्य
मतस्य नाम धातौ दूषयिष्यमाणत्वात्। तस्य चैयटोक्तम्। मुख्यमत इति॥ नस्तद्धित इत्यस्यापि प्रकृतिभाव इति षपूर्वेति प्रकृत्यैकाजिति सूत्रभाष्ये ध्वनितत्वेन पूर्वं टिलोपाभावेपि
क्रमेक इति। अत्र छन्दसीति भाष्योक्तेः लोके गतो गणस्तूर्णमसिक्निकानामित्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु छन्दस्येक इत्यन्वयात् भाषायामपि इति
भाष्याभिप्रेतम्। अन्यथा एकग्रहणं न कुर्यात्। अविकं छन्दसि पलिक्नीरियुवतय इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्धि प्रतिपद्यते। विशुद्धवाचीति। दैप् शोधन इति स्मरणात्। अवदा
तः सितो गौर इति कोशे तु विशुद्धलसाधर्म्यात् प्रयोग उपनिबद्ध इति भावः। लघाविति। अन्ते एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतो बहुचकस्य गुरुरुदात्तः स्या
त्। अषिति अचः प्राचां संज्ञा॥ कृष्णेति। कृषेश्चेति नक्प्रत्यये कपेश्चेति सौत्राद्धातोरौणादिके इलचि चकलकपिलाव न्तोदात्तौ। बिदाद्यादिभ्यश्च। श्वन् शब्दोऽत्र पठ्यते।
तेन ऋन्नेभ्यो ङीप् इत्यत्र यत्रोचाशुनीत्युदाहृतं तत्प्रामादिकम्। यत्तु व्याचक्षते। श्वानमाचष्टे श्वेवाचरतीति वार्थे णिचः क्विपो वा कौ उपसर्जनत्वात् ङीषभावे नि
शुनीत्यादिवत् ङी बिति। तन्न। णिचि संप्रसारणटिलोपयोः रुक्तं रूपं मुख्यमतेन दुर्लभम्। अन्यत्र तु आस्तां कथंचित् ॥
संप्रसारणे ह्यवर्णादाङ्ग मिति पररूपात्पूर्वं टिलोप इति तस्य दौर्लभ्यम्। तदुक्तं संप्रसारणटिलोपयोरिति। अन्यत्र क्विबन्तात्कौ अनुनासिकस्येति दीर्घे पि एकदेशविकृतन्या
येनान्त्वमिति संप्रसारणं भवतीति भावः॥ कथंचिदिति॥ अनेनारुचिः सूचिता॥ न ह्यजमेषामनभिधानम्। अन्यथाऽनुपसर्जनादिति सूत्रस्य तदन्तविधिज्ञापकता भाष्योक्ता
भज्येत। किंचावक्षाणकर्त्रादिरूपार्थस्यापि श्वशब्दार्थत्वेन तस्यानुपसर्जनत्वादस्त्येव ङीषः प्राप्तिरभिव्यक्तेति न्यायस्तु पदकार्यविषय एवेति ॥

इत्याहुरिति । ।अत्रारुचिबीजं त्वाकडारसूत्रस्थभाष्यविरोधस्तत्र हि समस्तकृदन्ततद्धितसर्वनामजातिसंख्यासञ्ज्ञाशब्दातिरिक्तप्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञा
कृता बहुशब्दश्च संख्या। अत्रार्थैव बहुग्रहणमपि मानम्। सत्त्वे निविशत इत्यादि गुणलक्षणमपि तदेकवाक्यतापन्नमित्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। व्यर्थमेवेति। उत्तरार्थमिति वदतां
मते इति शेषः।। गौणीवृत्तिरिति। लक्षणेत्यर्थः। नत्वेषा गौणी सादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणाया एव गौणीत्वात्। इडश्चेति सूत्रे इति।। अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ता
आवपनं चेदिति। ओप्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन्। गोणान्येति। यस्यायाहच्छिकं नाम। अकृत्रिमेति। यथा सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वामिति। स्थलान्येति। कृत्रिमापुरुषेण
संस्कृता। यथा स्थलयोदकं परिषिञ्चन्ति। भाणापक्वा। अयोविकार इति। फाल इति प्रसिद्धः। कुशान्येति। छन्दोगाः स्तोत्रीयागणनार्थान् औदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहर
न्ति। अतः कुशकमीति सूत्रेऽहन्मैतूपायनेति [illegible] कुशावानस्पत्याः स्थतामा पातेति श्रुतौ च प्रसिद्ध एवायम्। पतिंवरेति। तथा च पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनोऽय
मिति भावः। बह्वादिभ्यश्च। बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वेणासिद्धे उत्तरार्थं ग्रहणमित्याहुः। वस्तुतस्तु बहुशब्दो नित्यं छन्दसीत्युत्तरसूत्रे चरितार्थ इतीयमपि व्यर्थमेव। सर्वविकल्पानां
छन्दसि व्यवस्थितत्वात् प्रयोगादिति। तथा च गौणीवृत्तिरिति भावः। यदा तु मुख्यार्थान्तस्येदमित्यण् तदा गौणीपात्येव भवति। योगश्चेह दम्पतिभाव एवेत्येके। वस्तुतस्तु संकोचे माना
भावाज्जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते। तथा च भट्टिः। कौशल्यायासावि सुखेन रामः प्राक्केकयीतो भरतस्ततोऽभूदिति। केकयदुहिता केकयी। जनपदशब्दादित्यञ्प्रत्यये तु कैकेयी
ति स्यात्। न च तस्य अतश्चेति लुक्। न प्राच्यभर्गादीति निषेधात्। तथा च कालिदासः। कैकेयिकायाः फलितास्तवेति। एतेन देवकी व्याख्याता। दुष्टो यवो यवानीति। जात्यन्तरमेवानेना
भिधीयते। अयमेव वा तस्य दोषः। यदुक्तयवत्वजातेरभावेऽपि तदाकारानुकृतिः। ङीष्वाच्य इति। इदञ्च तृतीये भाष्ये इडश्चेति सूत्रे स्थितम्। कथमिति। यत्तु वदन्ति। दीर्घोच्चारणसा
मर्थ्यादाआनुगिति पदं विभज्यते ॥ ७) इन्द्राङीषि इति तन्त्रोक्तम्। उपेत्याधीयते यस्मादिति विग्रहः। दीर्घोच्चारणेति। न चेन्द्रादिशब्देभ्य आचक्षाणणिचि टिलोपे इन्द्राणीति सिद्ध्यर्थं तत्र अ
दन्तत्वाभावे न तत्राप्राप्तेः। पदं विभज्यत इति। तत्र नकारोच्चारणसामर्थ्यात् श्रुतक्रमानुरोधेन च पूर्वमाकारस्ततो न आनुगिति बोध्यम्। स्पष्टार्थं दीर्घाकार आदेश उक्तः ॥

प्रसङ्गादिति।इन्द्रादिशब्दे इतिभावः।अकारोच्चारणेति।अनुकीतिशेषः।अल्लोपेनइत्यस्यबाधेनेति अल्लोपेनइत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया।अप्रवृत्तेर्बहुव्रीहेरूधसइतिसूत्रभाष्यसंमतत्तयाःकाराभावेऽवश्यप्राप्तस्य अल्लोपेनइत्यस्यबाधेनाकारोच्चारणस्यचारितार्थ्यादित्यर्थः।नभविष्यतीति।एवंचनतद्वाधार्थमाकारोच्चारणमिति पररूपस्यनेनबाधादितिभावः।पररूपबाधनार्थमिति।अल्लोपबाधेनचरितार्थस्यपररूपबाधकत्वेमानाभावेनेन्द्रशब्दे पररूपबाधायाकारोच्चारणस्यावश्यकत्वेनत्वदुक्तकल्पनानवकाशइतिभा

तत्रेन्द्राद्रीनामनुक्तैवसिद्धे आकारादेशविधानसामर्थ्यात्क्वचिदन्यतोपि विधानमनुमीयतेतेनब्रह्माणीसिद्ध्यति । तच्चिन्त्यम्।अनुकिकृतेर्वागुणे इति पररूपप्रसङ्गात्।तुन्वकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घोभविष्यति अन्यथाहिनुकमेवकुर्यादितिचेन्न।अल्लोपोनइत्यस्यबाधेनचरितार्थत्वात्।पत्युर्नइतिवदाद्देशिकत्वे आगमलिङ्गःवकारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपोनभविष्यतीतिचेन्न।सर्वशब्देककारस्यचारितार्थ्यात्।नहितत्रलोपोस्ति।तसंयोगादितिनिषेधात्।तस्मात्ककाराकारयोःसामर्थ्यविरहेपररूपबाधनार्थदीर्घोच्चारणमावश्यकमिति।एतेनानुकृहस्वादिरेवलाघवादुक्तव्य इतिहरदत्तोक्तिरप्रयुक्ता।कर्मण्यणिति।तदन्तान्ङीप।पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामितिणत्वम्।वस्त्रक्रीतीति।वस्त्रभिमक्रीतइत्यस्यामवस्थायां प्राक्सुबुत्पत्तेःसमासेऽदन्तत्वान्ङीष्।क्वचिन्नेति।कर्तृकरणेकृतेतिसूत्रेबहुलग्रहणात्क्वचित्तुबन्तेनसमासः।तत्रचसुपःप्रागेवान्तरङ्गत्वात्टाप्।ततोदन्तत्वाभावान्नङीषइतिभावः।तेनबह्विति।अयंभावः।बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि।नञ्सुभ्याम्।जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात्क्तोकृतमितप्रतिपन्नाः।इतिह्यन्तोदात्ततविधायकानि।तत्रजातिपूर्वादित्युक्तेबह्वादिपूर्वकस्याथाद्युदात्तइति।अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पस्यवक्ष्यमाणत्वादिहस्वाङ्गपूर्वपदएवोदाहरणमित्याह।ऊरुभिन्नीति ॥ ५५ वः।ङीबिति।इन्द्रवरुणेतिसूत्रेविन्द्रीत्यादिव्यावृत्त्यर्थमुदात्तनिवृत्तिस्वरेणचस्वरेनविशेषइतिभावः।सुबुत्पत्तेरिति।टाबुत्पत्तेश्चेत्यपिबोध्यम्।बहुलग्रहणादिति।ततएवगतिकारकेत्यादेरनित्यत्वेनाप्रवृत्तिरितिभावः।सुखादिभ्यइति॥ सुखादयश्चसुखादिभ्यःकर्तृवेदनायामित्यत्रपठिताःसुखदुःखकृच्छ्रादयः।सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येत्यन्तद्वितीयंलक्षणम ॥

तत्राख्यातमुपदेशइत्याशयेनाह॥ एकस्यामित्यादि॥ ब्राह्मणत्वमप्येवं तत्पितृपितामहादौसुग्रहमितिबोद्ध्यम्। इयं चनाकृतिग्रहणाब्राह्मणक्षत्रियादीनांकारस्यसमत्वादितिबोद्ध्यम्॥ बा
धतेइति।गोत्राणीतिशेषः। प्रतीकमादायेति। औपगवीत्यस्यगोत्रानन्तरापत्यसाधारणत्वेन विशिष्य इतितदुक्तिरूपेण्येत्यर्थः॥ एतेनजातिलक्षणेएकोगोत्रेइतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येन गो
जातान्तादिति। वर्णादनुदात्तादितिवद्बहुव्रीहेरुदात्तादित्येवसिद्धेन्तग्रहणंनिस्संत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। वाजातेइतितुवैकल्पिकउदात्तोनतुमित्यइतिभावः। सुमुखाशालेति। एवंचफ
लमुखीकारणमुखीचानवस्थेत्यादिप्रयोगाः प्रामादिकाइतिबोद्ध्यम्। उरः क्रोडेति। स्त्रीलिङ्गोपमितिहरदत्तादयः। तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वेकृतेदन्तत्वान्ङीषः प्राप्तिः। अमरस्तुनना
क्रोडंभुजान्तरमित्याह। रत्नमतिस्तुपुंस्त्वमाह। गणेचक्रोडेतिप्रातिपदिकमात्रंपठ्यतेनतुटाबन्तमितिगणरत्नमहोदधिकारः। एवंचाविशेषाल्लिङ्गत्रयेप्युदाहरणंबोद्ध्य
म्। माधवस्तुतुदादिगणेकुडनिमज्जनइतिधातावाह। क्रोडः। पञ्च क्रोडा। अश्वानामुरः। टाबन्तोयंस्वभावतोविशेषविषयः। क्रोडादिषुटाबन्तस्यैवपाठाद्भुजान्तरमात्रवचन
स्यक्रोडशब्दस्यबहुव्रीहौस्वाङ्गलक्षणोङीषिकल्पोभवत्येव। कल्याणक्रोडी। कल्याणक्रोडामयूरी। ङीषोङीबादेशइति। दिक्पूर्वपदादिति पञ्चम्याङीषितिप्रथमा
याः षष्ठीकल्प्यतइतिभावः। यदितुस्वतन्त्रोङीप्स्यात्प्राग्गुल्फादावपिप्रसज्येत। पूर्वोक्तपर्युदासस्यनिषेधानांचानुवृत्तौतुगौरवमितिभावः। वृषलीति। एकस्यांहिव्य
क्तौवृषलत्वेकथितेतदपत्यतत्सहोदरादौकथनंविनातस्यसुग्रहादितिभावः। औपगवीति। अणन्तलक्षणंङीपंपरत्वादयंबाधते। एवंचापत्याधिकारेऔपगवीतिप्रती
कमुपादायपरिहृतणञ्इतिङीबितिव्याचक्षाणाउपेक्ष्याइतिभावः। ब्राह्मणीत्यत्रेति। एवंचप्राचोङीषुदाहरणंप्रामादिकमितिभावः। कुरूरिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयास्वंद
म्यः। प्राचा ष्फन्तादिवच्चेतिसूत्रमुपन्यस्यादिवद्भावात्स्वादम्बइत्युक्तम्। अत्रेदंवक्तव्यम्। परंप्रत्यादिवद्भावोविधीयते। तथाचेहाप्रत्ययइतिप्रतिषेधएवस्यान्नतुस्वादयः॥
रिभाषिकमात्रस्यैवग्रहणम्। अवन्तीत्यादेर्गोत्रत्वारोपेणजातित्वमितिप्राचीनोक्तमदुष्टमित्यपास्तम्। लिङ्गविशिष्टेति। यत्तुलिङ्गबोधकप्रत्ययान्तत्वरूपलिङ्गवैशिष्ट्यप्रातिपदिकत्वस्यक्लाभायपूर्वो
क्तत्वपरादित्वंयोरावश्यकत्वेनोभयत्रआश्रयणेन्तादित्वाभावान्नात्रेयमिति। तन्नइन्द्राणीत्यसिद्ध्यापत्तेः॥ तस्मात्प्रातिपदिकत्वोपयोगोनकश्चित्। नापिलिङ्गविशिष्टप्रातिपदिकस्येतिपरिभाषायांपठ्यतेत्या

प्रातिपदिकत्वलाभाय भीमांलिङ्गःप्रत्यर्थांविशिष्टेनेति टि.॥

ननुसप्तम्यधिकरणेचेतिनिर्देशेनविभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावज्ञापनादुत्सर्गस्यासार्वत्रिकत्वाच्चवृत्तस्यसत्त्वप्रधानेएवप्रवृत्तेश्चकाण्डेइत्यादौनदोषोतआह।श्वश्रूरित्यत्रेतिवचनमिति।इत्यादि
पठितमित्यर्थः।उपमानाभावादिति।उपमानंसादृश्यंतदभावात्तस्यसमासावाच्यत्वादित्यर्थः।यद्वोपमानत्वेनप्रतीत्यभावादित्यर्थः।शफोरूरित्यत्रापिसादृश्यमूलकःशफत्वारोपोमनुसर्तव्यइति
यत्तुन्यासकृतः।आदिष्टङ्पेस्यापूर्वःप्रातिपदिकंतद्ग्रहणात्तदवयवत्वेनग्रहणात्पूर्वान्तवद्भावादितियावदिति।तदपिक्लिष्टंस्वपरग्रन्थविरुद्धम्।उक्तरीत्याहिकाण्डेकुण्डेद
त्यादावप्येकवचनमुत्सर्गतइतिसुःप्रवर्तेत।तद्वारणार्थंचप्रत्ययइतिप्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमेप्रकृतेदोषः।श्वश्रूरित्यत्रैकादेशाभावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाएवआवश्य
कत्वाच्च।यत्तुतत्रश्वशुरःश्वश्र्वेतिनिर्देशात्तुवादयइतिनन।निर्देशस्यशब्दपरत्वात्।विपराभ्यांजेः।ङेर्यमइतिवत्।श्वश्रूरस्येति।पुंयोगलक्षणेङीषिप्राप्तेऊङ्।तत्सन्नियोगेनच
विधीयमानोलोपःसंनिहितत्वादन्तस्यैवाकारस्यनत्वादेः।एतच्चवचनंश्वशुरःश्वश्र्वेतिनिर्देशसिद्धार्थकथनपरम्।अतोपिप्रथमाकारस्यलोपेनशङ्क्यः।उपमानवाचिपूर्वप
दमिति।धात्रीकराभ्यांकरभोपमोरूरित्यत्रतुन।करभशब्दस्योपमानवाचित्वेपिपूर्वपदत्वाभावात्।शफौखुराविति।यद्यपिशफंक्लीबेखुरःपुमानित्यमरः।तथापिशफशब्द
स्यपुंस्त्वमपिबहुसंमतम्।शफाविवजर्भुराणेतिश्रुतौग्राम्यपशुसंघेष्वितिसूत्रस्यव्याख्यावसरेन्यासहरदत्तादिग्रन्थेषुवाचस्पत्यादिनिबन्धेषुचप्रचुरप्रयोगदर्शनात्।लि
ङ्गमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येतिभाष्याच्च।शफोभुजोगुदंघोणेतिगणरत्नमहोदधौक्रोडादिगणेपाठाच्च।शफःखुरेगवादीनांमूलेविटपिनामपीतिहेमचन्द्रकोशाच्च।विश्व
कोशेचपुन्नपुंसकतोक्ता।वामौसुन्दरौऊरूयस्याइतिविग्रहः।इहसर्वत्रउपमानाभावादप्राप्तेविधिः।कथंतर्हिपीवरोरुपिबतीवबर्हिणइतिकुमारःप्रमादएवायम्।सञ्ज्ञापू
र्वकत्वात्संबुद्धिगुणोनेत्येके।हितेनसहेति।समोवाहिततत्तयोरितिव्युत्पादितःसहितशब्दस्तुनेहगृह्यते।एकदेशविकृततयासंहितग्रहणादेवसिद्धेरितिभावः॥
रितिभावः॥एवंचकरभोरुशब्देआरोपविवक्षायामूङ्नभवत्येव।एतेनकरभोरूभिरितिव्याख्यातम्।एकेइति।तस्यभाष्यानुक्तत्वात्साधुत्वेननियामकतेत्यरुचिरत्र॥ ॥

ङीषिति।अतएवनप्राच्येतिसूत्रेयौधेयादिग्रहणंचरितार्थंतद्धिपर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञाविति स्वार्थिकाञोतश्चेतिप्राप्तलुकोनिषेधार्थम्।तत्फलंचाञन्तत्वान्ङीन्यथास्यात्।ठगन्तत्वान्ङीन्मामूदिति।नरशब्दादिति।यद्यपिनृशब्देननारीसिद्धानरीचपुंयोगेदुर्वारातथापिनरत्वजातिमात्रप्रतिपादनेच्छायांनरीत्यस्यवारणार्थंनरग्रहणंबोध्यम्।ननुवृद्धिविधानसामर्थ्याल्लोपबाधोत आह।गुणेत्विति।अलोन्त्यपरिभाषाबाधएवन्याय्यइतिभावः॥अन्तरङ्गत्वेनेति।सामर्थ्याद्बाधोह्यनुचितः।न्यायप्राप्तबाधस्तूचितएवेतिभावः।कथंचिदिति अञ्योकारइति।अञअकारविशेषणंकिम्।शूरसेनी।जनपदशब्दादित्यञोतश्चेतिलुकिजातिलक्षणोङीष्।शार्ङ्गरवीति।शृङ्गरुशब्दादपत्यार्थेण्।नृनरयोरिति। नृशब्दादृन्नेभ्यइतिङीपिनरशब्दाज्जातिलक्षणेङीषिप्राप्तेवचनम्।ननुनरशब्देऽलोन्त्यस्यवृद्धिःस्यात्।यत्त्वाहुः।अन्त्यस्ययस्येतिलोपेनापहारादनन्त्यस्याप्यकारस्यवृद्धिर्भवत्यान्तरतम्यात्।गुणेत्वन्याय्यकल्पनेत्यलोन्त्यपरिभाषाबाधस्यैवन्याय्यत्वादिति।तन्न।प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वाद्वृद्धेरन्तरङ्गत्वेनपरमपियस्येतिलोपंबाधित्वाप्रवृत्त्यौचित्यात्।किंचास्तुकथंचिल्लोपस्तथापिरेफस्यैववृद्धिःस्यान्नत्वकारस्य।अन्तरतमपरिभाषापेक्षयालोन्त्यपरिभाषायाः परत्वात्।अपिचान्तरतमपरिभाषासदृशमादेशंआवर्तयतिनतुस्थानिनंनियच्छति।तत्कथंरेफस्यस्थानित्वव्यावृत्तिः।किंच गुणेत्वन्याय्येतिन्याय्येऽन्यसनंस्यवीयस्त्वापरिभाषयोः परस्परंगुणगुणिभावयोगात्।अत्रेदंतत्त्वम्।नरश्रुतिरान्तलुप्ताकारानुकरणं नरःअःनरः नाचनरश्चतयोरितिव्याख्येयम्।यद्वानरस्यअःनरःकृतंनवत्सररूपम्। नाचनरश्चतयोर्नर्योः। नरस्यचप्रथमएवअकारोगृह्यतेनतुद्वितीयः।प्रश्लेषसामर्थ्यात्।अधिकंशब्दकौस्तुभेबोध्यम् ॥ ७ संनियोगेशिष्टत्वान्नकारेणेत्यर्थः।तत्कथमिति।स्थानेऽन्तरतमइतिसप्तम्यन्तपाठस्यभाष्येकुमार्यत्रेत्यादौयणनापत्त्यादूषितत्वादितिभावः।परिभाषयोरिति।तद्व्याख्यातृग्रन्थानुसारेणेदंतर्हिअलोन्त्यस्येत्यस्यैवबाधोनत्वन्तरतमपरिभाषायाइतिव्याख्यानम्।व्याख्येयमिति।नृनरयोरित्यावर्ततेएकत्रपञ्चम्यर्थेषष्ठीताभ्यांङीन्तुनरोऽकारस्यचवृद्धिरित्यर्थइतिभावः।अतएववानरशब्देनातिप्रसङ्गः।यतोनरशब्दान्ङीन्तदीयरेफान्तसंबद्धाकारस्यैववृद्धिविधानात्वानरेनरस्यानर्थक्यात्ततोनङीनितिबोध्यम्।तदाह।अधिकमिति ॥

अमरोक्तेरिति। तत्र स्त्रीत्वबोधे ईकारसमभिव्याहारस्तन्त्रम्। केवलाकारान्तपुत्रशब्दस्तु पुंस्त्वविशिष्टस्यैव बोधकः। तत एव सपुत्र इत्यतो न सन्देहः। पुमांसं पुत्रमाधेहीत्या दौ पुंस्त्वेन विशेषणं त्वतिशयितपुंस्त्वबोधनायेति भावः। चिन्त्यमिति। चिन्ताबीजं तु सुतादिपुंशब्देभ्यः परे ङीनन्ते तत्पुरुषे पुत्रः पुंभ्य इत्यनेन पुंशब्दात्पर पुत्रशब्द न्ततत्पुरुषे पुत्रस्यादिरुदात्त इत्यर्थकेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पुंशब्दो कारोदात्तत्वम्। पुत्रङादेशे तु न तत्प्रवृत्तिः सानुबन्धकत्वात् तस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तो

पुत्रशब्दोऽत्रप न्यते। शैलपुत्री। पुत्रीबहर्षेह दयेत्नोति। कुर्वेत दुर्वीपतिपुत्रिसर्वम्। न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति भ्रमितव्यम्। आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्र स्त्रियां त्वमी। आहुर्दुहितुः सर्वे इत्यमरोक्तेः। अत एव प्रत्ययस्यादितीत्वप्रकरणे वासूतकापुत्रिकावृन्दारकाणामिति वार्तिकं तद्भाष्यादिकं च सङ्गच्छते। यत्त्वत्र हरदत्ते नोक्तम्। केवलपुत्रशब्दः स्त्रियां न वर्तते इति तद्भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यम्। इत्वप्रकरणस्य स्वग्रन्थविरोधाच्च। इदं तु चिन्त्यम्। कारिकात्यागदस्येति सूत्रे सूतोग्रराजभोज कुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रडिति वार्तिकं किमर्थमिति। यत्तु वदन्ति स्वरार्थमिति। तन्न। टित्वान् ङीपि कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्त ङीनन्तेन तत्पुरुषेपि समासस्व रेणान्तोदात्त एवेति स्वरे भेदाभावात्। यदपि शार्ङ्गरवादौ पुत्रशब्दः प्रक्षिप्तो न तु सांप्रदायिक इति। तदपि न उदाहृतप्रयोगविरोधात्। वासूतकेत्यादिवार्तिके कैयटहरदत्तादि कृताकारप्रश्लेषविरोधाच्चेत्यास्तां तावत्। अम्बष्ठ्येति। वृद्धेत्कोसलेति यङ्। कारीषगन्ध्येति। करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः। उपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः। तस्य गोत्रापत्यं स्त्री अण् अणिञोरिति ष्यङादेशः॥

ङ दात्तत्वमिति। नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येत्यस्य पुत्रटि अप्रवृत्तिस्तु न फलम्। एतत्संबन्ध्यचः परस्य रआदिनीशब्दपरत्वासम्भवात्। पुत्रटः स्या निवद्भावेन दुहितृशब्दत्वेपि न षडिति निषेधो न। तस्य कृन्नेभ्य इति ङीब्मात्रबाधकत्वात्। टित्वसामर्थ्याच्च। इदं च वार्तिकं तत्पुरुषे एव प्रवर्तते कारे सत्येति सूत्रे उपसंख्यानात् तत्सान्निध्यासंभ वात् पूर्वोत्तरसाहचर्येण च तत्पुरुष एव। एतेन बहुव्रीहौ ङीबर्थमिदमित्यपास्तम्। टित उपसर्जनत्वेन तत्र ङीपो प्राप्तेश्चेति दिक्॥

ङित्करणसामर्थ्यादिति। यङश्चेत्यत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थं ङित्करणसामर्थ्यादित्यर्थः द्योतकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। अनुक्तानामिति। तेन अल्पार्थे ग्रामटिकादयः साधवः
इदन्तु भाष्येन दृश्यते। टापः प्रागिति। ङीबादिषु ङस्येत्संज्ञा तु चुटू ङ इति सूत्रकरणेन सेत्स्यति टीबादयस्त्ववातेसन्तु तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेऽपि फिट्स्वरेण। प्रकृतिप्र
त्ययविभागस्मृत्यै एव तत्प्रवृत्तेः। पकारषकारभिन्नानुबन्धवैयर्थ्यापतेश्च। अतएव सिद्धान्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया नात्र फिट्स्वरः। डाप्प्रत्यये विजातीयङकारानुबन्धश्च
नकार्यद्वयपरं लाघवम्। टिलोपस्य न स्तद्धित इत्यनेनैव सिद्धेः। यस्येति लोपे इति। औङः श्यामिति वार्तिकस्याप्युपलक्षणम्। ओर्गुणेति। न चईद्ग्रहणं ङीबादिषु तद्धितकार्यभा
सचयद्यपि स्त्रियामेव विहितः तथापि ङित्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्ययं चाप्। पौतिमाष्येति। पूतिमाषशब्दो गर्गादिः। तद्धिताः। बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येया
नां संग्रहार्थं महासंज्ञाकरणं च — न्वर्थत्वाय। तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इति तेन यथाभिधानमेव स्युः। स्यादेतत्। टापः प्रागयमधिकारोस्तु ष्फविधौ तद्धितग्रह
णं यस्येति लोपे ईद्ग्रहणं च मास्त्विति चेत् मैवम्। पद्वीत्यत्र ओर्गुणप्रसङ्गात्। शत्रन्तादिति। यौतिमिश्रीकरोति पत्येति व्युत्पत्तेः। केचित्तु बाहुलकात् यौतेरौणादिकं कतिप्र
त्ययं वदन्ति। उभयथापि युवतीनां सूत्रेऽनुक्तं त्यन्तात्तु अणि पुंवद्भावात् यौवनमित्येव। भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति वृत्तिस्तु भाष्यविरुद्धा। भाष्ये तत्पाठ
स्य प्रत्याख्यानादिति दिक् ॥ * इतिस्त्रीप्रत्ययाः * ॥ संकष्टनाशिनी विजयतेतराम् ॥ विश्वेश्वरो विजयते ॥
वज्ञापनार्थं तेन पद्वीत्यादौ नौर्गुण इति वाच्यम्। कुरून् इत्यादिसिद्ध्यर्थं स्त्रीप्रत्ययेषु तदभावज्ञापने आसुरायणीत्यादौ ष्फे पियस्येति लोपानापत्तेः। अतएव दाण्डिनीत्या
दौ टिलोपो नेति दिक्। मिश्रीकरोतीति। आत्मानमिति शेषः। दिगिति। दिगर्थस्तु विकाराभावमात्रतात्पर्यकत्वे रद्ध्यादीनामप्यभावापत्तिः। अतएव युवतीकरनिमेषि
तन्द्धीत्यादि प्रयोगसिद्धिः। युवतिशब्दे लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव प्रातिपदिककार्यसिद्धेः त्रनद्धिना इति अधिकारो लिङ्गविशिष्टपरिभाषा — नित्यत्वं ज्ञापनार्थं
इति दिक् * ॥ इतिस्त्रीप्रत्ययाः ॥ * ॥ गुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः ॥ करवीरपुरवासिन्यै नमः ॥ * ॥

नीलरूपवदिति। प्रत्ययस्यादितिसूत्रस्थेनासुब्बतइतिभाष्यप्रयोगेणक्वचिल्लाघवानादरस्यापिसूचनात्कर्मधारयान्मत्वर्थीयोपिक्वचिदितिज्ञापनान्नैतत्प्रयोगानुपपत्तिरितिबो
ध्यम्। नामार्थयोरिति। नामार्थश्चनामार्थश्चेत्येकशेषः। अभेदसंसर्गइति। यद्यप्यभेदोनसंसर्गः एहोःशिरइत्यादावौपाधिकभेदेनषष्ठ्युपपादनस्यभाष्येकृतत्वात्तथापिइतरसंब
न्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्यतेनशब्देनाभिधानान्नदोषइतिबोध्यम्। उत्पलेति। नीलमुत्पलमित्यादौ तथाकृप्तत्वादितिभावः। अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहाविति।
अत्रषष्ठीपदंसप्तम्याअप्युपलक्षणंवीराः पुरुषायस्मिन्नित्यत्राप्यव्यभिचारात्। एवं च प्राप्तोदकादावित्यर्थः। नचव्यपेक्षावादेपिप्राप्तपदादिविषयेपचतीत्यादेःकृप्तत्वा। ग

श्रीः। मात्रशब्दस्येति। तस्य चावधारणमर्थः। मात्रं कार्त्स्न्येवधारणे इत्यमरः। प्रातिपदिकार्थादीन्येवतन्मात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः। मयूरव्यंसकादित्वात्स
मासः। कृष्णइति। यद्यपिनीलरूपवत्पटोयमनियतलिङ्गस्तथापिवासुदेवेभगवतिनियतलिङ्ग एवेतिभावः। ज्ञानमिति। भावेल्युट्। द्रोणइति। नच
प्रातिपदिकार्थमात्रेप्रथमेहास्त्वितिवाच्यम्। तथासतिपरिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्यसंसर्गविधयाभानायोगान्नामार्थयोरभेदसंसर्गएवव्युत्पत्तेः। नचा
षष्ठ्यर्थबहुव्रीहौव्यभिचारः। एकार्थीभावाभ्युपगमात् ॥

७ स्वप्रत्ययार्थप्राधान्यस्यत्वेत्यागेनविशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यस्याप्रसिद्धत्वात्प्रकारीभू
तकर्त्रादकस्याभेदेनैवान्वयात्क्वव्यभिचारइतिवाच्यम्। नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरेवान्वयः सचाभेदेनैवेतिपदार्थः पदार्थेनेत्येततिद्धो नियमइति। नामजन्यप्रती
तिविशेष्ययोस्तथान्वयनियमस्यव्यभिचारइत्याशयात्। पचतीत्यादौतिङःद्योतकत्वात्प्रत्ययार्थप्राधान्यत्यागेप्यत्रतत्त्यागेमानाभावइत्याशयः। प्राप्तोदकस्यकर्तृत्वयान्व
यःकस्यकर्मणिलक्षणेतितुनयुक्तम्। अन्यपदार्थस्यदुरुपपादत्वात्। एकार्थीभावेति। एवं चैकैकोपस्थितिर्व्युत्पन्नपक्षेभिन्नोपस्थितिविषयत्वादितिनदोषइतिभावः। एतेनराज
पुरुषइत्यादौव्यभिचारः राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः स्वस्वामिभावेनैवान्वयात् संबन्धिलक्षणायां तुनमानमित्यपास्तम् ॥

मापीति। घटश्चेत्यादौ समुच्चयस्य घटे भेदसंबन्धेनान्वयादिति भावः। द्योतकतेति। घटपदेनैव विशिष्टस्योपस्थितिरिति तत्रान्वयस्यैवाभाव इति भावः। अत एवानुभूयत इत्यादौ सकर्मकत्वम्। निपातातिरिक्तत्वेन विशेषणाददोष इत्यन्ये। देवतार्थकेति। आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धित इति मीमांसकमते इति शेषः। एकार्थीभाववादिनमस्माकं तु विशिष्टोपस्थित्या तत्रापीदृशान्वयो दुर्लभ एव। द्रोणो व्रीहिमानयेत्यादि त्वनभिधानान्न। सर्पिः कुडवमात्रमित्यादौ षत्वविकल्पोऽप्यव्यवस्थितविभाषयानेति दिक्। वस्तुतस्तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति लक्षणैकवाक्यतया परिमाणे त्वस्य परिमाणे वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्येवार्थः। न च प्रातिपदिकार्थत्वात्सिद्धिः। प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयद्रव्ययोरेवात्र प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणात् द्रोणादिपदानां च द्रोणत्वाद्येव प्रवृत्तिनिमित्तं परिमाणत्वेन परिमाणं तु लिङ्गवद्विशेष्यान्वय्येव। द्रोणः परिमाणमिति तु द्वौ ब्राह्मणावित्यादिवदुपपन्नम्। द्रोणत्वादिवैयत्ता वि
नापि निपातार्थे निपातद्योतकत्वानभ्युपगमात्। न च सिद्धान्तेऽपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः अन्यत्रादृष्टत्वादिति वाच्यम्। देवतार्थकतद्धितादौ दृष्टत्वादिति भावः। व्यक्तेनं संस्थेति। तथैव प्राचां व्यवहारात्। इह सूत्रे अर्थे लिङ्गे च प्रथमेत्येतावदेव सुवचम्। इतरत्सर्वं त्यक्तुं शक्यम्। तथा हि अर्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थ इत्याकाङ्क्षायां यस्मात्स्वादिविधिस्तस्येति लभ्यत एव। स्वादयश्च प्रातिपदिकाल्लिङ्गप्रत्ययविशिष्टाच्च विधीयन्ते। तदर्थत्वञ्च ततो नियतोपस्थितिकत्वमेव। एवं च मृडानी हिमानीत्यादौ पुंयोगमहत्त्वादेरपि ङीबन्तान्नियतभानेन प्रथमा सिध्यतीति अपरमनुकूलम् ॥
द्रोणावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणो धर्मः। द्रोणः खारी आढकमित्येव तदुदाहरणं भाष्योक्तं साधु। द्रोणो व्रीहिरिति तु सिंहो माणवक इतिवल्लक्षणया साधु। लक्षणा च शक्यतावच्छेदकारोप एव। एवं च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यालिङ्गा लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चोदाहरणम्। अन्ये सर्वे लिङ्गाद्याधिक्यस्य। परिमाणग्रहणं परिच्छेदकमात्रोपलक्षणम्। तद्ध्वनयन्नाह। एतावदेव सुवचमिति। नियतोपस्थितिकत्वमिति। तद्वच्च प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपम्। परिमाणञ्च प्रातिपदिकार्थे। लिङ्गप्रत्ययविशिष्टांशे तु लिङ्गं महत्त्वादिकं च ततो नियतोपस्थितिकमिति न तत्सर्वं तदर्थत्वेन गृह्यते। लिङ्गोदाहरणं तटस्तटमिति बोध्यम्। अकारान्तप्रातिपदिकात्कस्यापि नियमेनानु

सानस्यादिति। नचलिङ्ग·विशिष्टपरिभाषयासिद्धिः। यथान्यासे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ताश्रययोरेवग्रहणेन लिङ्ग·ग्रहणेन तन्मात्राधिक्यस्यैवग्रहणेन हिमानीत्या दौमहत्त्वस्याधिक्यसत्त्वेन तदसिद्धिरित्याशयात्। द्रोणादिशब्देभ्यः परिमाणस्यापिनियतोपस्थित्यातदपितदर्थएवेतितेभ्यः प्रथमासिद्धिः। परिमाणग्रहणस्य मूलोक्तार्थकत्वे तु तथाबोधार्थं तस्यावश्यकत्वेनैतावदेवसुवचमित्युक्तेरसङ्गतिः स्पष्टैवलक्षणाचेति। इदंस्वरूपकथनंनतुप्रकृतोपयोगि पदस्य स्वार्थ एवान्वाख्यातस्य पदान्तरसमभिव्याहारे लक्षणेतिसिद्धान्तात्। लक्षणान्तर्भूतेति। सादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणाया एव गौणीत्वमितिभावः। पृथग्वेति। मीमांसकरीत्येदम्। त्रिकम्। स्वार्थद्रव्यलिङ्गानि। इत्याश्रीयत इत्यमेनसूत्रारम्भेस्याना अयर्थध्वनितम्। एवंचलिङ्ग·स्यापिस्वमोर्नपुंसकादित्यादिशास्त्रबलेन प्रातिपदिकार्थत्वात् तत्रापिसिद्धिरितिभावः। विचित्रत्वेपीति। क्वचिल्लिङ्ग·

यथान्यासेतुसानस्यात्। यदितुअर्थशब्दोवृत्तिविषयपरः। वृत्तिस्तुशक्तिर्लक्षणाच। गौणीतुलक्षणान्तर्भूता पृथग्वास्तु। त्रिकं प्रातिपदिकार्थ इत्याश्रीयते तदालिङ्गेस्यपिमास्तु। लक्षणांविचित्रत्वेपिनक्षतिः। नियमांशत्यागात्। तथाच अर्थे प्रथमेत्येवसारम्। द्रोणोव्रीहिरित्यपिद्रोणशब्दस्य तत्परिमितेउपचारात्सिद्धम्। गौर्वाहिकइतिवत्। एकोद्वावित्याद्यपिनकेवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्येतिनिषेधादेवसिद्धम्। अनन्वितार्थकप्रयोगापेक्षया अनुवादकमात्रप्रयोगस्यन्याय्यत्वात्। एवंमात्रग्रहणमपि व्यर्थम् ॥

स्यनियमेनभानंक्वचिदनियमेनेत्येवं विचित्रत्वेपीत्यर्थः। तदाह। नियमांशेति। नियतोपस्थितिक इत्यत्रनियमांश इत्यर्थः। इत्येवसारमिति। प्रातिपदिकग्रहणस्यसूत्रेपक्रमेसंख्याविशेषैकवाक्यतया अव्ययेभ्योप्राप्तेभ्योविधानार्थत्वंवदतातद्धितश्चासर्वविभक्तिरिद्धत्याद्दिसूत्रेषुअव्ययेभ्यः प्रकारान्तरेणविभक्तिंसाधयता प्रातिपदिकग्रहणंप्रत्याख्यातंभाष्यकृता। स्वादीनां प्रातिपदिकादेवविधानेनकस्मिन्नर्थ इत्याकाङ्क्षायां यस्मात्त्वादिविधिस्तदर्थ इत्यस्यलाभ इतिभावः। उपचारात्। द्रोणत्वारोपात्। इतिवदिति। अत्र यथावाहीके गोत्वारोपस्तद्वत्। वचनग्रहणप्रत्याख्यानोपायमाह। एक इत्यादि। एतदनभिहितइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। न्याय्यत्वादिति। इदंच यथान्यासेप्यावश्यकम्। अन्यथा एकादिषुवचनविपर्ययोदुर्वारः

ज्ञापकेनेति। ननु प्रातिपदिकार्थ एवेति नियमात्तदाधिक्ये प्राप्ते किं ज्ञापकेनेति चेन्न। यथा कर्मण्येव द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु त-
त्समानाधिकरणार्थान्तरस्यात एव गां दोग्धि पय इत्यादावपादानत्वादिशक्तिबोधेऽपि द्वितीया भवति। तथा प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिः स्यान्न तु तत्सत्त्वे
एव कर्मत्वादेरिति भावः। न च प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्याप्रसिद्ध्या नियमव्यावर्त्याप्रसिद्धिरिति नियमसामर्थ्यात्तत्समानाधिकरणार्थान्तरस्यापि तेन व्यावृत्ति-
रिति वाच्यम्। प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा न तु निरर्थक इति तद्व्यावृत्तेरेव फलत्वात्। तत्सत्त्वे तु कर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत्तद्धि न स्वार्थ इत्यर्थान्न दोषः। संख्याधिक्ये तु भव-
संबोधने चेति ज्ञापकेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेः। यत्तु प्राचोक्तम्। प्रातिपदिकार्थः सत्तेति। यच्च व्याख्यातं योऽर्थः सन्नेव केवलं भासते न जात्यादिरू-
पो न लिङ्गसंख्याकारकयोगी स विवक्षितः। यथाऽव्ययार्थः। अव्ययार्थो हि केवलमस्तीति शक्यते वक्तुं न पुनरीदृशस्तादृश इतीति चेन्न। उच्चैर्नीचैरित्यादिशब्दानां स-
न्नित्याकारकप्रतीतिजनकत्वं सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात्। अस्त्यादिसामानाधिकरण्यस्यापि असत्त्वार्थकेषु दुर्लभत्वात्। न लिङ्गसंख्याकारकयोगीति त्वदुक्तिविरोधाच्च।
पदान्तरोपस्थापितस्य अस्तिसामानाधिकरण्यमस्तीति चेन्न। तस्य अव्यावर्तकत्वात्। न पुनरित्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च। कृत्स्नः श्रीरित्यादावव्याप्तेश्च। न च लिङ्गग्रहणा-
न्नसिद्धिः। मात्रशब्देनाधिक्यव्यवच्छेदात्। यदपि प्राचा व्याख्यातं यत्रार्थान्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वः प्रातिपदिकार्थः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति यावत्॥ ७ त्येवद्व्येकयोरित्यादिभिर-
स्यैकवाक्यत्वात्। वार्त्तिककृता तु अर्थनियममाश्रित्य मात्रग्रहणं संबोधने चेति सूत्रं लिङ्गादिग्रहणं च प्रत्याख्यातमिति दिक्। जात्यादिरूप इति। जात्यादिना रूप्यत इति व्युत्पत्त्या जात्यादि-
धर्मविशिष्ट इत्यर्थः। ननूच्चैरादीनामप्याधारतात्वविशिष्टाधारताशक्तिर्वाच्येति तदप्रसिद्धिरित्यतस्तद्व्याचष्टे। न लिङ्गेति। ईदृशस्तादृश इति। अमुकलिङ्गादिरित्यर्थः। ननु स-
न्नित्याकारकप्रतीत्यभावेऽपि अस्तिसामानाधिकरण्यं स्यादत आह। अस्त्यादीति। विरोधाच्चेति। सन्नित्यनेन सामानाधिकरण्ये कारकत्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः। वाक्यशेषविरोधाच्चेति।
न तत्त्वे लिङ्गादेरपि संभवेन न विरोध इति भावः। अव्याप्तेश्चेति। ततः सन्नित्याकारकप्रतीतेरभावादिति भावः। अधिकव्यवच्छेदादिति। कृत्स्नत्वादेः सत्तालिङ्गाभ्यामधिकस्य भानादिति भावः।

अलिङ्गेति। अलिङ्गसंख्यावेतौ। केवलमनाश्रितं निरपेक्षं लिङ्गादिनिरपेक्षं स्वार्थं जात्याद्याहतुरित्यन्वयः। असंभवीति। प्रकारतया विशेष्यनिरूपितत्वात्। कारकादीत्यादिना लिङ्गम्।
सिद्धान्तादिति। ओंत्सूत्रे कैयटे स्फुटमेतत्। इदमेव युक्तं विशिष्टरूपोपादानाभावादस्या अत्राप्रवृत्ते द्रोणादिशब्दानां लाक्षणिकत्वेपि गौणत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम्। संबोधनपदमि
ति। अत्र पुञ्जराजः। आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति वाक्यलक्षणं तत्रास्य क्रियाविशेषणत्वाभावे वाक्यत्वं न स्यादिति समानवाक्ये इति प्रकृत्य विहितो निघातो न स्यादिति भाष्य
यथा उच्चैर्नीचैरिति। अलिङ्गसंख्यावेतौ केवलं जात्यादिनिरपेक्षं स्वार्थमाहतुरिति। तदपि न। प्रवृत्तिनिमित्तमिह प्रकारीभूयभासते तथा च तन्मात्रबोधोऽसंभवी। यदि सोपि ए
स्तर्हि घटादिशब्देभ्योपि स्यादिति संख्याकारकाद्यनन्वयस्य वस्यात्। अद्यपि द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ द्रोणशब्दः सोयमित्यभिसंबन्धात्प्रवर्तते। तत्र गौणमुख्यन्याया न प्राप्नोतीति
परिमाणग्रहणमिति। तन्न। पदकार्येष्वयं न्यायो न प्रातिपदिकेष्विति सिद्धान्तात्। अन्यथा सिंहो माणवक इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च। यदप्याहुः द्रोणादयः शब्दा लौहं दारुमयं वा
परिमाणमेव न व्यभिचरन्ति परिमेयं तु व्यभिचरन्त्येव। अतस्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावादप्राप्ते परिमाणग्रहणमिति। तदपि न। गौणलाक्षणिकेषु सिंहो माणवकः मञ्चाः क्रोशं
न्तीत्यादिष्वव्याप्तेः। तत्र विशेष्यस्य माणवकादेर्भेदेपि सिंहसदृशत्वस्य गौण्यां नियतोपस्थितिक एवेति यदि तर्हि व्रीह्यादेर्भेदेपि द्रोणपरिमितो नियतोपस्थितिक एवेति
तुल्यम्। संबोधने च। मात्रग्रहणात्संबोधनाधिक्येन प्राप्नोतीत्यारम्भः। इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणमिति सिद्धान्तः। उक्तं च संबोधनपदं यच्च तत्क्रिया
याविशेषणम्। व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सतीति। एवं च राम मां पाहीति वाक्यस्य रामसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्मकं रक्षणमर्थः। इति प्रथमा॥ ७ इति। वस्तुतस्तु एवं सति
नद्यापतत्कूलं तत्राश्रितीत्याद्यर्थकेन द्यास्त्विशनि कूल इत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य क्रियायां विशेषणत्वाभावात्तद्घटितस्य वाक्यत्वानापत्तौ समर्थसूत्रभाष्यसंमतनिघातस्य तत्रानापत्तिः। तस्मात्सविशे
षणमित्यस्य साक्षादन्यद्वारा वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थोऽवश्यं वाच्यः। एतेन यतः पदात्परस्य पदस्य निघातास्य क्रियान्ते तयोः परस्परान्वयनियम इत्यपास्तम्। वस्तुतो व्रजानि
देवदत्तेत्यादौ जानीहीति शेषस्तत्र व्रजनस्य कर्मत्वेन देवदत्तस्योद्देश्यत्वेनान्वयान्न दोषः। प्राप्तकालेत्र लोडिति दिक्॥ इति प्रथमा॥ शंकरो विजयतेतराम्॥

आप्नोतेरित्यादि। अनेनव्याख्यानात् क्रियाशब्दएवात्रेप्सितशब्देनत्वभिप्रेतपरोक्त इतिसूचयति। आप्तुमिति। संबन्धुमित्यर्थः। केनेतिकरणाकाङ्क्षाप्रदर्शनम्॥ विशेषणीभूतेने
ति। कर्तृपदार्थविशेषणीभूतेनेत्यर्थः। उपस्थितंपरित्यज्यानुपस्थितकल्पनेमानाभावादितिभावः। लभ्यतइति। एवंचेप्सितपदेनकर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयउच्यते। यथा
तण्डुलंपचतीति। फलस्यापिव्यपदेशिवद्भावेनफलाश्रयत्वात्कर्मत्वम्। अतएवतत्समानाधिकरणेशोभनंपचतीत्यादौकर्मत्वसिद्धिः। वाक्यंभित्त्वेति। योगविभागेनेत्यर्थः। सञ्ज्ञा
विधीयतइति। तदुक्तंभाष्ये किमिदंकारकइतिसञ्ज्ञानिर्देशइति। वाक्यभेदंदर्शयति। अपायेइत्यादिना। नन्वेवमप्येकसञ्ज्ञाधिकारात्पर्यायापत्तिः। नचक्रियाजनकानांसञ्ज्ञिनामाक्षे

कर्तुरीप्सिततमंकर्म। कर्तुरितितत्स्यचवर्तमानेइतिकर्तरिषष्ठी। आप्नोतेःसन्नन्तान्मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिवर्तमानेक्तः। मतिरिच्छानतुबुद्धिः पुनर्बुद्धिग्रहणात्। एवंचक
र्त्राआप्तुमिष्यमाणंकर्मेत्यर्थः। कर्ताचधातूपात्तव्यापाराश्रयः। सचकेनाप्तुमिच्छतीत्याकाङ्क्षायांविशेषणीभूतेनव्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते। तदेतदाह। क्रिययेति। क्तप्रत्य
येनोपस्थितंवर्तमानत्वंनेहविवक्षितम्। तेनकटंकृतवान्कटंकरिष्यतीत्यादिसिद्ध्यति। कारकमिति। एतच्चकारकेइत्यधिकाराल्लभ्यते। तत्रहिव्यत्ययेनप्रथमार्थेसप्त
मी। प्रेतिसूत्रंवाक्यंभित्त्वाकारकसञ्ज्ञाविधीयते। तद्यथा। अपायेध्रुवंकारकसंज्ञंस्यात्। ततः। अपादानम्। उक्तंकारकमपादानसंज्ञंस्यात्। पुनःकारकशब्दानुवृत्तिसा
मर्थ्यात्विशेषसञ्ज्ञाभिःसहसमावेशः। अन्वर्थाचेयंसञ्ज्ञा। करोतीतिकारकमितितेनक्रियानन्वयिनोनभवति ॥ ८७ पेणतेयांयोगविभागानुवृत्तिभ्यांविना

धिकारकसञ्ज्ञाविधानेनपर्यायेसिद्धेयोगविभागेनानुवृत्त्याप्रतिवाक्यंसञ्ज्ञाविधानंसमावेशार्थमितिवाच्यम्। आक्षेपेक्रियाजनकमात्रस्यसञ्ज्ञापत्तौनदृष्टमित्यादौ
स्वरवारणायकारकाइत्येत्यादौस्वरितपाठाद्याश्रयणेधिकगौरवादित्यतआह। पुनःकारकेति। विभक्तेषपादानमित्यादिषुतदनुवृत्त्यातदनुवादेनविशेषसञ्ज्ञाविधा
नादित्यर्थः। समावेशफलंतुयामेवासइत्यादावधिकरणत्वात्सप्तमीकारकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेतिबोध्यम्। करोतीतिक्रियांजनयतीत्यर्थः। तज्जनकंचप्रत्यो
तस्यातत्रैवान्वेतीतिक्रियानन्वयिनइति। तदन्वयप्रयोजकतज्जनकत्वाभाववतइत्यर्थः ॥

ब्राह्मणस्य पुत्रमिति। अत्राकथितं चेत्यनेन इष्टस्य कर्मपुत्रनिमित्तस्य कर्मत्वापत्तिः। क्रियाजनकत्वं तु न तस्य। पुत्रेणान्यथासिद्धेः। अकथितं चेत्येतत् प्राप्ताप्रापादानत्वाद्यविवक्षायां सर्वथा तदप्राप्तौ च प्रवर्त्तते। अत एवास्य न क्रियान्वय इत्याह। न त्विति करोतीति। स्वजनकत्वेनैतान् व्यपदेशान् करोतीत्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये। यावद् ब्रूयात् क्रियायामिति तावत्कारके इति। क्रियायां विषय इत्यर्थः। विषयत्वं च जनकत्वेनेति बोध्यम्। क्रियान्वयिनामिति। क्रियान्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववतामित्यर्थः। गृह्यते इति। अत एव नटस्य शृणोतीत्यादौ न दोषः। क्रियान्वयीत्यर्थ इति। तदन्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववदित्यर्थः। यथा श्रुतं तु न युक्तं कारकाणां भावनान्वय इति वाक्यस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति। इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयि। यद्वा। कारकशब्दः क्रियापरः। करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः। तथा च अपादानादिसञ्ज्ञाविधौ क्रियायोगित्वस्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्सञ्ज्ञा विधीयन्ते। कारकादत्तश्रुतयोरित्यादौ तु कारकशब्दः स्वर्यते। तेनैतदधिकारोक्तं कर्त्रादिषट्कमेव कारकम्। अस्मिन् पक्षे वृत्तावपि कारकमित्यस्य क्रियान्वयीत्यर्थः। आद्यपक्षे तु कारकसञ्ज्ञा स्यात्। तच्च कारकं कर्मसञ्ज्ञं स्यादिति व्याख्येयम्। अनभिहिते। ननु बहुपटुरित्यादौ बहुचाऽउक्तार्थत्वाद्यथा कल्प्यबाद्योन एवं क्रियते कट इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तार्थत्वाद् द्वितीया न भविष्यति। किंच कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया। कृतः कट इत्यादिषु प्रथमया बाधिष्यते निरवकाशत्वात्। न च वृक्षः प्लक्ष इत्यादिरवकाशः॥ ७ घटत्ववतां घटत्ववत्त्वेनैतत्तुल्यतापत्तेः। अत एव भाष्ये क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वमुक्तम्। तज्जनकत्वं चैषां क्रियोपयोगिक्रियाश्रयत्वेनेति चोक्तम्। अत एवैषां क्रियान्वयः। क्रियाजनकमिति ज्ञाने का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियायाजनकाङ्क्षया च तत्रैवान्वयस्यौचित्यात्। अविद्यमानस्य संप्रदानस्यापि स्वज्ञानद्वारा क्रियाजनकत्वमित्यलम्। तिङादिभिरिति। तैरेव तस्याः शक्तेरुक्तौ कटादिप्रातिपदिकस्य उद्भूततच्छक्तौ वृत्तेः कर्मणि वर्तमानात् प्रातिपदिकादित्यर्थेऽपि तदनापत्तिरिति भावः। अनभिहितसूत्रमपि अभिधानविषये प्रातिपदिकस्य उद्भूततच्छक्तौ वृत्त्यभाव इत्यत्रैव तात्पर्यग्राहकमिति बोध्यम्। सावकाशेति। मात्रग्रहणेन कर्माधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेरिति भावः ॥

प्रतीयमानामिति।अतएवतिङ्समानाधिकरणेप्रथमेतिवार्त्तिकन्यासः संगच्छते।अनावश्यकत्वादिति।तदभिमानादित्यर्थः।संख्येति।द्व्येकयोःकर्मणिस्वौजसित्यादेरेकवा
च्यतयान्वयेकर्मणिमिति सप्तम्याद्व्येकयोरितिसूत्रोक्तैकत्वाद्युपेसत्वात्कर्मणियदेकत्वंतत्रामित्यर्थेहिसाविभक्त्यर्थइतिपक्षः।नचगुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायेनकर्मणिए
कत्वेचामित्येवार्थः।उचित्, संख्यायाआश्रयापेक्षायांप्रत्यासत्त्याकर्मादेरेवतत्त्वमित्युक्तोऽर्थोसंगतइतिवाच्यम्।संख्यासंख्येययोर्नियमतःसाकाङ्क्षत्वेनेदृशेविषयेगुणयोरपिप
रस्परान्वयाङ्गीकारात्।स्पष्टंचेदमत्रैवकैयटे।तदेकत्वस्येति।प्रधानप्रत्ययार्थस्येत्यर्थः।एवंचाप्रधानकर्मादिविशेषणार्थमावश्यकंसूत्रमुक्तोऽर्थानामितिन्यायश्चप्रधाना

तत्रापिप्रतीयमाना नास्तिक्रियांप्रतिकर्तृत्वेनतृतीयाप्रसङ्गात्।अयंनीलमिदंनतुरक्तमित्यादौविशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यकेअस्तिक्रियामाअनावश्यक
त्वात् प्रथमायाअवकाशंब्रूषेतर्हिविप्रतिषेधात्प्रथमास्तु।एवंचानभिहिताधिकारोवृथेतिचेत्।मैवम्।संख्याविभक्त्यर्थइतिपक्षेसूत्रारम्भात्।तथाचान
भिहितेकर्मणियदेकत्वंतत्रद्वितीयैकवचनममित्यर्थः।सूत्रानारम्भेचकर्मणियदेकत्वंतत्रद्वितीयैकवचनमम्इतिहिवाक्यार्थः।तथासतिकृतःकटइ
त्यादौचक्तेनकर्ममात्रोक्तावपितदेकत्वस्यानुक्ततयाअम्दुर्वारः।परत्वात्प्रथमेत्यपिना।कर्तव्यःकटइत्यादौततोऽपिपरत्वेनकृद्योगलक्षणषष्ठीप्रस
ङ्गात् ॥ ७ विषयएवेतिभावः।कर्त्तव्यःकटइति।नचात्रद्वितीयातःपरत्वात्प्राप्तामपिप्रथमांबाधित्वापरत्वात्प्राप्तायाःषष्ठ्याःकृत्यानां[illegible]विभ
क्तसूत्रेणनिषेधापत्तिस्तदधिकाराभावेउभयप्राप्तेःसत्त्वादितिवाच्यम्।अधिकाराभावेसर्वत्रैवोभयप्राप्तिविषयसत्त्वात्कर्मण्येवषष्ठ्यापत्तौकर्तृकर्मणोः[illegible]।सूत्र
स्यकर्तृग्रहणस्योभयप्राप्तावितिसूत्रस्यचवैयर्थ्यापत्त्यात्ममानेरवश्चेतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येनचोभयोःप्रयोगएवोभयप्राप्तेर्वाच्यतयाप्रकृतेनोभयप्राप्तिरि
त्याशयात्।आकृष्टव्य ग्रामंशाखेत्यत्रकृत्यानामितिविभक्तसूत्रस्यभाष्योदाहरणेआश्चर्यपदकर्तृपदेअध्याहृत्योभयप्राप्तिर्निरूप्या।इत्यादाविति।आदिनो
भवतोलाभोऽर्थःकस्येतत् ॥

कारकमिति। संख्यायाः सर्वत्र विशेषणतयाभानादेकत्वे पर्कर्मेत्यर्थः। वृक्षे शाखेतिवदेकत्वेइति सप्तमी आधेयस्याधारत्वविवक्षया। एवंचैकत्वविशिष्टकर्मणीत [illegible] इतिभावः। प्रत्याख्यातमिति। न्यायेनैव सिद्धेरितिभावः। अनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थपक्षे प्यावश्यकता सूचिता। तत्र यथा प्रातिपदिकेनोक्ते कर्मत्वादौ भवतितथा तिङादि [illegible] पि स्यादतस्तद्वारणार्थमिदम्। एवं संख्यातिरिक्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः संख्यामात्रं विभक्त्यर्थ इतिपक्षेप्यावश्यकं तत्। एवंच कारकस्य विभक्त्यर्थत्वं यत्र यत्र पक्षे तत्र तत्रानावश्यकमिति सूचितम्। प्रीतेरिति। तत्प्रीतिरेवं च शुभफलजनिकेतिभावः। क्रियाव्याप्यत्वेनेति। क्रियासंबन्धित्वेनेत्यर्थः। तज्जन्यफलाश्रयत्वंहितत्त्वम्। एष [illegible] इति धात्वर्थ एव विशेष्य इत्यर्थः। दृष्टान्तु विशेषस्तत्र फलांशो विशेष्यः कर्तरि तु व्यापारांश इति। अतएव सुप आत्मन इतिसूत्रे भाष्यमिष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीतिनप्रयोगो [illegible] आदि कारकं विभक्त्यर्थ इतिपक्षे तु [illegible] तमाकरे। हरिं भजतीति। भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पादात् प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म। तद्विशिष्ट [illegible] क्यार्थः। हरिः सेव्यते तत्राप्येवमेव। आक्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तात्। धातूपस्थितक्रियातिङर्थं प्रति विशेष्या न तु कृदर्थं प्रतीव विशेषणमिति हितस्यार्थः। अ [illegible] प चकोव्रजतीतिवत् पचतिव्रजतीति नैकं वाक्यम्। पाककर्तृकर्तृकं गमनं हि पाचक इत्यादेरर्थः। एककर्तृकापि विक्रियागमिक्रियाच पचतिव्रजत्योः पृथगेवार्थः॥

तिपदाक्रियाफलस्य प्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदा वाक्यमेव व्यापारप्राधान्ये तु क्यजिति कैयटः। अयमप्यसमर्थः प्रतीकान्तरे कैयटेनोक्तस्तथाप्यत्रापि स एवार्थ उचितः। अत्रैव वेत्यन्यत्र विस्तरः। ननु आयादिग्रन्थे प्रथमान्तविशेष्यकबोधस्यैवानुभवप्रदर्शनात्तथैवयुक्तमित्यत आह। क्रियाप्रधानमिति। इदं च रूपसूत्रे भाष्ये। क्रियेति। धात्वर्थो शब्दाय स्यापि क्रियात्वेन व्यवहारो दृष्टव्यः। तस्यार्थ इति। आख्यातशब्देनात्र नियमेन जनकाकाङ्क्ष विभक्त्यन्तमाख्यातमाख्यातेनेत्यादौ व्ययाप्रतीतेः। रूपसूत्रे कैयटोपि आख्याताकालसंख्यासाधनाद्यवगमेपितदर्थक्रियाप्रधानत्वमिति। नामान्याख्यातजानीति शाकटायनोक्तौ आख्यातावयवधातुजानीत्यर्थः। अतएव सर्वनामधातुजमाहेति तत्समानार्थकमुणादय इति सूत्रे भाष्ये पठितम्। नैकं वाक्यमिति। साधु इति शेषः। प्रथमान्तविशेष्यकबोधे तु तस्य तत्त्वं दुर्वारमितिभावः ॥

एवंच अस्य साधुत्वं पतेष्व। भावप्रधानमिति। भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोर्था आख्यातस्य तत्र भावः प्रधानमितितदर्थं तद्भाष्यकार आह। नामानीति। नामपदेन सुबन्तमिति च तद्भाष्ये स्पष्टम्। तच्चाव्ययातिरिक्तमित्यन्यत्र निरूपितम्। नमन्त्याख्यातार्थं प्रति विशेषणीभवन्तीति नामानीति तद्व्युत्पत्तिर्निरुक्तभाष्ये दर्शिता। किं चैतन्निरुक्तोत्तरं यत्रोभे भावप्रधाने भवत इति निरुक्ते उक्तम्। यत्रोभे नामाख्याते भवतो वाक्ये तत्र ते भावप्रधाने क्रियाप्रधान इत्यर्थक तया च तद्भाष्ये तद्व्याख्यातम्। अतः पूर्वनिरुक्तस्य व्याख्यानान्तरमादरणीयम्। किंच कर्तृविशेष्यकबोधे पचदोदनं देवदत्तं पश्यंतिप्रयोगः शतृविधायकभाष्ये कैयटयोरापादितः। यद्यप्यंतरङ्गा प्रथमा तथापि प्रधाना

एवंच प्रथमान्ताविशेष्यको बोध इति नैयायिको द्वेषो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः। यास्कोप्याह। भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि। पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दर्शिक्रियायाः कर्म। प्रधानं दर्शिक्रियैव। उक्तं च। सुबन्तं हि यथानेकं तिङन्तस्य विशेषणम्। तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणमिति। एवं पचतिभवतीत्यस्य पचिक्रिया भवतीत्यर्थः। अयं तु विशेषः। तिङन्तोपस्थितायाः क्रियायाः क्रियान्तरं प्रति विशेषणत्वेपि शब्दाध्याहारस्यादेकर्मत्वं संसर्ग एव न तु प्रकारः। अपदार्थत्वात्। अर्थाध्याहारवादे तु प्रकारत्वेपीष्टापत्तिः ॥ ७७ नुरोधिनी हि तीयां बलवतीति तदाशयः। तदनुसारेणाह। पश्येति। मृगस्य कर्मत्वे प्रधानानुरोधिनी द्वितीयैव स्यादिति भावः। उक्तं चेति। हरिणे विशेषः। तिङन्तसुबन्तशब्देन तदर्थक्रियादिः। पचिक्रिया भवतीत्यर्थ इति। स्पष्टं भूवादिसूत्रे भाष्ये। योश्वमेधेन यजते स ब्रह्महत्यां तरतीत्यादौ यत्कर्तृका यागक्रिया तत्कर्तृका तरणक्रियेत्येव बोध इत्यन्यत्र विस्तरः। अपदार्थत्वादिति। तत्र येपदजन्योपस्थितिविषयस्यैव प्रकारत्वविशेष्यत्वस्वीकारात् पदाध्याहारस्यात्रासंभवाद् इति भावः। प्रकारत्वेपीति। अपिना सर्वपक्षे विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमिति समर्थसूत्र षष्ठीसूत्र भाष्योक्तः सिद्धान्तः सूचितः। शब्दोपस्थितस्यापि संसर्गत्वं पर्यायासर्वैरङ्गीकृतमेव वृद्धैः ॥

फलस्यापीति। अपिना पक्त इत्यादौ व्यापारस्य संग्रहः। तत्र तस्य फलं प्रति विशेषणत्वात् इत्थमेव। कर्मत्वभानविषये उक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः। व्यवस्थेति। सर्वसम्मतेति शेषः। तद्वत्त्वकृतेपीति भावः। वस्तुतस्तत्रापि संसर्गतैव घटपदे घटघटत्वयोः समवायस्येव। उपस्थितिपूर्वकं पृथगाकाङ्क्षाया अदर्शनेनाध्याहारस्योक्तिसंभवाभावादिति ध्येयम्। अत एव फलस्य कर्मत्वादेर्वाच्यतेति। तत्र तस्य करणत्वेनान्वयादिति भावः। दृष्टान्त इति। शोभनं पचतीत्यादौ तत्र नव्यनैयायिकवैयाकरणयोरुभयोरपि म

पचतीत्यादौ धातूपात्तफलस्यापि त्वमेवं मतभेदेन व्यवस्था। अत एव तत्समानाधिकरणे शोभनं पचतीत्यादौ द्वितीयैकवचनोत्पत्तिः। अग्निष्टोमेन यजेतेत्यादौ तृतीयोत्पत्तिश्च संगच्छते। न च दृष्टान्ते विशेष्यसमर्पकात् दार्ष्टान्तिके विशेषणसमर्पकाच्च कर्मत्वादिवाचिकायाः सुब्विभक्तेः प्रयोगोस्त्विति वाच्यम्। धातुतिङन्तयोरप्रातिपदिकत्वात्। नैयायिकानां तु स्यादेष दोषः। तथाहि। धावन्तं मृगं पश्येतिवत् धावति मृगमित्यपि स्यात्। न चाप्रथमासामानाधिकरण्ये शतृशानचोर्नित्यत्वान्नैवं प्रयोग इति वाच्यम्। एवमपि द्वितीयानुत्पत्तेर्दुरुपपादत्वात्। ननु तत्र वाक्यभेद एव। पश्य त्वं तमिति कर्माध्याहारात्। पचति भवतीत्यादि तु पाको भवतीत्याद्यर्थे अनिष्टमेवेति चेन्न। मैवम्। अध्याहारे गौरवात्। तस्य च मुनिवचनविरोधेनाप्रामाणिकत्वात्। त्वदीयेच्छामात्रस्याकिंचित्करत्वात् ॥

ते फलव्यापारयोः परस्परान्वयस्य सत्त्वेन तस्य दृष्टान्तत्वौचित्यात् पश्य मृग इत्यादौ धावनदर्शनयोरन्वयस्य नैयायिकासम्मततया साध्यत्वेन न दृष्टान्तत्वमिति बोध्यम्। दार्ष्टान्तिके। पश्य मृगो धावति पचतीत्यादौ। विशेषणसमर्पकादिति अन्वयबोधकाले इत्यादिः। दुरुपपादत्वादिति। एवं च तथाप्रयोगविलय एव स्यादिति भावः। गौरवादिति। एकवाक्यतयान्वये संभवति अध्याहारेण वाक्यभेदे गौरवमिति भावः। ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह। तस्य चेति। शतृसूत्रस्थेन भूवादिसूत्रस्थेन च मुनिवचनेन विरोध इति बोध्यम्। अकिंचित्करत्वादिति। ऋषीणामेकवाक्यतया बोधे साधुत्वस्येच्छासत्त्व इत्यादिः ॥

नास्तीति। एवंचतत्रद्वितीयादुर्वारेतिभावः। नचेदृशेस्थलेविशिष्टस्यदेवदत्तमृगादेः कर्मत्वंविशिष्टवाचकंचनप्रातिपदिकमितिनदोषः। श्रुत्वाममैतन्माहात्म्यंतथाचोत्प
त्तयः शुभाद्[illegible]दितिवाच्यम्। नीलत्वविशिष्टघटस्यकर्मत्वेप्रतिपादनीयेनीलंघटमित्यादौद्वितीयानापत्तेः। श्रुत्वेत्यादित्वार्षमित्यलंमुनिविरुद्धविचारेण। क्रियाप्रधानमित्य
त्रक्रियायाः प्राधान्यमाख्यातघटकप्रत्ययार्थापेक्षयैवबोध्यते। ऽतोदृश्यादिकंप्रतिधावनादेर्विशेषणत्वेपिनक्षतिरितिदिक्। भाष्येति। भूवादिसूत्रस्थंभाष्यंपचादयः क्रियाभ
वतिक्रियायाः कर्त्रीभवन्तीतितत्रोक्तमंवार्तिकम्। शत. विधायकस्थम्। तस्याक्रियाविशिष्टक्रियाबोधस्यकर्मत्वस्वीकारेइति। क्रियान्तरनिरूपितत्वस्वीकारेइत्यर्थः। कारकस्य। करणा
अपिच। अपाक्षीद्देवदत्तोऽवेह्निदृत्यादौशत्रादेः प्रसङ्ग एवनास्ति। एकवाक्यत्वंचभाष्यवार्तिकादिसकलसंमतम्। नचतिङन्तस्थलेक्रियाविशिष्टक्रियान्तरबोधोनजा
यतएवेतिवाच्यम्। तथैवव्युत्पन्नानांतादृशबोधस्यदुर्वारत्वात्। ईदृशेर्थेसाधुत्वंनेष्टमित्यपिन। साधुत्वानुशासनार्थप्रवृत्तैरेवतस्यस्वीकारात्। धातुसंबन्धाधिका
रव्युत्पादितेपुरीमवस्कन्दीत्यादौतस्यावश्यकत्वाच्च। ननुसिद्धान्तेआख्यातवाच्यक्रियायाअपिकर्तृत्वकर्मत्वस्वीकारेतस्याअसत्त्वरूपत्वंभज्येतेतिचेन्न। लिङ्गसंख्ययोः
कर्तृकर्मेतरकारकस्यचा[illegible]तथात्वोपपत्तेः। कर्मत्वस्यप्रकारतयानभ्युपगमाद्वेत्यन्यत्रविस्तरः। अभिहितेत्विति। नन्वेवंपक्वमोदनंभुङ्क्तइत्यत्रापिद्वितीयानस्या
दितिचेत्। मैवम्। इहह्निपचिभुजिनिरूपितेद्वेकर्मत्वशक्ती। तत्रप्रधानक्रियानिरूपितामनभिहितांशक्तिमादायद्वितीयोत्पत्तेः। उक्तंचहरिणा। प्रधानेतरयोर्यत्रद्रव्यस्यक्रिययोः
पृथक्। शक्तिर्गुणाश्रयातत्रप्रधानमनुरुध्यते॥ ॐ दिकारकशक्तेः हरिंनमेद्वेत्सुखंयायादित्यादौहेतुहेतुमद्भावेनान्वयोनक्रियाकारकभावेनेतिनदोषः। स्ववाचकधात्वर्थंप्रतितुकर्मत्व
न्वयः करणत्वान्वयश्चनासत्त्वरूपताप्रतिबन्धकः। शोभनंपचतिज्योतिष्टोमेनयजेतेत्यादौदर्शनात्। अस्यत्रेति। कर्मत्वस्यसर्वत्रसंसर्गतैवेतिभाष्यसंमतपक्षेत्वाद्यमेवसारम्। अ
भिहितेत्विति। तिङादिभिः कर्मादिशक्तेरभिधानेप्रातिपदिकस्योद्भूततच्छक्तिकेर्थेवर्तमानत्वाभावात्द्वितीयादेः कर्मादिशब्देभ्यइवाप्राप्तिरितिभावः। नस्यादितीति।
पंचधातूत्तरनिष्ठयाऽभिधानादितिभावः। गुणाश्रया। गुणनिरूपिता। प्रधानम्। प्रधानक्रियानिरूपितांशक्तिम्॥

अनुरोधमेवविशदयति।प्रधानविषयेति।गुणेनुक्तापितद्वदुक्तवत्प्रतीयते।तुल्यन्यायाद्गुणनिरूपिता उक्तापि प्रधाननिरूपितानुक्तशक्तिवत्प्रकाशत इति।अतएवप्रासादे आ
स्तेइत्यादौसति निरूपिताधिकरणत्वे सोऽकत्वेप्यासिनिरूपितस्यानभिधानेनानमितिवात्तप्रमीसिद्धिः।इदं च स्वादुमिणमुलितिसूत्रेभाष्ये स्पष्टम्।तत्रत्यभाष्यार्थानुवादि
न्यौचेमेहरिकारिकेइत्यन्यत्रप्रपञ्चितम्।एवमुभयनिरूपितशक्तेरनभिधानेगुणनिरूपितशक्तेरप्यभिधायिनी विभक्तिर्भवति।यथाग्रामायगन्तुमिच्छतिग्रामंगन्तुमिच्छ
तीतिच।दृश्यतेग्रामोगन्तुमित्यादौप्रधानशक्तेरभिधानेनिरूपितशक्तेरभिधानेगुणनिरूपितायाअप्यभिधानान्नकदापिचतुर्थीद्वितीयेगमेर्ग्रामःकर्म इष्येत्सूत्रेकर्मणीतितत्सूत्रेभाष्येस्पष्टम्
एवंचोभयत्राप्यावृत्त्याशाब्दोन्वयइत्येवप्रतीयते।अत्रप्रयोगेगामिक्रियापेक्षेद्वितीयाचतुर्थ्यौनकदापिभवत इतिकैयटात्।एवंचैतद्विरोधादोदनंपक्त्वा त्यपाठमेवेतियत्केनचित्
प्रधानविषयाशक्तिः प्रसिद्धैव ... ध्यते।यदागुणेनदातद्वदुक्तापिप्रतीयत इति।अतएवपक्त्वौदनोभुज्यत इत्यत्रभुजिप्रत्ययेनाभिहितेप्रथमैव।पचेरप्राधान्यात्।वस्तुतस्तु।
पक्त्वाभुज्यत इत्यादौकर्मण्यपचिभुजिभ्यांनयुगपच्छाब्दोन्वयः किंत्वन्यतरेणशाब्दोपरेणार्थः।तत्रचप्रथमाद्वितीयेव्यवस्थितएव।तथाचपक्त्वाभुज्यतेऔदनः।किंपक्त्वा।अर्था
दोदनम् ॥ ७५ प्राचीनेनवस्तुतस्तुपक्त्वेत्यादिनासाधितमन्तेनोक्तंतदसितुच्छमितिबोधयन्स्वरूपव्याक्रियैवपराक्रियेतिन्यायेनतथैवानुवदति।वस्तुतस्त्वित्यादिना।अतएव
स्वादुमीतिसूत्रेभाष्येतुन्क्त्वाणमुलादयः स्वान्वयिनासमभिव्याहृतेनानुप्रयुज्यमानेनसमानाधिकरणेतद्वाच्यकारकेवक्तव्याः।तेनपक्त्वौदनोभुज्यत इत्यादावोदनेद्वितीयान।अन्यथाक्त्वा
दस्यकर्तर्यापत्तौपचिक्रियाकर्मत्वस्यानाभिधानात्तास्यादेवेतुक्त्वा।नवक्तव्यम् अव्ययकृतांभावेविधानादित्युक्तम्।अनेनहिभाष्येणोभयत्रशाब्दान्वय एवलभ्यते।नत्रवचनारम्भेएषांप्रयोग
गाणामनुपपत्त्यभावात्।तत्रत्यस्यानेपि हर्युक्तरीत्यासनादिसूत्रस्यभाष्यसम्मतयाऽभावएवोचितः।एवंचकैयटोक्तंसुघेप्रतिहन्तुंशक्यमित्यप्यसाध्वेव वचनारम्भेऽसिद्धेः।तुमुनाद्यन्वयिक्रि
यानिरूपितशक्तेरयंस्वभावोयत्स्वसमानाधिकरणगुणभूततुमुनादिप्रकृत्यर्थनिरूपितशक्तेः स्ववदभिहितत्वेनानभिहितत्वेनवाप्रकाश इति सुधियोविभावयन्तु
अन्यतरेणसहेति।इदंप्रागुक्तवस्तुतस्त्वित्यादिरीत्योक्तं तद्द्वेतिबोध्यम् ॥

मैत्रांनेति। ग्रामंगच्छतीत्यादौ [illegible]तमत्त्वोपलक्षितमुद्देश्यत्वंभासते एतत्सूत्रबोध्यकर्मत्वशक्तेरुद्देश्यतासमानाधिकरणत्वात्। अतएवकर्मणायमभिप्रैतीतिसूत्रे कर्मणोऽन्यस्याभावेसं
द्दातीत्यत्र गोरप्युद्दे[illegible]त्ययातत्रैवपर्यायेणसंप्रदानसज्ञास्यादितिभाष्यकैयटोक्तंसंगच्छते। चतुर्थ्याउद्देश्यत्ववाच्यम्। तत्समानाधिकरणशक्तिर्वेतिसर्वसंमतमितिभावः। कला
न्तरमप्याह। अग्नेरि[illegible]। ईप्सिततमपदाभावेवारणार्थानामित्यस्यैवतदपवादत्वापत्तेः। नचायैतच्चरितार्थम्। तस्यापितदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्। वारयतेश्च संयोगाद्यनुकू
लव्यापाराभावानुकू[illegible]व्यापारोऽर्थः। तत्रापीप्सितशब्दः क्रियाशब्दएवईप्सिततममित्युक्तौईप्सितमात्रेसावकाशस्यपरत्वादीप्सिततमेनानेनबाधः। ईप्सिततमत्वंच प्रकृतधात्वर्थप्र
यदातुभोदनंपक्त्वाभुज्यतइति प्रयुज्यते तदाभुज्यतइत्यत्र अर्थादोदनइतिगम्यते। एवंचाविवक्षाभेदेनपूजकपितुंशक्यतेहरिंहरिंवेत्युभयंसाधु। प्राप्तानन्दइति। आनन्दक
र्तृकप्राप्तिकर्मीभूतइत्यर्थः। यदुक्तंप्रायेणेतितस्यफलमाह। क्वचिदिति। विषवृक्षइति। यदितुवर्धिच्छिद्योरन्यतरेणसहकर्मतयान्वयोविवक्ष्यतेतदाद्वितीयास्यादेवेति
ध्येयम्। तृणंस्पृशतीति। यथास्वलमानस्यगङ्गादेरीप्सितस्यक्रियया योगः। तज्जन्यसंयोगादिफलाधारत्वात्। तथैवानीप्सितस्यतृणादेरपीतिभावः। स्यादेतत्। धातूपस्थाप्य
फलशालिकर्मत्वेवस्ति। किमी[illegible]नगेः पृथक्कथनेनेतिचेन्। मैवम्। अग्नेर्माणवकंवारयतीत्यत्रवारणार्थानामितिसूत्रेणमाणवकस्यापादनत्वंप्राप्तंतद्बाधनायकर्तु
रीप्सिततममितिवक्तव्यमेव। एवंद्वेष्योदासीनयोः संग्रहार्थंतथायुक्तमित्यस्याप्यावश्यकत्वात्। अनीप्सितग्रहणंतुस्पष्टार्थमेवनत्वावश्यकम्। इदंत्ववधेयम्। ईप्सितानीप्सितयोः
शाब्दबोधस्वरूपएवईप्सानीप्सादेरधिप्र[illegible]त्वमप्रवृत्तावुपयोगेऽपिद्वितीयावाच्यकोटावप्रवेशात्। अनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थत्वात्कर्मणिद्वितीयेतिसूत्रेद्वितत्तत्सूत्रैर्याव
[illegible]कर्मसज्ञाविहितातेसर्वैस्तेनतेनरूपेणोपस्थितः॥ [illegible]धानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वम्। अतएवाग्नेर्नोद्देश्यत्वप्रतीतिस्तत्रेतिभावः। नत्वावश्यकमिति। द्वेष्यसंग्रहोऽपेक्ष्या
स्यात्[illegible]देवभविष्यतीतिभावः। तस्यापीप्सितत्व[illegible]एकरूपएवेति। इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वभानकृतवैरूप्यरहितइत्यर्थः। तदाहेप्सानीप्सादेरिति। इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्व
योरादिनाईप्सातमप्रकर्षस्येत्यर्थः। उपयोगे[illegible]रूपतः सत्त्वयेतिभावः। तदुपलक्षितमुद्देश्यत्वादिकंतुभासतएवतदाह। अनन्यलभ्यस्यैवेति। भासमानोद्देश्यत्वतदभावाभ्यामर्थतइच्छाविष

पद्यादिरुत्तमादितिभावः ॥

आधारवाचिकेति। इदमुपलक्षणं द्वितीयो [illegible]करणवाचकत्वात् आधारपदेन चात्राधारताशक्तिमानुच्यते कर्तुरीप्सिततममिति लक्षणे विशिष्टस्य प्रवेशात्प्रामाणिकं गुर्वेव शक्य
[illegible] तआह। क्रियायादिति। फलस्य [illegible]त्यर्थः। देवदत्तादिशब्दैरिति। आदिनातिङन्तम्। नन्वेवमाधारस्य धर्मिणोपि प्रकृत्यालाभः आधारत्वेनालाभ इत्यस्याधारत्वं न ल
[illegible]मिति तत्रैव पर्यवसानात्तस्यैव शक्तिविशेषरूपस्य वाच्यत्वं युक्तं तस्य धर्मिसाकाङ्क्षत्वाविशेषणत्वञ्च युक्तमिति चिन्त्यम्। अभेद इति। विशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः। वाक्यार्थ इति।
हरिं भजतीत्यत्रेति शेषः। फलमिति। कर्तुरीप्सितत्वविशिष्टकर्मसञ्ज्ञकविषये फलमित्यर्थः। व्यापार इति। कर्तृविषये। स्वाश्रयेति। स्थाल्यां पचति तन्दुलमित्यत्र कर्मद्वाराऽधिकरणं
भूतले देवदत्तः पचतीत्यादौ कर्तृद्वाराधिकरणम्। फलीभूते इति। पदजोपस्थितावविशेषेपि तत्फलभूते शाब्दबोधे इत्यर्थः। इदमुपलक्षणं सञ्ज्ञार्थस्य निमित्तत्वे तत्तत्सञ्ज्ञाप्रक
तेष्वविधीयमाना [illegible] [illegible]का। लाघवात्। क्रियाया धातुना कर्तुश्च देवदत्तादिशब्दैर्लाभात्। इष्टतमत्वादेस्तु भानाभावात्। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्चाभेद इह
संसर्गः। तथा च हर्याधारिका [illegible]प्रीतिस्तदनुकूलो व्यापारो वाक्यार्थः। यद्यपि कर्मणि कर्तरि अधिकरणे च विहितानां द्वितीयादीनामाधारोर्थ इति तुल्यम्। तथापि तन्नि
रूपकं फलं व्यापारः स्वाश्रय इत्यादि तदुभयं च तत्र फलीभूते शाब्दबोधे वैलक्षण्यं संगच्छते। न चाधारतैव वाच्येति मन्तव्यम्। तन्निष्ठधर्मस्य वाच्यतावच्छेदकतापत्त्याऽतिगौर
वात्। कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसभङ्गापत्तेश्च। अत एव भाष्यकार आह। सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामिति। न च तिङ्ष्वपि धर्ममात्रमर्थः। कर्तरि कृत्। लः क
र्मणि च। तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति सूत्राणां वैरूप्यापत्तेः॥ ७ रिकैवोपस्थितिरितिकर्मत्वादिनैवोपस्थितेस्तत्रापि वैलक्षण्यमस्तीत्यन्यत्र विस्तरः। तन्निष्ठधर्मस्येति। आधारेत
रावृत्तित्वे सति सकलाधारवृत्तिस्वरूपस्येत्यर्थः। आधारता तु शक्तिविशेषरूपाखण्डैवेत्याशयः। नन्वाधारतैव निरूपकाश्रयसंबन्धभेदेन भिन्ना आश्रयतात्वमखण्डमिति न गौरवमत आ
ह। कर्मणीति। लोके कर्मादिपदानां धर्मिपरतायादृष्टत्वेन सूत्रेपि तत्परत्वेनोचितेति भावः। आधारस्य शक्यत्वेनानन्ताधारतानामाधारतात्वेनानुगमाच्छक्त्यानन्त्यमिति बोध्यम्। कर्मादयोपि
ति। अपिना संख्या। सूत्रवदेवात्रापि कर्मपदस्य धर्मिपरता। शक्तिरप्येतैर्धर्म्यभेदमापन्नैवोच्यत इति बोध्यम्। संख्या चेति। चेन कर्तृकर्मणी। वैरूप्यापत्तेरिति। कृद्विषये धर्मिपरता तिङ्विषये

कृतां धर्मिवाचकत्वे बीजमाह। पाचक इत्यादि स्वीकारादिति। कृतामिति शेषः। प्रपञ्चितमिति। लादेशशत्रादेस्तिङां च वैषम्यं सर्वथा दुरुपपादमित्यादीति भावः। तेन नटस्येति। अपादानादि
विशेषैरविवक्षा च प्रसक्तस्य बुद्धिपूर्वमविवक्षा सर्वथाऽप्रसक्तस्याविवक्षा वेत्युभयविधापि गृह्यते। प्रकृते चान्त्या। गीतद्वारा च तस्याख्यातोपयोग इति शास्त्रकृत्प्रक्रियाजनकत्वम्। न
च तस्य कर्मयुक्तत्वाभावः। तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वात्। न च नटान्निस्सरच्छब्दं गृह्णातीत्यर्थात्त्राप्यपादानत्वाविवक्षैवात्रेति वाच्यम्। आख्यातोपयोग इति सूत्रे उपयोगग्रह
णेनानुपयोगे आख्यातुरिदं शलक्षणमपादानत्वस्यानिष्टत्वबोधनादिति भावः। गां संबन्धीति। गोकर्मकं पयः कर्मकं चेत्यर्थः। तत्र पयस एव मिततमत्वे आह। तथायुक्तमिति। त्यजनोपसर्ज
पाचको देवदत्तः पक्व ओदन इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेन धर्मिवाचकतास्वीकाराच्च। तस्मादिह घटादिशब्दानामिव विशिष्टमेव वाच्यम्। आकृत्यधिकरणाभ्युपगमे तु
कृत्स्वपि धर्ममात्रं सर्वथापि नैयायिकमीमांसकाभ्युपेतमर्धजरतीयं हेयमेव। न हि तिङ्कृतोर्वैलक्षण्यं सूपपादम्। प्रपञ्चितञ्चैतत्कौस्तुभेऽस्माभिरित्यलमियत्ता। परिगणन
मिति। तेन नटस्य शृणोतीत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः। गां दोग्धीति। गोसंबन्धिपयःकर्मकं दोहनमर्थः। स्यादेतत्। कर्तुरीप्सिततमं कर्म तथायुक्तं चानीप्सितमिति सूत्राभ्यां गतार्थमे
तत्। तथाहि। त्यजनोपसर्जनं ... दुहेरर्थः। दापनमङ्गीकारणं च याचेः। विक्लेदनं पचेरित्यादि। एवं च धातूपात्तव्यापारविषयीभूतं यत्त्यजनदानाङ्गीकारादि तदाश्रयत्वं गवादीनां स्पष्टमे
व। अत एव हि अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वस्य न्यायसिद्धतया गत्यादिसूत्रं नियमार्थमिति प्राचां सिद्धान्तः। अत एवं चाकडारसूत्रे अपादानमुत्तराणीति। गां दोग्धि पय इत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञेति भाष्यं
संगच्छते। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे त्वर्थ... फलाश्रययोर्युगपत्विवक्षायां चेदम्। अवधिभूताया गोः तन्निष्ठो यः पयःक्षरणानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणी गोपनिष्ठप्रेरणेत्यर्थात्।
...तथा चाकथितं चेति सूत्रं व्यर्थमिति चेत्॥ ... पयः स्त्यजति। गवा पयस्त्यजयतीति प्रतीतेरिति भावः। न्यायसिद्धतयेति। व्यापारद्वयार्थत्वेनोक्तसूत्रद्वयसिद्धतयेत्यर्थः। प्राचाम्। हेतुमति चेति
सूत्रे ...नाम्। परत्वादिति। ग्रामाद्यातीत्यादौ सूत्रान्तराप्राप्त्या वपानेत्वं सावकाशम्। कर्मसञ्ज्ञा तु ग्रामं गच्छतीत्यादौ। भाष्यमिति। एवं तत्र भाष्यं नाकथितं चेत्येतद्विषयम्। अस्यापादानत्वाविवक्षा
यां प्राप्त्यापरत्वादित्युक्त्या संगतेस्तध्वनयन्नाह। यज्ञ... इत्यादि। अवधित्वेदि । अपादानत्वकर्मत्वशक्त्योरित्यर्थः। ईदृशे च विषये आकडारसूत्रतद्भाष्यबलादुभयोरपि द्वितीयैव बोधिकेति भावः ॥
सा।

इतिस्थितमिति। प्राचांमते इति शेषः। अत्र रुचिदत्तं तु यदापयो निष्ठविभागानुकूलव्यापार एव धात्वर्थस्तदापादानत्वाविवक्षायामन्येनासिद्धेः कर्मत्वार्थमिदमावश्यकमेवमन्येष्वपि। किं
तु दुहिरित्यपि पठ्यपवादस्यैव। तदभावे तत्रैव षष्ठ्यपि षष्ठ्या एव प्राप्तेरतः षष्ठ्यपवादत्वमात्रेण न संबन्धत्वेन बोधकतोचिता। तस्मादत्रापि क्रियाजनकतासमानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्त्वेने
व बोध इत्येवोचितम्। व्यापारद्वयार्थत्वे कं तु शासितेत्यभाष्ये नापि द्विकर्मकत्वमस्त्येव यथाप्रयोगं बहूनां धातूनां तत्र ये व्यापारद्वयार्थत्वेन द्विकर्मकास्तेषां प्रधानकर्मणि लादयः प्रधान
कर्मण्याख्येयेलादीनां द्विकर्मणामित्युक्तेः। प्रधानत्वं मुख्यत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्रधानधात्वर्थव्यापारमात्रविशेषणफलाश्रयत्वम्। ण्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्राह्य
त्वात्। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यत्र गर्गाणामेव तत्त्वमिति तत्रैव कर्मणि लादयः। उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधान्न शतात् वृत्तिरिति नव्याः इति सूत्रस्य भाष्य
अत्रोच्यते। कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां न माषाणामश्नीयादितिवत् षष्ठीप्राप्त्या तां बाधितुमिदं सूत्रम्। तथा चेह षष्ठीवत् संबन्धमात्रं द्वितीयार्थ इति स्थितम्। अपादानत्वमात्रविव
क्षायां तु पञ्चम्येव। गोः क्षीरविशेषणत्वे तु षष्ठी। तेन गोः पयो दोग्धीत्यपि प्रयोगः साधुरेव। एवमग्रेऽप्यूह्यम्। यत्तु प्राचोक्तम्। दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्। कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम्। नीहृकृ
ष्वहान्तस्य च दण्डग्रहमुष्यवच कर्मभागिनः। अन्येऽप्यूह्यम्। ग्रहेः पाठो निर्मूलः॥ ८७ विरोधः। एकव्यापारार्थकदुहादियोगे त्वप्रधानकर्मणि। अप्रधानत्वं चात्र वोक्तप्रधानं कर्मभि
न्नत्वम्। न च तत्रार्थे गवादीनामेव। फलाश्रयत्वाभावात्। एवं च भाष्यानुक्तानां परिगणने पाठो युक्तः अर्थनिबन्धनेयं सञ्ज्ञेति चायुक्तम्। एवं द्व्यर्थत्वेन द्विकर्मत्वातिप्रसङ्गस्त्वन
भिधानेन वारणीय इति दिक्। अपादानत्वमात्रेति। विभागानुकूलव्यापारमात्रार्थकत्वविवक्षायामिति भावः। गोः क्षीरेति। न च क्रियान्वयेऽपि शेषत्वविवक्षायां सेनिवाच्यम्। षष्ठ्यन्तार्थकस्य
सान्वययोग्यार्थकपदसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयव्युत्पत्तेः। अत एव तण्डुलानामोदनं पचतीत्यादौ द्व्यर्थपचिर्विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्तयतीत्यु
क्तं भाष्ये न तु पाकान्वये षष्ठीत्युक्तमिति दिक्। निर्मूल इति। अपादानत्वाद्यविवक्षायां तत्संबन्धिनः कर्मत्वे मूलं नास्तीति भावः। द्विकर्मत्वं तु यदीष्टं तर्हि व्यापारद्वयार्थत
या बोध्यम्॥

उदाहरणमप्ययुक्तमिति। शङ्कानुपुतरूज्जग्राहेत्येव प्रतीतेः। पराक्रमातिशयद्योतनाय जहार रघुनरुमित्यस्यैवौचितत्वाच्चेति भावः। द्विकर्मकत्वमिति। अकथितसूत्रविषयतये
त्यर्थः। कैयटमाधवादिसंमतत्वादिति भावः। अतस्तद्रीत्यैव दूषणमाह। एवं चेत्यादिना। प्रधानमिति। उद्देश्यत्वादिति भावः। तस्योद्देश्यत्वे मानमाह। अर्थिनश्चेति। ननु निग्रहार्थ इ
ति। शारीरदण्डाद्यर्थ इत्यर्थः। तस्मादेव वाक्यशेषादिति भावः। एतत्सर्वं माधवादिरीत्या लाद्युत्पत्तिनियामकं यदि प्रागुक्तं प्रधानकर्मत्वं तदेदं सर्वमसंगतमित्युक्तदिशा ह्यम्। द्वि
जग्राहच्युतरुं शक्रमित्युदाहरणमप्ययुक्तम्। इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः। तथाहि। दुह्यादीनन्यादींश्च द्वैराश्येनेह पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे
लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युः गौणे वेत्याकाङ्क्षायां स्वयमेव पठितम्। ण्याद्योण्यन्तनिष्कर्मगत्यर्थामुख्यकर्मणि। प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिर्गौणेन्ये तु यथा
रुचीति। एवं च दण्डिमन्थिभ्यामपि मुख्ये [illegible] गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति भाष्यं विरुद्ध्येत। शतं ह्यत्र प्रधानं न गर्गाः। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात्। दण्डि
श्चेह ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः। अस्य एव ह्यत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिः। गुणानुरोधेन प्रधानाक्षेपोरसंभवात्। तथा मन्थेरपि प्रधाने स्यात्। दृश्यते तु गौणे। तथा च भारविः। येनाप
विद्धसलिलस्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे इति। अत्रामृतं मुख्यम्। उद्देश्यत्वात्। अम्बुनिधिस्तु गौणः। यदपि व्याख्यातार आहुः। द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणि
कः पाठ इति। तद्भ्रमात्। तथाहि। कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वार्त्तिकेन दृष्टान्तं पचेर्द्विकर्मकता लभ्यते कैयटहरदत्ताभ्यां च तत्रैव स्फुटीकृता। माध
वोप्याह। जयतेः कर्षतेर्मन्थेर्मुषेर्दण्डयतेः पचेश्चेत्यादि। उदाजहार च। तन्दुलानोदनं पचतीति। एवमकथितञ्चेति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्। अकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदापा
णिना कांस्यपात्र्यां दोग्धि पयः इत्यत्र पाणिकांस्यपात्र्योरपि स्यात्। तत्र करणाधिकरणयोस्तु पचत्यादिरवकाशः। नहि तत्रास्य प्रसङ्गो दुह्यादिपरिगणनादिति॥ ७ कर्मके ष्विति। अकथित
सूत्रविषये ष्विवित्यर्थः। पचेरप्रामाणिकत्वदूषणं कैयटाद्यनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह। कैयटेति। अत्राहु [illegible] बीजं तु पचेर्व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरीप्सितमिति कर्मणो वृक्षस्येव व्यापार परि
त्यागेन कर्तृत्वविवक्षयापि भाष्यस्य सूपपादत्वेन तत्सूत्रविषयत्वे न मानमिति ॥

सम्मतान्तरेति। पूर्वोपपादितभाष्यसंमतमतान्तरेत्यर्थः। भाष्यानुक्तानां सर्वेषांग्रहणमप्रमाणमित्यनेनसूचयति। उदाहृतस्वपरग्रन्थ्यांग्य याश्रुतकैयटानुसारेणेतिचध्वनितमित्यन्यत्र
विस्तरः कैयटइति। अत्रारुचिबीजमुक्तमाइतिभावइति। अर्थनिबन्धनेयंसंज्ञेतिवदतां कैयटादीनामित्यादिः। द्विकर्मकत्वंतुव्यापारद्वयार्थत्वेनसिद्धमितितत्त्वम्। कुरुपाञ्चालादिरिति
व्याख्यानात्तथैवभाष्योदाहरणाच्चेतिभावः। नवैयर्थ्यमिति। शीङादेरभिशयनपूर्वकेव्यापनेवृत्त्याकर्तुरिवैवकर्मत्वस्यास्यादियोगइवसिद्धत्वादितिभावः। एवंचैवंकल्पनयोक्तदेशादीना
तन्मतान्तराभिप्रायेण। अन्यथाउदाहृतस्वपरग्रन्थविरोधादित्याहुः। तातावात्। शत्रूंजयतीति। जिअभिभवे। यत्तुजिजयइतिव्याख्यातंतन्न। तस्याकर्मकत्वात्। यद्यपिजयत्यादयोभा
ष्येनपठितास्तथापिचकारेणसंगृह्यन्तइतिकैयटः। अर्थनिबन्धनेति। नतुस्वरूपाश्रया। अहमप्येदमचोद्यंचोद्यइतितद्राजसूत्रभाष्येएव्छिपर्यायस्यचुदेरपिद्विकर्मकत्वदर्शना
दितिभावः। तथाचभट्टिः। स्वर्णंस्वगोसोऽमुखोजगादमारीचिमुच्चैर्वचनंमहार्थम्। कालिदासोपि। शिलोच्चयोपिक्षितिपालमुच्चैः प्रीत्यातमेवार्थमभाषतेव। भारविश्च। उदारचेतागिर
मित्युदारांद्वैपायनेनाभिदधेनरेन्द्रइति। एवंचनाथत्यादयोबहवोद्विकर्मकाबोध्याः। देशइति। कुरुपञ्चालादिरेवेहगृह्यते। तेनाधिशीङ्स्थासामित्यादेर्नवैयर्थ्यम्। गोदोहइति।
नचेहकालत्वासिद्धिः। लोकेकालत्वेनप्रसिद्धस्यैवग्रहणात्। तेनघटमास्तेइत्यादिनभवति। यत्तुप्राचोक्तम्। अकर्मकधातुभिर्योगेदेशःकालाध्वभावेभ्योद्वितीयेतिकेचि
त्। नदीमास्तेइत्यादि। अत्रेदंवक्तव्यम्। कर्मसंज्ञायाअनुक्तत्वात्कर्मणिलादयोनस्युः आस्यतेमासइतियथा। केचिदित्यप्यसंगतम्। द्वितीयायाभाष्यसंमतत्वात्। नदीमित्युदाहरणमप्यसं
गतम्। ग्रामसमूहकुर्वादिदेशानन्तुप्रदेशमात्रम्। तेनग्रामंस्वपितीत्यत्रनभवतीत्याकरात्। अध्वेतिचन्नूनम्। अध्वानंस्वपितीतिप्रसङ्गात्। अतएवाकरेअध्वागन्तव्यत्वेनविशेषितः। ग
न्तव्यत्वेनप्रसिद्धोनियतपरिमाणःक्रोशादिरितिव्याख्यातम् ॥ ७ मेवकर्मत्वंनान्येषामनभिधानादितिसूचयति। प्रसिद्धस्येति। क्रियायाःकालोपाधित्वमेवप्रसिद्धमितिभावः। तेनेति। देशादी
नांग्रहणेनेत्यर्थः। यत्तुमासादेरेवग्रहणेनेत्यर्थइति। तन्न। जन्यमात्रस्यकालोपाधित्वेपिकालत्वाभावात्। यदितुजन्यमात्रस्यकालत्वमितिमतमस्तितदाघटत्वादिनानतस्यकालताकिं
तुमासत्वादिनैवेतिभावः। एतच्चनापूर्ववचनमित्याकरेस्पष्टम्। अध्वानंस्वपितीति। स्वापमात्रार्थकोत्रस्वपितिः ॥

कार्मसंप्रत्ययादिति। कार्यसंप्रत्ययस्यौत्सर्गिकत्वादित्यर्थः। ननु कर्त्तरि कर्मेति सूत्रे क्रियायाअपि कृत्रिमकर्मत्वोक्तेरिदमसंगतमत आह। कर्मेति। प्राञ्च इति। हेतुमति चेत्यत्र भाष्यकृत इत्यर्थः। गुणक्रियायाम्। णि
च्प्रकृत्यर्थक्रियायाम्। स्वातन्त्र्यादित्यस्य स्वधर्मेणाभिधाने हेतुत्वं कर्मसञ्ज्ञानियमस्य च। प्रेषणे। ण्यर्थे। तृतीययेति। स्वधर्मेणेत्यस्य स्वकार्येणेत्यर्थः। विशिष्टक्रियायाः संबन्धे हेतुमाह। हेतुमतीति। अन्तरङ्गत्वादिति।
एवं च परत्वादित्यभ्युच्चयः। अस्य विधित्वमित्ययं पक्ष आकडारसूत्रे भाष्ये ध्वनित इत्यभिमानः। तत्र हि परं कार्यमिति पाठे गत्यादीनां ण्यन्तानां कर्मकर्तृसञ्ज्ञमपि प्राप्नोति आरम्भसामर्थ्यात्कर्मसञ्ज्ञा परं
गतिबुद्धिप्रत्यवसानं भक्षणम्। शब्दकर्मकाणामिति। शब्दः कर्मकारकं येषां तेषामित्यर्थः। न त्विह कर्तरि कर्मव्यतिहार इतिवत् कर्मशब्दः क्रियापरः। कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात्। कर्मग्रहणसा
मर्थ्याच्च। अन्यथा गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामित्येवात्रस्यत्। नियमार्थं चैतत्सूत्रमिति प्राञ्चः। णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थानामेव कर्तुरिति। तेन पाचयति देव
दत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात् तृतीयासिद्धाविति। उक्तञ्च। गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः। नियमात्कर्मसञ्ज्ञायाः स्वधर्मेणाभि
धीयत इति। कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः। ननु णिजर्थं प्रति कर्मत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम्। अन्तरङ्गत्वाच्च। स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन संबध्यते। हेतुम
तिणिज्विधानात्। कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात्। अत एवोपजीव्यापि कर्तृसञ्ज्ञा। एवं च परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतया पि च प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं द्वित्वादेर्विधितोऽविततेतिचेत्। अस्त्वेव
मालक्ष्यस्य निर्बाधत्वात्। नियमसूत्रमिदमिति ग्रन्थानां का गतिरिति चेत्। शृणु। णिजर्थस्य शाब्दं प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसञ्ज्ञायाः प्राबल्यात् विप्रतिषेध एव नास्ति। अन्त
रङ्गोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रति नं प्राबल्यं प्रयोजकमित्याशयेन ग्रन्थानामुक्तिसंभवः॥ आर्थप्राधान्यपुरस्कारे तु विधायकत्वमेवोचितमिति ज्ञेयम्॥ ७ कार्यत्वाच्च कर्तृसञ्ज्ञा प्राप्नोतीत्युक्तम्। तन्नार
म्भसामर्थ्यादित्यस्य गत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थं मन्यते। पुरस्कारे त्विति। तु नाः रुचिः सूचिता। प्रयोजकव्यापारे ऽन्यानधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य शाब्दप्राधान्यस्य च सत्त्वेनोद्देश्यत्वलक्षणार्थप्रा
धान्यस्य प्रयोज्यव्यापारनिष्ठस्य पुरस्कारेण युक्त इति। किं च कर्तृग्रहणं धात्वर्थं प्रधानीभूतव्यापाराश्रयरूपस्वतन्त्रोपलक्षणं न तु त त्सञ्ज्ञकपरम्। अत उपजीव्यत्वं दुरुपपादम्। आकडारसूत्रस्थ
स्यारम्भसामर्थ्यादित्यस्यैतन्नियमारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः। किं च परं कार्यमिति पाठे विरोधाभावात्सर्वत्र सञ्ज्ञाद्वयप्राप्त्यवस्य नियमार्थतैवोचिता। एषां कर्मसञ्ज्ञैवेति नियमस्तु न प्राक्कडारादिति शास्त्रबा

नन्विहेति। नथायुक्तमित्यनेनापि नन स्थानीप्सितत्वाभावात् तत्रापि कर्तुरित्यनुवृत्तेश्च लक्षणां विनेति। कर्तृपदस्य स्वतन्त्रलक्षणां विनेत्यर्थः। अत एव सार्थाद्धीयत इत्यत्र कर्तुरपादानत्वेपिक
र्मत्वप्रयुक्तलकारसिद्धिरिति संप्रदानसञ्ज्ञासूत्रे कैयटे स्पष्टम्। तत्प्रयोजको हेतुरिति सूत्रेप्येवमेवातएव णिच् सिद्धिः। भवपेह्वीति। किंच प्रयोजककर्तृव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफला
श्रयत्वेनास्त्वतं कर्मत्वम्। किंच णिजुत्पत्तेः प्रागेव स्वर्गादीनां कर्मत्वप्रवृत्तिस्तस्यामवस्थायां कर्तृत्वसत्वात्। अकृतव्यूहा इति त्वत्याना स्त्ये ववा। प्रापणमिति। उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्या
पारानुकूलव्यापारो हि तत्। तत्रापीति। अत एव प्रतिषेधो यथाकथंचिद्गत्यर्थानामत्र ग्रहणमिति भावः। प्राप्तिमत्वाति। न वेति सूत्रे भाष्ये हृक्रो। रित्यस्योभयत्र विभाषात्वमुक्त्वा प्राप्ते
शत्रूनिति। स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः सश्रीहरिर्भगतिरित्यर्थः। नन्विह कथं स्वर्गस्य कर्मत्वं कर्तुरीप्सिततमं हि कर्म न च शत्र
वः कर्त्तारः। तेषां गत्यादिसूत्रेण कर्मत्वादिति चेन्। मैवम्। कर्मसञ्ज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम्। स्वातन्त्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव। तच्च
प्रयोजकसंनिधानेपि प्रयोज्यस्यास्त्येव। अनन्त्वोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावः। प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्॥ अप्रधाने दुहादीनामित्युक्त्वा ण्यन्ते
कर्तुश्च कर्मण इति वदतो भाष्यकृत एव तत्र प्रमाणत्वात्। न हि लक्षणां विना णिजन्तानां द्विकर्मकता लभ्यते येन ण्यन्ते कर्तुरिति वचनं सावकाशं स्यात्। ननु
स्वतन्त्रे संकेतितस्य तत्रैव लक्षणा कथमिति चेत्तत्त्वान्तरानुपहिते संकेतितस्य तदुपहितसाधारणे स्वतन्त्रमात्रे सेत्यवधेहि। नीवह्योरिति। यद्यप्यनयोः प्राप
णमर्थो न गतिस्तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिमत्वा प्रतिषेध उक्तः ॥ अभ्यवहरतिमुदाहृत्वा प्राप्ते हरति भारं देवदत्तो हार
यति भारमित्युदाहरणं। तत्। विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थोऽभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थ इति तत्र त्यके मटाच्च नगतीति सूत्रे भाष्ये हवह्योरप्रतिषेधः संप्रहरन्ते राजान इति हिंसार्थेऽत्र भाष्ये उदाहरणाच्च। त
स्यैव वहिर्नेगत्यर्थः देशान्तरप्रापणं हि वहेरर्थ इति भाष्येण प्रापणस्य गतित्वाभावबोधनाच्च न गत्यर्थत्वेन तेषां ग्रहणम्। प्राप्तिश्च संबन्धमात्रं न संयोग एव। सुखं प्राप्नोध नं प्राप्नोभूः प्राप्नेत्यादिश्च वहा
रात्। आदिकर्मणि च कर्त्तरिक्तः देशान्तरप्राप्तेः परं गतिं विनाऽनुपपत्त्या कृचिन्नान्तरीयकतया गतिप्रतीतिरस्येत्यत्र दर्शनमपि मत्यर्थकत्वमभिमत्य वार्त्तिकारम्भः स्तुतो प्राप्तिरेवेति अनेन सूचितम्।

।व

हिंसेति। हिंसाङ्गे भक्षणे च भक्षयतेर्वृत्तिर्बोध्या। भाष्यप्रयोगादेवेति। आध्यानार्थक घटादिभिन्नस्मरतेरेव योगे तद्भाष्यप्रामाण्यात्सकर्मकत्वाभावो घटादेस्तु भवत्येव कर्मत्वमिति भावः।
परास्ता इति। इदं च कैयटानुरोधेनोक्तम्। वस्तुतः शब्दक्रियाणामिति पक्षे भाष्ये ह्लापयति शब्दाययति क्रन्दयतीनां निषेध उक्तो न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे एवं च तत्र पक्षे शब्दाययतेः प्र

स्तौ।

नियन्त्रिति। नियन्ता पशुप्रेरको न तु सारथिरेव तेन न वाहयति बलीवर्दान् यवान् इति सिद्ध्यति। अनिषेध इति। प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः। सूत इति। निय प्राजितायन्ता
सूतः सत्ता च सारथिः। आदयतीति। अकर्त्रभिप्राये फले शेषात्कर्तरीति परस्मैपदं कर्त्रभिप्राये तु णिचश्चेत्यात्मनेपदमेव। तदपवादस्य निगरणचलनार्थेभ्यश्चेत्यस्य अदेः प्रति
षेध इति निषिद्धत्वात्। सस्यमिति। क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसादृष्टव्या तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात्। स्मारयतीति। यत्तु णेरणाविति सूत्रे स्मरयत्येनं वनगुल्म
स्वयमेवेत्युदाहृयन्ते तत्र भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यम्। शब्दाययतेरिति। शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिना क्यङ्। ततो हेतुमति णिच्। धात्वर्थेति। एतेन शब्दाययति सैनिकै
रिपूनिति कर्म प्रयुञ्जानाः परास्ताः। यत्तु प्राचा अयं क्रन्दशब्दाय ह्वेञां नेत्युक्तम्। तत्रायतेरुक्तिस्तावन्निर्मूलैव। क्रन्दह्वेञोस्तु शब्दक्रियत्वमात्रेण प्राप्तिसंभावना। वस्तुत
स्तु नाशेः सूत्रार्थ इत्युक्तम्। यदपि ग्रहदृशामिति कर्मत्वमुक्तम्। तत्र दर्शिग्रहणं प्रामाणिकमेव। शृणोतेस्तु शब्दकर्मकत्वात्सिद्धम्। ग्रहेस्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि सुधाकरादीनां संमतं तथा
पि बहूनामसंमतम्। अत एव अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तदिति भट्टिप्रयोगमजिग्रहत् बोधितवानिति व्याचख्युः। तथा अयाचि नारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शि
वाके त्यत्र ग्राहयितुमुद्वाहयत्वेन बोधयितुमिति। युक्तं चैतत्। ग्राहेर्द्विकर्मकत्वे हि जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यत्रक्तेन प्रयोज्याया धेनोरभिधानं स्यात्। ण्यन्ते कर्तु
श्च कर्मण इत्युक्तेः॥ ७) तिषेधानुत्पत्त्याऽकर्मकशब्दाययतिसत्त्वेन मानम्। शब्दस्य धात्वर्थेन संगृहीतत्वेपि बहिर्भूतपुत्रादिकर्माभावेन मानमिति बोध्यम्। व्याचख्युरिति।
तेन बोधनातिरिक्तार्थस्य न द्विकर्मकत्वम्। अन्यथाऽप्रसिद्धार्थपरिग्रहो व्यर्थ एव स्यादिति भावः। ग्राहेः। बोधनातिरिक्तार्थग्राहेः॥

ततश्चेति। एवं च अधिकरणत्वादन्यपदार्थाभावाच्च बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः। प्रतिग्राहिते इति। अस्य जायये स्यादिः। तत्र जायाप्रतिग्राहितशब्दयोस्तृतीयातत्पुरुषत्वाद्बहुव्री
हिः कार्य इति भावः। बहुव्रीहिणा तृतीयातत्पुरुषस्तु दुर्लभो विधायकाभावात्। अवयवेन सामर्थ्येऽपि समुदायेन तृतीयान्तस्यासामर्थ्याच्चेत्यत आह। जायानिष्ठेति। ननु द्विकर्म
कत्वेऽपि धेनुरूपप्रयोज्यकर्मणः कर्मत्वाविवक्षायां गन्धमाल्यरूपकर्मण्येव क्ते इष्टसिद्धिरिति चेन्न। णिजुत्पत्त्यर्थं प्रयोजकजायायाः हेतुत्वावश्यकत्वेन हेतोः स्वकर्तृप्र
योजकत्वरूपत्वेन प्रयोज्याया धेनोः कर्तृत्वार्थं जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतव्यापाराश्रयत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेन दृशार्थस्यैवैतत्कर्मसंज्ञानिमित्तकोटौ प्रवेशे
नेदृशविषये कर्मत्वाविवक्षाया उपपादयितुमशक्यत्वात्। कर्मत्वशक्तेरपि तत्त्वमनियतत्वेना विवक्षाया असंभव इत्यभिमानात्। न च निवृत्तप्रेषणप्रतिग्रहधातोर्णिचि

ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात्। सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः। जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं पत्युः प्रतिग्रहणं त
त्कर्त्रीमित्यर्थः। अन्यपदार्थान्तर्भावेण [illegible] विशेषणविशेष्यभावव्यत्ययेऽपि तेनैवैकार्थीभावकल्पनात्। अभिवादिदृशोरिति। अभिवादयतेर्दृशेश्च [illegible] विभाषेयम्। अभि
नि। नेत्याचतरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये [illegible] कारणमाह [illegible] समुदायविवक्षार्थमित्याह। संघातपूर्वकत्वे [illegible] नेह न। निविशते यदि शूकशिखा पदे इति। क्वचिन्नेति।
एषत्र्येष्वभिनिविष्टानामिति भाष्यप्रयोगश्चेह मानम्। उपपदविभक्तिमाह। उभसर्वतसोरित्यादिना ॥ ७७ गन्धमाल्यकर्मण्येव क्ते इष्टसिद्धिरिति भाष्यपदेन षष्ठीसमास इ
ति वाच्यम्। प्रकृत्यैव तदर्थलाभे णिजुपादानस्यापुष्टतापत्तेः। ननु गन्धादिपदानां विग्रहे स्वार्थमात्रपराणां समासेऽन्यपदार्थपरत्वमिव प्रतिग्राहितशब्दस्य धेनुपरत्वेऽपि स्त्रीगन्ध
माल्यपरत्वं भविष्यतीत्यत आह। अन्यपदार्थेति। तदन्तर्भावेणैकार्थीभावस्य सूत्रस्थसमस्त्यादिबलेनाङ्गीकारेऽप्यन्यान्तर्भावेण तत्स्वीकारे मानाभाव इति भावः। अभिवादयतेरिति। वदि
अभिवादने इति ण्यन्तस्येत्यर्थः। व्याख्यानाल्लङ्ग्रहणे स्थिते व्याख्याने बीजाभासं दर्शयति। पूर्वनिपातेति। निविशत इति। अत एव सत्त्वे निविशते इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते। भा
ष्यप्रयोग इति। समर्थसूत्रस्य इति शेषः ॥

उभसर्वयोस्तसाविति। उभांशे उभशब्दघटितसमुदायांशे इत्यकत्वं षष्ठ्यर्थ इति बोध्यम्। उभशब्दस्य शब्दपरत्वाद्वृत्तिविषये विनायच् वार्त्तिके। उदाहरणे तु अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवायचि
तत उभयशब्दान्तस्यापि तद्घटितसमुदायांशे ऽप्यकत्वमस्त्येवेति न दोषः। वृत्तिविषये इति। वृत्तौ कृतायामित्यर्थः। प्राचीनैर्हि उभौ साभ्यासस्येति निर्देशेन वृत्तिघटके परत एवा
यजिति व्याख्यातं तदाह। उभशब्दादित्यादि। एवं च तैः फलस्याप्रापणमर्थमिति भावः। अविभक्तिक इति। अनुत्पन्नविभक्तिक इति तदर्थ इति व्याख्यातारः। दृष्टान्तबलेन तथैव

उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयोर्योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः। अत्र प्राञ्चः। उभशब्देनोभयशब्दो लक्ष्यते। अन्यथा तसो ऽसंभवादित्याहुः। वस्तुतस्तु। वृत्तिविषये
अयच् प्रवृत्तावपि उभशब्दाद्धि हितो यस्तस् तदन्तमस्त्येवेति यथाश्रुतं साधु॥ धिगित्यविभक्तिको निर्देशः। गवित्ययमाहेतिवदिति प्राञ्चः। तन्न। तथा सति अपदा
न्तत्वात् हशन्ते लोपः शाकल्यस्येत्यस्ये वदार्शनिके जश्त्वस्यापि अप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। नचायं गकारान्त एवेति भ्रमितव्यम्। कस्य च द इति सूत्रे धकिदित्युदाहरणस्या
संगतिप्रसङ्गात्। तस्मात् धिगिति विभक्त्यन्तमेव। प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्तु पोलुक्। उभयतः कृष्णमिति। कृष्णस्य पार्श्वद्वये इत्यर्थः। आद्यादित्वात्तसिः। प
क्ष्ये द्वितीया। एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम्। नाम्नो द्वियैव संबन्धः सर्ववाक्ये व्यवस्थितः। सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वापि क्वचिद्भवेत् इति श्रद्धोक्तौ षष्ठीग्रहणं त
दपवादविभक्तेरप्युपलक्षणम्। द्विधेत्युक्तिः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां निर्वाह्या। षष्ठी तदपवादयोरेककोटिन यावा। धिक् कृष्णमभक्तमिति। तस्य निन्द्यते इत्यर्थः। कथं
धिङ्मूर्खेति। संबोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्तत्वाद्धिक्शब्दयोगाभावात्। क्रियापदं च क्वचिदकृतं विदाक्षिप्तमित्यन्यदेतत्॥ लाभाद् दभिप्रेत्याह। जश्त्वस्येति। अतिदे
शादिति। अतिदेशेनाव्ययत्वादित्यर्थः। आद्यादित्वादिति। कृष्णसंबन्धिपार्श्वद्वयाभ्यामागतादित्यर्थे पञ्चम्यास्तसिलित्यन्ये। सामानाधिकरण्येन विनापि संबन्धं विशेष्यविशेषणभा
वेन। वक्ष्येति। भेदसंबन्धपूर्वकविशेष्यविशेषणभावेनेत्यर्थः। नाम्नोरित्यनेन क्रियाकारकयोः क्रियाकारकभावरूपकारकविभक्त्यर्थसंबन्धेनान्वय इति सूचितम्। वैयधिकरण्येति। षष्ठ्यावेत्य
तद्वैयधिकरण्योपलक्षणमिति भावः। क्रियान्वय इति। बोधनीयक्रियान्वय इत्यर्थः। धिक्शब्दयोगाभावादिति। संबोधनस्य क्रियान्वयात् क्रियायैव धिको योगो न तेनापीति भावः॥

व्याख्यानमिति। तातेत्यादेर्हाशब्देनयोगइतिभावः। हापदस्यचाआहत त्वामित्यनेन मामित्यनेनवाऽन्वयइतितात्पर्यम्॥ कारकविभक्तित्वमिति॥ कर्तृकारकविभक्तित्वमित्यर्थः। संबोधन
पदार्थस्यदेवस्यत्वमित्यनेनसहाभेदेपिशब्दतः क्रियाश्रयत्वादिप्रतीतेरुपपादनस्याशक्यतयाकर्तृत्वंदुर्लभम्। वास्तवक्रियाश्रयत्वमादायकर्तृत्वेतुबहूपप्लवइतिभावः। नास्यप्रवृत्तिरि
ति। अतएवसर्वेषामयमस्माकमुपर्युपरिवर्ततइत्यादौनद्वितीया। अत्रह्युपर्यपरीत्यस्यातिशयोर्थोनसामीप्यम्। वीप्साद्विर्वचनंचात्रेतिबोध्यम्। उपसर्गइति। बुभुक्षितान्वितप्रत्यर्थसंबन्धस्य
तयोवमूर्खसंबोध्यकंनिषिद्धाचरणादिनिन्द्यतीति वाक्यार्थः। एतेनहन्तातहादेविपीराभवेत्यादिव्याख्यातम्। मत्वाहुः। उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीतिसंबोध
नेप्रथमैवभवति। संबोधनपदस्यकर्तृकारकत्वाचित्यादिति। नन्वस्त्रम्। संबोधनपदस्यकर्तृकारकत्वेउक्तिसंभवाभावात्। देवप्रसीदेत्यादौवस्तुगत्यादेवएवकर्तेतिचेन्नैते
नावताकारकविभक्तित्वं लभ्यते। किंचदेवत्वांभजेत्वांभजन्तीत्यादौसंबोध्यस्यवास्तवमपिनकर्तृत्वमित्यास्तांतावत्। उपर्युपरीति। कथंतर्हिउपर्युपरिबुद्धीनांचरन्तीश्वर
बुद्धयः। उच्यते। उपरिबुद्धीनामुत्तानबुद्धीनामुपरिचरन्तीत्यर्थः। एवंचआम्रेडितत्वाभावान्नद्वितीया। यद्वा। प्रतिपदोक्तस्यपर्यध्यधसः सामीप्यइतिकृतद्वित्वस्यात्रग्रह
णम्। तेनवीप्सायोद्विर्वचनेसतिनास्यप्रवृत्तिः। अन्यत्रापिदृश्यतइत्युक्तंतद्दर्शयति। अभितःपरितइति। प्रतिभातीति। एषप्रतिशब्दःक्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः। नतुकर्मप्रव
चनीयः। अन्तरात्वांमामिति। तवममचमध्यइत्यर्थः। सामर्थ्यादिति। अतएवहेतुत्वपर्यन्तमपिशाब्दबोधेविषयइतिस्वीक्रियतइतिभावः। नदीमन्ववि। द्वितीयायाःसंबन्धो
र्थः। सचेहसाहित्यरूपइतिअनुनाद्योत्यते। लक्षणेत्यम्। वृक्षंप्रतीति। वृक्षसंबन्धिद्योतनमर्थः। संबन्धश्चलक्ष्यलक्षणभावइतिप्रत्यादयोद्योतयन्ति। भक्तोविष्णुंप्रतीति। विष्णो
र्भक्तेश्चविषयविषयिभावःप्रत्यादिद्योत्यः। लक्ष्मीरिति। लक्ष्मीरूपस्यभागस्यहरिणासहस्वस्वामिभावः। वृक्षंवृक्षमिति। इहवीप्साद्विर्वचनेनैवद्योत्यते। परिशब्दस्तुक्रिययासंबध्यते। क
र्मणिद्वितीया। कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञयाउपसर्गसञ्ज्ञायाबाधात्षत्वंन ॥ ७ क्रियागतत्वात्तुबुभुक्षितस्यनभातीत्यन्वयइतिभावः। मध्यइति। अन्तराइतिहिमध्यइत्यर्थकम्। लक्ष्यलक्षणेति।
वृक्षप्रकाशेनविद्युद्विद्योतनज्ञानाद्वृक्षोलक्षणंविद्युद्विद्योतनंलक्ष्यम्। कर्मणीति। वृक्षपदार्थस्यसेचनंप्रतिकर्मत्वात्। अतएववृक्षस्यप्रतिसेचनमित्यादौषष्ठीतिभावः ॥

विषयेतयेति। अन्यद्योत्या या अपि वीप्सायाः सञ्ज्ञां प्रति निमित्तत्वादिति भावः। इतरे लक्षणादयस्तु द्योत्या एवेति बोध्यम्। इति तु न भवतीति। विशिष्टक्रियासंबन्धे विशेषणेनापि संबन्धा
त्प्राप्तिरिति भावः। एतत्सर्वं हरदत्तानुरोधेन। कर्मत्वाविवक्षायामपि द्वितीयार्थसञ्ज्ञाया आवश्यकत्वात्। किंच परैः क्रियाविशेषकत्वेऽन्वर्थत्वेन कर्मप्रवचनीयत्वस्यैवानापत्तिरित्यन्यत्र
विस्तरः। ननु त्रार्थं भागाप्रतीत्या कथं निषेधः तत्राह। अत्र चेति। अर्थतो भागे पर्यवसानमादाय निषेधप्रवृत्तिरिति भावः। कालाध्वेति। येन कालेनाध्वना वात्यन्तसंयोगस्तद्वृत्तिभ्यामित्यर्थः।
एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे। पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति तु न भवति। वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात्। ममाभिष्यादिति। मम भागः स्यादित्यर्थः। माम
भिष्यादित्यपि प्राञ्चः प्रत्युदाहरन्ति। तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः। उपसर्गवशेन अस्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया। अत्र च मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानात्। अभाग इति कर्मप्रवचनी
यत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षत्वम्। पूजायां चेति। सुः पूजायामिति पूर्वसूत्रात् पूजाग्रहणमनुकृष्यते। कालाध्वनोः। अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगो
निरन्तरसंनिकर्ष इत्यर्थः। द्वितीया स्यादिति। भुक्तत्वात्कालाध्ववृत्तिभ्यामेव। मासस्येति। कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति षष्ठीत्याहुः। तन्न। तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या
द्विरह्नो भोजनमिति कृदन्तेन सह समासवृत्तेरेव फलत्वात्। तस्मादिह षष्ठी शेष इति सूत्रेणैव षष्ठीति तत्त्वम्॥ इति द्वितीया॥ स्वतन्त्रः कर्ता। प्रधानीभूतधात्वर्थप्र
ति आश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम्। आह च। धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यत इति। साधकतमं करणम्। प्रकृष्टेति। यद्व्यापारादनन्तरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम्। उ
क्तं च। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतमिति। विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवक्षिककरणत्वमस्तीति
ध्वनयति ॥ ७ तस्मादिति। अन्तरङ्गत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। एतेन शेषग्रहणाननुवृत्तौ तेनैवेति परास्तम्॥ इति द्वितीया॥ प्रधानीभूतेति। प्राधान्यं च कर्तृप्रत्य
यसमभिव्याहारे धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयधात्वर्थत्वम्। धातुनोक्तक्रिये कारके नित्यं कर्तृतेष्यत इत्यन्वयः। यद्व्यापारादिति। अनन्तरशब्दयो
गे दूरान्तिकार्थैरिति सूत्रेण पञ्चमी। यत्र येषां कारकाणां मध्ये इत्यर्थः ॥

वस्तुत इति। वस्तुनीत्यर्थः। सार्वविभक्तिकस्तसिः। तत्कर्तृत्वादिकमनिर्देश्यम्। इदं वस्तु कर्त्रैनेत्यादिक्रमेण न निर्देश्यमित्यर्थः। हि यतो वस्तु न तत्तद्रूपेण व्यवस्थितम्। तामेवाव्यव
स्थां दर्शयति। स्थाल्येत्यादि। कारकत्वमिति। विशेषणत्वादि यथा स्वज्ञकुण्डादाव व्यवस्थितम्। एवं कारकत्वं तद्व्याप्यमधिकरणत्वादिकं चेत्यर्थः। तण्डुलानोदनं पचतीत्य
त्र कारकस्यापि तन्दुलस्य तण्डुलानामोदनं पचतीत्यादावोदनपदार्थान्वयेन षष्ठ्यन्ततादर्शनात्कारकत्वस्य व्यभिचारो द्रष्टव्यः। प्रकृतव्यक्त्युपात्तेति। प्रकृतधातुव्यक्तीत्य
र्थः॥ अनेकधात्वमेव दर्शयति। एवं च पचेरिति। तण्डुलधारणादिपरत्वे इति। आदिना आपाकसमाप्तिधारणम्। अवयवविभागादीति। आदिना रोटिकादावयवमेलनम्। त
आह च। वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्। स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत इति। अयं भावः। कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे
विशेषणविशेष्यभाववन्न व्यवतिष्ठते नहि गोः सर्वं प्रति गोरेव न तु कं चित्स्य गोरितिवत् विशेषणं विशेषणमेवेति सुवचम्। तथा च कर्मान्वित् धातुव्य
क्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने प्रकृतव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रय तया विवक्षितः कर्ता। व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म। कर्तृकर्मद्वारकसंबन्धेना
श्रयोऽधिकरणम्। पचत्यर्थो व्यापारश्चानेकधा। एवं च पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता। ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्त्ता
रः। तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री। अवयवविभागादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः। स्थाल्या पचतीत्यत्र तु तीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री। देवदत्ता
दिव्यापारस्यैव तद्धातूपात्तत्वात्। तथा आदिस्वादिभ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्ता। तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते कर्म। अधिपूर्वैः शीङादिभिरुपात्तेऽर्थे आधारः कर्म केवले
रूपात्ते अधिकरणमित्यादि ॥ तण्डुलाः कर्तार इति। कर्मकर्तरीत्यर्थः। संप्रदानापादानयोस्तु न कर्तृत्वविवक्षा शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तद्व्यापारे धातोरवृत्तेरिति बोध्यम्। उपात्ते। उक्ते इत्य
र्थः। स्वप्रकाशत्वे। ज्ञानविषयत्वे। कर्तृकर्मविरोध इति। अभेदे आधाराधेयभावस्य विषयविषयिभावस्य चाभावादिति भावः। शब्दविशेषोपाधिकस्य। शब्दविशेषनिमित्तकस्य। क
र्तृकर्मशब्दयोराश्रयविषयोपलक्षकत्वे स्वप्रकाशत्वे इत्यस्य स्वप्रकाशपदव्यवहार्यत्वे इत्यर्थे वा लक्षणे वदोष इति बोध्यम् ॥

परेति। कर्मत्वाभिमतापेक्षयापरेत्यर्थः। गम्यादिकर्त्तर्यतिव्याप्तिवारणायेदम्। अपादानेइति। प्रयागात्काशींगच्छतीत्यादौतस्यापिक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादितिभावः। धात्वर्थतावच्छेदके
ति। संयोगस्यैवतथात्वंनतुविभागस्येतिभावः। तत्त्वेवेति। ण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदकत्वेवेत्यर्थः। वचनबलात्। गत्यादिनियमबलात्। ननुविभागस्यतत्त्वेनकर्त्तुरितितथायुक्तमितिचन्न
त्रेतिअपादानप्रकरणेक्वान्वयिनोविभागस्यधात्वर्थतायावक्ष्यमाणत्वादित्यतआह। एकसञ्ज्ञेति। सावकाशापादइति। विषंभुङ्क्ते इत्यादौसावकाशमादइत्यर्थः। कर्त्तुरिति। कर्मसञ्ज्ञात्वपा

एतेनज्ञानस्यस्वप्रकाशकत्वेकर्तृकर्मविरोधइत्यादिपरास्तम्। शब्दविशेषोपाधिकस्यकर्तृत्वादेःप्रत्यक्षादौउक्तिसंभवाभावात्। एतेनपरसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं
कर्मत्वंचेत्। अपादानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालिकर्मेतिपरिष्कुर्वन्तोपिप्रयुक्ताः। ग्रामंगमयतिदेवदत्तमित्यादौगन्तर्यव्याप्तेः। तन्मतेगम
नस्यप्रकृत्यर्थत्वेपितुयात्वानवच्छेदकत्वात्तत्राप्यणिजन्यापारार्थकत्वंनप्रकृतेःनस्यैवापादत्वादिप्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः। तत्रपारिभाषिकमनुशासनोपयोगिकर्मत्वंवचनबलाद्व्यवस्थितमि
तिचेत्। अपादानेपितर्हितन्नास्तीत्यवधेहि। एकसञ्ज्ञाधिकारेऽनवकाशयासावकाशायाबाधात्। अतएवात्मानमात्माहन्तीत्यादौपरयाकर्तृसञ्ज्ञयाकर्मसञ्ज्ञाबाधमा
शङ्क्य हंकारादिविशिष्टात्मभेदमाश्रित्यसमाहितंभाष्ये। रामेणेति। इहयद्यपिविभक्त्युपस्थितानांकारकाणांक्रियांप्रतिविशेषणतैवतथापिकृदुपस्थितानांवि
शेष्यतैव। सत्त्वप्रधानानिनामानीत्युक्तेः। धातूपस्थाप्ययोःफलव्यापारयोरपिकर्मकृत्समभिव्याहारेविशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः। तथाचरामनिष्ठोयोव्यापा
रस्तद्विषयीभूतबाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयोवालीतिवाक्यार्थः ॥

७) दनसञ्ज्ञायाःपरत्वाद्बाधिका। अतएवग्रामंत्यजतीत्यादौद्वितीयासिद्धिरितितात्पर्यम्। अ
पादाननिष्ठविभागीयसंबन्धस्यफलतानवच्छेदकत्वान्नदोषइत्यपिबोध्यम्। अतएवएकसञ्ज्ञाधिकारेसञ्ज्ञयोर्बाध्यबाधकभावादेव। अहंकारादीति। आदिनाशरीरम्। विभक्त्युपस्थि
तानामिति। विभक्त्यर्थस्यसंसर्गत्वमतेतदन्तोपस्थितानामित्यर्थः। व्यत्यासइति। तद्व्यत्यासेनैवधातुनस्तदुपस्थितिरित्यर्थः। तत्रव्यापारजन्यफलमेवधात्वर्थइतिभावः ॥

तदिष्टापत्तीति। तत्प्रकृत्यर्थक्रियायामपि कारकाणामन्वयादिति भावः। तत्रैव मानमाह। कर्त्रित्यादि। यत्तु भवतिक्रियायां प्राथमिकान्वयेन तत्तद्विभक्तौ कृदन्तेन पार्ष्णिकान्वयात्तेषां न्या
रितार्थ्यमिति। तन्न। भवतिक्रियायां कर्तृत्वेनान्वये कर्तुरुक्तत्वात्तृतीयानापत्त्या हरिणा त्रात इत्यसिद्ध्यापत्तेः। करणत्वेनान्वये पार्ष्णिकस्यापि हरिकर्तृकत्राणकर्मणो बोधानापत्तेः। क
र्तृतृतीयान्तेन समासविधायकासंगतेश्च। यत्कर्तृककृतिकर्म विश्वमिति विग्रहवाक्यजबोधाद्विलक्षणबोधस्वीकारे न मानमत आह। अषष्ठ्यर्थेति। आकृतीति। इदं च यथायथं सर्व
विभक्त्यपवादः। नाम्नेति। नामसंबन्धिनी तीत्याल्लवानित्यर्थः॥ करणशब्दानुवृत्त्येति। एकसंज्ञाधिकारेण चेति बोध्यम्। ननु मनसादेवदत्यसंज्ञं तं कृद्योगलक्षणषष्ठी प्राप्तेः। न च कर्तृ
यन्नु वाजपेयाधिकरणे मीमांसकैरुक्तं काष्ठैः पाचक इत्यपि स्यादिति तदिष्टापत्तिग्रस्तम्। कर्तृकरणे कृता बहुलं कर्तृकर्मणोः कृतीत्यादिसूत्राणां कृत्प्रकृत्यर्थेन कारकान्व
यं विनोक्तिसंभवे स्वैवाभावादिति सुधीभिराकलनीयम्। अनभिहिते किम्। हरिः करोति। जीवन्त्यनेन जीवनः। शाब्दिकः। शब्दं दर्दुरं करोतीति ठक्। कृतं विश्वं येन कृत
विश्वः। विश्वकर्मककृत्याश्रय इत्यर्थः। अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ युसल्यन्तरस्वीकारात्। यथा चैतत्तथा वक्ष्यते। प्रकृत्यादिभ्य इति। आकृतिगणोऽयम्। तेन नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरिते
नदान्त इत्यादि बोध्यम्। द्वयोर्द्रोणयोः समाहारः द्विद्रोणम्। पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः। द्रोणद्वयसंबन्धि धान्यमित्यर्थः। चादिति। करणशब्दानुवृत्त्या परिक्रयणे संप्रदानमित्यु
त्तरसूत्रस्थान्यतरस्यांग्रहणापकर्षणेन वा संज्ञयोः पर्यायेण लब्धे समावेशार्थश्चकारः। तेन मनसादीव्यतीति मनसादेव इत्यत्र कर्मण्यण् करणे तृतीया चेत्युभयं सिद्ध्यति। मन
सः संज्ञायामित्यलुक्। किं चास्यैर्देवयते यज्ञदत्ते नेत्यत्र सकर्मकत्वाद् णिकर्तुर्णौ कर्मत्वं ना अण्यवकर्मकादिति परस्मैपदं च नेति सिद्धान्तः॥ ५५ साहचर्यात्तत्र मुख्यव्यवहारेण
धात्वर्थाश्रयस्यैव कर्मणो ग्रहणम्। अतस्तोकं पाक इत्यादौ षष्ठी नेति वाच्यम्। धात्वर्थभेदेनान्वयिकर्मग्रहणे नैव तदुपपत्तावत्राप्रवृत्तौ मानाभावात्। ध्वनितं चेदमाकडारसूत्रैकैकपदे। ता
दृशसंज्ञात्वे दृढतरमानाभावश्चेत्यरुचेराह। किं चेति। कर्मत्वेनेति। न च वैकल्पिकत्वेऽप्यत्यन्ताविद्यमानकत्वाभावात्कर्मत्वाभावः सिद्ध इति वाच्यम्। तत्रात्यन्ताविद्यमानकर्म
काणामेव ग्रहणे मानाभावस्यान्यत्र निरूपितत्वादिति भावः ॥

फलान्तरमाह। णाविति। दीव्यतेर्देवेर्देवट्‌ तेभ्यो भावे लकारः। भावः फलमित्यपि बोध्यम्। करणत्वाच्च तृतीयेति समावेशात्फलम्। द्वितीयेति। अस्मान्दीव्यतीत्यत्रास्य पदस्याक्षजेयधनेलक्षण
न च तदा करणत्वमस्येरित्यर्थेस्या नितिनभवतिइत्यन्ये। एकैव ह्यत्र शक्तिरिति। द्विवचनार्थनिरूपितसाधकतमत्वशक्तिरित्यर्थः। सहयुक्ते। अत्राप्राधान्यं नाम शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावइत्वा
हा। पितुरत्रेति। आर्थ इति। पुत्रस्यादित्स्य वा पिता आगत इति बोधे साहित्यस्य पुत्रेणागमनसंबन्ध एव संभवतीति पश्चात्तस्यापि मानसत्वं तत्संबन्धबोध इति भावः। शाब्दत्वं चात्र स्वानिबन्धनमेवं
चैषु शाब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः। सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहतीत्यादौ विद्यमानतावाचि सहशब्दप्रयोगे क्रियायामन्वयित्वरूपविशेष्याभावकृतो विशिष्टाभावो दशानां पुत्राणां वि
द्यमानत्वेपि सत्यर्थ इत्यन्यत्र विस्तरः। अन्तरङ्गत्वादिति। प्राचीनैरन्तरङ्गत्वमूलकतयोक्तादुपपदविभक्तेरितिन्यायादित्यर्थः॥ वस्तुतस्तु तद्वाचनिकमेवेत्यन्तरङ्गत्वं तन्न्यायोपलक्षणं बोध्यम्। प्रथमा
मनुप्राप्ता कर्मसञ्ज्ञं वा स्यादिति व्याख्यातम्। तदा कर्तरि विधानादपेक्षम्। स्यादेतत्। करणसञ्ज्ञाया अवकाशः देवना अक्षाः। करणे ल्युट्। कर्मसञ्ज्ञायास्तु दीव्यन्ते अक्षाः कर्मणि लट्। अक्षैर्दीव्य
तीत्यत्र तु सञ्ज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्ये द्वयप्रसङ्गे परत्वात्तृतीयैव स्यान्न तु द्वितीयेति चेन्न। अत्राहुः। कार्यकालपक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र परस्योपस्थानं तस्यानवकाशत्वाद्द्वितीयेति। ननु दीव्यन्ते अक्षा
इत्यत्र कर्मण्यभिहितेपि करणत्वस्यानभिधानात्तृतीया स्यात्। तथा देवना अक्षा इत्यत्र ल्युटा करणस्याभिधानेपि कर्मणोनभिधानात् द्वितीया स्यात्। मैवम्। एकैव ह्यत्र शक्तिः सञ्ज्ञाद्वययोगि
नी तथा च तयोरभिधानमेव न त्वनभिहितत्वम्। सहयुक्ते। पुत्रेणेति। पितुरत्र क्रियासंबन्धः शाब्दः। पुत्रस्य त्वार्थ इति तस्याप्राधान्यम्। अप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम्। न चैवं पितुरपि तृ
तीयापत्तिः। तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोत्पत्तेः॥ ७ याश्च कारकविभक्तित्वमनभिहितपादे भाष्ये बहुशः स्पष्टमन्यत्र प्रपञ्चितं च। अन्तरङ्गत्वं तु न युक्तम्। षष्ठ्यपवादत्वमिव प्रथमाप
वादत्वस्याप्युपपदविभक्तीनामापत्तेः। अनन्तरस्येति न्यायेन न प्रथमापवादत्वस्यैव वा पत्तेः। उपपदविभक्तेरिति न्यायेन च वाचनिके सर्वतो बलवत्त्वे कारकविभक्तेर्बाधितेः यान्के षष्ठ्यपवादत्व
मुपपदविभक्तीनामवतिष्ठते। किं च उपपदविभक्तेः पदान्तरनिमित्तकत्ववत्कारकविभक्तेः क्रियानिमित्तकत्वात्तत्त्वं दुरुपपादम्। न च संबन्धस्य क्रियाकारकभावमूलकत्वेन तत्प्रयुक्तं कार्यं
बहिरङ्गं पुत्रेपि तृतीयानापत्तेः क्रियाकर्तृत्वमूलकत्वात्। इत्यस्याः क्रियायाः प्राधान्यात्तन्निमित्तिका विभक्तिः प्रबलेत्यपि न युक्तम्। अप्रधानक्रियायामपि कारकान्वयदर्शनात्॥

म० भा०
१२७

तदेतद्ध्वनयन्नाह। इत्यादौ कारकविभक्तेरिति। अत्रादिना पुत्रेण सहागतः पितेत्यस्य संग्रह इत्यलम्। अर्शआद्यजन्त इति। व्याख्यानादिति भावः। अन्यथा येन गुणेन कारणत्वादिना वयवस्य विकारो लक्ष्य
त इत्यर्थापत्त्याः सिकाणमस्येत्यादौ प्रथमां बाधित्वा गुणवचनात्काणशब्दादेरेव स्यात् अक्ष्णा काण इत्यादौ तु षष्ठ्येव स्यादिति बोध्यम्। प्रकृत्यर्थेति। अर्शआद्यच् प्रकृते रित्यर्थः। शरीरस्येत्य
वयवमुपलक्षणम्। संभवतीति। लक्ष्यः संभवतीत्यर्थः। द्रव्यं इति। आदिना गुणक्रिये। एवं च त्रितयसाधारणं हेतुत्वं नियतक्रियमिति। क्रियया नियतमित्यर्थः। क्रियामात्रविषयमिति याव
त्। हेतुकरणयोर्भेदमप्यान्तरमप्याह। नाश्रितेति। एवं च करणत्वहेतुत्वविषयकशाब्दबोधाय सूत्रद्वयमित्यर्थः। विकल्प्यत इति। तदर्थत्वेन विवक्षायां चतुर्थ्या हेतुत्वेन विवक्षायां तृतीयायाश्च प्राप्ते
पितुरागमनमित्यादौ कारकविभक्तेः प्राबल्यं च। येनाङ्गविकारः। अङ्गशब्दो ऽर्शआद्यजन्तस्तदाह। अङ्गिन इति। येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतो ऽवयव एव गृह्यते संनिधानात्। स चार्थाद्विकृ
त एव। न त्ववयवि कृतेनावयवेन शरीरस्याविकारः संभवति तदेतदाह। येनाङ्गेन विकृतेनेति। संजानीत इति। संप्रतिभ्यामनाध्यान इति नङ्कृद्योगे परत्वात्षष्ठी पितुः सञ्ज्ञाना। यत्तु हरदत्तेनो
क्तम्। आध्याने परत्वादधीगर्थेति षष्ठी मातुः संजानीतेति। तन्न। तत्र शेषाधिकारात्। द्रव्यादीति। उक्तं च। द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियमिति। अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यत इति
च। फलमपीति। एतच्च प्रत्यय इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। एवं च तादर्थ्ये चतुर्थ्या सह हेतौ तृतीया विकल्प्यते। अध्ययनाय वसति। अयं तु विशेषः। अध्ययनस्य फलेन सहाभेदः संसर्गः। उपकारकत्वेन स
हेतुनिरूपकतेति। गम्यमानेति। न तु श्रूयमाणेवेत्याग्रह इति भावः। साधनेति। साध्यमित्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थप्रतीतिर्भावः। मासाप्तिरायेति गणान् अनैषीदित्यत्र तु यनध्वमिति शेषः। अशिष्टे
ति। एतच्च लक्षणस्य सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इत्यनेन ज्ञाप्यते। इति तृतीया॥ विवक्षाभेदेन विभक्तिद्वयमित्येतावता तयोर्विकल्पव्यवहार इति बोध्यम्। फलेन सहेति। न च फलं फलत्वेन तृतीयार्थ इत्येके
हेतुत्वेनैवेत्यन्ये। अध्ययनहेतुको वास इति बोधस्तृतीयायाम्। चतुर्थ्यामध्ययनोपकारको वास इति बोध इति मतेनेदमुक्तम्। अध्ययनोपकार्यको वास इति बोधश्चतुर्थ्यामिति मते तत्राप्यभेदभान
मेवेति बोध्यम्। गम्यमानेति। श्रमेणेत्यादिपदजबोधविषयेत्यर्थः। स्पष्टं चेदं सहयुक्त इत्यत्र भाष्ये तदाह। ननु श्रूयमाणेति। श्रूयमाणस्वमात्रवाचकपदजन्यबोधविषय इत्यर्थः। ज्ञाप्यते इति। चतु
र्थ्यर्थे विहिततृतीयायुक्ताद्व्राण आत्मनेपदमिति तदर्थः। सा चेदित्यनेन तस्याः क्वाचित्कत्वं ज्ञाप्यते। तेनाशिष्टव्यवहारे दत्तशो ऽपि सिद्धिरिति भावः। इति तृतीया॥

रा० प्र०
१२८

अपुनर्ग्रहणायेति। इदं च स्वत्वनिवृत्तेर्बोध्यतास्वीकारफलप्रदर्शनं न तु धात्वर्थान्तर्निविष्टमिति बोध्यम्। भाक्त इति। अधीनीकरणरूपेऽर्थे इत्यर्थः। न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादिस्तत्र मतिं त
ज्ज्ञानकं शास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः। आग्रह इति। अत एव क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। भाष्यान्तरमप्याह। खण्डिक इत्यादि। चपेटां ददातीत्यत्र संयोगोऽर्थः। शे
षित्वमुद्देश्यत्वम्। शेषत्वमप्रधानत्वरूपम्। शेषित्वं नास्तीति। यद्यपि ग्रामसंस्कारार्थमजानयनेन तदपि ग्रामस्यास्ति तथाप्यजाया इव परत्वात्कर्तुरिति कर्मसंज्ञया बाधान्न दोष इ
ति तत्त्वम्। अस्मात्कर्मणीति। क्र्यादेश्चुरादेश्चेत्यर्थः। प्रीङ् प्रीताविति दैवादिकादित्यपि कश्चित्। हरिं प्रीणयतीति। प्रीयमाण इति निर्देशेन प्रीधात्वर्थकर्मणः संप्रदानत्वाभावज्ञापनादत्र
अन्वर्थसंज्ञाबलेनाह। दानस्येति। तेन अजां नयति ग्रामं हस्तं निदधाति वृक्ष इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः। दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वा
पादनम्। अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति। तत्र हि ददातिर्भाक्तः। एतच्च वृत्तिमतम्। भाष्यमते तु नान्वर्थता या मा ग्रह। खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददा
तीति प्रयोगात्। रजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यम्। नन्वेवमजां नयति ग्राममित्यत्रापि प्रसङ्गः। यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्म
णश्च शेषत्वं लभ्यते। ग्रामस्य अजां प्रति शेषित्वं नास्ति। दानीय इति। बाहुलकात् संप्रदाने अनीयर्। रुच्यर्थानां प्रीयमाणः। प्रीञ् तर्पणे। अस्मात्कर्मणि लट्। हरये
रोचत इति। हरिं प्रीणयतीत्यर्थः। कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम्। प्रीयमाणः किम्। देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि। अत्र पथो मा भूत्। श्लाघह्नुङ्। श्लाघा स्तुतिः। कृ
ष्णाय श्लाघते कृष्णं स्तौतीत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। कृष्णायात्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति ॥ ७ न संप्रदानत्वमिति भावः। अत्र पथ इति। न च तद्भावे सूत्र
स्य शेषत्वविवक्षायां चारितार्थ्येन परत्वात्षष्ठ्या बाधसिद्धिरिति वाच्यम्। देवदत्तं रोचत इत्यस्याप्यापत्तेः। कृष्णं स्तौतीति। स्तुत्या परस्मै कृष्णं कथयतीत्यर्थः। ज्ञीप्स्यमानपदेन
प्रथमोपस्थितत्वाण्णिच्प्रकृत्यर्थकर्मैव ग्राह्यम्। तस्यापि ज्ञापनविषये ज्ञाविषयत्वाच्चानुपपत्तिरिति भावः। ह्नुङादेरपि ह्नुत्यादिना बोधनमर्थ इति बोध्यम्। अन्ये
त्विति। प्राधान्यात् ज्ञीप्स्यमानपदेनाप्यर्थकर्मण एव ग्रहणमिति तदाशयः। तदेवाह। कृष्णायेति ॥

कारकशेषत्वादिति। कर्मणायमभिप्रैतीति संप्रदानत्वाविवक्षया शेषत्वादित्यर्थः। सपत्नीभ्य इति। तत्र ह्नुवानेत्यनन्तमार्थिकार्थकथनम्। स्वाभिप्रायं कृत्स्नं बोधयतीत्यर्थः। एवं शपते
इत्यपि व्याख्येयम्। सिद्धमिति। स्पृहणीये कर्मण्यनीयरिति भावः। यदा त्विति। कर्मणः शेषत्वे विवक्षित इत्यर्थः। इति स्थितमिति। शेषत्वविवक्षायां चरितार्थेन कर्मसंज्ञाबाधकत्वायो
गोत्रारुचिः। संप्रदाने इति। बाहुलकादिति भावः। व्याख्येयमिति। षष्ठ्यपवादत्वाच्छेषत्वविवक्षा कर्तुमशक्येत्यभिमानः। अमर्ष इति। वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयः प्ररूढकोप
तत्राद्ये पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते द्वितीयमितु कारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम्। ह्नुत इति। सपत्नीभ्यः कृत्स्नं ह्नुवानात्मेवार्थं कृत्स्नं बोधयतीत्यर्थः। यस्य कस्यचित् ह्नु
त इति वा। तिष्ठत इति। स्थित्वा स्वाभिप्रायं बोधयतीत्यर्थः। प्रकाशनस्थेयाख्ययोरिति तद्धार्थे कर्मणः। षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम्। स्पृहेरीप्सितः। परत्वादिति। ते
न परस्मरेण स्पृहणीयशोभं स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिरित्यादि सिद्धम्। यदा तु शेषत्वविवक्षा तदा षष्ठी। तेन कुमार्या इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चेति सिद्धम्।
एतच्च सर्वं हरदत्तादिरीत्योक्तम्। वाक्यपदीयं पहेलाराजग्रन्थयोस्तु स्पृहयति योगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिके यं संप्रदानसंज्ञेति स्थितम्। तन्मते स्पृहणी
यमित्यत्र दानीय इतिवत् संप्रदाने कृत्यः। कुमार्या इवेत्यत्र तु विभक्तिविपरिणामेन कान्तायै स्पृहयन्तीति व्याख्येयम्। क्रुधद्रुह। क्रुध कोपे। द्रुह द्रोहे। ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्। असू
येति कण्ड्वादियगन्तः। एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः। तत्र क्रोधोऽमर्षः। द्रोहोऽपकारः। ईर्ष्या असहनम्। असूया तु गुणेषु दोषारोपः। क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी
प्राप्ता अन्ययोः सकर्मकत्वाद्द्वितीया प्राप्ता। राधीक्ष्योः। कारकमिति। कर्मकारकमिति तु प्राचः प्रमादः। एकसंज्ञाधिकारात्। न च प्राथमिकप्राप्तिमात्राभिप्रायेण कर्मत्व
व्यपदेशः ॥ ७७ इत्यर्थः। अपकार इति। अपकारविषयेच्छेत्यर्थः। असहनम्। उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलो व्यापारः। गुणेषु। गुणविषये। दोषारोपः। दोषत्वारो
पानुकूलो व्यापारः। अकर्मकत्वादिति। क्रोधजन्यस्य फलस्य देवदत्तादौ सत्त्वेऽपि तस्य धात्वर्थवाच्यत्वादिति भावः। द्वितीयेति। तत्प्रयोजिका कर्मसंज्ञेत्यर्थः। प्राथमिकेति। राधी
क्ष्योः प्रश्नविषयपर्यालोचनमर्थस्तत्र प्रश्नविषयरूपफलाश्रयत्वात् कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः ॥

इत्यर्थाभ्युपगमेनेति। तस्य प्रधानीभूतधात्वर्थाप्रयोज्यत्वेन तदप्राप्तिरिति भावः। कर्मत्वेन प्राप्ते इति। शंसितुः शंसन विषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं तयोरर्थः। शंसितुः
प्रोत्साहने कर्मत्वयान्वयः होतुश्च शंसितर्यभेदान्वयः। एवं च कर्मसामानाधिकरण्यात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः। धनादीति। आदिना दुर्भिक्षेऽन्नम्। अनेकधेति। साक्षात्परम्परया चेत्यर्थः।
ब्राह्मणायदधीत्यादौ तद्भोजनोपकारकत्वेन तदुपकारकत्वं बोध्यम्। ज्ञानात्मनेति। आत्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरोज्ञानत्वेन परिणमत इत्यर्थः। एवं च तस्य विकृतिवाचकत्वाभावान्न च
कृत्यसंबन्धिशुभाशुभं पर्यालोचनप्रतीत्यर्थाभ्युपगमेन षष्ठ्या एव प्राप्तेः। अनुप्रतीति। गृण इति धात्वन्तस्यानुकरणात्सप्तमी। होत्रे इति। कर्मत्वे प्राप्ते। परिक्रयणे।
क्रयो धनादर्पणेनात्यन्तिकस्वीकरणम्। तस्य समीपं परिशब्दआचष्टे तच्च नियतकालम्। ततो न्यूनत्वादिति व्याचष्टे। नियतेति। भृत्या वेतनादिना। तादर्थ्य इ
ति। तस्मै कार्यायेदन्तदर्थं कारणम्। तस्य भावस्तादर्थ्यम्। षष्ठ्या उपकारकत्वरूपः संबन्धोऽभिधीयते। कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेने
ति सिद्धान्तात्। उपकारकत्वं चानेकधा। तेन ब्राह्मणायदधीत्यादावपि भवति। भक्तिर्ज्ञानायेति। ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः। प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां वि
कृतिवाचकाच्चतुर्थी। अभेदविवक्षायां तु परत्वात्प्रथमैव। भक्तिर्ज्ञानं कल्प्यत इति। यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदा ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वा
त्प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते। क्लृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह। संपद्यत इत्यादि। उत्पातेनेति। प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः। तेन ज्ञापिते र्थे वर्तमाना
चतुर्थीत्यर्थः। वातायेति। वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः। हितेति। समासविधानाज्ज्ञापकादिति भावः। एवं सुखयोगेऽपि बोध्यम् ॥ ७ तुर्थी किं तु प्रकृत्यादित्वात्तृतीया ज्ञानत्ववि
शिष्टरूपान्तरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृकेति यावत् रूपान्तरप्राप्तिर्हि परिणाम इति भावः। प्रथमैवेति। भक्त्युपादानको ज्ञानरूपः परिणाम इति तदा बोधः। समासविधानादिति। चतुर्थी
तदर्थेति हितसुखयोगे समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः। तदाह। एवमिति। वृत्तावाशीरर्थाप्रतीतेर्न चतुर्थी चाशिषीति चतुर्थ्याहितयोगे निर्वाहः। आशीरर्थयोगे आशीर्वि
षयस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते। न च वृत्तौ तथान्वयो व्युत्पन्न इति हरदत्त इति दिक् ॥

नहिफलार्थेति। यद्यपिब्राह्मणायद्धीत्यादौब्राह्मणीयभोजनोपकारकमपिदधितद्द्वाराब्राह्मणोपकारकंतथापिफलेनाहरणद्वारानकोपियानक्रियोपकारइत्याशयः। तुमुनेवेति। भाववचनघञादीनांतुमुनपवादतयातत्समानार्थत्वात्। एवंचप्रथमापवादोयमितिभावः। द्विषांविघातायविधातुमिच्छनइत्यत्रविघातायेतितादर्थ्येचतुर्थीविधा

तुमुन्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायामितिसूत्रमहिम्नाक्रियार्थकमुपपदंक्रियावाच्येवफलतीत्याशयेनाह। क्रियेति। क्रियाफलकम्। क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थः। तुमुनिति। ण्वुलोप्युपलक्षणम्। फलेभ्योयातीत्यस्यफलान्याहारकइत्यपिविवरणेबाधकाभावात्। कर्मणीनि। तथाचद्वितीयापवादोयमितिभावः। यत्तुप्राचा व्याख्यातमप्रयुज्यमानस्यैवकर्मणियथास्यात्प्रयुज्यमानस्यमाभूदितिनियमार्थंसूत्रमिति। तन्न। अप्राप्तस्यनियमायोगात्। नचतादर्थ्यइतिप्राप्तिः। नहि फलार्थोयानक्रियाकिंत्वाहरणार्था। आहरणंतुफलकर्मकमित्यन्वदेतत्। तुमुनोभावएवविधानात्तदर्थस्यभाववचनत्वेसिद्धेपुनर्भाववचनग्रहणंसूत्रवि शेषपरिग्रहार्थमित्याह। इतिसंज्ञायामिति। नचतादर्थ्यइत्येवगतार्थताशङ्क्या। भाववचनेनैवतुमुनेवतादर्थ्यस्यद्योतिततयाप्रातिपदिकार्थमात्रेप्रथमाप्रसङ्गात्। यत्तुप्राचोक्तम्। भाववचनादेवयथास्यात्। याचकोव्रजतीतिण्वुलन्तान्माभूदितिनियमार्थमिदंसूत्रमिति। तन्न। ण्वुलन्तेकर्तुः प्राधान्यात्कर्तारंप्रतिच तादर्थ्याभावात्। गुणीभूतयाकस्यचविभक्त्यर्थानन्वयात्। ननुषष्ठ्यपीतिकुतः। षष्ठ्येवास्तु। अलंशब्दस्तुपर्याप्तीतरार्थकएवगृह्यतामित्याशङ्क्याह। त स्मैप्रभवतीति। नत्वांतृणमित्यादि। ननुतृणादिवत्युष्मत्शब्दादपिपक्षेचतुर्थ्याभाव्यम्। मैवम्। अनादरइतिहिकर्मणोविशेषणम्। अनादरद्योत कंयत्कर्मेति। तादृशंतृणमेवनतुयुष्मदर्थः॥ ॥इतिचतुर्थी ॥

तार्थंयद्विधानन्तदर्थेच्छावतइत्यर्थः। एतेनात्रतुमुनातादर्थ्यस्योक्तत्वात्कथंचतुर्थीत्यपास्तम्। उत्तरक्रिययोस्तद्द्योतनेपिपूर्वक्रिययोस्तदद्योतनात्। कर्त्तुः प्राधान्यादिति। ए वंचतादर्थ्यचतुर्थ्यास्तत्राप्राप्तेर्नियमासंभवइतिभावः। विभक्त्यर्थेति। तदर्थ्यचतुर्थ्यर्थेइत्यर्थः॥ इतिचतुर्थी ॥

प्रकृतेति। कर्त्तर्येति व्याप्तिवारणायसत्यन्तम्। अन्यथा कर्तृसञ्ज्ञायाद्यमपवादः स्यात्। कर्तृसञ्ज्ञातु पचत्यादिप्रयोगे चरितार्था। कर्मणि ग्रामे ति व्याप्तिवारणाय विशेष्यम्। अ
वधित्वं न विरुध्यत इति। तदुपात्तक्रियानाश्रयत्वादिति भावः। न विरुध्यते। तदनाश्रयत्वादिति भावः। अतदावेशादिति। तद्धातूपात्तगमनावेशादित्यर्थः। तदावेशादिति

ध्रुवमिति। ध्रु गतिस्थैर्ययोः। अस्मात्कुटादेः पचाद्यच्। ध्रुव स्थैर्ये इति पाठे तु इगुपधलक्षणः कः। ध्रुवं स्थिरम्। प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तज्ज
न्यविभागाश्रयः। तच्चार्थादवधेरेवेत्याह। अवधिभूतमिति। धावत इति। इह क्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुध्यते। पर
स्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र तु सरधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानात्। एकनिष्ठां गतिं प्रतीतरस्यापादानत्वं न विरुध्यते। उक्तं च। अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि
वाचलम्। ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते। पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ। तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते। मेषान्तरक्रियापेक्षमवधि
त्वं पृथक् पृथक्। मेषयोः [illegible] र्तृत्वं च पृथक् पृथगिति। पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयोऽश्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनि
ष्ठपतनमर्थः। पञ्चम्यर्थेऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणम्। प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां स च धर्मी न तु धर्ममात्रम्। विभक्त्यर्थे विहितस्य बहुव्रीहेर्धर्मिपरताया
निर्विवादत्वात्। उद्धृतौदनास्थालीत्यत्र हि ओदनकर्मकोद्धरणावधिभूतेत्यर्थः। जुगुप्सेति। भाष्यकारास्तु जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिलक्षणतामाश्रित्य सूत्रेण त
त्सिद्धिमाहुः। एवमुत्तरसूत्रेष्वपि। भीत्रा। कथं तर्हि कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे इति रामायणम्। अत्राहुः। कस्य संयुगे इति। न चैवं संयुगस्यैवापादानसञ्ज्ञा
पत्तिः। परत्वादधिकरणसञ्ज्ञया बाधात् ॥ [illegible] पाठे तन्मात्रावेशात्। विभागमात्रावेशादित्यर्थः। विशेषणमिति। वस्तुतोऽवध्यवधिमद्भावरूपविभक्त्यर्थसंबन्धेना

वधिक्रिययोरन्वय इत्यन्यत्र निरूपितम्। सा च क्रिया विभागरूपा। कालिकसंबन्धेन फलाश्रयेति प्रसङ्गवारणाय फलतावच्छेदकसंबन्धस्य कर्मलक्षणे निवेशान्न तदा
श्रयस्य कर्मत्वं विभागजन्यसंयोगस्य धात्वर्थत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। निवृत्तीति। विश्लेष इत्यर्थः ॥

इष्टापत्तिरिति। शेषत्वविवक्षयाकस्येतिषष्ठीत्यन्ये। संबन्धिनीति। तज्जन्येत्यर्थः। अर्थासंगतिमिति। नहिधातुंप्रतिकर्तृत्वं किंतु तद्वाच्यक्रियांप्रत्येवेत्यर्थः। समासानुपपत्तिस्तु नका
भ्यामितिनिषेधात्। उपधालोपप्रसङ्गः त्सुगमेरिडित्यादाविवजनिघसिभ्यामित्यादाविव चानुकार्यस्वरूपभङ्गाभिमानकृत इत्यन्ये। सौत्रत्वादितिपरे। भाष्यकैयटेति। इ
दमेवयुक्तम्। प्रकृतिशब्दस्यतत्रैवप्रसिद्धेः। प्रत्याख्यानपरभाष्यसंमतत्वाच्च। किंचवृत्तिमतेकारकइत्यधिकृतस्यकारणसामान्यवाचिनोनिर्धारणसप्तम्यन्तस्यान्वयोऽसंभवी।

अधिकरणत्वाविवक्षायांत्विष्टापत्तिः। अध्ययनादिति। अध्ययनसंबन्धिनीग्लानिरित्यर्थः। जनिकर्तुः। जननंजनिः उत्पत्तिः। इञजादिभ्यइतिजनेर्भावेइञ्। जनिघसि
भ्यामिण् इत्युणादिसूत्रेणइत्वा। जनिवध्योश्चेतिवृद्धिप्रतिषेधः। तस्याःकर्तेतिशेषषष्ठ्यासमासः। तथाचधात्वन्तरयोगेपिभवति। अङ्गादङ्गात्संभवतीतिमंत्र्याः। तदे
तदाह। जायमानस्येति। एतेन [illegible] तुनिर्देशइतिइकानिर्देशोयस्मिन्नाश्रियमाणेहनेत्सुपधालोपप्रसङ्गमर्थासंगतिंसमासानुपपत्तिंचोद्भावयन्तोमीमांसावा
र्तिककाराःसमाहिताइतिभावः। इहसूत्रेप्रकृतिग्रहणंहेतुमात्रपरमितिवृत्तिकृन्मतम्। पुत्रात्प्रमोदोजायतइत्युदाहरणात्। उपादानमात्रपरमितितुभाष्यकैयटम
तम्। तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह। ब्रह्मणइति। ब्रह्माहिरण्यगर्भः सचहेतुरेवनतूपादानम्। किंचब्रह्ममायाशबलम्। तद्धिसर्वकार्योपादानमितिवेदान्त
सिद्धान्तः। भुवः। भवनंभूरितिसंपदादित्वाद्भावेक्विप्। पूर्वसूत्रेसमासनिर्दिष्टमपिकर्तृग्रहणमनुवर्ततेस्वरितत्वादित्याह। भूकर्तुरिति। प्रभवत्यस्मादितिप्रभवः।
ल्यब्लोपइति। ल्यबन्तस्यगम्यमानार्थकत्वादप्रयोगइत्यर्थः॥ ॐ नहिकारकाणांमध्येउपादानकारणमितिवत्कारणानांमध्येकारणमितिसंभवति। भावेक्विबिति
व्याख्यानंतुध्वनिसाहचर्याच्चेतिभावः। प्रभवतीति। प्रभवनमत्रप्रथमप्रकाशः। सूत्रेभवनमध्येतदेव। अप्रयोगइति। तदन्तशब्दाज्ञानेपितदर्थज्ञानेइत्यर्थः। यथाप्रविशपिण्डीमि
त्यादाविन्यणइतिसूत्रभाष्योक्तरीत्यावाक्यैकदेशप्रयोगस्तस्यैवचपदस्यवृत्त्यासंपूर्णवाक्यार्थबोधकतातथाप्रकृतेपीतिबोध्यम्। एवंफलेभ्योयातीत्यादावपि ॥

अर्थद्वारकत्वादिति। तदर्थपरिच्छेद्यादित्यर्थः। सिद्धत्वादिति। अन्यार्थयोगे तु न तेन सिद्धिः। निर्धारणप्रयोजकीभूतधर्मानभिधानात्। परस्परप्रतियोगिकभेदस्य परस्परवृत्तित्वेनानिर्धा
रकत्वात्। तुल्यत्वादिति। तद्वदन्यः कातर इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः। कैयट इति। मेरुपृष्ठादारभ्येति पाठस्तु भाष्यप्रयोगोऽपि बोध्यः। आरभ्येति। अवधिमादायेत्यर्थकं तत्। आ
यतश्चेति। यदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते तस्मादित्यर्थः। तेन पञ्चम्यर्थे नाधिकारात् प्रयुक्तान्निर्मीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः।
कालादिति। तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते। प्रपञ्चार्थमिति। न चेतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरोक्तेर्नीचार्थकस्येदं ग्रहणमिति वाच्यम्। अस्मात्तरो मन्दो वेत्यादाविव पञ्चमीविभक्त
इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। यत्तु इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगिक एव प्रयुज्यते। तद्यथा चैत्रः मूर्खतरः कातर इति। अतो नायमन्यार्थ इति। तन्मन्दम्। प्रतियोग्याकाङ्क्षा
या उभयत्र तुल्यत्वात्। उदाहृतवाक्ये [illegible] सादिति। कथन्तर्हि पुरुषाराधनमृते इति। प्रमादोऽयमित्येके। अन्ये तु उभसर्वतसोरित्यत्र द्विरिग्रहणात् चे
त्यं यावन्तौ तमित्यादिवत् [illegible] ताहुः। युक्तं चैतत्। ऋते द्वितीया चेति वाच्यमिति सूत्रान्तं प्रभृतियोग इति। प्रभृत्यर्थयोग इत्यर्थः। तथा च कार्तिक्याः प्रभृतीति भा
ष्यं विवृण्वन् कैयटः प्रायुङ्क्त। तत आरभ्येत्यर्थ इति। वचनमकृत्वादिति। वचनग्रहणसामर्थ्यादपि मतं विवक्षितेन तेन विनेति विशेषणं शास्त्रेणेति भावः। पञ्चम्यर्थ इति शब्द उ
च्यते। स्मिंस्तु मर्यादावचनम्। आङ्मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रं तत्र य आङ् दृष्टः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः। परिहरेतीति। परेर्वर्जने वावचनमिति वार्तिकात् पक्षे द्विर्वचनाभावः। परित्रिगर्तेभ्य इति म
त्र पञ्चमीविधौ वर्जनार्थेनायेन सहत्वमादिनि भावः। प्रतिनिधिप्रतिदाने च। अस्मादेव निर्देशात् कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमीत्याहुः। मुख्यस्याभावे तत्सदृश उपादीयते स प्रतिनिधिः। दत्तस्य प्रतिनि
र्यातनं प्रतिदानम्। अकर्तरि। पञ्चमी स्यादिति। तृतीयापवादोऽयम्। शतेनेति। शतमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वाद्दणम्॥ ७ द्विप्रकारार्थप्रभृतिशब्दयोगे तु न पञ्चमी मानाभावादि
त्यन्यत्र विस्तरः। विशेषणाश्रस्तुनेति। ननु विनेति मर्यादा तेन सहेत्यभिविधिरिति कुतो नोक्ताविति भावः। अस्मादेव निर्देशादिति। यत्तु अनेन सूत्रेणैवेति। तन्न। एतद्घटकीभूतप्रत्यस्तात् प्रतिनिधाय
र्थकत्वाभावेन कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्। उपादीयते इत्यस्य यद्वा दिः। दत्तस्य तत्तुल्यमूल्यादेः प्रतिनिर्यातनं परावृत्त्य दानम्। तृतीये ॥ हेतुतृतीयेत्यर्थः ॥

हरदत्तग्रन्थेति। भाष्ये तु नहस्ततो दूह। अगुणोक्तिर्यांचेत्यत्रासंनिहितेवेति। उभयोः समुच्चयस्तु व्याख्यानादिति बोध्यम्। सप्तम्यपीति। प्रातिपदिकार्थमात्रे इति शेषः। तद्विशेषकत्वमिति। स
त्वञ्चचप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमित्यर्थः। दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यस्योदाहरणे क्रियाविशेषणत्वेनासत्ववाचिता बोध्या। सप्तम्यधिकरणेचेत्यत्रतु नास्य संबन्धो व्याख्यानादिति बोध्यम्।
क्रियान्तद्रव्यमिति। एवं च तत्समानाधिकरणविशेषणत्वादत्र स्तोकशब्दस्याद्रव्यवाचित्वमितिभावः। द्रव्यमनूद्येति। प्राचांग्रन्थमनूद्येत्यर्थः। तदनुपपत्तिः। असत्त्वानुपपत्तिः। कृदभिहि
तत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारेणोक्तं संज्ञाच। योगविभागादिति। एतच्च हेतुमनुष्येभ्य इति सूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम्। स्त्रियांचेति। बाहुलकं प्रकृष्टसे स्त्रनु दृष्टेरिति
वार्तिकनिर्देशो पोद्वलकः। एवं विना। समुच्चयार्थमिति। निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः। पञ्चमीति। तत्र मण्डूकप्लुत्या पञ्चमी। द्वितीया तु सन्निहितैव। दूरं दू
रेणचेति। इह सप्तम्यपि वक्ष्यते। किंच दूरान्तिकार्थेभ्य इति सूत्रस्योत्तरत्राप्यनुवर्त्तनादधिकरणे चैभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यम्। तथा च प्रयुज्यते। दूरादावसथान्मूत्र
मिति। आवसथस्य दूरे इत्यर्थः। ...तत्वचनत्वं च तद्विशेषकत्वम्। एवंचसामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं युदस्यते॥ तदाह। दूरः पन्था इति। एतेन कर
णेच स्तोकेतिसूत्रेण करणे किं क्रियाविशेषणो कर्मणि मा भूत्। स्तोकं पचति। क्रियान्तद्रव्यमिति प्राचां ग्रन्थोपि व्याख्यातः। यत्तु तमनूद्य क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यं
भावाच्चिन्त्यमित्यूचुस्तदेवचिन्त्यम्। धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्वरूपस्याकरे प्रसिद्धत्वात्। नचविशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः। कृदभिहितभाववल्लिङ्गसंख्याद्ययोगि
त्वमात्रेणतदुपपत्तेः। यद्यपिहतशायिकाः शय्यन्त इत्यादौ भाष्ये संख्यान्वयः स्वीकृतः। पचति भवतीत्यादौ कर्तृकर्मत्वान्वयश्च तथापि लिङ्गस्य कारकान्तरस्य चाभावो निर्बा
धएव। उक्तञ्च। क्रियानयुज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः। असत्त्वरूपतातस्या अयमेवावधार्यताम् इति पञ्चमी ॥ ७ तमाववदिति। वैधर्म्यदृष्टान्तः। यद्यापक्त्वापक्तुमित्यादिकृदभिहि
तभावेत्यर्थः। इत्यादाविति। इदमुपलक्षणं पचतीत्यादावपिकारकगतसंख्यां क्रियायामारोप्यनैव तद्वचस्य उक्त्याप्रसङ्गे भाष्ये उक्तत्वात्। भवतीत्यादाविति। पश्यमृगो धावतीत्यादिशब्दार्थः। लिङ्गस्येति। न
निरूपितविशेष्यतायामेव द्रव्यत्वमितिभावः। क्रियानाधारेति। धात्वर्थानाधारेत्यर्थः। करणत्वादिभिरितियावत्। स्वातिरिक्तपदान्तरवाच्यक्रियानिरूपितकरणत्वादिभिर्नयुज्यतेइत्यर्थः। इयमेवलिङ्ग क

प्रत्ययार्थस्य संबन्धस्य। प्रकृत्यर्थं राजार्थम्। प्राधान्यादिति। संसर्गविशेषोभयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां सत्त्वादिति भावः। तदर्थस्य। प्रकृत्यर्थस्य। विशेषणम्। षष्ठ्यर्थसंबन्धेनेति भावः। यत्तु तदर्थशब्देन प्रत्ययार्थः संबन्ध इति। तन्न। तस्य संसर्गविधयैव भानस्य भाष्यादिसंमतत्वात्। उक्तन्यायेनेति। प्रकृत्यर्थस्यैव प्रत्ययार्थं प्रति प्राधान्यापत्तेरित्यर्थः। राजसंबन्धी पुरुष इत्येव बोधादिति भावः। शेषत्वाभावमुपपादयति। पुरुषशब्द इति। इदमपि। कर्मादीनां संबन्धसामान्येनान्वयविवक्षणमपि। नापूर्वमिति। षष्ठी शेषे इति सूत्रेण सिद्धत्वादिति भावः। अष्टसूत्रीगतः पुरुष इति। प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादप्रधानादेव षष्ठी तदर्थस्य पुरुषे विशेषणम्। प्रधानात्तु न षष्ठी। उक्तन्यायविरोधात्। शेषत्वाभावाच्च। पुरुषशब्दो हि यथायथं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्थको वा। यदा तु नैवं तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव। यत्तु प्रधाने शेष इति तन्न। प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्लो घट इत्यादौ विशेषणे षष्ठीप्रसङ्गात्। न च प्रथमया बाधः। तस्याः प्राधान्ये चरितार्थत्वात्। कर्मादीनामपीति। यथा विशेषाविवक्षायां रूपवानिति न हि विवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि प्रयुज्यते तथेदमपि न्यायसिद्धमिति भावः। सतां [illegible] एवं च नपुंसके भावे क्तस्य योगे शेषत्वविवक्षायां चेति तृप्यर्थानां करणे षष्ठी वेति च प्राचां ग्रन्थे पठ्यमानेन नापूर्ववचनमिति भावः। सर्पिष इति। ज्ञो विदर्थस्य करणे [illegible] कृञः प्रतियत्ने। रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः। आशिषि नाथः। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्। व्यवहृपणोः समर्थयोः। कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे। इत्यष्टसूत्री तु नेह व्याख्याता। तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात्। तथा हि। तत्र शेष इत्यनुवर्तते। शेषत्वेन विवक्षिते च करणादौ षष्ठी सिद्धैव। तदयमर्थः। इह षष्ठ्येव न तु तल्लुक्। तथा च लुक्प्रयोजकीभूतः समास एव नेति। तथा च वार्त्तिकम्। प्रतिपदविधाना चेत्यादि ॥ [illegible] ति। कृत्वोऽर्थेति सूत्रं वृत्तिरीत्याहृतम्। वस्तुतस्तत्र शेषग्रहणं नानुवर्त्तते मध्ये विच्छेदादित्यन्ये। तेषां सप्तसूत्री विबोध्यम्। अनुवर्त्तमान इति। अत एवाधीगर्थेति सूत्रे शेष इति वर्त्तत इति भाष्ये उक्तम्। ननु सद्भावाल्लुगभावोऽस्तु समासाभावः कुत इत्यत आह। तथा चेति। प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वार्त्तिकबलात् [illegible] कल्प्य इति भावः। अत्र तु नोक्तनिषेधवार्त्तिके ऽनुवाद्यमानि सूत्राणीति बोध्यम् ॥

स्मरणमिति। करणे ल्युट्। कृद्योगषष्ठ्येति। अतएवसमासनिषेधप्रकरणे एतानि नं क्तानितथा स निष्कर्मीणर्थक षष्ठ्याम पि समासनिषेधापत्तेः। दिवस्तदर्थस्येत्यत्र क
र्मणीत्यस्य कर्त्तव्यतापत्तेश्च। ननु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या वैकल्पिकसमासाङ्गीकारे ऽधीगर्थेत्यादीनां वैयर्थ्यमेवेत्यत आह। तत्रचेति। करणल्युडन्तस्मरणादिश
ब्दैः कृद्योगषष्ठ्यासमासे ऽनोभावकर्मवचन इत्यस्याप्राप्तिरितिभावः। मातुः स्मृतमिति। आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि चेत्यत्र चशब्दं विनापि अनुदात्तो आदिकर्मबोधवदत्रापि प्र

हरिश्चाह। कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रियेपुनः। प्रोक्ताप्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवर्त्तयेदिति। तेन शेषत्वविवक्षायामपि योज्ञानं मातुः स्मर
णमित्यादीन्यसमस्तान्येव साधूनि। हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्यासमासे बोध्यानि। तत्र च कारकपूर्वकस्य त्वकृदुत्तर
पदप्रकृतिस्वरः। शेषषष्ठ्यां [illegible] त्तत्स्यात्तच्चानिष्टम्। तथाच स्वरार्थमप्यष्टसूत्रीति परमनिष्कर्षः। किंच मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभा
वोपिफलम्॥ नहि कारकषष्ठी लभ्यते। नलोकेति निषेधात्। आह च। निष्ठा शूं कर्मवि[illegible]या षष्ठी च प्रतिषिध्यते। शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र ने
ष्यतद्॥ सिध्यस्यितेत्यादि बहुग्रन्थेषु इहप्रकरणे उदाहरणं प्रत्युदाहरणं च पठ्यतिङ्क्ष्य नेतत् सर्वमुपलक्षणतयानेयमिति हरदत्तादयः। सर्वनाम्नस्तृतीया च॥ इ
हसर्वनाम्न इतिषष्ठिस्तदाह। सर्वनाम्नः प्रयोगे इति। पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात् षष्ठी तृतीये न स्यातामितिभावः। निमित्तपर्यायेति। पर्यायग्रहणस्य फलमुदाहरति। एवमि
त्यादिना। प्राचा तु किमर्थमित्युदाहृतं तत्र किमः क्लीबत्वं दुर्लभम्

करणाद्विस्तत इत्या धसम्भवः। एतेनात्र कर्मणि क्ते कर्मण उक्तत्वाद्धीगर्थेत्यस्य विषय
एवन। भावे तु क्तो दुर्लभः सकर्मकत्वात्। गत्यर्थकत्वाभावाच्च कर्त्तरिस दुर्लभ इत्ययास्तमाकर्मणः शेषत्वेनाविवक्षायामविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतया भावे क्तस्य सुलभत्वाच्च
षष्ठीचेति। चस्त्वर्थः एवचतत्रसमासाभावोपिफलमितिभावः। दुर्लभमिति। अर्थशब्दस्य हि नीयान्तत्वे तु कमर्थमित्युचितम्। प्रथमान्तत्वे ऽर्थशब्दस्य पुंस्त्वान्नपुंसकत्वं दुर्लभमितिभावः।

कथंचिदिति। आद्ये क्लिष्टमन्त्ये लक्षणाभावो र्थासङ्गतिश्च। कोर्थः किमर्थमिति समासे सामान्येन पुंसकत्वाश्रयणं चेति भावः। नेनेति। यत्तु सर्वनामसूत्रशेषे भाष्ये भवतः सर्वनामत्वे तृतीयाप्रयोजनं सर्वनाम्नस्तृतीया चेति। तत्तु यथाश्रुतसूत्रमते। अत एव सूत्रोपन्यासः न तु तद्बलादिदं सर्वनामविषयम्। कैयटादिविरोधात् हेताविल्यत्रोपन्यासस्य निर्बीजत्वापत्तेश्चेति बोध्यम्। पञ्चम्यपीति। अत्र सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यन्तात्तसिरित्यन्ये। चिन्त्यप्रयोजनमिति। इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। समानाधिक

सामान्येन पुंसकतां समासं चाश्रित्य कथंचिदानेयम्। असर्वनाम्न इति। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्तिकं हि वृत्तिकारेण यद्यपि होक्तं तथापि भाष्यकृता हेताविल्यत्र पठितं तेन सर्वनाम्नः प्रयोगेऽपि प्रवर्तते किं तु प्रायग्रहणात् तत्र तृतीया इत्य एवेत्यर्थः। वर्द्धमानस्तु प्रथमामपीच्छति। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन। पञ्चम्यादिति। कथं तर्हि ततः प्रथमं ततः पश्चात्तंस्यते ध्वंस्यते चेति भाष्यप्रयोगात् सप्तम्या योगेऽपि पञ्चम्यपि। प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। एनपा। कथं तर्हि तत्रागारं धनपतिगृहाद् उत्तरेणास्मदीयमिति। उत्तरेणेति तृतीयान्ततोरणेनेत्यनेन समानाधिकरणं बोध्यम्। दूरान्तिकार्थैः। अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम्। तेन च विप्रकृष्टापि पञ्चमी समुच्चीयते व्याख्यानात्। न तु षष्ठी द्वितीया तृतीयाः। तदेतदाह। पञ्चमी चेति। दिवस्तदर्थस्य। तच्छदेन व्यवहपणौ परामृश्येते तौ च द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतौ इत्याशयेनाह। द्यूतेति। कर्मणीति ॥

ग् रणबोध्यमिति। स्व्यधिकारात्परेण वा सरूपविधिर्नेत्यत्र परेणेति तृतीयातततः परेण शास्त्रेण वा सरूपसंबन्धो नेत्यर्थः। ततः परेणनायमनुवर्तते इत्यत्र सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यन्तात्तसिरिति बोध्यम्। समुच्चीयत इति। अतः षष्ठीपञ्चम्योरेवात्र विधानमित्यर्थः। न तु षष्ठीति। विधीयन्त इति शेषः। षष्ठीद्विती यातृतीया अत्र न विधीयन्त इत्यर्थः। तत्राद्यो पात्ताः अन्त्ये समुच्चीयेय इति बोध्यम्। समुदायविधानाभावे तात्पर्यम् ॥

उत्तरसूत्रद्वयेति। अयंभावः। अत्रशेषइत्यस्यसंबन्धेविभाषोपसर्गेइत्यत्रशेषइतिसंबध्यतेउत न। नाद्यः। दिवस्तदर्थस्येत्यनेनैवसमासाभावस्यसिद्धत्वेनसूत्रवैयर्थ्यापत्तेः। नचपक्षेषष्ठीशेषइत्यस्यप्रवृत्त्यापक्षेसमासप्रवृत्तिः फलम्। नोपसर्गइतिन्यासेनदिवइत्यस्यनिषेधेशेषषष्ठ्यांसमासविकल्पेनरूपद्वयस्यसिद्धतयाविभाषाग्रहणस्यतथापि वैयर्थ्यात्। नान्त्यः। वेदेपिविभाषोपसर्गइतिसूत्रेणकर्मणिद्वितीयायाः सिद्धत्वादापाद्यरूपस्यतत्राभावाच्चद्वितीयाब्राह्मणइत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः। नचतन्निरुपसर्गेद्वितीयार्थमिति वाच्यम्। कर्मत्वविवक्षायांदिवइत्यस्याप्रवृत्त्याकर्मणिद्वितीयेत्येवसिद्धत्वेनवैयर्थ्यस्यतदवस्थत्वात्। नचद्वितीयाब्राह्मणइतिसूत्रेशेषइत्यनुवर्त्ततेतेनकर्मत्वाविवक्षायांद्वितीयार्थमितिवाच्यम्। विच्छिन्नत्वेनानुवृत्तेरयुक्तत्वात्। वक्ष्यमाणोदाहरणेकर्मत्वस्यैवप्रतीतेश्च। कृतिविदंनप्रवर्त्ततइतिपुनर्विधानंसमासाभावायेत्यपिनवाच्यम्। अतए

इहशेषइतिनसंबध्यतेउत्तरसूत्रद्वयस्यादितिभावः। अतएवेहत्रिसूत्र्यांतिङन्तमुदाहरति। शतस्यदीव्यतीति। प्रेष्यब्रुवोः इष्यतेः ईवादिकस्यगत्यर्थस्य लोण्मध्यमपुरुषैकवचनेप्र[illegible]। तत्साहचर्यात् ब्रुविरपितथाभूतस्यगृह्यते। अतएवेहशेषग्रहणंनसंबध्यतेतिङन्तेनसहसमासस्याप्रसक्तत्वात्। कर्तृकर्मणोः कृति। गुणेति। तदुक्तम्। प्रधानेनियताषष्ठीगुणेतूभयथाभवेदिति। कृतपूर्वीति। कृतंपूर्वमनेनेतिविग्रहः। पूर्वंकृतवानित्यर्थः। अविवक्षित कर्मकतयाभावेक्तः॥ ६७ वद्वितीयाब्राह्मणइतिसूत्रेभाष्यम्। किमुदाहरणम्। गांप्रतिदीव्यन्ति। पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम्। इदन्तर्हि गामस्यतदहः सभायांदीव्येयुरिति दिवस्तदर्थस्येतिनित्यंषष्ठीप्राप्नोतीतिकैयटश्चेति। त्रिसूत्र्यामिति। नतीपस्यवैदिक्यामुपन्यासोद्रष्टव्यः। अप्रसक्तत्वादिति। कल्याद्यन्तस्यतुनप्रैषेप्रयोगइतिभावः। उभयथाषष्ठीतदभावे। इदंचाकथितसूत्रभाष्येस्पष्टम्। अविवक्षितेति। तद्धितवृत्तेः पूर्वमविवक्षितेत्यर्थः। पश्चात्तुकर्मयोगोभवत्येवेतिबोध्यम्। अयंचप्रकारस्तद्धितविषयएव। तेनघटंक्रियतेइत्यादिना। नपुंसकेभावेक्तोप्यकर्मकेभ्यएव। आन्तंदेशमित्यादितुगत्यर्थाकर्मकेतिक्तेननिर्बाधम्। तत्सूत्रोपात्तधातुभ्यश्चान्ते तस्यभावेविधानादित्यन्यत्रविस्तरः॥

धायैरामोदमुत्तममिति। दधातेर्द्दातिदधात्योर्विभाषेति णः। आतो युगिति जयमङ्गलाध यैरिति ह्रस्वपाठो लेखकप्रमादात्। उत्तमपुष्पादिसंबन्ध्यामोदं धारयद्भिरित्यर्थोऽभिमा
नेन प्रश्नः। यदि त्वामोदं गृहीत्वा मादयन्तु ःखस्य पोषकैरित्यर्थो जयमङ्गलाव्याख्यातरीत्या स्वीक्रियते तदा न काप्यनुपपत्तिः। निर्देशादिति। अयं भावः। तत्रैव तस्य। अर्हमितिसूत्रत्वं
कार्यम्। अर्हमित्यत्र योग्यताबलात्कर्मणि षष्ठीति तस्य भावइत्यत्र चतस्येति न वाच्यम्। एवं सिद्धे तदिति निर्देशोऽसमस्तद्वितीयान्तत्वबोधनार्थः। एतेन सूत्रे कर्मोपपदादण्प्रत्यये उ

सुप्सुपेति समासः पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति कर्तरि इनिः। तद्धितो श्राद्धमनेनेति सूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः। अथ कथं धायैरामोदमुत्तममिति भट्टिः। अत्राहुः। अनित्यमिदम्।
तदर्हमिति निर्देशात्। स्त्रीप्रत्यययोरिति। कथं तर्हि सुट्तिथोरिति सूत्रे सुटासीयुटो बाधो नेति वृत्तिः। करणत्वविवक्षायां तृतीयेति गृहाण। न लोकाव्ययनिष्ठा। उश्च उकश्च ऊ
कौ लश्च उकौ चेति विग्रहः। उकारेऽव्युक्तो विशेषणात्तदन्तविधिस्तदाह। हरिं दिदृक्षुरलंकरिष्णुर्वेति। शेषे षष्ठी त्विति। एतेनेक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः। अं
पि वागाधिपस्य दुर्वचं वचनं [illegible] इत्यादि व्याख्यातम्। यद्वा। इक्ष्वाकूणां सिद्धय इत्यन्वयः। ननु इक्ष्वाकूणां दुराप इति। तथा वागाधिपस्य विस्मयमित्यन्व
यः। न तु वागाधिपस्य दुर्वचमिति। तुल्यार्थे। कथं तर्हि तुलां यदारोहयति दन्तवाससा इति कालिदासः। स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुनेति माघश्च। उच्यते ॥

पपदसमासोऽजन्तस्य कर्मषष्ठ्या वा समास इति निरस्तम्। अत एव द्वितीयासमर्थादिति व्याख्यायते। राजानमर्हतीति च विगृह्यते। तत्फलं त्वनित्यत्वबोधनमेवेति। भाष्ये तु नैतद्
दृश्यत इति बोध्यम्। ऊकौ चेति। अव्ययं चेत्यादेरुपलक्षणमिदम्। तदन्तविधिरिति। व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापीति बोध्यम्। ननु नपुंसके भावे क्तस्येति भाष्ये वार्तिकात्कारकष
ष्ठीनिषेधविषये शेषत्वविवक्षा न। तत्प्रत्याख्यानेन त्वनभिधानात् क्तातिरिक्तविषये सा न। अत एव पूरणगुणेति सूत्रे सद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यरुचेराह। पद्येति।

सहयुक्ते इति। स्फुटोपममित्यत्रोपमाशब्दो भावसाधनः॥ इति षष्ठी॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे इति। सप्तम्यधिकरणे चेति सूत्रेणाधिकरणे सप्तम्याः सिद्धत्वाच्चकारेणान्तरङ्ग प्रातिपदिकार्थमात्रे सप्तमी विधीयते प्रागुक्ताश्चतिस्रः। इयं च सप्तमी निरवकाशत्वात्परा याअपि प्रथमाया बाधिकेति भावः। वृत्तिर्भूमिर्यस्येति यत् क्तान्तनिरूपितपरार्थाभिधायकत्वाश्रय इन्नन्तः शब्द इत्यर्थः। अत्रेनो विषयस्येनः प्रकृतेः क्तान्तस्येति षष्ठी तत्पुरुषोपि वक्तुं शक्यः। तादर्थ्ये इति। फलस्य हेतुत्वेन विवक्षणात्फलार्थत्वा

सहयुक्तेऽप्रधाने इति तृतीया। स्वबालभारस्य तस्तमाङ्गजैः समं चमर्यैव तुलाभिलाषिण इत्यत्र यथा। उक्तं हि। विनापि तद्योगं तृतीयेति। व्याख्यानादिति। सूत्रे र्थशब्दोपि दृष्टयङ्गिमित्तम्। तथा चहहएव। न तु अर्थ शब्देन बहुव्रीहिरिति भावः। इति षष्ठी॥ आधारस्त्रिधेति। एतच्च संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। वतत्वइति। प्रातिपदिकार्थमात्र इति भावः। किंच दूरान्तिके नि सूत्रस्य इहाप्यनुवर्तनादधिकरणे त्वमेतावोध्याः। क्तस्येति। इन् इन्नन्तः शब्दो विषयः वृत्तिः भूमिर्यस्य क्तस्येत्यर्थः। हेतु तृतीयेति। तादर्थ्ये चतुर्थीत्यपि बोध्यम्। सीमेत्यादि। एतच्च दुर्गवाक्यप्रबोधे कुलचन्द्रेणोक्तम्। मेदिनीकारोप्याह। सीमाघाटस्थितिक्षेत्रेषण्डकोशेषु च स्त्रियामिति। अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोरिति च। इह तत्र इस्य तु पुष्कलकः शङ्कुः सीम्नि सीमज्ञानार्थं हतो निहतः निखात इत्याहुः। यस्य च। निर्ज्ञातकाला क्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणम्। तदाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्बोधकादिमं सप्तमी। तत्र ब्राह्मणेष्वधीयमानेषु गत इति कर्तर्युदाहरणम्। कर्मण्याह। गोष्विति॥

चकारणस्येति भावः। ननु ज्ञाप्यज्ञापकभावरूपलक्ष्यलक्षणभावो भूयो दर्शनाश्रयो दृष्टस्तत्रोदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यान्न तु प्रकृते कदाचिद्विगोषु दुह्यमानासु गत इत्यत आह। निर्ज्ञातकालेति। कालोद्देशस्याप्युपलक्षणं तदुदाहरणं सति गुणे द्रव्यत्वमस्तीति। तदाश्रययोरिति। क्रियाश्रययोरित्यर्थः॥

विशेषणीभूतयोरिति। शिखीविध्वस्तइत्यादौ शिखायां ध्वंसप्रतियोगित्व विश्रान्तिवद्विशिष्टवैशेषे ण्वतस्यलसकत्वात्। नत्विति। गवांकृष्णेत्यादौ गोत्वाद्याक्रान्तताय येतिभाव:। तदाह। नह्यत्रेति। वार्त्तिकादिति। साधुभृत्योऽयमिति तु राज्ञो भृत्ये नान्वये साधुः प्रत्यासत्त्या च राजविषयमेव साधुत्वं गम्यते न तु शब्दे न तत्स्पृश्यते। अर्चायां प्रतियोगिनिषेधार्थत्वत्रसाधुग्रहणमिति तत्त्वम्। तत्परे इति। रूढत्वादेतदर्थस्यैव ग्रहणम्। तेन प्रकर्षेण सितइत्यर्थेन॥ इति सप्तमी॥ इति श्रीमद्दीक्षितभट्टोजिदीक्षितपौत्रहरिविरचिते

इह अधीयमानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां वा च प्रतीयमानलक्षकत्वं विशेषणीभूतयोरध्ययनदोहनक्रिययोर्विश्राम्यति। भेदएवेति। ननु शब्दान्तरोपात्तसामान्यरूपाक्रान्ततेतिभाव:। मायुरा इति। नह्यत्र गवांकृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभाव: किंतु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोधएव। निपुणो राज्ञइति। साधुशब्दप्रयोगेत्वर्चायां विनाप्यप्रसीभवत्येव। साध्वसाधुप्रयोगे चेति वार्त्तिकात्। प्रसितइति। तत्परे प्रसितासक्तावित्यमर:। मूलेनेति। न सूत्रेण युक्त: काल इत्यणो लुब्विशेषेइति सूत्रे अधिगोति। ईश्वरशब्दो भावसाधन:। यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते इत्येकं व्याख्यानम्। यस्येति स्वं निर्दिश्यते यस्य स्वस्य ईश्वर उच्यते इत्यपरम्। एकं व्याख्याभेदत्वपर्यायेण विभक्ति: साच विशेषणात्वष्ठीवदितिभाव:॥ इति सप्तमी॥ सामर्थ्याश्रितइति। सूत्रेसमर्थशब्दो लाक्षणिक इतिभाव:। कतिपयेति। मत्वपि उदात्तवता गतिमता च तिङा गते: समासो नित्याधिकारे वार्त्तिककृतोक्त:। तथापि नासौ नियत:। प्रआनयत्। अभिप्रभरद्ध्वत इत्यादौ समासादर्शनात्। अत एव भाष्यकृता सहेति योगविभागेनायं साधित:। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमितिभाव:। सर्वेति। एतदपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेवलभ्यते ॥

प्रौढमनोरमाव्याख्याने लघुशब्दरत्ने कारकान्तम्॥ नित्याधिकारे इति। उपपदमतिङिति सूत्रेत्यर्थ:। नियतइति। अप्रतिबद्धप्रसरो नित्य इत्यर्थ: । एवं चाधिकारप्राप्तमपि नित्यपदं तद्दर्शनेन संबध्यत इतिभाव:। योगविभागेनेति। न सा च वैकल्पिकत्वं व्यस्यति। एतदपीति। छन्दस्येवेत्येतदित्यर्थ:। एतत्पुनरं छन्दस्येवेति प्रतीकपाठो लेखकप्रमादात् ॥

एतेश्चेति। उक्तंक्वान्दसत्वमित्यर्थः।निर्वाहइति। शयितव्यमित्यादेः क्रियावाचकस्यापिनपुंसकत्ववद्व्यापिप्रातिपदिकत्वेतस्येनलुकातदश्रवणादित्यर्थः।अन्यथेति।सुबन्त मित्यनेनान्यतरस्यैवग्रहणेविमिगमकाभावादितिभावः।पूर्वशब्दस्यैवेति।तस्यकालवाचकत्वेनक्रियायांविशेषणत्वादितिभावः।क्वाचित्कइति।कादाचित्कइत्यपिबोध्य म्।योगविभागसिद्धत्वात्तदनुवादेनविभक्त्यलोपस्यैवानेनविधान मितिभावः।व्यस्तप्रयोगइति।समासेहीवस्यपरनिपातःस्यादितिभावः।अलोपश्चप्रत्यासत्त्यासमासा एतच्चसंप्रदानसञ्ज्ञासूत्रेपदमञ्जर्यांस्पष्टम्।यदिहिलोकेपिस्यात्तर्हिअभिप्रेतिइत्यादौसमासात्त्वाद्यः स्युः।पचतिकल्पमित्यादौतद्धितान्ता यथा।नचलि ङ्ग· सर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेननिर्वाहः।प्रकुरुतेइत्यादौह्रस्वापत्तेः।प्रकुर्वीरन्नित्यत्रनलोपापत्तेश्च।निर्देशादिति।अन्यथाहिप्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेपि उपसर्जनसञ्ज्ञायाअन्वर्थत्वेनपूर्वशब्दस्यैवपूर्वनिपातःस्यादितिभावः।इवेनेति।अयंमपिसमासः पूर्ववत्काचित्कएव।तेनजीमूतस्येवेत्यादौतैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेनपाठः।उद्राहुरिवचाअन्द्रइत्यादौव्यस्तप्रयोगोपिसङ्गच्छते।गोस्त्रियोः।उपसर्जनंयइति।यत्तुप्राचागोन्तस्त्रीप्रत्ययान्तयोरुपसर्जनयोरित्युक्तम्।तन्ना चित्रगुरित्यादौगोशब्दस्योपसर्जनत्वेपितदन्तत्वाभावात्गौरीपतिरित्यादौअतिप्रसङ्गाच्च।कथंतुगोकुलंराजकुमारीपुत्रइतिचेत्शृणु।उपसर्जनस्यसंबन्धि कतयायस्यप्रातिपदिकस्यह्रस्वोविधीयतेतदर्थंप्रतिउत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदैवह्रस्वत्वम्।दिशयोरिति।दिशोरितिहलन्तेनविग्रहेप्येतदेवरूपंदि शशब्दस्यपरत्वादित्वाट्च।वचनसामर्थ्यादिति।विभक्तौस्तनेनहियेनसुबन्तेनसहसमासस्तद्घटकीभूतेवविभक्तिर्गृह्यतेसंनिधानात्।तदर्थद्योतकस्याधिरि तिभावः ॥ ७ वयमविभक्तेरेवतेनसमासादुत्पन्नत्वाव्ययादितिलुम्भवत्येव।ननुगोपदार्थस्येवचित्रगोइतिसमुदायार्थस्यचित्राभिन्नगोरूपस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्व मेवेत्यहचेगह।गौरीपतिरिति।राजकुमारीपुत्रेस्त्रीप्रत्ययान्तस्यप्रातिपदिकत्वलाभायसमस्तस्यपूर्वपदत्वकरणम्।उत्तरपदभूतयोरितिस्वरूपकथनम्।उत्तरप दस्यैवतथात्वसंभवात्।टजिति।यतष्टच्अतएवदेवरूपमित्यन्वयः।संनिधानादितिउपस्थितत्वादित्यर्थः ॥

परिशिष्टेत्विति। अत्रारुचिः स्पष्टैव। द्योतकसमभिव्याहारे षष्ठ्याअप्राप्तेश्चवाचकत्वेपिसंनिधानस्यागेनमानमिति। विग्रहायोगादिति। एवंचविग्रहेइतितदुक्तिरसंगतेतिभा
वः। प्रवेशस्यैवेति। एवंचतादृशविग्रहस्वरूपकथनमसंगतमितिभावः। असंस्पर्शादिति। एवंचतत्रार्थकथनत्वस्यैवाभावेनतन्मात्रत्वोक्तिरसंगतेतिभावः। दुर्लभत्वाप

परिशिष्टेतुप्रथमान्तेनापंसमासः षष्ठ्यन्तेनवेत्यपिपक्षद्वयंस्थितम्। यत्तुप्राचोक्तंहरौअधिकृत्येतिविग्रहेहरावधीतिस्थितेइति। तन्न। नित्यसमासत्वेनविग्रहायो
गात्। यदाहुः। अविग्रहोनित्यसमासइति। नन्वस्वपदविग्रहोपिस्वीक्रियतेकुम्भंकरोतीतियथा। अयमपितथास्तुअधिकृत्येतिल्यबन्तस्यसमासाप्रविष्टस्यसत्त्वा
दितिचेत्। न। समासार्थलेशमपिअबोधयतस्तस्यविग्रहेप्रवेशस्यैवासंभवात्। यत्तुव्याचख्युः। विग्रहइवविग्रहः। अर्थकथनमात्रम्। तेनाविग्रहत्वान्नित्यसमासत्वमवि
रुद्धम्। अतएवसमासप्रकृतिभूतमलौकिकंवाक्यान्तरंदर्शयति। हरौअधीनिस्थितइतीति। अत्रेदंवक्तव्यम्। विग्रहइवेत्यसंगतम्। अर्थकथनवाक्यस्यैवविग्रह
त्वेननतोभेदाभावात्। अर्थकथनमात्रमित्यपिन। ल्यबन्तेनसमासार्थासंस्पर्शात्। हरौअधीतिअलौकिकमित्युक्तम्। तदपिन। तत्रहरिङिइत्यस्यैवप्रवेशात्। अन्तर
ङ्गानपीतिन्यायात्। अन्यथासमासेहरिशब्देकारस्यदुर्लभत्वापत्तेश्च। यदपिव्याचख्युः। अलौकिकत्वादेवाधिशब्देनाभिहितेपिसप्तमीअन्यथासानस्यात्। अनभि
हिताधिकारादिति। तदप्यापाततः। अलौकिकत्वंहिनित्यविद्यन्तरप्राप्तिविषयत्वेनापरिनिष्ठितत्वंनत्वेतावन्मात्रेणानुशिष्टायाःसप्तम्यास्तत्रप्रवेशःसूपपादः। अतिप्रस
ङ्गात्। यत्तुतत्रैवग्रन्थेणव्याख्यातम्। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरितिपरिगणनादधिनाभिहितेपिसप्तमीति। तन्न। परिगणनस्याकरेप्रत्याख्यातत्वात्। कर्मणिद्वितीयेतिसूत्रेस्व
यमपितथैवोक्तत्वात्। क्रमादमुंनारदइत्यबोधिसइत्यादिप्रयोगविरोधाच्च। द्वितीयापञ्चम्योरिति ॥

ऽ तेरिति। कतात्वेनकृतैवादेशौकारस्यैवलुकापहारेणेतिभा
वः। वैकल्पिकेडादिविषयेसेदैत्याद्यवलौकिकत्ववारणायनित्येति। आकरे। अनभिहितसूत्रेभाष्ये। परिगणनफलस्याभीष्टकटामित्यस्यान्यथासिद्धिरुक्ता ॥

रक्षितमन्येद्ऽति। अत्राहुर्विबीजंतु मद्यार्थक्रसमयायोगेद्विते यावि धानस्यदूरार्थका राच्छब्दयोगेपञ्चमीविधानस्य चारितार्थ्यमिति। प्रागुक्तरीत्या। अधिकृतस्येत्रोक्त्या। अधिकरणशक्तीति। कालवाचकत्वादित्यपि बोद्ध्यम्। क्रियापदेनैवेति। कर्तृकर्मद्वारेतिभावः। निषेधोपीति। अत्यन्ताभावार्थकनञ् क्रियान्वयित्वमुत्पत्तेरितिभावः। न्वाम् पुत्तीति। उक्तम्नुत्पत्ति विरतत्वरक्षितमन्येस्य प्रमाय तुर्यदन्तिचैत्रस्य वनादारादित्यादेः सापेक्षत्वात् समासे चरितार्थत्वाद्विधानसामर्थ्यं नास्तीति। तच्चिन्त्यम्। नित्यसमासस्यन्याय्यत्वे सति चैत्रस्येत्यादिविशेषणप्रयोगस्यैवासंभवात्। उक्तं हि भाष्ये। वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति। ननु सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यपि भाष्ये उक्तमिति चेत्सत्यम्। अनित्यसमासविषयं तत्। नित्यसमासस्यापि सविशेषणेषु प्रवृत्तौ महतः कुम्भस्योपदृत्याद्यापद्येत। यत्तु प्राचाकस्येत्युक्तम्। यच्च व्याकरणुरीदशेप्रक्रियावाक्येस्थितेद्इतितदुभयमपिप्रागुक्तरीत्या प्रामादिकमेव। संप्रतिनेति। संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे। एतर्हि संप्रतीदानीमधुनासाम्प्रतं तथेत्यमरः। तत्राधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयाहर्म्। निषेधोपि क्रियाया एव। तदेतदाह युज्यतेद्इति। असं प्रतीतिसमावृत्तेस्तुपुनिक्रियान्तर्भवतिद्द्योत्स्वरस्तत्र सैक क्रियामया। यत्तु प्राचोक्तम्। असंप्रतीतिसंप्रलम्भावइत्यर्थः। अनेनोपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानः कालः तस्यैवानवधः क्रियतेइतिनेन्न। अधिकरणस्यनिषेधं प्रति प्रतियोगित्वेनान्वयस्य सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात्। नहि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिद्धमितद्इति कश्चिदभ्युपैति नवायुक्तिसहमित्यास्तां तावत्। इतिहरीति। स्वरूपपरेणपञ्चम्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येतिशब्दस्य समासः। प्रतिशब्दस्येतियत्वाहुः ग्रामस्यवृक्षंवृक्षं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानेसावकाशमिति तच्चागेवदूषितम्। हरद्दत्तस्त्वाह। अर्थमर्थं प्रतीति भाष्यकारप्रयोगात् वाक्यमपि साधु। यद्वा नात्रावयवीभावः त्वितिकिं तर्हि कर्मप्रवचनीयत्वात्तं वन्धमवच्छिन्नानेवोपाततुद्वित्वं न नद्योत्येति। सहपूर्वाह्णमिति। साकल्येऽव्ययीभावः। गुणभूतेपीति। यदि सादृश्यद्इति नोच्येत ततो यत्र सादृश्यं प्रधानं तत्रैव स्यात् ॥ ७ रोधादितिभावः। ततो भूतलाधारकघटाभावप्रतीतिस्त्वार्थीति बोद्ध्यम्। भाष्यकारेति। सज्ज्ञा तु प्रतिस्थानमित्यादौ पत्वाभावार्थेतिसदाशयः। अत्र। अर्थमर्थं प्रतीतिवाक्ये। प्रतिशब्दस्येत्यादिमूलं तु रक्षितानुसारीति बोद्ध्यम्। साकल्येद्इति। पूर्वाह्णमपरित्यज्येत्यर्थद्इतिभावः ॥

औत्सर्गिकत्वादिति। उन्मत्तगङ्गमित्यादौ व्यभिचारादिति भावः। नन्वाग्नेर्ग्रन्थादग्रेऽप्यध्ययनमस्तीत्यत आह। इदानीमिति। तदर्थे। तत्प्रतिपादके। अन्तत्वविवक्षायाम्। तस्यापि विवक्षाया
मित्यर्थः। ग्रन्थपर्यन्तमिति। तदन्तमित्यर्थः। अन्तत्वस्य सुतरामिति। प्राधान्येनेत्यर्थः। तस्येति। अन्तत्वस्येत्यर्थः। ननु सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावे तेन समासो न स्यात्। अग्निग्रन्थपर्यन्तमि
मिति विग्रहप्रदर्शनेन भवतापि तस्य स्वीकारात्। अग्निरन्तो यस्येत्यस्य त्वदुक्तविग्रहसमानार्थत्वादत आह। सहयुक्ते इति। एवं च प्रथमान्तेन समास इत्यसंगतम्। साहित्यं च सहशब्दार्थः। तत्र
अव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः। अन्त इति। इदानीमेतावान्प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावतः प्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तदपेक्षया समाप्तिरिहान्तो विवक्षि
तः। स चासकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते। साग्नीति। अग्निशब्दस्तदर्थे ग्रन्थे वर्तते स तृतीयान्तः समस्यते। यद्यप्यग्निना सहेति प्रयोगार्हमेव तथापि साहित्यमा
त्रे तथा। अन्तत्वविवक्षायां तु समासो नित्यः। अत एवाग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः। यत्तु अग्निरन्तोऽस्येति प्रथमान्तेनाग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेन वा विग्रह इति प्र
थमान्तेन षष्ठ्यन्तेन वा समास इति। तन्न। सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावात् अन्तत्वस्य तु सुतरामलाभात्। तस्याध्ययनेऽनन्वयाच्च। सहयुक्ते तृतीया मान्याप्यत्वाच्च। सतृणमत्ती
त्यत्र साकल्यस्यैव साग्नीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहित्यद्योत्यतया तत्र तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्येह तत्परित्यागस्य निर्मूलत्वाच्च। यावच्छ्लोकमिति। यावदित्यव्ययं समस्यते विग्रह
स्तु तद्धिते नेत्यस्वपदत्वं बोध्यम्। विभाषा। एतदिति। न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनमिदम्। घुभादिसञ्ज्ञानामिव समाससञ्ज्ञाया अपि नित्यप्राप्तत्वाद्वचनं विना विद्यान्तराणामि
व सञ्ज्ञानामपि विकल्पालाभात्। स्यादेतत्। सुप्सुपेत्यपि तर्हि नित्यं स्यात्। न चेष्टापत्तिः अपसिद्धान्तात्। ७ सूत्रे विनिगमनाविरहादधिकार्यकसहशब्दस्य ग्रहणमिति भावः। साकल्यस्येत्येति।
यस्तृणानि भक्षयेत्स कथमन्यस्य रित्यजेदिति प्रतीतेरिति भावः। एतेन च यत्र न तत्र तृणभक्षणे तात्पर्यमिति ग्रन्थः सूचितः साहित्यप्रतीतौ न तात्पर्यं तत्रापि चेत्तृतीया तर्हि यत्र तदपि भामते तत्र
कथं न तृतीयेति तात्पर्यम्। साहित्यद्योत्यतयेति। साहित्यवत् द्योत्यतया बोध्यतयेत्यर्थः। मयूरव्यंसकादित्वात् सुप्सुपेति वा समासः। यथाश्रुते तु ग्रन्थद्वयस्य सहाध्ययने वि साहित्यप्रतीति
र्जायते न त्वन्तत्वप्रतीतिरिति तस्य तद्द्योत्यतोक्तिरसंगतैव स्यादिति दिक्। न्यायसिद्धत्वमेवाह। वचनं विनेति। विकल्पबोधकशब्दं विनेत्यर्थः।

पिलत्वादिति। वाक्येन सञ्ज्ञानवगमान्नित्यसमासस्य दृशत्वेन नित्यत्वादित्यर्थः। पुनर्विधानमिति। समाससञ्ज्ञार्थाद् इति भावः। अन्यथा तद्धितवृत्तिस्वपि ससञ्ज्ञानुवादेनान्यथी
भावादिसञ्ज्ञामेत्र विदध्यात्। अत्र च व्याख्यानमेव शरणं वृद्धानाम्। नच तत्सञ्ज्ञाविधानमव्ययादीनां समासशास्त्रप्रथमानिर्दिष्टत्वसंपादनेनोपसर्जनसञ्ज्ञार्थं चरितार्थ
मिति कथं ज्ञापकमिति वाच्यम्। तत्र सूत्रे समास इत्यस्य समाससञ्ज्ञाव्याप्य सञ्ज्ञाविधौ प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थे बाधकाभावादिति दिक्। इवेन समासस्य क्वाचित्कत्वे हेतुमाह।
तथा हि। चरट् सूत्रे वृत्तिकृतोक्तं पूर्वं भूतो भूतपूर्वः। सुप्सुपेति समास इति। तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इत्यत्र नित्यग्रहणेन नार्थ इ
दमपि सिद्धं भवति। वाप्यामश्वो वाप्यश्व इति भाष्यं कैयटो व्याख्यत्। वाप्यश्व इति सुप्सुपेति समासः। सञ्ज्ञायामिति समासस्य नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेध इति। तथाः उ
दात्तपदमेकवर्जमसिद्धवदत्रेत्यादिसूत्रेष्वपि कैयटे स्पष्टम्। अत आह। सुप्सुपेतीति। समासेति। योगविभागेनैव सिद्धे समासे उत्तरसूत्रैः पुनर्विधानं प्राचीनस्य क्वा
चित्कतां ज्ञापयति। एवं च इवेन समासस्यापि क्वाचित्कत्वाद् द्वाद्वहरिव वामन इत्यादि सिद्धम्। इवेनेति वार्तिकं तु यद्यपि कुगतीत्यत्र पठ्यते तथापि सुप्सुपेत्यत्रैव
नित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः। एवं स्थिते इवेन समासस्य क्वाचित्कत्वं कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः। जीमूतस्येवेत्यत्र बहूचैः समासाभ्युपगमेऽपि नैत्तिरीयैर्व्यस्तस्यै
व पाठादिति दिक्। अपपरिबहिः। अत एव ज्ञापकाद् बहिर्योगे पञ्चमी। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र। तेन करस्य करभो बहिरिति सिद्धम्। आबालमिति। यत्तु आपरमा
णोराच भूगोलकमिति किरणावल्यां प्रयुक्तं तत्प्रामादिकम्। समासमध्ये चकारप्रयोगासंभवात्। आभूगोलकादिति तु पाठ्यम्। यपदार्थमिति। सूत्रे यदिति सा
मान्येन नपुंसकम्। अव्ययं विभक्तीत्यनेन न सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम्। तेन पक्षे वनस्यानु इत्युदाहार्यम् ॥
जीमूतस्येवेति। अत एव ज्ञापकादिति। बहिर्योगे पञ्चम्याः समासविधानात् ज्ञापकादित्यर्थः। लक्षणत्वं वस्तु सन्निमित्तं न तु तेन संबन्धे नान्वयस्तदाह। अव्ययमिति। अनोः समी
पार्थत्वादिति भावः। वनस्यान्विति। कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा तु नात्र तद्द्योत्येन लक्ष्यलक्षणभावेनेतरत्रान्वयाभावात्। वनसमीपमित्येव बोधादिति भावः। तेन संबन्धे नान्वये तु वनमन्वित्येव बोध्यम्। अ

अनुनाद्योत्यत इति। दीर्घगङ्गासदृशीति वाक्यार्थः। गङ्गादैर्घ्येत्यादिः फलितोऽर्थः। द्योत्यार्थस्य विशेषणतया एव सर्वसंमतत्वात्। यद्वा द्योत्यत इत्यस्य बोध्यत इत्यर्थः। स च
शक्त्यैवेति बोध्यम्। लक्षणत्वं च वस्तु सदेव निमित्तम्। एवं चात्रापि तेन संबन्धेनान्वयान्वयाभावान्न कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया। सादृश्याद्यन्तर्भावश्चैकार्थीभावबलात्। उ
पलक्षितेत्यस्य विशिष्टेत्यर्थः। गङ्गादैर्घ्यसदृशेत्यादिबोधोत्तरं नियमेन मनसा तद्रूनतज्ञापकत्वबोधात्तस्यामुद्योत्यतोक्ता। यथा प्रारभ्यत इति क्रियाध्याहारकतयाऽप्रशब्दस्य प्रार
म्भद्योतकता तद्वदिति बोध्यम्। सामान्यशब्दोऽपीति। तेन पञ्चनदं सप्तगङ्गमित्यादिसिद्धिः। पदान्तरसमभिव्याहारेणेति। तद्घटितमेव तत्र वाक्यं न केवलवर्त्ति-पदार्थघटि

अनुगङ्गमिति। इहायामो लक्षणत्वं चानुनाद्योत्यते। लक्ष्यं तु समासार्थः। अत एव वाराणस्याः सामानाधिकरण्यम्। एवं स्थिते फलितमाह। गङ्गादैर्घ्येति। वाराणसी
ति। वरं च तदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकं तस्या अदूरभवा। अदूरभवश्चेत्यण्। आदिवृद्धिः। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम्। अणन्तत्वान्ङीप्। नदीभिश्च। स्वरूपस्य संज्ञा। नद्या
श्च नेह ग्रहणं बहुवचननिर्देशात् किंत्वर्थस्य। न च तस्य समासः संज्ञा भवति। अतस्तद्भाविनामयं समासः। ते च न केवलं विशेषशब्दा एव किंतु सामान्यशब्दोऽपि।
नित्यसमासमिति। एतच्च वृत्तौ स्पष्टम्। शाकलसूत्रे कैयटस्वरसोऽप्येवम्। नन्वेवं न्यायसाम्याद्बहुव्रीहेरपि नित्यसमासत्वं स्यादिति चेन्नैवम्। यस्येत्यादिपदान्तरस
मभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः। अत एव संज्ञानवगमात् इत्युक्तं न त्वन्यपदार्थाः नवममादिति। संज्ञायां किम्। शीघ्रगङ्गो देशः। अथाव्ययीभावैः साधार
णान्समासान्तानाह। अव्ययी। समासान्त इति। समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इत्यर्थः ॥

तमिति भावः। समासस्येति। इदं च समासान्ताः अन्त इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम्। समासार्थोत्तरपदस्य वेति। अयं पक्षः सरूपसूत्रे कैयटे स्पष्टः। परं तु चिन्त्यः। समासपद
स्य तदर्थोत्तरपदलक्षणायां मानाभावात् तदर्थवाक्यस्योपचारेण समासपदेन ग्रहणमित्यर्थस्यैव गोस्त्रियोरिति भाष्ये उक्तत्वाच्च। अन्त इति सूत्रस्थभाष्येणोत्तरपदाव
यवत्वपक्षस्य विरोधाच्च। सरूपसूत्रस्थभाष्यं तु समासावयवत्वपक्षेऽपि योज्यं सुधियाम् ॥

तद्बृध्वनयन्नाद्यपक्षे एवफलद्वयमाह। तेनेति। अदन्ताव्ययीभावत्वप्रयुक्ताम्। अदन्तद्विगुत्वप्रयुक्तोङीप्न्वेत्यर्थः। नचद्विपुरीत्यादावकारन्तिञ्जस्य स्त्रीत्वाभावात्स्त्रीत्वंक
र्थंस्यादितिवाच्यम्। लिङ्गानुशासनसूत्राणांलोकसिद्धलिङ्गानुवादकत्वेनाविधायकत्वेनचात्यत्र द्विगोस्त्रीत्वाभावनियामकत्वाभावात्। नदु ...लिङ्गमशिष्यंलोकाश्र
यत्वाल्लिङ्गस्येतिसमासान्ताइत्यादिसूत्रेषुभाष्ये। नचोत्तरपदावयवत्वेपिअवयवावयवस्यसमुदायावयवत्वेनोक्तप्रयोगयोः सिद्धिरितिवाच्यम्। अन्तइतिसूत्रेसमास
स्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदास्यवेतिविकल्पेआद्येद्वंद्वयमकांइत्यादौकपोन्तोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वाअस्तुनह्युत्तरपदस्येत्युक्तातत्पक्षेनृचइत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरित्यर्थपरभा
तेनोपशरदमित्यत्रनाव्ययीभावादित्यम्। द्विपुरीत्यादौद्विगोरितिङीप्सिद्ध्यति। जरायाइति। गणसूत्रम्। प्रतिपरेति। अक्ष्णःपरमिति। अविष
यइत्यर्थः। वृत्तिविषयेऽक्षिशब्दः इन्द्रियमात्रपरः। समक्षमिति। अक्ष्णोर्योग्यम्। नदी। इहस्वरूपस्यैवग्रहणंनसञ्ज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहाय
ण्योः टच्ग्रहणात्। ङ्यन्नदीति। टजभावेनपुंसकह्रस्वः। इदंत्ववधेयम्। नदीभिश्चेतिसूत्रेविशेषाणामिनस्वरूपस्यग्रहणंविशेषाणामेवेत्यत्र
मानाभावादित्युक्तम्। तेनपञ्चनदमितिसिद्ध्यति। अत्रवनिस्योः च्। तदुक्तम्। गोदावर्याश्चनद्याश्चसंख्यायाउत्तरेयदीति। एतच्चअच्प्रत्यन्व
वेत्यत्राजितियोगविभागात्सिद्धम्। पूजार्थमिति। अन्यतरस्यांग्रहणस्यप्रकृतत्वादितिभावः। इत्यव्ययीभावः ॥
ष्येविरोधेनतत्पक्षस्याङ्गीकर्त्तुमशक्यत्वादित्यलम्। इन्द्रियमात्रपरइति। बाह्येन्द्रियेत्यर्थः। सर्वबाह्येन्द्रियाविषयेएवपरोक्षत्वव्यवहारादितिभावः। नसञ्ज्ञा
याइति। त्सञ्ज्ञकस्येत्यर्थः। नपुंसकंह्रस्वइति। उपलक्षणमेतत्। उपसर्जनह्रस्वस्यापि। तदुक्तमिति। माधवादिभिरितिभावः। नदीभिश्चेत्यत्रकैयटोप्येवम्।
परन्तुयोगविभागसिद्धस्यसामान्यत्वेनविशेषेणनदीपौर्णमासीत्यनेनबाधः कथंनेत्यत्रदर्द्धमानंफलंचचिन्त्यन्तदेतत्तदुक्तमित्यनेनध्वनितम् ॥*॥
इत्यव्ययीभावः * ॥ ॥श्रीसंकटाभैरवाभ्यांनमः ॥श्रीविश्वेश्वरायनमः॥ रामकृष्णाभ्यांनमः ॥ श्रीगुरुचरणाभ्यांनमः ॥

इति पसे त्विति॥ अत्र तु नासूचितमरुचिबीजमुक्तम्। यद्यपि संबोधने इति। एवं च तत्रैव नेन समासः स्यादिति शङ्का। तद्घटितेति। तत्प्रकृतिकसुबन्तेत्यर्थः। गर्गादिभ्य
इति। तद्धितविधौ सुप इति नाधिकारः तत्संबन्ध्यपत्यमित्यर्थे गर्गादिभ्यः प्रत्यय इत्यर्थे तदर्थबोधस्य सुबुत्पत्तिं विना संभवात् परिपूर्णपदं पदार्थान्तरे [illegible] तेतीति कुत्सित
इति सूत्रोक्तभाष्याच्च सुबुत्पत्त्यनन्तरं सामर्थ्यात्सुबन्तव्यवहिता प्रत्ययोत्पत्तिरिति किमर्थं तत्र लक्षणा कथं वा तस्य ज्ञापकत्वमिति चिन्त्यम्। तत्रैकैकपदे ति। समासप्रत्ययवि

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह॥ समासान्त इति। पञ्चराजमिति। राजाहःसखिभ्यष्टच्। उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात् स्त्रीत्वाभावः। समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति प
सैतु पाठादित्वं बोध्यम्। काशिकायां तु पञ्चराजीति क्वाचित्कः पाठः। अपपाठः स इति हरदत्तः। श्रितादीति। श्रितादीनां यद्यपि संबोधने सुबन्तत्वं संभवति तथापि अन्य
त्रापि समासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्तद्धितसमुदाये लाक्षणिकाः। प्रायेण समासतद्धितप्रकरणे एवमेव। खट्वासेपे। गर्गादिभ्यो यञ् इत्यादि सामान्यापेक्षज्ञापकात् न
हि स्वदेत्यस्य [illegible] तीयान्तेन गर्गादीनां षष्ठ्यन्तत्वं वा संभवति। येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यवृत्तिग्रन्थोऽपीहमानम्। तत्रैकैकपद हरदत्तादीनां तु महान् प्रमाद इति शब्दकौस्तु
भे प्रपञ्चितमिति भावः। [illegible] श्रितादीनां कृदन्तत्वेन गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समास इष्टः। अन्यथा कष्टश्रिते यो न सिद्ध्येदत एव किल प्राचा
श्रितादिभिरित्येव [illegible] त्यात न सुबन्तैरिति। तन्न। प्रधानस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन कष्टश्रिते यस्य निर्बाधत्वात्। यदपि श्रितादिशब्दादपि कदाचित्स्यादिति तदपि न॥

यौधतियेध इति वार्तिकव्याख्यावसरे श्रितस्य श्रितान्तस्य च सुबन्तत्वाभावमाशङ्क्य संबुद्धौ संभव इत्युक्तम्। प्रमाद इति। कष्टं श्रितः कष्टश्रित इत्यत्र यथा स्यात् कष्टं परमश्रि
तमित्यत्र मा भूदिति भाष्यविरोधादिति भावः। समर्थेनेत्यस्य विशेष्यत्वमाह। यथा [illegible] तदन्तविधेः समासप्रत्ययेति निषेध इति तात्पर्यम्। सुबुत्पत्तेरिति। स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ते
रित्यपि बोध्यम्। न सिद्ध्येदिति। श्रितशब्देन समासे तत्रापि समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् [illegible] सिद्धिः श्रिताशब्देन समासे तु समुदाय [illegible] त्वाभाव इति तद्भावः ॥

सापेक्षत्वेनेति। ननु कारकांशे क्रियायामनित्यसापेक्षत्वेन को दोषः। न च सापेक्षत्वेन कष्टशब्देनैकार्थीभावापन्नत्वेन ठगर्थापत्येन निष्कृष्यमाणेऽवयवैकार्थीभावो दुरुपपाद इति असामर्थ्यमिति तदर्थ इति वाच्यम्। परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे परमगार्ग्यायण इति प्रयोगस्य येन विधिरिति सूत्रभाष्यसंमतत्वेन तदनुपपत्त्या निष्कृष्येकार्थीभावाभावे पि यथाकथंचिदेकार्थीभावमादाय प्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वादिति चेन्न। समुदायाद्वापि तदादिनियमाभावेन केवलादापत्तेर्दुर्वारत्वमिति दोषस्यानेनोपलक्षणात्। दिगिति। दिगर्थस्तु उपपदमतिङिति सूत्रस्थेन षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास इत्यन्तरङ्गत्वाभिप्रायमुक्त्वा तदुभयप्रत्याख्यानपरेण तदुत्तरेणाऽथवा विभाषा षष्ठीसमासो यदा न सत दोपपदसमासो भविष्यतीति भाष्येण यथाकथंचित्कारकोपादाने पि तत्परिभाषाप्रवृत्तेः षष्ठीसमासो पि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव गतिकारकेति स्व

सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्। गतिकारकेत्यादेस्तु नायं विषयः। कर्तृकरणे कृता — साधनं कृतेतिवत् द्वितीया श्रितेति सूत्रे कारकतद्विशेषयोरनुपादानादिति दि

क्। कृत्समिति। इहस्थितादिषु गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः। अयं ग्रामप्राप्तिरापत्तिश्चेह गतिरेव न तु फलम्। अत्यासत्तिस्तु व्यतिक्रमः। सोपि गतिविशेषणमेवेति प्राञ्चः।

यद्वाश्रित इत्यादावादिकर्मणि क्तः। ग्रामं गमीति। गमेरित्यौणादिक इनिः। स च भविष्यत्काले। भविष्यति गम्यादय इत्युक्तेः ॥ ७७ ॥ एवं षष्ठीसमासे पीत्युभयोः

समत्वेनान्तरङ्गत्वाभावे पि न क्षतिः। एकसञ्ज्ञयोरेवोभाभ्यामपि प्रवृत्त्या विरोधाभावेन युगपदेवोभाभ्यां सञ्ज्ञाद्वये जाते यदा न षष्ठीसमासो न तत्कृते कार्थीभावस्तदोपपदसमासस्तत्कृते कार्थीभावो भविष्यतीत्यास्यतीत्यर्थके न यद्यपि यथाकथंचित्कारकोपादाने पि तत्प्रवृत्तिरिति लभ्यते परिभाषायां सामान्यतः कारकपदोपादानेन तस्याः कारकमात्रविषयत्वौचित्यात्। अन्यथा कर्तृकरणोपपदानामित्येव वदेत्। तथापि तदुक्तप्रयोजनासिद्धिरेवात्र दूषणमिति। एवं च दशेषु सुपेत्यस्य संबन्धे पि न क्षतिरिति बोध्यम्। न फलमिति। तेन मुख्यगत्यर्थत्वाभावात्कथं कर्तरि क्तः कथं वा कर्मणि द्वितीयेत्यपास्तम्। यद्वेति। अत्रापि पक्षे फलानुकूलव्यापारो धात्वर्थ इत्यावश्यकमेव। अत्यासत्तेरगतित्वादिनां मते तदर्थमावश्यकमिदम् ॥

द्वितीयाग्रहणस्येति। चतुर्थी वेत्येव सिद्धे तत्सामर्थ्यात् षष्ठीबाधकत्वमित्याशयः। प्रत्याख्यायेति। संदर्शनादिपरत्वे धात्वर्थस्य कर्मतया कर्मणा यमभिप्रैतीति संप्रदानत्वे चतुर्थ्या
स्तत्परत्वे कर्मणि द्वितीयायाश्च सिद्धिमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यातमाकरे। निःस्येतीति। समाससमानार्थकवाक्याभावेन तत्त्वाभिमानः। अर्थद्वारकमिति। गुणवचनस्य शब्दत्वादिति
भावः। नन्वेवं कर्तृकरणे इत्येव सिद्धमत आह॥ रूढत्वे त्विति। धनरूढत्वे त्वित्यर्थः। अर्थैर्विभक्ता अपीत्यमरादिति भावः। एतदभिप्रायेणैवार्थग्रहणमिति तात्पर्यम्। छलक्षणनि
अकेनोरिति कृद्योगलक्षणषष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया। यत्तु गत्यर्थकर्मणीति सूत्रे द्वितीयाग्रहणस्य कृद्योगलक्षणषष्ठीबाधनार्थतामाहुः। तद्भाष्यविरु
द्धम्। भाष्ये तत्सूत्रं प्रत्याख्याय कृद्योगे षष्ठ्या एव स्वीकारादित्यन्यत्र विस्तरः। खट्वारूढ इति। जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः। वेदव्रतानि च समाप्य समाव
र्तनेन हि खट्वारोढव्या। ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनाद्येपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः। रूढश्चापम्। तेन खट्वामारोढुमावा निषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोपि खट्वारूढ इत्युच्य
ते। अत एवाह। निःस्येति। मासप्रमित इति। माङ् माने। आदिकर्मणि कर्तरि क्तः। इह प्रतिपच्चन्द्रेण नास्त्यत्यन्तसंयोगः। मुहूर्तमिति। मुहूर्तं व्याप्येत्यर्थः। कालाध्वनोरत्य
न्तसंयोग इति द्वितीया। तृतीयातत्कृतार्थेनं गुणवचनेन। तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते। तदर्थकृतत्वं गुणवचनस्यार्थद्वारकं विशेषणम्। ए
वं स्थिते फलितमर्थमाह। तृतीयान्तार्थेत्यादि। कृतो यो गुणस्तद्वचनेनेत्यर्थः। धान्येनेति करणे तृतीया। अर्थ्यत इत्यर्थः। प्रयोजनम्। अर्थनमर्थः अभिलाषो वा।
अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया। पूर्वसदृश। इह समसदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थैरिति तृतीया। अन्यैर्योगे हेताविति। अत एव वचनाद्धा। इह सदृशग्रह
णं व्यर्थं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात्। न च तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमिति वाच्यम्। सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इति सूत्रेण तत्सिद्धेः ॥
प्रणयोगे हेतुत्वसंभवेऽपि सर्वत्र हेतुत्वोपपादनासंभवरूपारुचेराह। वचनादिति। व्यर्थमिति। सदृशशब्दयोगे प्रतिपदोक्ततया तुल्यार्थैरिति तृतीयान्तेनैव समासो न तु भोजने
न हेतुना सदृश इत्यादौ। एतेन तत्र षष्ठीसमासेनासिद्धिः हेतोः पञ्चम्यर्थत्वाभावादिति परास्तम् ॥

अभिधेयपरमिति। ऊनार्थकलहं तृतीयायादिति सूत्रे व्याख्यानादूनार्थग्रहणं वृत्तिकृतोक्तम्। ऊनार्थान्युत्तरपदान्यर्थकलहशब्दे तृतीयान्तात्पराण्यन्तोदात्तानीति तदर्थः। तत्र हि प्रतिप
दोक्तत्वेन दृष्टस्यैव ग्रहणमतोऽत्रार्थशब्दोऽभिधेयपर इति भावः। तृतीयेति सूत्रभाष्ये तत्र समर्थग्रहणं प्रत्याख्यातम्। अत एव समर्थसूत्रभाष्ये तृतीयां तत्कृतेत्युपन्यस्योपादान
विकल्प इत्युदाहृतमुपादानेन कृतो विकल्प इत्यर्थः। स्वरविधायके व्याख्यानादर्थग्रहणे तु न भाष्यानुग्रहः। किं च तृतीयायादित्युक्त्या प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरेव बाधकत्वे इत्याद्य
र्थकलहादाविष्टमेवेति तत्राप्ययं प्रतीयमानैकार्थ्यस्य तु तत्र प्रमादे एवेत्यस्यात्राऽपञ्चितम्। एरजन्तस्येति। भयथापि सूत्रपाठदर्शनादिति भावः। अस्य वार्तिकस्य समासप्रकरणे दर्शनादाह। एतच्चे

ऊनार्थेति। पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरं तच्चोनशब्देनैव संबध्यते न तु पूर्वादिभिः समस्तदशयोः पृथगु
पादानादिति भावः। अस्यापि मिश्रीकरणम्। खरं विशदमभ्यवहार्यमस्य। खरं कठिनम्। विशदं विविक्तावयवम्। यत्खरत्वमन्तस्यैरजन्तस्य
च भक्ष्यते तत्रैव प्रयोगात्। गुणान्तरेण। एतच्च वार्तिकं सर्वगुणकार्त्स्न्ये इति सूत्रे पठितम्। नृणामिति। अत्र द्विजशब्देन समासप्रसङ्गः। तदपे
क्षयाहि षष्ठी। श्रेष्ठत्वं च द्विजेतरमनुष्येभ्यः। तेषां सामान्यशब्देनोपस्थिततया तान्विहायोपस्थितकल्पनायां अन्याय्यत्वात्। अथ कथं पुरुषोत्तम
इति। यस्मान्निर्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्धारणे हेतुस्त्रितयसंनिधौ तत्रैव षष्ठीनिषेधः न तु द्विवचनविभज्येति सूत्रे कैयटः॥ ७ ति। अत्र द्विजशब्देनेति। नरसंबन्धी द्विज इ
तिरमनुष्येभ्यः श्रेष्ठ इति बोधः। द्विजनरसमुदाययोरवयवावयविभावः संबन्धो द्विजेतरमनुष्येभ्य इत्यध्याहारः। यतः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं जातिगुणादिभिरिति
निर्धारणस्यात्रार्थे वलाभात् तत्र पृथक्करणं स्वघटितसमुदायघटकस्वेतरेभ्य इति मतेऽदम्। ये तु व्यावर्तत्वाख्यः संबन्धो निर्धारणविभक्तेरर्थः नृणामित्यस्य च द्विजेतर
मनुष्यपरता। तद्व्यावर्तनश्रेष्ठत्ववान् द्विज इति बोध इति वदन्ति तन्मते श्रेष्ठशब्देन समासप्राप्तिर्बोध्या। तद्ध्वनयन्नाह। कथं पुरुषोत्तम इति॥ पूर्वमते तु पुरुषस्योत्तमेन सामर्थ्य
दुरुपपादम्। उत्तमत्वस्य निर्धारकगुणत्वात्। निषेध इति। इदमुपलक्षणं तत्रैव निर्धारणषष्ठीत्यपि बोध्यम्। एवं च संबन्धसामान्यषष्ठ्याऽत्र समास इति भावः॥

सामान्यतएव षष्ठीसमासनिषेधयोः प्रवृत्तिरिति वैतण्डिकमतमभ्युपेत्याह । षष्ठीति। संज्ञायामिति समास इति। हलदन्तादित्यलुक् तु नालुकि संज्ञात्वभङ्गापत्तेः। कृतालुकः सं
ज्ञात्वे हि तेन तस्य साधुत्वान्वाख्यानम्। अत एव रघुनाथादेशित्वं न। सर्वनामानीत्यत्र निपातनाण्णत्वाभाव इत्यस्यायमाशयः। स्वायत्तसंज्ञाकरणे शास्त्रानुमतायाएव कर्त्तुमौचित्येन।
कृतणत्वस्यैव संज्ञात्वेनोच्चारणं तादृशस्यैव साधुत्वार्थम्। तदुक्तम्। बाधकान्येव निपातनानीति संज्ञायां न हि जइत्यादि तु नेष्यत एव अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इत्यक
इति द्विवचनविभज्येति सूत्रे कैयटः। यद्वा पुरुषेषूत्तम इति निर्द्धारणसप्तम्याः संज्ञायामिति समासः। न चैवं न निर्द्धारण इति व्यर्थम्। स्वरभेदात्। सप्तमीसमासे हि पूर्वपद
प्रकृतिस्वरः। षष्ठीसमासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्। पूरणगुण। अत्र प्राचोक्तम्। तदर्थैः षष्ठी न समस्यत इति। तन्न्यूनम्। एवं हि सुहितान्तानामेव ग्रहणं स्यात्। तावतामन्नार्थशब्दे
न समस्तत्वादिति ध्वनयन्नाह। सदादिभिश्चेति। अत्र व्याचख्युः। पूरणार्थशब्दः प्रत्यय एव गृह्यते। कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययादिति। तन्मन्दम्। न हि प्रत्ययविशेषाणां पूरणार्थत्वं
द्विगुभादिवत्संज्ञास[illegible]मस्ति येनोक्तपरिभाषावकाशमासादयेत्। कुतस्तर्हि पूरणप्रत्ययान्ताः षष्ठादय एवेह गृह्यन्ते। ननु पूरणेष्वनादिशब्दादिति चेन्न। येचेत्यादपूरणमि
तिनिर्दे[illegible]वेहि। तेन कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैरित्यादि सिद्धम्। कथं तर्हि नाल्पकृषष्ठाङ्गि तस्मै कृतानीति। प्रमाद एवायमित्येके। वस्तुतस्तु उच्छ्रेषु षष्ठः उच्छ्रायक: ११ इति वाख्याख्ये
यम्। [illegible]पूरणेनेति स्वर्यते नेनाधिकाराद्वगतिः। अयं तु भागार्थकान्प्रत्ययान्त इति। तन्न। अनूप्रत्ययान्तेनापि निषेधस्येष्टत्वात्। यतृतीयेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात्। अत एव मिसाद्वितीय
मित्यादावन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात् समास इति तत्रोक्तम्। न तु ब्राह्मणस्य भक्ता इत्यत्र समासप्रसङ्ग एव नास्ति। ब्राह्मणशब्दस्य दत्तैरेवान्वयात्। ब्राह्मणस्येदं न त्वेभ्यः भक्ता इत्यर्था
इत[illegible]पदेति। भुक्तशब्द एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः ॥
[illegible]चकारके इत्यत्र भाष्योक्तेरिति दिक्। पूरणार्थत्वम्। तत्संज्ञकत्वम्। कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य संज्ञाविषयत्वादिति भावः। —— उच्छ्वेष्विति। अधिकारोऽस्य
नो। पादपूरणमिति निर्देशेन पूरणेन निषेधस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते। तेन कुम्भपूरण इत्यादि उच्छ्रषष्ठ्यादि च सिद्धमित्यन्ये। भाष्ये एतन्नेति। स्वरितत्वकल्पनं भाष्यविरुद्धमिति भावः।

...दाहरणस्येति। ब्राह्मणस्य शुक्लादृत्यस्येत्यर्थः। गुणवाचितयेति। सदा गुणवाचितयेत्यर्थः। पूर्वग्रन्थेति। पूर्वं तेन समासप्रतिषेधस्योक्तत्वेन पुनस्तेन न तत्स्वीकारो विरुद्ध इति भावः।
...प्रत्ययान्त एवेति। भावप्रत्ययान्तः सन्यो गुणमेवाहेत्यन्वयः। तदाह। तदभावे गुणं गुणिनं चेति। घटस्य शुक्लो घटः शुक्ल इत्युभयविधप्रयोगदर्शनादिति भावः। गुणमेवेति। न गुणिनमित्यर्थः।
...ष्टमिति। भावप्रत्ययान्तो गुणवाचीति शब्देनाक्षरमर्यादया तदर्थालाभात्क्लेशः। पुनरुक्तीति। शुक्लादिरेवेत्यनेनैव गन्धादिभिर्न निषेधः इत्यर्थालाभेन सदेत्यादि पुनरुक्तिग्रस्तमित्यर्थः। निष्कृष्ट
...भावप्रत्ययान्तो गुणवाच्यत्र निषिध्यते इति प्राचोक्तम्। तन्न। उक्तोदाहरणस्य भाष्यरूढस्यासंगतिप्रसङ्गात्। यदपि सदा गुणवाचिनो न निषेध इति। तदपि न। भावप्रत्ययान्त
स्य गुणे वाच्ये तया पूर्वग्रन्थविरोधात्। यत्तु व्याचक्षते। भावेत्यादेर्भावप्रत्ययान्त एव निषिध्यत इति नार्थः किं तु भावप्रत्ययान्त एव सन्यो गुणमाह। तदभावे तु गुणं गुणिनं च सशु
क्लादिरेव नि...सदेति। अन्तरेणापि भावप्रत्ययं यो गुणमेव वक्ति गन्धादिशब्दस्तस्य न निषेध इति। तदपि क्लिष्टं पुनरुक्तिग्रस्तं च। काकस्य कार्ष्ण्यमित्यादावव्याप्तं च। उक्तव्या
ख्यायां हि शुक्लादीनामेव ...पो लभ्यते न तु शौक्ल्यादीनाम्। न हि शौक्ल्यादिशब्दाः भावप्रत्ययं लब्ध्वा निष्कृष्टं गुणमाहुः। न वा तदभावे गुणं गुणिनं च किं तु अन्तरेणापि भाव
प्रत्ययं गुणमात्रपरत्वाद्रूपरसगन्धादिशब्दतुल्या एव। न च शौक्ल्यमिति कार्ष्ण्यमिति भावप्रत्ययोऽस्त्येवेति वाच्यम्। तस्य शुक्लकृष्णादिशब्दैर्लब्धत्वेऽपि शौक्ल्यादिश
ब्दैरलब्धत्वादन्यथा तदभावे त्वित्यादि स्वग्रन्थेनैव सह विरोधापत्तेरिति अवहितैराकलनीयम्। यदि तु प्राचो ग्रन्थोऽपि योज्य इत्याग्रहस्तर्हीत्थं योज्यताम्। सदेत्या
दि तावद्यथाश्रुतम्। चन्दनगन्ध इत्युदाहरणं च। अस्यापवादं ग्रन्थममाह। भावेति। ननु अस्तु नामेयं योजना आकरग्रन्थात्तु कथमेतावान् सिद्धान्तो लब्ध इति चेत्। गुणस
त्रे गुणार्थ इत्यनेन केवलगुणस्य गुणोपसर्जनद्रव्यस्य च प्रतिपादको गृह्यते। व्याप्तिन्यायात्। काकस्य कार्ष्ण्यं ब्राह्मणस्य शुक्ला इति द्विधा भाष्ये उदाहरणाच्च॥ ७६ गुणमिति। गुणमेव नाहुः किं
तु गुणगतां जातिमाहुरित्यर्थः। तुल्या एवेति। तेन तत्र निषेधाप्राप्तिः इष्यते च तत्र समासो भाष्यादिसम्मतत्वादिति भावः। स्वग्रन्थेनैवेति। तत्र हि स शुक्लादिरेवेत्युक्तम्। अस्यापवादमिति।
भावप्रत्ययान्तः सदा गुणवाच्यप्यत्र निषिध्यत इति तदर्थ इति भावः। केवलस्य गुणस्येति। भावप्रत्ययान्तोऽन्यश्च गृह्यते इति भावः। तेन ब्राह्मणस्य शुक्लो रूपमित्यत्रापि निषेध इति बोध्यम्।

तत्स्थैश्चगुणैरिति।इद्षष्ठीतिसूत्रेभाष्ये।तत्रगुणमात्रेतिष्ठन्तिवाचकतयानगुणिनितेतत्स्थास्तैर्गुणैः गुणबोधकैः शब्दैरित्यर्थः।गन्धत्वेनेति।गन्धंशब्देनेत्यादिः।गन्धशब्दात्तेनरूपे
णप्रतीयमानोगन्धः शुक्लादिशब्दाच्छुक्लगुणइवनगुणिसामानाधिकरण्येनतद्विशेषणतयाप्रतीयते किंतुस्वप्रधानःस्वनिष्ठविशेष्यतावानेवप्रतीयतइत्यर्थः।तात्स्थ्यमिति। गु
ण सामानाधिकरण्येनैवगुणवाचकत्वमित्यर्थः।अदर्शनादिति। गन्धंमालतीकुसुममित्यप्रयोगादित्यर्थः। नतत्स्थेति।घटः शुक्लइत्यादौगुणिसमानाधिकरणगुणस्यापि
चन्दनगन्धइत्यादौतुनिषेधेप्राप्तेतत्स्थैश्चगुणैरितिवचनेनसमासः प्रतिप्रसूयते।गन्धत्वेनहिप्रतीयमानोगन्धोनकदापिगुणिसमानाधिकरणः। किंतुस्वप्र
धानएवेदमेवतात्स्थ्यम्।ननुवहतिजलमियंपिनष्टिगन्धानितिप्रयोगादर्शनादयुक्तमिदमितिचेन्न। तत्रहिगन्धानितिनगुणशब्दः मालतीकुसुमादिष्व
दर्शनात्।किंतुचन्दनत्वादिजातिनिमित्तकोन्यएवसः।तस्माच्चन्दनगन्धइत्यत्रतत्स्थत्वंसुस्थमेव।एवंघटरूपमित्यादावपि।सुरभिशुक्लादयः शब्दा
स्तुनतत्स्थगुणप्रतिपादकाः।एवमपिशौक्ल्यसौरभादिभिः शब्दैः सहसमासोदुर्वारइतिचेन्नैवम्।तैर्हिशुक्लत्वादिप्रकारकएवगुणबोधः।तद्रूपापन्नानां
चद्रव्यसामानाधिकरण्यमस्त्येव।शुक्लःसुरभिरित्यादाविति दिक्।फलानामिति।करणस्यशेषत्वविवक्षायांषष्ठी।ब्राह्मणस्यकृत्वेति।तादर्थ्येरूपसंब
न्धस्यसामान्यरूपेण विवक्षायांषष्ठी।ब्राह्मणसंबन्धिनोयाक्रियातदनन्तरमित्यर्थः।इत्यादाविति।तथाचभट्टिः।यत्कृतेरीन्निगृह्णीमः।आदेयाः किंकृतेभो
गाः कुम्भकर्णत्वयाविनेत्यादि।अनेकमन्यपदार्थइतिसूत्रेसर्वपश्चादितिभाष्यप्रयोगोपिइहानुकूलः ॥ ७७ मैः प्रतिपादनादित्यर्थः। शौक्ल्येति। तैः सर्वदागु
ण्यसामानाधिकरणस्यैवगुणस्यप्रतिपादनादितिभावः।सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति।गुणिसामानाधिकरण्येनप्रतिपादकशब्दावाच्यगुणवाचकत्वंतत्स्थत्वंनैवंशौक्ल्यादिशब्दानां
तुगुणिसामानाधिकरण्येनप्रतिपादकशुक्लादिशब्दवाच्यगुणवाचकत्वादितिदिक्।तादर्थ्यरूपसंबन्धस्येति।अतएवगुर्वर्थशब्दस्यगुरोरिदमितिविग्रहप्रदर्शनंभाष्ये।सर्वपश्चादिति।ततः
पश्चादितिभाष्यप्रयोगोआद्यादित्वात्पञ्चम्यन्तात्तसोपपत्तेस्तद्योगेपञ्चमीकल्पनेमानाभावइतिभावः।भाष्यप्रयोगोपीति।प्रकृतसूत्रस्यभाष्यस्वरसोपीत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् ॥

न्या॰
१५२

कैयटेति। उक्तमत्रारुचिबीजम्। तत्वेनलिङिति। यद्यपि शेषषष्ठ्यानस्वरभेदस्तथापि कारकषष्ठ्यामस्त्येव समासनिषेधस्याविशेषादुभयोरपीति भावः। सतिसमासे इति। षष्ठीसमासे इत्यर्थः। षष्ठ्यन्तत्वेनोभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वादिति भावः। पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्येत्येतत्। तत्र षष्ठीसमासेपि सुवच

मित्यनुबद्धम्। व्यवस्थेष्यते इति। पूर्वनिपातव्यवस्थेष्यते इत्यर्थः। तत्रेति। तद्व्यवस्थारूपं वस्त्वित्यर्थः। अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्य षष्ठीसमासेपि सुवचमिति योजना

एवं च साम्यभावेवाहुलकात्वीकार्य इति भावः। तत्र वोपदिश्यति आर्षादि स्वप्रत्याहारेण धातु संबन्ध इति भूतेक्त इति भावः। व्यम्भ सुरासुरैः पूजितोस्त्री त्यादौ दोषात्। तेनेनीति। अन्यथा वर्तमानेक्तप्रत्य

यलितइति। कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे वृत्तस्योपरीत्युदाहरतौ अकृदव्ययेनापि निषेधमन्येते। त्वरेभेद इति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तित्स्वरस्येवावस्थानात्। अन्त

स्वरितइत्यर्थः। तस्मेनतु मध्योदात्तत्वं स्यादिति भावः। तस्यकस्येत्यादि। यत्तु प्राचामुदाहरणम्। राज्ञोनलस्येत्यादि तन्नासमर्थं न सति समासे पूर्वनिपातानियमः स्याद्विशेषणसमास

स्तु स्यादेवेति। अत्रेदं बोध्यम्। विशेषणविशेष्यभावे कामचारः इत्यस्य स्थाने प्रधानमप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्य द्रव्याश्रितत्वेन गुणादीनामप्राधान्यात् द्रव्याप्रस्य

यागुणादीनां विशेषणतेति वक्तव्यं स्येष्यते तत्र षष्ठीसमासेपि सुवचमिति किं तन्निषेधेन। क्तेन च पूजायाम्॥ पूजाग्रहणमुपलक्षणमिति मन्वते। मंतिबुद्धीतिभूत इति। नचक्त

कौण्डिन्यन्यायेन मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो भूतकालतां बाधत इति वाच्यम्। तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति निर्देशेनाबाधज्ञापनात्॥ ७ यक्तस्य च वर्तमान इति कर्तरि षष्ठ्याद्वारत्वेनो

पज्ञातशब्दयोगे तृतीयान्तत्वासंभवः। नेव यमर्थान्तरे तृतीया पूर्वोत्तरत्र कर्तृतृतीयायाश्च निर्णयात्। सामान्यविषयकत्वस्येवेति। विधेयविषय एव स न्यायो नानुवाद्यविषये इति सामान्यतो ज्ञा

प्यत इत्यर्थः। परेत्वाहुः। तत्र कौण्डिन्यन्यायेन वर्तमाने क्तेन भूते क्तो बाध्यत इति वक्तुमप्ययोग्यं यतस्तत्र कौण्डिन्यन्यायो येन नाप्राप्ते इत्यनेन समानविषयः नाप्राप्ते इति द्वाने तक्रदानमारभ्यते इ

तितेन प्रसक्तोदधिबाधः। प्रकृते तु न सः अप्राप्तापामेवान्तोपधावृद्धौ अत्वामादिवृद्धिरारभ्यते सोऽभ्रुत इत्यादावतो न तक्रकौण्डिन्यन्यायेन तयातयोर्बाध इति तद्धितेष्वचामिति सूत्रभाष्योक्तेः। अतो वर्तमा

नक्तस्य भूतक्तेनाप्राप्तेनारम्भात् वर्तमानत्वभूतत्वयोर्युगपद्विवक्षाया असंभवात्। यदीदं न स्यात् वर्तमाने लट् स्यादिति तस्यैवायमपवादो न्याय्यो न तु भूते क्तस्येति दिक्॥

रा॰म॰
१५२

अनुन्यासकारइति। मत्वादिसूत्रेकैयटोप्येवम्। कारकषष्ठ्या एवेति। क्तादियोगे तस्याः प्रतिपदविहितत्वादिति भावः। एतेनेति। उक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः। कथं तर्हीति। किमोवृत्त्यधिकर णमित्यर्थाभिप्रायेण प्रश्नः। व्यर्थः स्यादिति। कर्त्रर्थे तृजकाभ्यां कर्मषष्ठ्यैव समासप्रतिषेधस्तेनेति भावः। परिशेषितेनेति। कर्मातिरिक्ते निषेधेन कर्मणि परिशेषितेत्यर्थः। विधिरूपे णेति। अयमेव पक्षो युक्तः। अन्यथा प्रपञ्चितमात्रउपरञ्जकत्वमात्रम्। बाधाभावेन संभवमात्रम्। जयादित्य इति। अनेनारुचिः सूचिता। तद्धि जं कर्मणि चेति सूत्रस्वभाष्यविरो
न वक्ष्यमाणार्थज्ञापकम्। पूजितोयः सुरासुरैरित्यादिप्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयकत्वस्यैवन्याय्यत्वादित्यनुन्यासकारः। अन्ये तु कारकषष्ठ्या एव समास
निषेधोयम्। शेषषष्ठ्यास्तु समास इत्याहुः। एतेन कलहंसरामदितः कृतवानिति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः। इदमेषामिति। क्तोधिकरणे चेति क्तः। अधिकरणवाचिन
श्चेति कर्त्तरि षष्ठी। अधिकरणेचेत्येव सिद्धे सूत्रइयेषिग्रहणं स्पष्टार्थम्। कथं तर्हि किंवृत्तं यदवृत्तमिति। नायमधिकरणे क्तः किंतु कर्त्तरि। किमा
वृत्तमित्यर्थः। कर्मणि च। यद्यत्र याकाच न कर्मणि षष्ठी गृह्येत तर्हि तृजकाभ्यां निषेधो व्यर्थः स्यात्। तस्माद्व्यानामनेकार्थत्वादिति चशब्दोयम्।
तदाह। कर्मणीति या षष्ठीति। सप्तम्येकवचनान्तं पदमुच्चार्य या षष्ठी विहिता परिशेषितावेत्यर्थः। नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्वेधाप्रवृत्तेः स्वीकृत
त्वात्। तृजकाभ्याम् इह कर्तरीत्यस्यैव विशेषणमानतुतृचः। अव्यभिचारात्। तथापि तु उपरञ्जकत्वमात्रमभिप्रेत्याह। कर्त्रर्थेति। जयादित्यस्तु कर्तृषष्ठ्या इति व्याच
ष्टे। तन्मते तृजुनर्थ इति कल्प्यं स्यात्। किंच कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं तयोः श्रुतत्वात्। न तु षष्ठ्या इति भावः। शेषषष्ठ्येति। केचित्तु जनिकर्तुः प्र
कृतिस्तत्प्रयोजकोऽहेतुश्चेति निर्देशादनित्योयं निषेध इत्याहुः। न्यासकारस्त्वाह। तृन्नन्तमेतत् ॥
धः। तत्र हि कर्मषष्ठीमात्रेन निषेधेः स्यथेयर्थ्यमापादितम्। आहुरिति। अत्रारुचिबीजं ताभ्यां कारकषष्ठ्यैव निषेध इति प्रत्यासत्तिलभ्यार्थस्यैव त्यापनमुचितम्। एतत्।
त्रिभुवनविधायुरित्येतत्। सानुबन्धकस्येति। तृन्नित्यनेन न व्यावर्त्य इति भावः। मतान्तरे सानुबन्धानिर्देशः कर्त्तरीति वत्स्पष्टार्थः। अन्यथा तृज्ग्रहणे कर्त्रर्थे कस्येवग्र

अतएवेति। अन्यथानकर्मधारयान्मत्वर्थीयइत्यनेनन निहु याकल्पनलापवमूलकेनपसनस्यादितिभावः। अतएवाष्टयुशब्दान्मत्वर्थीयोनेतिरस्कृतइतिसूत्रभाष्येउक्तंस्रुलैञ्जुनदोषः। कर्मधारयान्मत्वर्थीयेकृतेयोर्थः प्रतीयतेतस्मिन्बहुव्रीहिणालभ्येहिलाघवविन्तानान्यथेतितात्पर्यम्। कृष्णसर्पवानिति। अत्रहिजातिविशेषवान्प्रतीयतेनतथाप्रतीतिर्बहुव्रीहौ। सर्वधनीत्यादितुव्रीह्यादिपाठात्सिद्धम्। अदण्डी अवाम्मीत्यादौमत्वर्थीयान्तेननञ्समासः बहुव्रीहिणादण्डसंयोगनिषेधस्यसम्यग्बहुभाषित

नलोकेतिषष्ठीनिषेधस्त्वनिस्सत्र्काभ्यामितिवक्ष्यमेतत्। चः सानुबन्धकस्यग्रहणाज्ज्ञापकादिति। पूर्वापरा। एकदेशशब्दोऽवयवेरूढः। अतएवतस्यकर्मधारयेपितनोमत्वर्थीयः कृष्णसर्पवान्वल्मीकइतिवत्। यद्यपीहएकगोपूर्वादितिठञ्प्राप्तस्तथापिअतएवनिर्देशादिनिस्तदेतदाह। अवयविनेति। ननुकिमनेनसूत्रेणकर्मधारयेणैवपूर्वकायइतिसेत्स्यति। ऊर्द्धकायवत्। समुदायेवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपिवर्तन्तेइतिन्यायादतआह। षष्ठीत्यादि। नद्याचकायपूर्वइत्यादिप्रयोगव्यावृत्तयेसूत्रमितिभावः। नन्विहषष्ठीतुदुर्लभा। अन्यारादितिपञ्चमीप्रसङ्गात्। तत्रहिदिग्दृष्टः शब्दोदिक्शब्दइतिव्याख्यानेनसंप्रत्यदिग्वृत्तित्वापियोगेपञ्चमीस्वीकृतेतिचेत्सत्यम्। अवयववृत्तिभियोगेषष्ठ्येवेत्येतेतस्यपरमार्मेडितमितिलिङ्गात्। पूर्वेनाभेरिति। नाभेर्यः पूर्वोभागः सकायस्यावयवइत्यर्थः। नाभेरितिदिग्योगलक्षणापञ्चमी। अत्रपूर्वस्यभागस्यनाभिरवधिः नत्वेकदेशिनी। अतोनाभ्यासहसमासोनेत्यर्थः। कायेनतुस्यादेवपूर्वकायोनाभेरिति। पूर्वशब्दस्यनित्यसापेक्षत्वात्प्राप्त्यभावाच्च ॥

ष्ट्र त्वनिषेधस्यचानवगमात्। असुव्वतोऽङ्गस्येतिप्रत्ययस्यात्सूत्रस्यभाष्यप्रयोगेणकचित्साधुत्वानादरोपीत्यन्यत्। उभ्योऽवयवेकायशब्दप्रवृत्तौवीजमाह। समुदायइति। तथाचेति। इदंवक्ष्यमाणानुसारेणसूत्राशयवर्णनमात्रम्। परवल्लिङ्गमितिसूत्रस्थभाष्यानुसत्याभिधानेषष्ठीसमासोदृश्यतएवेति लभ्यतेतत्रोपरिष्टात्स्फुटीभविष्यति। नाभेर्यइति। नाभ्यवधिकइत्यर्थस्तदाह। दिग्योगलक्षणेति। ननुपूर्वशब्दस्यनाभिसापेक्षत्वात्कथंसमासोतआह। पूर्वशब्दस्येति। प्राधान्याच्चेति। प्रधानस्यसापेक्षस्यापिवृत्तिरितिभावः ॥

समुदायात्। क्वात्रसमुदायावयव पूर्वइतिबोधः। एकदेशिसमाससंबन्धिनेति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैकदेशपूर्वकस्यास्यैव तत्र ग्रहणमिति भावः। इति भाव इति। इत्य
भिमान इत्यर्थः। यथाश्रुतसूत्राशयवर्णनाभियुक्तानां ज्ञापकवादिनामिति भावः। एतत्सूत्रप्रत्याख्यातृभाष्यरीत्या तु तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया न प्रवृत्तिः। कर्मधार
येणैव सर्वप्रयोगसिद्धेः। तत्रैवार्थे च साधुत्वे यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् षष्ठीसमासस्तु तद्विषयेऽनभिधानाद्वारणीयः। यद्वा एवं सः ज्ञापकस्य च नोपयोगः। वद्ध्वनयन्वस्यति
पूर्वं छात्राणामिति। समुदायसमुदायिसंबन्धे षष्ठी। बहुवचनं तु उद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया। यथा छात्राणां पञ्चम इति। ततश्छात्राणामे
कदेशित्वे सत्यपि एकत्वसंख्याविशिष्टाभावान्न समासः। सर्वोपीति। पूर्वादिभिन्नोपीत्यर्थः। ज्ञापकादिति। न ह्यन्यथा सायपूर्वत्वमह्नस्योपपद्यते। न
चार्द्धकायवत् सामानाधिकरण्येन निर्वाहः शङ्क्यः। अहः सर्वैकदेशेत्यादिना विहितस्य समासान्तस्य च अह्नोऽह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशस्य चैकदेशिसमासंवि
नानुपपत्तेरिति भावः। इत्याहुरिति। नचैवं द्विनमह्नोरात्रिमह्न इत्यादि न सिद्ध्येदिति वाच्यम्। ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्। यत्तु प्राचोक्तम्। सर्वेणैकदे
शेनाह्नः समास इति तन्न। एकदेशस्य तृतीयानिर्दिष्टस्य परनिपातापत्तेः धर्मिग्राहकमानविरोधात्। यदपि पाठान्तरम्। सर्वेण एकदेशिनाह्न इति। तदपि न। अह्न
एव ह्येकदेशि। न च तेनैव तस्य समास इति संभवति। अर्द्धं नपुंसकम्। नित्यं क्लीब इति। अर्द्धमिति निर्देशादेव क्लीबत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं नित्यनपुंसकत्वार्थमित्यर्थः। ख
ण्डमात्रवाची तु त्रिलिङ्गः भिन्नं शकलखण्डे वा पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके इत्यमरः। अत्र वा पुंसीति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते। तत्र शकलखण्डे निरूपभेदात् क्लीबत्वे निर्णीते वा वचना
त् पुंस्त्वविकल्पः स्त्रियामिति फलितम्। न च खण्डे इति स्त्रीलिङ्गमेव किं न स्यादिति वाच्यम्। भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात्। शकलश्चास्त्रीति निर्देशेनैव निर्णया
त् ॥ ७॥ एषां प्रत्याख्यानमिति दिक्। निर्देशादेवेति। ननु शब्दपरत्वेपि तुर्यांगातिन नपुंसकोच्चारणसत्वेन तेन क्लीबग्रहणासिद्धिरिति वाच्यम्। योगविभागपूर्वकमर्ध
मिति निर्देशेन तल्लाभ इत्याशयात्। भिन्नलिङ्गत्वमुपपादयति। शकलश्चेति। निर्देशेनेति। शकलखण्डे इति निर्देशेनेत्यर्थः ॥

लभ्येतेदृति। तेनखण्डमात्रवाचिनस्त्रिलिङ्गत्वंसिद्धम्। अतएवदन्तार्धमाम्यात्यतितमित्यादयःप्रयोगाउपपद्यन्ते। अवयववाचीपुल्लिङ्ग इतिभाष्यंतूपलक्षणमितिभा
वः। अन्येतुभाष्यानुरोधेनकोशेवापुंसीतिपूर्वांचश्लोकदन्तार्धमित्यादौसमांशत्वारोपाभिप्रायंनपुंसकत्वम्। शरीरार्धंहरमितिवत्षष्ठीसमासः। स्त्रियांप्रयोगादर्शनाभावेत्या
हुः। ग्रामार्धमिति। नञ्चोक्तविग्रहेनिष्पत्तिरितिभावः। ननुपिप्पलीनांबहुत्वाद्बहुवचनंकुतोनेत्यतआह। परवदिति। विशेष्यैक्यादिति। अर्द्धस्यविशेष्यस्यैकत्वादित्यर्थः। मा

अर्द्धइतिरूपभेदात्पुंस्त्वावगतौसत्यामपिवापुंसीतिविकल्पेनाविशेषात्क्लीनपुंसकेलभ्येते। प्राग्वदिति। अवयविनासमस्यतेइत्यादीत्यर्थः। अर्द्धंपिप्पलीनामिति।
इहार्द्धपिप्पलीतिप्राप्तंपरवल्लिङ्गातिदेशेषिवचनातिदेशाभावात्। विशेष्यैक्याच्चेतिभावः। कथंतर्ह्यर्द्धपिप्पल्यइति। अर्द्धानिपिप्पलीनामितिविग्रहेमाभूत्। ख
ण्डसमुच्चयेतुभविष्यति। अर्द्धपिप्पलीचार्द्धपिप्पलीचेत्यादिविग्रहात्। एकदेशिनेतिकिम्। अर्द्धंपशोर्देवदत्तस्य। अत्रदेवदत्तःस्वामीनत्ववयवीतिनतेनसमासः। ए
तत्सूत्रंपरवल्लिङ्गमित्यत्रभाष्येप्रत्याख्यातम्। तथाहि। अर्द्धपिप्पलीतिकर्मधारयेणसिद्धम्। समुदायेदृष्टाःशब्दाअवयवेपिवर्तन्तेइतिन्यायात्। समप्रविभागादन्यत्रहित
दर्थेष्वेवगतिः। अर्द्धाहारः। अर्द्धनरतीयम्। अर्द्धवैशसम्। अर्द्धोन्मर्दविलोकितमित्यादिदर्शनात्। नचसमप्रविभागेषष्ठीसमासंबाधितुमिदंसूत्रमितिवाच्यम्। षष्ठी
समासस्यापीष्टत्वादिति। तथाचकालिदासःप्रायुङ्क्त। प्रेमणाशरीरार्द्धहरांहरस्येति। द्वितीयतृतीयानिषेधंबाधित्वेति ॥

भूदिति। अवयविने एकत्वाभावादितिभावः। खण्डसमुच्चयेतिति। एकशेषेणेतिभावः। एतत्सूत्रमिति। एवस्यैकदेशिसमासस्यविधायकंसूत्रमित्यर्थः। ज्ञातावेकवचनेनसूत्रम
मित्यर्थः। अर्द्धपिप्पल्यादिलक्षणेसूत्रेत्रयोदाहरणस्यएकदेशिसमासोनारभ्यतेइतितत्रभाष्येउपक्रमात्। इष्टत्वादिति। तथाचतत्रैवभाष्यम्। दृश्यतएवपिप्पल्यर्द्धमितीतितत्प्रयो
गहृपैतद्वाच्यविरोधादर्धपिप्पलीत्यत्रैकदेशिसमासेप्रवृत्ते षष्ठीसमासोनभवतीतिद्वितीयेतिसूत्रस्यभाष्यगंकदेश्युक्तिरितिआहुः ॥

द्विगुप्राप्तेति। तद्धि एषु तत्पुरुषेषु परवल्लिङ्गतानिषेधकम्। तत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्याने। र्थो द्वेव प्रत्याख्यानं तस्येति भावः। त्रिसूत्रीमिति। उत्तरी[illegible] सिद्धि[illegible] त्रिस्येत्य
र्थः। एवं हि तत्र भाष्ये तत्पुरुषग्रहणं न करिष्यते एकदेशिग्रहणात्सिद्धम्। इह न्वेकदेशिनोरिति वक्ष्यामि। तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यम्। ए[illegible] समासो न[illegible]ते। कथम
र्द्धपिप्पलीति समानाधिकरणे भविष्यति। अर्द्धं चासौ पिप्पली चेति। षष्ठीसमासोपि प्राप्नोति। इष्यत एव षष्ठीसमासः। अपूपार्द्धं पिप्पल्यर्द्धमिति इति। भक्त्यादिपरस्त्रीलिङ्गे

भाष्यकारास्तु परवल्लिङ्गमिति सूत्रे तत्पुरुषग्रहणं द्विगुप्राप्तेत्यादि वार्तिकं पूर्वापरेत्यादि त्रिसूत्रीं च प्रत्याचख्युः। तन्मते भिक्षा द्वितीयादिसिद्धये पूरणे
त्यादिनिषेधस्यानित्यत्वमाश्रयणीयम्। संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशानां सामान्यापेक्षज्ञापकात्। एवं सति तान्युक्तषष्ठेत्यपि सिद्धम्। प्राप्तापन्ने। अत्र चकारे
ण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमानात्। प्राप्तापन्ने समस्येते। अच्चा। अत्वं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितम्। अत्र च कारात्पूर्वमेवाकारं छित्वा सौत्रत्वात्प्रकृति
भावेनेति प्राञ्चः। इमं क्लेशं परिहरन्नाह। द्वितीयया अ इति। प्राप्तास्मीति। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा प्राप्तापन्नयोष्टाबन्त
योरपि समासः। कालाः परिमाणिना। परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणी तदाह। परिच्छेद्यवाचिनेति। काला इति। कालविशे
षवाचका इत्यर्थः। कालसामान्यस्यापि परिच्छेदकत्वात्। मासो जातस्येति। षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनम्। अनुजातः पुरुषस्तस्य च ह्रस्वत्वितरत्वादिकं परिच्छेदकं न कालस्तस्य क्रि
यामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत्सत्यम्। साक्षात्क्रियां परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्द्वारा देवदत्तं परिच्छिनत्ति। यस्य हि जननाद् द्वौ मासौ गतः समासजात इति व्यवह्रियते ॥-

स्वतुर्थ्यां द्विशब्देरनभिधानात्त्व   मास एव नेति तत्रैकदेशिसमासे चतुर्थीं भिक्षेति कर्मधारये तु पुंस्त्वे चतुर्थमिक्षेति भेद इति न शङ्क्यम्। इत्यादीति। आदिना लोमधेसा
इपूरणमित्यादेः संग्रहः। इमं क्लेशमिति। न चात्र पक्षे तस्य स्पत्रहितप्राप्तापन्नाभ्यामन्वयक्लेशः सौत्रत्वकल्पनस्येतोधिकक्लेशत्वमित्यभिमानात्। तद्वानिति। परिच्छेदक इत्य
र्थः। तद्वारेति। तत्परिच्छिनत्ति यस्माद्धि पुरुषस्य परिच्छेदक इत्यर्थः। तदाह। यस्य हीति ॥

परिच्छिन्नस्यैवेति। तावत्काला तीतत्वेन नाश्रयत्वेनेतिभावः। द्योतयितुं यस्य स इति। गुणीभूतमपि षष्ठ्यर्थत्वेन परामृश्यत स्वमासजातपदप्रतिपाद्यतात्प्रदर्शनेन द्योतनमितिभावः। यस्य स मासजातपदार्थ इति हि विग्रहवाक्यात् बोधः। मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव दर्शनकर्मत्वादिप्रतीतेः। न त्वेतावताऽन्यपदार्थप्रधानोऽयमिति भ्रमः कार्य इति बोध्यम्। नास्य प्रवेश इति। तत्र विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येनैकार्थीभावारोपादिति भावः। व्यत्यासेनेति। जातपरिच्छेदको मास इति वाक्यार्थो मासपरि

तत्र व्यवहारकालजननलक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येव। इह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं द्योतयितुं यस्य स इत्युक्तम्। अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः। एवं च बहुव्रीहावपि। एतावानेव विशेषः। इह जातशब्दात् षष्ठी चित्रगुरित्यादौ तु द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यां प्रथमैव। समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिति वक्ष्यमाणत्वात्। विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनैकार्थीभाव इति तुल्यम्। यत्तु मीमांसकाश्चित्राणां गवामयमिति विग्रहन्ति। तत्रेदं वक्तव्यम्। उक्तरीत्या वृत्तिवाक्ययोः क्वचित्प्रधानार्थसाम्यलाभेऽपि अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ पञ्चविधेऽपि कर्मकरणादिप्राधान्यस्याभिमतस्योक्तविग्रहादलाभा इति वाक्ययोर्महान्विप्रकर्षः स्यात्। कृतविश्वः प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ कर्तृकर्मणोः समासेनाभिहितत्वान्नकारकविभक्तिरित्यादिसिद्धान्तस्य निर्विवादत्वात्। किंचालौकिके प्रविष्टानामेव पक्षान्तरे परिनिष्ठितानां लौकिकेऽपि प्रवेशसंभवे उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पनमन्याय्यमसांप्रदायिकं च ॥

च्छेदो जात इति वृत्त्यर्थ इति भावः। विगृह्णन्तीति। वृत्तिविग्रहयोः प्रधानार्थसाम्यायेति भावः। अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहावित्यस्य विप्रकर्षः स्यादित्यनेनान्वयः। पञ्चविधेति। कर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकरणरूपे। तत्र प्राप्तस्योदकस्यायमिति विग्रहेऽपि ततः कर्मत्वादिनाऽबोधात्। निर्विवादत्वादिति। त्वदीयानां न्यासकृदादीनां चेति शेषः। किंचेति। षष्ठ्यन्तानामनुना लौकिके प्रवेशः शेष इत्युक्तेरिति वक्ष्यते। अनुपस्थितकल्पनम्। षष्ठ्यन्तकल्पनम्। असांप्रदायिकं चेति। सर्वादीनीति सूत्रे सर्व आदिर्येषां तानीति भाष्ये विग्रहप्रदर्शनादिति भावः ॥

पदान्तरेति। सद्दत्येतदित्यर्थः। अत एवेत्यस्य वृद्धसम्मत इत्यनेनान्वयः। प्राच्येन। सद्वृत्त्यतः पूर्वेण चित्रा गावो यस्येत्यादिना। अर्पिते। बोधिते। विषये। वाक्यार्थे। न तत्पटकेयच्छ
ब्दें। तत्पदं दातुम्। तच्छब्देन तं परामृष्टम्। वाक्यभेदेनेति। यस्य चित्रा गावः सन्ति स चित्रगुपदवाच्यो भवतीत्येवं वाक्यभेदेनेत्यर्थः। इयं कारिका ग्रन्थकर्तुरेवास्यज्यतामिति। वा
क्ये गवामेव प्राधान्यं वृत्तौ तु संबन्धिन इति नास्त्येव वाक्येन प्रधानार्थसाम्यमित्यर्थः। क्वचित्गुणेति। अर्थानां वृत्तिविग्रहयोर्गुणप्रधानत्वं समानमिति यत्तद्विवक्षितमिति त
दर्थः। यतस्तद्धितार्थोपदर्शके आख्याते वृत्त्यपेक्षया गुणप्रधानभावस्य विपर्ययो वैपरीत्यं क्रियाप्रधानत्वादिरूपं दृष्टमित्यर्थः। तदाह। विग्रहवाक्यानीहेति। परे तु यादृ
शो गुणप्रधानभावोऽर्थानां लोके दृष्टः स क्वचिद्विवक्षितस्तद्धितार्थविग्रहवाक्ये तिङन्ते लोकदृष्टस्य क्रियाप्रधानत्वस्य वैपरीत्यं कर्तृप्रधानत्वं दृश्यत इति हरिश्लोकार्थः।
तदनुगुणतयैव पदान्तरप्रक्षेपगौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषावहम्। अत एव वाक्यार्थे तत्पदं दातुं प्राच्येन विषयेऽर्पिते। लौकिको वाक्यभेदेन विग्रहो वृद्धसंमतः। अथवा
मास्तु तच्छब्दः प्रधानार्थसाम्यमपि औत्सर्गिकमित्युपेक्ष्यताम्। तथा च हरिणा। क्वचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितमित्युपक्रम्य। आख्याते तद्धितार्थस्य यत्किंचिदुपदर्शक
म्। गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्यय इत्युक्तम्॥ तद्धितग्रहणं कृतामप्युपलक्षणम्। तेन आक्षिकः वैयाकरणः पाचक इध्मप्रव्रश्चनः इत्यादीनां विग्रहवाक्यानीहो
दाहरणम्। स्यादेतत्॥ ७॥ तद्धितेत्युपलक्षणं वृत्तिमात्रस्य। एवं च वृत्तिसमानार्थकमेव तदर्थबोधकत्वेन इष्यमाणं वाक्यमिति भावः। तदेव प्राधान्यं तच्छब्देन दर्श्यते तेन स
र्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शकत्वात्तच्छब्देन दर्शितं भवति। चित्रगोसंबन्धीयः स चित्रगुपदवाच्य इत्यर्थात् तत एव तद्वहतीति सूत्रे भाष्ये तस्येदमित्येव सिद्धे इदं व्यर्थमित्या
शङ्क्य वहति वोढेति शब्दस्य भेदात् न तेन विधिरित्युक्ते शब्दभेदेऽप्यर्थसामान्यात्सिद्धम्। य एवार्थो रथं वहतीति स एव रथस्य वोढेत्युक्तम्। तत्र शब्दभेदादित्यस्य वहतीति क्रि
याप्रधानं वोढेति कर्तृप्रधानमित्यर्थः। अर्थसामान्यादित्यस्य तस्यार्थोपदर्शके वहतीत्यत्रापि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासाद्वहनकर्तृत्वे न्याय्य इत्यर्थः। वर्तमानकालश्चा
विवक्षितः। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। कालाः परिमाणिनेति सूत्रे भाष्येऽपि स्फुटमिदं सूक्ष्मदृशामित्याहुः॥

हेतुकह्रिष्विति। तद्धितार्थोत्तरपदेतिविहितेनेत्यर्थः। वार्त्तिके उत्तरपदेनेति हेतौ तृतीयेतिभावः। नियमभङ्गो नेति। इदञ्च कैयटानुरोधेन। यद्वा एतस्याधारत्वं तदन्वय द्वारैवतस्य क्रियान्वय इति शौण्डादेरस्ति क्रियाच येन तद्द्वारा तदन्विताक्षस्यापि तदन्वय इति प्रकारान्तरेणापि तद्भङ्ग सम्भवात्तदन्तर्भावेन मानम्। असंकुशलइ त्यादौ तत्सत्क्तत्वाद्य प्रतीतेश्चेत्यन्ये। आधेयप्रधानइति। अधिशब्दस्याधिकरणवृत्तिरित्यर्थः। ईश्वराधीनइत्यस्येश्वररूपाधिकरणवृत्तिरित्यर्थः। स्पष्टं चेदं स्वविधाय

चित्रगुर्दण्डीति हमासतद्धितवृत्त्योर्लौकिके प्रक्रियावाक्ये पिच चित्रा गो दण्डः एते शब्दाः पक्वन्ता एवेति मीमांसकाशय इति चेन्नैवम्। शेषो बहुव्रीहिः त्रिकत: शेषः। अस्तिसामानाधिकरण्येमतुप्। समर्थानां प्रथमादित्यादिसूत्रभाष्यविरोधेनवृत्तेरेवतत्रदुर्लभत्वादितिदिक्। प्रकृतमनुसरामः। उत्तरपदेनेति। परिमाण्यु त्तरपदहेतुकद्विगुसिद्धये बहूनां तत्पुरुषोवक्तव्य इत्यर्थः। सुप्सुपेत्येकत्वस्याविवक्षितत्वाद्प्राप्तेवचनम्। अह्रादेश इति। त्रिपदतत्पुरुषानन्तरमुत्तरपदेप रतोऽवान्तरद्विगोस्त्तीतिभावः। सप्तमीशौण्डैः। बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह। शौण्डादिभिरिति। शौण्डः प्रवीणः। इ हआसक्तिरूपाक्रियावृत्तावन्तर्भवतिं तद्द्वारकं च सामर्थ्यम्। यथादध्नोदनयुडभानादौ। तेनकारकाणांक्रिययैवसंबन्ध इतिनियमस्य भङ्गो नेतिबोध्यम्। अधिशब्द इति। आधेयप्रधानइतिशेषः। अधिकरणप्रधानस्यतुअव्ययीभाव एव अधिहरीतियथा। अन्तःशब्दोप्यत्रपठ्यते सचाधिकरणप्रधानः मध्य इत्यर्थात्तद्योगेऽवयवेन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी यथा वृक्षेशाखेति। वनेन्तः वनान्तर्वसति। यत्तु अधिकरणत्वमात्रवृत्तिरन्तःशब्दस्तस्य विभक्त्यर्थस्याव्ययीभावोनित्यसमासः। प्रनिरन्तरिति गालमतत्वर्णम्॥ ५७ केभाष्ये। अधिकरणप्रधानस्येति। अधिकरणशक्तिमात्रबोधकस्येत्यर्थः। अधिकरणप्रधानइति। मध्यगताधिकरणत्वशक्तिप्रधानइत्यर्थः। तदाह। मध्येइत्यर्थादिति। वनेः न्तरिति। वनवृत्तिमध्यभागेइतिबोधः। अधिकरणत्वमात्रेति। नतु मध्यालिङ्गिततद्वृत्तिरित्यर्थः॥

असङ्गतेरिति। अव्ययीभावनित्यत्वेनापेक्षायास्तत्रासम्भवादितिभावः। अन्यथा। अनोधिकार्थतनिताप्यव्ययीभावस्वीकारे। अतिप्रसङ्गाच्चेति। चो हेतौ। अन्यथाऽन्यथेति पदोपादानसाद्धे
हेत्वन्तराकथनेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। अवयविन इति। त्वद्रीत्या मध्यगताधारत्वन्नत्वेपि नगताधारत्ववानकत्वं न तस्येति भावः। अधिकरणप्रधान इति। शक्तिमत्प्रधान इत्य

यत्तु हरदत्तेनोक्तम्। तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षेऽव्ययीभाव इति। तच्चिन्त्यम्। तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वेपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्वने अन्तरिति त्वदुक्तविग्रहस्यैवासंगतेः। किंच विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावो यवचनग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा वृक्षस्योपरीत्यादावतिप्रसङ्गात्। तत्कथं मध्यवाचिनः प्रसङ्गः। किंच प्रक्रियावाक्यान्तर्गतविभक्त्यर्थवृत्तेरेवाव्ययस्य समासः सन्निधानात्। नन्वा ग्र्यादे ।निपातेनाभिहितेपि सप्तमीति स्थितम्। नचैनदिहास्ति। अवयविन आधारत्वाविवक्षायां सप्तमीति त्वयैवोक्तत्वादिति दिक्। यदप्याहुः। अन्तःशब्दोधिकरणप्रधानः तत्सामानाधिकरण्यादनात्तु सप्तमी वनरूपे मध्ये वृत्त्यर्थात्। वनेऽन्तर्वनान्तर्वेसति। पूर्वपदार्थप्राधान्येतु अव्ययीभावः वनस्यान्तरन्तर्वणमिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। सामानाधिकरण्ये सप्तमीत्यसंगतं व्यधिकरणसमासप्रकरणात् विशेषणं विशेष्येणेत्यनेन गतार्थत्वात्। किंच मध्यवाचिनाव्ययीभावो दुर्लभः। लक्षणाभावात्। अव्ययमिति योगविभागेन कथंचित् उपपत्तिं ब्रूषे अपदिशामिति यथा। तर्हि सप्तम्यैवेहापि नित्यसमासत्वादविग्रहत्वं स्यात्। तथा च वनस्यान्तरिति त्वदुक्तिर्विरुध्येत। दिक्संख्ये सञ्ज्ञायाम्। नियमार्थमिति। कथं तर्हि त्रिलोकनाथेन सतामखद्विष इति कालिदासः। त्रिलोकशब्दस्यासञ्ज्ञात्वान्न च समाहारे द्विगुः। द्विगोरिति ङीप्प्रसङ्गात्। न च पात्रादित्वं कल्प्यम्। यदि त्रिलोकीगणना परा स्यादिति प्रयोगविरोधात्। नचोत्तरपद इति समासः। त्रिपदतत्पुरुषस्येह दुर्लभत्वात्। अत्रोच्यते। लोकशब्दोत्र लोकसमुदायपरः। त्र्यवयवो लोकस्त्रिलोकः ॥

र्थः। असङ्गतमिति। विशेषणसमासेनैव गतार्थत्वात्तदाह। व्यधिकरणेति। एवं चैतत्प्रकरणे तथ्यार्थक...नमचु...तमिति भावः। इह। शास्त्रे। दुर्लभत्वादिति। सुप्सुपेत्युक्तेरिति भावः ॥

शाकपार्थिवादिरिति। नचकैयटोक्तव्याख्याने दोषः। शाकप्रियपार्थिव इत्यादिवारणाय तद्वचनस्यावश्यकत्वेन कैयटोक्तव्याख्यानस्यासङ्गतत्वादिति भावः। तद्धनयन्नाह। एतच्चे
ति। भाष्य एवेति। तत्र हि त्रैविद्य इत्यत्र त्रयो वेदाः विद्या मधीते इति विग्रह इत्युक्तम्। एतेनेति। नवरसरुचिरामित्यस्य नवानयवकरससमूहेन रुचिरामित्यर्थ इति भावः। एकापि सप्तमीति। एको
च्चारणविषयापि सप्तमी तन्त्रेणोच्चारणाद्भिद्यत इत्यर्थः। द्वन्द्वसाधुत्वं तु सौत्रत्वात्। स्पष्टं चेदमादेशप्रत्यययोरिति सूत्रे मूले। विषये इति। अतएव पौर्वशाल इत्यादौ तद्धितास्य तिः।
अन्यथा उक्तार्थानामप्रयोग इति न स्यादिति भावः। प्रतिपदोक्तत्वादिति। निरवकाशत्वाभावेपि प्रतिपदोक्तत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वाद्न्याय्यमिति भावः। प्राचाग्रन्थमिति। भाष्यग्रन्थ
शाकपार्थिवादिः। एतच्च द्विगोर्लुगनपत्ये इति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टम्। एतेन नवरसरुचिरामित्यादिव्याख्यानम्। तद्धितार्थो। एकासप्तमीविषयभेदाद्भिद्यते इत्याश
येनाह। तद्धितार्थविषये इत्यादि। सर्वनाम्न इति। एतच्च पूर्वापरोदाहरणाच्चापि। यद्यपि स्त्रियाः पुंवदित्यनेनापि प्रकृते निर्वाहः सिद्धस्तथापि दक्षिणपूर्वेत्यादिसि
त्त्यर्थं सर्वनाम्न इत्यावश्यकं प्रतिपदोक्तत्वादिहापि न्याय्यमिति भावः। षाण्मातुर इति। मातुरुत्संख्येत्युत्। अनपत्य इत्युक्ते द्विगोर्लुगिति लुक्। विकल्पे प्राप्त इति
प्राचाग्रन्थमनुसृत्योक्तम्। वस्तुतस्तु त्रयाणां समासे कृतेऽन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्परसंबन्धाभावाद्द्वन्द्वतत्पुरुषयोरप्राप्तौ सत्यां वचनमिति ध्येयम्। तत्र तद्धि
तार्थेति सूत्रेणोत्तरपदे परे तत्पुरुषो वचनसामर्थ्यात्सिद्धः। एकार्थीभावसत्त्वादेव नित्यतापि सिद्धा। नहि महाविभाषापि सत्येकार्थीभावे सञ्ज्ञाया विकल्पिका। नच
सञ्ज्ञाया भावाभावौ विध्येते इति भाष्यविरोधात् किंतु वैकल्पिके कार्थीभावविषये नित्यैव तत्सञ्ज्ञा। इह तु वैकल्पिकत्वांशो बाधितः ॥ ९७ मित्यर्थः। परस्परसंबन्धा
भावादिति। निष्कृष्य पञ्चगोपदमात्रयोः परस्परं सामानाधिकरण्याभावाच्छत्रोपानहस्य वार्थमात्रे वृत्त्यसम्भवादित्यर्थः। अन्यथा पञ्चगोधनपदानां परस्परं विशेष्यविशेषणभावपूर्व
कमेवान्यपदार्थोपसंक्रमाच्छत्रोपानहप्रिय इत्यत्र समूहबोधपूर्वकमेव तदुपसंक्रमात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। वचनसामर्थ्यादिति। ।। त्सामर्थ्याद्भूतपूर्वसामानाधिकरण्यमाश्रित्ये
त्यर्थः। बाधित इति। त्रयाणामेकार्थीभावे द्वयोर्व्यपेक्षाया दुर्लभत्वात्। महाविभाष इत्यपेक्षाया एव पक्षे बोधिके निभावः ॥

ज्ञापकसिद्धेति। वचनसामर्थ्यसिद्धतत्पुरुषस्य न्यायसिद्धनित्यत्वरूपार्थस्य वानुवादमात्रमिति भावः। ज्ञापकशब्दो बोधकपरः। अतएवेति। वार्तिकस्य तत्पुरुषपदस्य सूत्रसिद्धार्थानुवादकत्वादेवेत्यर्थः। त्रिपदे हि बहुव्रीहौ खादिरीपदस्योत्तरपदत्वाभावात् पुंवत्त्वं न स्यात्। वार्तिकस्यापूर्वत्वे हि शम्यारूपे उत्तरपरे पूर्वयोस्तत्पुरुषे पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन पुंवत्त्वं सिद्धमेवेति तदाश्रयणं व्यर्थं स्यादिति भावः। पूर्वनिपातेति। त्रिपदे बहुव्रीहावितरशब्दस्य सर्वनामत्वात् पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। न चैवं पूर्वनिपातव्यावृत्तये तदाश्रयणस्यावश्यकत्वे कथं पूर्वकृतार्थसाधकत्वेनास्यैकेयटस्योपन्यास इति वाच्यम्। तपर इत्यादिनिर्देशैस्तत्पूर्वनिपातस्यानित्यत्वेनापि तत्सिद्धिरिति पुंवत्त्वमेव मुख्यं फलमित्याशयात्। कर्मधारयपूर्वपदकबहुव्रीहौ तु तस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपातापत्तेः सन्न कृतः। सूत्रार्थानुवादकत्वे तु नात्र तत्प्राप्तिः। दिक्संख्ययोरभावात्। अतएवेति। ज्ञापकसिद्धार्थानुवादत्वादेवेत्यर्थः।

एवं च वार्तिके तत्पुरुष इत्यंशो ज्ञापकसिद्धार्थानुवादमात्रम्। अतएव खादिरेतरशम्यमिति कर्मधारयोत्तरपदो बहुव्रीहिर्न तु त्रिपद इति समर्थसूत्रे कैयटोक्तं सङ्गच्छते पुंवद्भावपूर्वनिपातयोः सिद्धये हि तथोक्तम्। अतएव चित्राजरद्गुरिति सङ्गच्छते। पूर्वकालैकेत्यादेर्जरद्गवादौ कृतार्थतया भूतपूर्वगत्या प्रवृत्तेरयोगादिति दिक् ॥

६' अन्यथा चित्राशब्दे पुंवत्त्वापत्तिरिति भावः। ननु भौतपूर्विकं सामानाधिकरण्यमादाय द्विगुवत् पूर्वकालैकेत्यपि दुर्वारमिति टच् दुर्वारोऽत आह। पूर्वकालैकेति। तस्य सामर्थ्यात् प्रवृत्तावप्यस्य प्रवृत्तौ मानाभावः इति भावः। दिगर्थस्तु यदि सामानाधिकरण्यमात्रं नियामकं न तु निष्कृष्यतयोरेवेत्याग्रह एवमेकार्थीभावमात्रमपेक्षितं न तु निष्कृष्येत्यांग्रहः। अतएव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये प्रसयग्रहणे यस्मात्तविहित इत्यस्य परमगार्ग्यायणसिद्धिः प्रयोजनमुक्तम्। किं चैवं प्राचीनशालाप्रिया यस्य प्राक्शालाप्रिय इत्यादौ सामानाधिकरण्यनिबन्धनपुंवत्त्वासिद्धिः। पुंवत्त्वे यथाकथंचित्सामानाधिकरण्यं निमित्तम्। कर्मधारये तु निष्कृष्येत्यत्र मानाभावात्। तथा चार्थवृत्तिता द्वन्द्वे नियामिका न तु तन्मात्रवृत्तिना। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। अतएव भाष्ये सं पूर्णवचनमेव प्रत्याख्यातमित्युच्यते तदामूलं सम्यगेवेति ॥

वाग्दृषदप्रियद् इति। अत्र वाग्दृषदोः सामानाधिकरण्याभावेऽपि प्रियशब्देन तयोः सामानाधिकरण्यात् बहुव्रीहिर्निर्बाधः। पूर्वतन्त्रे जैमिनीये बाधलक्षणे दशमाध्याये। षट्त्र्यः षडहो द्वादशा
हे उत्पन्नास्तत्राहः क्रमेण रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतानि सामानि गवामयने षट्त्र्यः षडहदित्यादिवाक्यम्। द्वन्द्वं कृत्वेति। बृहद्रथन्तरे सामनी यस्येत्यर्थः। नेह द्वन्द्व इति। किंतु त्रि
पदबहुव्रीहिरेवेत्यर्थः। स्वरे विशेषस्येति। त्रिपदबहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बृहत्सदस्वरः। उत्तरपदे परतो द्वन्द्वे तु सति शिष्टद्वन्द्वस्वरेण बृहद्रथन्तरेत्यन्तोदात्तमिति स्वरे विशेषः। स्व
रविशेषेऽप्यस्य प्रवृत्तिरिति समर्थसूत्रशेषे भाष्ये स्पष्टम्। तत्रैव हेतुमाह। नित्येति। चो हेतौ। संकोचे। समासान्तमात्रकृतविशेषविषयत्वे। न चात्र द्वन्द्वे पूर्वपक्ष इव द्वन्द्वपक्षः सुउ

द्वन्द्वस्योदाहरणं तु वाक् च दृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रियः। छत्त्रोपानहप्रियः। द्वहत्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं द्वन्द्वः। तेन समासान्तष्टजपि नित्य एव। प
नु पूर्वतन्त्रे बाधलक्षणे दशमस्य युगपद्विधेरेकाहवद्विमासत्वमित्यधिकरणे षट्त्र्यः षडहो बृहद्रथन्तरसामा कार्य इत्युदाहृत्य द्वन्द्वं कृत्वा बहुव्रीहिरिति पूर्वप
क्षं रचयित्वा तन्त्रोपष्टम्भकतया कात्यायनवचनमिदमुपन्यस्तम्। यच्च नेह द्वन्द्व इति सिद्धान्तयित्वा कात्यायनवचनं तु समासान्तकृतविशेषमात्रविषयमित्युक्त
म्। तदुभयमपि चिन्त्यम्। उत्तरपदे द्वन्द्वं कृत्वेत्यस्यासङ्गतेः। स्वरे विशेषस्य स्पष्टतया समासान्तपर्यन्तमाग्रहे बीजाभावाच्च। नित्यसमासवचनमिति वा
र्तिकस्य संकोचे प्रमाणाभावाच्च। संख्यापूर्वो द्विगुः। अत्रोक्त इति। अयं भावः। पूर्वसूत्रविषय एवेयं संज्ञानन्तरस्येति न्यायात् ॥

भयोरनुष्ठानापत्तिः। एकस्मिन्नेकमितरस्मिन्नितरदिति ह्यनुष्ठानं सिद्धान्ते इष्यते इति वाच्यम्। षडहापेक्ष इतरेतरयोगेन तदवयवापेक्षद्वित्वदोषात्। केषुचिदहःसु घृते
न केषुचित्तैलेन भोजने पि मासं घृततैलाभ्यां भोजयितव्यमितिवत्। यदि तु षडहस्य द्वित्वेऽत्र बृहद्रथन्तरसामेत्यत्र श्रूयते। तदा छान्दसत्वात् त्रिपदे बहुव्रीहौ द्वन्द्वो नेति
कल्प्यम्। यदा चाधीन्तर्भावेऽपि कार्यभावस्तदा हि द्वन्द्वस्य नित्यतावार्तिकसंमतता। यदा तु तदनन्तर्भावेऽपि कार्यभावस्तदा द्वन्द्वाप्राप्त्या त्रिपदो निर्बाध एवेत्यन्ये ॥

स्वरेण न संभवतीति। तत्र दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासेन द्विगुत्वाभावादिति भावः। एवमेवेति। पूर्वनिपातार्थत्वमेवेत्यर्थः। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेनेति। वैयाकरणत्वादीत्यर्थः। पापा
णकेति। अत्रापि सूत्रे कुत्सितशब्दः कुत्स्यमानपरः। अत एव। पूर्वपदस्य सदृशलाक्षणिकत्वादेव। नच दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेत्यत्रापि द्वयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनक
एतदर्थमेव हि तत्र योगविभागः कृतः। अन्यथा दिक्संख्ये संज्ञायामिति तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे इत्येव ब्रूयात्। तेन सप्तर्षय इत्यत्र इगन्तकालेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न
भवति किंतु समासान्तोदात्त एव। तथा च लक्ष्यं सप्तर्षयस्तपसे ये निषेदुः सप्तर्षीणां सुकृतां यत्र लोक इत्यादि। सनपुंसकमिति। एतच्च मूले व्याख्यास्यते। कुत्सि
तानि कुत्सनैः। कुत्स अवक्षेपणे। मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वर्तमाने क्त इत्याशयेनाह। कुत्स्यमानानीति। तदर्थकानीत्यर्थः। वैयाकरणखसूचिरिति।
सूचयतेरचः। स्वः ९९: सन् प्रश्नं विस्मारयितुं खं सूचयति। अहो निर्मलं गगनमिति स एवमुच्यते। दुर्दुरूढ इति। डुल उत्क्षेपे। दुःपूर्वः। औणादिकः कूटप्रत्ययः। बहुलमन्यत्रा
पीति णिलुक्। रलयोरेकत्वविषयत्वस्मरणाद्रः। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम्। प्रायेणान्येप्येवमेव। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायम्। संनिधानात्। नेह। मीमांसको द
रिद्रः। पूर्वसूत्रेति। पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनौ। तयोः पूर्वसूत्रेण समासे सति परनिपातः स्यात्। तस्मात्पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रमिति भावः। लाक्षणिकमिति। अत एव सामा
नाधिकरण्यात् मृगीव चपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः। उत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचापलादिद्वारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते संनिधानात्। वागर्थाविवेत्यादावपि हि संनिहितस
धर्मादिद्वारकमेव सादृश्यं प्रतीयते। कथं तर्हि उपमानपरमेति चेत्। भूतपूर्वगत्या शक्यार्थमादायेत्यवेहि। सामान्यवचनत्वं चोपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयप
रत्वं बोध्यम्॥ ९७ त्वेन सामानाधिकरण्यात् पुंवत्त्वापत्तिः। वृत्तौ वृत्तेः प्राक् च सामानाधिकरण्यस्यैव तत्र वृत्तेः। इवशब्दस्य द्योतकत्वाच्च वृत्तेः प्रागपि सामानाधिकर
ण्यमत्रेति बोध्यम्। भूतपूर्वगत्येति। घनेन तुल्यः श्याम इति वाक्ये तच्छक्यार्थस्य सादृश्ये प्रतियोगित्वेनान्वयादुपमानत्वमस्तीति भावः। उपमेयपरत्वमिति। नच श्यामा
दिशब्दानां स्पष्टमेव॥

खञ्जपाचक इति। खञ्जत्वं गुण इत्यभिमानेनेदम्। नन्वप्रधानमुपसर्जनमिति महासञ्ज्ञयानेकस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वे अप्रधानस्यैव सञ्ज्ञा न प्रधानस्येति लभ्यते तु पूर्वस्य। ननु
प्राधान्यं कस्येत्यत्रास्य नियामकतेत्यत आह। यद्वेति। निरूढविशेषणेति। विषयताविशेषप्रकारतावदित्यर्थः। तदेव हि लोकस्य विशेषणत्वेन प्रसिद्धम्। गुणस्य क्रिया
उपमितम्। कथं भाष्याब्धिः कातिगम्भीर इति केयटः। सामान्यप्रयोगस्तत्त्वेनास्याप्रवृत्तेः। उच्यते। इह गाम्भीर्येण सादृश्यं न विवक्षितं किन्तु वितत दुरवगाहत्वादि नात्र चा
प्रयोगोऽस्त्येवेति निर्बाधः समासः। विशेषणम्। ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठकादाविव नीलोत्पलादावपि अव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यादिति चेत्। अ
त्राहुः। जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दयोः समभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकतैव। तेन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः। गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोर्गुणक्रि
याशब्दयोश्चानियम एव। खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्जः। पाचकपाठकः। पाठकपाचकः। खञ्जपाचकः। पाचकखञ्ज इति। अत्र च मूलमुपसर्जनमिति महासञ्ज्ञा। अप्रधानत्यु
पसर्जनम्। गुणक्रिययोश्च द्रव्यं प्रत्यप्राधान्यं स्पष्टमेवेति। यद्वा विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोः सम्बन्धिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणेतरांशे पर्यवसानसम्भवे उभयोपादानं निरूढविशेष
णाविशेषपरिग्रहार्थम्। निरूढिश्च प्रागुक्तभाष्यकारादिव्यवहारादवसीयते। पूर्वापर। अपरस्येति। एतच्च पश्चादिति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। बाहुलकादिति। एकेनेति शिल्पेन
रथनेपराक्रमते इति वा बोध्यम्। श्रेणिकृता इति। एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः। कृताकृतमिति। एकदेशकरणात्कृतम्। एकदेशान्तरस्याकरणात्तदेवा
कृतम्। सन्महत्। गुणक्रियाशब्दैः सह समासे एषां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। तत्पुरुषः समानाधिकरण इत्यर्श आद्यजन्तम्। औपचारिकं वा। समानाधिकरणपद
इत्यर्थः। भाषितपुंस्कादित्यादि। एतच्च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते ॥ ॐ हारकस्य तादृशविषयतात्त्वमत आह। रूढिश्चेति। रूढिविषयतादृशविषयतावत्त्वमित्य
र्थः। अत्र संभृत इति। गुणादेरेतादृशविषयतावत्त्वं निश्चीयत इत्यर्थः। एकेनेति। अनेकशिल्पादिजीविन एकशिल्पादिजीविन —— कृता इत्युदाहरणार्थः। असमू
हरूपाः समूहरूपाः कृता इति वा। गुणक्रियेति। सत्पाठकः सच्छुक्ल इत्यादौ ॥

रूढिशब्देति। तेच मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमूनीति कोशप्रसिद्धाः मतल्लिकादयः। न्याय्यमिति। नच युवत्वारोपवत्पुंस्त्वस्याप्यारोपेण सामा
नाधिकरण्यमुभयारोपापेक्षया लक्ष्यानुसारेण परिभाषाज्ञापनस्यैवोचितत्वात्। पूर्वान्तग्रहणेति। पूर्वान्ततया ग्रहणेऽस्यार्थः। क्वचित्तथैव पाठः। पूर्वनिपाते विशेष इति। गुणवचनत्वात् ग
ननु तेनैव कर्मधारये सिद्धम्। जातीयदेशीययोश्च तसिलादिष्विति सिद्धम्। तत्किमनेन सूत्रेणेत्यत आह। पूरणीत्यादि। तथेत्यादि च स्त्रीपुंसलक्षणेति। स्तनश्मश्र्वादियुक्ता
स्त्री पोटेत्यमरव्याख्यातारः। हरदत्तस्तु नपुंसकं पोटेत्याह। तत्र मूलं मृग्यम्। अमरेण नपुंसकपर्यायेभ्यः पृथगेवास्य पाठात्। कठधूर्त इति। नात्र कठत्वं कुत्स्यते। अतः कुत्सितानि कु
त्सनैरिति गतार्थता न शङ्क्या। प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेः। कथं तर्हि जनयति कुमुदभ्रान्तिं धूर्तबको बालमत्स्यानामिति बकधूर्त इति युक्तम्। सत्यम्। प्रमाद एवाय
मिति प्रामाणिकाः। प्रशंसावचनैश्च। वचनग्रहणं रूढिशब्दपरिग्रहार्थम्। ये तु यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः ये च विशेषवचनाः सुविमृष्टादयः ये च गौण्या वृत्त्या प्रशं
सां गमयन्ति सिंहो माणवक इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते। कुमारः। एतदेवेति। एवकारः स्फुटसिद्धत्वद्योतनार्थः। ज्ञापकान्तरस्यापि संभवात्। तथाहि। युवा खलतीति सूत्रे जर
तीग्रहणं लिङ्गम्। नहि युवन्शब्दस्य पुंस्त्वे जरतीसामानाधिकरण्यं न्याय्यम्। यत्तु अश्वादिभ्यः फञ्विधौ पुंसि जात इति गणसूत्रे पुंसीत्युक्तिरपीह ज्ञापिकेति। तन्न। एकदे
शस्य पूर्वान्त ग्रहणे ज्ञापकस्य मूलशैथिल्यात्। चतुष्पादो गर्भिण्या। मण्डूकप्लुत्या जातिरित्यनुवर्तते। तेनेह न। कालाक्षी गर्भिणी। चतुष्पात् किम्। ब्राह्मणी गर्भिणी। प्रत्युदा
रणे तु विशेषणमिति समासः स्यादेव। पूर्वनिपाते विशेषः। मयूरव्यंसकादयश्च। चकारोऽवधारणार्थः। समासान्तरं व्यावर्तयति। धूर्त इति। तथा च गुणवचनत्वात् पूर्वनि
पाते प्राप्ते इदं वचनमिति भावः। अन्ये त्वाहुः। मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसकः। उपमानानि सामान्यवचनैरिति सिद्धे पुनर्विधानं तत्पुरुषे तुल्यार्थेति स्वरो माभूदिति। सह्यु
पमानशब्देन विहिते समासे प्रवर्तते। अश्नीत पिबतेति। इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् स्त्रीत्वात् टाप् ॥
र्भिणीशब्दस्य पूर्वनिपात इति भावः। उपमानशब्देनेति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयेति भावः। इदं च मतं कैयटस्येष्टम्। क्रियारूपस्येति। क्रियापदवाच्यरूपस्येत्यर्थः ॥

भिन्नवाचीति। पूर्वपदार्थप्रधानस्त्वायम्। भिन्नेनेति। तेन ताभ्यां विग्रहो न उत्तरपदार्थेति। स्पष्टं चेदं भाष्य। आरोपितत्वं नञा द्योत्यत इति ———— आरोपितब्राह्मणत्वं ब्रा
ह्मणपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यब्राह्मण इत्यत्र नञा द्योत्यत इत्यर्थः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। एतदेव भाष्यसंमतम्। नञो वाचकत्वे आह। आरोपमात्रं वेति। इदं नञ् वाच्यमेवेत्युत्तरपदार्थविशेषणं
तदाह। विषयत्वं तु संसर्ग इति। तादात्म्यारोपमात्रं नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिस्तु निपातातिरिक्तविषयेति भावः। यत्तु अत्रापि पक्षे द्योतकत्वेव नञ इति। तन्न। समभिव्याहृत नञ्पदशक्त्या हि बो
धकत्वस्य द्योतकत्वे विशिष्टस्यैव तच्छक्तिविषयतया पृथगुपस्थित्यभावे न विषयत्वं तु संसर्ग इत्यस्यासंगतेः। पृथगुपस्थितयोर्हि संसर्गो भवतीत्याहुः। आरोपितो ब्राह्मण इति। अयं मन्ये बोधाकारः।
आद्ये तु आरोपितब्राह्मणत्ववानिति प्रदर्शनीयम्। अत्राद्यमेव युक्तं न त्वन्त्यम्। तस्य नञर्थत्वेपि ब्राह्मणादिपदानां मुख्यसंबन्धेन ब्राह्मणत्वादिमति शक्तिग्रहात्तत्रारोपितत्वान्वयस्य दुर्घटत्वात्। न

एवमग्रेपि। राजान्तरमिति। अन्तरशब्दो भिन्नवाची। मात्रं कात्स्न्येवधारणे। अन्तरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमासः। नञ्। उत्तरपदार्थप्रधानो यं समासः। तथाहि। आरोपितत्वं न
ञा द्योत्यते। आरोपमात्रं वा। विषयत्वं तु संसर्गः। तथा च अब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थाद्ब्राह्मणभिन्न इति पर्यवस्यति। अत एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन्नि
त्यादौ सर्वनामकार्यं सिध्यति ॥ ७७ वनञ्समभिव्याहारात्तदर्थत्यागः। शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वापत्तेः। मम तु न दोषः मुख्यसंबन्धेन ब्राह्मणत्ववति दृवारोपितसंबन्धेन ब्रा
ह्मणत्ववतोपि तदर्थत्वात्। नञ् तु स्वविशिष्टस्य तदर्थकत्वतात्पर्यनिर्णायकः। इदमेव नञो द्योतकत्वं नाम एतावतैवात्रैकार्थीभावव्यवहारोपि विशिष्टानुपूर्व्या द्योत्य। पौनर्भवेण
शक्त्यवच्छेदकत्वाद्विशिष्टस्यार्थवत्त्वम्। समासविधायकशास्त्रबलादत्रैवमेव कल्पनोचिता। प्रजयतीत्यादौ तु नैवम्। अडादिव्यवस्थार्थमन्यथा तत्र कल्पनात्। लोकस्य तु तत्रा
पि विशिष्टशक्त्यैव बोधः। अवयवशक्तिबोधनद्वारा विशिष्टस्य विशिष्टशक्तिबोधकमेव व्याकरणमिति दिक्। पर्यवस्यतीति। भेद एवारोपस्य संभवादिति भावः। अत एव। उ
त्तरपदार्थप्रधानत्वादेव ॥

इह लिङ्गमिति। अन्यथोपसर्जनत्वाद् ह्रस्वापत्तौ हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारत्वेन तद्धेमर्थ्यस्य इष्टमेव। न च वचनसामर्थ्यादुपसर्जनत्वेऽप्यत्वमिति वाच्यम्। लाघवेनोत्तरपदार्थप्राधा
न्यस्यैव ज्ञापयितुं युक्तत्वात्। अब्राह्मणानयेत्यत्र विशेषश्चिन्त्यः। आर्थिकार्थमिति। आरोपितत्वबोधोत्तरं प्रकरणादितात्पर्यग्राहकवशान्नानसत्तार्थबोध इति भावः। उत्तरपदप्रा
धान्यम्। तदर्थप्राधान्यम्। भाष्योक्तमित्यनेनैकैयटाद्युपपादितपूर्वपदार्थप्राधान्यपक्षस्य तदसंमतत्वात्तुच्छत्वं बोधितम्। तच्चान्यत्र प्रपञ्चितम्। वास्तवबहुत्वेति। नचैकत्वारोपे

तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्बाधम्। एतत्तत्त्वं रीतिसूचनेन नञ्समासग्रहणं चेह लिङ्गम्। मीमांसकादयस्तु अब्राह्मणमित्यादि शाब्दबोध
एवेत्याहुः। तन्मतेऽसद्व्यादेः अतिसर्वद्व्यादिसमकक्षत्वात् सर्वनामसंज्ञाकार्यं गणकार्यं च न स्यात्। यत्तु तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरो
धश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिता इति पठित्वा अब्राह्मणः। अपापम्। अनश्वः। अनुदरा कन्या। अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः। अधर्मः। इत्युदाहरन्ति। तत्तु मध्यमपमार्थि
कार्थमभिप्रेत्य कथंचिन्नेयम्। सर्वथापि नञ्समासस्योत्तरपदप्राधान्यं भाष्योक्तं नान्यथयितव्यम्। अत एवानेकमन्यपदार्थ इत्यत्रानेकशब्दादेकवचनं प्रयुक्तम्
भाष्येऽपि। सेयं तेऽनेकयाऽसन्तताऽयाङ्क्येति। कथं तर्हि यत्तन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय इति। उच्यते। अत्रारोपितैकत्वानां प्रकृत्यर्थतयान्वितत्वात्तत्र वास्तवबहुत्वाभिप्रायं बहुव
चनम्। यद्वा समुदायबहुत्वे बहुवचनम्। रथोऽश्वो राजश्च प्रत्येकमनेकस्त्वतः। अनेकश्चानिकश्चेत्येकशेषात्। यत्तु प्राचीनप्रक्रियायां व्याचख्युः। नञ्विशिष्टोत्तरपदेनस
हस्याद्योत्वस्य तत्त्वादि।

विषये आरोपितस्योत्तरत्वेनोत्तरसंख्यायाश्च पूर्वसंख्यान्वहारप्रतिबन्धकत्वान्न तत्र बहुत्वभानम्। शब्देनैकत्वस्यैवोपस्थितेः। अन्यथाऽनेक
मन्यपदार्थ इत्यत्रापि वास्तवबहुत्वसत्त्वाद् बहुवचनापत्तिरित्यरुचेराह। यद्वेति। रथो गज इत्युपलक्षणं ज्ञापकसमूहस्यापि। अनेके इत्यस्य पद्यभेदेनोभयविशेषणत्वात्।
साहचर्याद् यद् इति। तद्भिन्न इत्यर्थः। कारिकायां सदृशादीनामिति पाठदर्शनात् ॥

तत्त्वकौमुदीति। तद्ग्रन्थेऽपि पूर्वन्तेषामार्थिकार्थत्वकथनात्। आकरविरुद्धं चेति। विशिष्टेनलक्षितस्य प्राधान्येऽपि आकरोक्तोत्तरपदार्थप्राधान्यहानेरिति भावः। मासजातवदिति। तन्नप
ध्याजातस्य प्राधान्यं तथा प्रकृते ब्राह्मणादेरारोपितो ब्राह्मण इति बोधात्। नञर्थमिलितम्। नञर्थप्रकारेण जनितबोधम्। तत्समस्तं पदम्। आरव्यास इत्यादिलक्षकमित्यर्थ इतित
द्व्याख्यातारः। भाष्यविरुद्धमिति। तथाप्रकारस्य भाष्येऽनुक्तेः। अर्थत एव तद्बोधसंभवेन लक्षणाया अयुक्तत्वाच्च। समर्थयितुमिति। मीमांसकाद्युक्तपूर्वपदार्थप्राधान्यमिति शेषः। लक्ष
णीवेति। नञो भेदवत्त्यर्थ इत्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। निपातानामनेकार्थत्वादित्यस्यापि। ज्ञापकादिति। नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति यदि भवति तत्पूर्वपदार्थप्राधान्येऽपीति सा

तत्त्वकौमुदीग्रन्थसंदर्भविरुद्धमाकरविरुद्धं च। यद्यपि विचारचिन्तामणावुक्तम्। समासे तूत्तरपदप्राधान्यं मासजातवत्। नञर्थमिलितं तत्र च सदृशादिनिलक्षये
दिति। तदप्युक्तरीत्या भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव। यदि तु स्वातन्त्र्यमेवावलम्ब्यते तर्हि कथंचित्समर्थयितुं शक्यम्। तथा हि। अस्तु लक्षणैव। तथापि नञ्समासे उत्त
रपदप्राधान्यप्रयुक्तकार्याणि लभ्यन्ते। अनञ्समास इति ज्ञापकात्। उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इति न्यायात्। समासे त्विति विग्रहवाक्ये नञोऽसम
स्तत्वात्किमर्थेवान्वय इति ध्वनयति ॥

मान्यापेक्षज्ञापकादनेकमित्यादावेकवचनस्यापि सिद्धिः। एवमाश्रयणेति गौरवं लाघवात्तूत्तरपदार्थप्राधान्यं ज्ञापक
कत्वमेवोचितम्। एतदेव ध्वनयतोक्तम्। कथंचिदिति। यत्तु इदं समर्थनं विचारचिन्तामणिश्लोकोत्तरार्द्धीयस्येति। तन्न। तत्रोत्तरपदस्य तदर्थलाक्षणिकत्वे तद्विशेष्यकबो
धे चोपसर्जनत्वासंभवेनात्वादिसिद्ध्ये ज्ञापकोपन्यासवैयर्थ्यापत्तेः। लाक्षणिकतामात्रेणोपसर्जनत्वाभावाद्विशिष्टस्य लाक्षणिकत्वे तूत्तरपदप्राधान्यमिति तदुक्तिविरोध
दित्यूह्यम्। नन्विदं भाष्येनोक्तमत आह। उपेयेति। लक्ष्ये इत्यर्थः। एवं समर्थनेऽप्यत्रासाधुत्वमेव मुनित्रयसंमतेर्हि एवं शब्दानां साधुत्वस्य सर्वसंमतत्वादिति बोध्यम्। वदन्ति
ति। विचारचिन्तामणिकृदितिभावः ॥

यत इति। यतोवधारितं ततो ध्वनयतीत्यन्वयः। संबोधनान्तम्। अत्र संबोधनपदं यद्यत्तत्क्रियाया विशेषणमिति हरियुक्तिः प्रमाणम्। कृत्वोर्थाः क्रियाजन्मगणने तद्विधानात्। कारकं
म्। कर्त्रादि षट्कम्। क्रियाजनकस्यैव कारकाधिकारेण कर्त्रादिसञ्ज्ञाविधानात्। प्रथमो वतिः। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति विहितः। असमस्तनञ्। प्रसज्यप्रतिषेधार्थक इति शेषः।
अत एव प्रसज्यप्रतिषेधे समर्थसमास इति तत्र तत्र भाष्यकृता। एतत्। असमस्तनञः क्रियान्वयित्वम्। वचनपुरुषव्यवस्थेति। घटाभावोऽमद्भाव इत्यर्थे एकवचनप्रथमपुरु

यतः। संबोधनान्तं कृत्वोर्थाः कारकं प्रथमो वतिः। धातुसंबन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ्। १। तथायस्वभावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम्। साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रियये
वान्वधार्यताम्। २। युक्तं चैतत्। त्वं पचसि। युवां पचथ। इत्यादौ नञ्समभिव्याहारे क्रियाया एव निषेधप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्। भवति प्रयोगेऽपि तथैवन्याय्यत्वात्। घ
टो नास्ति। पटौ न स्तः। अहं तत्र नास्मीत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थादर्शनाच्च। अन्यथार्थाभावेऽव्ययीभावस्य दुर्वारत्वाच्च। यत्तु भूतलाधेयत्वाभाववान् घट इत्यर्थवर्णनं तन्न। क्रि
यानन्वये कारकविभक्तेर्दुर्लभत्वात्। तस्मात्कारकविशिष्टक्रियाया नञर्थेऽन्वयः शाब्द इत्येव तत्त्वम्। भाष्यवार्तिके त्र्युपलक्षणम्। सांप्रदायिकरीत्या पूर्वपदार्थप्राधा
न्येऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति विषयविवेकस्य सुलभत्वात्। यत्तु वदन्ति। यद्वाऽभावसामान्ये नञ् वर्तते तदाऽव्ययीभावः। अभावविशेषविवक्षा
यां तत्पुरुष एव। तस्य नञर्थत्वाभावेन पूर्वपदार्थप्राधान्यासंभवादिति। तन्न। पापाभावोऽपापमिति स्वोक्ततत्पुरुषोदाहरणेऽपि अभावत्वेनैवाभावभाने नाव्ययीभाव
स्य दुर्वारत्वात्। यदपि विशेषस्य नञर्थत्वं नास्तीति। तदपि न। निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात्। विशेषणरूपेण वाच्यत्वं नास्तीति चेत् ॥

यपोरेवापत्तिरिति भावः। अन्यथा। घटाभावबोधे। वचनपुरुषव्यवस्थावदिदमपि दूषणमित्यर्थः। कारकविशिष्टक्रियाया इति। भूतले घटो नास्तीत्यादौ भूतलाधिकरणकघ
टकर्तृकसत्ताभाव इति बोध इति भावः। पूर्वपदार्थप्राधान्ये इति। असंहितमित्यस्य संहिताभाव इत्यर्थात्। असंदेहा इत्यत्रारोपितसंदेहो निश्चय इत्यर्थः। इति बोधे तदभावप्रती
तिरर्थाभेदेन धर्मिण आरोपात्। एवमनुपलब्धिपदेऽपि बोध्यम्। न्यायसिद्धे एवं च लिङ्गदर्शनं मूलोक्तमिति तत्त्वम्। अभावसामान्य इति। अत्यन्ताभावत्वादिना बोधाविषयो भावत्वे
न बोधविषयश्च सामान्यमित्यभिमानस्तेषाम्। अव्ययीभाव इति। नत्रात्यन्ताभावत्वेनैव बोधादिति भावः। नशब्देनेतीति। निषेधार्थनाशब्देनेत्यपि बोध्यम् ॥

इत्येवेति। अत्र नञा नशब्देन चैकशब्दस्य समासस्तत्र नो धा। प्रकारेनेकसंख्यात्वप्रतीतेः। एकप्रकारेणानन्तर्यान्वयाननुभवाच्च। एवमेव नैकरूपो रुद्रादुरिति विष्णुसहस्रनामप
ठ्येऽनेकरूप इत्यर्थे नैकशब्देन रूपशब्दस्य बहुव्रीहिर्बोध्यः। गतिसंज्ञाविकल्प इति। तत्फलं समासविकल्पः। कथमिति। गतित्वे तु प्राग्धातोरिति धातोः प्रागेव प्रयोगः स्यादिति
तर्हि भविष्यामित्यादिरव्ययीभावो दत्तजलाञ्जलिरेव स्यादिति न किञ्चिदेतत्। नञो न लोप इति। तिङन्तेन समासाभावाद् प्राप्नोव वचनम्। अपचसीति। कुत्सितं पचसीत्यर्थः।
नशब्देनेति। नञा समासे त्वनेकधेत्येव भवतीति भावः। ऊर्यादिच्विडाचश्च। च्विडाचौ कृभ्वस्तियोगे विहितौ ऊर्यादयोऽपि स्वभावात् तत्रैव प्रयुज्यन्ते। तत्रापि आविः प्रादुःश
ब्दौ मुक्त्वान्येषां करोतिनैव योग इति माधवादिग्रन्थे स्थितम्। तथैवोदाहरति। ऊरीकृत्येति। आविःशब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृञो योगे गतिसंज्ञाविकल्पः। भ्व
स्तियोगे तु अनेन नित्यमिति विशेषः। कथं तर्हि वारुणीमदविशङ्कमथाविश्चस्तु षोः भवदसावितरागम इति माघः। अभवद्युगपद्विलोलजिह्वायुगलीदोभयसङ्कुभा
वमाविरिति च। निरङ्कुशाः कवय इति हरदत्तः। वस्तुतस्तु ते प्राग्धातोरिति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वे प्रकृतेऽनुपपत्तावपि संज्ञानियमार्थत्वपक्षे दोषलेशोऽपि ना
स्तीति प्रपञ्चितं शब्दकौस्तुभे। एतेन पुरो रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुरिति भट्टिर्व्याख्यातः। हतं परिगृह्येति। हत्वा गमनं द्विधा हतं त्यक्त्वा परिरक्षव्येति। आ
द्यमुदाहरणं द्वितीयं प्रत्युदाहरणम्। अपरिग्रह इति च प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः। कणेहत्येति। अतिशयेनाभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पि
बतीत्यर्थः। ततश्च श्रद्धाया अवगमात् तत्प्रतिघातो गम्यते। प्रत्युदाहरणं तु कणे हत्वा गतः। सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणस्तस्मिन् हत्वेत्यर्थः। पुरस्कृत्येति। नमस्तु
रसोरिति सत्वम्। कथं तर्हि अमुं पुरः पश्यसि देवदारुमिति। स्थितमित्यध्याहारेण दर्शिप्रत्यगतित्वात् ॥

भावः। प्रयोगनियमेति। गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति तदर्थः। संज्ञानियमेति। धातोः प्राक्प्रयुक्तानामेव गत्यादिसंज्ञा नान्येषामिति तदर्थः। अयमेव पक्षो युक्त
लाघवादिति भाष्ये स्पष्टम्। प्रयोगोपाधिरिति। ल्यबन्तप्रयोगयोग्यत्वं पश्चान्मानसबोधविषयमित्यर्थः। श्रद्धा। अभिलाषातिशयः ॥

एतेनेति। पुर इति कौतुके इत्यनेनान्वेति। तस्य च न क्रियावाचकत्वम्। तस्येत्यस्य समीप इति शेष इति भावः। सञ्ज्ञानियमपक्षे तु शङ्के यनेति भावः। माधव इति। विभाषेति सूत्रे ऽन्तर्भावित्यस्य निवृत्त्यापि तत्सिद्धिरित्यन्ये। इहेति। तेन नियचने कृत्वेति सिद्धम्। गतार्थेरत्निमिति। प्रशब्दादेरिति भावः। नित्यसमासतामिति। तेनान्तोदात्तादुत्तरपदाद् नित्य

एतेन तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोरिति व्याख्यातम्। अस्तं च। अव्ययमिति किम्। अस्तं काण्डं प्रक्षिप्तमित्यर्थः। अदः कृत्वेति। यदास्य प्रमेत्र पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम्। तिरोऽन्तर्धौ। अन्तर्धौ किम्। तिरोभूत्वा स्थितः। पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः। विभाषा कृञि। तिरः कृत्वेति। गतित्वाभावपक्षे सत्वमपि न। तिरसोऽन्यतरस्यामिति सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः। केचित्तु पराभवे तिरस्कारशब्दप्रयोगमनुरुन्धानाः सत्वविधौ गतिग्रहणं निवर्तयन्तीति माधवः। वाचंनियम्येति। नियच्छनेहि वचनाभावः। अर्थाभावेऽव्ययीभावः। इहां विशेषेण एदन्ततानि पात्यते न तु सञ्ज्ञासंनियोगेन। प्रगत आचार्य इति। अनेन गतार्थे वृत्तिमस्य पदस्य विग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति। अतिमाल इति। एवमभिगतो मुखमभिमुखः। उद्गतो वेलामुद्वेलः। प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्षः। उपपदमतिङ्। अतिङिति नोपपदस्य विशेषणं किंतु समासस्य। एतच्च अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टम्। तत्र हि किंवृत्तस्यानधिकारादकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यमित्युक्त्वा उपपदसञ्ज्ञार्थं तर्हीत्याशङ्क्य तिङि नित्समासप्रतिषेधात्सञ्ज्ञानर्थक्यमिति सिद्धान्तितम्। नदेतदभिप्रेत्याह। अतिङन्तश्चेति। ननु सुपेत्यधिकारात्तिङन्तेन न भविष्यति तत्राह। अतिङ्ग्रहणमिति। पूर्वसूत्र इतिः कुगतिप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन समस्यन्ते। ततः गतिः। गतिः सुबन्तोऽतिङन्तेन समस्यत इति व्याख्येयमित्यर्थः। तथा चेति। पद्मप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभस्तथापि त्रितयविषयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः ॥

ऽसमासे इत्यनेनानित्यसमासे यदुत्तरपदं सावेकाजन्तोदात्तं ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ते त्यर्थकेन न विभक्त्युदात्तत्वम्। एतेन शकपार्थिवादित्वादिष्टं सिद्धमित्यपास्तमिति भावः। ज्ञाप्यत इति। अतिङ्ग्रहणकरणेन तदर्थस्य सह एतस्य बोध्यत इत्यर्थः ॥

उक्तार्थसाधकमिति। सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासो बहुलग्रहणादिति भावः। सुबुत्पत्तेरित्युपलक्षणम्। स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्यपि बोध्यम्। अनुवर्ततइति। इपरत्नकतयान्वयसंभवा द्दोषाभावाद्वेति भावः। उपपदमिति महासञ्ज्ञया सुबन्तस्यैवोपपदत्वात्। अत एवेति। सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव तेन समासादेवेत्यर्थः। आङो रिति। आङो मस्त्वे विशब्दस्य प्रशब्देन तद न्तेन प्रशब्देन गतिसमासस्स्यादिति। आङा तूपपदसमास एव। आतश्चोपसर्गे इति सप्तमीनिर्देशात्। उपसर्गत्वपर्यायाधिकरणस्यैकस्यैवोपपदत्वादिति कश्चित्। तन्न। गतिसमासेनसि

यद्वाकारकांशे कर्तृकरणे कृतेति सूत्रस्य बहुलग्रहणमुक्तार्थसाधकं बोध्यम्। प्रागिति। कृदन्तादुत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थः। प्रथमान्तं सुब्ग्रहणमिहानु वर्तत एव। अत एव राजदर्शीत्यादौ पूर्वपदे नलोपादि पदकार्यं सिद्ध्यति। परिभाषायाः फलं दर्शयन् गतिमुदाहरति। व्याघ्रीति। व्याजिघ्रतीति व्याघ्री। आतश्चोप सर्गे इति कः। पाघ्राध्मेति शप्रत्ययस्तु सञ्ज्ञायामिति वक्ष्यते। आङोर्प्रशब्देन गतिसमासः सयदि प्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास त: प्रागेव लिङ्गयोगः लिङ्गनिमित्तस्य प्रत्ययस्य चैवस्यान्न तु ङीष्। प्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात्। ततो घ्राशब्देन समासे सति अदन्तत्वाभावाज्जातिलक्ष णो ङीष् न स्यादिति भावः। उपपदमुदाहरति। कच्छपीति। कच्छेन पिबतीति कच्छपी। व्याघ्रीवत्सुपीति योगविभागात्कः। यत्तु प्राचा उपपदमतिङन्तमि ति व्याख्यातं तन्न। तथा सति प्रथमान्तसुब्ग्रहणनिवृत्त्या बहुविप्लवापत्तेः। तथाहि। निर्गत इत्यत्र निसो रुत्वं संयते त्यत्र मोनुस्वारः राजदर्शीत्यादौ नलोपश्च न स्यात् ॥

ॐ इत्वात्तत्रोपपदसञ्ज्ञाया एव फलाभावेनाभावात्। अत एव कर्मण्यणिति सूत्रे नुपपदत्वेनायं व्यवहृतो भाष्ये। व्याङोश्च क्रमेण घ्रशब्देन तदन्तेन च गतिस मास इत्यक्षरार्थः। कच्छेनेति। अधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया। न च कारकत्वात्सिद्धम्। कारकत्वेप्युपपदत्वाहान्या परत्वादुपपदसमासस्यैव प्रवृत्तेः। उपपदमिति महास ञ्ज्ञामाश्रित्य प्रथमान्तस्य निवृत्तिरुच्यते उत तदनाश्रित्य। नाद्यः। तदाश्रयणे त्वतन्निवृत्त्या ग्रैमण्डूकानुवृत्त्याश्रयणे गौरवात्। नान्त्य इत्याह। तथा सतीत्यादि ॥

प्रादिनेति। गतिरिति सूत्रे पितदसंबन्धेऽयं दोषः। एवं निर्गतः संपन्नेरिति च प्रत्युक्तमिति। सुबित्येतत्संबन्धे नैव तद्व्यावृत्तावतिङ्पदस्यैव वैयर्थ्यापत्तेरित्यभिमानः। शे
षीकृतेनेति। भाष्यकृतेति शेषः। कथमिति। संहितायामित्यत्वादिति भावः। दिगिति। दिगर्थस्तु यदि सुबित्यनुवृत्त्यैव एधानाहरको व्रजतीत्यस्य व्यावृत्तिसिद्धावतिङ्ग्रह
णमेवोभयोर्निवृत्तौ ज्ञापकम्। महासञ्ज्ञाकरणाच्च राजदृषीत्यादौ न दोषः। सुप्यजाताविति णिनेः सुबुत्पत्तिं विनाऽसंभवेन तं विनोपपदत्वाभावेन दोषाच्च। निर्गतदृत्या
दौ शब्दान्तरसंबन्धात् पूर्वं सुबन्तत्वे लुकि च पदत्वोत्तरं पदान्तरसंबन्धेन समासेन क्षतिः। माङि लुङि त्यादौ सन्निसप्तमीति नोपपदत्वम्। फलाभावाच्च। प्रथमार्थे सौत्री

प्रादिते त्यादौ अतो गुण इति पररूपं च स्यात्। एनेनातिङ्ग्रहणम्। एधानाहरको व्रजतीति प्रत्युदाहरणमपि प्रत्युक्तम्। यदपि कुगतीति सूत्रे उक्तम्। अत्र
सुप्सुपेत्यननुवृत्तेस्तिङापि समासः। इरीकरोतीत्यादि। तदप्यसत्। तत्र शेषीकृतेनातिङ्ग्रहणेनैव विरोधात्। तिङ्समासस्तु सहेति योगविभागब
लभ्यश्छान्दसश्चेतिं प्रागेवोक्तम्। लोके तु प्रभवतीत्यादौ उपसर्गः पृथक्पदमेव। काव्यादिपाठिनामेकपदभ्रमे तु धातूपसर्गयोः संहितायां नित्यत्वं मूल
म्। कथं तर्हि अग्न आयाहीत्यादौ पदपाठे उपसर्गेऽवसानमिति चेत्। पदपाठस्यापि व्याख्याविशेषतया तत्रानुकरणशब्दत्वेनोपसर्गत्वाभावात्। प्रकृति
वदनुकरणमित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वाद्यत्तदेतेभ्य इति सूत्रे त्यदाद्यत्वं कुर्वता एक - शेषं चाकुर्वता सूत्रकृतैव तथा ज्ञापितत्वादिति दिक्। अमैवाव्ययेन।
तुल्यविधानमितिं। एतच्चाव्याख्याद्वारेण लभ्यमतद्वेति ॥ ॐ सप्तम्येव हितन्निमित्तम्। अत एव पशावित्यादीनां नोपपदत्वम्। एधानाहरक इत्यादौ तु क्रियार्थोपपदस्ये

तिकार्यार्थमुपपदसञ्ज्ञावश्यकत्वे न तत्रास्य प्रवृत्तिर्व्यावृत्त्यर्थं तच्चरितार्थं ध्वनितं चेदं भाष्ये इत्युच्यते। तदा तु उभयोर्निवृत्तिः। अतिङन्तश्चेत्यस्य अतिङन्ताघटि
तइत्यर्थः। एवं चोपपदमतिङन्तमिति व्याख्यानस्यानवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधो दूषणमिति ॥

उक्तार्थसाधकमिति। सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासो बहुलग्रहणादिति भावः। सुबुत्पत्तेरित्युपलक्षणम्। स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्यपि बोध्यम्। अनुवर्त्तत इति। उपरञ्जकतया च यसंभवा दिरोधाभावाद्वेति भावः। उपपदमिति महासञ्ज्ञया सुबन्तस्यैवोपपदत्वात्। अत एवेति। सुबुत्पत्तेरनन्तरमेव तेन समासादेवेत्यर्थः। व्याङोरिति। व्याङोर्मध्ये विशब्दस्य प्रशब्देन तद्‍न्तेन प्रशब्देन गतिसमासस्तदर्थः। आङस्तूपपदसमास एव। आतश्चोपसर्गे इति सप्तमीनिर्देशात्। उपसर्गत्वपर्यायाधिकरणस्यैकस्यैवोपपदत्वादिति कश्चित्। तन्न। गतिसमासेनासि

यद्वा कारकांशे कर्तृकरणे कृतेति सूत्रस्य बहुलग्रहणमुक्तार्थसाधकं बोध्यम्। प्रागिति। कृदन्तादुत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थः। प्रथमान्तं सुब्ग्रहणमिहानु वर्तत एव। अत एव राजदर्शीत्यादौ पूर्वपदेन लोपादिपदकार्यं सिद्ध्यति। परिभाषायाः फलं दर्शयन् गतिमुदाहरति। व्याघ्रीति। व्याजिघ्रतीति व्याघ्री। आतश्चोप सर्गे इति कः। पाघ्राध्मेति शप्रत्ययस्तु सञ्ज्ञायां नेति वक्ष्यते। व्याङोर्घ्रशब्देन गतिसमासः। स यदि घ्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तेः पूर्वं संख्यापेक्षमात तः प्रागेव लिङ्गयोगः। लिङ्गनिमित्तश्च प्रत्ययष्टाबेव स्यान्न तु ङीष्। घ्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात्। ततो घ्राशब्देन समासे सति अदन्तत्वाभावाज्जातिलक्ष णो ङीष् न स्यादिति भावः। उपपदमुदाहरति। कच्छपीति। कच्छेन पिबतीति कच्छपी। व्याघ्रीवत्सुपीति योगविभागात्कः। यत्तु प्राचा उपपदमतिङन्तमि ति व्याख्यातं तन्न। तथा सति प्रथमान्तसुब्ग्रहणनिवृत्त्या बहुविप्लवापत्तेः। तथाहि। निर्गत इत्यत्र निसो रुत्वं स्यात्। तत्र मोनुस्वारः राजदर्शीत्यादौ नलोपश्च नस्यात् ॥

ॐ इत्वात्तत्रोपपदसञ्ज्ञाया एव फलाभावेनाभावात्। अत एव कर्मण्यणिति सूत्रेनुपपदत्वेनायं व्यवहृतो भाष्ये। व्याङोश्च क्रमेण घ्रशब्देन तदन्तेन च गतिस मास इत्यक्षरार्थः। कच्छेनेति। अधिकरणस्य करणत्वविवक्षयात्तृतीया। न च कारकत्वात् सिद्धम्। कारकत्वेप्युपपदत्वाहान्यापरत्वादुपपदसमासस्यैव प्रवृत्तेः। उपपदमिति महास ञ्ज्ञामाश्रित्य प्रथमान्तस्य निवृत्तिरुच्यते उत तदनाश्रित्य। नाद्यः। तदाश्रयणे ऽत्र तन्निवृत्त्याग्रे मण्डूकानुवृत्त्याश्रयणे गौरवात्। नान्त्य इत्याह। तथा सतीत्यादि ॥

प्राटितेति। गतिरिति सूत्रे ऽपि तदसंबन्धे ऽयं दोषः। एवं निर्गतः संपन्नेरिति च प्रत्युक्तमिति। सुबित्येतत्संबन्धेनैव तद्व्यावृत्तावतिङ्पदस्यैव पर्य्यापन्नेरित्यभिमानः। शे
षीकृतेनेति। भाष्यकृतेति शेषः। कथमिति। संहितायामित्यत्वादिति भावः। दिगिति। दिग्गर्भस्तु यदि सुबित्यनुवृत्त्यैव एधानाहरको व्रजतीत्यस्य व्यावृत्तिसिद्धावतिङ्ग्रह
णमेवोभयोर्निवृत्तौ ज्ञापकम्। महासंज्ञाकरणाच्च राजदर्शीत्यादौ न दोषः। सुप्यजाताविति णिनेः सुबुत्पत्तिं विनाऽसंभवेन तं विनोपपदत्वाभावेन दोषाच्च। निर्गतदृत्या
दौ शब्दान्तरसंबन्धात् पूर्वं सुबुत्पत्तेर्लुकि च पदत्वोत्तरं पदान्तरसंबन्धेन समासेनास्तिः। माङि लुङित्यादौ सति सप्तमीति नोपपदत्वम्। फलाभावाच्च। प्रथमार्थे सौत्री

प्राटितेत्यादौ अतो गुण इति पररूपं च स्यात्। एतेनातिङ्किम्। एधानाहरको व्रजतीति प्रत्युदाहरणमपि प्रत्युक्तम्। यदपि कुगतीति सूत्रे उक्तम्। अत्र
सुप्सुपेत्यननुवृत्ते स्तिङापि समासः। दुरीकरोतीत्यादि। तदप्यसत्। तत्र शेषीकृतेनातिङ्ग्रहणेनैव विरोधात्। तिङ् समासस्तु सहेति योगविभागब
ललभ्यश्छान्दसश्चेतिं प्रागेवोक्तम्। लोके तु प्रभवतीत्यादौ उपसर्गः पृथक्पदमेव। काश्यादिपाठिनामेकपद्यभ्रमे तु धातूपसर्गयोः संहितायानित्यत्वंमूल
म्। कथं तर्हि अग्न आ याहीत्यादौ पदपाठे उपसर्गे व्यवसानमिति चेत्। पदपाठस्यापि व्याख्याविशेषतया तत्रानुकरणशब्दत्वेनोपसर्गत्वाभावात् प्रकृति
वदनुकरणमित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वाद्यदेतेभ्य इति सूत्रे त्यदाद्यत्वं कुर्वता एकशेषं चाकुर्वता सूत्रकृतैव तथा ज्ञापितत्वादिति दिक्। अमैवाव्ययेन।
तुल्यविधानमितिं। एतच्चाध्याहारेण लभ्यत इत्येवेति ॥ ॐ सप्तम्येव हि तन्निमित्तम्। अत एव पशावित्यादीनां नोपपदत्वम्। एधानाहरक इत्यादौ तु क्रियार्थोपपदस्ये
ति कार्यार्थमुपपदसंज्ञावश्यकत्वे न तत्रास्य प्रवृत्तिव्यावृत्त्यर्थं तच्चरितार्थं ध्वनितं चेदं भाष्ये इत्युच्यते। तदा स्तु उभयोर्निवृत्तिः। अतिङन्तग्रहणस्य सतिङन्ताघटि
तइत्यर्थः। एवं चोपपदमतिङन्तमिति व्याख्यानस्यानवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधो दूषणमिति ॥

नियमस्वभावेति। अमैवेति नियमस्वभावलब्धेत्यर्थः। अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदमैव न समस्यते। अन्येन तुल्यविधानं नेति वचनव्यक्तेरिति भावः। न तु सूत्रस्य
वृत्ति। न तु सूत्रस्य एवा वृत्त्या द्वैधा योज्यत इति भ्रमितव्यमिति भावः। तद्वेति। उपपदमित्यर्थः। अग्रेभोजमिति। विभाषाग्रे प्रथमेति सूत्रेण क्त्वोऽपि विधानान्नास्यामैव तु
ल्यविधानता। अग्रेभुक्त्वेत्यादावमन्तेन समासाभावान्न तस्य नियमविषयतेति भावः। उत्तरपदप्रकृतिस्वर इति। उत्तरपदाद्युदात्तत्वमित्यर्थस्तदाह। आदिर्णमुलीति।

नियमस्वभावत्वार्थकथनपरोयमेवकारो न तु सूत्रस्थः। अव्ययेनेति किम्। कुम्भकारः। असति ह्यव्ययग्रहणेऽमैव यत्तुल्यविधानं तदेव समस्येत। पूर्वसू
त्रारम्भसामर्थ्यादव्ययविषयक एव नियम इति चेत्। तर्हि अमन्तविषयक एव किं न स्यात्। अमन्तेन यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति। तथा च अग्रेभोज
मित्यत्र मा भूत्। अग्रेभुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्। उभयत्रविभाषेयम्। अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्ते यथा उपदं
शस्तृतीयायामिति। यत्तु अमा चान्येन तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते यथा अव्यये यथाभिप्रेताख्यान इति उच्चैःकारमाचष्टे। इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर आदि
र्णमुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वम्। असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वम्। स्वरादिषु तथा पाठात्। अमेत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह। अमन्तेनेति। तेनेह न। पर्याप्तो भो
क्तुम्। तत्पुरुषस्याङ्गुलेः। समासान्तापेक्षया अवयवषष्ठी। द्व्यङ्गुलमिति। द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचो लुक्। द्वन्द्वार्थमिति। तत्पुरुषस्यासंभवादिति भावः ॥

अमैवाभ्यस्तानामिति नानुवर्तत इति मतं द्वन्द्वम्। यद्यपि लित्स्वरणमुल्स्वरयोरत्राविशेषः। आदिर्णमुलीति लित्स्वरेण काजर्यं तथापि अभ्यस्तानामित्यनुवृत्त्यभावपक्षे परत्वादिदं न्याय्यमित्य
भिमानः। लितीत्यनेनापीदं सुसाधम्। अन्तोदात्तमिति। फिट्स्वरेणेति भावः। तदाह। स्वरादिष्विति। त्रैस्वर्येण पाठपक्षे इति भावः। समासान्तापेक्षयेति। तत्पुरुषस्य समासस्यान्तावयव इ
त्यर्थः। समासान्ताः इति सूत्रे समासेति लुप्तषष्ठीकं बोध्यम्। द्वयसच् इति ऊर्ध्वमानत्वे इदम्। प्रमाणत्वे तु मात्रचोऽपि लुगिति बोध्यम् ॥

नन्वेवं प्रकरणविरोधस्तत्राह। हेमन्तेति। चौ हेतौ। यतो द्वन्द्वे दर्शनमतो गौणग्रहणायोग इत्यर्थः। स्पष्टं चेदं द्वन्द्वार्थत्वं भाष्यकृतोक्तम्। एकवद्भावादिति। समाहारद्वन्द्वत्वादित्यर्थः।
आकरेति। पुंलिङ्गस्यैवात्रोदाहरणादित्यर्थः। रात्राह्नाहा इति पुंस्त्वे प्राप्ते आह। संख्यापूर्वमिति। स्पष्टार्थ इति। विपरीतनियमस्यास्पष्टं वारणायेत्युक्ते ध्वनयनक्लेशेन तद्वारणमा
हा। अह्न एवेति लिङ्गादिति। अह्न एवेति नियमे तद्द्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। नियमफलत्वाद्द्विकमिति। अह्नां निर्वृत्तमित्यर्थे कालादित्यनुवृत्तौ तेन निर्वृत्तमिति ठञ्। असंभवादिति। यद्य

नन्वहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारयोऽस्तु। पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्य गौणत्वसंभवादिति चेत्। न। मुख्यसंभवे गौणग्रहणायोगात्। हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्द
सीति सूत्रे द्वन्द्वे समासान्तदर्शनाच्च। अहोरात्र इति। जातिरप्राणिनामिति समाहारद्वन्द्वः। रात्राह्नाहा इति पुंस्त्वम्। यत्तु प्राचोक्तमेकवद्भावात्क्लीबतेति। तन्न। सनपुंस
कमित्यस्य रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वेन परत्वात् बाधं इति वक्ष्यमाणत्वात्। आकरविरोधाच्च। द्विरात्रमिति। संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति वक्ष्यते। अह्नष्टखोरेव। नस्तद्धिते इत्यस्य वसि
द्धे नियमार्थमिदम्। एवकारः स्पष्टार्थः। अह्न एव टखयोरिति विपरीतनियमस्तु न भविष्यति। आत्माध्वानौ ख इति प्रकृतिभावविधानाल्लिङ्गात्। अनित्यत्वादिति। अत्र चलि
ङ्गम् शक्तिलाङ्गलाङ्कुशेत्यत्र घटीग्रहणम्। अह्नोऽह्न एतेभ्यः। अह्नः सर्वेति सूत्रे अहरादयो निर्दिष्टाः। चकारेण संख्यान्ययेऽनुकृते। तत्र सर्वैकदेशसंख्याता विशेषेऽपि अह्नः श
ब्दग्रहणं गृह्यते। संभवादित्याशयेनाह। सर्वादिभ्य इति। समासान्ते पर इति। प्रकरणबललभ्यमेतत्। प्राचा तु टचि पर इति व्याख्यातं तदपि सामर्थ्यलभ्यमिति कथंचि
ज्ञेयम् ॥

ॐ पि ब्रह्मणोऽह्न इदमवयवीभूतमहरित्यर्थे षष्ठीसमासः संभवति तथाप्यत्र सूत्रेऽह्नः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेरित्यनुवृत्तेऽवसिद्धे एतेभ्य इत्युक्त्वा अव्य
यानामहः शब्दभिन्नानामेव ग्रहणं स्यादिप्रामाण्यादिति बोध्यम्। तस्यानभिधानाच्च। प्रकरणेति। तल्लब्धस्य सप्तम्या विपरिणाम इति भावः। सामर्थ्येति। अहन्शब्दान्ततस्
त्व एव विधानादिति भावः। कथंचिदिति। शब्दतोऽनुपस्थितत्वाद्वाक्यार्थान्वयित्वाऽसंभव इति भावः ॥

यत्त्वह्लादेश ऊधसोनङ् वत्समासान्त एव। एवं च विभक्तिविपरिणामेन कार्यं इति। तन्न। टजपवादत्वापत्त्यावश्यकत्वादाद्यन्तौ टाकितावित्यनापत्तेः। टचि तु न त्वाद्यन्तौ टाकितौ
त्वं तस्ये त्यमितिध्वनयन्नाह। भाष्ये स्थितेति। अत्र प्राञ्च इति। अदन्तस्येति वक्तव्यमित्यस्य प्रकृतसूत्रस्थवार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानाय भाष्यकृत इत्यर्थः। दीर्घाह्नीति। बह्वादिषु अ

भाष्ये तु अन्हादेशः प्रत्याख्यातः। अह्न एते भ्योच् स्यात् टचोपवादः। अह्न ष्टखोरेवेति नियमाद्दि लोपो न। अह्नोपोऽनङ् इति सूत्रादनात्। अह्नोऽदन्तात् रेफादि
ति। यदिलसाह्न इत्यपि प्रयोगोऽस्तितर्हि पादित्यपि बोध्यम्। रषाभ्यामित्य धिकारात्। अत्र प्राञ्चः। अह्न इति षष्ठ्याः स्थाने व्यत्ययेन प्रथमा। अदन्तमिर्देशान्नेह।
दीर्घाह्नी प्रावृडिति वदन्ति। तन्नव्यत्ययादिवर्णनक्लेशोऽनर्थः। दीर्घाह्नीत्यत्र प्रातिपदिकान्तेति णत्वं व्यावर्तयितुं सुभ्यादित्वस्यैव वक्तव्यत्वादाकर एव तथोक्तत्वाच्च
त्याशयेनाह। अह्नोनस्येति। प्राचस्तु अह्नोनस्येत्युक्ता अदन्तनिर्देशादिति वदतो व्याघातः स्पष्ट एव। कालाठ्ञिति। एतच्च संख्याविसायेति सूत्रेन्यास पदमञ्जर्योः
ओहाङ् धातोमाधवग्रन्थे च स्पष्टम्। यत्तु नसंख्यादेः समाहार इति सूत्रेऽह्न इत्यस्याणो लुगिति वृत्तिकारादिभिरुक्तं तदप्ययुक्तमिति भावः। प्रसङ्गादाह। त्रिया
मिति। दाविति। यत्तु प्राचा कालनिर्णयदीपिकायां पूर्वास्यान्नवमीमु भाषदशमी कालास्समायाथसाव्यह्नीकालयुगादिमोत्तरयुताचाथोत्तरैकादशीति श्लोके द्व
ह्नीति प्रयुक्तम्। सावद्यमीहयोर ह्नोर्भवाद्यह्नीत्यादि च तद्विवरणे व्याख्यातम्। तत्सर्वं प्रामादिकमिति भावः। तथाहि। द्विहटि द्विहेति ङीप् द्विहगोरिति वा। आद्योऽपि
अणन्तत्वाहृञन्तत्वात्जन्तत्वाद्धानाद्यः। वृत्तिकाराद्युक्तत्वस्याऽणह्न प्रामादिकत्वाल्लुकालुप्तत्वाच्चा न च प्रत्ययलक्षणम्। अणो योऽकार इति व्याख्यानात्। नापि द्वितीयः। ठ
ञो योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानात् ॥
ॐ ह्नमिति पाठादुपसर्जनत्वे पि ङीप्। अयुक्तमिति। कालाठञस्तदपवादत्वादिति भावः। प्रामादिकत्वादिति। तदपवादस्य ठञः आ
ह्ने रिति भावः। लुके ति। स्वरूपकथनमेतत्। अण् योऽकार इति। एवं च वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणमिति भावः ॥

ठञोलुकीति। निष्कादिभ्यः समासे ठकोऽप्राप्तेरिति भावः। निष्कस्य परिमाणत्वेदम्। उरोभूषणादिवाचित्वेऽसमासे इति सूत्रे परिमाणवाचिनिष्कादीनामेव ग्रहणे तु ठकोलुकी
ति बोध्यम्। न च द्विनिष्केत्यत्र निष्कस्य परिमाणत्वे द्विनिष्कीति ङीपैव भवितव्यम्। उन्मानत्वेऽपि उन्मानस्य चेह द्विस्तकम्बल्ययोरेव निषेध इति नियमेन ङीबेव प्राप्नोति। एवं च द्वि
बिस्तेत्यत्र बिस्तादिप्रतिषेधेन ङीबभावो न तु ठञो काराभावादिति वाच्यम्। निष्कशब्द उन्मानवाची बिस्तादयः परिमाणविशेषा एवेति मतमनुसृत्य हरदत्तादिभिराकरेत यो
केरित्याशयात्। तदा हि अपरिमाणान्तत्वाद्द्विगोरिति ङीपि निषिद्धे पिठजन्तत्वात्ताप्रसक्तरीत्यैव वारणात्। एतेन द्विबिस्तेत्यपि व्याख्यातम्। न चैवमपरिमाणेति निषेधोऽनर्थः स्या

अत एव हि द्विनिष्केत्यत्र क्रीतार्थे प्राग्वतीयस्य ठञो लुकि टाबेवाकरे उदाहृतः। द्विबिस्तेत्यादावप्येवम्। नापि तृतीयः। टचः समासान्तत्वात् तदन्तस्य तद्धि
तार्थत्वं प्रत्युपसर्जनत्वादत एव हि आपिशलिना प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशलेत्युदाहृतम्। भाष्यमते अचाट चोबाधनाच्चानापि चतुर्थः। अपरिमा
णेत्यादिना ङीपो निषेधात्तस्मात् टाबेव युक्तः। स्यादेतत्। टाबप्ययुक्तः स्त्रीत्वस्यैव दुर्लभत्वात्। तथा चाहोऽह्न एतेभ्य इति सूत्रे कैयटहरदत्तावाहतुः रात्रा
ह्नाहाः पुंसीति वचनात् स्त्रियां रूपाभावात् ठजयोनास्तीह विशेष इति। मैवम्। भावानवबोधात्। इत्थं हि कैयटाद्याशयः सर्वादिपङ्क्तपूर्वादह्नष्टजपवादो
ज्विहितः ॥

ण्ड तत्सामर्थ्येन तदभावकल्पनायेह्यान्यायसिद्धोक्तरीत्यैव तद्वारणस्योचितत्वात्। तेनापि वदर्थबोध स्यैवौचित्यात्॥ तदन्तस्येति। त
दन्तार्थस्येत्यर्थः। उदाहृतमिति। अनुपसर्जनादिति सूत्रे वार्तिककारैरिति शेषः। चतुर्थः। द्विगोरिति ङीबित्येवंरूपः। ननु बह्वादिगणे ह्नन्शब्दपाठाद्दीर्घोह्नीत्यादा
वनुपसर्जने ङीपि वात्रापि स्यादिति चेन्न। समासान्ते कृतेऽह्नन्शब्दत्वाभावात्। तस्मात् टाबेवेति। अस्य स्त्रीत्वमङ्गीकुर्वतां मत इति शेषः। अत स्तन्मतमाशङ्क्य पूर्वकमु
पपादयति। स्यादेतदित्यादिना ॥

स्त्रीत्वसंभवेपीति। एत्राह्नाह्न इत्यस्य रात्राह्नशब्दघटितसमाससमात्रार्थनिमित्तलिङ्गस्यान्तरङ्गस्य सार्वत्रिकस्य च बाधेनोपपत्तौ बहिर्भूततद्धितार्थनिमित्तलिङ्गबाधकत्वेमाना
भाव इति भावः। पुण्याहमित्यत्र उत्तमैकाभ्यां चेत्यह्नादेशनिषेधात् पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबत्वस्य सत्त्वाच्चेत्याशयेनाह। चतुर्णामिति। परत्वादिति। अह्नाह्नान्ता इत्यपेक्ष
तत्र संख्यापूर्वस्य तद्धितार्थद्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वेन स्त्रीत्वसंभवेपि टजन्तस्य तद्धितं प्रत्युपसर्जनत्वात्। अनुपसर्जनाधिकारोक्तस्य टिड्ढेति ङीपः प्राप्तिरेव नास्तीति
तत्र टजचोर्विशेषः स्पष्ट एव। पुण्याहमित्यत्र तु उत्तमैकाभ्यां चेत्यचो निषेधः। अह्नादेशस्यैवेति मतभेदेन व्यवस्थितम्। इतरेषां चतुर्णां रात्राह्नाहा इति वचनात् स्त्रियां वृ
त्तिर्नास्तीति। स्यादेतत्। भवेदेष वृद्धानामाशयः। यदुक्तं द्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वे प्रमाणं स्यात्। तदेव किमिति चेत् ॥ उच्यते। अमरसिंहेन पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः
सुरासुरा इति पुंस्त्वाधिकारे अह्नाहान्ताः स्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यका इत्युक्तम्। अर्धान्ताः प्राध्वलं प्राप्ताः पन्न पूर्वाः परोपगाः। तद्धितार्थे द्विगुः संख्याः सर्वनामतदन्त
का इति च। ततः परमुक्तम्। एवं चेह अह्नाहान्ता इत्यनेन पुंस्त्वं प्राप्तं तद्धितार्थे द्विगुरिति परोपगत्वेन परत्वादेव बाध्यते। तथा च तेनैव परिभाषितम्। परं विरोधे शेषं तु
ज्ञेयं शिष्टप्रयोगत इति। तस्मादमरग्रन्थः उक्तार्थे प्रमाणम्। किंच परवल्लिङ्गमित्यस्य रात्राह्नाहा इत्यपवादः। यत्र तु द्विगुप्राप्तेत्यादिनोक्तगौनिषिद्धः। तत्र तदपवाद
स्याप्रवृत्तिः स्पष्टैव। एतच्च माधवेनापि ध्वनितमित्यनुपदमेव वक्ष्यामः। किंच भवाद्यर्थे तद्धितान्तं परोपगमिति निर्विवादम्। तद्धितलोपे तु यः शिष्यते स लुप्यमानार्थो
भिधायीति न्यायेन भवाद्यर्थवत् स्त्रीत्वादेरप्यभिधानं न्याय्यमेव। प्रकृतेर्लिङ्गानुशासनस्य केवलायां प्रकृतावुपक्षीणस्य लुप्ततद्धितायामप्रवृत्तेः। लुपि युक्तवदिति लि
ङ्गातिदेशोप्यत्र प्रमाणम्। प्रकृतलिङ्गानुशासनानां लुप्तप्रत्ययेषु प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः। अत एव लवणः सूपः लवणा यवागूः इत्यादौ न क्लीबत्वम्। अत एव च कुमारीब्रा
ह्मण इत्यादिषु आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तेष्वपि विशेष्यनिघ्नतैवाकरे स्पष्टा ॥
यात तद्धितार्थे द्विगुरित्यस्य परत्वादिति भावः। तदाह। तथा चेति। केवलायां प्रकृतौ। सर्वाह्न इत्यादौ ॥

अलंबहुनेति। एतेन स्त्रीत्वमेव नास्तीति सूचितम्। तथाहि। रात्राह्नाहाः इत्यनेन बहिर्भूततद्धितार्थनिमित्तलिङ्गबाधकल्पने उपस्थितरात्राह्नाहशब्दार्थविशेष्यत्वप्रयु
क्तप्राप्तिकलिङ्गस्यैव बाधः स्यान्न तु बहिर्भूतसमाहारविशेषणत्वप्रयुक्तप्राप्तिकस्यापि अतो नान्तरङ्गन्यायाप्राप्तिः। किंच प्राद्यलमित्यादिवाक्यस्यापि कोपे परत्वात्तेना
द्व्यह्नादिविषये पुंस्त्वबाधापत्तौ परवल्लिङ्गमिति सूत्रे एकदेशिग्रहणं कृत्वा भाष्यकृता कृतस्य द्विगुप्राप्तेति वार्तिकप्रत्याख्यानस्यासंगत्यापत्तिः। तत्र रात्राह्नेत्यादिकथा
र्थं तस्यावश्यकत्वात्। न चेदमप्येकदेशिसमासविषयकमेव। अत्रत्याहर्ग्रहणस्य पुण्यसुदिनाभ्यामित्यादेश्चैवैयर्थ्यापत्तेः। अतिरात्रः सर्वाह्न इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च

द्व्यह्नीति ङीपं बदता प्राचाऽपि स्त्रीत्वं स्वीकृतमेवेत्यलं बहुना। यदि समर्थनीयमेवेत्याग्रहस्तर्हि आधाराधेयभावव्यत्यासेन समर्थ्यताम्। द्वे अहनी य
स्यामिति दिनद्वयाधारभूतेत्यर्थलाभात्। उपान्त्यस्यापीति। यथा प्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात्। तथेहापि उत्तमग्रहणसामर्थ्या
दन्त्ययोर्ग्रहणम्। उत्तमौ च एकश्चेति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमिति तेषामाशयः। खार्याः प्राचाम्। द्विगोरिति। खारीशब्दान्तात् द्विगोरित्यर्थः। द्व्यञ्जलमि
ति समाहारे द्विगुः। आन्महतः। पदाधिकारे तदन्तस्यापि ग्रहणान्महच्छब्दान्तस्यापि ॥

। एवं चोत्सर्गस्य परवल्लिङ्गस्य द्विगुस्त्रियामित्यादि निषेधे तद्विषये तदपवादस्याप्यप्रवृत्तिरिति निरस्तम्। अहरतिक्रान्ता रात्रिरित्यर्थे समासस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तत्र टजचो ङी
प्दाद्वर्याविशेषसत्त्वेन नास्ति टजचोर्विशेष इति कैयटासंगतिश्च। तस्मात् प्राद्यलं प्राप्नेत्यादिस्तद्धितार्थे द्विगुरिति कोशाश्चान्ह्नाहान्ताद्यतिरिक्तविषय एव न्याय्य इति दिक्।
द्वे अहनी यस्यामिति। बहुव्रीहौ रात्राह्नाहाः इत्यस्याप्राप्तेरिति भावः। बव्हादिषु अहः शब्दपाठादुपसर्जनत्वेऽपि ङीषुक्तस्यापीति। तेन परममहाबाहुः सिद्धः। अपाणिनीयत्वादि
ति। पास्तादिषु महत आत्वं पुंवत्कर्मधारयेति कृतोऽस्ते रितिभावः। आन्महत इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावस्यङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन पुंवद्भावात्परत्वात्टाब[illegible]

अतिरभसीमिति। आर्द्रीप्रैलपस्येवतेनलुकोविधानादितिभावः। द्वन्द्वेनेति। राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेद्व्यनुवर्तमानेसंख्येत्यनेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यतत्राप्राप्तेरित्यर्थः। प्रक्रम

कथंतर्हिपरममहत्परिमाणमिति। परममहतोद्रव्यस्यपरिमाणमितिषष्ठीतत्पुरुषइतिवृद्धाः। यत्तुवर्द्धमानेनोक्तम्। इष्टकेषीकामालानामित्यत्रतदन्तविद्धु
पसंख्यानेसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारेतदन्तविधिर्नास्तीति। तद्भाष्यकैयटविरुद्धम्। तथाहि। पदाधिकारेप्रयोजनम्। इष्टकचितं पक्वेष्टकचितमित्यादिभाष्ये
उदाहृतम्। कैयटेनचपदशब्देनोत्तरपदंगृह्यतेइतिव्याख्यातम्। एतदेवार्थतःकाशिकायामुपनिबद्धम्। नतुइष्टकेषीकेत्यत्रस्वतन्त्रमुपसंख्यानमस्ति। महतीश
ब्दस्येति। यत्तुप्राचोक्तंजातीयघासादौतीशब्दस्याप्यात्त्ववक्तव्यमिति। तत्रजातीयेतावद्व्यर्थम्। पुंवत्कर्मधारयेतिआन्महतइतिचसूत्राभ्यामेवरूपसिद्धेः। तीशब्दस्ये
त्यपिअपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम्। अष्टनइति। कपालेउत्तरपदेहविषिवाच्येअष्टनआत्त्ववक्तव्यमित्यर्थः। अष्टाकपालइति। संस्कृतंभक्षाइत्यणोद्व्यद्वपूर्वेतिलुगितिव्याच
ख्युः। तदतिरभसात्। द्विगोर्लुगनपत्यइतितुबोध्यम्। द्व्यधिकादिति। एतच्चभाष्यवार्तिकारूढमित्युक्तम्। यत्त्विहपूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धयेविस्पष्टादेराकृतिगणत्व
शरणीचक्रुस्तच्चिन्त्यम्। उपलभ्यमानस्यतादृशस्वरस्यद्वन्द्वेननिर्वाहात्। स्वरान्तरेऽपीष्टापत्तौबाधकाभावादितिदिक्। एकादिः। अदुकिअकारोच्चारणसामर्थ्यात्स्वररू
पंन। केचित्तुस्पष्टार्थमादुकंदीर्घादिमाहुः। रात्राह्नाहाःपुंसि। परत्वादिति। यत्तुप्राचाएकवद्भावात्क्लीबतेत्युक्त्वाअहोरात्रमित्युदाहृतंतन्नेत्यवोचाम। यत्तुवदन्ति।
रात्रादीनामेवानेनपुंस्त्वंविधीयतेतदन्तस्यतुपरवल्लिङ्गमित्येवसिद्ध्यति। अतएवभिन्नविषयत्वान्नविप्रतिषेधशङ्का। एवंचसमाहारेसनपुंसकमित्येवभवतिपरवल्लि
ङ्गापवादत्वादिति। तन्न। उक्तरीत्याह्यहर्व्यहादावपिक्लीबत्वंस्यात्। नचेष्टापत्तिः। प्राचाअपिद्व्यहस्त्र्यहइत्युदाहृतत्वादाकरविरोधाच्च। अमरोप्याह। तेतुत्रिंशदहोरात्रइति। मा
सेनस्यादहोरात्रइतिच। तस्मात्तदन्तस्यैवायंपुंस्त्वविधिः। द्वन्द्वतत्पुरुषयोरितिप्रक्रमणादितिस्थितम्

णादिति। प्रक्रमादित्यर्थः। प्रकरणादितियावत् ॥

प्रामादिकमेवेति। समाहारद्विगावित्यर्थः। संख्यापूर्वं रात्रमित्यस्य प्रतिप्रसवविधित्वलाघवानुरोधेन समाहारद्विगावेव प्रवृत्तः। भविष्यति मर्यादेति सूत्रे स्थेत्रिंशा
त्रः पञ्चदशरात्र इति भाष्यप्रयोगे तु त्रिंशत् पञ्चदश वा रात्रयो यस्मिन्निति बहुव्रीहिरच् प्रत्ययस्त्वेवेति योगविभागात्समासान्तो बोध्यः। पृषोदरादित्वाद्दकार इति कश्चि

संख्यापूर्वमिति। तथा च लिङ्गानुशासनसूत्रम्। अपथपुण्याहौ नपुंसकौ संख्यापूर्वा रात्रिरिति। अमरोऽप्याह। रात्रं प्राक् संख्ययाऽन्वितमिति। गणरात्रं
निशाबह्व्य इति च। पुंस्त्वाधिकारे स एवाह। रात्रान्ताः प्रागसंख्यका इति। एवं स्थिते द्विरात्रस्त्रिरात्र इति वृत्तिकारहरदत्तादिभिरुक्तं पुंस्त्वं प्रामादिकमेवेत्य
वधेयम्। अर्द्धर्चाः पुंसि च। इह केषांचिदर्थभेदेन व्यवस्था। तथा च शाश्वतः। मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकेऽस्यापि वाचकः। अर्द्धर्चादिगणे पाठात्तु नपुंसक
योर्मधुरिति। अमरस्तु माध्वीकं मधुनद्वयोरित्याह। पात्राद्यन्तस्य नेति। स्त्रीत्वमिति शेषः। सुदिनाहमिति। सुदिनशब्दः प्रशस्तपर्यायः। तथा च प्रयोगः।
सुदिनासु समासु कार्यमेतत् प्रविविच्य्वीत विशेषतस्त्वयं वेति। पथः। कथं तर्हि व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समा इत्यमरः। व्यध्वो विपथकापथ्याविति
तिरभसकोशश्च। अत्राहुः। प्रमाद एवायमिति। वस्तुतस्तु पथे गतावित्यस्मात्पचाद्यचि पथते व्याप्नोतीति पथः। आकारान्तोऽयम्। तथा च त्रिकाण्डशेषः। वाटः
पथश्च मार्गः स्यादिति तेन समासे पुंस्त्वम्। न चैवं विपथ इति द्वावपि कापथो न स्यात् कोर्देशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम्। ईषदर्थे चेति तत्सम्भवात् कुत्सायाम
र्थतः पर्यवसानात्। इदं त्ववधेयम्। परवल्लिङ्गतापवादरूपत्वात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्तते नान्यत्र। विपथा नगरी। बहुव्रीहिरयम्। पन्थानमतिक्रान्ता अति
पथा इत्यपि न। द्विगुप्राप्तेत्यादिना परवल्लिङ्गतायाः प्रतिषेधादिति भावः ॥

ता। पौनरुक्त्यपरिहारायाह। सुदिनशब्द इति। सुदिनस्विति। प्रशस्तास्वित्यर्थः। पथेते इति। एतदात्मनेपदिष्वपि पठ्यत इति मतेनेदम् ॥

माधवेनोक्तप्रायमिति। अत्रारुचिबीजंतूक्तम्। किंच पथइत्यस्य परवल्लिङ्गतापवादत्वात् तत्पुरुषे प्रवृत्तिस्तत्रैव प्रवृत्तौ चापवादत्वमित्यन्योन्याश्रयोऽप्यत्र बोध्यः। तस्माद्द्विपथादिपथे स्यादावर्द्धनावमितिवल्लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य लिङ्गमशिष्यमितिन्यायेन सिद्धमिति बोध्यम्। एवं चाध्वो विपथकापथाविल्सपि समञ्जसम्। द्वितीये

एवं चन्यायसाम्येन व्यन्हे त्र्यहापि राज्ञान्हाहाइत्यस्य प्रवृत्तिर्नेति माधवेनोक्तप्रायम्। मृदु पचतीति। क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयान्तम्। धातूपात्तभावनां प्रति हि फलांशः कर्मीभूतः तथा च फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया। अतएव सकलत्वाविलादेकारकपूर्वकत्वान्नेति। यत्रतु भावनांप्रति करणतया धात्वर्थविशेषोऽन्वेति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयान्तत्वैव। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति यथा। एतच्चकरणेऽजइति सूत्रेऽनुतेपदमञ्जर्योः स्पष्टम्। न चैवं ज्योतिष्टोमेन भक्तिपूर्वं यजेतेति न सिद्ध्येदिति वाच्यम्। भावनाविशेषणत्वेतदुपपत्तेः। तत्रापि संदर्शनप्रार्थनादि भिर्व्याप्यमानत्वात् क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वविवक्षायां तद्विशेषणत्वाद्द्वितीया। अन्यथातु प्रथमैवेति विवेकः। सामान्येन नपुंसकमिति च अनियतलिङ्गविषयकम्। तेन आदिः पचति प्रातरादिरिति पुंस्त्वमेव। विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभे बोध्यः। पर्यायस्यैवेति। कथं तर्हि नृपतिसभामगमन्नवेपमाना इति कीचकवधे। गजपतिवत् राजविशेषणत्वादिति रक्षितः। विभाषा सेना। च निशमिति। कृत्स्नचतुर्दशीरात्रः। तस्यां किल के विद्धान उपवसन्ति। तथा च तिर्यगधिकरणे शाबरभाष्यम्। पुनश्च चतुर्दश्यामुपवसतः पश्याम इति। इति तत्पुरुषः ॥

ति। क्रियाविशेषणादिति भावः। ज्योतिष्टोमेनेति। तदभिन्नेन यागेनेष्टं भावयेदिति तत्र बोधात्। न सिद्ध्येदिति। कर्मभूतफलांशाभावेन द्वितीयानापत्तेस्तृतीयापत्तेश्चेत्यर्थः। कथं तदुपपत्तिस्तत्राह। तत्रापीति। व्याप्यमानत्वादिति। तेषां धात्वर्थविवक्षयेत्यर्थः। ज्योतिष्टोमाभिन्नयागकरणिकामिष्टविषयां भावनां पश्येदिति बोध इत्यभिमानः। तथा बोधाननुभवेनाह। अन्यथेति। पुंस्त्वमेवेति। आदिशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात्। अतएव प्रातरादिरित्यत्र प्रातरित्यस्य क्लीबत्वेऽपि लिङ्गत्वे पिवा आदिरित्यस्य पुंस्त्वमेव॥ इति तत्पुरुषः ॥

नन्वप्रथमाविभक्त्यर्थ इत्यनुचितम्। अन्यपदार्थे इति सूत्रात् पदं च सुबन्तमित्यत आह। पदेनहीति। तत्र विभक्त्यर्थास्य(?) प्रसंबन्ध्यन्तर्भावेणाप्येकार्थीभावाङ्गीकाराच्च चित्रगुर्देवदत्त इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः। तस्यापि। समासस्यापि। अयमेवेति। कर्मग्रामस्त्वेत्यर्थः। भिन्नैवेति। प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणताविषयेत्यर्थः। नहीति। तस्माद्विशेषणीभूते कर्तरि तस्याभेदान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरमङ्गीकार्यम्। बहूनामिति। सामान्येनोक्तमर्थं विशेषतो विवृणोति। चकारादेति। आदिना

यस्य त्रिकस्येति। यद्यपि प्राद्योगतायर्थे प्रथमयेत्युक्तम्। तथाऽपि द्वितीयाश्रितादिभिरिति तत्प्रथमाकेन चित्सह समस्यत इति नोक्तमित्यर्थः। वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा। अन्यस्य पदस्येति। पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते तथा च द्वितीयाद्यर्थे इति फलितं तदाह। अप्रथमेति। समानेति। एतद्विशेषपदाल्लभ्यम्। प्राप्तमित्यादि। ग्रामं कर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकं विग्रहार्थः। उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः। विग्रहे स इति प्रयोगे तु तस्याप्ययमेवार्थः। यद्यपि क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुर्धात्वर्थं प्रति विशेष्यतो चितातथाऽपि व्यपेक्षावादिभिरगत्या समासे भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या। किं च कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैव नामार्थतयोदकस्य तद्भेदो वाच्यः स च बाधितः न हि कर्तृविशिष्टप्राप्तिरुदकमिति भवति। अपि च व्यस्ते सन्तिवीनमुदकमिति वत्समस्तेऽपि उदकविशेषणप्रयोगः प्राप्तः। स च वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति वचनेनैव वारणीयः। सिद्धान्ते तु बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनेन साधनस्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आस्थितः। चकारान्निषेधोऽप्यबहुव्रीहित्वातिभङ्गेनाम् कर्तृमते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदितिस्थितम्। ऊढरथादि। अनडुत्कर्तृके तिर(?) वहनकर्मीभूतो रथः। रथकर्मकोद्वहनकर्ता तु समासार्थः॥

कान्तायर्थसंग्रहः। तेषां निषेधोऽभावस्तद्बोधकं लोपवचनं कार्यमित्यर्थः। बहुव्युत्पत्तीति। प्रत्ययार्थप्राधान्यादिव्युत्पत्तीत्यर्थः। कर्तव्यमिति। इदमुपलक्षणं विभाषाधिकारादीनामपि। न्यायसिद्धमिति। तादृशतादृशार्थान्तर्भावेणैकार्थीभावाङ्गीकारादित्यर्थः। विशेषणत्वेनैवोपस्थितेर्विशेषणाद्यन्वयोऽपि नेत्यन्यत्र विस्तरः॥

समासेनाभिहितत्वादिति। एवंचतेषांकर्मत्वादिरूपतैवनास्तिविभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेणकर्मादीनांकर्मादिशब्दैरुक्तेरप्यनभिधानादितिभावः। तत्तिद्धेरिति। लनव कारत्वेनाव्ययीभावादिसंज्ञायाअस्यावाधादितिभावः। उत्तरपदलोपइत्यस्यशेषंप्रदर्शयति। वक्ष्यइति। सूत्रजमिति। मुख्यार्थेतुनसमासोनभिधानादितिभावः। नच

रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्मपशुः। पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानंरुद्रः स्थाल्यधिकोद्धरणकर्मओदनः। ओदनकर्मकोद्धरणावधिः स्थालीत्यादिरर्थः। दृहकर्मादीनांसमासेनाभिहितत्वात्प्रथमा। प्रथमार्थेत्विति। दृष्टेदेवेअनयोर्नसमासः। शेषत्वादित्यत्रतात्पर्यम्। व्यधिकरणानामिति। अत्राप्युक्तएवहेतुः। इत्यंशेषग्रहणमुपनिबद्धम्। नचोन्मत्तगङ्गमित्यादिव्यावृत्तिरेवतत्फलम्। एकसंज्ञाधिकारेणैवतस्मिंस्तत्सिद्धेरितिभावः। अनेकमन्यपदार्थेइत्यस्यानेकंवहूनामपियथास्यात्। तदुदाहरणंतुमूलएवस्फुटीभविष्यति। एवंचात्रसुबित्येवानुवर्तते। नतुसुपेति। यत्तुसुप्सुपेत्यनुवर्त्यानेकंसुबन्तंसुबन्तेनसहेतिव्याख्यातम्। तन्न। द्विपदबहुव्रीह्यसिद्धिप्रसङ्गात्। प्रादिभ्यइति। प्रादिभ्यः परंयद्धातुजंतदन्तस्यपदान्तरेणसहसमासोव्याख्येयः। सूत्रसिद्धार्थानुवादोयम्। वाचेति। इदंतुवार्तिकम्। पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्यधातुजस्येतिवलोपोवाच्यः। एतच्चप्रादीनामेववृत्तौविशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्यसूत्यजम्। स्त्रियाः पुंवत्। ऊङोऽभावइत्स्त्रियइतितुऊङोऽन्योऽनूङितिपर्युदासः स्यात्तर्हिटाबाद्यन्तमेवगृह्येततत: किमितिचेत्। इडविडौः पत्यंजनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्। स्त्रीविडः। दरदोपत्यंस्त्रीतश्चेतिलुक्। इडविड्दरत्। साचासौवृन्दारिकाचऐडविडवृन्दारिका। दारदवृन्दारिकेतिनसिद्धेत्। नह्यतस्त्रीप्रत्ययः कश्चिदस्तीतिभावः। निपातनादिति। एतच्चपूर्वत्रापियोज्यंवैयधिकरण्येनस्वरसतोबहुव्रीहेर्दुर्लभत्वात्॥

इयमवधेयम् दारदः। तपोः स्त्रिया

ऊ नारम्भएवतुज्यायात्। नसिद्ध्येदिति। जातेश्चेतिनिषेधस्तुनात्रनिषेधविषयेएवपुंवत्कर्मधारयेत्यस्यप्रवृत्तेः। किंचतत्रजातेरितिपञ्चमीनिर्देशात्ततः परोयप्रत्ययस्तदन्तेस्तनिषेधोनायंतथा। एवंचसत्यभिधानेबहुव्रीहावपिऐडविडभार्यइत्येव। भाष्येउत्तरसूत्रोदाहरणंतुतत्राप्ययमेवार्थइतिसूचयितुमैडविडस्थानन्तरापत्यत्वेभाष्यमते

त्राप्यानुपलम्भनात। तदनुरोधबीजतु प्रागुक्तार्थकभाषितपुंस्कादित्यस्याप्रसिद्धत्वम्। षष्ठ्यन्तपाठइति। अनूङः समानाधिकरणेइत्येवंरूपः। पुमान्यस्मिन्निति। प्रवृत्तिनिमि
त्तस्याधारत्वविवक्षयासप्तमी। सत्सप्तमीवायस्मिन्अर्थेसतिपुमान्भाषितोभवतीत्यर्थः। स्त्रीप्रत्ययेति। स्वरितत्वप्रतिज्ञयाप्राप्तमित्यर्थः। अचः परस्मिन्नितीति। उत्तरपदपरत्वा
अलुगिति। इहभाषितपुंस्कमवतीतिभाषितपुंस्कात्। अतनेः क्विप्। एवंचसमानाधिकरणएवबहुव्रीहिः। अलुगर्थंचयत्नोमास्त्विति यद्यपिसुवचंतथापिप्राचाम
नुरोधेनक्लिष्टव्याख्यानमितित्यवधेयम्। षष्ठ्याश्चेति। एवंचसूत्रेकेषांचित्षष्ठ्यन्तपाठोऽनाकरः हरदत्तादिग्रन्थविरोधातिदितिभावः। तुल्येइत्यादि। अयंभावः। भा
षितः पुमान्यस्मिन्नर्थेतद्भाषितपुंस्कंप्रवृत्तिनिमित्तम्। तदस्यास्तीतिअर्शआद्यच्। तेनतुल्येप्रवृत्तिनिमित्तेउक्तपुंस्कंशब्दरूपंलभ्यतइति। स्त्रीवाचकेति। एते
नस्त्रियाइत्यस्यस्त्रीप्रत्ययपरतांवारयति। तथाहिसतिइत्यंसूत्रार्थः स्यात्। अनूङः स्त्रीप्रत्ययस्यपुंसीवनिवृत्तिरित्यर्थः। यथामरुवदस्मिन्ग्रामेजलमित्युक्तेअ
भावएवातिदिश्यतेतद्वत्। नन्वयमेवन्यायवाक्यार्थोऽस्तु। यथोक्तंप्राचाउक्तपुंस्कात्परस्यानूङः स्त्रीप्रत्ययस्यपुंसीवपुंवत्स्यात्। पुंवद्भावात्स्त्रीप्रत्ययलोपइतिचेन्न
वम्। अस्यार्थस्याकरेएवअनेकधादूषितत्वात्। तथाहि। अस्मिन्पक्षेपटुभार्यइत्यत्रोत्तरपद्निमित्तायाङीषोनिवृत्तिः। अचः परस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वेसतियण्स्यात्।
किंचवतण्डस्यापत्यंस्त्रीवतण्डी। वतण्डाच्चेतियञ्। तस्यलुक्स्त्रियामितिस्यपत्येलुक्। ङीङः रवादित्वान्ङीष्। वतण्डीचासौवृन्दारिकाचवातण्ड्यवृन्दारिकेति
इष्यते। अत्रङीषोनिवृत्तावपिअर्थस्यतस्यस्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाल्लुक्स्त्रियामितिप्रवर्तेत। अपिचैवमेडविडस्यापत्यंस्त्रीत्यादिप्रागुक्तंनसिद्ध्येत्। किंचगार्ग्यश्चतावृन्दा
रिकाश्चगार्गवृन्दारिकाः। ङीपिनिवृत्तेऽपियञञोरितिलुङ्नस्यात्। अस्त्रियामितिनिषेधात्। तस्माद्यथाव्याख्यातमेवग्राह्यम्। लौकिकेति। यत्तुचित्राणांगवामयमिति
मीमांसकैर्विग्रहीतंतल्लौकिकाल्लौकिकबहिर्भूतत्वादुपेक्ष्यमितिभावः। एतच्चमासजातइत्यत्रप्रपञ्चितम् ॥
निमित्तत्वादस्यानिवृत्तेरितिभावः। प्रवर्तेतैवेति। ननिवर्ततेत्यर्थः। अस्त्रियामितीति। तद्राजस्यबहुष्वितिसूत्रात्तत्रतदनुवृत्तेरितिभावः ॥

पूर्वसवर्णदीर्घेनेति। पूर्वशब्दे सानुस्वारः पाठः समासात्पूर्वं नसवर्णदीर्घ इत्यर्थः। पूर्वसवर्णेत्यपपाठो दीर्घाज्जसीतिनिषेधात्। इत्यमेवेति। पूर्वपदं नाक्षिप्यं तद् इत्येव मेवेत्यर्थः। चतुर्णां द्वन्द्वे इति। उपक्रमभाष्यन्तु स्तथैवलाभादितिभावः। एतेन नेष्टन्तद्वन्द्वं कृत्वो ह्यात् शब्दे गृद्वन्द्वे नदोषइत्यपास्तम्। पूर्वपदमिति। येनानङ् स्यादितिशेषः।

चित्राअस इति। अन्तरङ्गानपीतिन्यायादिह पूर्वसवर्णदीर्घो न प्रवर्तते अन्यथा एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन सुपो लुकि चित्रगुरित्यत्र अकारो न लभ्येतेतिभावः। नेदेति। इष्टसिद्ध्यनुरोधेन पूर्वपदं क्वचिदाक्षिप्यते न तु सर्वत्र। तथा चौजः सहोम्भसु इतिसूत्रे हरदत्तेन स्पष्टमेवोक्तमितिभावः। आनङिति। तथा च समर्थसूत्रेभाष्ये होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र चतुर्णां द्वन्द्वे तृतीयस्य आनङ् दाहृतः। पूर्वपदाक्षेपे तु स न सिद्ध्येत् न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं नापि तदन्तं होतुरेव पूर्वपदत्वादितिभावः। अतएवेति। पूर्वपदाक्षेपाद्येवेत्यर्थः। चित्राजरदिति। न चेह द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्य पुंवद्भावोऽस्तु तथा च टाबपि निवर्ततेनेति वाच्यम्। द्वन्द्वान्तर्गतयोः स्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कत्वेऽपि उदाहृतद्वन्द्वस्यातथात्वात्। तथा च पट्वीमृद्व्यौ भार्ये यस्येति विगृह्य पट्वीमृदुभार्य इत्युदाहरता भाष्यकारेण सर्वमिदं ध्वनितमितिभावः। द्वयोरपीति। पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदस्याश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इतिभावः। जरच्चित्रेति। पूर्वकालैकेतिसूत्रे जरच्छब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वे सतिलिङ्गविशिष्टपरिभाषयाजरत्याः पूर्वनिपातः। कर्मधारयोत्तरेति। एतेनादृष्टसदृशप्रजमितिप्रयोगो व्याख्यातः। इहप्रपट्के बहूनां बहुव्रीहौ पूर्वपदं न पुंवदित्युक्तारूपे विशेषउक्तः। अनिज्विधावपि विशेषान्तरं वक्ष्यति। यनुप्रावानीलोज्ज्वलवपुरित्युदाहृतं तत्र स्वरे विशेषो बोद्ध्यः। तथाहि ॥

लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति। जरच्छब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात्तेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाजरतीशब्दस्यापि ग्रहणेनोपसर्जनत्वे सति जरत्याः पूर्वनिपात इतिशेषपूरणेनान्वयः। विशेषान्तरमिति। परमः स्वोधर्मो यस्येति त्रिपदबहुव्रीहावपितिजभावरूपमित्यर्थः ॥

महान्भेद इति। यदि तु कर्मधारयोत्तरपदे बहुव्रीहौ नीलपदस्वरः सिद्ध्यतीत्युच्यते तदा चिन्त्यमेव प्राचीनोदाहृतमिति भावः। तत्करोतीति। प्रमाणं प्रमां करोति जनयतीत्यर्थः। क्विबन्तस्येदमिति। सवर्णदीर्घे प्य जादेराकृतिगणत्वाट्टाप् बोध्यः। अगतिकगतिरिति। भाष्यानुक्तत्वादिति भावः। प्रत्ययाश्रय इति। तेन लोपस्य बहिरङ्गत्वेना
बहुव्रीहि पूर्वपदे नीलशब्दस्य प्रकृतिस्वरः कर्मधारयपूर्वपदे तु कर्मधारयस्यान्तउदात्त इति महान्भेदः। स्त्री प्रमाणी यस्येति करणार्थल्युडन्तत्वात्प्रमाणश
ब्दो विशेष्यलिङ्गः। टित्वान्ङीप्। कथं तर्हि प्रमाणा यां स्मृताविति शाबरभाष्यम्। भावेल्युडन्तात्तत्करोतीति णिचि पचाद्यचि टाप्। यद्वा प्रमाणमिवाचरतीति आ
चारक्विबन्तात्पचाद्यच्। भट्टास्तु। प्रमाणमप्यनेयीति मूलभूतां श्रुतिं यतः॥ क्विबन्ताद्यथतेस्तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते॥ १॥ इत्यादिग्रन्थेन अयतेः क्विबन्तस्येदं
रूपमित्याहुः। तत्र ह्रस्वस्य पितीति तुक् दुर्वारः। आगमशास्त्रमनित्यमिति तु अगतिकगतिः। इह तु गत्यन्तरमुक्तमेव। यदप्याहुः। लोपो व्योर्वलीति लोपो पीह व
लादिप्रत्ययाश्रय इति। तदप्यापाततः। तत्र प्रत्ययग्रहण स्याप्रकृतत्वात्। गौधेरः पचेते इत्याद्युदाहरणविरोधाच्चेत्यास्तां तावत्। परिगणितानां त्रलतसिलादीन्
त्रयोदश... इति। बहीष्विति। यद्यपि बह्वादिषु ङीषो वैकल्पिकत्वात्तदभावे बहुत्रेत्यादि सिद्ध्यति तथापि पाक्षिकानिष्टवारणायेदम्। यत्तु प्राचा तत
स्तस्मिन्नित्युदाहृतं तत्तत्सर्वनाम्नो... त्रेइत्यनेन गतार्थत्वादुपेक्ष्यम्। दर्शनीयतरेति। कं प्राचा पटुतमे स्त्रीष्विह तन्नामादिकमिति ध्वनयन्नाह। घरूपेति। बहु
थेति। प्रकारवचने थाल्। तत्र हि किं सर्वनाम बहुभ्य इत्यधिकृतम्। वृकतिरिति च। वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसीति तिल्। अजथ्येति। अजाविभ्यां थ्यन्। प्रा
सीति बहुल्यार्थादित्ययमपि शसन्तासिलादिषु द्रष्टव्य इत्यर्थः। त्वतलोरिति। अत्र वदन्ति। जातिसञ्ज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुण इति। एवं च क्रियाशब्दानामप्यनेन
पुंवद्भाव इति भावः ॥ ७७ सित्त्वान्न तुक् प्राप्तिरिति भावः। गौधेर इत्यादि। रशब्दे तेशब्दे यो प्रत्ययावयवत्वेपि प्रत्ययत्वाभावादिति भावः। विरोधाच्चेति। ऋ न तु कोपि
प्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वमित्यस्य संग्रहः। ततस्त्रेति। तस्यां तस्यामित्यर्थे इदम्। तिलिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति भावः। परिगणनसामर्थ्यादेव जातेश्चेति निषेधाप्रवृत्तिरिति बो

कैयटइति।अनेनहिकैयटेनभेदकंधर्ममात्रंगुणइत्यस्यनिरासेनशुक्लादिगुणग्रहणंसूचितम्।अत्रारुचिबीजंतुसंज्ञाजातिकृदन्ततद्धितान्तसमस्त[illegible]नामसंख्याश
ब्दातिरिक्तः शब्दोगुणवचनः शब्दइत्येकदारसूत्रस्यभाष्यविरोधः।अयंचसंख्यासर्वनामेतिचस्पष्टमेव।प्रगृह्यसञ्ज्ञेति।इग्यणइतिसूत्रेउभयत्र[illegible]ातेभाष्यप्र

अतएवप्राचीनकोपधायाइतिसूत्रेपाचिकातापाचिकात्वमित्युदाहृतम्।तस्योत्रेणचत्वतलोरितिग्राम्विरितिव्याख्यातम्।तदेतत्सर्वंभ[illegible]विरोधादुपे
क्ष्यम्।तथाहि।एकतद्धितेचेतिसूत्रे एकतायाएकत्वमित्युदाहृत्यपुंवद्भावेनसिद्धमित्याशङ्क्यभगवानाहउक्तमेवतत्त्वतलोर्गुणवचनस्येति।अत्रकैयटः।एक
शब्दस्यसंख्यावाचित्वाद्यांगुणवचनत्वेपिअसहायवाचिनःतथात्वादितिभावइति।एवंहिवदताशुक्लादयएवेहगुणाइतिध्वनितम्।अतस्तथैवोदाहरति।
शुक्लत्वंशुक्लता।अतएवप्रसुर्वेस्त्वसि।कर्त्रीइति।कर्त्रीत्वमिति।तथाचस्त्रियामितिसूत्रेव्यापिनीत्वात्स्त्रइत्तेरितिकैयटेनप्रयुक्तम्।तथाचपुंयोगादितिसू
त्रेस्त्रियाःसंविधात्रीत्वादितितेनैवप्रयुक्तम्।प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रकरणेपिविभक्तेरेवसञ्ज्ञिनीत्वादित्युक्तम्।स्यादेतत्।निरीक्ष्यमेनेशरदम्कृतार्थताम्।सैवतामुप
गतास्त्वनुवेलंग्रहतारहसिभर्तृस्वामिः।सा[illegible]मोचरतिदुःखशीलतामित्यादिप्रयोगाणांकागतिरित्यतआह।शरदइति।सामान्यइति।[illegible]ाचपत्युर्नो
यज्ञसंयोगेइतिसूत्रेपत्न्याःफलग्रहीतृत्वादितिवृत्तिग्रन्थमुपादायकर्तृत्वमात्रंविवक्षितंनतुस्त्रीत्वमितिउपनक्तइतिहरदत्तोव्याख्यत्।पर.
संनिकर्षइतिसूत्रेएकैकवर्णवर्तित्वात्वाचइतिभाष्येकैयटोप्येवमेवाह।एतेननेष्टंपुरोहुरवतीत्वमासीत्इतिमाघोव्याख्यातः ॥

योगोपिमानम्।तस्यसमस्तत्वेनाप्यगुणवचनत्वंबोध्यम्।कृतार्थतेति।कृतार्थदुःखशीलशब्दौक्रियाशब्दावितिभावः।समसौचेत्यपिबोध्यम्।व्याख्यातइति।द्वारवती
तिसञ्ज्ञापिनेष्टाकिमुतदीर्घार्थइतिव्याख्यातृभिर्व्याख्यातत्वेनसञ्ज्ञाशब्दत्वात्।भाष्यरीत्यातद्धितान्तत्वेनगुणवचनत्वाच्च।त्वेनेतिकृत्स्नस्यकृदन्तस्यैवेतिबोध्यम् ॥

रौहितेय इति। पुंवद्भावे सिद्धस्य प्रत्ययविधावित्यनाश्रित्येदम्। तदाश्रये तु रौहितिरित्यापत्तिर्बोध्या। संस्कारविशेषे इति। तद्धेतौ [illegible] विशिष्टप
रिभाषयेत्यर्थः। इत्यविरोध इति। एवं च माधवानुसारेणायं लिखित इति सूचितम्। रूढ्यर्थं चेति। तत्र तदर्थमिदं निपातनं न विवाहनिबन्धन[illegible] इति तस्य त
स्य स्वविवाहितपुरुषविवाहितस्त्रीमात्रबोधकत्वेनान्याबोधकत्वेन चातिप्रसङ्गाभावेन रूढिकल्पने फलाभावाच्च। तस्याः भाषितपुंस्कत्वेन पुंवत्त्वाप्राप्त्या पुंवत्त्वबाधना
र्थमिति न्यासग्रन्थासंगतेश्च। किंतु तृतीयस्य। स हि योगार्थप्रवृत्तिनिमित्तक एवङ्युन्तो लोकव्यवहारेण समुदायोच्चारणेन च स्त्रीविशेषे मध्यमसपत्नीशब्दो ज्ञेयो रू
रौहिणेय इति। रोहितशब्दाद्वर्णादनुदात्तादिति ङीन्नकारौ। पुंवद्भावे तु सति तयोर्निवृत्तौ रौहितेय इति स्यादिति भावः। गृह्यत इति। आस्थानमेवात्र शरणम्। शा
त्रु पर्याया इति। अत्र च व्यन् सपत्ने इति निर्देशो लिङ्गम्। रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः इत्यमरः। वि[illegible]बन्धनमिति। तज्जन्यसंस्कारविशेषे रूढ
मित्यर्थः। सापत्न्य इति। भाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावे कृते यस्येति लोपः। एतच्च सुज्ञातौ वृत्तौ स्पष्टम्। यत्तु पारसण इति धातौ माधवेनोक्तम्। भावकर्मणोरुपसन्तल
सणे यत्किं सापत्न्य[illegible] अभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावो नेति। तत्तु द्वितीयं सपत्नीशब्दमाश्रित्येत्यविरोधः। यत्तु नित्यं सपत्न्यादिष्वित्यत्र न्यासकृतोक्तम्। समुदायोच्चा
रणं पुंवत्त्वबाधकं [illegible]मिति [illegible]। समानस्य सभावार्थं रूढ्यर्थं च निपातनाश्रयणेन समुदायोच्चारणस्य तावतैवोपपद्यात्। अन्यथा संबुद्धिह्रस्वादीनामपि बाधापत्तेः।
किंच तसिलादिष्विति सूत्रे भाष्ये [illegible] सपत्नीशब्दात्फिञायणि भस्याढे इति पुंवद्भावेन सापत इति प्रापय्य शिवादिषु ॥ ७ ॥ इति भावः। अत एव समानस्वामिकदासे
न तथा व्यवहारः क्वचित्तथा व्यवहारस्तु गौणः। किंच विवाहनिबन्धनः पतिशब्दो नास्त्येव। स्वामित्वेनैव हि स बोधकः। स्वामित्वं च प्रकरणादिना यज्ञफलनिरूपितं कदाचि
त् बुध्यते। तत्खण्डनपरं पुंवद्भावबाधकत्वे दूषणान्तरमाह। किंचेति। सापत इति। प्रापय्येति। अढे इत्युच्यते तत्र सापत्ने पुंवत्त्वं प्राप्नोति। एवं च सापत इति प्राप्नोतीति भाष्यकैय
टयोरुक्तम्। तृतीयस्य हि भाषितपुंस्कत्वेन पुंवत्त्वापत्तिः। स हि समानस्वामिकत्वेन पुमांसमप्याह। पुंवत्त्वबाधे हि तदसंगतिः स्पष्टैव। किंच विवाहनिबन्धनस्य त्वे तस्याः

भाषितपुंस्कत्वेनतमादायसापत्नसिद्धेस्तदसंगतिः।नचसापत्नएवनसिद्ध्यतिसापतोपिप्राप्नोतीतिभाष्यार्थइतिवाच्यम्।द्वितीयसत्त्वेरूढत्वेनतस्यैवशिवाद्यणग्रहणे
तृतीयादणोऽभावेनमाधवरीत्यासापत्प्राप्तेरितिदिक्।केवलयौगिकस्यग्रहणंनेति।केवलयोगमात्रलभ्यसमानपतिकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनेत्यर्थः।तेनैवस्वविवाहितपतिविवाहितांस्त्रियमाहननुतस्यनाव्यक्तिविशेषस्यबोधनाच्चरूढ्यर्थंनिपातनमुक्तम्।अतएवास्यभाषितपुंस्कत्वमितिभावः।यद्वा।केवलयौगिकपतिशब्दघटितस्येत्यर्थः।एवंहि[illegible]सिद्धान्त[illegible]।सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्त्वात्।सपत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्तीति।अस्यार्थः।अन्याप्रकृतिर्यस्यसप्रकृत्यन्तरस्तत्त्वादित्यर्थः।प्रकृत्यन्तरमाहुः सपत्नस्तद्वति [illegible]पितप्रकृत्यन्तरत्वसपत्नश
ब्दस्यशब्दमर्यादया[illegible]।ने[illegible]नि[illegible]पितम्।लक्षणयातथाव्याख्यानेचनमानम्।एवंचसपत्नीतिगणपाठमाश्रित्यसपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्देनसापत्नसिद्धावपिसा
केवलयौगिकस्यग्रहणंनेआशयेनसापतइतिप्रयोगोवारितः।निपातनस्यपुंवद्भावनिवृत्त्यर्थत्वेतुसर्वंविरुद्ध्येनेतिदिक्।भावत्कादिति।ठावस्यायामेवाभत्वेपिपुंवद्भावोविधीयते ॥ पतोपिप्राप्नोतीतिभाष्येपूर्वपक्षः त्वत्संपताप्रकृतिर्गणेनपठ्यतेकिंतुभिन्नसपत्नशब्दःतद्यथा लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाङीनन्तादण्सिद्ध्यति।नाद्यसामान्यचित्तमाशिवादिपाठोदृष्टकोपिबाधकइत्युत्तराशयः।एवंचकेवलयौगिकपतिशब्दघटितस्यग्रहणंनेतिस्पष्टमेव।एवंचमूलेद्वितीयसपत्नीशब्दमुत्सृज्यनमाधवानुरोधेन।तदेतद्ध्वनयतायत्तुपारस्यणवृत्त्यादिनामाधवग्रन्थमुपन्यस्यतत्रद्वितीयसपत्नीशब्दमाश्रित्येत्युक्त्वादायविरोधाभावउपपादितः।सापत्न्यमितिप्रयोगस्तुसपत्नप्रकृतिकादेवब्राह्मणादित्वात्ष्यञिबोध्यः सपत्नप्रकृतिकोपितृतीयसपत्नीशब्दार्थएवतत्रैवलोकेतत्प्रयोगात्।रूढयोरेवग्रहणादित्यस्यसपत्नशब्दस्यलिङ्गविशिष्टपरिभाषयातत्प्रकृतिकङीनन्तस्यचेत्यर्थः।तयोः शुद्धरूढत्वात्।तृतीयस्तुयोगरूढः।अन्यथाऽस्यापिस्वयंरूढत्वेतद्ग्रहणेबीजाभावः।मद्यमा[illegible]रितिव्याख्यातॄणांमद्यमस्यैवतस्यरूढिघटितस्यशुद्धयौगिकस्यग्रहणेऽस्यरूढस्यकथंत्यागः स्यात् इतिसुहृदोविभावयन्तु ॥

सन्निपातपरिभाषयेति। ढादि॰ढकारस्योच्चारणार्थत्वेन अल्विधितया स्थानिवत्त्वायोगाच्चेत्यपि बोध्यम्। निष्कर्षे त्विति। वार्तिकभाष्योक्तस्यापि सूत्रसंमतत्वमेवेति निष्कर्षे
तिस्वर्थः। अतएव। सूत्रेण सिद्धत्वादेव। प्रकरणोक्तस्यैवेति। अनन्तरस्येति न्यायादिति भावः। असमाविष्टत्वादिति। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् दिङ्नामानीत्यनुयोः सूत्र
अन्यथाहि कृते ढकादेशे भत्वात् पुंवद्भावे सन्निपातपरिभाषया कादेशो न स्यान्माषितिकवत्। भाष्यकारेष्वेति। अनेन सूत्रवार्तिकयोः हक्ति संभवोऽपि ध्वनि
तः। उत्तरं दृष्ट्वा पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात्। निष्कर्षे तु वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः। दृष्टेरुदाहरणमाह। सर्वमय इत्यादिना। मयडादीनां परिगणिततत्सिद्धादिबहिर्भावा
तन सूत्रेण गतार्थता। अतएव सर्वतः सर्वत्रेत्यादिनोदाहृतम्। सर्वकभार्य इति। नच स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेण गतार्थता। नकोपधाया इति निषेधात्। नचास्यांप्रि
तेन निषेधः शङ्क्यः। स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकरणोक्तस्यैव तेन निषेधात्। अस्मादृष्टेस्तु तस्मिन्प्रकरणे समाविष्टत्वात् सर्वप्रिय इति। अपूरणीप्रियादिष्विति पर्युदा
सादप्राप्ते पूर्वस्यैवेति। वृत्तिघटकानेकभागमध्ये किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः। अतएव तदितरेत्यादौ परस्य न पुंवद्भावः। लिङ्गादिति। अन्यथाहि एषा द्वास्तयोः
कात् पूर्वस्याः [illegible]मानत्वं निर्विषयं स्यादिति भावः। यत्तु प्राचोक्तं सर्वनाम्नः समासे पूर्वं पुंवदिति। यच्चान्याचख्युः। वार्तिकार्थमनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिना
मेर्वे[illegible]जम्[illegible]लास्वेगणपठिता उपलक्ष्यन्ते। तेन सर्वनामका चित् तस्याः पुत्रः सर्वापुत्रः। अतिसर्वापुत्र इत्यत्र नातिप्रसङ्ग इति। तदेत
क्तेनापातरमणीयम्। तथाहि [illegible]सेदित्यनाकरम्। वृत्तिमात्रे इति भाष्यात्। मयडाद्यन्ते व्याप्तं च। तथाच श्रीहर्षः प्रायुङ्क्त। निजामयोद्व्याममपि पावनीमयंभ
वन्मयोद्व्यापतिनावनीपविरिति ॥ ७ योर्भाष्ये पाठादिति भावः। तदितरेत्यत्र सुप्सुपेति समासः। निर्विषयं स्यादिति। पुंवत्त्वेनापि निवृत्तेरिति भावः। अव्या
पुंचेति। यत्तु ठक्छसोरिति नियमार्थं तद्धिते चेत्सर्वनाम्नः पुंवत्त्वं तर्हि ठक्छसोरेवेति अतो मयडाद्यन्तेऽनिष्टमेव पुंवत्त्वमिति। तन्न। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजिति
सूत्रस्य भाष्यविरोधात्। भवन्मय इति। तत्स्वकृतवचने इति मयट् ॥

ब्राह्मणीपूर्व इति। सर्वनाम्नासमासत्वेन पूर्वस्य ब्राह्मणीत्यादेः पुंवत्त्वापत्तिरिति भावः। उक्तोदाहरणयोरिति। सर्वोपसर्जनघटितोदाहरणयोरित्यर्थः। तत्रसर्वनामसञ्ज्ञ क
त्वस्यैवाभावेनलक्षणाऽभावेन व्याप्तिरिति भावः। अतिसर्वाशब्दस्येति। उपलक्षणमिदं सञ्ज्ञाया अपि। कदापीति। वृत्तौ वृत्तेः प्राक्चेत्यर्थः। वैयाकरणभार्य इति। नयाभ्यामिति सूत्रस्थकैयटह
किंच ब्राह्मणीपूर्व इत्यादावतिव्याप्तिः। नचजातेश्चेति निषेधः। सोऽत्र प्राप्तिमात्रविषयकः इति सिद्धान्तात्। रूपवतीपूर्व इत्यादौ जातिवाचकत्वाभावेनातिव्याप्ति
दार्ढ्याच्च। वार्तिकार्थमित्यपि स्यादिति। वार्तिकग्रन्थे एतदभावात्। नचात्रविवदितव्यम्। उक्तदोषाणां स्वस्यनिरालम्बनतापत्तेः। सर्वनामशब्देनेत्याद्यपि
नैव। ...उक्तोदाहरणेषु सर्व... अपि मुख्यत्वात्। दक्षिणपूर्वायै इत्यादावुपसर्जनतयाऽव्याप्त्यापत्तेश्च। ननु मात्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वनामता उपलक्ष
णं नतु विशेषणम्। ... सर्वनाम्नः संप्रत्ययसर्वनामत्वेपि पुंवद्भावो लभ्यत इत्याकरे स्थितम्। मयापि स्वग्रन्थे उक्तमिति चेत्। तर्हि उपसर्जनभि
न्नालक्ष्यन्ते इति त्वद्ग्रन्थस्त्वदुक्त्यैव पराहत इत्यवधार्यताम्। नचैवमतिसर्वापुत्रे अतिव्याप्तिः। अतिशर्वाशब्दस्य कदापि सर्वनामत्वेन सञ्ज्ञाऽतिव्याप्तेरुक्ति
संभवाभावादित्याशयः। तावत्। स्वभिन्नामिति। यात्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र खित्याः पुंवदित्येव सिद्धम्। एकस्या एव रूपभेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयोः स
त्वेपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्याविधानादिति भावः। मद्रिकायत इति। मद्रेषुभवा मद्रिका मद्रवृज्योः कन्। पाकाभार्येति। अर्भकपृथुकपाकावयसीति क
प्रत्ययान्तो यमुणादिषु निपातितः। नत्विह तद्धितः नापि वुः। वयसि प्रथम इति ङीपं बाधित्वा जादित्वाट्टाप्। वृद्धिनिमित्तस्येति। वृद्धिशब्देन किम्। तावती भार्या य
स्य तावद्भार्यः। आ सर्वनाम्न इत्याकारविधौ वृद्धिशब्दो नास्ति। फलोपधानेति। निमित्तशब्दः फलोपहितपरः स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्यो न सिद्ध्येदिति
भावः। अकेशेति। सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्चेति ङीषभावः। जातेश्च। जातेः पर इति। जातिवाचकात्परत्वमात्रमिह विवक्षितं नतु जातेरित्येवं विधानपर्यन्तमाग्रहः। भाष्ये हास्ति
कमित्युदाहरणे औपसंख्यानिकस्यनापि निषेध इत्युक्तेः। ७ रदत्तानुरोधेनेदम्। भाष्ये इति। नकोपधाया इति सूत्रस्थे इत्यर्थः। इत्युक्तेरिति। हस्तिन्शब्दस्यादन्तत्वाभावेन ततो जा

टाबादिरिति। इडविडोऽपत्यं स्त्री इडविड् सा भार्या यस्येत्यर्थे समासे एतन्निषेधाभावेन पुंवत्त्वं भवत्येवेति भावः। अनूङ् इत्यस्य पर्युदासत्वे ऐडविडवृन्दारिकेति निषेधविष
योत्तरसूत्रविषयकर्मधारयउदाहरणात् बहुव्रीहावीदृशे पुंवत्त्वनिषेध इष्ट एवेति तु न वाच्यम्। उत्तरत्राप्येतदनुवृत्तिं तत्रापीदृशार्थकत्वमिति ध्वनयितुं तथोक्तेः। इडविडादे
तेन हस्तिनीभार्य इत्यादौ नान्तलक्षणस्यापि निषेधः सिध्यतीति भावः। यः प्रत्यय इति। टाबादिः। प्राचा तु विशिष्य ङीषेवोपात्तः। तन्निर्मूलं मूढाभार्या इत्यादा
वव्याप्तेश्चेति भावः। ब्राह्मणीति। शार्ङ्गरवादित्वान्ङीप्। यत्तु प्राचा ङीष्न पुंवदिति व्याख्याय ब्राह्मणीभार्य इत्युदाहृतम्। तत्परस्परविरोधादुपेक्ष्यम्। सौत्रस्येति।
व्याख्यानमेवात्र शरणम्। संख्यया। सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थवृत्तेश्च विरहात् पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम्। उपदशा इति। उपशब्दः समीपे समीपिनि व
र्तते आद्येऽव्ययीभावः। द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः। सूत्रेतीति। लुप्तषष्ठीकमित्याह। तिशब्दस्येति। अन्येषामपि दृश्यते। अत्र प्राचोक्तम्। दृशिग्र
हणात् कर्मव्यतिहारबहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घत्वमात्वं वा न चेति। तत्रात्वं वेत्यपाणिनीयम्। अत एव मुष्टामुष्टि बाहाबाहवीति उदाहरणमप्यप्रमाणि
कमेव। [illegible] दृशिग्रहणस्येदृशोऽर्थे तात्पर्यं न कल्प्यमिति प्रामाणिकः प्रस्थाः। अर्वाचीनास्तु आत्वमाहुः। तथा च पञ्जिकायां त्रिलो
[illegible] पूर्वप[illegible]त्वं दृश्यत इति। एवं च प्राचा केचिदिति वक्तुमुचितं पाणिनीयसूत्राशयमज्ञ्चेनिक्षेपस्त्वनुचित एवेति दिक्। ओर्गुणः। त
द्धिते किम्। प्रद्वी। गुणोक्तिरिति। यद्यपि ओरोदिति सूत्रितेऽपि भस्य तद्धिते इति संज्ञाद्वयपूर्वकत्वमस्त्येव तथापि विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स
एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः। यद्यपि ओदिति तपरस्तत्कालस्य संज्ञैव। तथापीह तकार उच्चारणार्थः। ओरोदित्येव वास्तु ॥
रनन्तरापत्ये जातित्वाभावाच्च। परस्येति। ब्राह्मणीत्यत्र हितेनापि ङीनेवोक्त इति भावः। यदि तु तत्र ङीषिति पाठस्तदाकरविरोधो बोध्यः। सामानाधिक
रण्यस्येति। ईशानां समीपिन इत्यर्थः। तदाह। उपशब्द इति। उच्चारणार्थ इति। तन्मात्रार्थ इत्यर्थः। फलाभावेन तपरसूत्राप्रवृत्तेरिति भावः ॥

प्रत्याख्यातमिति। अव्यावर्त्तकत्वात्तस्याग्रह[illegible]म्। तस्याः विशिष्टरूपोपादानविषयत्वाच्चेत्यपिबोध्यम्। विद्यमानतावाचीति। दशानां पुत्राणां विद्यमानत्वेद्
त्यर्थस्तत्फलितमाह। दशस्विति। अव्यभिचारादिति। पूर्वाह्णस्सुसादृश्यं सह पूर्वाह्णमित्यादावपि अव्ययस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वमस्त्येवेति भावः। अवयव
द्वारकमिति। समासस्योपसर्जनत्वासंभवादितिभावः। यद्यपि सहकृत्वप्रियदत्यादौ समासस्योपसर्जनत्वसंभवस्तथापि लक्ष्यानुसारादेवं व्याख्यानं बोध्यम्। उ
स्वरूपं शब्दस्येति तु प्रत्याख्यातमिति भावः। तेन सहेति तुल्ययोगे। तुल्ययोगे किम्। सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी। विद्यमानतावाची सहशब्दः। दशपु
[illegible]विद्यमाने[illegible]त्यर्थः। वोपस[illegible]स्य। उपसर्जनस्येति न सहस्य विशेषणम्। अव्यभिचारात्। किं तूत्तरपदेन सन्निधापितस्य समासस्य। तच्चावयवद्वारकम्। उप
सर्जनसर्वो[illegible]बहुव्रीहेरिति यावत्। व्यधिकरणे च षष्ठ्यौ तदेतदाह। बहुव्रीहेरवयवस्येति। तेन हन। सहकृत्वा। सहयुध्वा। प्रापिकमिति। सपूर्वा
या उदश्वर[illegible]मकादि[illegible]आदिनिर्देशादिति भावः। स्वरे विशेष इति। उचिसति चितइत्यन्तोदात्तत्वं स्यात् असति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः। संख्याया इति। संख्यान्त
स्य तत्पुरुषस्य अन्तावयवो डज्वा स्यादित्यर्थः। एकविंशतिरित्यादौ तु नः अन्यत्राधिकलोपात् इति वार्तिककारोक्तेः। स्थूलास इति। यत्तु प्राचा प्रत्युदाहृतम्। स्थूलाशिरि।
तन्न। अश्मोदर्शनादित्वप्रसङ्गात्। यत्तु व्याचख्युः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्सनकृत इति। तदापाततः। एवं हि षजपितथैव न भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासङ्गति
र्यादेस ल्लाभ इति भावः। तादृशश्च बहुव्रीहिरेवेत्याह। बहुव्रीहेरिति। व्याख्यानाच्चात्रोपसर्जनपदेन लौकिकं शास्त्रीयं च तद्गृह्यते। ते। सपुत्र इत्यादावपि उपसर्जनसर्वावयवकत्वं
बोध्यम्। सपूर्वाया इति। एतच्च वृत्त्यनुरोधेन। अत्र सह विद्यमानः पूर्वो यस्या इति अनेकमन्यपदार्थ इति बहुव्रीहिरित्यर्थः। अन्यत्राधिकेति। अव्ययादेरित्युक्तत्वादित्यपि बोध्यम्। अत
एव गोविंशतिरित्यादौ न। नक्षत्रे प इति। तद्धितत्वं च नेतृशब्दस्य तत्सामानाधिकरण्यात्। तेन चन्द्रो नेता यस्य स चन्द्रनेता मृग इति सिद्धं समासविशेषणेतु बहुव्रीहेर्नक्षत्रवृत्तित्वाद्दोषः स्या
नेतुर्नक्षत्र इति। नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः। नेता नायकः ॥ ७ ॥ उपसर्जनसर्वावयवकस्येति। कश्चिदवयवः सर्वत्रोपसर्जनमेवेति विशेषणसाम

उपलक्षणमिति। स्पष्टं चेदं मतिश्चेति सूत्रे भाष्ये। अव्याप्तीत्यादि। प्रणीनयेत्यत्राव्याप्तिः प्रनः पूषेत्यत्रातिव्याप्तिरिति भावः। सामानाधिकरण्यासंभवादिति। यद्यपि प्रातः कल्यमित्या
दाविव वृत्तौ शक्तिमत्प्रधानत्वं संभवति। तथापि प्रातः काले स्वरूपतः शोभनत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्तत्रैव प्रयोगात्स्वकर्मपर्यन्तं लक्षणेति बोध्यम्। व्यावृत्तिरिति। मध्यमस्य
ननु स्थूलपूर्वादिति। स्थूलपूर्वाद् बहुव्रीहेरच् नेत्यर्थः। खुरखराभ्यामिति। नासिकाया इत्यपेक्ष्यते। केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम्। उपसर्गाच्च। उप
सर्गग्रहणं प्रादिनामुपलक्षणम्। नासिकाशब्दस्य क्रियार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वायोगात्। तदाह। प्रादेरिति। तद्धेति। प्रणीनय प्रतनं वस्यो अच्छ प्रनः पूषाद्
त्यादौ अव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः। शोभनं प्रातरस्येति। प्रातःशब्देन प्रातस्तनं कर्म लक्ष्यते। अन्यथा प्रातःशब्दस्याधिकरणप्रधानतया सामानाधिकरण्य
स्यासंभवादित्याहुः। एणीपदादिषु त्रिषु निपातनात्पद्भावः। धर्मादनिच् केवलात्। इह बहुव्रीहिणा पूर्वपदमाक्षिप्यते इत्यनुपदमेव वक्ष्यति तच्च केवलादित्यनेन वि
शेष्यं तदाह। केवलादिति। यत्तु प्राञ्चः केवलादित्युभयविशेषणतया व्याख्यातम्। तस्यात्रेण च केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमित्युक्तम्। पाणिनी
यमतदर्पणे [illegible] धर्मप्राक्पदयोर्मतमित्युक्तं तत्सर्वमापाततः। धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावात्। धर्मशब्दान्तं यत्रोत्तरपदं तत्र व्यावृत्तिः फल
मिति चेन्न। तत्र धर्मपदस्य [illegible] वयवीभूतपूर्वपदात् परत्वस्याभावात्। त्रिपदे बहुव्रीहाविति। इह सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न भव
ति। आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तमाधवौ। आपेक्षिकमिति। नन्वत एव केवलग्रहणं व्यर्थम्। पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव मध्यमपद
व्यावृत्तिसंभवात् इति चेन्नैवम्। पूर्वपदाक्षेपे तात्पर्यग्राहकत्वेनैव केवलपदस्य सार्थकत्वात्। कर्मधारयेति। यत्त्वाहुः। साध्वो धर्मोऽस्येति साध्वधर्मा संदिग्धश्चासौ सचेति विग्र
हः। स च संदेहः साध्वधर्म[illegible]पर्यवस्यतीति। सोऽयं वृथाक्लेशः। उक्तरीत्यैव साध्व्यस्य साक्षात्संदिग्धत्वलाभात्। ननु कर्मधारयपूर्वपदत्वेऽनिच् दुर्लभः। केवलादित्यस्य समासा
न्तमकादित्यर्थादिति चेन्नैवम्॥ न पूर्वपदत्वम्। यत्पूर्वपदं ततः परत्वं च न धर्मशब्दस्येति भावः। पूर्वपदाक्षेपे इति। यौगिकपूर्वपदाक्षेपे इत्यर्थः। वस्तुतस्तु तत्फलं चिन्त्यम्।

आकरग्रन्थे इति। केवलपदस्य लोके न तु दुर्भं केवलाभ्यामित्यादौ च सजातीयान्याभावे एव प्रयोगे णत्वदुक्तार्थे मानाभावादिति भावः। एतच्चेजादेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। निवृत्तिधर्मेति। प्रवृत्तिधर्मे संसोपलक्षणम्। इमम् इति। जम्भेः इन्द्रैः सुतम् अभिषुतं सोमं पिबतेति तदर्थः। प्रयुञ्जत इति। एकरूपेणेति शेषः। इति शब्दादिति। लौकिकविवक्षानुसारकत्वात्तस्येति भावः। कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणादिः। अव्ययीभावत्वमिति। तेन तस्याव्ययत्वं बोध्यम्। एतच्च रत्यादि प्रामाण्यादास्थितम्। एवं च स्वरार्थमपीति।

तद्वृत्तेः सिमार्थस्याकरग्रन्थारूढत्वात्। अस्मदुक्तार्थस्तु भ्वादिगणे धृञ् धारणे इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टः। निवृत्तिधर्मा हिंस्या नीभवतीति प्राचां प्रयोगोऽपि अस्माकं सेवानुकूल इति दिक्। दन्तेचेति। तथा च दृश्यते। इमं जम्भसुतं पिबेति। दक्षिणेर्मा। लुब्धो व्याधः। अत एवाह। व्याधेनेति। कवयस्तु हिंसामात्रे प्रयुञ्जते। बर्हि लीहेमालीगुणनिपिरिपुणा निर्मितो दक्षिणेर्मेति यथा केशाकेशीति। तत्र तेनेति बहुव्रीहिः। तत्र हि ग्रहणप्रहरणयुद्धानीव कर्मव्यतिहारोऽपि द्वित्वि शब्दाल्लभ्यते इच् प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठात् तदन्तस्याव्ययीभावत्वम्। नन्वेवमव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात् समासस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिद्धं तत् किमिच्य्वित्वेन। अत्राहुः। विशेषणार्थं तत्। तिष्ठद्गुप्रभृतिषिकारमात्रपाठे हि सुगन्धिरित्यादावतिव्याप्तिः स्यात्। यद्वा दण्डादण्डीत्यादौ संज्ञयोः समावेश एव उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वात्। एवं च स्वरार्थमपि चित्त्वम्। द्विदण्डीति। द्विदण्डा पालेन तु इच् न ॥

इदं सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वानाश्रयणेन। यदि तु उपजीव्यत्वेन बहुव्रीहिसंज्ञया समावेशोऽपि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वेनाव्ययीभावत्वप्रयुक्तसमासान्तोदात्तत्वेन सिद्धिरित्युच्यते तदा यमेव प्रयोजनमिति बोध्यम्। समावेशफलं तु इच् प्रत्ययाव्ययत्वयोः सिद्धिः। तत्र तेनेदमित्यव्ययीभावप्रकरणे इअपि तत्समासान्तप्रकरणे एव तु न कृतः द्विदण्ड्यादिभ्यश्चेत्यत्रेच् पदस्य कर्तव्यतापत्तेः सिद्धान्ते तु परत्वादेषनङ् एवेष्यते ॥

विषयविशेषेति। मुद्गादिरूपान्यपदार्थरूपेत्यर्थः। उभयाहस्त्याभरेति। इदं वेदभाष्ये यद्यपि उभाभ्यां हस्ताभ्यामाभरेति व्याख्यातम्। तथापि समुदायनिपातनादेव बहुव्रीह्यधिकारेऽपि तत्पुरुषाद्यमव्ययत्वाद्धामो लुक्। इदमप्यव्ययत्वफलं बोध्यम्। आश्रित्येति। आरोप्येत्यर्थः। स्वतन्त्रोपीति। जानुवाचीत्यर्थः। उपज्ञुरिति। जानुसमीपमित्यर्थः। एकदेशद्वित्वस्य विवरणमविभागेनेति। अवयवावयविनोर्हि अविभागलक्षणसमवायः। एवं प्रकृतेपीति। इत्थेस्युक्तं तद्ध्वनयन्नाह। एवं

समुदायनिपातनस्य विषयविशेषपरिग्रहार्थत्वात्। उभाहस्तीति। निपातनादेवायचं विना प्रयोगः। उभयाहस्तीति। पक्षे यच्। उभयाहस्त्याभरः। प्रसंभ्याम्। जानुशब्दस्यैकत्वेऽपि अर्थगतमुपपदनिबन्धनं वा द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति द्विवचननिर्देशः। तत्फलं तु स्थानषष्ठीत्वस्फुटीकरणं जानुन इत्युक्ते किं पञ्चमीयं प्रत्ययाधिकाराज्ज्ञुरपि प्रत्यय इति सम्भाव्येत। तदेतद्ध्वनयन्नाह। ज्ञुरादेश इति। छन्दसि तु स्वतन्त्रोपि दृश्यते। उपज्ञु बाधो नमसा सदेम। धनुषश्च। धनुरन्तस्येति। धनुरन्तादिति तु प्राचः प्रामादिक एव। अथ कथं स्वलावण्याशंसाधृतधनुषमह्नाय तृणवदिति पुष्पदन्तः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्। अनित्यत्वे प्रमाणन्त्वंश्वादिगणे राजन्शब्दस्य पाठः। स हि प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे इत्यन्तोदात्तार्थः। राजाहः सखीति टचो नित्यत्वे तु किं तेनेति दिक्। अविभागेनेति। एवं च गुणवाचिन एवेह ग्रहणं न तु द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः। द्रव्याणीति। अस्ति ह्ययं गन्धशब्दो द्रव्यवचनः। वहति जलमियं पिनष्टि गन्धानियमियमुद्ग्रथते स्रजो विचित्राः इति दर्शनात्॥

७ चगुणेति। गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिन इत्यर्थः। एतद्वृत्तिविषयमेव गन्धस्य तादृशत्वमिति न पूरणगुणेति सूत्रस्थग्रन्थविरोधः। एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये यटयोरुक्तं कुङ्कुमाद्यनुलेपनमपि देवदत्तादेरविभागापन्नं निलीनं यदि विन्यस्तं तदा सुगन्धिर्देवदत्त इति। विभागेनावस्थाने तु सुगन्ध इतीति। न तु द्रव्येति। चन्दनत्वजातिविशिष्टद्रव्येत्यर्थः। सुगन्धिर्वायुरित्यत्रापि गन्धाश्रयाणां तत्तत्स्थानां वायवविभागापन्नानामेव ग्रहणमिति न दोषः। एवं सुगन्धि पुष्पं सलिलं चेत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। कोशेऽपि द्रव्यवचन इत्यस्यो

आघ्रायीति। वान् वहन् वायुः एघ्रातस्त्यर्थः। दुर्घटेति। अत्र केचिदित्यत्र चारुचिबीजं तु ताद्दशार्थत्वे उक्तभाष्यविरोध इति दिक्। यद्वेत्यादिनोक्तं चिन्त्यम्। परनिपाताभावज्ञापकात्म्रमणस्यावश्यकत्वात्। कथं तर्हीति। सञ्ज्ञात्वाभावेन स्त्रियां सञ्ज्ञायामित्यस्याप्यप्राप्तेरिति भावः। नद्यृतश्चेति सिद्धे इति। इदं लक्ष्मीशब्दमात्रविषयं प्रकारान्तरम्। अन्ये तु गन्धस्तु सौरभे नृत्वे गन्धके गर्वलेशयोः। स एव द्व्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृत इति कोशाच्च। एतेन महीभृतः पुष्पसुगन्धिरादधे। भग्नबालसहकारसुगन्धौ इत्यादि व्याख्यातम्। एतच्च सर्वं हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम्। केचित्तु तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा आगन्तुकस्य नेत्याहुः। तथा च भट्टिः। आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्धइति। व्याख्यातं च जयमङ्गलायाम्। गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य इतीकारः समासान्तो न। गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणमिति वचनात्। सुगन्ध आपणिक इति यथेति। अत एव भग्नबालसहकारसुगन्धाविसादीनां प्रामादिकत्वं दुर्घटवृत्तिकृतोक्तम्। अल्पाख्यायाम्। सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिन्निति अधिकरणपदो बहुव्रीहिः। अत एव ज्ञापकात्। ग्रहा। सूपो गन्धो यस्मिन्निति एव विग्रहः। गन्धस्य विशेषणत्वेऽपि अस्मादेव ज्ञापकात् परनिपातः इति विश्व इति। एतेनाल्पपर्यायोऽयं गन्धशब्द इति प्राचो ग्रन्थो व्याख्यातः। अल्पाख्यायामिति सूत्रस्यापि स्वरसः। यत्तु वदन्ति। गन्धशब्दोऽत्र लक्षणयाऽल्पत्वं गमयतीति तच्चिन्त्यम्। पंक्तिग्राहकस्योक्तत्वात्। पादस्य। यद्यपि लोपः समासान्तो न स्यात् आदेः परस्येत्यादेः स्यात् शैषिकः कप् प्रसज्येत। समासान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणत्वात् अत आह। अयं समासान्त इति। कथं पुनरभावोऽभावस्यावयवः स्यात्तत्राह। स्थानिद्वारेणेति। औपचारिकमवयवत्वं वचनबलादिति भावः। वयसि। साद्दशरोषात्सुदती ससर्जेति। नह्यत्र वयो गम्यते। तः सुदन्तीति भाष्यम्। अत्राहुः। शोभना दन्ता अस्याः समस्ता जाता न तन्मूना इति कथंचिदिहापि वयोगम्यत एवेति। उरःप्रभृतिभ्यः कप्। लक्ष्मीरिति। नद्यृतश्चेति सिद्धे नियमार्थमिह पाठः। एकवचनान्तस्यैवेति। अत्रैव नित्यो यथा स्यात्। अन्यत्र शेषादिति विकल्प एव। तेन अकशामकशलक्ष्मीश्चेतसां शंसितं स इति सिद्धम्। तु अविभक्तिकपाठात्तद्विवक्षेति बोध्यम्। एकवचनान्तस्यैवेति। तदवयवकस्यैवेत्यर्थः। सिद्धमिति। बहुवचनान्तेन विग्रहात् ॥

तदाह।अकृशादिति।बहुलक्ष्मीकइति।बह्वीलक्ष्मीर्यस्येतिविग्रहः।तत्रामादिकमिति।विशेषविहितत्वेनास्यैवोचितत्वमितिभावः।निषेधमुखेनेतिमत्स्यस्रेहोत
रनिवृत्तावेवास्यतात्पर्यमितिभावः।पक्षमाश्रित्यवेत्यनेनसपक्षोभाष्यासंमतइतिसूचितम्।वृत्त्यादिग्रन्थानामिति।आदिनाभाष्यम्।अस्यपर्यालोचनयेत्यनेना
न्वयः।तत्रप्रकृतसूत्रस्थेनानुक्तसमासान्तेत्यर्थलाभोबहुव्रीहिप्रकरण—स्थेनसंख्ययाव्ययेत्यादिसूत्रस्थेनशेषाधिकारस्यादित्यस्यलाभइतिबोध्यम्।बाधाप
अकृशालक्ष्म्योयस्येतिविग्रहः।यत्तुप्राचोक्तम्।नघृतश्चेतिकप्।बहुलक्ष्मीकइति।तत्रामादिकमितिव्याख्यातारः।नियमशास्त्रस्यनिषेधमुखेनप्रव
त्तिरितिपक्षमाश्रित्यवायोज्यम्।अनर्थकेनापीति।कथंतर्हिसुपथीनगरीतिप्राचामुदाहरणंस्वयमप्यनुसृतंकपोदुर्वारत्वात्।नचनपूजनादितिनिषेधः।ब
वः प्राचीनानामेवसइतिवक्ष्यमाणत्वात्।सत्यम्।समासान्तविधेरनित्यइतिकथंचित्समाधेयम्।सुपथीति।पुवोरनाकइतिसूत्रीयभाष्यादेवसुक्तम्।तन्त्रादि
नेति।एतच्चप्रकृतसूत्रस्यवृत्त्यादिग्रन्थानांबहुव्रीहिप्रकरणेकबभावार्थंचेतिपुनःपुन भाष्यकारोक्तेश्चपर्यालोचनयालभ्यते।यत्तुवदन्ति।प्रतिपदोक्ताःसमा
सान्ताःस्वविषयेबाधकाभवन्ति।तत्किमनुक्तसमासान्तपरेणशेषग्रहणेनेति।तन्न।ऋक्पूरित्यादीनांसमासान्तरेचरितार्थतयापरेणकपाबाधापत्तेः।बहुनाडि
रिति।उपसर्जनह्रस्वः।सप्तमीविशेषणे।कण्ठेकालइति।यदाकण्ठेकिंचिदस्तीतिनिर्ज्ञातेकालइतिविशेषणंतदेदंबोध्यम्।अन्यदातुसप्तमीग्रहणंविना
पिविशेषणत्वादेवसिद्धम्।चित्रगुरिति।यद्यपीहउपसर्जनंपूर्वमितिसिद्धम् ॥ तेरिति।इदंचसमासान्तमात्रापेक्षंशेषत्वमितिवदतांकैयटानुरोधे
न।अमत्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षंशेषत्वंनकबपेक्षंनापिसमासान्तापेक्षमितिवदतोभाष्यकारस्यमतेनेदंदूषणंकिंतुप्रतिपदोक्तत्वमात्रेणबाधकत्वंकिंत्वनव
काशत्वेन।नचात्रतदस्तिकबभावेसावकाशत्वादितिभाष्योक्तंदूषणंबोध्यम्।तदेदमिति।विशेषणशब्देनपरिच्छेदकंगृह्यतइत्यभिमानः।एवंहियदाऽस्याचि
त्राःसन्तीतिनिर्ज्ञातं तत्परिच्छेदायचगावइतिप्रयुक्तंतदागोचित्रत्वस्याप्तिः।तस्माद्विशेषणत्वेनसिद्धावपिसप्तमीग्रहणंव्यधिकरणसमासज्ञापनार्थमित्येवतत्त्वम्॥

न॰प्र॰
१७०

गमकौण्डिन्यन्यायेनेति। इदं चिन्त्यम्। अनुवाद्यत्वात्। तस्मादन्यपदार्थापेक्षयोभयोरप्यप्रधानत्वेन प्रथमानिर्दिष्टत्वेन चानियमे प्राप्ते उत्तरपदार्थविशेषणस्यैव पूर्वनिपाता
र्थमिदं मिलितं बोध्यम्। जहत्स्वंपदं यमिति। यस्यदेन यस्य पदं स्वसमर्थस्य संगृह्यते। चार्विति। चारु स्मितं यस्येति बहुव्रीहिः॥ इति बहुव्रीहिः॥ कर्मादीति। अन्यपदार्थे इत्यर्थः। स
मप्रधानानामिति। समप्राधान्यं परस्पराविशेषणत्वम्। तत्सम्भवतीति। पुष्पवन्तादिवदिति भावः। समुच्चयान्वाचययोस्यातामिति। एकार्थीभावविषयाविति शेषः। तत्रैकस्येत

-तथापि बहुव्रीहौ सप्तमीत्युक्ते तक्रकौण्डिन्यन्यायेन उपसर्जनपूर्वत्वं बाध्येत अतो विशेषणग्रहणम्। सर्वनामेति। कथं तर्हि तः परो यस्मात्सतप
र इति। कथं वज हत्स्वार्थावृत्तिरिति। इह हि जहत्स्वंपदं यं जहन्स्वः सोऽर्थो यत्रेति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। तथाच स्वरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनि
पातेन भाव्यम्। सत्यम्। सूत्रभाष्यादिप्रयोगाद्राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धम्। सारङ्गजग्धीति। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीप्। कथं चारुःस्मितमिति। नपुंसके
भावे क्त इत्यस्य न पूर्वनिपातः। निष्ठाशब्देन विहितस्यैवेह ग्रहणमित्याहुः॥ इति बहुव्रीहिः॥ चार्थे द्वन्द्वः। चार्था इति। वशब्दद्योत्यादित्यर्थः। असाम
र्थ्यादिति। एकार्थीभावाभावादित्यर्थः। तथाहि। बहुव्रीहिघटकपदानां कर्मान्तर्भावेणेव द्वन्द्वघटकपदानां चार्थान्तर्भावेण एकार्थीभाव आवश्य
कः समर्थः पदविधिरिति परिभाषितत्वात्। चार्थे द्वन्द्व इत्युक्ते च। न चैकशक्तिविषयाणां समप्रधानानां परस्परं विहाय इतरान्वयस्सम्भवति। येन
समुच्चयान्वाचयौ स्याताम्। किंतु मिलितानामेवान्वयो वाच्यः मेलनं च समुदायः स च वर्तिपदार्थं प्रति विशेषणं विशेष्यं चेति द्वैधम् ॥

रा मिलितस्यैवान्वयादिति भावः। द्वैधमिति। यथातु चार्थ इति सूत्रे भाष्यं तथोभयत्रापि समुदायस्य विशेष्यत्वम्। आद्ये उद्भूतावयवभेदोऽन्त्ये तिरोहितावयवभेद इति अन्य
पदार्थप्राधान्ये बहुव्रीहेरिव चार्थप्राधान्ये द्वन्द्वस्येति तत्त्वं च। उद्भूतावयवभेदत्वमारोपितावयवगतसंख्यावत्त्वम्। एतदनारोपे तिरोहितावयवभेदत्वम्। अन्यथा स्वपदैर्के
षामप्यन्यत्रापि तत्तद्रूपेण बोधात्तत्त्वं दुरुपपादम्। आरोपानारोपयोश्च शब्दस्वभाव एव बीजम्। अतएवाद्ये घटश्च पटश्चेत्येव विग्रहोऽन्त्ये तयोः समाहार इति तत्त्वम् ॥

कु न:
१७७

न शब्दान्तर्भावेणेति। प्रवृत्तिनिमित्तयोः सामानाधिकरण्यं तत्र चार्थः। नीलत्वसमानाधिकरणोत्पलत्ववदुत्पलं नीलमिति बोधात्। अत एव तदन्तर्भावेण वृत्तिरपीति
भावः। द्वन्द्वे दृष्टापत्तिरिति। ननु गुणादेर्द्रव्याश्रितत्वेन तदपेक्षत्वात्तयोस्तद्विवक्षासंभवेन कथं तत्रेष्टापत्तिः। स्पष्टं चेदं विशेषणं विशेष्येणेत्यत्र भाष्यकैयटयोरिति चे
न्न। गुणयोः क्रिययोश्च तत्संभवात्। आशंसासंभावनयोरविशेष इत्यादिभाष्यप्रयोगाच्च। विशेषणमिति सूत्रे तिलकृष्ण इति न द्वन्द्व इति भाष्योक्तिस्तु तिलकृष्णा आनेया

इत्याद्ये इतरेतरयोगद्वन्द्वः। द्वितीये समाहारद्वन्द्वः। उभयथापि समुदायस्य द्वन्द्वेनोक्तत्वाच्च शब्दाप्रयोगः। न चैवं नीलोत्पलमित्यादावपि च शब्दान्तर्भा
वेण विग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्त्वाच्च द्वन्द्वो दुर्वार इति वाच्यम्। सामानाधिकरण्ये विशेषविहिततया विशेषणं विशेष्येणेति तत्पुरुषसंज्ञया द्वन्द्व
संज्ञाया बाधात्। यत्तु केचित्कर्मधारयसंज्ञया बाध इत्याहुस्तत्तुच्छम्। तस्या एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वात्संज्ञानां च कृत्कृत्यप्रत्यायादिषु समावे
शस्य सुप्रसिद्धत्वान्न्याय्यत्वाच्च। सामानाधिकर ण्याविवक्षायां तु द्वन्द्वे दृष्टापत्तिरेवेति दिक्। होतपोत्रिति। अनयोर्ऋदुत्तरपदपरत्वाभावादानङ्। अजा
द्यदन्तम्। कथं तर्हि ससौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीम्। लोचनाधरकृताहृतरागेति भारविः। अत्राहुः। अनित्यमिदं प्रकरणम्। समुद्राभ्राद् इत्यादिनिर्दे
शात्। द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य ॥

७ इत्यादिप्रयोगपरा। कृष्णानानःश्च पाकाङ्क्षायामुपस्थित तिलैरेव तदाकाङ्क्षाशान्तिरिति तत्र सद्विवक्षाभाव इतिता
त्पर्यात्। तिलकृष्णयोरभेद इत्यादि भवत्येव। एवं नीलोत्पलयोरभेद इत्यपि भवति अभेदान्वये तयोः सामानाधिकरण्यस्य पश्चान्मानसप्रतीतावपि द्वन्द्वरूपपदसं
स्कारवेलायां तद्विवक्षणात्। यद्वा शब्दस्वरूपपरावेतौ। एवं च भिन्नार्थत्वान्नैकशेषः। नापि सामानाधिकरण्यप्रयुक्तः कर्मधारयः। तयोः शब्दयोरर्थभेदाभावाद्विशे
षो भेदो वेति तदर्थ इत्याशंसायां भूतवच्चेत्यत्र सूत्रे कैयटे स्पष्टमिति दिक्। ससौष्ठवेति। सौष्ठवौदार्ययोर्ये विशेषास्तच्छालिनीमित्यर्थः ॥

समाहारेइति।समाहारेद्वन्द्वः प्राण्यङ्गादीनामेवेत्यर्थः।अध्वर्युशब्दइति।अध्वर्युणाक्रतोः संबन्धाव्यभिचारादितिभावः।कथंतर्हीति।व्यक्तिप्राधान्यविवक्षयः।ननिर्वाहः।स्त्रकलनरुशैल
रञ्जनस्याविवक्षितत्वादितिभावः।चत्वारइति।नदीदेशइतिभिन्नेपदे।द्वन्द्वेद्विवचननपुंसकत्वान्यतरापत्तेरितिभावः।जनपदोह्यीति।जनानांपदंस्थानं।अत्रेतिव्युत्पत्त्या

समाहारएवेति।विपरीतस्तुनियमोनभवतिसमाहारेप्राण्यङ्गादीनामेवेति।तिष्यपुनर्वस्वोरितिसूत्रेबहुवचनग्रहणात्।तद्धिसमाहारेकवचनस्यमाभूदि
तिकृतंतिष्यपुनर्वस्वितियथा।उदगादिति।इहयदाकठेषुकलापेषुउदितेषुप्रतिष्ठितेषुवाआवाभ्यांतत्रगन्तव्यमितिसंवादंकृत्वातंचविस्मृत्यकश्चिदासेतंप्र
तीदमुच्यते।कठेनप्रोक्तमधीयतेकठाः।वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिः।कठचरकाल्लुक्।अद्ध्येत्रणस्तुप्रोक्ताल्लुक्।कलापिनोऽण्।सब्रह्मचारीत्याद्युपसंख्यानाट्टिलोपः।
अध्वर्युशब्दोयजुर्वेदंलक्षयतितदाह।युजुरिति।पदान्यधीतेपदकः।क्रमादिभ्योवुन्।एवंक्रमकः।पदान्यधीत्यक्रमोह्येतस्यइतिस्पष्टाप्रत्यासत्तिः।अद्ध्ययनतःकिम्।
पितापुत्रौ।अविप्रकृष्टेतिकिम्।याज्ञिकवैयाकरणौ।जातिरप्राणिनाम्।कथंतर्हिरञ्जितानुविविधास्तरुशैलाइतिभारविः।तरुसहिताःशैलाइतिव्याख्येयम्।विशि
ष्टलिङ्गोनदी।सूत्रेचत्वारोपिशब्दाअवयवधर्मेणावयविनिद्वन्द्वेबोध्याः।नदीग्रहणमदेशत्वात्।जनपदोहिदेशः।अतएवपर्वतानांन।कैलासश्चगन्धमादनश्चकैला
सगन्धमादने।चकारेणबाध्यतेइति।चकारःपुनर्विधानार्थइतिभावः।पात्रादिति।यैर्भुक्तेभस्मनाशुद्ध्यतेकांस्यमित्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापिपात्रंनशुद्ध्यतितेषामित्य
र्थः।अनिरवसितानामितिनिषेधबलादेवशूद्रशब्दोत्रत्रैवर्णिकेतरपरः।ननुशूद्रत्वजातिपरः।गवाश्वमिति।इहपशुद्वन्द्वेविभाषाप्राप्ता।दासीदासमिति।अत्रपुमान्स्त्रियेत्येकशेषोबाध्यते।अत्रवार्तिकम्।गवाश्वप्रभृतिषुयथोच्चारितंद्वन्द्ववृत्तमितिगणपाठेरूपमेषांविवक्षितंनतुपूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रेतात्पर्यमित्यर्थस्तेनावङादेशाभाव
पक्षेनभवति ॥

\ ॐ मनुष्यवासयोग्यइत्यर्थः।तादृशंचग्रामनगराद्यपि।जनपदइत्यस्यविशेषइत्यर्थस्तदाह।अतएवेति।अत्रभाष्यमुदासीनम्।एकशेषोबाध्यतइति।निपातनेनेतिशे

गोअश्वेभ्य इति। एवं पररूपपक्षेपि नेति बोध्यम्। प्रतिपदविधानार्थमिति। स नपुंसकमित्यस्य प्रतिपदविधानत्वार्थमित्यर्थः। तदेवोपपादयति। तच्छब्देन हीति। एकवद्भावभाज इति। विनिगमनाविरहात् यावदेकवद्भावभाज इत्यर्थः। प्रतिपदविहितमिति। अनवकाशं चेत्यपि बोध्यम्। विधेर्ज्यायस्त्वेन न मृगशकुनिग्रहणवदस्य नियमार्थत्वम्। प्रत्युदाहृतमिति। विप्रतिषिद्धमित्यर्थः। तदभावे ह्यद्रव्यवाचिनां समाहार द्वन्द्व एवेत्यर्थे प्रवृत्ते नेतरेतर द्वन्द्वापत्तिरिति तदाशयः। इत्यादाविवेति। कामक्रोधयोर्विरोधा

अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः। पशुग्रहणमिति। विकल्पार्थमित्यनुषज्यते। नपुंसकत्वार्थमिति। अयं भावः। पशुद्वन्द्व इत्येव सिद्धे अश्ववडव ग्रहणं प्रतिपदविधानार्थम्। तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे पूर्ववदश्ववडवाविति तद्वापि वा स नपुंसकमित्येतदेव भवति। तच्छब्देन हि एकवद्भाव भाजं परामृश्य विधीयमानं नपुंसकत्वमेकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवतीति। अन्यथेति। न च पूर्ववदश्ववडवावित्यस्य निरवकाशत्वं शक्यम्। एक वद्भावविरहपक्षे सावकाशत्वात्। विप्रतिषिद्धं च। भवत्येवेति। विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे तु स न स्यात्। अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः। यत्तु वृत्तिकृता कामक्रोधाविति प्रत्युदाहृतम्। तन्न। तत्रापि शीतोष्णं सुखदुःखमित्यादाविव पाक्षिकस्यैकवद्भावस्यैव दुर्वारत्वात्। नियमार्थं हि इदं सूत्रमिति स्थितम्। न चाद्रव्यवाचिनां चेद्द्वन्द्व इति तर्हि विप्रतिषिद्धानामेवेति तदाशयः कल्प्यः। शीतोष्णे उदके इत्यत्र पाक्षिकैकवद्भावापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। अनधिकरणवा चीति किम्। शीतोष्णउदके इति स्तोत्रया सह विरोधापत्तेरिति दिक् ॥

७ भावेपि सुखदुःखादेरिव द्रव्यवाचित्वाभावेन नियमस्यावश्यकोदंवप्रवेशात्। चे न विभाषानुकर्षणान्नियम एवोचितः। तदभावे ह्येवं नियमः। वैकल्पिकोयः समाहारे द्वन्द्वः सो द्रव्यवाचिनामेवेति भावः। तदाशय इति। एवं च विप्रतिषिद्धपदाभावे द्रव्य वाचिनामेवेति नियमः स्यात्। एवं चात्राप्युभयं स्यात्तत्सत्त्वे तु विप्रतिषिद्धानामेवेति नियमात्रेतरेतरयोग एवेति तदाशयः। विरोधापत्तेरिति। विपरीतनियमेन पाक्षिकैकवद्भावस्यै

सिद्धान्तकौ॰ ॥

विकल्पः प्राप्त इति। जातिरप्राणिनामित्यपि न चार्थे द्वन्द्व इत्येतद्धि हितसमाहारद्वन्द्वस्य नियममात्रस्य च बाध्यसामान्यचिन्तया नेन निषेधात्। अन्तरङ्ग ब्रह्मप्रजापत्या
दिपाठश्चरितार्थः। परिमाणनियम इति। स च संख्यानुगत व्याख्यानादिति भावः। नियमस्येति। नियमस्यैवेत्यर्थः। तदुदाहृतमिति। प्राचीनोदाहृतमित्यर्थः। निषिद्धत्वा
दिति। तथा च समाहारद्वन्द्वः स्यादिति भावस्तत्र शङ्कते नन्विति। वाक्यमेव स्यादिति। एतावदेव प्राचां पक्षे दूषणमाहुः। अभ्युच्चयमाह। किं चेत्यादि। कथं तर्हीति। अवयवेषु

दधिपयसी इति। व्यञ्जनत्वाद्विकल्पः प्राप्तः। अधिकरणैतावत्त्वे च। समासार्थस्याधिकरणमाश्रयो वर्तिपदार्थः। तस्य एतावत्त्वं परिमाणनियमस्तस्मि
न् गम्यमाने इति व्याचष्टे। द्रव्यसंख्येति। अत्र व्याचख्युः। समाहारद्वन्द्वस्यैवायं निषेधो न तु नियमस्य। तथा हि सति नियमे प्रतिषिद्धेपि चार्थे द्वन्द्व इति स
माहारे द्वन्द्वः स्यादिति तन्नेति ध्वनयन्व्याचष्टे। नियमो न स्यादिति। अयं भावः। प्राचां पक्षे दश दन्तोष्ठा इति त्वदुदाहृतमेव न सिद्ध्येत्। प्राण्यङ्गानां समाहार ए
वेत्यनेन इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य निषिद्धत्वात्। ननु समाहारद्वन्द्व एव प्रकृतसूत्रेण निषिद्ध इति चेत्तर्हि वाक्यमेव स्यात्। द्वन्द्वद्वयस्यापि निषेधात्। एवं च पञ्च
खिहास्याङ्कि करेषभिख्याभिस्साधुनामाधुकरीसदृक्षेत्यादीनामसाधुत्वं स्यात्। किं च समाहारद्वन्द्वनिषेधो व्यर्थः न्यायबलेनैव तद्वारणात्। तथा हि। वर्तिपदा
र्थस्य संख्याविशेषे बोधनीये समाहारद्वन्द्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति सविशेषणानां वृत्तिर्नेति वचनात् सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्। कथं तर्हि दशपञ्चपूल्य इति समाहारे द्वि
गुरिति चेन्न प्रधानभूते समाहारे दशत्वसंख्यान्वयादिति ग्रहणन चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोपि न स्यादिति वाच्यम्। तत्र प्रधानस्य सापेक्षत्वात्। उक्तं हि भाष्ये। भवति वै प्र
धानस्य सापेक्षस्य वृत्तिरिति। न्याय्यं चैतन्न। प्रधानस्यैकदेशत्वाभावात्॥

दशत्वसंख्यान्वय इत्यभिमानः। गृह्णाणेति। ननु चैवं समाहारे दशत्वान्वयविवक्षायां प्राप्तसमाहारद्वन्द्व
निषेधोस्त्विति वाच्यम्। द्रव्यसंख्यानवगमे नैतत्सूत्राप्रवृत्तेः। प्रधानस्येति। मम तु प्राण्यङ्गादिषु द्वन्द्व इति नियमादितरेतरयोगाप्राप्तौ तद्विधानेनास्य चरितार्थत्वम्। न च नियमनिषेधे उभयोर

द्विगिति। दिगर्थस्तु यदा दन्तोष्ठद्वारकसंबन्धेन समाहारे एव दृश्यत्वान्वयि तत्र सात तदास्त्येव समाहारे द्वन्द्वप्राप्तिः। प्रधानस्यैव सापेक्षत्वाद् द्रव्यसंख्यावगमाच्च। किं च अत्र र नाहा
राप्राशवः नियमाभावेन नियमाप्राप्त्याकस्मानेन निषेधः स्यात्। तस्मात्पूर्वसूत्रवदपमप्युभयोर्निषेधः। अत एवोत्तरसूत्रविषये समाहारद्वन्द्वसिद्धिः। सामर्थ्येनासामर्थ्ये समास
कल्पनापेक्षयैव मन्वयकल्पनस्यैवौचित्यादिति। अव्ययीभावस्यैवेति। समानलिङ्गवचनत्वादिति भावः। यदि त्विति। एकवद्भावपक्षे इति शेषः। न च बहुव्रीह्यनुप्रयोगे उपदश

सामान्याप्रयोगे इति लिङ्गादिति दिक्। विभाषा समीपे। यद्यपीह समाहारद्वन्द्वो वेति व्याख्यानेऽपि न क्षतिस्तथापि क्रममनुरुध्याह। निय
मो वा स्यादिति। उपदशमिति। एकवद्भावपक्षेऽव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः। यदि तु बहुव्रीहिस्तदा उपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात्। उप
दशं पाणिपादस्येत्येव चेष्यते इत्याकरः। आनङ् ऋतो द्वन्द्वे। इहोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते तेन मध्यस्यापि आनङ्। स दाह। होतृपोतृनेष्टो
द्गातार इति। एतच्च समर्थसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। ओजः सहोम्भस्तमसस्तृतीयाया इति सूत्रे पदमञ्जर्यां तु स्पष्टतरम्। यत्तु प्राचोक्तम्।
पूर्वपदस्यानङ् स्यादिति। यच्च व्याख्यातृभिर्द्वन्द्वे पूर्वपदकार्यविशेषमात्रे स्यवतारितम्। यच्चाधिकृतेनोत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षिप्यते इत्युक्त
म्। तत्सर्वमाकरविरोधादुपेक्ष्यम्। प्रसिद्धसाहचर्यस्येति ॥

मित्यस्यासिद्धिः। उपदशाद्दृत्यस्यैवोचितत्वादिति वाच्यम्। दिगर्थोन्तरीत्याऽवयवद्वारकसंबन्धेन समुदायार्थेऽन्वयेन द्वन्द्वार्थे अभेदेनान्वयाद्द्वन्द्वार्थस्यैकवद्भावेन तत्सिद्धे
राह। उपदशस्येति। अव्ययीभावानुप्रयोगे तु नाव्ययीभावादित्यादिना न दोष इति भावः। अव्ययीभावानुप्रयोगे सामानाधिकरण्यं तु समीपसमीपिनोरभेदविवक्षया
बोध्यम्। इतरेतरयोगे तु बहुव्रीहेरेवानुप्रयोगस्तस्य समीपिप्रधानत्वात्समानलिङ्गवचनत्वाच्च। अत एव तत्र नाव्ययीभावानुप्रयोगः ॥

म·शा·
१८०

अत्यन्तसहचरितेति। तत्त्वं चैकह विर्भागित्वेन। वेदसूत्रप्रसिद्धतया लोके प्रसिद्धसाहचर्येन यावेत्यन्यत्। प्रायुङ्क्तेति। तदार्षमित्यन्ये। अकारे सतीति। सचेत्सञ्ज्ञक इति बो
ध्यम्। निपात्यत इति। उत्तरखण्डे तु ऋतोङीत्येव सिद्धम्। पितरामातरा च च्छन्दसि मातरपितराविति सूत्रद्वयविषयपूर्वोत्तरपदयोररावितिभाष्यं तु पूर्वोत्तरप्रद्व्योः स

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिष्विति सूत्रेभिव्यक्तिग्रहणेनात्यन्तसहचरितयुगले द्वन्द्वमिति निपातनादितिभावः। ईद्ग्नेः।
देवताद्वन्द्व इति काशिकानुरोधेनानुवर्तितम्। आश्वलायनस्तु ज्योतिष्टोमयोर्देवताद्वन्द्वेऽपि प्रायुङ्क्त अग्नीषोमौ प्रणेष्यामीति। अग्निष्टुदिति। अग्निस्तु
यस्मिन्सः क्रतुविशेषः संपदादित्वादधिकरणे क्विप्। रुत्वं माभूदिति। अकारे सति सकारस्य श्रवणं भवति तेन प्रयोगे विकाराभावोनुमीयत इति भावः। विस
र्गमिति। तथा चक्कचिद्धिकारोनेत्येवमनुमेयं लस्यानुरोधादिति भावः। मातरपितरौ। मातृशब्दस्यारङादेशो निपात्यते। वाक्त्वचमिति। बहूनां द्वन्द्वे तु वाक्
त्वक्स्रुचम्। द्वन्द्वगर्भे द्वन्द्वे तु वाक्त्वक्स्रुचम्॥ ॥इति द्वन्द्वः॥ ॥विरूपाणामिति। एतच्च सूत्रासौरेव सुलभम्। रूप्यत इति व्युत्पत्त्यासौत्रस्य रूप
शब्दस्यार्थपरतयापि व्याख्यानात्। वृद्धो यूना। अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यैः परिभाषितस्येह ग्रहणं यूनाकृत्रिमेण साहचर्यात्तदाह। गोत्रं शिष्यत इति।
भागवित्तिः शब्दात्गोत्रार्थकादिञन्ताद्यूनि वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलमिति कुत्सायां ठक्। इह कुत्सा सौवीरत्वं चाधिकमपेक्षते न तु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यम्। गार्ग्यवा
त्स्यायनाविति। इह प्रकृतंशे वैरूप्यं न गोत्रादिकृतम्। पुंवद्भावप्रयुक्तं केवलसरूप्यं स्फुटीकर्तुं द्विवचनान्तेन विग्रहमाह। गार्ग्यायणाविति। पुमान् स्त्रिया। ननु हंसश्च वरटा
चेत्यत्र प्रसङ्गः॥

तोः पूर्वपदस्येत्यर्थपरतया कैयटेन व्याख्यातमिति न तद्विरोधः। अत एवोत्तरपदे द्वन्द्वे निःस्तनबाध इति दिक्। वाक्त्वचमिति। सकर्मसूत्रभाष्यप्रयोगा
दिवगुर्वक्षरत्वेपि वाक्शब्दस्य पूर्वनिपातस्तत्प्रकरणानित्यत्वात्॥ इति द्वन्द्वः॥ अपत्यमन्तर्हितमिति। पौत्रप्रभृत्यपत्यमित्यर्थः। यूनेति। अपत्यविशेषवाचकेन युवशब्देनेत्यर्थः। तत्साहचर्येण

राम:
१८०

अनुवृत्तेरिति। सारूप्ये सति तल्लक्षणं विशेषणं एवेत तत्र वृत्तिरितिभावः। नियमतो न स्यादिति। सरूपाणामित्येकशेषे तु स्त्रीवाचकस्यापि शेषापत्तिः। न चेष्टापत्तिः। कै यटादिविरोधात्। नैवं पुमान् स्त्रियेत्येकशेषो नोक्तः। न च त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतः इत्युक्ते रेताविस्यस्य नियमेन सिद्धिः। गावावित्यत्र तु रूपेण विशेषणं इति वाच्यम्। अ द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामित्यत्र द्वन्द्वपदेन न दपवादैकशेषस्याप्युपलक्षणेन तद्प्राप्तेरितिभावः। तदितरेति। ताभ्यां स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामितरः पुंयोगादिस्तत्कृतङीषादि

हंसत्वजातिसाम्ये पि शब्दैवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वादिति चेन्नैवम्। सरूपग्रहणानुवृत्तेः। अनुवृत्तौ तु यकं तु भ्रातृपुत्रौ वितिसूत्रम्। नन्वेव मपि गौरित्ययं गौश्चायं तयोः सहोक्तौ एतौ गावाविति नियमतो न स्यात्तल्लक्षणविशेषाभावादिति चेन्नैवम्। तदितरकृतविशेषविरहरूपे विशिष्टाभावे तात्पर्या त्त्वेवं हविशेष्याभावादसेत्व। द्वन्द्वेन्द्राण्याविन्द्रौ त्वन्नैकशेषः। पुंयोगकृतविशेषात्। पितामात्रा। श्वशुरः श्वश्र्वा। नन्वेतत्सूत्रं व्यर्थम्। तथाहि। यः शिष्यते स लुप्यमा नार्थाभिधायीति न्यायेनास्मिन् विषये पितृशब्द एव मातरमपि वक्ति श्वशुरशब्दश्च श्वश्रूम्। तत्र शक्तिरेव निरूढलक्षणा वेत्यन्यदेतत्। एतच्च सूत्रं विनापि सुलभम्। न च पूर्वसूत्रसमूहवत् इदमपि सूत्रं द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमिति वाच्यम्। इह द्वन्द्वस्यापि पक्षे इष्टत्वादिति चेत्। मैवम्। पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रूशब्दयोः उ क्तविधयैकेवलयोः प्रयोगं वारयितुं सूत्रारम्भात्। अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानं दुर्बलमिति दिक्। त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्। सर्वैः किम्। प्रत्यासत्त्या त्यदादिभिरेव सहोक्तावित्यर्थो माभूत्। यत्परमिति शब्दपरविप्रतिषेधादितिभावः। त्यदादित इति। आद्यादित्वात्तसिः ॥

विरहेत्यर्थः। तात्पर्यादिति। चेदेव प्रक्ष्येपादानसा मर्थ्येन विशेषश्चेन लक्षणमेवेत्यन्वयेनेतिभावः। तल्लक्षण एवेत्यस्य व्यावर्त्यमाह। द्वन्द्वेन्द्राण्याविति। मातरमपीति। पितृत्वारोपेणेत्यर्थः। त्यदादिभिरेवेति। सर्वपदं सावधा रणमित्यर्थलभ्यमयमेवकारः। इत्येवार्थो माभूदितिनान्वयः। सर्वैरित्यस्य त्यदादिभिर्न्यैश्चेत्यर्थः। शब्दपरेति। गणपाठीयेत्यादिः। आद्यादित्वादिति। पुंनपुंसकत इत्यत्राप्येवमेव ॥

श०
१८१

किंतु विशेष्येति। अनेनान्तरङ्गस्वार्थलिङ्गबाधनेन चरितार्थस्य बहिरङ्गविशेष्यसंबन्धप्राप्तलिङ्गबाधकत्वे मानाभाव इति न्यायसिद्धत्वमस्य सूचितम्। अत एवैक
शेषविशेषणेऽपि स्यादादित इत्यस्या प्रवृत्तिः। अत एव पुंस्त्रीसंघे स्त्रीशेषे माबद्माभ्वरन्तीति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते। इमाद इत्यत्र ह्यनेनैवैकशेषः। अन्तरङ्गत्वादिति। विभ
क्त्यनपेक्षत्वेन तदुत्पत्तेः पूर्वमेव सद्भावः। बाधकमात्रपरतयेति। बाधकमात्रत्वं च पूर्वस्वस्वप्रवृत्त्यात त्वरति प्रतिबन्धकत्वम्। इत्यत्र यथेति। मिदेरि[illegible]द्वीदृक इत्य

त्यदादीनां शेषे सहविवक्षितेषु यः पुमान्[illegible] नपुंसकं तद्धेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्ति। अर्थात्त्यदादीन्येव। अद्वन्द्वेति। द्वन्द्वादिविशेषणार्थाप्राप्तं न
किंतु विशेष्यनिष्ठत्वेनैवेति भावः। नद्येदि। पिप्पल्या ऊर्ध्वमित्यर्थः। सा चेति। अर्द्धपिप्पलीत्यर्थः। इह सर्वत्रेति। एतेन कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति भ्रमं व्यावर्तयति।
ननु तथैव किं न स्यादिति चेत्। न। एकशेषस्यान्तरङ्गत्वात्। न चेदं द्वन्द्वग्रहमात्रं किंतु फले विशेषोऽस्तीत्याह। नेनेति। यस्तु द्वन्द्वापवाद एकशेष इति केषांचिद्
द्वोषस्तत्रापवादशब्दो बाधकमात्रपरतया नेयः। इकोगुणवृद्धी इति सूत्रेण तच्छेषस्तदपवादो वेत्यत्र यथा॥ इत्येकशेषः॥ प्रसङ्गादाह। परार्थेति। अभिधान
मिति करणे ल्युट्। अनेनैतद्दर्शयति। न केवलया प्रक्रियया पदपदार्थशक्त्या सर्वत्र निर्वाहः। किंतु विशिष्टार्थविषयकं शक्त्यन्तरमेव स्वीकर्तव्यम्। अत एव द्वन्द्वादि
शेषणस्य पदार्थैकदेशत्वाच्च विशेषणसंबन्धः। द्वन्द्वे च शब्दस्याप्रयोगः॥ स्योपस्थितावयवषष्ठीत्वेनालोन्त्यस्येत्यस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वमात्रेणैक इत्यस्या

तोन्त्यापवादत्वव्यवहार इति भावः॥ इत्येकशेषः॥ करणे ल्युडिति। यद्घटकैः पदैः परार्थान्वितस्वार्थस्य तत्तदभिधासमुदायाभिधाविभिन्नोपस्थानं सा वृत्तिः। विशिष्टा
र्थविषयकमिति। राजपुरुषपदं राजसंबन्धवति पुरुषे शक्तमित्येवं शक्तिग्रहाकारेण तच्छक्तेस्तद्विषयकत्वमिति भावः। पर्यवसानगत्या तु तस्याभव एव शक्तलभ्ये पर्यव
सानमित्यन्यदेतत्। शक्त्यन्तरमेवेति। तत्स्वीकर्तव्यमेवेत्यन्वयः। तत्फलं विशिष्टैकोपस्थितिस्तत्फलमाह। अत एवेति ॥

शा०
१८१

मीमांसकानामिति। अरुणाधिकरणवार्त्तिके स्पष्टमेतत्। विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः। योगरूढिश्चेति। पङ्कजादिपदेष्विति शेषः। क्लृप्तशक्त्यनुसारिण्येति। क्लृप्तशक्तिकावयव
पदशक्यसंबन्धरूपयेत्यर्थः। निरूढेति। प्रयोजनाभावादिति भावः। एवं च बहुव्रीहौ चरमपदस्यैव तत्रापि ङ्प्रत्ययादेर्लक्षणयैवोपपत्तौ समुदायशक्त्युच्छेद इति तात्पर्यं

बहुव्रीहौ तु यच्छब्दादेर्वाक्ये तु सर्वमिदं भवत्येवेति वैलक्षण्यम्। किं चावयवशक्त्यैव निर्वाह इत्याग्रहे मीमांसकानां बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्तिर्न सिद्ध्येत्। योग
रूढिश्च तत्तद्व्यादीनां दुर्लभा स्यात्। क्लृप्तशक्त्यनुसारिण्या निरूढलक्षणयैव निर्वाहात्। न चेष्टापत्तिः। अपसिद्धान्तादिति भावः। अविग्रह इति। लौकिकविग्रहर
हितइत्यर्थः। अस्वपदेति। समस्यमानपदावयवद्घटितविग्रह इत्यर्थः। कष्टपूः। अजरममिति। इह हि कृत्यप्रविषौ कष्टपूः अजरम् इति समस्तानुवादसामर्थ्या
त्। धातुना समास आक्षिप्यते न तत्रैव वा निपात्यते इति हरदत्तादिग्रन्थे स्पष्टम्। तिङन्तार्थ कृतेन सहेति विधेयविभागेनाप्येतत्सुसाधम्॥ इति सर्वसमासशेषः॥

षः॥ ऋक्पूर॥ नद्व्लस्येति। न द्वाचकभ्रूःशब्दान्तस्येत्यर्थः। यदि तु अस्य समासार्थेति नेति व्याख्यायेत तर्हि दृढधूः इत्यत्रैव स्यात्। नाक्षधूरित्यत्र। मद्वि लक्ष्ये
पूर्वपदे नेति व्याख्यायेत ततोऽक्षधूरित्यत्रैव स्यात् न तु दृढधूः इत्यत्र। तस्माद्वाभ्रिन्यायाद्व्युत्क्रमेऽकल्प्यः। कृतसमासान्तस्येति। येन विधिस्तदन्तस्येति सूत्रे प्र
योजनं महदपूर्वस्तत्र गुणादीर्घविधाविति वार्त्तिके आपत्तिरनिस्तापइति भाष्यं चात्र प्रमाणमित्यवधेयम्। प्रतीपसमीपमिति। प्रतिकूला गङ्गा नाम्ना आपो यस्मिन्निति
विग्रहः। समापोदेवयजनमिति। स्त्रीलिङ्गेऽन्यनेस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमिः। समापशब्दस्य पुंस्त्वं लोकादित्याहुः॥

ध्रुम्। अपसिद्धान्तादिति। अनुपपत्तिरिति सन्ध्याविना विरोधा
वेलपि बोध्यम्। पावस्यदेति। तेन बहुव्रीहौ नेदं शानित्यलम्। कृत्स्नस्य विधौ। किं ब्रवीति नार्त्तिकेन भिक्ष्यामिति सूत्रेणैवासुसाधमिति। अनेन प्रकारेणान्यत्र समासः प्रत्ययसंयोगविभागेन वयोग
विभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादिति बोध्यम्। यद्यपि सवच्छन्दस्येत्येति पूर्वमुक्तं तथापि लक्ष्यानुसारात् क्वचिदन्यत्रापि प्रवृत्तौ न बाधकमिति तात्पर्यम्॥ इति सर्वसमासशेषः॥ नञ्वाचकेति। अ

समासप्रकरणे शेखरः ॥

भाष्येत्विति। अनेनविशेष्यस्यान्यलिङ्गत्वेऽस्यपुंस्त्वमसाध्विति समापोदेवयजनमितिप्रयोगोसंगतइतिसूचितम्। गतिश्चेतिसूत्रेइति। उपसर्गाइतीतिसूत्रेपिश्लो
प्रयोगौ। वद्धिधातीति। क्रियायोगेउपसर्गत्वेउपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थेयदुक्तः प्रणसंमुखंप्रेपमित्यादौ। क्रियायोगाभावादुपसर्गत्वाभावेनदोषइत्याशङ्क्योपस
र्गग्रहणस्योपलक्षणत्वेनसमाहितंतत्रभाष्येइतिबोध्यम्। प्रतिसाममितीति। इत्यादिष्वित्यर्थः। पद्माकारेति। तत्त्वंचपद्माश्रयत्वेनयथाकथंचिद्बोध्यम्। बहूनीति। बहूना
भाष्येवृक्षाणांसमूहाद्विभवेअवर्णान्तादेतेइत्युत्तरितिसूत्रेःपरआह। ईत्वमनवर्णादितिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। प्रापंपरापमितिभाष्योक्तेः। गतिश्चेतिसूत्रेपिहिधिन
स्भात्वावीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषुदोषः सुपकेभ्यः अवीत्वंप्रेपंपरेपमितिभाष्योक्तेश्चेतिभावः। उदनोदेशे। दीर्घोच्चारणमत्रग्रहार्थमित्याकरः। बह्वृचां तु अनूपेगोमा
न्गोभिरित्यादौ अनूपशब्देनावगृह्णन्ति। अनुगताआपोस्मिन्नित्यनूपोदेशः। जलप्रायमनूपंस्यादित्यमरः। प्रतिसाममिति। अव्ययीभावः। प्रादिसमासः। बहुव्रीहिर्वा। कृ
लभेमइत्यादयोबहुव्रीहयः। पद्मनाभइति। पद्माकारानाभिर्यस्येतिगौणेनपद्मशब्देनसामानाधिकरण्याद्बहुव्रीहिः। यद्वा। सप्तम्यादित्वात्सप्तम्याः परनिपातः। एतेनोर्ण
नाभव्याख्यातः। तत्रड्याप्पोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वोविशेषः। गवाक्षइति। गावः किरणाः। अचतुरेतिनिपात्यन्तइति। निपातनफलंतुसमासविशेषनियमः टि
लोपादिकंचतदाह। आद्यइति। बहुव्रीहयइति। बहुव्रीहयएवेत्यर्थः। तेननञ्तत्पुरुषेअचत्वारइत्येवेतिभावः। त्रिचतुराइति। त्रयश्चत्वारोवेतिविग्रहः। संख्य
याव्ययेतिबहुव्रीहिः। बहुव्रीहौसंख्येतिडचोऽपवादोऽच्। अक्षिभ्रुवमिति। प्राण्यङ्गत्वादेकवत्। ऊर्वष्ठीवमिति। सक्थिक्लीबेपुमानूरुरित्यमरः। नानूरूप
र्वाष्ठीवदक्षिपामितिच। सरजः पङ्कजमिति। कथंतर्हिसरजसमपहायकेतकीनांप्रसवमित्यादि। सरजसमकरन्दनिर्भराशुप्रसवविभूतिषुवीरुधांविरक्त
इति। प्रमादएवायमित्याहुः। गोष्ठेश्वेति। एतेनसप्तमीतत्पुरुषएवेतिनियमंदर्शयति। षष्ठीतत्पुरुषेतिगोष्ठश्वेत्येव ॥ ७ शौर्यस्येतिविग्रहइतिभावः। प्रमादएवेति। प्रसव
शब्दस्यनपुंसकत्वमेवेतिमतेइदम्। पुल्लिङ्गत्वेतुपुष्पवाचिप्रसवविशेषणत्वेनद्वितीयान्तमापद्योकेःचंविनापिसाध्वेव ॥

न्तनम्। सर्वतोव्याप्तम्। वसुमान् यत्तइति। एवंचवसुमच्छब्दादीयसुनिवसीयइतीतिश्रुत्यालभ्यते। स्पष्टं चेदं तैत्तिरीयोपनिषद्ः शाङ्करभाष्ये तद्वार्त्तिके च।
वसुमत्तरशब्दादीयसुनि अस्मादेव निपातनात् साध्विति पश्चात्तरमपि तत्र। विषयमिति। विषयभूत मित्यर्थः। आशीर्विषयतायाइति। तेनाशीर्लिङन्तसमभिव्याह

ब्रह्मवर्चसमित्यादौषष्ठीतत्पुरुषः। वर्चोदीप्तिः। पलंमांसमर्हतीतिपल्यः। मांसभोजीतदीयंवर्चः। पल्यवर्चसम्। अवतमससमित्यादि। अवहीनंसंततंच
तमइतिविग्रहः। अन्धमिति। गाढमितिफलितोर्थः। अतएवध्वान्तेगाढेऽन्धतमसंक्षीणेःवतमसन्तमः। विष्वक्संतमसमित्यमरः। श्वसो। वसुशब्दइति।
एतेन अवमशब्दाद्वीयसुनि अवसीयइतिव्याचक्षाणाआकरविरोधादुपेक्ष्याइतिध्वनयति। वसीयइति। तथाचश्रूयते। यःकामयेतवसीयान्स्यामिति व
सुमान्यत्तोवसीयान्भूयासमिति च। श्वसशब्दइति। यद्यप्ययमन्यत्रकालविशेषेवर्तते। तथापीहसमासेउत्तरपदार्थभूतांप्रशंसामाशिषोविषयमाह। आ
शीर्विषयतायाद्योतकोयमितियावत्। एतच्चवृत्तिन्यासकृतोक्तम्। श्वसशब्दस्येहार्थएवनास्तीत्यपिसुवचम्। उत्तरपदार्थमात्रवृत्तित्वंवास्तु। उक्तंहिपाणिनीयमत
दर्पणे। अर्थपरपदस्येहश्वःशब्दःकापिवाच्यपि। अभिधत्तेस्वभावेनततेनेमौमङ्गलार्थकाविति। १। अन्वग्भावारहइत्यप्रकाशमुच्यते। अनुगतमवहीनंचरहइति
प्रादिसमासः। अनुगतरहसमित्यादिबहुव्रीहिर्वा। तत्रमिवततत्परेणानभिगम्यं हि यद्रहो वक्तिन तन्नवत्। तत्पूर्वंचतद्रहश्चेति ततस्तरहसंविदुः। नपूज
नात्। इहततःप्रागिति। प्राक्बहुव्रीहिग्रहणंकर्तव्यमितिवार्त्तिकोक्तेरितिभावः। प्राचातुबहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरनिषेधइत्युक्तम्। तन्नूनम्। इत्यादौविग्रहध्या
हारेणवायोज्यम्। तेनसुधीअत्यधीइत्यादिसिद्धम्। नञस्तत्पुरुषात्। नञइतिपञ्चमी। इतिसकलसमाससाधारणाःसमासान्ताः॥ ६ रेएवास्यसाधुत्वमितिभावः।

प्राग्बहुव्रीहेरिति। बहुव्रीहौसंख्येयइत्यतःप्राक्समासान्तविधेरभावाद्बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरित्यस्यैवतत्रग्रहणमितिभावः॥ इतिसाधारणसमासान्ताः ॥

स्रौकान्मुक्तिरिति। स्रोकशब्दादेर्वृद्धिः प्रयोजनं निषेधाच्च बलीयांस इति न्यायेन तद्धितनिमित्तलुकोपि निवृत्तिरिति बोध्यम्। ऐकस्वर्यमपि समासफलं बोध्यम्। सत्यां स्रु शास्त्रे पठिता एवेति। उत्तरपदाक्षिप्तसमासस्य प्रतिपदोक्तत्वात्स्रोकान्तिकेति विहितस्यैव ग्रहणेनोपस्थितत्वात्तत्रत्यानामेव ग्रहणं न तु करणे च स्तोकेत्यादिसूत्रेप स्रोकान्मुक्त इति। समासप्रयोजनं तु स्रोकान्मुक्तस्यापत्यं स्रौकान्मुक्तिः। स्रोकान्मुक्तायाः स्रौकान्मुक्तेयः। इह स्रोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेनेति संज्ञा स शास्त्रे पठिता एव स्तोकादयो गृह्यन्त इत्याशयेनाह। एवमिति। ओजः सह। कथं तर्हि सततनैशतमोवृतमन्यत इति भारविः। अत्र दुर्घट वृत्तिकृत्। उत्त रपदाधिकारे तदन्तग्रहणं नास्ति किंतु केवलपदाधिकार एवेति। तन्न। भाष्ये पदाङ्गाधिकार इत्यत्र इष्टके षीके त्यादेः प्रयोजनत्वेनोदाहरणात्। यदपि ह रदत्तादय आहुः। उत्तरपदाक्षिप्तेन पूर्वपदेनेह ओजः प्रभृतयो विशेष्यन्ते पूर्वपदभूतेभ्य ओजःप्रभृतिभ्य इति। न चात्र तमःशब्दः पूर्वपदं किं तर्हि सततने शतमःशब्दः। यत्र तु तदन्तविधिरिष्यते तत्रोपात्तेनाक्षिप्तं विशेष्यते। यथा इष्टके षीके त्यादाविति। तदपि चिन्त्यम्। भाष्यवार्तिकविरोधात्। विशेष्य विशेष णभावव्यत्यासस्यार्थमेव पदाङ्गाधिकार इत्यादीनां प्रवृत्तिरिति कैयटवदेव स्वयमपि व्याख्यातत्वात्। भारविप्रयोगस्त्वित्थं समाधेयः। वृत्तं वृत्तिः। नैशतमसो वृत्तीति षष्ठीतत्पुरुषः। नपुंसके भावे क्तस्य योगे शेषविवक्षायां षष्ठी। ततः सततं नैशतमोवृत्तं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। मतुपृत्वं तु वर्तते पञ्चर्थेक विधानमि तिभावेकः। शेषं प्राग्वत्। पूरणद्वितिकमिति। इह आत्मनश्चेत्यंशोपि वार्तिकान्तर्गतः न तु सूत्रमिति केचिद्भ्रमन्ति तन्नाद ... तव्यमिति भावः। तथा हि सति उत्तरसूत्रे आत्मान इति न लभ्येत ॥ ॐ ठिनानामिति भावः। भाष्यवार्तिकविरोध इत्यस्य तद्व्याख्यानग्रन्थविरोध इत्यर्थः। तमुपपादयति। विशेषणे त्यादि। परे तु तदारम्भेपि पादस्य पदेति सूत्रेणादध्य पादोपहतमित्यादेः शावारणाय विशेष्य विशेषणभाववैपरीत्यस्य तत्र सूत्रे भाष्य एवाश्रयणेनात्रापि तथाश्रयणे बाधकाभाव इत्याहुः। आम्नन्तीति। आज्ञामिनि चा आत्मनश्च पूरणे आत्मनश्च पूरणे उपसंख्यानं कर्तव्यमिति भाष्यं भ्रमेमूलम् ॥

विवेकिनामिति।आत्मनश्चेतिसूत्रेआज्ञायिनिचेत्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थंभाष्येसूत्रद्वयग्रहणम्।अतएवात्मनश्चेतिसूत्रेचः सार्थकः।व्याख्यानभाष्येआत्मनश्चेत्युक्ते
स्वम्।वार्तिकस्याज्ञायिनिचेत्येतत्साधारणत्वभ्रमस्यादृत्यनेनेदृतिनिमानावः।भेदपरिकल्प्येति।आत्मत्वेचवर्तिपदार्थता।जनार्दनत्वेनान्यपदार्थतेतिभावः।अधिक

परस्यचेतितदुत्तरसूत्रंचव्यर्थमेवस्यादितिस्पष्टमेवविवेकिनाम्।बहुव्रीहिर्णोऽव्ययइति।एकस्यापिवस्तुनोभेदंपरिकल्प्यवर्तिपदार्थत्वम
न्यपदार्थत्वंचविवक्षणीयमितिभावः।वैयाकरणाख्यायाम्।व्याकरणेभवावैयाकरणी।अणगयनादिभ्यइत्यण्।साचासावाख्याचेतिकर्मधार
यः।आत्मनेभाषाइति।यद्यपीयमाख्याष्टाध्याय्यांनदृष्टातथापिवैयाकरणीभवत्येव।धातुसूत्रगणोणादिवाक्यात्मकंपञ्चप्रस्थानंव्याकरणमितिस्वी
कारात्।अस्याश्चधातुपाठेदृष्टत्वात्।नतुविकृतिप्रकृतिभावविरहात्रन्धनायस्थालीतिवत्समासोनस्यादतआहयोगविभागादिति।एतच्चरत्नि
व्यासावनुसंस्योक्तम्।अलुग्विधिसामर्थ्यादित्यपीहसुवचम्।हृदिस्पृगिति।हृदयंदिवंचस्पृशतीतिविग्रहः।कर्मणोऽधिकरणविवक्षायांसप्तमी।भा
ष्येतुकर्मण्येवसप्तमीत्युक्तम्।अलुग्विधिरेवज्ञापकइतितदाशयः।अप्सव्यइति।दिगादित्वाद्यत्।ओर्गुणः।वान्तोयि।प्राचातुयेत्यानेजशब्दंपठि
त्वाः प्सुजइत्युक्तमिहत्यम्।तदाकर[illegible]स्थम्।अप्सुजइतितुहलदन्तादित्येवसिद्धम्।अप्सुमन्ताविति।कारीष्मामाज्यभागौ ॥

रणत्वविवक्षयेति।ग्रामेगच्छतीत्यादौवित्वफलसमानाधिकरणव्यापारस्यधात्वर्थत्वविवक्षयातस्यतत्त्वविवक्षेतिबोध्यम्।अन्यथापरत्वात्कर्मसञ्ज्ञयातस्या
बाधः स्यात्।अधिकरणसञ्ज्ञांकर्मसञ्ज्ञाबाधते।गेहंप्रविशतीतियथेत्याकडारसूत्रेभाष्यात्।वस्तुतः फलस्यहृदयनिष्ठतयाप्रतीतावेवास्यप्रयोगस्यसाधु
त्वमित्याह।भाष्येत्विति।हलदन्तादित्येवेति।इत्यपीत्यर्थः।नसुरुषेकृतीत्यस्यापिनासङ्ग्रहः ॥

म· शु
८४

नोक्तदोषेति। अनित्यत्वान्मतुपः सिद्धिस्तदाश्रयणाच्चलुकः प्राप्तिरिति भावः। ताद्रूप्यादाविति। दृश्यमानोपि भाष्ये तथा पाठः सांप्रदायिको हरदत्तलिखितादिति भा
वः। उक्तत्वाच्चेति। एतत्सर्वं हरदत्तानुरोधेनोक्तमित्यन्यत्र विस्तरः। मूर्खा हीति। ब्रह्मज्ञानरहिता इत्यर्थः। ते हि पशुवद्देवनियम्यास्तदाह। देवपशुत्वादिति। पाप्सिक

अपस्वग्ने सधिष्टव अप्सुमेत्सोमो अब्रवीत्। इत्यनुवाक्ये। तत्र चाप्सुशब्दोस्ति। नन्वेवं प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन अप्सु इति सोः श्रूयमानत
त्त्वात् प्रथमाया अर्थाभावे मतुबेव दुर्लभः। अतिदेशाप्रवृत्तौ तु सोर्लुकः प्राप्तिरेव नास्तीति चेत्। सत्यम्। अतिदेशस्य वैकल्पिकत्वान्नोक्तदोषद्वयमपि।
वैकल्पिकत्वे प्रमाणं तु यत्तदेतेभ्य इति सौत्रनिर्देश उक्तः। प्रकृतवार्तिकमपि तथेति ध्येयम्। यत्तु प्राचामनिषिविति पठित्वा अप्सुमन्तावुदाहृतम्। त
द्भाष्यादौ न दृष्टम्। यत्तु वदन्ति। मन्त्रेष्विति पाठे सूत्रस्थेन मतुपः कथं संभव इति चिन्त्यमिति। तदेव चिन्त्यम्। पाठान्तरस्यानाकरत्वात्। मतुपः संभवस्यो
क्तत्वाच्च। पश्यतोहर इति। षष्ठी चानादर इति षष्ठी। पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थात्। देवानामिति। मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति। देवपशुत्वात्। शुनः
शेपमस्य शुनःशेपः। शेपशब्दो ह्यकारान्तोप्यस्ति। शीङो नी पादित्वादौणादिकः प्रत्ययः। तथा च मन्त्रः। यस्यामुशन्तः प्रहरेम शेपमिति। एवं पुच्छ
लाङ्गूलाभ्यामपि बहुव्रीहिः। ऋषिविशेषाणामेताः संज्ञाः। बहुच ब्राह्मणादौ प्रसिद्धाः। मातुः पितुर्भ्यामिति सूत्रे समास इत्यनुवर्तितम्। तस्य फलमा
ह। असमासे त्विति। इह पाक्षिकमपि षत्वं नेत्यर्थः॥ इत्यलुक्समासः॥ घरूप। चेलडिति पचादौ टित्त्वमघ्यते ङीब्बर्थम्। ब्राह्मणितरेति। तसिलादिष्विति
पुंवद्भावस्तु न। जातेश्चेति निषेधात्। एतेन पुंवद्भावं बाधित्वा परत्वाद्ध्रस्व इति व्याख्यानं परास्तम्। आमलकीतरेति॥

ॐ मपीति। नित्यस्य प्राप्तिरेव न। व्यवधानात्॥ इत्यलु
क्समासः॥ परास्ताइति। निषेधसत्त्वेन पुंवत्त्वप्राप्तेरेवाभावादिति भावः। पद्वितरेत्यादौ तु परत्वादिति वक्तुमुचितम् ॥

नित्यस्त्रीलिङ्ग इति। वृक्षजातिः स्त्रियामिति लिङ्गानुशासनसूत्रादिति भावः। आम्र इत्यादिदर्शनानन्तरं क्वाचित्कमित्यन्यत्। शौनकश्चारलत्तिष्यफलात्त्वामलकी त्रिष्वि
त्यमरात्। तिष्यफलास्त्वामलकाविशेष्यस्त्रिलिङ्गत्वमपि। तस्मादेवतुशब्दादन्यानित्यस्त्रीलिङ्गेति लभ्यते। नायन्तुशब्दश्चारलपर्यायस्त्वं तिष्यफलायाश्चावर्तयि
आमलकीशब्दोऽवश्येनित्यस्त्रीलिङ्गः। एवं कुवलीशब्दः। नद्याः पूर्वसूत्रेऽशुनादन्यः शेषः सचद्विपेत्याह। अङ्गुल्येति। निर्मूलमिति। यत्तु इति कृतोक्तं पुंवद्भावोऽत्र
पसेवक्तव्यः। श्रेयस्तरा। विदुत्तरा। प्रकर्षयोगात् प्राक्स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात् सिद्धमिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। इह पुंवद्भावइत्यादिमुनित्रयानुक्तत्वादप्रामाणिकम्।
सूत्रकृताहितत्सिलादिष्वितिनित्य एव पुंवद्भाव उक्तः। नतु पाक्षिकः। भाष्यवार्तिकयोरपि नाधिकमुक्तम्। प्रमाणतामभ्युपेत्यापि ब्रूमः। कथमिह वचनं व्यज्यते पुंवद्भावो
यः प्राप्तः सोऽत्र पसे वक्तव्य इति उत पुंवद्भाव एव वक्तव्य इति। आद्ये पुंवद्भावनिषेधार्थमिदं वचनं स्यात्। तथा च इतः प्रागेव त्वदुदाहृतानि श्रेयसीतमा विदुषीतमा वि
दुषीतरेति दीर्घङीन्निशिष्टानि रूपाणि सिध्यन्तु नाम। प्रकर्षयोगादित्यादिस्त्वदीयग्रन्थस्त्वसङ्गत एव स्यात्। सहितउपसंख्यानं प्रत्याचष्टे इति न्यासकृतावतारितः। प्र
त्याख्याने च तस्य पुंवद्भावफलकत्वे सत्येव स्यात्। नतु तन्निवृत्तिफलकत्वे। वस्तुतस्तदपि न। ङ्याप्ग्रहणं तद्धितविधानार्थमित्युक्तत्वात्। स्वार्थद्रव्यलिङ्गाद्युक्तरमे
वप्रियकुत्सनप्रकर्षादि विवक्षेति भाष्ये निर्णीतत्वाच्च। इतीयस्तु सम्भवेद्यदि तसिलादिमध्ये तरप्तमपौ न परिगण्येयाताम्। तौ तु सर्वैरेव परिगणितौ। दर्शनीयतरा
दर्शनीयतमेति चोदाहृतम्। नव इति ग्रन्थे श्रेयसीतमेत्यादिदीर्घोपन्यासः स्थितिप्रदर्शनपरो नतु त्रैरूप्यपर इति वाच्यम्। प्रकर्षयोगादिग्रन्थशेषविरोधात्। त
स्मादसङ्गत एवायं वृत्तिग्रन्थ इति। एतच्च सर्वमिति मन्यत इति वदता हरदत्तेन ध्वनितम्। न्यासकारस्तु इदमुपसंख्यानमिति भ्रमः तत्प्रत्याख्यानं युक्तमि
ति भ्रमः श्चास्त्येवेति तद्ग्रन्थदर्शिनां स्पष्टमेव ॥ ७५ तुंस्त्रीलिङ्गनिर्देशेनैव न द्याद इत्याहुः। तदपि नेति। प्रकर्षयोगात् प्रागित्यस्योक्तिसम्भवे नेत्यर्थः। इ
निर्दिगिति। दिगर्थैस्तु यद्यपि विदुषीतरेति रूपासङ्गतिं शङ्कते। पुंवद्भावोऽत्रेति ॥

पक्षे। ह्रस्वाभावपक्षे इत्यर्थः। तस्मिन्पक्षे पुंवद्भाव एवोदाहर्तुमुचितो न तु दीर्घ इति भावः। समाधत्ते। प्रकर्षयोगादिति। एवं तथा पूर्वकर्माविवक्षायामेव विहूतरेत्यादेः सिद्धौ ह्रस्वविकल्पविधानसामर्थ्यात्पक्षे दीर्घग्रहणम्। कृतपूर्वीकटमित्यादौ यथा पूर्वकर्माविवक्षा पश्चात्तत्सम्बन्धे एवं प्रकृतेऽपि पूर्वं सामान्येन पुंसकविवक्षायां कृत्वा तत एव तरपि पश्चात्तदर्थविशिष्टस्त्रीत्वविवक्षा स्वार्थे स्यादेरपि यल्लिङ्गं पूर्वं विवक्षितं तन्न त्यक्ता(?)र्यमन्तरङ्गमित्येष एवार्थ इति वृत्तिग्रन्थे योजना कर्तुं शक्या। तथापि प्र

एवं स्थिते पक्षे पुंवद्भावो वक्तव्य इति प्राचीनग्रन्थः न्यायसिद्धमिदमित्यादितद्व्याख्यातृग्रन्थश्च वृत्तिन्यासोक्तार्थानुवादी मूलशेषित्यादनादर्त्त व्य इति दिक्। पादस्य पत्। पदेति सौत्री विभक्तिलुक्। ऋचः शे। श इति शस्प्रत्ययस्येदमेकदेशानुकरणम्। उदमेघ इति। साहचर्यात्पुरुषस्येयं सञ्ज्ञा। उदपेषमिति। स्नेहनेपिष इति णमुल्। उदधिर्घट इति। उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः। कर्मण्यधिकरणे चेति कि प्रत्ययः। उदमन्थ इति। द्रवद्रव्यसंस्कृ ताः सक्तवो मन्थाः। तृतीयेति योगविभागात्समासः। ष्यङः संप्रसारणम्। इह तत्पुरुष इत्यनेन पूर्वपदमुत्तरपदं चाक्षिप्यते इत्याशयेनाह। पूर्वप दस्येति। उत्तरपदं योरिति च। इहोत्तरपदेन पुत्रपतीति विशेष्यते न तु विपरीतं तेन कारीषगन्ध्यापरमपुत्र इत्यत्र नातिप्रसङ्गः। मालभारीति। मालां बिभर्तीति ताच्छील्ये णिनिः। केचित्तु हारिणीति पठन्ति। कारे सत्यागदस्य। सत्यङ्कारः ——— समयकरणम्। अशपथेऽपि परत्वाद्भावं बाधित्वा मुम्। अगदङ्कारो वैद्यः ॥

कृतविषये स्यादर्थस्य भाष्यानुक्तत्वादीदृशोऽर्थः प्रकृतेन साधुत्वनियामक इति। शस्प्रत्ययस्येति। लोमादिषु पादशब्दपाठाभावादिति भावः। संख्यैकवचनादिति शस्। योगादिति। सुप्सुपेत्युचितम्। आक्षिप्यत इति। तत्र पूर्वपदं ष्यङो विशेष्यं तेन ष्यङन्तग्रहणम्। ष्यङ्मात्रस्य पूर्वपदत्वाभावादिति बोध्यम्। समयकरणम्। शपथकरणम्। मस्संस्कारः। शपथकर्त्ता च। वैद्य इति। विषप्रतिपक्षद्रव्यकरणं चेत्यपि बोध्यम् ॥

अभ्युपगमइति। नकर्तीचेत्यपिबोद्ध्यम्। अव्ययमिति। तिङन्तानुकरणमित्यन्ये। हरदत्तइति। कैयटस्त्वा पठ्यत एवेति। तेनतद्योपीतिभावः। कइति। अचिविभाषेतिलत्वम्। इ
भस्तु कारोभ्युपगमः। अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकम् अव्ययम्। धेनुंभव्येति। भव्यगेयेति कर्तरि कृत्यः। धेनुश्चासौ भव्याचेति विग्रहः। भविष्यन्ती धेनुरित्यर्थः। गौतमस्मृतौ
तु स्नातकधर्मेषु अधेनुं धेनुभव्येति ब्रूयादिति प्रयुक्तं तन्त्रार्षत्वान्मुमागमो नेति। तद्व्याख्यायां मिताक्षरायां हरदत्तः। लोके पृणइति। पृणतिः पूरणकर्मेति हरदत्तः। प्रीणनइ
तितु पठ्यते एव। अनभ्याशमित्यइति। अभ्याशं समीपं तद्विरुद्धम् अनभ्याशं दूरम्। एतिस्तु शास्त्रिस्यादिना इणः क्यप्। भ्राष्ट्रमिन्धइति। कर्मण्यण्। घञन्तेन वा षष्ठीसमासः।
तिमिङ्गिलइति मत्स्यविशेषः गिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कः। गिलगिलेचेति। गिलङ्गिलतीति विगिलगिलः तिमीनां गिलगिल इति विग्रहे इदमारब्धम्। नित्यमेवेति। पूर्ववि
प्रतिषेधेनेतिभावः। सज्योतिरिति समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः। यस्मिन् ज्योतिषि आदित्येन सत्त्रे वा उपनिपतितं तदस्तमयपर्यन्तमनुवर्तमानमाशौचं सज्योतिरित्यु
च्यते। पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्। निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानामुणादयो बहुलमिति सिद्धिः। अनेन तु समासपदानामिति विवेक इति हरदत्तः। वस्तुतस्तु
समासविषयकमेवेदमिति न नियमः। हंससिंहशब्दयोरपि प्राचा कारिकायामुदाहृतत्वात्। हन्तेः पचाद्यचि समागमः। हिंसेः पचाद्यचि हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययः। यदितु
भवेद्वर्णागम इति श्लोकस्यापि प्रकृतसूत्रोदाहरणतायां नाग्रहः किंतु नैरुक्तव्युत्पत्तिरनेकधेत्येतावन्मात्रं तदा हरदत्तोक्तविवेकोपि निर्बाध एवेति दिक्। आकृतिगणोयमि
ति। तेनान्यदपि सिद्ध्यति। लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि। समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः। अन्तमिति शेषः। कृत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अव
श्यंशब्दस्यान्त्यमकारं पुमांल्लुम्पेत्। तथा कामशब्दे मनस्शब्दे च परे तुम्शब्दस्यान्त्यम्। तुमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। युट्घञ्प्रत्ययपरो यः पचधातुः तस्मिन्परे मांसस्यान्त्यम
कारं लुम्पेदित्यर्थः। अवश्यसेव्यः। गन्तुकामः। गन्तुमनाः। संहितं। संहितः॥ त्यादिश्लोकस्यापीति। भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययादित्यादिश्लोकस्येत्यर्थः। अनेकधेति। उ
णादावेव प्रत्ययोन्यश्चेत्येकोपगतोक्तस्तदा प्रत्ययातिरिक्तकार्यमप्योणादित्वादित्येवमित्यर्थः। तुंकामेत्यत्र तुमिति समोप्युपलक्षणम्। तेन सकामः समना इति सिद्धम्॥

निपातनादिति। दृषोदरादिषु विशिष्टपाठादित्यर्थः। समासस्त्वेतन्मांसेनादस्यं कर्तव्यमित्यादिसिद्धिः। मांसस्येत्यादंशः पदन्निति सूत्रस्थेन मांसपृतनेत्यादिवार्तिकेनापि सूप
पादेः नभिधानात्तान्तत्वमित्यसाधु। निर्वीहं इति। तेन कार्यविशेषेभवन्त्वन्नदिशेषेपदत्वं चेतिभावः। व्याख्यायामिति। तन्मन्त्रपदकेऽऋतावृधाविति पदेऽउक्तमित्यर्थः। तनेतीति। अ
सततः। सन्ततः। मांस्यचनम्। मांस्पाकः। इह संयोगान्तलोपाभावोऽपि निपातनाद्बोध्यः। छन्दसि तु अपस्मयादित्वेनापि निर्वाह उक्तः। अपरस्पराः क्रियासातत्य इति सूत्रे
सातत्यनिर्देशेनैवैकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितो मस्शब्दो ज्ञापित इत्याहुः। नहिवृति। एषु परेष्विति। उत्तरपदे ष्विति बोध्यम्। उपनह्यत इत्युपानत्। संपदादित्वा
त्कर्मणि क्विप्। निवर्तते इति नीवृत्। प्रवर्षतीति प्रावृट्। मर्माणि विध्यतीति मर्मवित्। रुच दीप्तौ। निरोचन इति नीरुक्। ऋतिं सहते ऋतीषट्। सहेः पृतनर्ताभ्यां चेत्यत्र
सहेरिति योगविभागादनुक्तसमुच्चयाद्वास्य षत्वमिति न्यासकारः। पूर्वपदादिति षत्वमिति हरदत्तः। परितनोतीति परीतत्। गमः क्वाविति अत्र गमादीनामिष्यत इ
ति वचनात्तनोतेरनेलोपः। यत्तु वेदभाष्ये ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधाविति मन्त्रस्य व्याख्यायामुक्तं ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थेऽन्तर्भावितण्यर्थात् वृधेः क्विप्। नहिवृ
तीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घ इति तच्चिन्त्यम्। प्रकृतसूत्रे वृधेरनुपात्तत्वात्। तस्मादन्येषामपीति दीर्घस्तत्र बोध्यः। वनं पुरगा। व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने प्रथमेत्याह। वनश
ब्दस्येति। विभ्रार्थ इति। असञ्ज्ञात्वेन पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामित्यस्याप्राप्तेरिति भावः। अतएवाह। निपातनादिति। यत्तु व्याचक्षते। हलन्तादिनि सप्तम्या अलुगिति तन्नेति भावः। प्रथ
मेनिसप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थेऽन्तर्भावादिति भावः। निषाद इति। निषीदत्यस्मिन्पापमिति निषादः। पुलिन्दो मनुष्यजातिः। हलश्चेत्यधिकरणे घञ्। कथं तर्हि प्रतीहारो दौ
वारिकः। अत्राहुः। प्रतीहारो द्वारम्। तत्स्थानात् लक्षणमिति। एकचितीक इति। शैषिकः कप्। शुनो दन्तेत्यादि। अत्र केचिदंष्ट्रेति ह्रस्वान्तं पठित्वा श्वादंष्ट्र इति बहुव्रीहावेवायं दीर्घ इ
त्याहुः। अन्ये तु दीर्घान्तमेव पठन्तस्तत्पुरुषस्याप्युदाहरणतामाहुः। इह षादिति ॥७॥ सञ्ज्ञात्वाद्धलदन्तादित्यस्याप्राप्तेरित्यर्थः। सप्तम्यर्थस्येति। अर्थे शब्दार्थस्य प्राधान्येपीतिभावः।
कथमिति। दौवारिके प्रतीहारपदप्रयोगः कथं साधुरित्यर्थः। तत्पुरुषस्यापीति। एकदेशविकृतन्यायेन बहुव्रीहेरपीत्यर्थः। शौवादंष्ट्रो मणिरिति श्वादेरिञीति सूत्रे भाष्यप्रयोगादिति बोध्यम् ॥

वक्तव्यमिति। तत्पदघटितं वार्त्तिकमित्यर्थः। चत्वार्यङ्गान्यस्येति। नचोत्तरपदत्वे चेति निषेधात् कथमङ्गशब्दस्य पदत्वम्। अत्यासत्तेः नरपदस्यकार्पित्वम्। एवं नत्ववृत्ते रित्यन्यत्र वि
केचित्तु काश्येति तालव्यमध्ये पठन्ति तत्प्रामादिकमिति भावः। शिरीषवणमिति। ननु यस्य फलमेव न पुष्पं स वनस्पतिः। दानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तेरपुष्पाद्वनस्पतिरित्य
मरकोशात्। स च उदुम्बरादिः। शिरीषस्तु न तथा तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वात्तत्कथमित्र णत्वमिति चेत्। सत्यम्। इह वनस्पतिशब्देन समानार्थपदलक्ष्यते। अत्र च लिङ्गं लुपियु
क्तवदिति सूत्रे व्यक्तिवचने इति। किं शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषास्तस्य वनं शिरीषवनम्। वनस्पतित्वमतिदिश्येन तत्र णत्वं स्यादिति भाष्यकारोक्तिः। इरिकादिभ्य इति।
ओषधित्वात्प्राप्तिः। क्षीरपाणा उशीनरा इति। उशीनरशब्दो देशवाची। तद्वासिषु औपचारिकः। गिरिनद्यादीनामिति। वक्तव्यमेतत्। सञ्ज्ञायां प्राप्ते असञ्ज्ञायामप्राप्ते उभयत्र विभाषे
यम्। माषवापिणाविति। बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनिः। व्रीहिवापाणीति। कर्मण्यण्। उत्तरपदं यदि ति। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। प्राञ्चस्तु नुमग्रहणमिह ज्ञापकमित्याहुस्तद्दूषय
ति। अत एवेति। ज्ञापकं शिथिलमिति ध्वनयति। किं चेति। परिपक्वानीति। अत्र कुमति चेति नित्यं णत्वं प्राप्तम्। हरिमाणीति। मन्नेण्यन्तात्क्विप्। प्राक् सुबुत्पत्तेः समासात् नकारा
न्तमुत्तरपदम्। नान्तत्वाङ्गीकारस्तु लम्। चतुरङ्गयोगेनेति। चत्वार्यङ्गान्यस्य। तेन योग इति विग्रहः। अतद्धित इति। व्यवधायकस्य पदस्य तद्धितश्चेत्स णो न भवति तदा निषेध इत्यर्थः।
आर्द्रे गोमये णेति। अत्र गोशब्दः पदम्। पारस्कर इति। पारङ्करोतीति विग्रहे कृञो हेतुताच्छील्येति टः। किष्किन्धेति। किं किं दधातीति विग्रहे अतोऽनुपसर्गे कः। पूर्वस्य किमो नलोपः सु
ट् षत्वञ्च निपात्यते। रूढिशब्दाश्चैते कथंचित्सुसाध्याः। तद्बृहतोरिति गणसूत्रम्। तादिति। तलोपश्चेत्यत्रेति भावः। चकारेणैत्युपलक्षणम्। करोभ्यारीति लोपस्य। पिसुत्वचत्वात् दकारत
काराविति। तद्बृहद्भ्यां यथासंख्यं बोध्यम्। प्रायस्येति। प्रायः पाप्यं वै निर्दिष्टं चेत्तस्य विशेषणमिति स्मरन्ति। आकृतिगणोयमिति। तेन परः शतादि इति सिद्धम्। अधिश्रयणीर्जन
नाः परः शताः इति माघः। शतात्पराः इति विग्रहे पञ्चमीति योगविभागात्समासः। राजदन्तादित्वात्परनिपातः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य विशेष्यनिघ्न
ना। पारस्करादित्वात्सुडिति दिक् ॥ ॥ इति समासाश्रयविधयः ॥ ७ परः। पञ्चमीति योगविभागादिति सुप्सुपेत्यन्ये॥ ॥ इति समासाश्रयविधयः ॥ ॥

समर्थानाम्। अलुग्विधानाद्वेति। तेन हि स्वार्थे परिपूर्णस्यैव पदान्तरसंबन्ध इति बोध्यम् इति सुबन्ताद् इत्यर्थः। कुत्सित इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या न सिद्धेति भावः। किंच तत्संबन्ध्यपत्यमिति
र्थे प्रत्यय इत्यादिरीत्या तस्यापत्यमित्यादेर्वाक्यार्थ इति संबन्धादिबोधनार्थं विभक्त्युत्पत्तिरावश्यकी निदिक्॥ उचितमिति। भ इदन्त्यस्यैवैकल्पिकत्वेऽपि भाष्यानुरोधेन धर्माधिक्यादुचितमित्यर्थः
समर्थानाम्। ननु प्रकृतसूत्रे एकार्थीभावरूपं सामर्थ्यं ग्रहीतुं नोचितम्। समर्थः पदविधिरिति परिभाषया गतार्थत्वात् घकालतनेषु चेति अलुग्विधानाद्धि सुबन्तात्तद्धितोत्प
त्तिः तथा च पदविधित्वं स्पष्टमेव अत आह। सामर्थ्यमिति। कृतेत्यादि। अस्य फलं तु तस्यापत्यमिति सूत्रे मूल एव स्फुटीभविष्यति। इह समर्थात्प्रथमादिति युक्तं वक्तुम्। महे। तर्गा
नाह। प्राग्दीव्यतोऽण्। अश्वपत्यादिभ्यश्च। प्राग्दीव्यतीये ष्विति। दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत्। अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या इत्यव्ययीभाव इत्याहुः। प्राग्दीव्यतमिति तु उचितम्। भाष्य इति टि
त्प्रवृत्तेः। ततो भवार्थे वृद्धाच्छः। स्य पुनः अमेहेत्यादि परिगणनात्। अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परिगणनाच्च। अश्वादेरिति। निर्धारणे षष्ठी। ते
नार्थसिद्धमाह। अन इति। अचोऽञ्णितीति सूत्रादिव वृद्धस्यानुवृत्तिरपीह सुवचा। प्रामादिकमेवेति। यद्यपि चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थ एतत् सूपपादं त
थापि हरदत्तग्रन्थानुरोधादेवमुक्तम्। दित्यदित्यादिपूर्वे पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिं कृत्वा दित्यादिभिर्द्वन्द्वः कार्य इति ज्ञापने ष्ठ इत्यादिभ्यः पत्युत्त
रपदाच्चेति पत्यन्तादिति तु नोक्तम्। बहुच्पूर्वादपि प्रसङ्गात्। दैत्य इति। ननु दितेर्ण्यप्रत्ययो देवनाद्यर्थे सावकाशः अपत्ये तु परत्वादितः प्रानिञ् इति ढक् स्यात्।
सत्यम्। पठ्यते तत्र पूर्वविप्रतिषेधः ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति। अर्थविशेषे किम्। औष्ट्रपतम्। उष्ट्रपतिर्नाम पत्रम् ॥
। अत एव दीव्यदित्ययुक्तमिति गोक्तम्। नान्ताच्चेऽअव्ययानाम मात्रेद्गति टिलोपवारणार्थं न स्यानित्यत्वात्प्रत्ययेकेशः स्यादित्यप्यस्योचितत्वं बोध्यम्। परिगणनाच्चेति। इयमभ्यु
च्चययुक्तिः। भाष्ये तत्प्रत्याख्यानात्। एवमुक्तमिति। व्यञ्जिनपुंसकत्वापत्तिः। स्वरे भेदश्चेति। हरदत्ताशय इति तदनुरोध इति भावः ॥

परिषदश्वेत्यञिति। नचयत्रात् वाह्येइत्युक्तेरयमप्यर्थविशेषलक्षणइतिवाच्यम्। इदमितिसामान्यशब्देनतद्विशेषसङ्ग्रहात्। विशेषलक्षणग्रहणप्रत्ययस्यैवविशेषशब्दोपादानेनबोधि
नार्थकप्रत्ययत्वमितिभावः। दितिशब्दादिति। क्तिजन्तादितिशेषः। एवमदितेरपि। ङीषिकृतेइति। क्तिजन्ताभ्यामितिशेषः। नपदान्तेति। पूर्वत्रासिद्धेनेतिनिषेधोप्यत्रबोध्यः। निर्वा
तसेदमप्यत्राध्वर्युपरिषदश्वेत्यञ्। अथकथंदैतेयइति। अत्राहुः। दितिशब्दात् कृदिकारादक्तिनइतिङीषिकृतेस्त्रीभ्योढक्। एवस्तुनालिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वा
दिति। आदित्यइति। आदित्यशब्दात् ण्यप्रत्ययेयस्येतिलोपेहलोयमामितियलोपः। नचाल्लोपस्यस्थानिवद्भावः। नपदान्तेतियलोपेतन्निषेधात्। काशिकायामिति। हरदत्तमाध
वादिग्रन्थेष्येवम्। तथाचप्रयोगः। नाथुयामशतशोयाम्याः पुनर्पातनादिति। भाष्येतुनैतदृष्टम्। तत्रच्यञप्रयोगोनिर्वाह्यः। बहिषइति। टिलोपवचनमव्ययानांभमात्रइत्यस्या
नित्यत्वज्ञापनार्थमतेनारातीयइत्यादिसिद्धम्। ण्येप्रकृतेयञ्वचनमायुदात्तार्थम्। प्राचोग्रन्थेतुयण्चेतिपठ्यतेतदनाकरम्। अश्वत्थामइति। भाष्योदाहरणादेवेहतदन्तवि
धिः। अन्यथाबलवाचिनः स्थामन्शब्दस्यकेवलस्यापत्येनयोगाभावेपिजातादिष्वेवविधिःस्यात्। अश्वस्येवस्थामयस्येतिबहुव्रीहौपृषोदरादित्वात्सस्यतः। गोरिति। नकेव
लमपत्यएवकिंतुसर्वेषुप्राग्दीव्यतीयेषु। गव्यमिति। गविभवङ्गोरिदङ्गोर्देवतास्येत्यादिरर्थः। अनेनहिगव्यमितिजैमिनीयसूत्रेविद्यमानंदूषयन्तोवार्त्तिककाराःस
माहिताः केचित्तुप्राग्दीव्यतीयेभ्योऽन्यत्राप्यर्थेऽयंयदितिव्याचक्षाणाः गवाचरतिगव्य इत्याद्यप्याहुः। गोरूप्यमित्यादिहेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यांरूप्यः मयट्चेति
रूप्यमयटौ॥ उत्सादिभ्योञ्॥ अणस्तदपवादानामिञादीनांचापवादोयम्। इहपठ्यतेत्वष्कयासे। असेअसमासे। पूर्वाचार्यसञ्ज्ञेयम्। वष्कयस्यापत्यंवाष्कयः। असे
किम्। गौवष्कयिः। असइत्येतदेवेहतदन्तविधिञ्ज्ञापयति। तेनअधेनूनांसमूहः आधेनवइतिसिद्ध्यति। धेनुशब्दस्येहपाठात् ॥
त्यइति। ष्यञः पित्त्वेष्यञादिपाठादितिभावः। स्त्रीत्वंतुलिङ्गमशिष्यंलोकाश्रयत्वादितिन्यायेनबोध्यम्। वस्तुतस्तुएषोपिप्रागुपपादितहरदत्तादिरीत्याप्रमादएवेतितत्त्वम्।
याम्याः शंसन्तीतिवैदिकप्रयोगनिर्वाहस्तुछान्दसत्वादित्यन्ये। आहुरिति। युक्तंचैतत्। भाष्येसर्वत्रगोरजादिप्रसङ्गे यदित्युक्तेः। अपवादइति। बाधकइत्यर्थः। तदप
वादेञादीनांण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादितिपूर्वविप्रतिषेधेनबाधकइतिभावः। धेनुरनञितिनञ्वानञइत्युक्तेर्नञ्पूर्वेनढगितिबोध्यम् ॥

धेनोः कादेशसत्त्वेनेकनित्यनुचितमत आह। ठकमित्यर्थ इति। कैयट इति। तदर्थात इति प्रकरणे इति शेषः। सूत्ररूपमिति। विद्यालक्षणसूत्रान्तादिति वार्तिके वार्तिकसूत्रिक इति भाष्योदाहरणात्। सूत्राच्चकोपधादिति सूत्रे संख्याप्रकृतेः सूत्रवाचकादिति वाच्यम्। यथाष्टक इति नेहमाहा वार्तिक इति भाष्याच्चलतल प्रकरणस्थभाष्यप्रामाण्याच्चसरि

नचैवं धेनुकं गोधेनुकं चनसिध्येदिति वाच्यम्। धेनुरनञ्इकमुत्पादयतीति विशेषवचनस्य भाष्ये आपिशलिमतत्वेनोदाहृतत्वात्। इकमिति। ठकमित्यर्थ इति कैयटः। अत्रिकलिभ्यामिति। अयमर्थः। सूत्रकृता सास्य देवतेत्यधिकारे अग्नेर्ढगिति सूत्रितं दृष्टं सामेत्यधिकारे कलेर्ढगिति वार्तिककृता पूरितम्। तदिदं सूत्रद्वयमपनीय प्राग्दीव्यत इति प्रकरणे ऽग्निकलिभ्यां ढगिति पठनम्। तेन अग्नेरपत्यम् अग्निना दृष्टं साम अग्नौ भवं वा योगम् तम्। अग्नेः स्ववा आग्नेयं कालेयमिति सिद्धम्। एतेन मीमांसकैर्यदुक्तं कलेर्ढगिति पाणिनीयसूत्रमपार्थकमित्यादि तत्सर्वं वैयाकरणमीमांसकसन्तोषार्थमिति प्रपञ्चितं शब्दकौस्तुभे। द्व्यपत्यादि विकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः। स्त्रीपुंसाभ्यामप्राग्‌त्यनुवर्तते स्त्रैणं इति। स्त्रीषु भवः स्त्रीभिश्चर तिस्त्रीभ्यो हितं इत्यादि। वत्यर्थेनि। सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः। अत एवोदाहर तिस्त्रीवदिति। कथं तर्हि लत्वले। स्त्रीत्वस्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्तेति। आचत्वादिति चकारादिति वस्यते। द्विगोर्लुगनपत्ये। द्विगोरिति षष्ठी। तदर्थस्य देनुत्वम्। तद्वरथन्तरसामत्वादेरिवभावि नोपि बुद्ध्या द्व्यवसायात्। तदेतदाह। द्विगोर्निमित्तमिति। अजादिरिति। एतच्चोत्तरसूत्राद्‌चीतस्यापकर्षाल्लभ्यते ॥

तोयानुदात्त इति सूत्रभाष्याच्च वार्तिकेपि सूत्रलाङ्गीकारादिति भावः ॥ द्व्यपत्यादि विकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥ सामान्यापेक्षमिति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति योगापेक्षमित्यर्थः। हेतुत्वमिति। ननु स्थानसंबन्धः प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वात्। नाप्यानन्तर्यसंबन्धः। पञ्चकपालस्य पुरोडाशस्येदं पाञ्चकपालमित्यादावतिप्रसङ्गादिति भावः। रथन्तरसामत्वादेरिति। यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयादित्यादि इति श्रुतावितिभावः ।

नन्वचीत्यपकर्षेद्दिरयदस्त्वनस्येदमित्यधिकारविहितयतो लुक् न स्यात्। न चेष्टापत्तिः। येन विधिस्तदन्तस्येति सूत्रस्थभाष्यविरोधादित आह। वाग्रहणमिति। समर्थानामिति
सूत्रस्थमित्यर्थः। तेन कस्यचिदजादेरपि लुक्सिद्धिरिति भावः। अग्रे तु न संबध्यते। फक्फिञोरिति सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणात्। वस्तुतो वीतिनापकृष्यते। अनभिधानान्नातिप्र
सङ्ग इति तत्त्वम्। तस्यैवेति। अत्र गोत्रप्रत्ययस्यान्यलुकोः संभवो बीजम्। स चोपपादयिष्यते। गोत्र इत्यस्य फलमाह। कुवलस्येति। अत्र फले लुक्प्राप्त्यनगोत्रप्रत्यय इति स्प
ष्टम्। तस्यैवालुग्यथा स्यादिति। गोत्र इतीत्युक्तिस्तत्त्वेऽप्येतदर्थलाभ इति एतन्मात्रेणैवेति बोध्यम्। तद्राजस्येत्यंशोऽत्र बहुष्वित्यनुवृत्तेस्तदप्येतत् प्रकरणस्थमिति बोद्ध्यम्।
जनपदशब्दात्क्षत्रियादञिति सूत्रेण तद्राजलुकोऽप्ययमलुगुक्तः। यञ्गोत्रस्त्रियामिति सूत्रेणास्य णित्वं किमर्थम्। वतण्डस्य गोत्रापत्यं स्त्री वतण्डी। वतण्डाच्चेति विहितयञो
लुक् स्त्रियामिति लुकि शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन्। तस्या अपत्यं वातण्ड्यो जाल्म इत्यादौ वृद्ध्यर्थम्। न च गोत्रे लुगचीति लुक्प्रतिषेधः ईकारेण व्यवधानादित्युक्तम्। तत्र किङ्कार

वाग्रहणमनुवर्त्यं व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन वा॥ गोत्रेऽलुगचि॥ गोत्रे किम्। यस्कादिभ्यो गोत्र इति प्रकरणेन यस्य प्राप्तं तस्यैवालुग्यथा स्यात्। नेह। कुवलस्ये
दं कौवलम्। बादरम्। यूनि लुक् ॥ ६७ ण्यक्षत्रियादिति पुंवद्भाव इत्युक्तम्। न त्वेकदेशोक्तिः। पुंवत्त्वेन ङीन इव लुकोऽपि निवृत्तेरिति तच्चात्र बाधकम्।

यद्वा। तन्नेत्यस्य तत्प्रयोजनं न पुंवद्भावेन ङीन्लुकोर्निवृत्तिसिद्धेरित्यर्थ इति तत्तद्विरोधः। यदपि वान्यस्मिन्निति सूत्रेण गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशे पीलाया अपत्यं
पैलः। पीलाया वेत्यण्। तस्यापत्यं युवा णो द्व्यच इति फिञ्। पैलादिभ्यश्चेति लुक्। पैलस्य छात्राः पैलायाः। अत्रापि गोत्रे लुगिति फिञो लुक्प्रसङ्गः। असमावेशे त्वप्र
प्राप्तौ अन्तरङ्गत्वात्पैलादिलुगिति उक्तम्। तस्यायं भावः। समावेशे हि तीयाद्यापत्यस्य लुङ्मात्रस्य मध्येऽपवादन्यायेनायमलुक् स्यात्। असमावेशे तु युवप्रत्ययविष
ये स्याप्रवृत्तेस्तेन न्यायेन भूम्नि प्राप्तस्येत्यर्थलाभ इति मतद्विरोधाले शतोऽप्यस्माकमिति दिक् ॥

द्दद्दे नि। द्विगोर्लुगनपत्य इत्युत्तरम्। अचि। यूनि फक् फिञोरन्यतरस्यां गोत्रेनेति कार्यमित्यर्थः। एतेनैवं न्यासे द्विरयद् इति सिद्धिरित्यपास्तम्। ननुद्वयोः सावकाशयोरेक त्रप्रसङ्गे
स्मद्दत्यत्र दीर्घत्वयोरिवैकस्य द्विकार्ययोगमूलकेनासंभवेन केवलेनासम्भवेन वा विप्रतिषेध इतीको गुणवृद्धी इत्यादिषु भाष्ये स्पष्टम्। एवं च प्रकृते न तस्य विषयौ तआ
ह। अत्र च ज्ञापकमिति। एवं च ज्ञापकादेव बाध्यबाधकभाव इति भावः। आदिवृद्धिप्राप्तिविषये तद्बाधो ज्ञाप्यते। अत एव व्यापदि भवं वैयापदमित्यादावपि नोपधावृद्धिः। नञा

इह द्विगोर्लुगनपत्येचि। यूनि गोत्रेनेत्येव सूच्यताम्। तथा च लुगलुग्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। अजादाविति किम्। ग्लौचुकायनरूप्यम्। प्राग्दीव्यतीये किम्। तस्मै हितं ग्लौचु
कायनीयम्। ननु उपगु अ इति स्थिते ओर्गुणं बाधित्वा परत्वाद्वोऽञ्णितीति वृद्ध्या भाव्यम्। गुणस्तु पिचव्य इत्यादिरवकाशः किं च कृते गुणे वादेशे च अत उपधाया इति वृद्ध्या
भाव्यं तत्राह। आदिवृद्धिरिति परत्वादिति भावः। अन्त्योपधावृद्ध्योरवकाशः। नौः। पाचकः। आदिवृद्धेरवकाशः। शुभ्रुत्। सौभ्रुतः। औपगवः। त्वाष्टः। जागत इत्यादौ उभयप्र
सङ्गे परत्वादादिवृद्धिरेव भवति। न्वङ्नः प्रसङ्गविज्ञानं सकृदिति न्यायाश्रयणात्। अत्र च ज्ञापकम्। अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दस्य पाठः। अन्यथा उपधावृद्ध्या पौ
ष्करसादेः सिद्धत्वादुत्तरपदवृद्ध्यर्थस्तत्र पाठोऽनर्थकः स्यात्। अकृतेति परिभाषायाश्च समर्थग्रहणमेव ज्ञापकम्। तद्धि परिनिष्ठितपरमित्युक्तम्। परिनिष्ठितत्वं च
ङ्याप्प्रातिपदिकांश एव न तु सुविशिष्टे इत्यवधेयं तेन औपगवः दण्डिमानित्यादिसिद्धम्। अश्विमानणिति सौत्रप्रयोगश्चेह लिङ्गम्॥ ७) पिवृद्धिप्राप्यात द्विषयस्त्वा

त्। एज्विधायकेन निषेध इत्यन्यदिति दिक्। ज्ञापकमिति। एतच्च के घटेत्रैव स्पष्टम्। ङ्याबिति। तदंशे परिनिष्ठितत्वफलं तु शालीयसिद्धिः। अन्यथैकादेशात् प्राग्यस्येति लोपे
शालशब्दाकारश्रवणापत्तिः। श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठ इत्यादौ अन्तरङ्गानपीति न्यायादेकादेशेन। अत एवाकारश्रवणम्। तद्विषयतद्धितोऽपि ततः प्रागेव। एतद्बलादेव तद्वि
ये समर्थादित्यस्यानुपस्थितिः। उपगोरित्यत्र तु गुणोत्तरं लोपे ओ सित्यस्य निवृत्तौ औपगवासिद्धिः। दण्डीमानित्यापत्तिश्चेति भावः ॥

नङ् इति। तद्धित्वं हि विग्रहे त्यत्र गुणनिषेधार्थम्। हस्वविनाशोन्मुखत्वेन तु गभावे हि गुणप्राप्तिरिति तस्य तज्ज्ञापकता बोध्या। शक्यमकर्तुमिति। यदि तथा ज्ञापकं तदा ऽकर्तुं शक्यमित्यर्थः। यदि तु तत्राकृतसन्धेरित्युच्यते तत्राकृतसन्धेरेव। अन्यत्र तु अनियम इत्यर्थस्तदा परिनिष्ठितादेवेत्यर्थमावश्यकं तदिति बोध्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषाया स्तु नफलम्। सेदुपदस्यादौ पदावधिके व्याख्याने सेदृस् असितिस्थिते ऽकृसंप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात् पूर्वं संप्रसारणे। वलादित्वाभावादिट्

यदि तु नङो ङित्करणेनाकृतव्यूहपरिभाषा ज्ञाप्यते। प्रामादिगणे विषयितस्युत्तरपदलोपस्याकृतसन्धेरित्यत्राकृतसन्धिग्रहणेन परिनिष्ठितात्तद्धितोत्पत्तिस्तर्हि समर्थग्रहणं शक्यमकर्तुम्। ननु समासस्तद्धितेन नित्यं वाध्येत। न च तद्धितस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे सोपीति वाच्यम्। यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तत इति पारे मध्ये षष्ठ्या वेति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्याशङ्क्याह। दैवयज्ञीत्यादि। जातित्वादिति। यत्तु प्राचोक्तं अणन्तत्वान्ङीबिति। यच्च व्याचख्यु टिड्ढाणञित्यनेनेति तदुभयं प्रामादिकमिति भावः। औत्स इति। उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झर इत्यमरः। तस्यापत्ययोरास्तु गाङ्गे यो भी म इतिवत्। जीवति तु वंश्ये युवा। पितृपितामहादिरुत्पादकप्रबन्धो वंशः। तत्र भवो वंश्यः। दिगादित्वाद्यत्। पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते व्याख्यानादित्याह। पौत्रादेरिति। तु शब्दो भिन्नक्रमः युवेत्यस्मात्परो बोध्यः। स च एवकारार्थ इत्याशयेनाचष्टे। युवसञ्ज्ञमेवेति ॥

प्राप्तिरेवनेतितत्सिद्धेः स्पष्टं चेदमप्यत्रैव वक्ष्यते। तत्त्वेवं यदि तु ज्ञाप्यत इत्यनेन सूचितम्। ज्ञापितत्वादिति। न च षष्ठीसमासविधानं व्यर्थम्। अन्तनस्तद्विषये तस्येदमित्यस्य प्राप्तेरिति वाच्यम्। अनन्तरादिपदेस्तस्य चारितार्थ्यात्। अनभिधानेन हि तत्र तद्धिताभावस्य भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादिति भावः। प्रामादिकमिति। उपगोः प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वात् उपगोर्गोत्रापत्यमिति तद्व्याख्यातृभिर्विग्रहप्रदर्शनाच्चेति भावः। पितृपितामहादीति। अतएव पितृव्यामातुलादीनां नवंश्यत्वम् ॥

तृतीयेद्वयोरिति। उपगोस्तृतीयेषाञ्चेऽणियोरित्यर्थः। त्रयाणामणिञ्फकाम्। नन्वत्रपक्षेऔपगवादिञिप्रत्ययद्वयमनिष्टंप्राप्नोति। औपगवइतीष्टंचतृतीयेनसिद्ध्यति। गर्गादिभ्योयञित्यादेश्चानर्थक्यंप्राप्नोति। गोत्रेपक्षेद्वयस्यविरोधाद्गार्ग्यादिञितत: प्रत्ययान्तरेनिष्टंचप्राप्नोति। यदित्वस्यात्रपक्षेविध्यर्थत्वंमदाननियमत्वमितिप्रत्ययान्तात्प्रत्ययनिषेधस्यावश्यवक्तव्यत्वम्। नचगोत्रपदेनगोत्रागोत्रसमुदायउच्यतेतत्रपूर्वोनग्रहणं गोत्रग्रहणात्। एकपदंवसामर्थ्यात्सावधारणम्। पुत्रेएकः पौत्रेऽपरस्तदपत्येचापर इतिगोत्रसमुदायेबहूनांप्राप्तौएकएवापत्यप्रत्ययइतिनियमेनैकाभ्यनुज्ञाद्वारापरमप्रकृतेर्विधिरपिपरंपरापत्यापत्यवत्संबन्धेप्रवर्त्ततइत्यनुमीयतइतिनदोषइतिवाच्य

एकोगोत्रे। अपत्यप्रत्ययइति। एतच्चाधिकारबलाल्लभ्यते। औपगवइत्यादि। उपगोरण्। गर्गादिभ्योयञ्। नडादिभ्यः फक्। सूत्रारम्भफलं मतभेदेनव्यवस्थापयति। गोत्रइति। स्वज्ञेत्रन्तदपेक्षया एकोनसंख्यानांतृतीयेद्वयोः चतुर्थेत्रयाणामित्यादीत्यर्थः। यद्देति। तृतीयेएकस्मादनिष्टोत्पत्तिः। चतुर्थेद्वाभ्यामित्यादीत्यर्थः। पितुरेवेति। तथाचामरः। आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियांत्वमी। आहुर्दुहितरंसर्वेपत्यन्तोकन्तयोः समेइति ॥

म्। तथाविधेरनुमानेगौरवात्। एतदेवाभिप्रेत्यैवंनियमोपपादनोत्तरंभाष्येउक्तम्। इहोत्सादपितर्यपत्ययुक्तेप्रत्ययान्तात्प्रतिषेधोवक्तव्यः। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्येतिविधित्वेप्रतिषेधोवक्तव्यः। गोत्रपदलक्षणयानियमत्वेउत्पत्तिर्वक्तव्या। एकेनवाक्येनोभयार्थत्वलभ्यम्। एकोपत्यप्रत्ययोभवतिनतुनद्विषयेगोत्रेप्रत्ययइत्येवार्थः स्यादित्येकाभ्यनुज्ञैवदुर्लभेतितद्भावइत्यरुचेराह। यद्देतीति। अत्रपक्षेदृष्टस्यसित्यासर्वेषपत्ययुक्तेषुप्रत्ययान्तात्प्रतिषेधोवक्तव्यइतिभाष्योक्तानिष्टवारणायनियमार्थमिदम्। गोत्रशब्दस्यगोत्रजातिपरत्वेतिनियमोपपत्तिः ॥

अग्रपक्षे युक्त्यन्तरमाह। न पतन्तीत्यादि। अपत्यं तोकं तयोः समे इत्यमरस्तस्यायमर्थः। तद्घटितसन्तानपरम्परयोरिति। किं चैकाभ्यनुज्ञाद्वारा परम्परापत्यापत्यवत्त्वं वंश्ये प्र
वृत्त्यनुमानापेक्षयापितामहादीनामपत्यमित्यनुमानस्यैव युक्तत्वम्। न देतत्सर्वं पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे त्विति वदतां मूले ध्वनितम्। ननु मुख्यपक्षे स्वनियमत्वेऽप्यन
न्तरापत्यप्रत्ययान्ताद् गोत्रे प्रत्ययो दुर्वारस्तावतापि गोत्रे एकस्मिन्नन्तं नत्वेन नियमाबाधात्। एतदभिप्रायेणैव सर्वेष्वपत्ययुक्तेष्विति पक्षे नियमार्थत्वमुपपाद्य पुनरुक्तं भाष्ये
सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्य इति। न च गोत्रपदेनापत्यसमुदायो लक्ष्यते। तेन परमप्रकृतेरेव भविष्यतीति वाच्यम्। अपत्यमित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे गोत्रग्रह

णतः प्राचामित्यत्र बाह्निपक्षस्य नेमेत्यपत्यमितिमुख्यतिः पाङ्क्तिविंशतीति सूत्रे भाष्यकृता दर्शिता। व्यवहितेष्वपि पितामहादीनामुद्देश्येति प्रसिद्धं जरत्कार्वा
युपारव्यामेषु। एतत्प्रकारोप्याह। अपत्यं पौत्रप्रभृतीति। आद्यपक्षे अपत्यमिवापत्यमिति गौणीरनिरासयणी यास्यात्। औपगवादिजिति। यस्यापत्यन्तद्वारका
देव प्रत्यय इति भावः। एवं सत्यनुपदं वक्ष्यमाणस्य पितामहादीनामिति मुख्यपक्षस्य विवरणे उपगोरण इष्टसिद्धवद्व्याप्युक्तिः संगच्छते। मूलादिति पञ्चमी तु
अवधिसमर्पणमात्रार्था न तूपगुरूपमूलस्य संस्थान्तःपातित्वार्था। अत एव व्यवहितेष्वपक्षे मूलपदमनुपादाय शततम इत्येवोक्तत्वान्मूलस्य संस्थान्तःपातित्वं त्रे
यम्। इत्यपीत्यपि भिन्नक्रमोः गर्गादिभ्यस्त्व गे वो ञः। गोत्राद्यूनि गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति। न तु युवप्रत्ययान्तादिति प्रथमपक्षे र्थः ॥

णवैयर्थ्यापत्तेः। गोत्राद्यूनीत्यस्य सत्त्वेन यूनी ग्रहणं व्यर्थं मा दिति चेन्न। भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन दोषापत्तेः। स्पष्टं चेदं सर्वं सूत्रशेषे भाष्ये इति दिक्। ननु युवेति। अपत्यं
पितुरेवेति पक्षे पञ्चमे यूनि विवक्षिते चतुर्थान्तस्य यान्तादेव प्रत्यय इत्यनिष्टं प्राप्नोति नतीयादिष्टापोत्पत्तिर्न सिध्यति अत एको गोत्रे इति साहचर्यादस्य नियमत्वं युवप्
रं च तद्घटितापत्यसमुदायपरं विध्यभ्यनुज्ञानेन प्राप्नवदिति भावः ॥

अपत्ये: स्वविधित्वमेव स्यान्न नियमस्त्वमित्याशङ्कामाह वेराह। द्वितीयपक्षे त्विति। पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे लिङ्गर्थः। अत्र शास्त्रसिद्धिरस्त्येव किं त्वलिङ्गमपि प्राप्नोती तितन्निरुक्तनये नियमार्थत्वमेवेत्यर्थः नन्वस्त्रियामित्यस्य स्त्रीभिन्ने यूनीति नार्थः। स्त्रीविषये यूनि प्रत्ययमालाप्रसङ्गात्। एको गोत्रे इत्यस्य तु न प्रवृत्तिः युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञा याबाधात्। न च स्त्रियां यूनि न प्रत्यय इति वाक्यभेदेन तदर्थः। गोत्रप्रत्ययेन स्त्रिया अभिधानानापत्तेः किं तु वाक्यमेव स्यादत आह। अयं भाव इति। विशेषस्याविवक्षायामिति।

द्वितीयपक्षे तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यो नेत्यर्थः। स्त्रियां त्विति। अयं भावः। अस्त्रियामिति योगो विभज्यते। यूनि शब्दस्वरूपपरम्। पष्ठ्या चैवं यत्र युवसंज्ञा विधीयते तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठत इत्यर्थः। सिद्धस्य गतिरियम्। जीवति तु वंश्ये युवा अस्त्रियामिति तु सूत्रयितुमुचितम्। अतद्‌ग्रन्तपरः किम्। युभ्यः अपत्यंशे भ्यः। कथं तर्हि प्रक्षिप्यतां हा शरयायमेपिलीति। अपत्यरूपविशेषस्याविवक्षायां शैषिको णः बाहविरिति। यत्तु बाप्लो इत्यनेन इति भाष्ये नामापत्येनोक्तम्। केवल स्वाङ्गेऽर्थेऽपत्ये नायोगात्सामर्थ्यात्तद्‌वविधिः सौबाहविरिति। तच्चिन्त्यम्। जानन्ति बाहवीत्याश्वलायनसूत्रादाह्वारिभ्यश्चेति सूत्रे बाहविरिति भाष्यस्योदा हरणाच्च बाहोः संज्ञाशब्दत्वात्। औडुलोमिरिति यद्यपि लोमन्शब्दो गणे पठ्यते तथापि सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम्। उडुनीव शरा इव लोमानि यस्य तस्यापत्य मौडुलोमिः शारलोमिः। बहुत्वे तु इञपवादोऽकारः प्रागेवोक्तः। उडुलोमाः शारलोमाः। इह याः पुराणादिप्रसिद्धाः संज्ञास्ताभ्य एव प्रत्ययो बोध्यः। निरूढ त्वेन प्रथमोपस्थिताभिरेव विधेर्निराकाङ्क्षत्वात्। यस्तु इदानीं तनो बाहुस्तस्यापत्ये बाहव इत्येव। उक्तं च हरिणा ॥

सर्वनाम्नां च सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च सर्वार्थबोधकत्वमिति तस्यापत्यमिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टमिति भावः। अत एवापत्यं गोत्रमिति वार्तिकप्रयोगः संगच्छ ते। अपत्यस्येदमापत्यं पौत्रप्रभृतीति तदर्थः। इह। प्रतिपदविधानविषये। निरूढत्वेन। प्रसिद्धतरत्वेन ॥

अभिव्यक्तेति। आद्यपादस्यानर्थकं व्यावर्तयति तद्विविधं सर्वथार्थरहितमप्रसिद्धार्थकं च। गौणं तत्र लक्षणायामनियमात्तत्तदित्यर्थकं नस्स्वस्वतन्त्रात्स्वनेन गुणयोगादि
कमनपेक्ष्य प्रवर्तमानाद् इत्यर्थकेन व्यावृत्तिः। अप्रयुक्तं प्रसिद्धार्थकमपि यल्लोकेन प्रयुक्तं तदुक्तिधियस्य तत्र दर्शितमित्यर्थः। इदं च विशिष्टरूपोपादाने पदकार्यस्य [illegible]
स्याप्रतिषेधे गोवार्तिककृता सर्वादिसूत्रे उक्तः। अत एव महद्भूतेत्यत्र पुंवत्त्वं विशिष्टरूपोपादानाभावात्। अमहान्महानित्यादौ दीर्घादि च सिद्ध्यति। पदकार्यस्याभावादिति

अभिव्यक्तपदार्था येस्वतन्त्रा लोकविश्रुताः शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु इति। अनर्थकं सन्दिग्धार्थकमप्रयुक्तं च क्रमेण विशेषणव्यावर्त्यम्। तदुक्ति
षु तत्र दर्शितेष्वित्यर्थः। अत एव सख्या श्वशुरस्यापत्यं श्वासुरिरित्यत्र राजश्वशुरादिति यत् [illegible] मिमीते माता तस्य स्वसा मातृष्वसा। मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं न। वारूडकिरि
तिः यरूडादयो जातिविशेषाः इत्यादौ इति। आदिशब्दान्नैषादकिः। चाण्डालकिः। [illegible] इत्यनदिति [illegible] विहितस्य [illegible] शेषः। [illegible] गोत्रे
यावितिमोत्रे किम्। द्वीपादनुसमुद्रं यञ् [illegible]। सुतंगमादिभ्य इञ्। सौतङ्गमिः। तदपत्येमाभूत्। अनन्तर्ये। अनृषीति पञ्चम्याः सौत्रो लुक्। सूत्र इति। आनन्तर्ये इत्य
त्रेत्यर्थः। वैदिरित्यत्र [illegible] आह बाह्वादेरिति प्रवराध्याये ति। एन [illegible] पुंसाभ्यां नञ् [illegible] इति सूत्रे कैयटग्रन्थे स्पष्टम्। कापेय इति [illegible] इति ढक्।
कपेर्गर्गादित्वात् [illegible] आङ्गिरसस्य एवेति नियमार्थं सूत्रम्। गणेपाठस्तु लोहितादिकार्यार्थः। काप्यायनी बोधिरिति। अनृषित्वादिञ् ॥

इति। तुल्यन्यायान्नाम धातु प्रकृतिक प्रातिपदिकानामप्यप्रसिद्धार्थकत्वं शास्त्रबोधितत्वेपि लोके प्रकरणादिनिरपेक्षतया प्रतीत्यजनकत्वात्। प्रवराध्यायेत्यादेस्तादृशम
पत्यप्रत्ययान्तमित्यर्थः। कैमटेइति। तत्सूत्रे भाष्ये च ध्वनितम्। यूनि लुक् सूत्रे भाष्ये पत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्युक्तम्। प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वमेव लौकिकत्व
मिति गोत्रावयवादिति सूत्रे भाष्ये अगस्त्याष्टमर्षीणामपत्यं यातानि गोत्राणि इति तत्रोक्तानि लोके गोत्रत्वेन प्रसिद्धानीति तदर्थः ॥

ऋषित्वेप्याह। बाह्वादित्वादिति। यञणोरिति। गर्गादौ शिवादौ च पाठादिति भावः। शिवादिपाठे मास्तु तत्र गङ्गा चेति योगविभाग एवाऽन्यथा लुक् स्त्रियामित्यनेन संयुञ्जैव पठेत्। परिशेषितस्य वेति। आङ्गिरसे परिशेषप्राप्तस्येत्यर्थः। निषेधमुखेन नियमानां प्रवृत्तिरिति प्रौढवादपक्षाश्रयेणेदं लभ्यत इति विधिमुखेन प्रवृत्तावनन्तरस्येति न्यायेनाप्येन लभ्यत इति बोध्यम्। तस्मादिति। जात इति पञ्चम्यर्थे सप्तमीति भावः। कैयटेति। इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। तथाहि। अत्राण्ग्रहणमर्थं शिवादिभ्यो यथाविहितमित्येव।

बाह्वादित्वादावतण्डाद्याप्यञणोः प्राप्तयोः आङ्गिरसे यञेवेति नियमार्थं सूत्रम्। लुक् स्त्रियां विहितस्येति। परिशेषितस्यैवेति बोध्यम्। एतत्स्व आङ्गिरस इत्यनुवृत्त्या लभ्यते अत एवाह अनाङ्गिरसे त्विति। वक्ष्यमाण इति। अपिञोरनार्षयोरिति सूत्रेणेति भावः। अश्वादिभ्यः फञ्। गोत्रे इति। क्वचित् यून्यपि तथाहि। अश्वादिगणे गोत्रप्रत्ययान्तास्त्रयः पठ्यन्ते वैल्व आनडुह्य आत्रेय इति। विलिर्नाम राजर्षिः। ततो वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ्। आनडुह्यशब्दो गर्गादियञन्तः। आत्रेयशब्दो ढगन्तः। ततः सामर्थ्यात् युनि फञ्। न हि युवानं विना अपत्यप्रत्ययद्वयं लब्धुं शक्यते। पुंसि जात इति। गणसूत्रम्। पुंसि विद्यमानो यो जातशब्दस्तस्मात्फञित्यर्थः। जाताया इति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकदेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्धा प्राप्तः फञ्। शिवादिभ्योऽण्। गोत्र इति निवृत्तमिति। इतः प्रभृति अपत्यसामान्ये प्रत्यया इति भावः। एतच्च वृत्तौ कैयटादिग्रन्थे च स्पष्टम्। यत्तु यूनि लुक्सूत्रे भाष्यकैयटपर्यालोचनया गोत्रसञ्ज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति लभ्यते ॥

ॐ णत्तिदेः। नैवमिञ्स्यात्। पुनर्वचनवैयर्थ्यापत्तेः। न च बाधकबाधनार्थं तत्। तस्यैवाभावात् इति न त्रोक्तम्। गोत्र इत्यनुवृत्तौ तु शिवादिभ्यो गोत्र एवेञ् नान्यत्रेति नियमेन चारितार्थ्यात्। अण्ग्रहणं विनाऽणो सिद्धेस्तस्य सार्थक्येन इत्संगतिः स्यादतस्तन्निवृत्तिरत्रेति तद्भावः। भाष्यकैयटेनाऽतत्र हि सर्वत्र शास्त्रीयगोत्रग्रहणे गार्ग्यायणादिभ्यो युवप्रत्ययान्तेभ्यः समूहादौ गोत्रत्वप्रयुक्तो वुञ् न स्यादित्याशङ्क्यापत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् अपत्यं गोत्रं सेति सूत्रस्थराजन्यग्रहणं ज्ञापकमुक्तं भाष्ये। गोत्रसञ्ज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति च कैयटेन व्याख्यातम् ॥

मतान्तरमिति। विशिष्टं मतमित्यर्थः। अनयोरेतदन्तरमित्यादौ विशेषवाचिनोऽप्यन्तरशब्दस्य सत्त्वात्। नियमविधिसम्भवे विधेरवज्यायस्त्वेन तदनुरोधेनाणेवविधानमिति प्रकृतसूत्रस्थोक्तभाष्याशयसत्त्वेनेदं भाष्यं नतन्निवृत्तौ मानम्। गाङ्गेयादावनन्तरापत्ये प्रत्ययस्तु द्रौणायनवदुपचारेण साधुः। किं चात्रैव तन्निवृत्तौ मनुषीशब्दात्कु

तन्मतान्तरमिति भावः। विपाश्शब्दोऽत्र पठ्यन्ते। तस्य कुञ्जादिष्वपि पाठात्पक्षे च्फञ्। वैपाशः। वैपाशायनः। जरत्कारुशब्दः पठ्यते। ततः शुभ्रादित्वाड्ढक्। ढेलोपोऽकद्र्वाः इत्युलोपः। जारत्कारवः। जारत्कारेयः। विश्रवणरवणशब्दौ पठ्यते। नो विश्रवः शब्दस्यादेशौ प्रकृत्यन्तरे एव वा इति विषये तत्समानार्थौ। वैश्रवणः। रावणः। इतश्चानिञः। द्व्यचः किम्। उदधेरपत्यमौदधः। यत्तु काशिकायां मरीचेर्मारीच इति प्रत्युदाहृतम्। तच्चिन्त्यम्। बाह्वादित्वेनेञ्प्रसङ्गा त्। तथा च मिरचोल्यात्स्वरइतिसूत्रे भाष्यम्। मरीचिशब्दो बाह्वादिषु पठ्यत इति। शुभ्रादिभ्यश्च। मृकण्डशब्दोऽत्र पठ्यते। स च अदन्तः। एतच्च मृगय्वादयश्चेति सूत्रे उज्ज्वलदत्तग्रन्थे स्पष्टम्। मृकण्डस्य मुनेस्तीर्थं तद्याम्यामतिनिर्मलमिति स्कान्दे मार्कण्डेयः। उकारान्तपाठे तु ढेलोपोऽकद्र्वाः। कल्याण्यादीनामिनङ्। परस्त्रीशब्दोऽत्र पठ्यते। पारस्त्रैणेयः। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। परभार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः। बिदादिगणे तु परस्त्री परशुश्चेति पठ्यते। आपद्यन्त इति शेषः। परस्त्रियामपत्यं पारशवः। ब्राह्मणाच्छूद्रायां तेनैवोढायामुत्पन्नः। सा च जात्यन्तरयोगात्परस्त्री। तदिह परस्त्रीति कल्याण्यादिपुषष्ठीतत्पुरुषः। बिदादौ तु कर्मधारय इति विवेकः। तथा च याज्ञवल्क्यः। विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ॥

त्तितमपत्यमित्यर्थविवक्षायां मानुषो जात्यमिति णप्रत्ययस्य भाष्यकृतदृष्टस्यासिद्धिरितीदमेव युक्तं मतम्। शास्त्रीयं गोत्रं च युवत्वानाक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपम्। तदर्थकत्वं च वास्तवं शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहायकल्पितं चेति भावः ॥

अंबष्ठः शूद्र्यामिति। शूद्रकन्यायामित्यर्थः। जातौ ङीष्प्रयोग आर्षः। अत्रानुलोमप्रस्तावात्ताविवाहितेत्याहुः। तृतीयं रूपमिति। उभयोरप्यत्र कुलटाशब्देन ग्रहणमि

अम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारशवोपि चेति। न चैवं पारशवेपि स्यानिवद्भावात् अनुशतिकादिकार्यं स्यादिति वाच्यम्। पूर्वोत्तरपदसंप्रमोहात्। न ही ह एतावा न्पूर्वपदस्यादेशः इति विषयविभागो गम्यते। सतीभिक्षुकी त्वत्रेति। अत्र इनङ् द्वि धौ। उक्तं चामरसिंहेन अथवान्धकिनेयः स्यादन्धुलश्चासतीसुतः। कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि। तस्यां कौलटिनेयोस्याः कौलटेयोपि चात्मज इति। केचित्तु क्षुद्राया अपि इनङा तृतीयं रूपमाहुः। वृत्तौ तु क्षुद्राभ्यः परत्वाङ्गिलुक्तं सच्चिन्त्यम्। तस्य वैकल्पिकतयास्वयमपि पक्षे ढकः स्वीकाराद्वा इनङः प्राप्तेर्दुर्वारत्वात्। तयोरेवेति। तत्र टाबन्तात्तद्धिते लुप्ते लुक्तद्धितलुकीति टापो लुकि पुनरजादिलक्षणष्टाप् जातिलक्षणस्य ङीषो बाधक इति भावः। यत्तु हन्यासकृतोक्तम्। चटकादैरगित्येव सांप्रदायिकः सूत्रपाठ इति। तद्भाष्यवार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्यम्। आरगुदीचामा उदीचां ग्रहणं पूजार्थम्। चंचकादेवढकृ ढगारकौ पर्यायसिद्धेः। अन्यत इति। अनकारान्तात् कुतश्चिदित्यर्थः। जडस्येति। जलघातमाङलयोरभेदाज्जडः पङ्गुः। पण्डः। एतच्च उक्तधात्वोर्माधवीयवृत्तौ स्पष्टम्। तत्र पण्डस्यापत्यं त्रिमादिर्बोध्यम्। गार्ष्टेय इति। ननु गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौरिति कोशाच्चतुष्पाद्भ्यो ढञ् इत्येव सिद्धम्। अत्राहुः कोशे गौरिति प्रायोवादः सकृत्प्रसूता सर्वापि गृष्टिः। अतोयमारम्भ इति। वस्तुतस्तु गृष्टिशब्दः शुभ्रादिः तथा चान्तोदात्तं ढगन्तं प्रयुज्यते। स ह्यार्ष्टेयो वृषभो गोभिरानडिति ॥

तिभावः। पूजार्थमिति। इदं च गोधाशब्दमात्रविषयं सूत्रमिति मते। जडादिभ्यो विधानार्थत्वे तु तत्र विकल्पार्थमावश्यकमेतदिति बोध्यम्। अरक्तुन कृतः। गोधार इत्यस्ति व्याप्तेः। कोशस्य यथाश्रुतन्त्वमभ्युपेत्याप्याह। वस्तुतस्त्विति ॥

पाक्षिकेति। अन्यथा शुभ्रादिढकाच्च नुष्याद् ञो बाध एव स्यादिति भावः। ऋषिशब्द इति। प्रवराध्यायप्रसिद्ध इति शेषः। तदा बोध्यमिति। तदापि वुञर्थमावश्यकमिदमिति भावः। पारिभाषिकेपि गोत्रे न स्तीति। अत्र प्रयोगे स्त्वभावमात्रमनेन प्रतिपाद्यते न त्वेतावता तत्र पारिभाषिकग्रहणमिति भ्रमितव्यम्। अपत्याधिकारादन्यत्वेन लौ

अतः पाक्षिकाद्युदात्तार्थमिह सूत्रे ऋषिशब्दग्रहणम्। ढञिति। गृष्ट्यादित्वादिति भावः। केकयमित्रयु। केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्। मैत्रेयिक याश्लाघते मित्रयूनां भावे नेत्यर्थः। गोत्रचरणात् श्लाघात्याकारेति वुञ्। तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते। लोके च ऋषिशब्दो गोत्रमिति प्रसिद्ध इति काशिका। एतच्च यदा मित्रयुश ब्दोऽभेदोपचारात् तदपत्ये सन्ताने वर्तते तदा बोध्यम्। यदा तु गृष्ट्यादित्वाढ्ञो यस्कादित्वाद्ढुग्लुक् तदा पारिभाषिकेपि गोत्रे न क्षतिः। प्रलयादागतं प्रालेयम्। इयादे शेन वृद्धिर्न बाध्यते विषयभेदात्। अचो ञ्णिति वृद्धिः यादेश इयादेशः। अङ्गस्य तु उभयोर्विशेषणं । नकार्यमिति हरदत्तः। दाण्डिनायना एतानीति। दण्डिन् हस्तिन् आभ्यां नडा दित्वात् फक्। येस्तु नडादिष्वेतौ न पठ्येते तेषामत एव निपातनात् फक्। टिलोपाभावस्तु निपातनादेव। आथर्वणिक इति वसन्तादिषु पठ्यते। अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थः अथर्वा। उ पचारात् तमधीते आथर्वणिकः। जिह्माशिन्निति शुभ्रादिः। जिह्माशिनोऽपत्यं जैह्माशिनेयः। वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः। उदीचां वृद्धादिति फिञ्। भ्रूणहन् धीवन् एतयोः ष्यञि तकारादेशो निपात्यते। भ्रूणघ्नो भावो भ्रौणहत्यम्। धैवत्यम्। इह हन्तेस्तत्वे हनस्तोऽचिण्णलोरित्येव सिद्धे निपातनं ज्ञापयति ॥

किकग्रहणे स्यैवन्याय्यत्वादिति बोध्यम्। एतत्सर्वमपि नासूचितम्। निपातनमिति। न च कुत्वाभावार्थं निपातनम्। तदर्थत्वेपि धैवत्यसाहचर्येणास्यां परिभाषायामस्य ज्ञाप कत्वपरस्य मृजेर्वृद्धिरिति सूत्रस्य भाष्यस्य प्रामाण्येन च तत्त्वनिपातनस्यापि सूत्रकृतास्वर्थविषयत्वेन ज्ञापकत्वाक्षतेः ॥